N. IORGA

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA (1688 – 1821)

VOL. II

-2-
III 212.245

DIDACTICĂ ȘI PEDAGOGICĂ, BUCUREȘTI – 1971

B.C.U. „M. EMINESCU"
I A Ş I
III 212245

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

92

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

N. IORGA LA 60 DE ANI

BCU IAȘI CENTRAL LIBRARY

ISTORIA
LITERATURII ROMÂNEȘTI

DE

N. IORGA

BCU IAȘI

II

DE LA 1688 LA 1780

B.C.U. IAȘI

EDIȚIA a II-a
REVĂZUTĂ ȘI LARG ÎNTREGITĂ.

BUCUREȘTI
Editura Librăriei PAVEL SURU, Calea Victoriei 75
1928

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

NICOLAE IORGA

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVIII-lea (1688—1821)

262647
B.C.U. - IASI

VOL. II.

Epoca lui PETRE MAIOR—
EXCURSURI

EDIȚIE ÎNGRIJITĂ DE
BARBU THEODORESCU

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

EDITURA DIDACTICĂ ȘI PEDAGOGICĂ — BUCUREȘTI, 1969

9 FEB 1990
B. C. U. „M. EMINESCU"
IAŞI
Ada 668319

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PREFAȚĂ

Cîteva lămuriri mai trebuie date cu privire la lucrarea a cărei parte narativă se mîntuie cu acest al doilea volum [1]. *Lămuririle acestea nu trebuie să atingă împrejurările prin cari cartea a avut să treacă, ci felul cum a fost alcătuită și legăturile pe cari le are cu anumite opere din literatura noastră științifică.*

Pentru a căpăta informația trebuitoare, n-am cruțat timpul nici osteneala: am fost la Iași, în Ardeal, în Ungaria, de mai multe ori. Ici și colo, mulțămită bunăvoinței unei persoane particulare, am putut vorbi și de lucruri ce nu se păstrează în biblioteci publice. Cît se găsește la Biblioteca Academiei Române a fost cercetat cu conștiință.

Dar știu mai bine decît oricine, și nu mă sfiesc a o mărturisi, lipsurile ce au rămas. Adunarea la un loc a manuscriptelor și documentelor românești, într-un singur depozit, e abia la începuturile ei. Multe, foarte multe, se găsesc răspîndite, pe unde se așteaptă cineva mai puțin. De aici rezultă că, dacă descoperirea de cronici nouă e aproape exclusă, multe manuscripte ale lor, poate și cu unele variante, vor mai ieși la lumină. Listele de traduceri, de manuscripte religioase, de tipărituri se vor putea îmbogăți simțitor după cîtăva vreme. Nu voi fi cel din urmă să mă bucur de progresele științei, deși unele părți ale cărții mele nu vor fi mai complete atunci.

Biografiile scriitorilor au fost reconstituite, cred, în chip îndestulător, cele mai multe dintre dînsele măcar. Dar, pe cînd lucram la această carte, Arhivele Statului nu erau încă puse în ordine. O ședere mai îndelungată la Iași pentru a întrebuința însemnatele arhive ale Sf. Spiridon nu mi-a fost cu putință. Cine s-a ocupat serios de vechile familii din țările noastre — Tanoviceanu, de exemplu, St. Greceanu — știe, desigur, mai multe lucruri despre scriitorii de cari am avut să vorbesc, despre accidentele vieții lor. Dar n-am vrut să razim expunerea mea pe osteneala altora. Și poate, iarăși, că mai multe informații biografice ar fi îngreuiat povestirea, ceea ce ar fi pentru mine o mîngîiere.

Cele mai multe din tipăriturile meșterilor români din secolul al XVIII-lea și cele cîteva decenii ce mai intră în raza lui au fost semnalate aici, unde a fost nevoie. Pentru a nu da cetitorului o idee exagerată despre devota-

---

[1] O broșură de anexe va cuprinde: actele justificative, reduse mai totdeauna la regeste (cele mai multe vor apărea, însă, deoparte, în *Studii și documente* (III), tabla alfabetică, unele note bibliografice, lămurind titlurile prescurtate, și erata.

mentul meu în materie bibliografică, trebuie să spun că am avut materialul pregătit, pus la o parte, de o întîmplare priincioasă. Cărțile fuseseră deosebite pentru a servi la redactarea Bibliografiei românești *a lui I. Bianu și Nerva Hodoș, și n-a mai fost necesar deci să le culeg una cîte una.*

Bibliografia, *acest repertoriu, pe atît de solid ca știință pe cît e de elegant ca înfățișare, mi-a servit necontenit, pentru toată partea apărută, ca să verific și să completez notele mele. Recunosc aici, o dată pentru totdeauna, ceea ce-i datoresc. A-i repeta necontenit titlul în josul paginilor la epoca I mi s-a părut că n-ar fi fost tocmai folositor.*

Țin să mai vorbesc de o carte cari tratează și materia cuprinsă în aceasta. I. G. Sbiera, profesor la Universitatea din Cernăuți, a vorbit pe larg, în Mișcările culturale, *și despre literatura secolului al XVIII-lea. Că forma lui Sbiera nu atrage totdeauna pe cetitor, aceasta se știe. Dar nu se știe îndeajuns cîtă muncă stăruitoare și cinstită, cîtă precizie în date, cîtă pătrundere în dezbaterea amănuntelor se găsesc în lucrarea de care vorbim. Uneori am ajuns la rezultate asămătoare, alteori ne deosebim cu totul. A face polemică științifică la fiece pas cu acest predecesor atît de competent mi s-a părut zădarnic. Pornim și unul și altul de la cercetarea izvorului: literatura română a secolului; ne înfățișăm și unul și altul argumentele; cetitorul, pe deplin luminat astfel, e liber a-și alege o părere sau alta, în cazurile de deosebire.*

N-am uitat nici o îndatorire științifică, și am făcut partea fiecăruia în cea dintîi Prefață sau în notele amînduror volumelor. Totuși trebuie să mulțămesc în chip deosebit oaspeților mei de la Blaj și Oradea-Mare, cari m-au primit cu toată inima și mi-au pus la dispoziție tot ce le stătea prin putință [2].

Mîntui cu un gînd prietenesc la cei ce vor ceti această carte tot așa de cinstit, cum cinstit a fost scrisă, și mai ales la aceia cari, departe, în locuri mai puțin fericite decît ale noastre, se vor lăsa stăpîniți, ca și mine, de farmecul timpurilor de luptă și de credință și se vor surprinde urmărind ca și mine ispititoarele visuri de lumină și mărire pentru cari poporul nostru trebuie să trăiască.

N. IORGA

12 iunie 1901

[2] Nu trebuie să-mi uit tipografii, cari, ca frumuseță a execuției, ca grabă a lucrului și ca ieftinătate a prețului, au făcut mai mult decît s-ar putea aștepta de la orice atelier din străinătate.

CARTEA A TREIA

Epoca lui Petru Maior

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

Capitolul I

PERIOADA A TREIA. CURENTELE ȘI INFLUENȚELE

Cei aproape cincizeci de ani ce se întind de pe la 1774 pînă la 1821 formează nu numai cea mai bogată perioadă din istoria culturală și literară românească în secolul al XVIII-lea, dar una din cele mai interesante din toată istoria cugetării neamului nostru, prin caracterul de luptă pasionată, de zeloasă grăbire, de entuziasm, cari o deosebește. Puține procese de dezvoltare prezintă mai multă atracție pentru cercetător decît această răpede reabilitare intelectuală a unui neam nobil, multă vreme ținut în loc sau prigonit de împrejurări vrăjmașe.

Față de perioada precedentă, aceasta de a treia, perioada Renașterii vieții sufletești a românilor, apare cu totul zdrobitoare. Între 1730 și 1774, cîțiva cronicari de cea mai săracă specie, notari fără înțelegere și adesea fără judecată ai evenimentelor, ce puteau provoca atîtea priviri jinduitoare în urmă, atîtea chemări către un viitor mai bun ; lîngă ei un mic număr de clerici activi, care aduc un serviciu netăgăduit, îmbogățind literatura religioasă a poporului nostru, dar cari, dîndu-i printr-însa o lectură sănătoasă și o limbă bună, nu-i dau idei, nu-i sugerează direcții, nu-l pregătesc pentru viața sa națională ; un singur om în tot acest timp, cari se încălzește de razele trecutului stins, care pare a căuta ceva în zarea nelămurită a viitorului. Știință nu e, cum n-a fost niciodată la noi pînă acuma ; literatura politică lipsește, literatura populară circulă prin lăutari, prin povestitori, prin cîteva manuscripte ; literatură de imaginație pentru clasele culte, poezie pentru cine a învățat la școala domnească nu există, și oamenii se mulțămeau cu poezia nescrisă a naturii, cu poezia intimă a vieții sau, cei mai mulți, cu nici un fel de poezie. O generație trece fără ca noi să știm bine ce s-a petrecut în adîncul inimii acelor cari au compus-o ; s-a dus nespovedită de tainele sale, față de urmași, pentru a se pierde între generațiile omenești cari nu mai sînt. De simțirea ei particulară, de gusturile ei deosebite, de plăcerile și durerile, ce găsea în viață, nu știm nimic. Sufletul tuturora n-a devenit veșnic în cîntarea unui poet, cari să creadă, cum cred toți, totdeauna, că a cîntat numai sentimentele sale.

De la 1774 înainte, înfățișarea vieții noastre literare se schimbă cu totul, ajunge răpede o înălțime, o varietate, o putere neașteptată. Cronicari se găsesc iarăși, cronicari în adevăratul înțeles al cuvîntului, unii preocupați,

ca predecesorii de la începutul secolului, de îndepărtate, întunecate și ispititoare probleme de origini ; alții gîndindu-se numai la ceea ce spun, povestind din toată inima, sfătuind, flecărind uneori cu cetitorul, căruia-i mărturisesc tot : dușmăniile, legăturile, așteptările, durerile, și pe alocuri, cît mai discret, și micile păcate. Dar, lîngă dînșii, înlocuindu-l de la o vreme — ceea ce, cu toată compensația, rămîne întotdeauna o mare pierdere — istoricii crescuți în școli europene, stăpîni pe cunoștințe întinse, pe metode nouă și pe o formă mai științifică. Nu însă istorici de amănunte, nici istorici cu inima rece și vederea mărginită, ci clădítori de îndrăznețe opere narative, cari sînt, în același timp, o silință către adevăr și o pioasă ofrandă literară adusă geniului națiunii.

Cărți religioase se tipăresc încă, tot așa de puțin originale, prin natura lucrului, ca și în trecut ; dar ele nu mai au singură menirea de a face pe popor să cetească. Opere de imaginație : romane, drame, comedii se traduc din limbile apusene și înfățișează românilor frumusețí literare nebănuite încă de dînșii. Le cetesc și le imită, și în curînd va veni vremea cînd cei dintîi pași nesiguri vor fi făcuți de scriitorii noștri în această direcție. Se fac încercări de literatură periodică, se tipăresc pe românește calendare și chiar gazete. Formele limbii, originea și legătura lor sînt obiectul unor cercetări științifice, cari urmăresc de la o vreme aceeași țintă ca și istoria, cea mai mare țintă a vieții noastre întregi din acele timpuri : afirmarea națională, afirmarea drepturilor pe cari ni le dă trecutul și pe cari avem datoria a le coborî în prezent. Se alcătuiesc sau se traduc gramatici, dicționare, aritmetici, istorii universale, cărți de pedagogie, de medicină, de economie rurală, pentru nevoia școlilor, pentru folosul poporului, pentru luminarea mai departe a claselor culte.

Și, în această fierbere a inteligenței neamului, scînteia poeziei se coboară de sus în sufletele alese : unul cîntă celor umili și necărturari, ascultătorilor supuși și recunoscători, povești din cărțile sfinte, episoade din naratiile bătrîne, glume de ale tuturora ; altul preface pe românește pentru aproape același public povestirile pe cari le cetea cu patimă Europa civilizată, lungile romane sentimentale în versuri prozaice ; altul imită modele clasice în opera cu scopuri înalte și măiastră execuție, cari ar merita să rămînă clasice și ele, căci nu le-a învechit timpul ; cutare fură prozei pînă chiar și expunerea evenimentelor de politică curentă, pe cari le înșiră tacticos și răbdător, în lungi exametre bune pentru somnul de după-amiazi al comozilor noștri strămoși ; cutare alții își torturează mintea pentru a da iluzia de simțire unor stihurele de ietac, menite să creeze pasiuni la elegantele cocoane ale timpului sau să reție în lanțurile poetului pe vreo zburdalnică Marghioală sau Casandră. De generația aceasta nu ne putem face o înaltă idee după poezia lirică ce ne-a lăsat, dar cel puțin știm ce era în inima contemporanilor lui Ienăchiță, Nicolae și Alecu Văcărescu, lui Constantin Conachi și Alecu Beldiman.

Legătura nu e sfărîmată însă între aceste două epoci. Mergînd pe drumuri nouă, pe atîtea drumuri nouă, perioada ce ne ocupă acum continuă şi pe cea precedentă în unele direcţii. Spiritul unor cronicari e tot vechiul spirit, iar traducătorii de cărţi religioase sînt aceiaşi oameni ca şi înainte sau ucenici, imitatori de-ai acestora. Cînd teorii nouă, regeneratoare vor fi exprimate aiurea, în Ţara Românească şi în Moldova scriitorii religioşi le vor ignora sau le vor repeta cu o sfială cari arată cît de puţin serios le înţelegeau. Pînă la 1821, în chiliile de mănăstiri, în şcoli mai ales, în unele case boiereşti, unde cultura era totuşi iubită şi sprijinită, se păstra vechiul spirit şi se lucra în vechea direcţie.

Comparînd epoca a treia cu cea dintîi, vom găsi multe puncte de asemănare. Istoriografia marilor scriitori ardeleni samănă cu istoriografia Costineştilor, a lui Constantin Cantacuzino, a lui Dimitrie Cantemir. E aceeaşi erudiţie, aceeaşi pornire către lucrurile mari şi grele, acelaşi dor de a înfăţişa neamul cît mai mare în trecut, spre a afla mîngîiere pentru prezent şi o speranţă pentru viitor. După 1774, ca şi înainte de 1730, totul se subordonă acestor idei la scriitori, cari sînt înainte de toate nişte oameni de credinţă şi de luptă, nişte apostoli ai sentimentului de iubire pentru neam şi pentru ţara largă, sfîşiată de multe hotare, pe cari a locuit-o totdeauna, de la descălecătorul împărătesc din timpurile romane.

Asămănarea aceasta nu se datoreşte unui împrumut. Convingerile ardelenilor n-au pornit din convingerile Costineştilor sau ale lui Cantemir. Nu toţi istoricii din noua şcoală naţională au cunoscut lucrările anterioare ale moldovenilor, şi aceia dintre dînşii cari le-au cunoscut îşi formaseră înainte de aceasta, din cetirea aceloraşi izvoare cu aceeaşi dispoziţie de suflet, păreri asemănătoare asupra problemelor de căpetenie din originile noastre.

Dar deosebirile nu lipsesc, şi ele sînt foarte însemnate. În întîia perioadă, cuvîntul de viaţă fusese spus în Moldova, şi el nu răsună în Ardealul cufundat încă în întunericul cultural. În cea de-a treia, din Ardeal fu predicată cu încă mai multă credinţă vestea cea bună, pe cari odinioară Ardealul nu fusese în stare să o primească, s-o înţeleagă. Mişcarea moldovenească a fost reprezentată de un mic număr de boieri, cari vorbeau o limbă cari era, desigur, mai sus decît priceperea contemporanilor lor : un Axintie Uricariul, un Mustea, de exemplu, un Neculce chiar n-au descoperit în scrisul Costineştilor adevărurile cele preţioase, şi acestea n-au avut nici o influenţă asupra lor. Cine putea înţelege pe deplin, în Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea, savanta argumentaţie, erudita discuţie a lui Dimitrie Cantemir ? Supt o influenţă străină, cîţiva oameni deosebiţi au precedat cu mult timpul lor ; în mijlocul nopţii, ei făcură o mare lumină, cari se stinse răpede. Pe cînd în Ardeal nu e un

mănunchi, ci o pleiadă, nu e un predicator în pustie, cu cîţiva ucenici răzleţi, ci profeţi sărbătoriţi se încunjură de ucenici înţelegători şi devotaţi, cari repetă cuvîntul auzit, îl tîlcuiesc pentru alţii, scot dintr-însul adevăruri nouă. Şi nu mai sînt aici boieri cari vorbesc, cîţiva nobili cu carte ; ci preoţi, corectori de cărţi, învăţători, slujbaşi, medici, toată inteligenţa naţiei participă la mişcare, se încălzeşte de dînsa. De aceea, curentul nu încetează, nu slăbeşte : în vălmăşagul discuţiilor necontenite, în focul luptei fără odihnă, ideile se ascuţesc, caracterele se întăresc, sentimentele se fanatizează. Prin exagerаţie şi fanatism, ca şi prin adevăr şi iubire de neam, biruinţa se cîştigă în data aceasta. Ideile învietoare au pătruns acum în sîngele poporului român, al poporului român de pretutindeni.

Ajută şi alte împrejurări.

Propaganda umanitară a filozofilor francezi din secolul al XVIII-lea aduce comoţia din 1789. Revoluţia-şi aruncă soldaţii între popoarele Europei, pentru a le libera întîi, pentru a le subjuga pe urmă. În faţa învierii ideii imperiului universal, naţionalităţile capătă deplina conştiinţă a naturii şi datoriei lor.

În Orientul cu popoare amestecate, în cari unii luminaţi greci din secolul al XVIII-leau au putut crede că se pregăteşte formarea unui popor creştin amestecat, de lege ortodoxă, de limbă grecească, de guvern turcesc, în acest Orient neamurile încep a se simţi deosebite. Boierul român nu mai vede în boierul grec un frate bun, ci un coleg întîmplător. La strigătul către libertate al grecilor, românii nu răspunseră, ci invocară în limba lor zeiţa.

Atunci comuniunea spirituală a poporului românesc, sfărîmată de multă vreme, se făcu din nou, într-o credinţă superioară, cari aducea viaţă. Se ştie că simbolul acestei comuniuni e numele lui Lazăr, menit să însemne ultimul capitol din această carte, cari cuprinde aproape viaţa noastră sufletească între logofătul Miron şi dascălul Lazăr, şi urmăreşte o luptă pînă la fericita ei biruinţă.

Înainte de a pătrunde în amănuntele luptei, de a cunoaşte pe cei ce s-au luptat şi a le arăta şi judeca faptele, vom urmări deosebitele curente cari determină schimbări sufleteşti şi o activitate literară în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea şi în cei dintîi douăzeci de ani ai secolului ce urmează.

Înainte de a cunoaşte şi adopta ideile nouă politice ale Europei, românii avură prilejul să-i cunoască civilizaţia, prin cetirea cărţilor, ca şi prin vederea locurilor. Acest contact cu Apusul e cu totul recent şi din cele mai pline de urmări. Pînă acum trăisem în Orient, nu numai în ceea ce priveşte situaţia noastră politică, ci supt toate raporturile. Legăturile noastre de comerţ, legăturile noastre culturale erau tot numai cu Răsăritul. Cu el

schimbam producte, de la el primeam idei şi îndemnări, cultura generală a lui o sprijineam, şi ne împărtăşeam şi noi de această cultură superioară elinească.

O singură excepţie trebuie făcută pentru influenţa polonă exercitată cîtva timp asupra Moldovei. Această influenţă ne-a făcut cel mai mare bine, a aruncat mari şi roditoare idei în sufletul cărturarilor moldoveni, i-a făcut să trăiască, nu în lumea vechilor idei ale antichităţii, cele mai multe fără aplicaţie practică, ci în lumea unor idei moderne de regenerare. Dar această influenţă n-a dăinuit multă vreme: înflorirea culturală a Poloniei s-a stins, marile şcoli polone au pierdut strălucirea lor, în curînd statul polon n-a mai ajuns pînă la hotarele noastre, şi a venit o vreme cînd ultima insulă independentă fu acoperită şi ea de valul cotropirii străine. De mult atunci se pierduse obiceiul de a învăţa în Polonia, de a ceti cărţi, de a primi mode şi învăţăminte de acolo. Cu domnia Fanarioţilor, această singură legătură cu Europa se rupse şi ea: cartea grecească înlocui cu totul cartea latină, cari nu mai era sprijinită de nimenea. Nici împrejurările politice nu mai dădeau prilejul unei înnodări de relaţii cu ţările creştine din vecinătate, şi aceasta o spunem şi despre Ţara Românească, pentru care ieşiseră foloase de cultură din pribegiile în Ardeal [3]. Emigrările, ca manifestaţii de nemulţămire politică, se fac tot mai mari, boierimea pămînteană, aşa de neastîmpărată, odinioară, devine tot mai guvernabilă şi, cînd se hotărăşte la pasul primejdios al pribegiei, cari nu poate da, ca în alte timpuri, o domnie nouă, pribeagul trece la puternicul han al tătarilor ori caută adăpost la Curtea Domnului, totdeauna rival, din ţara vecină.

Dar, de pe la 1774 înainte, ochii noştri nu mai sînt îndreptaţi exclusiv spre Răsărit. În Răsăritul acesta chiar se petrec schimbări, cari slăbesc legătura noastră cu dînsul. Încetăm pe acest timp a fi în fruntea lumii elenice în ceea ce priveşte viaţa politică. Ruşii se amestecă din ce în ce mai mult în afacerile creştinătăţii subjugate, se înfăţişează ca nişte liberatori, în stare, prin întinsul teritoriu pe cari-l stăpînesc, prin mijloacele mari de oameni şi de bani ce le stau la îndemînă, să desăvîrşească acea revoluţie creştină, acea restauraţie imperială ortodoxă, pentru cari, chiar în timpurile noastre cele mai bune, eram prea slabi. Aspiraţiile grecităţii de pretutindeni nu se mai îndreaptă numai spre micile Curţi ale Moldovei şi Ţării Româneşti, unde totuşi domnesc în mare parte membri ai poporului grec sau pămînteni cari se confundă, prin felul lor de viaţă, prin educaţia şi gusturile lor, cu grecii. Nu de la aceşti funcţionari ai sultanului, domnind

[3] v. cartea I, cap. I.

cu soroc, totdeauna supt ameninţarea unei mazilii, urmată de multe ori de închisoare, exil sau moarte, nu de la aceşti administratori sau agenţi diplomatici, cari n-au o oaste la dispoziţia lor, nici simpatii în ţară, cari să-i poată ajuta la o ridicare a steagului pentru Cruce, nu de la aceşti supuşi cu credinţă ai împăratului păgîn puteau doritorii libertăţii elenice să aştepte ceva, cum aşteptaseră în vremuri de la Mihai Viteazul, de la Matei Basarab, de la Şerban Cantacuzino. „Popoarele bălane de la Moscova", în acelea e de acum înainte nădejdea.

Apoi grecii înşişi se europenizează în această vreme ; ei nu mai trăiesc exclusiv o viaţă intelectuală răzimată pe antichitatea elenică, nu mai au acea încredere desăvîrşită în cultura lor, acea admiraţie fanatică pentru elenism, cari-i deosebea odinioară. „Vîntul veacului" trece şi asupra lor ; şi ei, ca şi noi, înţeleg lucruri pe cari nu le înţeleseseră nimeni înainte, întrevăd idealuri cari nu se puteau forma numai din vechea educaţie de comentarii şi tîlcuiri. În civilizaţia barbarilor Europei ei văd tot mai multe elemente folositoare, vrednice de imitat ; ei se apropie tot mai mult de dînsa, o studiază, o imită. Compilatorii din epoca anterioară, cari trăiau numai din capitalul intelectual elinesc, pe cari-l combinau, îl prelucrau şi-l vulgarizau, nu mai reprezintă în rîndul întîi civilizaţia greacă nouă ; locul lor îl iau traducătorii ; din franţuzeşte, din nemţeşte, din italieneşte, răspînditori de noţiuni moderne, civilizatori în înţelesul cel nou al cuvîntului. De unde a rezultat că, pe cînd înainte grecul, moştenitor al tradiţiei culturale a elinului, era învăţătorul românului, acum fostul dascăl şi fostul învăţăcel se găsesc pe aceeaşi bancă de şcoală, ca ucenici modeşti ai unui profesor mai mare, ai profesorului european.

În fine — şi aceasta am atins-o mai sus —, iluzia unei civilizaţii generale greceşti, cari să fie pentru Orient ceea ce fusese pentru Apus civilizaţia latină pînă dincolo de hotarele evului mediu, părerea acestei vieţi intelectuale în elenism pentru toţi creştinii supuşi sultanului, această singură mare ambiţie a grecilor timp de vreo două secole, se împrăştie. De la o bucată de vreme, ei vorbesc de neamul lor propriu, se gîndesc la viitorul acestuia, la o „ἐπανάστασις, liberatoare, la un *risorgimento*, cari să dea, nu un nou Bizanţ cosmopolit, ci o Eladă a noilor elini. Şi, în măsură ce grecii restrîng cercul preocupaţiilor şi simpatiilor lor, în măsură ce-şi concentrează silinţele lor asupra lor singuri, în măsură ce părăsesc visurile lor de dominaţie universală prin creştinism, elenism şi imperiu, în aceeaşi măsură legătura dintre noi şi dînşii se desface. Cu grecul naţionalist e evident că nu mai putea avea nici o legătură intimă românul, cari, supus aceloraşi influenţe europene, trecut prin aceleaşi schimbări de suflet, e agitat şi el de nevoi naţionale.

Astfel se despart unul de altul în idei şi aspiraţii, imediat ce au idei mai clare şi aspiraţii mai pronunţate, cele două mai însemnate şi mai alese

popoare din creştinătatea dominată de turci: grecii şi românii. Şi unii şi alţii îşi caută însă în Apus elementele vieţii noua.

Introducerea culturii apusene în Orient a fost favorizată de multe cauze în secolul al XVIII-lea. Noi vom considera numai pe acelea, destul de numeroase şi ele, cari privesc îndeosebi poporul român.

Întîi trebuie de ţinut samă situaţia politică a ţărilor noastre în această epocă, noua noastră situaţie politică, şi consecinţele cari decurg dintr-însa.

La 1699, imperialii se stabilesc în Ardeal, şi ei consideră noua şi frumoasa lor cucerire numai ca un punct de sprijin pentru a ajunge mai departe în Imperiul Otoman, cari intră în putreziciune puţin timp după închiderea erei de cuceriri.

Pentru a înţelege cu totul influenţa acestor ocupaţii străine, trebuie adaose pentru Ţara Românească, pe lîngă petrecerea destul de scurtă a oştilor nemţeşti pe teritoriul ei, în două rînduri pînă la 1750, şi cei optsprezece ani de guvern imperial în Banatul Olteniei. Am spus că în acest timp austriacii nu se grăbiră a face schimbări esenţiale, dar singură prezenţa lor, exemplul acţiunii şi vieţii lor atît de mult timp, trebui să aibă o înrîurire adîncă asupra populaţiei, precum înrîurirea exercitată de ruşi nu s-a făcut atît de mult prin reforme, cît tot prin exemplu. Cînd Oltul nu mai fu o graniţă şi principatul Ţării Româneşti fu restabilit în vechea sa cuprindere, Banatul, prefăcut prin dominaţia străină, lucra asupra obiceiurilor, gusturilor şi ideilor părţii vecine din ţară. Dorul de călătorii, de studii în Europa, de învăţătură latină, de cetire a cărţilor apusene va fi fost ajutat şi pe această cale.

Aici nu se opresc însă cauzele europenizării. Am atins numai pe una din cele mai principale, cauza politică. În legătură cu aceasta găsim însă altele. Războaiele biruitoare ale creştinilor aduceau încheierea, din partea turcilor, a unor tratate defavorabile. Prin acestea se pierdea uneori o provincie, se acordau totdeauna privilegii politice şi comerciale învingătorilor. Prin acel din Pojarevać se permise imperialilor a stabili consulate, prin tratatul de la Cuciuc-Cainargi, după ce comerţul pe Dunăre era liber de multă vreme, Marea Neagră fu deschisă îmbarcaţiilor europene.

Negustorii veniră, se aşezară, unii în capitale, în oraşele mai însemnate, în porturi, întemeind conptoare, precum făcură companiile Bienenfeld, Dellazia şi Brighenti, Willeshofen[4]. Pentru a-i proteja şi sprijini — sau supt pretextul protecţiei şi sprijinului — consulii se instalară. Ruşii întîi, apoi austriacii, francezii, prusienii, englezii îşi avură reprezentanţii lor

[4] Iorga, *Chilia şi Cetatea-Albă*, p. 379; cf. Iorga, *Istoria comerţului*, II, p. 60 şi urm., 92.

diplomatici la Curţile celor doi Domni, reprezentanţi bucurîndu-se de mare trecere şi de mare respect, supraveghetori şi conducători ai Fanarioţilor de pe tron, cari văzură îndată că au un stăpîn mai mult.

Consulatele deveniră centre în jurul cărora se adunară, răspunzînd la deosebitele nevoi create de noua stare de lucruri, felurite elemente străine. Toţi aceşti emigranţi nu s-ar fi riscat fără garanţie a-şi căuta pînea, a urmări o avere în ţări îndepărtate, pe cari le înconjura frica de tirania turcească. Acum consulul era la îndămînă, asigurînd persoana şi avutul străinului, făcînd din aceasta un locuitor privilegiat al principatului, un om pe cari, nu numai că nu-l atingea abuzul, dar faţă de cari legea însăşi n-avea nici o putere [5]. Profesori de limbi, medici, meşteşugari, aventurieri alergară să-şi caute norocul, siguri fiind că vor găsi cine să-i ajute în această încercare. Coloniile străine, alcătuite din elemente utile şi din elemente tulburătoare, din oameni distinşi, din lucrători cinstiţi şi din vînturători de ţară, se făcură tot mai numeroase, luară un loc tot mai mare în viaţa ţării, se făcură tot mai indispensabile pentru dînsa, şi consulii, cei mai mulţi oameni săraci, rău plătiţi, şi cu conştiinţa uşoară, le înmulţiră abuziv, smulgînd guvernului local, nu numai pe evrei, ci şi un mare număr de locuitori creştini, din cari făcură *sudiţi* cari plăteau bine. Comunităţile religioase de alt rit decît al principatului căpătau o importanţă tot mai mare, cu înmulţirea numărului credincioşilor ; biserici fură refăcute şi înălţate, pentru catolici şi confesiunile protestante ; parohi cu învăţătură veniră şi adauseră numărul cărturarilor europeni din Moldova şi Ţara Românească.

De la sine, fără ca un plan să organizeze silinţi conştiente, o influenţă de cultură, în noul sens al cuvîntului, după noua îndreptare, se desfăcea din introducerea acestor elemente mai culte şi se răspîndea pe încetul în principate.

Dar, pentru a avea toate izvoarele curentului, pentru a ne explica astfel bogăţia, lărgimea şi puterea lui, mai trebuie să se ţie samă de o grupă de factori. Pe lîngă influenţa apuseană adusă prin Apuseni, era şi influenţa apuseană cari venea din Constantinopol, prin Domnul grec şi grecii Domnului. Ca dragoman — şi pentru a ajunge Domn, trebuia, după normele nouă ale numirii în domnie, ca doritorul să fi îndeplinit întîi funcţiunile dragomanului —, grecul sau românul grecizat, stabilit în Fanar, trebuia să cunoască limba internaţională, diplomatică a timpului său, precum trebuia

[5] Sulzer ne spune că meseriaşii germani nu plăteau nici o dare, *Geschichte des transalpinischen Daziens*, III, p. 410—11.

să o cunoască şi turcul cari se consacra diplomaţiei [6]. Astfel învăţară tinerii fanarioţi întîi italieneşte, *frînceşte*, limba curentă în Orient timp de trei secole, aceia în cari toată lumea se putea înţelege ; apoi, de pe la 1750, limba franceză, cari domnea de atunci în saloane, la Curţi, ca şi în cancelariile miniştrilor şi ale diplomaţilor.

Şi cine dintre membrii aristocraţiei creştine din Constantinopol n-a avut ambiţia de a ajunge dragoman pentru a apuca pe urmă domnia, a purta sabia şi topuzul, a sta supt baldachinul încununat de cruce, a avea dreptul de viaţă şi de moarte, a fi în vederea lumii întregi ? Toţi copiii erau crescuţi în casele mari ale Fanarului cu această speranţă şi li se dădea educaţia indispensabilă pentru a ajunge la aceste locuri de glorie şi de cîştig. Toţi învăţau limbile europene, ceteau în ele, traduceau din ele, pentru a putea fi, la întîmplare, la ceasul însemnat de noroc, tălmacii Înaltei Porţi.

Viitorii dragomani sau mulţimea celor ce credeau că ar putea să aibă această situaţie strălucitoare formau clientela fostului dragoman, cari a ajuns la apogeul carierii sale, domnia. Uzul limbilor diplomatice se răspîndi deci de la Curte, precum se răspîndea din consulate, din agenţiile negustorilor, din biroul de poştă al austriecilor, din reşedinţele generalilor guvernatori.

La această răspîndire participau şi elementele europene ale Curţii, cari se găseau neapărat pe lîngă fiece voievod. Erau *vel-secretarii*, totdeauna străini, nemţi, poloni, italieni, mai pe urmă adeseori francezi. Erau profesorii de limbi ai beizadelelor. Erau informatorii de prin deosebitele oraşe mari din vecinătate, din capitalele statelor mărginaşe, cari trimiteau în limbi europene ştirile lor, precum din publicaţii europene, din gazetele franceze, germane şi italiene ale Curţii culegea Domnul o parte din informaţia politică, deasă, bogată şi sigură, pe cari trebuia s-o transmită, pentru a-şi face nume bun şi pentru a-şi întări tronul, stăpînilor din Constantinopol.

Dar aceste lucruri au avut o prea mare importanţă în dezvoltarea culturii şi literaturii româneşti pentru ca să ne putem mulţămi cu această schiţare sumară a lor. Vom trata deci mai amănunţit în acest capitol de introducere despre persistenţa culturii greceşti în principate, despre traducerile în această limbă, despre dascălii străini şi cărţile străine, despre negustorii, meşteşugarii şi oamenii de casă străini cari populau curţile boiereşti şi deprindeau pe copil de mic cu folosirea limbilor europene, despre teatrele, petrecerile şi modele străine, despre călătoriile în străinătate, despre toate formele în cari se îmbrăca noua influenţă, spiritul modern european. În

[6] Supt Selim al II-lea Mahmud Effendi, ambasador la Londra, ştia franţuzeşte. Fotino, trad. Sion, I, partea II, p. 231 ; orig., II, p. 494—5. Said-Effendi, ambasador la Paris, ştia franţuzeşte, înţelegea chiar nuanţele şi discuta politică şi literatură cu literatorul d'Arnaud ; *Idée générale de la Turquie et des Turcs pour servir à l'intelligence des opérations de la guerre actuelle :* Londra-Paris, Leroy, 1788, p. II—III ; v. cartea mea *Voyageurs orientaux en France*, Paris, 1928.

această urmărire de cauze însă, ne vom feri de a studia influenţele străine pentru ele sau de a duce explicaţiile de istorie literară pînă la o istorie de moravuri. Vom trece mai răpede, firește, asupra acelei influenţe cari a fost mai bine studiată : cea franceză [7].

S-ar putea fixa trei împărţiri în istoria culturii românești din această perioadă : întîia ar merge de pe la 1774 la 1790. În aceasta, mișcarea către civilizaţia apuseană se manifestă și se lămurește din ce în ce. În a doua, invazia emigraţilor francezi, marile evenimente ale Revoluţiei, războaiele generale, sentimentele ce deșteaptă acestea grăbesc lucrarea de prefacere. În a treia, cari ar începe pe la 1810, cultura naţională românească și cultura naţională grecească se separă tot mai mult una de alta și se împuternicesc fiecare.

Domniile de după pacea de la Cuciuc-Cainargi au început supt cele mai bune auspicii. Se aștepta mult după făgăduielile făcute de turci în hatișeriful ce confirma privilegiile ţărilor, se punea o mare încredere pe acţiunea ocrotitoare a Puterii ce căpătase formal dreptul de protecţie asupra creștinilor din Imperiul Otoman, se nădăjduia o mare îmbelșugare în urma deschiderii mai largi a granițelor pentru negustorii străini. Un moment se crezuse — și muntenii făcură și silinţi în această direcţie — că s-ar putea căpăta și domnia prin pămînteni. Dar, dintre Domnii greci cari fură numiţi, unul era cunoscut prin două cîrmuiri anterioare, cari-l dovediseră om drept, administrator fără pereche, cărturar iubitor al școlii, reformator zelos, dar chibzuit : e Grigore Alexandru Ghica, Domnul Moldovei. Celălalt, Alexandru Ipsilanti, nepotul de fiu al hatmanului Constantin, cari fusese un sprijinitor al scriitorilor din vremea sa, era un om nou. Dar cunoștea serios ţările în cari poate se născuse, era dintr-o familie despre cari se auzise bine mai totdeauna, un grec naturalizat prin relaţiile, înrudirile și viaţa sa. Și, începînd să domnească, se arătă atît de potrivit pentru această sarcină, pe cari o îndeplinea pentru întîia oară, încît merită a fi pus printre cei mai buni Domni ai noștri din secolul al XVIII-lea, dacă locul său nu e în fruntea lor chiar.

Aici acești doi Domni nu pot fi consideraţi decît în raporturile lor cu cultura ce se dezvoltă în principate. Alexandru Ipsilanti era un om priceput în ale cărţii : „După Nicolae Mavrocordat, nici un Domn, nici aici, nici în Moldova, n-a arătat învăţaţilor atîta consideraţie ca dînsul [8], spune Sulzer. Înainte de dînsul, fraţii Callimachi, Grigore și Alexandru, primiseră o bună educaţie de la francezul de la Roche ; ei știau, pe lîngă limba elinească, franţuzește și italienește, și vorbeau cu pricepere despre fizică, astronomie și literatură cu călătorii ce se întîmplau să străbată

[7] v. Xenopol, *Ist. Rom.*; v și Pompiliu Eliade, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris, 1898, in 8°.

[8] „Nach Nicolaus Mavrokordat hat noch kein Fürst, weder hier, noch in der Moldau, den Gelehrten so viele Achtung erwiesen als er" ; Sulzer, *op. cit.*, III, p. 52.

Moldova [9]. Nu ştiu cui i-a fost încredinţată creşterea lui Alexandru Ipsilanti, dar aga Ienachi trebuie să fi ales bine dascălul. Alexandru-vodă va fi ştiut italieneşte şi franţuzeşte din practica sa diplomatică ţarigrădeană; în afară de limba aleasă a Răsăritului, de limba ce se vorbea în familia sa, şi de limba ţării, ni se spune că ştia şi pe cea latină, ceea ce nu era obicinuit pe atunci [10].

Îl înconjurau oameni învăţaţi, precum: postelnicul Manu, ginerele lui, a cărui soţie fusese crescută după obiceiul occidentalilor şi se înfăţişa cu o *aria franca*, plăcută străinilor [11]; Nicolae Caragea, cari fu mai tîrziu Domn şi el, Saul, un grec versat în studiul istoriei [12], toţi oameni cari vorbeau turceşte, italieneşte şi franţuzeşte ca şi limba lor, ne asigură un scriitor, cari nu ne iubea tocmai, nici pe noi, nici pe grecii noştri, Sulzer [13].

Curtea lui Alexandru Ipsilanti voia să se apropie prin aspectul ei de o mică Curte europeană: femeile începeau să părăsească haina grotească din întîia jumătate a secolului, pentru a adopta costumul, mai simplu şi mai graţios, al tovarăşelor lor din Apus [14]. Afară de grecii abia sosiţi din Constantinopol, oaspeţii lui Vodă întrebuinţau la masă cuţitul şi furculiţa, inovaţii recente [15]. Bucătarul cari pregătea mîncările asupra cărora se exercitau pomenitele cuţite şi furculiţe, de recentă adopţiune, era un francez, Louis-Etienne Meynard [16]. Lucruri mici, fără îndoială, dar în cari se oglindesc schimbările mari ce se petreceau atunci în viaţa claselor superioare din principate.

Ipsilanti n-avea numai ambiţia de a face din palatul său un adăpost al bunei-cuviinţe europene. El dorea să-şi ilustreze numele prin clădiri şi pentru aceste clădiri, cari înfrumuseţară Bucureştii şi-l făcură o „cetate vestită" la vecinii mai de aproape [17], el recurse la ajutorul străinilor, cari veneau pe atunci cu grămada, ca meşteri de rînd, ca artişti, ca oameni de condei. Aduse din Sibiu, pentru a-i face o „biserică măreaţă" [18], pe arhitectul sas Ioan Rathner, cari prefăcu şi mănăstirea Poiana, pentru banul Pană Filipescu [19], întrebuinţă la acelaşi lucru pe „locotenentul inginer Spiridon Macri", un grec din Italia [20], înălţă Curtea de la Mihai-Vodă, prin

---

[9] Boscovich, *Giornale di un viaggio da Constantinopoli in Polonia*, Bassano, 1784, p. 130 şi urm.

[10] Sulzer, *op cit.*, III, p. 9.

[11] Cf. *ibid.*, II, p. 305—6; Sestini, în „Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi", IV, p. 573.

[12] Vom vorbi mai departe despre dînsul, la studiul cronicii lui Mihai Cantacuzino.

[13] III, p. 8—9.

[14] *Ibid.*, II, p. 382—3.

[15] *Ibid.*, III, p. 336—7.

[16] Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 7; Sestini, *l.c.*, p. 576.

[17] În 1785, Fronius, judele Braşovului, scrie agentului imperial Raicevich pentru a-i recomanda pe senatorul Kraus, notariul Pleker şi vice-notariul Tartler, ce s-au hotărît a trece munţii pentru a cunoaşte Ţara Românească, „e specialmente la rinomata cità di Bucuresti". Bibl. Ac. Rom., documente necatalogate.

[18] „Il passato principe Ipsilanti, volendo fare una chiesa grandiosa"; raportul lui Raicevich către principele de Kaunitz; 23 sept., 1782, *l.c.*

[19] Ibid. Cf. şi art. nostru în *Lit. şi artă română*, pe 1900, despre „meşterii străini".

[20] Din Bucureşti, la 12 septembrie 1776, el, „io tenente ingegnere Spiridion Macri", făcu devizul pentru τό κτίσμο τίς ἐκλισίας. Bibl. Ac. Rom., doc. 155/I.

arhitecții din Orient, cei din Brașov nefăcîndu-i propuneri mulțămitoare [21], și o împodobi cu o scară făcută de același Macri, cari mai alcătuise și un proiect pentru exploatarea sării cu oarecare mașini [22]. Un raguzan, Ioan Iveglia Ochmukiovich — cel puțin așa scrie Sulzer numele lui — se așeză la Brăila și construi aici pentru Domn două corăbii cerute de la împărăție [23]. Avea ca pictor pe un italian, un venețian, Giorgio Venier, cari, dregînd chipurile ctitorilor la biserici și mănăstiri [24], merită în 1787 să fie ridicat la demnitatea de „archizugrav", pentru a-l scoate de supt autoritatea lui Ioniță „Ciauș-basa de zugravi", cari „se arătase cu silință și slujbă", „la lucrul Curții gospod" [25].

Pe vremea sa se găseau în Țara Românească medici cari făcuseră studii în Germania, la Lipsca, uneori la Berlin și Halle, sau în Italia la Padova, și cari știau limbile acestor țări și latina, și erau ἰατροφιλόσοφοι, oameni versați în „filozofia naturală". Greci, nemți, unguri, cei mai mulți ; dară erau și români. Ni se pomenește numele lui Siropulo din Corfu, lui Tudurachi, cari muri la Cîmpina, după ce se întorsese de la băi din Germania, lui Saul, cari nu profesă însă niciodată, acel al doctorului Pascal, cari e cunoscut și prin daraverile sale cu soția sa, Elisa Böttiger, din Berlin [26].

Între românii chiar cari trăiau pe acest timp în vecinătatea luminatei Curți se găseau oameni pe cari și străinii îi recunoșteau ca vrednici de numele de cărturari : pe lîngă numele lui Ienăchiță Văcărescu, ni se dau ale unui Racoviță [27], unui Știrbei, unui Cîmpineanu [28], cari nu ne sînt cunoscuți însă prin lucrări ale lor.

Străinii de cari se încunjurase Ipsilanti pentru sarcini diplomatice și de cancelarie erau foarte bine aleși. Chemă, pentru a-l face secretarul său, pe un însemnat numismat italian, abatele Sestini, cari și veni la București, fără

---

[21] Sulzer, cari adusese în zădar pe acești din urmă, vorbește cu ciudă de clădirea făcută, cari nu va fi fost chiar așa de odioasă cum i se pare lui ; I, p. 291 ; III, p. 50.

[22] Sulzer, III, p. 50.

[23] Sulzer, III, p. 51.

[24] Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 76.

[25] *Ibid.*, p. 76—8, cf. p. 77, nota 2.

[26] Cf. Bauer, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt-Leipzig, 1778, p. 236 ; Sulzer, III, p. 53—4 și 667—8 ; Hurmuzachi, X, p. 39, nr. XXXIX. Medicul lui Nicolae Mavrocordat fusese evreul portughez Daniel de Fonseca : Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 444, 454 ; *Arch. soc. șt. și lit. din Iași*, VII, articolul lui Mavrocordat ; al lui Ștefan Racoviță, Stahl, cari fu chinuit pentru moartea Doamnei ; Sulzer, III, p. 52—3 ; Raicevich, *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*, Neapole, 1788, p. 161 ; nota ; al lui Brîncoveanu, Lantier ; Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 354 ; al lui Constantin Mavrocordat, Bertin — Sulzer scrie, în partea inedită, Pertin, cari-l lecui de epilepsie ; v. și Gomoiu, *Din istoria medicinei și a învățămîntului medical în România*, București, 1922, p. 64 și urm.

[27] Veni în 1782 din Constantinopol și se stabili în Iași, unde se mulțămi cu modestul rang de păharnic, deși purta numele de „beizadea Mihai" ; Wolf, *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, Sibiu, 1806, II, p. 165, nota 4. În 1803, îl întîlnim între „boicrii greci" pe o listă din Codrescu, *Uricariul*, VII, p. 394.

[28] Sulzer, III, p. 9—10.

a-şi căpăta postul făgăduit [29], se adresă pentru aceasta şi unui oarecare Bagussem, cari veni pînă în Ardeal, dar nu se putu înţelege cu Domnul [30]. Numi în acest loc pe Raicevich, un fiu de pielar din Ragusa, se zice [31], dar un om priceput în multe lucruri, în medicină, în matematici [32] şi un bun scriitor. Aduse pe Sulzer, pentru a învăţa legile şi filozofia pe tinerii boieri, pentru a pregăti alcătuirea codului şi pentru a face servicii de informator peste hotare; îl aduse, îl ţinu o bucată de vreme, nu-l putu mulţămi, şi poate nu făcu mult pentru aceasta, şi cîştigă pentru osteneală defăimările, de cari e plină cartea auditorului de regiment imperial. În Viena, în Sibiu şi, desigur, şi aiurea, el întreţinea corespondenţe, cari-i dădeau material pentru rapoartele sale la împărăţie [33].

Pentru creşterea copiilor săi, cari-i făcură multe năcazuri, dar dintre cari unul ajunse un om ager şi priceput [34], Alexandru Ipsilanti avu o îngrijire deosebită; limbile orientale le învăţară beizadelele de la dascălii lor greci, cari au fost poate doi: călugărul Iosif, cari alcătui o hartă şi tipări o carte la Viena [35], şi Natanail, cari ar fi avut, ni se spune, o cultură filozofică modernă [36]. Limbile italiană şi franceză şi muzica europeană fură predate de preceptorul lor *frînc*, abatele Pancini, editorul lui Giannone [37].

Domnul moldovean fusese şi el dragoman, era fiu de dragoman şi avea cunoştinţele de limbi răspîndite în această clasă a grecilor constantinopolitani. Ca şi vecinul său, el îşi aduse un secretar european, pe Carra, cari a scris cunoscuta carte, cu sentimente foarte puţin mulţămitoare faţă de fostul său stăpîn [38]. Ca profesor de franceză, el atrase pe un fost ofiţer regal, Ledoulx de Sainte-Croix, cari dădea lecţii pe la boieri, fiind bine primit de toţi, îşi întemeiase o fabrică de faianţă, şi ar fi dus o viaţă bună în Moldova, dacă nu s-ar fi apucat să organizeze în lojă masonică pe bărboşii

---

[29] Sestini, *Viaggio da Constantinopoli a Bucoresti, fatto l'anno 1779;* Roma, Fulgoni, 1794, p. 1 şi urm.; Sulzer, III, p. 48—9. E unul din puţinii oameni cu cari hărţăgosul şviţerian n-are de regulat o socoteală. De altfel, Sestini scria lui Sulzer la apariţia primei părţi din lucrarea acestuia: „La vostra opera farà gran fracasso: vedrete che sarà tradotta". Sulzer, partea inedită.

[30] Sulzer, II, p. 97.

[31] Sulzer, *op. cit.*

[32] „Der sonst mit Worten von der Grössenlehre sehr gross thut"; Sulzer, III, p. 50.

[33] Cf. Raicevich, p. 111, nota; p. 216—7; Resmi-Achmed-Effendi, *Wesentliche Betrachtungen*, traduse de Diez; Halle-Berlin, 1813, p. 68, nota 2; Sulzer, III, p. 683—4: „Der fürstliche Secretär in Hermannstadt".

[34] Un francez îl numeşte „homme d'esprit"; Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 54. E. Constantin, care domni.

[35] Sulzer, III, p. 11. Desigur că e vorba de Moesiodax.

[36] *Ibid.*, p. 47—8.

[37] Ibid., III, p. 48—9; cf. acelaşi, II, p. 8, nota *a*. Vezi mai pe larg în Iorga, *Istoria românilor prin călători*, p. 214—215. Într-o scrisoare din Sibiu, 14 iulie 1783, generalul Preiss, comandantul din Ardeal, transmite prin Raicevich mulţămiri, nu ştim pentru ce, abatelui „Panzini"; Bibl. Ac. Rom., Documente necatalogate.

[38] *Historie de la Moldavie et Valachie*, Iaşi, 1777, in 12, în prima ediţie. Pentru soarta lui ulterioară, v. Hurmuzaki, *Supl.* I¹, p. 893, 900; I², p. 14—6, 18—9 şi Pompiliu Eliade *op. cit.*, p. 148, 154.

GRIGORE CALLIMACHI

noştri strămoşi, ceea ce-l făcu să fie ridicat pe sus, pus într-un car cu boi şi dat peste hotar [39].

Pentru educaţia copiilor săi, Grigore-vodă tocmi pe un foarte învăţat cleric grec, călugărul Nichifor Theotokis din Corfu, cari studiase la Padova şi la Lipsca şi, trecînd în Rusia, găsi un adăpost de bătrîneţă pe lîngă vestitul prelat Evghenie Bulgaris, mitropolitul de Pultaya [40]. Cumnatul Domnului, adversarul lui Ledoulx în ultimele lui tribulaţii francmasonice, era boierul Lucachi sau Lucca della Rocca, om învăţat, fost tălmaci englez

[39] Carra, p. 174—7; Sulzer, III, p. 77—79; 293—5; Wolf, II, p. 190—7; Iorga, în: „Lit. şi arta română" pe 1900.

[40] Sulzer, III, p. 47—8. *Logica* acestui din urmă, care fusese crescut de Grigore-vodă, apare la Lipsca în 1766, şi e dedicată Domnului. Evghenie traduce şi ceva din operele istorice ale lui Voltaire; v. Sulzer, III, p. 47, nota a: „Volterie, Herrn von Voltaire Nachrichten von dem letzten polnisch-russisch-türkischen Kriege, vom Erzbischof Eugenius mit Anmerkungen ins griechische und seither ins walachische von einem Unbekannten versetzt": n-a fost întîia traducere grecească din franţuzeşte, căci încă din 1754 Ioan Rali biv vel stolnic din Mitilene, traduce, la Iaşi, pe *Critil şi Andronic*, supt titlul de Ὁ τῆς ἀπάτης ἀπαλλαγεύς; tomul I formează nr. 62 din manuscrisele greceşti ale Ac. Rom., Cf. „Rev. teol.", III, p. 41—2.

şi napoletan şi cari fu numit plenipotenţiar pentru Moldova în delimitarea Bucovinei [41]; şi lucră la Braşov pentru alcătuirea unui dicţionar în şase limbi: germană, arabă, turcească, elinească, italiană şi franceză [42]. Pe lîngă persoana domnească se aflau beizadea Alexandru Mavrocordat, prins la 1768 în Bucureşti, împreună cu Ghica; un bun cunoscător al limbilor germană şi franceză, cari, înainte de a deveni ginerele lui Nicolae Caragea, luase la Petersburg pe o alsaciană din Strassburg [43]. Apoi, Vasile Balş din Bucovina, cari învăţase la Viena şi se întorsese „liber cugetător" [44], fraţii Sturdza, dintre cari cel mai mare, Scarlat, cari luă pe fata lui Constantin-vodă Moruzi, făcuse doi ani de zile studii la Lipsca [45], şi, întorcîndu-se înapoi cu gusturi europene, îşi ridică în Iaşi o frumoasă casă în stil apusean [46], şi fratele său Grigore, sotul unei principese Callimachi, om integru, cari dădu o foarte bună creştere fiilor săi [47].

Teoria geografiei de Iosif Moesiodax a fost înfăţişată în acelaşi timp lui şi colegului său Alexandru Ipsilanti, voievodul „Daciei" [48].

Laudele lui Alexandru Ipsilanti au fost şi ele cîntate de unii dascăli şi eruditi greci, pe cari trebuie să-i credem măcar cît şi pe detractorul Domnului, Sulzer. Manase Heliades, dascălul şcolii greceşti muntene, făcu să apară la Lipsca, în 1781, o *Oratio panegirica*, în latineşte şi greceşte, cari înalţă în tot chipul faptele bune ale voievodului. Stilul lucrării, un stil foarte curat şi îngrijit, valorează mai mult decît cuprinsul, cari e vag şi banal [49]; doi ani mai tîrziu, apăru, tot la Lipsca şi tot spre lauda Domnului, o colecţie de poezii greceşti, alcătuită de Nicolae Vellară. Autorii versu-

---

[41] Hurmuzaki, VII, p. 204—5; Papadopulos Kerameus, I. p. 208; „Rev. teol.", III, p. 41—2, 402—3.

[42] Sulzer, III, p. 9.

[43] Sulzer, partea inedită (ms. la biblioteca gimnaziului evanghelic din Braşov; copie la Academia Română).

[44] Sulzer, III, p. 9—10, 192—3; Carra, p. 173—4; Wolf, I, p. 274; Zieglauer, *Geschichtliche Bilder*, p. 75.

[45] „Der wohl der erste Moldauer unter den Bojaren gewesen seyn mag, welcher seine wissenschaftliche und sittliche Bildung während eines zweijährigen Aufenthaltes auf der hohen Schule zu Leipzig erhalten hat und dessen mit grossen und gelehrten Männern im Auslande gepflogener Umgang auch, aus seinem Benehmen vortheilhaft hervorleuchtete"; Wolf, I, p. 268—9, II, p. 198.

[46] *Ibid.*

[47] *Ibid.* Unul dintre Sturdzeşti copie nişte clasici greci la 1784 şi se iscăleşte astfel — vorba merge — în două limbi: «Δημητρίου τοῦ Στοῦρζα πέλω κἀγώ σύν ἄλλοις; 1784. . Φευρ. Io. D. Dimitrier Stourza." Ms. grec 25 al Bibl. Ac. Rom.

[48] Locul de tipărire e Viena; anul 1781. Autorul era în 1765 director al şcolii greceşti bucureştene; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XXVII.

La sfîrşitul unei traduceri din nemţeşte în greceşte a „Ecaterinei a doua sau istorie sinoptică a imperiului rus de la început pînă acum, cu descrierea Crimeii şi Chersonului", se ceteşte — traducerea însăşi e din 1787: Ἐγράφθη τό παρόν παρά Δημητρίου τοῦ Στοῦρζα, εἰς τούς 1788. Ἰανν 12. E ms. grec. 90 al Bibl. Ac. Rom. Pentru cartea tipărită Papadopulos Vretos, II, p. 82.

[49] Pentru o altă lucrare, o traducere din franţuzeşte a lui Heliade, v. Iken, Leukothea, II, p. 121. Dar unii bibliografi greci o atribuie fiului lui Manase; v. biografia lui Manase, pe care o dăm în *Apendice*.

rilor sînt : călugărul Ambrozie Pamperis, Teodor dascălul [50], Constantin Hagi Gheorghiu Cehan, *Filaret al Mirelor* şi Dumitrachi Panaiotachi paharnicul. Obscurii versificatori înălţau în producţiile lor clădirea Curţii, a foişorului din Herăstrău şi deschiderea cişmelelor din Focşani, ca şi cum ar fi fost lucrările lui Hercule [51].

La venirea lui Ipsilanti în domnie vegetau încă în Bucureşti cele două şcoli domneşti, cea de grecie din Sf. Sava şi cea de slavonie din Sf. Gheorghe Vechi, unde funcţiona la 1775 „Constantin dascălul slovenesc" [52].

La biserici se învăţa carte elementară, de dascăli cari nu erau plătiţi din vistierie, şi aveau un atestat de la şcoala din Colţea [53]. Exista la Tîrgovişte, pe lîngă biserica Sf. Apostoli, o şcoală analogă, cari fu refăcută în a doua jumătate a secolului de banul Dumitrachi Ghica [54]. Vedem mai tîrziu pe un păharnic, Fote Vlădoianul, făcînd o danie bisericii sale, Sf. Nicolae şi Spiridon din Craiova, pe lîngă cari se aşezase un dascăl elinesc [55].

Şcoli pentru „sărmanii copii" se înfiinţau prin sate de boieri generoşi, şi erau întreţinute din venituri fixate de dînşii [56]. Dascălii rătăcitori, cari-şi căutau, în toate ţinuturile locuite de români, „chiverniseala cu învăţătura lor", se găseau iarăşi destui, mai mulţi decît erau de nevoie, dacă nu mai buni de cum s-ar fi cuvenit [57].

Dar învăţămîntul de stat, cum s-ar zice astăzi, trebuia reorganizat în Ţara Românească, pentru a urma exemplul ce fusese dat de Grigore

---

[50] Pomenit, la 1783, şi în Papadopulos Vretos, *op. cit.*, I, p. 385.

[51] v. şi „epigramele" greceşti cu privire la Alexandru Ipsilanti pe cari le-am reprodus în „Revista istorică" pe 1932. Una, pentru biserica Sf. Ecaterina, e a lui Heliade. Dar răspunsurile latine ale unui anonim la patrusprezece întrebări, relative la istoria românilor, de cari vorbeşte Sulzer, III, p. 570 şi urm., trebuie să fie din vremea Mavrocordaţilor. Aceste răspunsuri se află şi în ms. 139, fost 27 d, al Bibl. gimnaziului evanghelic din Braşov. Ele încep astfel : „Desideratam a Serenissimo Moldaviae principe XIV articulorum historiam valachicam concernentium illustrationem ex variis auctoribus fide dignissimis sequenti ratione sistere conabor". Se referă la puncte din istoria noastră medievală, la posesiunile ardelene, la propaganda catolică, la participarea la sinodul din Florenţa. Izvoarele întrebuinţate sînt ardelene. Cf. Sathas, p. 609 ; v. şi Iorga, *Studii şi documente*, III, p. 103—104.

[52] Urechia, *Ist. românilor*, I, p. 842—3 ; Iorga, *Istoria învăţămîntului românesc*, p. 102 şi urm.

[53] „Acest fecior, anume Gheorghe Ungurean, au învăţat carte la mănăstirea Colţii ; vrînd să meargă acasă, la ţara ungurească, i se dă această adeverinţă de la mîna mea, precum că iaste fecior slobod, făr de nici o pricină. Eu *Ion dascal de la Colţa*", Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

[54] Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 120.

[55] *Ibid.*, p. 221.

[56] Pentru şcoala de la Agheşti, făcută de Grigoraşcu Suţu, v. Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 506. Pentru cea din Greci, acelaşi, *Domnia lui Moruzi*, p. 1176. Pentru cea din Floceşti, *ibid.*, p. 119 ; în genere, pentru şcolile din sate, Urechia. *Ist. şcoaleler*, I, p. 58 şi urm. Cf. Iorga, *Istoria învăţămîntului românesc*, p. 112 şi urm.

[57] Găsim, în condicile Mitropoliei de la Bibl. Ac. Rom., pe un „Constantin Dascalul" în 1779, cari, atins de „lovitură", se călugăreşte, pe un Νικόλαυς διδάσκαλος din 1781, cari-şi caută în zadar un loc, în Ţara Românească şi Moldova. Pentru acesta din urmă, v. *Condica*, III, p. 34.

Alexandru Ghica în Moldova, înainte de 1774. Ipsilanti îndeplini această nevoie prin actul său din 15 februarie 1775.

Prin acesta, şcolii greceşti i se dă o deosebită importanţă şi o situaţie mai bună, hotărîndu-se numărul profesorilor la nouă, între cari unul „dascăl la gramatică“ [58], creîndu-se un bibliotecar [59], acordîndu-se burse în sumă de cincizeci de pungi pe an [60], pentru şeptezeci şi cinci de copii fără mijloace. Nu se uita nici şcoala slavonă, „fiind trebuincioasă şi aceea, pentru cetirea hrisoavelor vechi domneşti, cari s-au scris în acea limbă“, şi se întărea dascălul Constantin, dîndu-i-se ca să-l ajute şi un „ipodascăl“. Dascăli pentru limba ţării şi limba slavonească fură stabiliţi „prin oraşele de afară“ : Ploieşti, Tîrgovişte, Cîmpulung, Piteşti, Curtea-de-Argeş, Slatina, Ruşi-de-Vede, Găieşti, Gherghiţa din Ilfov etc., afară de dascălul elinesc ce se va afla în Craiova, „în mitocul episcopiei“ [61].

În Moldova, şcolile suferiseră mult în urma ocupaţiei ruseşti. În 1771, Rumianţov, comandantul general al oştilor imperiale, primi plîngeri pentru ruina în care ele ajunseseră supt administraţia lui. Mitropolitul Gavril reclamă localul şcolii domneşti, în care fusese aşezat *Divanul cnejiei Moldovei*. În acelasi timp, se înfăţişau cereri pentru a se schimba măsurile luate de Grigore Ghica, în care prelaţii români, mitropolitul şi episcopul de Roman, Leon, vădea o prea mare părtenire a învăţăturii elineşti. Se obiecta că leafa dascălilor greci e prea mare, peste „măsură şi dreptate“, aşa încît nu mai rămîne de unde să se adauge, conform hrisovului, plata colegilor lor pentru slavoneşte şi româneşte, şi să se scoată „chivernisala ucenicilor săraci, şi alte cheltuieli a şcolii“ ; se amintea că frecventatorii străini ai Academiei au plecat şi nu mai are cine urma, ca altădată, cursurile superioare, ce nu se puteau preda în limba vulgară, de matematică şi filozofie ; se aducea înainte că preoţii, cari plăteau uneori şi birul comun, nu susţin bucuros prin contribuţia lor o şcoală din cari fiii lor, destinaţi şi ei preoţiei, nu trag nici un folos.

Mareşalul rus, cari răspunse acestor reprezentanţi la 22 aprilie 1771, ia, în adresa sa către mitropolie, apărarea învăţăturii elineşti, pe cari, din instinct mai mult decît cu conştiinţă, o atacaseră prelaţii români.

„Cea mai mare parte a cărţilor bisericeşti, spune el, se află scrisă într-această limbă (elinească), iar, deosebit de aceasta, şi într-alte cuvinte şi învăţături această limbă, prin slăviţi scriitori, descopere meşteşugurile învăţăturilor către căzuta cunoştinţă, şi aceste sînt la Academiile cele de învăţătură ; iar, deosebit, unde este întemeiat spicul bogosloviei cel pentru

---

[58] Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 505.

[59] Constatat în 1785 ; *ibid.*, p. 502—3.

[60] Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 189.

[61] Hrisovul în greceşte e dat de Al. Comnen Ipsilant, în τά μετά τήν ἅλωσιν împreună cu confirmaţia patriarhală ; p. 561 şi urm.

E reprodus, în traducere, împreună cu alte acte cari privesc reforma şcolară, în Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 199 şi urm. Cf. şi p. 766, 770, 772, 780, 786, 788, 791, 794, 798, 826. În greceşte se mai află hrisovul, tot după Comnen Ipsilant, în Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XVII şi urm.

preoție, este trebuincioasă această limbă“ [62]. Venind din nou ca Domna în Moldova, după încheierea păcii, Grigore Ghica luă iarăși firul măsurilor sale pentru școli. La 15 noiembrie 1775, amintind cea dintîi organizare a sa, el stabilea o epitropie, din cari făceau parte marele-vistier Ioan Cantacuzino, Gheorghe Ghica, nepotul Domnului, Manolachi Bogdan, comisul Matei Cantacuzino, învățatul comis Scarlat Sturdza, cari-și făcuse studiile în străinătate, Costea Pamfil, Costea Avram, greci din suita domnească, și al doilea logofăt Ilie Catargiu. Domnului și mitropolitului li se rezerva însă dreptul de a alege pe principalul profesor, cari trebuia să predea filozofia în elinește : „cel dintîi povățuitoriu și didasçal al filosofeștilor patimi la Academia Moldovei“, supuindu-l întîi, bineînțeles, la „ispitirea aceea, care se cade“. El va numi pe colegii săi, va stabili legile și programele, va hotărî pe aceia cari vor primi ajutoare, va lua măsuri disciplinare contra elevilor, „ucenicilor“ nesupuși și îndărătnici ; va putea trage în judecată pe epitropi, dacă nu-i vor răspunde la timp veniturile.

Se lua măsura ca de acum în trei ani — ziua aceea nu era s-o mai apuce legislatorul — nime nu va fi numit în dregătorii fără să fi înfățișat un atestat dobîndit după un examen public, ținut la o „zi rînduită“. Pînă la răsplătirea prin funcții, diplomații Academiei vor avea privilegiul de a fi socotiți îndată după boieri. În sfîrșit, nici preoții nu vor fi scutiți de birul obștesc, dacă nu se vor găsi în posesiunea unui atestat, firește de la școala pentru preoți, de la școala slavonă [63].

Și această școală se bucură de îngrijirea Domnului iubitor de cărți. Pentru dînsa dădu el, în mai al anului următor, un hrisov de organizare, prin cari această a doua școală domnească de la Sf. Nicolae, această „școală moldovenească“, dobîndea un dascăl de cetit și scris, de catehism, și un altul, un psalt, pentru *glasuri* și „alte bisericești cîntări“, afară de un vătaf. Dascălilor de carte și de cîntări li se statornici o leafă, pe cari erau s-o primească tot de la epitropie, în sama căreia fusese dată Academia, și ei mai căpătau încă și scutelnici și alte privilegii [64].

Sulzer singur ne vorbește, în termeni destul de disprețuitori, de un început de învățătură latină, în cele două academii de la București și Iași. În școala munteană preda această limbă un cleric catolic din Ungaria, trecut la ortodoxie, iar în cea din Moldova „dascălul latinesc“ era, ni se spune, un

---

[62] Corespondența se află în Condica lui Măzăreanu, de unde a fost tipărită în „Arch. rom.“, I, p. 231 și urm. După această ediție s-a reprodus în Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 34 și urm. După un al doilea exemplar al *Condicii* s-a imprimat în Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XX—II.

[63] Actul s-a tipărit în *„Uricariul“*, I, p. 74—9. Cf. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, p. 100 și urm.

[64] Se dau numele dascălilor : „Gheorghe biv ispravnic de aprozi“ pentru muzica bisericească și „Gheorghe Evloghe biv izbași“ pentru cunoștințele elementare. „Uricariul“, VII, p. 52—4 ; copie în Bibl. Ac. Rom., doc. 112, LX. Succesorii lui Ghica acordară hrisoave, după vechiul obicei, și pentru școlile grecești din străinătate : pentru cea din Patmos, în 1778 ; Erbiceanu, *Mitrop. Mold.*, p. 33—5 ; pentru cea din Constantinopol în 1780 ; *ibid.*, p. 35—6.

CONSTANTIN MAVROCORDAT

silezian luteran, probabil König, cari fu mai tîrziu consul al regelui Prusiei în Iaşi [65].

Cine ne dă aceste ştiri afirmă că acest învăţămînt de carte latinească era mai mult „zum Scheine", şi aceasta sîntem aplicaţi să o credem.

Cine voia să ştie limbi apusene se adresa profesorilor privaţi, dintre cari am cunoscut pe unul : fostul ofiţer Ledoulx, cari cumula cu situaţia sa de profesor de franţuzeşte pe aceia de fabricant de faianţă, şi mai avea timp să predice între moldoveni cuvîntul de viaţă al francmasoniei. Mai găsim tot pe atunci în Ţara Românească pe un italian Vincenzo, cari semnează : „maestro di lingue" [66].

Luminătorul neamului sîrbesc, Dositei Obradovici, fu însuşi profesor de franţuzeşte şi de limbi moderne, în genere, în Moldova, unde avea ca elevi pe fiii marelui-vistiernic Gheorghe Balş, staroste de Focşani, pe nepoţii mitropolitului Gavril Callimachi [67].

---

[65] Sulzer, III, p. 10. Cf. Hurmuzaki, X, *passim.*
[66] Bibl. Ac. Rom., doc. necatalogate.
[67] O povestire a lui Obradovici, în Rusu, *Cichindel,* p. XVI—VII.

Dacă se părăsise, în fine, vechiul obicei al fanarioților, și al răsăritenilor culți îndeobște, de a-și trimite fiii să învețe în Italia [68], călătoriile de studii în străinătate deveneau tot mai obicinuite. Am văzut că boierii Balș și Scarlat Sturdza fuseseră ascultători ai cursurilor superioare din Viena și Lipsca. Lord Baltimore afirmă că în 1763—4 a călătorit cu doi principi moldoveni [69]. Tălmaciul Porții, Mavrocordat, mărturisea la Șumla ofițerului prusian Gogomos că a fost în Apus supt un fals nume de negustor și în haine frînceșți în 1772 sau 1773 și că a admirat deopotrivă, la München, galeria de tablouri, biblioteca și o frumoasă doamnă, ce se afla într-o lojă la operă [70]. Cînd Obradovici părăsi Moldova, unde lăsa foști elevi și un bun prieten, pe episcopul de Roman, Leon Gheuca, mitropolit al țării mai tîrziu, el fu rugat de acesta a supraveghea în Saxonia pe nepotul lui Alexandru și pe diaconul Gherasim, dușî acolo pentru învățătură [71].

Succesorii acestor doi Domni luminați urmară, potrivit cu talentele lor inferioare și cu capacitatea lor mai slabă de a guverna și răspîndi cultura, aceste frumoase precedente. Și supt cîrmuirea lor, a lui Nicolae Caragea, Mihai Suțu, a lui Costachi Moruzi, a lui Alexandru Mavrocordat, civilizația apuseană pătrunse pe toate căile în viața noastră, în același timp cînd vechile tradiții de cultură românească nu erau părăsite.

Am văzut că Nicolae Caragea era socotit de Sulzer, aspru critic, ca un om învățat. Acest Domn bătrîn, a cărui stăpînire nu se înseamnă decît prin silințele pentru a împiedica stabilirea de consulate și pentru a-și mărita multele fete, a fost însuși un scriitor. Dacă a primit dedicația *Istoriei Eclesiastice* a mitropolitului Meletie [72], el a compus o gramatică greco-franceză, terminată la martie 1785 și tipărită tocmai în 1806, la Viena [73].

Alexandru Constantin Mavrocordat e acel căruia i se închină, la 1784, al doilea volum din *Istoria* lui Meletie ; al treilea volum poartă numele lui Mihai Suțu, pe atunci, în 1784, Domn muntean, cari, ni se spune, făcea să se reprezinte la Curtea sa „comedii italiene“ [74]. Costachi Moruzi dădu o creștere excelentă fiilor săi, dintre cari cel de-al doilea, beizadea Gheorghe, care fu omorît de turci, era admirat de toți cei ce-l cunoșteau, nu numai pentru agerimea sa de minte, ci și pentru învățătura sa [75]. Alexandru Ioan Mavrocordat, căruia i s-a zis deopotrivă Firaris, fugarul adică, și Pîrlitul, acel principe cari vorbea nemțește ca nici un alt grec și franțuzește mai

---

[68] Raicevich, p. 23.
[69] *Reise in dem Oriente, aus dem englischen übersetzt ;* Leipzig, Dyck, 1768.
[70] Gugomos, *Reise,* p. 89—90.
[71] Rusu, *l. c.*
[72] I se dedică întîiul volum, apărut la Viena, în 1783.
[73] Γραμματικῆς γαλλικῆς ἀκριβῆς διδασκαλία.
[74] Sulzer, partea inedită : „dass er ihnen (den Bojaren), nicht allein wälsche Komödie gab und mit ihnen als seinergleichen herumspazieren ging“.
[75] Wolf, I, p. 91.

bine decît sviţerianul Sulzer[76], primi, încă de pe cînd era beizadea, dedicaţia unei 'Ηθική περιηγησις κὺρου apărută la Viena, în 1783, şi al cărei traducător — după Ramsay — e Polizoi Lampanitziotis, un cunoscut traducător, din Ianina[77]. Ca Domn, el patrona tipărirea unei gramatici greco-latine, de alt grec din Albania, cari gramatică văzu lumina în 1785, tot la Viena[78]. A fost însuşi scriitor: a tipărit în Moscova, după ce a fugit din Moldova, βοσπορος έν βορυσθενι o operă de poezie foarte variată ca spirit, în cari sînt şi influenţe ale filozofiei franceze şi ale lui Rousseau[79]; a colaborat la dicţionarul franco-italo-grec al lui Gh. Vendoti[80], din 1790, pe care el l-a comandat. Chiar şi Nicolae Mavrogheni, cari ascundea supt aerele sale de originalitate burlescă însuşiri reale de inimă şi de spirit, îndemnuri sau sprijinuri literare veniră de la Curtea din Bucureşti. Lăsînd la o parte opusculul istoric al lui Persiano şi traducerea grecească a lui Bauer, de cari va veni rîndul să vorbim mai departe, el a înălţat ca „om cu sînge rece, cu multă judecată, cu un spirit pătrunzător, cu sufletul dezinteresat, preocupat numai de binele obştesc, ca un drept şi fără frică judecător, ca un protector al săracilor şi un model de virtute şi înţelepciune pentru bogaţi", de supusul său Ioan Gianetul, mare-clucer, căruia-i veni într-o bună dimineaţă ideea neaşteptată de a combate înaintea Europei, într-un tratat greco-francez, pe Ocellus, autorul unui tratat *Despre natura Universului*[81].

Supt aceste domnii, mai mărunte şi mai puţin însemnate, se aduc la Curte gazete europene, ca la *Gazette de Vienne* şi le *Journal Encyclopédique*, care se primeau la 1785; se plătesc secretari apuseni, ca B. la Roche, cari se întîlneşte în acest an în serviciul lui Alexandru Mavrocordat[82], se întreţin corespondenţe în statele vecine, ca abatele Ayala, informatorul lui

---

[76] Pentru întîia lui soţie, alsaciana, v. şi „Revue de géographie" pe 1877, p. 123, nota 3, cari citează „Journal Politique, din decembrie 1782.

[77] A mai tradus din italieneşte o *Istorie a Chersonesului tauric*, cari se tipări la Viena în 1792, cu o dedicaţie către „preaînţeleptul" mitropolit al Moldovei, Gavril. O traducere românească a acestuia, în Iorga, *Manuscrisele de la Cernica* (Extras din „Biserica ortodoxă").

[78] „Grammatica graeco-latina ex variis collecta a Georgio Demetr. de Chad. Kyr. Argyrocastrense ex Europea Albania".

[79] Moscova, 1810, in 8°.

[80] Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, III, Paris, Maison-neuve, 1881, p. X şi urm.

[81] „Réfutation du traité d'Ocellus de la nature de l'univers, ouvrage de Jean Zanetti Clutschar, dedié à S. A. Ser. Nicolas Mavrogenes, prince regnant de Vallachie; revu et corrigé par Mons. George Vindoti, Vienne, 1787." În prefaţă se ceteşte: „Joignant beacoup de sang-froid et de réflexion à un ésprit pénétrant, procure le bien public aux dépens de son intérêt particulier, qui, pour l'exercice de la justice, ne craint par de s'exposer à mille dangers, qui protège les pauvres, et devient pour les riches un exemple de vertu et de bonnes mœurs, qu'orne la Capitale d'édifices superbes et dispose les esprits de tous les sujets à la vertu par de sages maximes". Cartea cuprinde şi o prefaţă greacă, adresată autorului de Daniil din Patmos, titular de Filadelfia, şi un certificat de ortodoxie din partea mitropolitului Grigore. v. D. Russo, în *„Revista istorică română"*, I.

[82] v. *Apendicele.*

Nicolae Caragea [83], şi Cassarati al lui Costachi Moruzi [84], ambii la Viena ; se cheamă în principate ingineri străini, ca francezul ce plecase de la Frederic al II-lea, pentru a ajunge în slujba lui Moruzi [85], se pensionează medici europeni, ca Angelo Meucci, din Toscana, rudă cu chirurgul sultanului Lorenzo Noccioli [86] ; ca Andreas Wolf, doctorul lui Scarlat Sturdza, cari întovărăşeşte la 1780 într-o călătorie de mulţămire la Neamţ pe pacienta sa, Domniţa Soltana, soţia lui Scarlat [87], transmite respectuos informaţii lui Sulzer în anul următor [88], trece la Bucureşti prin 1784 [89] şi pleacă de acolo păgubit de boierul Drăgănescu şi aproape otrăvit de un bucătar ţigan din Tîrgovişte, în august al aceluiaşi an [90].

Numărul meşteşugarilor germani ce vin în principate creşte necontenit, precum se poate constata din actele şi dosarele consulatelor [91].

Pe cînd însă „lumea bună" din cele două capitale, îmbrăcată nemţeşte, locuind în case de un stil nou, mobilate cu mobile moderne, îşi hrănea sufletul cetind *Istoria romană* a lui Rollin, *tragediile* lui Voltaire, *Analele imperiului, Istoria universală* şi *operele filozofice* ale acestui scriitor [92], mai ales, ni se spune [93], acestea din urmă, şcolile ţării nu erau lăsate în părăsire. În Muntenia, în noua tipografie a lui Nicolae Lazăr, o tipografie cari va da faliment în curînd, se tipăresc cele dintîi cărţi de şcoală, primele „filadre spre învăţătura copiilor, atît pentru deschiderea lor, cît şi pentru ştiinţa şi cetania închinăciunii după datoria creştinească", pe cînd înainte *filadre* mai proaste se adunau de epitropii şcolilor din străinătate [94], adică, precum se va vedea mai înainte, din Ardeal [95].

Supt conducerea *nazirului* şcolilor, mitropolitul Filaret, se întemeiază nouă locuri de învăţătură la Focşani şi la Tîrgovişte [96]. Iar în 1786 se creează burse pentru studiul limbii turceşti, cari e „cea mai trebuincioasă întru

---

[83] Hurmuzaki, VII, p. 375—6.
[84] *Ibid., Supl.* I[1], p. 966.
[85] Wolf, II, p. 199—200.
[86] Hurmuzaki, VII, p. 428 ; cf. şi Wolf, II, p. 282 şi Iorga, în *Lit. şi artă română*, pe 1900.
[87] Wolf, I, p. 163.
[88] Sulzer, III, p. 503, nota.
[89] Wolf, I, p. 161.
[90] Cf. *l.c.*
[91] În 1784, „contele" Dudescu are un proces cu o grădinăreasă străină ; în acelaşi an, banul Filipescu ia la bătaie pe un stoler neamţ, cari nu-i gătise o canapea de modă ; în 1785, Simon Trebrer, bucătarul nemţesc al lui Brîncoveanu „l'aîné", se plînge Agenţiei că nu i s-a dat plata de stăpînul său ; Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.
[92] Sulzer, III, p. 46—7.
[93] *Ibid.*
[94] „Cari sînt mai împodobite şi mai bogate decît altele vechi, ce se aduceau mai înainte din alte ţări străine şi acum sînt oprite." Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 385, nota I.
[95] Pentru falimentul lui Lazăr, v. *ibid.*, p. 590—1, notele ; p. 1089—90. Tipografia grecească funcţiona pe acest timp la mitropolie, supt conducerea unui Stanciu tipograful, pe care-l găsim şi la 1793 încă ; v. *ibid.*, p. 516 ; *Domnia lui Moruzi*, p. 41.
[96] Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 64.

această ţară, cari se afla supt stăpînirea prea-puternicului otomanicesc Devlet" ; pînă la aducerea în ţară a „dascălilor de această învăţătură", Mavrogheni trimite la şcoala turcească de la „saraiul Ţării Româneşti" şapte tineri aleşi printre feciorii de boieri săraci şi mai mici, cari tineri trec întîi un examen de „gramatică grecească" înaintea lui Ienăchiţă Văcărescu [97]. Iar în Moldova, Alexandru Ioan Mavrocordat contribui la dezvoltarea şcolilor prin hrisovul său din 20 iunie 1785, cari cuprinde şi hotărîri importante. Epitropii vor strînge veniturile după norme nouă, fără a mai scuti pe cineva, ei vor avea supt îngrijirea lor numai şcolile din Iaşi şi două din provincie, în cari se preda şi limba greacă : acele din Galaţi şi Botoşani. Episcopii vor întreţine cu cheltuiala lor şcolile din eparhie, fundînd şi burse pentru cîte douăzeci de băieţi săraci [98].

În perioada ce merge de la 1790 la 1810, Domnii, deşi au o stăpînire tot aşa de asigurată prin tratate ca şi a predecesorilor lor, lucrează mult mai puţin decît aceştia pentru strălucirea Curţii şi dezvoltarea ţării. Sînt şi personalităţi mai şterse decît un Alexandru Ipsilanti, un Grigore Alexandru Ghica, un Mavrogheni. Fără să fie lipsiţi de cunoştinţe, Domnii cei noi n-au făcut să se vorbească tocmai mult de dînşii, supt acest raport. Afară de personajele cari mai domniseră şi înainte de 1790 şi despre cari a fost vorba mai înainte, cei mai cărturari şi mai inteligenţi dintre fanarioţii timpului par a fi fost Constantin Ipsilanti, cari ştia, spune un călător, „limbile clasice şi europene" şi era „cel mai amabil şi mai instruit tînăr grec" [99], şi Alexandru Moruzi, cari a fost şi un bun cîrmuitor şi chiar, se poate zice, un bun patriot moldovean. El vorbea bine franţuzeşte şi se înţelese în această limbă cu călătorii englezi dr. Neale şi colonelul Gillespie [100]. Cu Batthyány, Moruzi se înţelese în italieneşte, „în cea mai bună toscană", şi făcu acestuia impresia unui om „surprinzător de instruit [101]. Moruzi e acel cari a pus pe un anume „Paisie" să tipărească la Viena cugetările — Φροντίσματα, — lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, cari apărură la Vendoti în 1805. El a primit dedicaţia *Algebrei* şi *Aritmeticei* de Lacaille, traduse în greceşte de Spiridon Asanis din Cefalonia, şi din această limbă în elineşte de ieromonahul Ionas Sparmiotul [102]. Fiului său Dimitrie i se închină, la 1806, traducerea, de către Dimitrie Alexandrides, medic din Tyrnavo în Tesalia şi om învăţat pînă la citaţii arabe, a *Istoriei Greciei*

---

[97] *Ibid.*, p. 63, nota 4.

[98] „Uricariul", II, p. 266 şi urm. cf. Iorga, *Istoria învăţămîntului românesc*, p. 116 şi urm. Ţările române-s tot mai des străbătute de călători. La 1786 trece prin Muntenia marele Spallanzani : „Monsieur l'abbé Spallanzani, professeur d'histoire naturelle à l'université de Paris". Pentru amintirile acestuia, v. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, II, p. 213—4. Scrisoarea lui Herbert-Rathkeal către cancelistul Petrossi, Pera, 15 aug. 1786 ; în hîrtiile necatalogate din Bibl. Ac. Rom.

[99] *Constantinople ancienne et moderne*, par Jacques Dellaway, tr. A. Morellet, Paris, an. VII, I, p. 171.

[100] Neale, trad. fr., II, p. 18.

[101] *Reise nach Constantinopel in Briefen*, Pesta, Hartleben, 1810, p. 118, 249—50.

[102] Veneţia, 1797. Cf. Papadopulos Vretos, I, nr. 342.

de Goldsmith. Omonimul, nepotul şi ginerele Domnului, fusese la Paris, cu o ambasadă turcească, şi acolo căpătase o spoială europeană [103].

Lui Constantin Ipsilanti i s-au cîntat laude de un personaj cu numele de Polizoi Contu, preot din Ianina [104], cari mai tîrziu fu prins de francezi că se dă fals ca membru al ordinului Legiunii de onoare [105]. El a mai editat la Buda, în 1796—7, *Tezaurul de gramatică* al lui Constantin Karaioannis, pe cari-l dedică fraţilor Constantin şi Panaioti Moruzi, şi el apăru cîtva timp după aceasta, din nou, în public cu nişte Ἠθικαί φαντασίαι, versuri de cuprins moral scrise în Ploieşti [106].

Şi aceşti principi sînt înconjuraţi de boieri în curent cu ideile şi modele Apusului. Postelnicul Manu din 1799 iscăleşte franţuzeşte: „Demetrius de Mano, Postelnik [107]. În 1803, o fată a Dudescului, „Saftizza Dudeska", scrie agentului imperial o scrisoare franceză, rugîndu-l să transmită o alta consulului francez Gaudin [108]. Casele Sturdzeştilor, a Roznovanilor, a Paşcanului, unde se vorbea şi limbi europene, sînt lăudate de Wolf pentru ospitalitatea lor aleasă, pentru bunul gust ce domnea în ele [109]. Dacă se întrebuinţau ca ultimă noutate a modei trăsuri pe cari le aruncaseră deoparte de vreo douăzeci de ani caretaşii din Viena [110], dacă se observa încă o stîngăcie adesea ridicolă în imitaţie şi un amestec de multe ori baroc între obiceiurile vechi şi cele nouă, era evident că acestea vor trebui să învingă la urmă. În petreceri şi îmbrăcăminte se simţea de la 1792 înainte influenţa Curţii de quasi-suveran a lui Potemkin, cari adusese la Iaşi elegante dame din Petersburg şi dăduse moldovenilor luxoase baluri, pe cari le aranja şi le conducea nepoata dictatorului rus, contesa Branicka [111].

Odată teatrul poporului era alaiul şi recitativul tradiţional al Irozilor, iar teatrul Curţii era ceva mai pe jos decît acest spectacol chiar. După masa fără cuţite şi furculiţe, după ce-şi spălau degetele muiate în unsoarea sosurilor orientale, boierii se adunau în sala unde, de hatîrul lor numai sau al unui străin de cinste, Vodă *făcea teatru.* Un ceauş căpăta

---

[103] Neale, II, p. 29. Despre Hangerliu se spune, de Dionisie Eclesiarhul, că ar fi vorbit franţuzeşte cu postelnicul său; p. 197. Dar Fotino zice că s-a adresat cu acea ocazie *greceşte* şi *Cămăraşului.*

[104] Viena, 1805; v. Xenopol, *Bibliografie greacă de la sfîrşitul epocii fanariote,* în „Rev. p. ist., arch. şi filologie", II, p. 426 şi urm.

[105] Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 319. Locul a fost semnalat întîi de V. A. Urechia, în „Ist. şcoalelor", I, p. 99.

[106] Ἠθικαί φαντασίαι τοῦ ἐν ἱερεῦσι ἐλλογίμου διδασκάλου κύρ Πολυξωή Κόντου ἐπί τῆς κατά Πλοέστιον διατριβῆς αὐτοῦ.
Sînt tipărite în noua tipografie greacă din Bucureşti, cu o dedicaţie către mitropolitul Dionisie.

[107] Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

[108] *Ibid.* Ea invocă prietenia Agentului pentru „la maison de mon père Dudescoulo et dont vous avez voulu honorer sa fille aussi."

[109] I, p. 268—72.

[110] Batthyány, p. 255—6.

[111] Langeron, în „Hurmuzaki", *Supl.* I³, p. 92, 98—9, 105.

porunca de a săvîrşi cu ajutorarele sale minunea de artă. Veneau vreo şase indivizi cu şalvari turceşti, albi sau roşii, cu căciuli în cap şi purtînd în mînă beţe împodobite cu argint. Nespălatele personaje erau „comedienii ordinari ai Alteţii Sale". Unii purtau costume împrumutate de la personalul european al Curţii sau cumpărate de la vreun dezertor: aceia înfăţişau tipuri *frînce*. Rolurile de femei le reprezentau tot indivizii cu şalvari, în măsura puterilor şi şalvarilor lor. Despre fond, nu se spune, cine ne-a transmis aceste delicioase informaţii, decît că era burlesc, vodă şi curtenii fiind încredinţaţi că tragedia e bună numai pe nemîncate. Despre formă, aflăm că era alcătuită din fraze româneşti, greceşti, turceşti, menite să înalţe efectul comic [112].

Alteori, priveliştea era mult mai pretenţioasă. Se anunţa *opera*, cea mai originală dintre opere, pentru că nu numai că nu se cînta, dar nici nu era iertat să se vorbească de faţă cu publicul. Era o perdea, dar nu o cortină cari să se ridice pentru a lăsa să se vadă jocul „artiştilor", ci o perdea cari lăsa să se vadă numai umbrele acestora, ascunzînd cu totul pe regizorul misterios, cari-i punea în mişcare. Căci *opera* Înălţimii Sale era venerabilul joc al păpuşilor, marionetele naţionale, cărora le dădea mai multă sau mai puţină viaţă, după cum era de inventiv şi de ager, un ceauş [113].

Ni se pare că un teatru aşa de variat putea satisface gusturile celui mai rafinat dintre micii noştri stăpîni. Nu tot aşa judeca însă Nicolae Caragea. Acest Domn avea multe fete nemăritate şi, ca un tată împovărat de o bogată familie feminină, se credea îndatorit să ispitească tinerii cu petreceri. El introduse deci, pentru acest scop de economie domestică, melodii tatare pe scena Curţii muntene. Apogeul muzicii mongolice era, se pare, pe atunci „cunoscutul joc Giurgina", ne spune unul cari avea deci în această privinţă idei mult mai precise decît noi. Cînd se auzeau accentele înviorătoare ale cîntecului său favorit, cînd actorul recita cu patos :

Cianga, cinga, cianganà,
Orda, sinda, delivà,
Oh ! Oh ! cianganà,

Vodă nu se mai putea ţine pe loc şi, uitînd ceea ce datora etichetei, participa şi el la acţiune [114]. Alteori, la Curte erau numai audiţii muzicale. *Tabulhanaua* măriei sale cînta la masă sau la petreceri *pestrefuri* de o complicaţie cari făcea „să se topească pietrele [115]. Dar dacă muzica se

---

[112] Sulzer, II, p. 401—2.
[113] *Ibid.*, p. 402—3.
[114] Sulzer, partea inedită. „Anstatt des an Ipsilanti gewohnten freundschaftlichen Anstandes und Würde, gegen seine Bojaren sich so wegwarf, dass er mit ihnen das bekannte tatarische Spiel, *Dschurdschina* genannt, wozu das Liedchen :

Tschanga, tschinga, tschianganah,
Orda, sinda, deliwah,
Oh! Oh! Tschianganah,

auf tatarisch gesungen wird, mitspielte". Pentru *Turcă*, v. Sulzer, II, p. 403—4.
[115] *Steinerweichend*, a caracterizat un contemporan efectul acestei armonii metalice.

auzea relativ des şi melomanii greco-români de pe acele timpuri erau satisfăcuţi, „teatrul" nu putea fi o distracţie de toate zilele. Atunci, pentru a trece timpul, era întîi somnul, lung somn, cari începea după masă, la unul, în urma unui păhăruţ de rachiu şi unei degustaţii de ciubuc, şi ţinea pînă ce toaca amintea fericitului dormitor că ziua e făcută pentru a sta treaz, pentru a lucra sau măcar pentru a se uita cum alţii lucrează. Cînd venea sara, erau petreceri înaintea păharului cu vin, în sunetul cobzei ţigăneşti, după o nouă masă obositoare. Sau, grămădiţi în mijlocul verii în blănile cari dădeau o atît de înaltă idee de importanţa, nobleţa şi bogăţia lor, boierii, cu uşile şi ferestrele deschise, ceea ce li se părea a fi singurul mijloc de a se răcori, jucau cu patimă cărţile, îşi satisfăceau nevoia de emoţii pe cari oricine o are, la vechea concină patriarhală sau noile jocuri, aduse de ofiţerii străini : trictracul, faro şi altele [116].

Încă înainte de războiul din 1787, cari discreditâ multe din aceste obiceiuri, le făcu ridicule chiar în ochii acelora ce le practicase odată şi găsise în ele desăvîrşită mulţămire, semne de prefacere se ivise. Alexandru Ipsilanti introduse muzica germană, bineînţeles, păstrînd pe cealaltă [117]. Succesorii săi ţinură de aici înainte şi „muzicanţi europeni" ; la 1806, se dădu voie să meargă la *Beciu*, „cu totul", capelei princiare, alcătuită din „Ioan Mangli, Carabichi şi Franţ Truşeşchi", dar apoi Domnul se răzgîndi şi trimise răspuns că aceşti artişti „nu sînt slobozi" a se mai duce [118].

Am văzut că în materie de teatru, Mihai Suţu prefera comediile italiene vechilor reprezentaţii de Curte. Pe timpul războiului din 1787, o trupă italiană, condusă de un Francesco, veni la Bucureşti şi se produse înaintea Domnului după încheierea păcii cu Austria, prin 1792, cerînd chiar voia de a clădi un teatru şi a rămînea în ţară [119].

Şi acesta un semn de schimbare a moravurilor, şi acesta un îndemn către începerea unei activităţi literare româneşti pe domenii pînă acum neexplorate.

Era o vreme cînd gazetele din Germania, Polonia şi Olanda se aduceau numai pentru Domn şi nu erau cetite decît de acesta şi de secretarul lui [120]. În 1802, ştim din corespondenţa agenţiei bucureştene cari avea un birou de poştă, că, afară de Domn şi de postelnicul Manu, mai primeau jurnale în Iaşi căminarul Manole Vardalah şi alţii. Se ceteau în acest

---

[116] Cf. Wolf, p. 191, 203 ; Sulzer, II, p. 399 ; Batthyány, p. 119—20.

[117] Sulzer, III, p. 339.

[118] Biletul întîi pentru plecarea lor către Agenţie e astfel conceput : „Cu frăţiască dragoste mă închin dumitale sinior aghente. Trei muzicanţi a căror nume se arată mai jos, carii s-au afla(t) în slujba Măriei Sale lui Vod(ă), vrînd a merge înăuntru la Beciu, cu totul, nu lipsim să fac ştiut dumitale, că au această voie a să duce ; rămîind al dumitale ca un frate : Vel Post. — 1806, luni 16. *Ioan Mangli, Cazabichi, Franţ Truşeşchi" ;* Bibl. Acad. Rom., hîrtii necatalogate.

[119] v. *Ibid.*

[120] Cf. Raicevich, p. 201, cari dă şi cheltuiala anuală a Voievodului cu gazetele : 2 390 de lei ; Sulzer, I, *Prefaţa,* şi III, p. 45 ; Hurmuzaki, *Supl.* I[1], p. 599, anul 1751. Iorga, *Documente financiare* citate, *passim.*

an „Journal de Francfort", „Notizie del Mondo" şi „Spectateur du Nord". În 1803—4, Manu primea ca şi înainte „Le Spectateur", dar pe lîngă dînsul şi le „Journal littéraire". Vornicul cel mare muntean, Iordachi Slătineanu, era abonat la „Spectateur" şi voia şi „Almanach des dames", pentru vorniceasă. Un neamţ, Iosif Meiner, ceruse „Mercure de France" ; doctorul Christodulo Pascal, despre cari am mai vorbit, era şi el un lector al „Jurnalului de Frankfurt" ; bancherul Christofor Sachelarie prefera „l'Abeille du Nord", iar Ienachi Sterio, vreun lipscan, era cetitorul unui ziar din Milan : „il Redattore italiano". Se mai comandau ziare de funcţionarii agenţiei, de doctorul Constantinachi Caracaş, de mitropolitul Dosoftei Filitis, de Nicolae Brîncoveanu, principe al Imperiului : „die Vereinigte Pest-und Ofener Zeitung", Un „Pano Babin" primea „Gazeta de Frankfurt" în 1808 [121].

Afară de aceste ziare în limbi europene, se desfăceau în principate gazetele greceşti, pe cari, după foi vieneze, le redactau fraţii Marchides Pulio (Puiu), librari pentru Orient şi — o zic ei singuri — „patrioţi zeloşi" [122]. Abonaţi la gazete erau pînă şi în Buzău, unde încă din 1800 se trimite de Agenţie un pachet de ziare unui oarecare „Vizini" [123].

Ca şi gazetele, se cereau cărţi în limbi europene, mai ales de cele cu subiect uşor şi puţin moral sau satiric. Unul dintre fraţii Marchides veni la 1797 în principate cu un întreg transport de noutăţi, mai ales franceze, din cele mai picante. Domnul se indignă de intenţia ce avea negustorul de a-i corupe supuşii şi trimite pe Marchides peste graniţă, iar ambasada din Constantinopol aprobă măsura, pentru că „multe din cărţi erau pline cu cele mai vinovate maxime revoluţionare de moda nouă" [124].

Pe acest timp, boierul Constantin Belu făcea prin profesorul de limbi Vincenzo comande de cărţi şi stampe, pe cari pe urmă refuza să le plătească, supt pretextul că instrucţiile nu i-au fost bine executate [125].

Obiceiul de a avea un „vel săcritar" european [126] durează şi în această vreme, în cari întîlnim însă mai puţini aventurieri de acest fel la Curţile fanarioţilor, ei părînd, se vede, suspecţi în aceste timpuri de tulburări. Se ştie că unul dintre cei mai caracteristici fu Gaspary Belleval, „secretariul de stat pentru Afacerile Străine" al lui Alexandru Suţu şi al lui Constan-

---

[121] Biblioteca Ac. Rom., documente necatalogate (ale Agenţiei).

[122] v. *Ibid.* La anul 1794, fraţii se scuză în privinţa unor acuzaţii aduse contra foii lor : „unsere Blätter". La Marchides : Μαρκίδ Πούλιος, se tipări, cu cheltuiala boierului Ioan Florescu, în 1792, — după ediţiile de supt Brîncoveanu şi Scarlat Ghica —, *Acolutia greacă a Sf. Visarion*, cu o prefaţă de călugării de la mănăstirea Dusiko.

[123] Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

[124] „Als in der That", scrie Rathkeal, în 1797, lui Merkelius, „viele derselben mit den schuldigsten neumodischen Revolutionsmaximen angefüllt sind." Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

[125] Reclamaţia lui Vincenzo, *ibid.*

[126] v. lefile Curţii pe 1795, în ms. 54 al Bibl. Ac. Rom. Primea la această dată 250 de lei pe an. V. Iorga, *Documentele financiare* citate.

tin Ipsilanti [127]. Dar acum, grecii deprinzîndu-se destul de bine cu asemenea funcţiuni, ele se dădeau de preferinţă acestor congeneri ai Domnului. Secretari orientali pentru limbile europene, pe cari le vorbeau şi le scriau cum dădea Dumnezeu, au fost Panaite Kodrika, prin 1791—3, cari discuta cu nemţii de la Agenţie asupra sensului ce are cuvîntul *curiosité*, şi-i mustra că „nu înţeleg termenii cei mai simpli din limba franceză" [128]; apoi: postelnicul Manole Vardalah, cari abona pe Moruzi la gazetele străine şi-şi căuta sănătatea la Viena; marele-cămăraş Ianco, de la cari avem o foarte violentă scrisoare franceză către Agenţie [129]; Rigas, cunoscut pînă acum sub aspectul poetic şi eroic, dar pe cari anume hîrtii inedite îl prezintă făcînd pentru un grec, cari-l luase drept tălmaci în străinătate, socoteli „mai rele decît acele pe cari le fac Domnilor postelnicii, vistierii şi capuchehaiele" [130], şi sacrificînd onoarea „Bălaşei, fata răposatului Niţul şi a răposatei Stanii din Craiova", servitoare la mama lui [131]; Procopie, ce nu poate să fie acelaşi cu Procopie din Moscopole, cari a schiţat pentru Fabricius dezvoltarea literaturii greceşti în principate [132]. Şi agenţii din acest timp sînt aleşi tot dintre aceşti greci cunoscători de limbi apusene şi în stare să aprecieze evenimentele ce vedeau petrecîndu-se. În 1805, spionul oficial al Moldovei la Viena era Armaxaris, cari înlocuia pe un „Grégoire Demeter [133], iar ceva mai tîrziu, în Viena şi în Paris, aduse servicii de informaţie Constantin Belu, lector de cărţi străine, cum am văzut, şi traducător, încă din 1792, al „Noului Robinson" [134].

Invazia şi instalarea străinilor continuă. Vin doftori cari fac cronostihuri, ca Wolf [135], un oaspete cari nu părăsi mult timp Moldova, alţi diplomaţi ai universităţilor străine, ca Pluck, Hesse, cari introduce vaccina în Moldova, supt Alexandru Moruzi, ca Fröhlich, vaccinatorul principatului [136], ca

---

[127] v., pentru el, Hurmuzaki, X, p. XLIX—L, şi Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 238, 264 şi urm.; Iorga în „Revue historique du Sud-Est européen, 1930.

[128] „Mal comprendre les termes les plus simples de la langue française", scrisoarea lui din 1 nov. 1791. Altă scrisoare a sa, cu aceeaşi dată, între aceleaşi hîrtii necatalogate ale Bibl. Ac. Rom. Cf. *Lettres de Const. Stamaty à Panagiotis Kodrikas sur la Révolution française* (janvier 1793), publiées pour la première fois d'après les mss. originaux par Emile Legrand, Paris, Maison-neuve, 1872, in 8°. Cf. notiţa din *Journal d'Athènes*, reprodusă în revista „Cuget clar", 1932.

[129] Datată 29 dec. 1798. *Ibid.* Cf. şi „Uricariul", I, p. 282.

[130] Grecul se numea întîi Comisul Cristodulo *Kirlian*, dar deveni cu timpul baronul de Langenfeld; v. „Lit. şi artă rom.", pe 1900. Cf. „Cuget clar", 1930, p. 451.

[131] *Ibid.* Pentru ultimul caz, v. ms. 642 al Bibl. Ac. Rom., p. 30 VO. Pentru „Riga grămăticul", v. şi Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XXXI; Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 748, 798.

[132] Cf. Fabricius, *Bibl. Graeca*, t. ultim, şi Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XXVII.

[133] Neale, II, p. 223; Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 282.

[134] Din nemţeşte: v. Iken, *Leukothea*, II, p. 196—7. Cf. Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 707, 752; Papadopulos Vretos, II, nr. 223.

[135] II, p. 211—2.

[136] Wolf, I, p. 192; Karaczay, *Reise*, p. 52.

Anton Jenovai, ce deveni medicul Buzăului [137]; vin meşteşugari, de la şindrilari cari se judecă cu boierii mari, pînă la fabricanţii de figuri de ceară [138].

Copiii Domnilor şi ai boierilor mari primesc şi pe această vreme o educaţie apuseană, dată de emigranţii familiei. Alexandru Moruzi are pentru fiii săi un preceptor grec, Atanasie Cristopulo [139], poetul, şi un preceptor francez, Clémaron [140]; el însuşi fusese crescut de iezuitul Marchand [141]. Fraţii Trécourt, dintre cari unul fusese profesor de matematici la noua şcoală imperială din Constantinopol, — Jean-Baptiste şi François — învaţă pe viitorii voievozi şi divanişti în Moldova [142]. Un fost ofiţer din armata lui Condé, focos antirevoluţionar şi cetitor fervent al „Curierului de Londra" redactat de Calonne, marchizul Beaupoil de St. Aulaire, cari îndrăznea să-şi poarte toate titlurile şi să-şi exprime toate sentimentele, un vioi bătrîn de şaizeci de ani, era în 1804 guvernorul copiilor Domnului muntean, lucru, desigur, la cari se aşteptase mai puţin decît la orice pe lume [143]. Ioniţă Paladi, cari avea o mică bibliotecă latină, din cari au mai rămas urme [144], a fost crescut, ni se spune, de un dascăl saxon [145]. Copiii Paşcanului învaţă de la un preceptor de casă fizica, matematica, filozofia, dreptul, limbile latină, germană, greacă, franceză, italiană, pe cari le vorbeau pe toate [146].

Dascăli privaţi, de moda veche, pentru cetire, scris, aritmetică şi gramatică, în româneşte şi greceşte — slavona fusese cu totul părăsită —, se găseau încă destui, dar puţin recomandabili mulţi dintre dînşii. Dacă despre dascălul Pantazi, mort în 1795, aflăm că a lăsat nouăzeci şi două de „vivlii", între cari un lexicon şi treizeci şi nouă (!) de manuscripte de „planitii" [147], despre alţii ştim lucruri mai puţin înţelepte: dascălul Emanuil Lambrinò era beţiv, juca cărţile, persecuta cu dragostea slujnicile

---

[137] Bibl. Ac. Rom., documente necatalogate; cf. mai ales lucrarea de sinteză, citată, a doctorului Gomoiu.

[138] În 1801 moare în Bucureşti, un Carol Dehaut „k. k. privelegierter Galanterie-Waarenfabricant und Wachs-Figuren-Macher", cari lasă o sumă de gravuri, pe cari şi le disputau boierii. Bibl. Ac. Rom., *l.c.*

[139] Iken, *op. cit.*, II, p. 85. Cf. Rizo Neroulos, *Cours de littérature* şi „Bis. ort.", XIII, p. 179; v. prefaţa la ultima ediţie a operelor sale, dată la Kastoria; cf. „Revista istorică", pe 1932, vol. aprilie-iunie.

[140] Hurmuzaki, *Supl.*, I², p. 205.

[141] Sulzer, III, p. 657.

[142] Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 218—9. Cf. o scrisoare, din 4 martie 1797, în hîrtiile necatalogate din Bibl. Ac. Rom.: „Herr Consular-Agent von Timoni bestättiget den Empfang der Empfehlungsschreiben des ältern Herrn Trecourts, welcher als Lehrer der Matematik bey den Beyzades des Fürsten Kalimaky angestellet worden". Martinot, profesor de matematici, învaţă pe copiii lui Alex. Calimach, ai lui Const. Ipsilanti, ai boierului Manu (Hurmuzaki, *Supl.*, I², p. 249—250, 273).

[143] Hurmuzaki, *Supl.* I², p. 296. „Revue historique de Sud-Est européen", *l.c.*

[144] Posed un Suetoniu care i-a aparţinut.

[145] Wolf, I, p. 273.

[146] *Ibid.*, p. 272.

[147] Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 266.

casei, şi chiar pe sora nevestei sale, şi bătu în plină mitropolie pe socru-său. Dascălul Ioan din Udricani era ridicat noaptea de oamenii agiei pentru un mare scandal de stradă cu o anume Antonia [148]. Pe cînd alt dascăl de biserică, acesta cuminte, diaconul moreot Neofit, „rezuma" cu răbdare, în patru volume groase, o gramatică grecească şi mai mare [149] şi făcea, poate tot el, să apară în Veneţia, la 1806, o nouă ediţie a poemei lui Stavrinos despre isprăvile lui Mihai Viteazul [150]. Totuşi cei mai mulţi sămănau cu inimicul socrului său şi cu amatorul Antoniei, căci Wolf ne spune că dascălii particulari, cari primeau, pe lîngă întreţinere, cinci pînă la şase sute de lei pe an, se vedeau mai mult pe uliţă sau în cafenele, cînd nu încuibau cu asprime în mintea nenorociţilor învăţăcei o învăţătură formalistă şi zădarnică [151].

În Ţara Românească, pentru şcoala publică avură însă mai puţină îngrijire Domnii din acest răstimp. La 1791, Suţu se mută el în odăile de la Sf. Sava şi exilă şcoala în ruinele de la Domniţa Bălaşa, unde nu încăpea nici biblioteca, pe cari trebui, după ce o inventariase dascălul Panait, să o aşeze în altă clădire bisericească, la Sf. Gheorghe Vechi, unde era şcoala slavonă [152]. Ca director funcţionă de la 1795 pînă la moartea sa, în 1805 [153], Lambru Photiadis din Ianina, născut pe la 1750, al cărui chip puţin simpatic figurează în fruntea *Metricei greceşti*, tipărită la Viena de elevul lui, Zenovie al lui Constantin Pop, în 1803 [154]. Prin şcoala lui trecuse pînă la sfîrşitul secolului marele logofăt Grigore Brîncoveanu, cari traduse supt titlul de Στοιχεῖα τῆς λογικῆς καὶ ἠθικῆς φιλοσοφίας opera latină a lui Heineccius [155], Grigore Filipescu, Gheorghe sau Iordachi, fiul lui Radu Golescu, autorul unei hărţi a lumii : Πίναξ καθολικός, adunătorul de

---

[148] Ambele cazuri în 1803, Bibl. Ac. Rom., ms. 644.

[149] Sulzer, III, p. 7—8.

[150] Urechia, *Ist. şcoalelor*, I, p. 99.

[151] Wolf, I, p. 178. Cf. *„Bis. ort."*, XVI, p. 99—104.

[152] Urechia, *Ist. şcoalelor*, I. p. 66—7 ; Erbiceanu, *Cron. greci.* p. XXXVIII.

[153] Erbiceanu, *op. cit.*, p. XXIX—XXX. În 1805 găsim în corespondenţa Agenţiei, ca datornic al unui sudit, pe „Lambro", dar poate fi Lambru Vilara, care cumpără unele lucruri artistice din moştenirea lui Dehaut.

[154] v., pentru dînsul, şi Papadopol-Calimah, în Rev. p. ist., arch. şi filologie", VI, p. 132 şi urm. ; Erbiceanu, *l.c.* El succedase lui Neofit Cavsocalivitul Moreotul, cari conducea şcoala la 1788 şi cari a lăsat şi opere (v. „Rev. teologică", III, p. 89), dintre cari o slujbă a Sf. Varnava şi Sofronie a ieşit la Lipsca în 1775 ; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. X, nota 1 ; cf. p. XXX. Între el şi Lambru se pare că fusese Constantin Vardalah, *ibid.*, p. XXIX. Pentru cartea lui Pop, cari deveni preceptor în casa baronului grec Sina şi negustor, Papadopol Calimah, *l.c.*, p. 131 şi preceptor în casa baronului grec Sina şi negustor, Papadopol Calimah, *l.c.*, p. 131 şi urm.; cf. Iorga, *Istoria învăţămîntului*, p. 115 şi urm., 145.

[155] Apare la Viena, în 1808, cu o dedicaţie către tatăl traducătorului, Manolachi Brîncoveanu, şi o prefaţă a „editorului" Neofit Duca.

proverbe și scriitorul de satire dramatice inedite [156]. Iar pe băncile gimnaziului de la Domnița Bălașa se găseau, încă la 1800, cînd se tipări *Aritmetica* și *Algebra* greacă, dedicate proto-didascălului Constantin, alt fiu al lui Radu Golescu, Dinicu adecă, introducătorul sistemului lancasterian, în țara sa [157], autorul unei descrieri de călătorie pînă în Elveția și al unei culegeri de tratate [158]; Constantin, fiul lui Scarlat Cîmpineanu, învățatul boier pomenit de Sulzer; Gheorghe, fiul lui Manase Eliade, Constantin, fiul unui spătar Nicolae Ulescul, Emanuil al lui Ioan Furcă, un Budișteanu, un Voicu Ioan și șaisprezece greci. Trei ani după aceasta, rămînerea în odăile de la Domnița Bălașa arătîndu-se imposibilă, școala fu strămutată în „mitocul de lîngă biserica ce se numește Măgureanu" [159]. De la 1805 înainte, gimnaziul lui Ipsilanti avu în frunte pe Neofit Duca, harnicul editor al unui luxos Tucidide, în multe volume, pe cari-l tipări la Viena, dedicîndu-l mitropolitului Dosoftei Filitis [160].

Pe cînd școala grecească se strămuta atît de des, ceea ce nu e bun semn pentru o instituție de cultură, școala slavonă era mai fericită. La 22 februarie 1792 i se confirmau privilegiile, arătîndu-se că e frecventată, nu numai de români, ci și „de alți străini din alte țări", fiind „foarte trebuincioasă la toată obștea acestei țări, pentru învățătură, fiind metahirisit tot norodul cu această învățătură la toate trebuințele [161]. În 1801, ea era reformată de Domnie, păstrîndu-se, pe lîngă dascăl, pe acest timp un anume Chiriță, și un „ipodascăl" [162].

În provincie, școli grecești mai erau — mai mult cele înființate de Alexandru Ipsilanti — la Buzău [163], la Rîmnic [164], la Craiova, unde funcționa și o școală de slavonește, a doua în toată țara [165], la Slatina mai tîrziu, unde învățau la 1806 românește și grecește „aproape o sută de copii" [166], la Tîrgul-Jiului, unde fu înființată de Stolnicul Dumitrachi [167]. Școli de *rumânie* se întîmpină documentar în această perioadă la Rîmnicu-

---

[156] v. Iken, *Leukothea*, p. 92. Cf. Zanne, *Proverbe*, VIII; Papadopulos Vretos, II, nr. 318; „Rev. teol.", III, p. 196.

[157] Felix Colson, De l'état présent et l'avenir des Principautés de Moldavie et de Valachie, p. 191.

[158] v. Hurmuzaki, X. p. 361, nota 1. Activitatea lui literară, care e foarte interesantă, cade, ca și a fratelui său Iordachi, în epoca următoare.

[159] Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 85.

[160] Cf. și Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XXXVIII—IX. cf. Memoriul meu despre școala grecească din București, în „Memoriile Academiei Române".

[161] Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 67.

[162] *Ibid.*, p. 83, 89.

[163] Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 263; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 38—9.

[164] Erbiceanu, *l.c.*

[165] La 1796 se ceru, după încetarea războiului și ciumii, restabilirea ei. *Condica Mitropoliei*, București pe 1797, în Bibl. Ac. Rom., cf. Urechia, *l.c.*, I, p. 69.

[166] Urechia, *Ist. școalelor*, I, p. 85, 97.

[167] *Ibid.*, I, p. 70. La 1792.

Sărat, la Focşani [168], la mănăstirea Motrului [169], la Cerneţi [170]. Cheltuielile le suportau, cum se vede şi din ordinul domnesc de la 1797 [171], episcopii şi mănăstirile.

În sfîrşit, clădirea de şcoli săteşti „pentru învăţătura copiilor, de pomană". continuă, şi avem o sumă de donaţii făcute în acest scop de boieri milostivi şi iubitori de lumină [172]. Unele din ele, ca aceia din Tărtăşeşti[173], aveau *chilii* spaţioase, mai mulţi dascăli româneşti, privilegii din partea domniei. scutelnici, venituri şi adunau pînă la şaizeci de copii pentru învăţătura de carte elementară.

Pe timpul lui Wolf, şcoala grecească din Iaşi, stabilită în „zidul de afară al mitropoliei", despărţită printr-un gard de strada principală a oraşului, cuprindea opt odăi : patru sus şi patru jos, şi n-avea nici un fel de bibliotecă. Copiii veneau călări, cari stăteau mai departe. Profesori erau numai patru, cu care se cheltuiau zece pungi pe an, a treia parte din venitul total primit de epitropie. Trei dintre dînşii predau în greceşte, al patrulea era *dascălul latinesc,* plătit cu şase sute de lei pe an, un „neamţ sau polon de obicei", cari ducea pe şcolari pînă la sintaxă, cu tot atîta dispreţ pentru utilitatea practică şi pentru folosul intim al învăţăturilor ca şi colegii săi greci [174].

Vom vedea în alt capitol planul raţional pe cari-l propuse mitropolitul Iacov al II-lea, plan cari nu fu pus în aplicare. Afară de Mihai Constantin Suţu, cari făcu la Botoşani o şcoală grecească, aşezînd-o, după sfatul aceluiaşi mitropolit, în biserica Uspeniei ; afară de Alexandru Callimachi, cari se ocupă şi el de aceasta cea mai veche dintre şcolile de provincie ale Moldovei [175], Alexandru Moruzi se însemnă ca un patron al învăţămîntului. Reorganizatorul, în 1804, al tipografiei din Iaşi [176], creatorul seminariului de la Socola, dădu, la 24 mai 1803, un act, prin cari întemeia şcoli şi dădea norme suplimentare pentru cele vechi. Pentru români, ca şi pentru străini, din vechiul venit, crescut cu un dar anual de 1800 de lei de la vistierie, se vor întreţinea, pe lîngă şcolile din Roman şi Huşi, fundate în prima domnie a lui Alexandru-vodă, şi cari se confirmă acum, alte şcoli la Focşani, Bîrlad, Galaţi, şcoli superioare, şi pentru elineşte. Se fixa învăţămîntul la şase ani, se hotărau inspecţii la fiecare sfîrşit de lună, examene semestriale, premii

---

[168] Aceasta începu, după cererea orăşenilor, la 1796, cu dascălul Iacob de la Sf. Nicolae din Bucureşti, om „cu învăţătură bună şi cu condei bun" ; *Condica Mitropoliei,* nr. 642, din Bibl. Ac. Rom.

[169] Urechia, *l.c.,* I, p. 68.

[170] Urechia, *l.c.,* I, p. 92.

[171] În *Condica Mitropoliei* Bucureşti pe acest an.

[172] v. Urechia, *Ist. Şcoalelor,* I, p. 85—7, 87—8 şi urm. ; *Domnia lui Moruzi,* p. 264—5.

[173] v. Urechia, *l. ult. citat.*

[174] Wolf, I, p. 176 şi urm., 255—6 ; cf. Iorga, *Istoria învăţămîntului* p. 148 şi urm.

[175] Urechia, *Ist. şcoalelor,* II, p. 53, 57.

[176] Erbiceanu, *Mitr. Mold.,* p. 44—5, nr. 39.

sau „daruri", vacanţe numai în sărbători şi vara [177], atestate sau „încredinţare", formarea unei biblioteci, vizite medicale, cumpărarea, din prisosul venitului, de „trebuincioase cărţi şi matematiceşti instrumenturi", întreţinerea celor patruzeci de bursieri, „ucenici săraci" [178]. Amănuntele pentru organizarea şcolii din Galaţi, cu dascăli scutiţi de *bir*, cari „să fie scriitori şi cîntăreţi", fură fixate printr-un hrisov următor, din 29 ale lunii [179].

Cînd cineva termina la şcoala Domnului, sau la preceptorul particular, cele dintîi studii ale sale, el le putea continua în voie peste hotare. S-a vorbit adesea de boierii moldoveni Gheorghe Bogdan şi Scarlat Cananău, cari învăţară, primul la Paris, cel de-al doilea — cari mai mult *trebuia* să înveţe — la Berlin [180]. Mai cunoaştem trei cazuri de călătorii pentru studii făcute în Apus, în cursul acestei perioade, de greci sau români din principate. Două sînt din anul 1806. La 18 iunie, Dimitrie Ghica banul, fratele Domnului asasinat în 1777 şi tatăl lui Grigore Ghica, primul Domn pămîntean în Ţara Românească, recomanda agentului Gaudy pe smirniotul Constantin Nicolopulo, dascălul fiilor săi, cari merge la Paris pentru a învăţa medicina. În iulie din acelaşi an, pleacă „la Pariş" „Nicolae Marinţi republicanu", pentru o „trebuinţă" cari ar putea să fie învăţătura. Cu doi ani înainte, se îndrepta „înlăuntru", pentru o călătorie de studii, Iancu Văcărescu, cari fu cel mai însemnat dintre poeţii Văcăreşti, „cu Zaharia, dascălul său, şi Costache fiiul dumisale paharnicul Ioniţă Fălcoianu" [181], Exodul către lumină, pelerinajul către civilizaţie, începea şi, molipsindu-se de exemplul tinerilor călători, bătrînul Dudescu, încingîndu-se cu cele mai preţioase şaluri turceşti, îmbrăcînd blana cea mai călduroasă şi mai rară, garnisindu-şi geamantanul cu cele mai răcoritoare serbeturi de familie, porni în caleaşca-i de Viena pentru a vedea şi el „Parişul" [182].

Între studenţii români din străinătate trebuie pomenit şi fiul mareluistolnic Nenciulescu, care, Andrei cu numele, se afla la Viena, oprit pentru

---

[177] În actul, de care ne vom ocupa îndată, pentru singura şcoală din Galaţi, se spunea mai explicit în privinţa vacanţelor. „Nu dăm voie dascălilor, nici ucinicilor să se lasă în zadar de învăţăturile lor, ce numai duminecile şi la praznicele împărăteşti şi la canicule".

[178] „Uricariul", III, p. 24 şi urm.; v. şi Iorga, *Istoria învăţămîntului*, p. 146 şi urm.

[179] *Ibid.*, I, p. 279—81. În 1806, Moruzi crescu leafa dascălilor şcolii din Botoşani; *ibid.*, II, p. 60—2; cf. p. 59.

[180] v. Xenopol, *Ist. Rom.*, VI, p. 262; Hurmuzaki, X, p. 659.

[181] *Apendicele.* Pentru „Michele şi Grigorie", trimişi de guvernul muntean în 1802 „înnăuntru la Pariş cu treabă", şi pe un şarlatan cu numele Scarlatachi Ghica, în interesante daravere cu poliţia din Triest, la 1792 încă, v. aceleaşi numere din *Apendice.*

[182] v. Hurmuzaki, X., p. 549—50, unde se citează şi celelalte izvoare pentru persoana şi călătoria acestui boier. În 1795 trece prin principate Thomas Hope din Amsterdam, stabilit la Londra, acel scriitor cari în *Anastasius* a zugrăvit supt nume false Muntenia lui Nicolae Mavrogheni. În 1797, vine prin Bucureşti, spre Constantinopol, „ein academischer Historien-Mahler und Mitglied von verschiedenen Kunst-Akademien in Italien, Andreas Magnus Hunglinger". În 1798, revine la Constantinopol Hope, cu tovarăşul de călătorie marchizul de Archimbaud. Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate (ale Agenţiei).

datorii, în 1795 şi pe care tatăl său îl reclama în zădar de la guvernul imperial, fără a oferi să-i mulţumească însă creditorii [183]. La această dată voia să meargă în ţară pentru a-şi strînge partea din moştenire şi a se aşeza apoi în posesiunile împărăteşti [184], un nepot al mitropolitului Filaret, cari urma de patru ani la şcolile din străinătate şi în urmă la Viena, unde era „studentu la Universitet", Fotie Filaret [185].

De la universităţile Apusului se întoarseră întîi cu diplome, cum am văzut şi mai sus, medici.

Un Teodosie Gheorghiadi promovă la Halle, cu o lucrare latină despre ciuma din Atena [186]. Înainte de dînsul făcură studii în Europa doftorii Silivestru şi Constantin, dintre cari cel din urmă era medic în Bucureşti la 1784 şi locuia în mahalaua Archimandritului [187]. La Halle şi Viena învăţase unul dintre cei doi Caracaşi, Dimitrie, doftor şi el, cari conducea spitalul Sf. Pantelimon şi compunea în trăsură, mergînd, la bolnavi — ironie a soartei — plăcute versuri uşoare în greceşte. Le dedica, de pe la 1780 încoace, Domnilor : lui Alexandru Ipsilanti, lui Nicolae Caragea, lui Mihai Suţu, lui Alexandru Moruzi, fruntaşilor clerului muntean, lui Filaret de Rîmnic, lui Neofit [188], boierilor, lui Grigore Radu Clucerul, Clucerului Geanetu, adversarul în greco-franţuzeşte al lui Ocellus, cocoanelor, ca unei enigmatice Zoe etc. Ajuns la vîrsta de şaizeci de ani, bolnav — ne spune însuşi cu amar — de ochi, de piept, de rărunchi şi de picioare, el crezu de cuviinţă să divulge publicului poezia sa peripatetică şi-şi tipări *Poemele medicale*, cu efect sigur şi garantat, de bună samă, la Viena, în 1795 [189]. Le închină Domnului din acel an, Alexandru Moruzi, lăudîndu-l în prefaţă pentru reforma şcoalelor greceşti — despre care nu ştim nimica, pentru clădiri, pentru întemeierea fabricii de hîrtie şi a spitalelor [190].

---

[183] Thugut către Merkelius, februarie 1795 : „da dessen minderjähriger Sohn Andreas alhier, nach dem eigenen Geständniss des Vaters schuldenhalber in Verhaft genommen worden ist, — so finde ich mich gänzlich ausser Stande dem Gesuche des Herrn, Gross Stolnik meine Unterstützung hierinnfalls angedeihen zu lassen". El găseşte astfel de cereri „unstatthat" şi se plînge de „die darinn vorkommende unabgemessene Ausdrücke". Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate (ale Agenţiei).

[184] „Der junge Philaret aber ist, so viel an der Agentie liegt, dahin zu bereden, dass er nach Beendigung seiner Erbschaffts-Angelegenheit, je eher, je besser wieder nach den k.k. Staaten, allwo allein er der Vortheile und Privilegien eines diesseitigen Unterthaus in vollem Masse geniessen kann, mit seinem Vermögen zurückkehre."

[185] Acelaşi raport ; v. şi petiţia lui românească adresată Agenţiei, în *Apendice*.

[186] Hurmuzaki, X, p. 667.

[187] Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 616, nota 1. Ruşii luară cu dînşii la 1810 pe C. Caracaş, fiul ; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 289. Pentru el şi Silivestru, Urechia, *Ist. şcoalelor*, I, p. 62, nota ; cf. Gomoiu, *op. cit.*

[188] Lui Chesarie îi făcu epitaful, la biserica Sf. Patruzeci de Mucenici.

[189] „Demetrii Karakasse, medicinae doctoris, urbis Bukurestensis atque nosocomii quod in eadem Sancti Panteleemonis nuncupatur, medici, poemata medica, quae ipse et in latinum sermonem soluta oratione transtulit."

[190] Cf. şi Papadopol Calimah, în „Rev. p. ist., arch. şi filologie", VI, p. 133 ; v. şi Ionescu-Gion în „Rev. nouă", III, p. 281 şi urm., Hurmuzaki, X, p. 659

Asistăm acum, în perioada ce pleacă de la 1810 mergînd pînă la începutul unei ere nouă pentru amîndouă popoarele cari-şi trăiseră pînă acum împreună viaţa lor intelectuală, asistăm la ultimele şi grabnicele prefaceri. Firește că pentru români vom urmări numai elementul cultural din mişcare, explicîndu-l ca şi pînă aici prin manifestarea literară grecească [191].

Domnii din această vreme, cei patru Domni ce vin după ocupaţia rusească, nu sînt, nici unul dintre dînşii, figuri culturale marcante. Caragea e, afară de incontestabila sa iubire pentru şcolile înalte, un hrăpitor ordinar, fără nici un element superior în fiinţa sa, Alexandru Suţu o fiinţă timidă şi fricoasă, îmbătrînită înainte de vreme — alb ca zăpada la cincizeci de ani — de temerile vecinice, de accidentele zguduitoare din cari se alcătuia viaţa unui puternic creştin din Orient pe atunci [192]. Mihai Suţu, un frumos *mignon* de serai, un favorit masculin al marelui vizir Halet-Effendi. Cel mai deosebit dintre aceşti ultimi fanarioţi e, desigur, blîndul, melancolicul Scarlat Callimachi, cari părea că prevede straşnicul sfîrşit al său şi al familiei sale. Acest principe e singurul pe cari ni-l zugrăvesc contemporanii, nu numai ca pe un om nobil, ci şi ca un spirit distins, un om „destul de instruit“ [193], cari vorbea franţuzeşte şi se interesa de afacerile politice ale Europei [194].

El trimise un exemplar din codul său de legi rectorului Universităţii din Oxford, şi-şi crescu copiii cu preceptori apuseni : pentru băiat, Alexandru, cari ajunse un diplomat luminat şi de talent, baronul de Kreuchely-Schwerdtberg, un viitor consul prusian, cum fusese König, alt profesor de limbi, şi pentru fete, Doamna de Jembures [195].

Aceşti Domni, cei fără iubire pentru cultură ca şi acei cari au dovedit-o, sînt încunjuraţi de oameni crescuţi în spiritul nou şi cari-l reprezentau bine. Alexandu Suţú are ca medic de Curte pe Marcachi Zalloni, autorul violentei scrieri contra fanarioţilor, precum şi al unei descrieri de călătorie în Tine, pe cari o tipări la Paris, în 1808, închinînd-o lui Alexandru-vodă [196].

Negri, cumnatul lui Callimachi, era un om priceput şi cult, ca şi postelnicul lui Mihai Suţu, Iacovachi Rizu Nerulos [197], cari a scris şi o satiră filologică, în formă de comedie, Κορακιστικά, sau îndreptarea limbii greceşti [198], şi a compus în franţuzeşte o istorie a evenimentelor de la 1821

---

[191] v. mai pe larg tot ceea ce priveşte în această expunere pe greci în *Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenland*, herausgegeben von Carl Iken, Leipzig, Hartmann, 1825 ; 2 vol. in 8°.

[192] *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia etc. etc. during the years 1817, 1818, 1819 and 1820*, by sir Robert Ker Porter, II, Longman, 1822, p. 785.

[193] Langeron, p. 25 şi nota 2.

[194] Mac-Michael, *Travels*, p. 23—4. O traducere a acestei călătorii, în „Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi“, VII.

[195] Hurmuzaki, X, tabla, la acest nume.

[196] Iken, II, p. 279 ; v. caracterizarea de Iken a agenţilor Domnilor în străinătate şi recunoaşterea rolului lor în dezvoltarea naţiunii, *ibid.*, I, p. 6.

[197] E deosebit de celălalt Iacovachi Rizu, socrul lui Grigore Al. Ghica. Acesta avea şi el o bibliotecă şi a tipărit o lucrare a lui Daponte ; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 193.

[198] Tipărită la Constantinopol, în 1813.

DOSOFTEI,
PATRIARHUL IERUSALIMULUI

şi una a literaturii neo-grece [199]. O gramatică ruso-greacă, a lui Panaiotu Niţoglu, din Bucureşti, apărută la Moscova, în 1810, e dedicată marelui-postelnic Caliarchi, cari a jucat un rol în Eterie. Traducerea lui *Cleomene* de August Lafontaine, făcută de Chiriac al lui Ioan Elaion, poartă o dedicaţie către Caragea [200]. Fiica acestui Domn, Ralu, o interesantă figură, s-a făcut cunoscută ca traducătoare a Doamnei Lambert [201], şi exemplul principesei a fost urmat de Ruxandra Sămurcaş, cari a tipărit pastorala *Erastos* la Iaşi, în 1819 [202], şi de Caterina Rasti, soţia unui ispravnic al lui Alecu Suţu, cari e traducătoarea unui joc de cărţi geografic, din franţuzeşte [203]. Se mai pot cita traducerile doctorului Mihail Cristari, cari a redat în greceşte *Brutus* al lui Voltaire şi o lucrare *despre morală şi fericire*,

[199] v. Hurmuzaki, X, p. XCV.
[200] Viena, 1817, in 8°.
[201] Iken, II, p. 158; Xenopol, in „Rev. p. ist., arch. şi fil.", II, p. 426 şi urm.
[202] „Buciumul", şi Papadopulos Vretos, II, nr. 579, I, p. 191; v. mai departe.
[203] Viena, Schnirer, 1816. Citată cartea de Iken.

iarăşi o carte franceză [204]. Aceasta, fără a vorbi de ediţia greacă a operei lui Mihai Cantacuzino, ediţie făcută, cu cheltuiala fraţilor Tunuslii, de marea operă a lui Fotino, şi de lucrările, de un caracter curios, amestec de ştiinţă adîncă şi de originalitate forţată, ale lui Philippide, una din cele mai interesante figuri din literatura neogreacească la începuturile ei [205].

Ca şi înainte, gazetele europene găsesc oarecare desfacere în principate. Boierul moldovean Bucşănescu cetea la 1821 „Journal de Francfort", „Gazeta de la Francfort", şi făcea dintr-însa cîte un extras, cîte o „pericopi" pentru tovarăşii săi de idei politice [206]. Dar în curînd ziarele franceze, germane şi italiene îşi pierdură marea trecere de odinioară, fiind înlocuite pentru boierii şi bogaţii negustori greci printr-o nouă publicaţie periodică în limba lor, cari însă nu se putea asămăna cu foiţa de împrumut a fraţilor Marchide Pullio. Această foaie, cari avu un mare rol în dezvoltarea intelectuală şi politică a poporului grecesc, e Λόγιος 'Ερμῆς, „Mercurul savant", cari ieşea în Viena şi în jurul căruia se adună toată inteligenţa naţională. La 1818 găsim printre colaboratori pe Gheorghe Meitani din Adrianopol, dintr-o familie cari se stabili apoi în Bucureşti, pe doctorul A. Arsachi, cari avu o lungă carieră politică în Ţara Românească, pe cunoscutul Iacovachi Rizu, pe Skuphos, unul din şefii mişcării revoluţionare de la 1821, pe Petru Vilară, autorul unei *Botanici* şi ruda doctorului Ioan, de loc din Larisa, pe Gh. Cleobul, cari publică în Paris, înainte de 1810, table lancasteriane pentru şcolile greceşti [207].

Cărţile europene continuau să fie cetite, şi ele intrau încă din copilărie, după recomandaţia preceptorului străin, în bibliotecile persoanelor din clasele mai bune. Domnişoara Marieta Cantacuzino, fiica văduvei Catinca Cantacuzino, născută Paladi, poseda, înainte de 1821, în mica sa avere personală, de cercei, „petits ciseaux", bricege, ceioane roşii şi colori pentru a zugrăvi pe sticlă, nişte dicţionare italiano-franceze, unul rusesc, gramatici ruso-franceze, două geografii franceze, un glob, *la Vie et les amours du chevalier de Faublas,* în patrusprezece volume, *le petit la Bruyère,* dialoguri germane-italiene, *l'Art d'aimer,* traducere din Ovidiu, dicţionare germano-franceze, un *Ornement de la mémoire,* operele lui Delille, *Anténor en Grèce,* o istorie veche în nouă volume, *Télémaque* în italieneşte, două volume din *Cours d'études pour la jeunesse, le Petit Trésor,* şi o mitologie italiană. Caracterul amestecat, scolastic şi erotic, al culegerii nu e fără interes [208].

Acum mai venise o ocupaţie rusească pentru a grăbi lucrurile, şi întreg aspectul societăţii din principate era schimbat. Doar că bărbaţii mai păstrau podoaba globulară a işlicului de piele de miel şi giubeaua ori blana, dar,

---

[204] Viena, 1816. Pentru ambele, v. Iken, II, p. 186, 199 şi, în aceste cercetări, mai departe. Pentru Cristari, mai v. Iken, II, p. 50.
[205] Aceştia vor fi cercetaţi deosebit în capitolul despre studiile istorice în principate.
[206] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 164.
[207] Iken, II, p. 178, 199, 264—5; „Conv. lit.", XX, p. 174—7.
[208] v. Biblioteca Ac. Rom., hîrtii ale Agenţiei.

dacă ei produceau un efect curios prin această înfăţişare demodată a lor — la baluri chiar, unde voiau să joace şi ei numaidecît, ceea ce nu puteau să aibă pretenţia a face înşişlicaţi şi îngiubelaţi, ei se prezentau cu fesuri şi cu scurteice brodate —, dacă ei rămîneau mai staţionari în privinţa costumului, femeile deveniră în curînd nişte „frumoase din Paris“ [209]. Se plimbau în caleşte din Viena, se găteau după ultimele instrucţii ale *marşandei* şi *coaforului*, mergeau în libertate la baluri, unde jucau poloneza, valţul şi engleza, cu voia soţilor respectivi, cărora aceste apucături europene le deschideau nouă orizonturi [210]. Se deprinseră chiar a rupe în franţuzeşte şi în italieneşte şi a conversa — fireşte mai mult fleacuri grosolane — în aceste două limbi la modă. Casele, goale odinioară de mobile, după moda turcească, mult timp suverană, se împodobeau cu mesuţe, sofale, canapele, oglinzi de părete, pe cari le aduceau negustorii, din vechiturile vieneze [211]; mesele fură servite de acuma după moda apuseană, bucătarii francezi fură foarte căutaţi ; boierii, cari cu vremea se resignară a intra şi în frac, găsiră plăcere în degustarea punchului şi în fumarea fără gîtul lung al ciubucului gătit de un demnitar casnic anume. Cluburi se înfiinţară după exemplul acelor ce fuseseră întemeiate de ofiţeri străini pe timpul celei din urmă ocupaţii, şi lumea aleasă venea aici pentru a-şi spiona îmbrăcămintea, pentru a-şi tulbura liniştea, pentru a-şi divulga defectele de creştere şi de caracter [212].

Ker Porter pretindea că a auzit de amatori de muzică şi că i-a fost dat să asculte un concert de vioare la Bucureşti [213]. Supt Caragea, nu numai că era o muzică europeană stabilită la Bucureşti, dar muzicanţi nemţi găseau cu ce să trăiască şi la Buzău [214]. În 1818, în marea sală a clubului bucureştean, o companie germană reprezenta farse de patru ori pe săptămînă, înaintea unui auditoriu boieresc de mai multe sute de persoane, cu familia Domnului, cea legitimă şi ilegitimă, în frunte, cari asculta cu plăcere ce spuneau actorii, natural cu o plăcere mai mare din partea acelora cari înţelegeau ceva şi întrerupeau deci pe actori pentru a face din partea lor glume [215]. Pentru cine nu înţelegea de loc, era, ca o mîngîiere, jocul pe catalige şi alte spectacole ambulante şi dansante de felul acesta [216].

De aici, după îndemnul inteligentei Domniţe Ralu Caragea, se trecu la ideea unui teatru modern, în limba grecească. Piese clasice din literatura franceză fură traduse de elevii şcolii domneşti şi alte persoane, căci toată lumea învăţa acum franţuzeşte, în casă. *Oreste* al lui Alfieri, o admirabilă tragedie, de un puternic efect dramatic, în simplicitatea ei antică, găsi un traducător, şi fu reprezentată pe noua scenă, pe cea dintîi scenă stabilă din

---

[209] „An assembly of parisien *belles*“ ; Ker Porter, II, p. 788.
[210] Reimer, I, p. 95 şi urm.
[211] Langeron, p. 75, 79, nota 1.
[212] Cf. şi Walsh, p. 182.
[213] *Op. cit.*, II, p. 787.
[214] Filimon, *Ciocoii vechi şi noi*, p. 172, nota.
[215] Cf. Macmichael, în „Arch. soc. ştiinţ. lit.“, VII, p. 34—5 ; Burada, în „Conv. lit.“, XXIV, p. 1 şi urm.
[216] Macmichael, *l.c.*

principate, acea de la Cişmeaua-Roşie din Bucureşti. *Brutus* al lui Voltaire, mai rece, mai formalist, tradus de doctorul Cristaris, ocupă sara de 17 mart 1820. O culegere a pieselor reprezentate pînă atunci apăru în Bucureşti la 1820 [217]. Se adunară prin subscripţie o mie de galbeni pentru a aduce în 1821 o trupă de operă italiană, ne spune secretarul lui Caragea [218].

Tipografii ale „naţiei greceşti" se înfiinţară în amîndouă capitalele, supt Caragea şi Callimachi. În cea dintîi se tipăriră în cursul anului 1820 : *Psaltirea* grecească pe scurt, cu cheltuiala stolnicului Constantin Buri, un nou *Anastasimatariu* pe spezele lui Grigore Băleanu, cari vom vedea că a scris o operă istorică despre români, în greceşte [219], *Fantaziile* lui Polizoi Contu şi piesele reprezentate la teatrul de la Cişmeaua-Roşie [220].

Cealaltă fu stabilită în Iaşi, de cretanul Manuil Bernard, cari era profesor şi la şcoala domnească, şi nu era totuşi mulţămit cu situaţia sa, aşa încît oferea în 1819 unui călător englez să meargă cu dînsul înapoi în patrie [221]. Bernard tipări, afară de minunat de frumoasa *Condică de legi* a lui Callimachi, un *Ceaslov* grec la 1813, o Θηγάρας pentru muntele Athos la 1814, nişte *Poeme morale* în anul următor [222] ; la 1816, un *Chiriacodromion* grec de Nichifor Theotochis, în două volume [223] ; la 1817 cel dintîi tratat grecesc despre comerţ, tradus din nemţeşte cu adaosuri, la 1820 tomul I din *Istoria naţională* a lui N. Polyaines [224]. Διδασκαλία ἐντελῆς συσθηματική ἀπάση τῆς ἐμπορικῆς ἐπιστήμης, dedicată τῇ ἑλληνίδι ἐμπορικῇ νεολαίᾳ.

Cît priveşte şcolile, ele fură reorganizate şi deveniră în adevăr nişte instituţii de cultură superioară, cele mai bune din tot Orientul grec. În 1814, Caragea dădu o nouă alcătuire şcolii domneşti de greceşte, „ot metohul Măgurelei", gimnaziului elinesc din Bucureşti, numind, în acelaşi timp, o eforie, în fruntea căreia stătea episcopul Constandie din Buzău. Erau să fie de-acum înainte patru dascăli, pentru a preda litere, ştiinţe, limbi, geografie şi istorie ; eforii vor inspecta instituţia în fiecare săptămînă ; examenele se vor ţinea la 1 decembrie şi la 1 aprilie, pe cari-l făcu unul dintre puţinii boieri de ţară cari se pricepeau atunci în teoria lui, marele-clucer Nestor. În acelaşi timp, se predau limbile franceză şi latină [225]. Şcoala de la

---

[217] v. Iken, II, p. 199 ; Xenopol, în „Rev. p. ist., arch. şi filologie", II, p. 426 şi urm.; Papadopulos Vretos, II, nr. 700. Ralù a tradus o *Istorie a Greciei* (Rizo, *Cours de litt.*, p. 155).

[218] Recordon, *Observations*, p. 91—2.

[219] În prefaţa cărţii, foarte elegantă, Petru Manuil din Efes califica pe Băleanu de ἀνὴρ φιλομουσότατος καί φιλόκαλος.

[220] Cf. şi „Bis. ort.", XIII, p. 181.

[221] Cf. „Archiva soc. şt. şi lit. din Iaşi", VII, p. 20 şi urm.

[222] „Archiva", l.c., articolul lui Papadopol Calimah.

[223] Cu cheltuiala lui Anastase Zosima, primul, iar al doilea cu a societăţii iubitorilor de muze, Φιλόμουσοι, care a pregătit Eteria.

[224] Numele complet e dat în prefaţă. Pe foaia de titlu figurează numai iniţialele.

[225] Urechia, *Ist. şcoalelor*, I, p. 102 ; „Bis. ort.", XVI, p. 6—8, 107—9, 119 şi urm., 124—7, 129—31, 209 şi urm. ; Iorga, *Istoria învăţămîntului*, p. 154 şi urm.

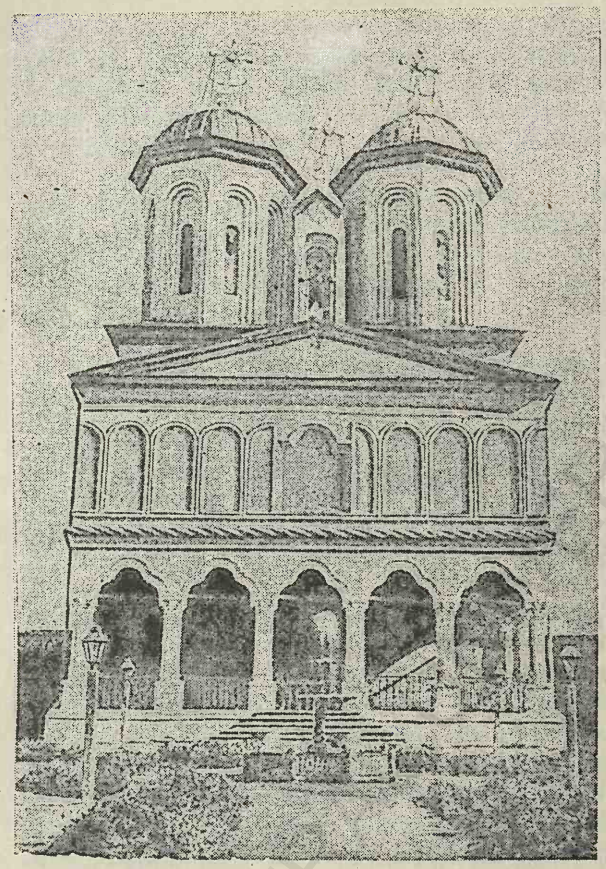

MĂNĂSTIREA VĂCĂREȘTI

Sf. Gheorghe fu menţinută [226], şi la Craiova se mai făcu un profesor de greceşte, crîndu-se şi un internat pentru doisprezece „ucenici" [227].

Succesorul lui Caragea, Alecu Suţu, nu se arătă mai puţin zelos decît acesta. Îl vedem trimeţînd, în 1819, bursieri la Paris [228]. La 23 august 1820. el numea ca noi efori ai şcolilor pe banul Grigore Ghica, cari va fi în curînd Domnul ţării, pe vornicul Gheorghe Filipescu, logofătul Nestor, mitropolitul şi marele-postelnic de pe vremuri [229]. Pentru a-l ajuta în îndreptarea academiei muntene, Suţu chemă din Iaşi pe Iacovachi Rizu [230]. Dar domnia lui Alexandru-vodă fu prea scurtă pentru ca bunele lui intenţii să poată fi realizate.

---

[226] „Bis. ort.", XVI, p. 101.
[227] *Ibid.*, p. 100.
[228] Iken, II, p. 101—3.
[229] Bibl. Ac. Rom., doc. VII/133. Cf. Rizo, *l.c.*, p. 63.
[230] Iken, II, p. 98.

În Moldova, vedem întîi o mai bună orînduire în şcoala românească de la Sf. Nicolae, cari poartă acum titlul mai impozant de „şcoală normalicească". La 1814, se învăţau aici gramatica, aritmetica, ştiinţele elementare, apoi lectură, scriere şi morală ; erau doi dascăli şi psaltul [231]. Şcoala superioară grecească era condusă în acest timp de Dimitrie Panaiotachi Gobdelas, un mare profesor şi harnic scriitor. Gobdelas, cari trăi în Iaşi pînă la moartea sa, în 1831, era doctor în litere şi filozofie din Ungaria şi Germania [232]. „Profesor de filozofie şi de arte libere" Καθηγητής τῶν ἐλευθερίων καί τῆς φιλοσοφίας [233], el era de fapt stăpîn pe toată şcoala. În 1816 o *Grammaire de la langue française expliquée par le grec* [234], în acelaşi an o *Economie practică şi generală,* în greceşte [235], iar în anul următor, cînd apăru *Istoria filozofiei* [236], se dau o mie de lei lui „dascălul Gobdela, pentru datul în tipar al *Aritmeticei,* cu dumnealui aga Dimitrachi Ladachi" [237]. Această carte de şcoală ieşi la Iaşi, în 1818 [238]. Gobdelas, cari era şi un literat, nu numai om de ştiinţă, a tradus şi pe *Télémaque,* a publicat la Varşovia o istorie în limba franceză a lui Alexandru cel Mare [239] şi se asigură că la întîmplare îşi permitea să facă şi versuri [240].

La 1817 se făceau la şcoala domnească din Iaşi şi cursuri de limbi moderne, de „dascăli franţezi", şi un ardelean, „Ladislau Erdeliotul, dascăl de limba letinească", propunea Domnului a da, pentru numai o sută de lei pe lună, lecţii de latineşte, a pregăti pe începători la cunoaşterea limbii franceze, a explica şi „cărţile împărăteşti pravilnice" [241]. La 1818, cînd Academia era frecventată şi de greci din Morea şi din insule, ni se spune că exista şi o catedră de matematici [242].

Mihai Suţu, cu tot infamul său trecut, era un bun patriot grec, cari intrase în conspiraţia Eteriei şi-şi dădu silinţi pentru a se face cît mai folositor neamului său în noua sa situaţie [243]. La 1820, printr-un act din 5 martie, el reorganizează şcoala românească şi grecească din Botoşani, cari slăbise de

---

[231] v. programa din ianuar al acestui an în Codrescu, *Uricariul,* X, planşă. Veniturile şcolilor fuseseră crescute în 1813. *Ibid.,* IV, p. 178 şi urm.; cererea mitropolitului, şi VII, p. 86—7, măsurile luate de Scarlat-vodă Callimachi.

[232] Papadopol Calimah, în „Archiva soc. şt. şi lit. din Iaşi", VII, p. 155.

[233] cf. Iorga, *Istoria învăţămîntului,* p. 158—9, 162. Aşa-l găsim însemnat în lista de prenumeranţi la tractatul grec despre comerţ din 1817.

[234] Viena ; Iken, II, p. 223 ; Papadopulos Vretos, II, nr. 571

[235] Ajutat la aceasta şi de Gherasim, episcopul de Roman. „Buciumul", II, p. 95.

[236] „Bis. ort.", XVII, p. 876 şi urm.

[237] Urechia, în *An. Ac. Rom.,* IX, secţ. ist., p. 34 ; Papadopulos Vretos, II, nr. 627.

[238] Iar în 1812 se tipări *Fisica* lui Vardalah „Egipteanul". Xenopol, în „Rev. p. ist. arch. şi filologie", II, p. 426 şi urm.; Papadopulos Vretos, II, nr. 496.

[239] Papadopulos Vretos, II, nr. 332.

[240] Papadopol Calimah, *l.c. Cf.* Papadopulos Vretos, II, nr. 394.

[241] *Uricariul,* X, p. 441 şi urm.

[242] Iken, I, p. 57. În 1817—8, un dascăl, Gheorghe, merge la Constantinopol „pentru şcoala de acolo" ; Urechia, în „An. Ac. Rom.", IX, secţ. ist., p. 53.

[243] „Noul Anacharsis" al abatelui Barthélemy a fost tradus de Chrisoverghi Curopalatul din Anchial şi tipărit, cu o dedicaţie către Mihai Suţu, la Viena, în 1819.

cîtva timp ; se numeşte un dascăl pentru elineşte şi altul pentru greceasca vulgară, şi se acordă burse copiilor săraci şi străini [244]. În acelaşi an, el cheamă din Paris pentru şcoala ieşană pe doi greci învăţaţi, Constantin Hestiotes şi Nicolae Koritza [245]. Ni se afirmă că supt domnia lui se învăţa şi nemţeşte la Academie şi că Domnul susţinea din veniturile sale particulare o şcoală lancasteriană [246].

Paralel cu aceste două curente cari se luptau în principate : vechiul curent al culturii răzimată pe clasicismul grec, cît şi cum acest clasicism se putea înţelege, şi curentul nou însufleţit de spiritul timpului, produs prin imitarea formelor de civilizaţie ale Europei, prin adoptarea ideilor curente şi sentimentelor dominante acolo, un al treilea curent se pronunţă puţin timp după începutul secolului al XVIII-lea şi creşte încet, dar continuu, pînă înghite pe toate celelalte şi străbate, larg, adînc şi roditor, întreaga noastră istorie intelectuală contemporană.

E curentul ardelean, născut pe un pămînt de suferinţă, în mijlocul unui popor supus, umilit şi batjocorit de toate celelalte, în mijlocul unui popor de ţărani iobagi şi de preoţi pe jumătate eliberaţi numai din iobăgie, unui popor cari n-avea organizaţia sa politică deosebită, cari nu mai trăia de un timp nici în o formă religioasă particulară şi-şi răzima întreaga sa existenţă naţională pe limba şi pe trecutul său. Acolo fiece cuvînt românesc era o amintire, o afirmare şi o protestaţie, şi în fiece cuvînt cari răsuna latin se auzea o mîngîiere pentru trecutul nenorocit şi pentru viitorul închis. Neamurile conlocuitoare ale provinciei aveau banul, aveau şcoala, aveau puterea ; ei erau cei bogaţi, luminaţii, stăpînii ; nimic din toate acestea nu le avea opincarul valah. Dar limba lui, a bietului păstor din munte, a lucrătorului de pămînt străin, limba aceea-l înălţa cu mult mai sus decît toţi aceşti venetici, ajutaţi de noroc, decît aceşti barbari biruitori. Roma murise, dar murise împărăteşte, uimind lumea prin căderea ca şi prin mărirea şi supremaţia sa, şi fiicei rătăcite în locuri îndepărtate îi lăsase mama imperială, pentru a-şi aduce aminte şi a se mîndri în timpurile rele, o nestimată pe cari nici un neam nu i-o putea răpi : limba.

Cărturarii români, cînd ei au fost, în sfîrşit. se opriră asupra limbii, culeseră, ei, învăţaţii, cu mîinile lor albe, acest diamant acoperit cu ţărînă, îl culeseră şi-l ciopliră, necontenit, sărăcindu-l, împuţinîndu-l, ciuntindu-l, doară-l vor aduce la strălucirea romană fără de pată. Şi, la lumina acestei străluciri, ei străbătură timpurile de întuneric şi înaintară tot mai adînc în cercetarea trecutului, pînă văzură în zarea îndepărtată strălucirea originilor glorioase. Şi, căzînd în genunchi, uimiţi, ei adorară, viaţa lor întreagă, această strălucire. Aşa se ivi filologia şi istoria din şcoala ardeleană, Clain. Şincai, Maior ajunseră prin studiul limbii acolo unde cei doi Costini şi

---

[244] *Uricariul*, II, p. 62—8.

[245] Iken, I, p. 269.

[246] Rizo, *Cours de littér.*, p. 127—8. Indicaţia pentru aceste din urmă informaţiuni e pierdută. Pentru şcolile din Moldova, în genere, cf. *Uricariul*, VI, p. 177 ; VII, p. 86 ; Urechia, *Ist. şcoalelor*, I, p. 103—7 ; „Conv. lit.", XXI, p. 174—5 ; „Rev. teol.", III, p. 44 ; „Bis. ort.", XIII, p. 278.

Dimitrie Cantemir ajunseseră prin cetirea cronicilor, prin vederea monumentelor istorice, prin ascultarea tremurătorului glas mărturisitor de adevăr al legendei.

Cum s-a format şcoala de cărturari ardeleni cari au adus acest serviciu, mai mare decît toate celelalte, neamului, acela de a-i deştepta mîndria?

Situaţia clerului român din Ardeal n-a fost niciodată foarte fericită şi legea românească a ortodoxiei a fost un spin în ochii dominatorilor de alt rit ai Transilvaniei, cărora li se părea obraznic ca „valahii" să pretindă a se închina lui Dumnezeu, ei, proştii, săracii şi supuşii, astfel decît luminaţii lor domni şi bogaţi, cărturarii locuitori ai oraşelor. Un timp au vrut să li mîntuiască sufletele, predicîndu-li catolicismul, dar „valahii" văzură în această formă a creştinismului un lucru spurcat, şi nu se lăsară înduplecaţi de argumentele sau ademeniţi de făgăduielile „papistaşilor". Închinătorii lui Dumnezeu potrivt cu Scriptura, restabilitorii religiei pure a lui Hristos, începură cu mai multă îndărătnicie atacul contra separatismului regilios românesc. Calvini erau mai toţi ungurii din provincie, nobilimea aproape întreagă, principii. Schimbări fură impuse românilor, limba de slujbă înlocuită de sinoade, a căror menire era să adopte rezoluţia pregătită de înainte şi prezentată ca un lucru necesar de vlădică. Ca răsplată pentru docilitate, se aruncară popilor români oarecare privilegii, pe cari Sigismund Bathory le iscăli în iunie 1595, în vremea cînd încheia cu Mihai-vodă al Ţării Româneşti un tratat, care punea între altele tot clerul românesc din Transilvania supt autoritatea mitropolitului tîrgovişteanu[247]. Iar Gabriel Bathory scuti pe clericii de naţia noastră de servitutea corpului şi de sarcini servile[248].

Dar, către jumătatea secolului al XVII-lea, situaţia politică a Domnilor români se întări, şi Curţile lor deveniră centre de cultură pentru acei ce vorbeau, oriunde, româneşte. La cărţile religioase ce se tipăriră în Ardeal supt presiunea oficială a calvinilor şi cu infiltrare de idei reformatoare, se răspunse din Moldova şi Ţara Românească cu cărţi de ortodoxie severă. Fruntaşii clerului român din Ardeal se deprinseseră să se uite către munţi şi să asculte îndemnurile ce veneau din „ţară". Atunci începură prigonirile. Ilie Iorest, cari se arătase prea recalcitrant, fu scos din Scaun pentru „reale năravuri şi nespuse prihăni", în 1643[249]. Sava, păstor respectat, un om cu cultură, fu aruncat în temniţă şi chinuit, la 1680[250]. Mitropoliţi cu conştiinţa mai uşoară şi frica de stăpînire mai pronunţată trecură la calvinism, sau aproape, făcînd să se aprobe de sinoade o serie de măsuri cari pregăteau schimbarea religioasă a întregii naţiuni româneşti din Ardeal; ei urmară toate ordinele ce se îndreptară către dînşii şi cumpărară prin această supunere, admirabilă, dacă n-ar fi mizerabilă, prin acceptarea tăcută a suprema-

[247] Privilegiul acordat episcopului Ioan din Prislop în iunie 1595, în Şincai, II, p. 413—4

[248] *Ibid.*, p. 504—6.

[249] Şincai, III, p. 60.

[250] Şincai, după Clain; III, p. 205 şi urm.

ţiei episcopului calvin, „a episcopului pravoslavnic unguresc“ [251], blidul de linte al concesiilor şi o oarecare trecere la Curte [252].

Cînd Sava Brancovici fu pus la închisoare, fratele său Gheorghe trece la Şerban Cantacuzino, noul Domn muntean [253]. Pe atunci, relaţiile dintre puterea munteană şi puterea Ardealului nu mai erau cele de odinioară, cînd Domnul trăia în umbra „Craiului“. Din ce în ce însemnătatea principelui ardelean scăzu în noile împrejurări de război între turci şi imperiali, pe cînd aceleaşi evenimente crescură rolul acelui ce avea în stăpînire Ţara Românească. Şerban-vodă, ca om chiar o altă natură decît slabul Mihail Apaffy, trimise răspuns vecinului său, pe cari l-a despreţuit totdeauna, că ar fi în stare să dea şi 500 000 de taleri, numai să-l pedepsească, scoţîndu-l din Scaun [254]. Făgăduiala nu şi-o îndeplini, dar de aici înainte, pînă la căderea Ardealului în stăpînirea germanilor, viaţa religioasă a provinciei fu înfeudată mitropoliei muntene.

Noul episcop din 1680, Iosif Budai, fu sfinţit de ierarhul tîrgovişteau Teodosie [255]. Am văzut altădată că din chibzuirea episcopilor români şi străini, ce se găseau în jurul aceluiaşi mitropolit, mai ieşiră două alegeri de şefi ai bisericii ardelene. Brîncoveanu păstră şi mări rolul de protector al fraţilor de acelaşi neam şi de aceeaşi lege de peste munţi. El confirmă daniile vechi ale predecesorilor săi către mitropolia Bălgradului [256] şi adause pe aceea a Merişanilor [257]. Un cronicar ungur, Nicolae Bethlen, a putut spune că unul din motivele ce-au determinat pe mitropolitul Teofil să primească Unirea cu catolicii a fost frica unei destituiri prin voinţa lui Constantin-vodă, cari-i descoperise oarecare abateri [258]. Tipografia bălgrădeană, cari nu mai lucra de mult, fu reorganizată de un meşter muntean din munificenţa regală a lui Brîncoveanu, şi rolul acestuia faţă de românii ardeleni era recunoscut în precuvîntarea cărţii ce se tipări la 1699.

Însă la această dată — va fi ştiut Domnul muntean sau ba — biserica ardeleană nu se mai ţinea de pravoslavie. Stabilindu-se în provincie, noul guvern german nutrea, ca toate guvernele din acea vreme, anterioară „filozofiei“ administrative, mai multe intenţii fiscale. Dar nu era nevoie ca o cîrmuire să aibă vederea deosebit de pătrunzătoare şi inima neobişnuit de simţitoare pentru a fi lovită de nedreptatea, cu atît mai mare, cu cît era mai veche, pe care o suferea populaţia românească, aceea ce sprijinea pe umerii săi tot edificiul politic şi de cultură, aceea care deschisese, prin străbunii ei romani, ţara pentru cultură. Un sas, scrie undeva Sulzer, nu

---

[251] *Ibid.*, p. 63.

[252] v. hotărîrile sinodului din 10 octombrie 1643, supt Ştefan Simionovici, în „Şincai, *l.c.*, p. 64—5. Pentru toate, Iorga, *Istoria bisericii*, I, p. 326 şi urm.

[253] v. Hurmuzaki, *Fragmente*, II, p. 17, şi Iorga, *l.c.*

[254] Şincai, III, p. 206.

[255] Hurmuzaki, *l.c.*, p. 17 ; Iorga, *l.c.*

[256] An. Ac. Rom.“, XXI, p. 288, nota 1 ; v. şi Iorga, *Două scrisori ale lui Atanasie Anghel*, în *Memoriile Academiei Române* pe anul 1932.

[257] Cipariu, *Archivu*, p. 455—6.

[258] Şincai, *l.c.*, p. 277.

s-ar da în lături înaintea banului Craiovei, pentru că acesta e un român, un *Bloch*, şi nu i-ar intra în minte, să aibă cît de puţină dreptate, că el ar putea pierde o afacere înaintea judecăţii contra unui „valah“ [259]. Sentimentele nobilimii maghiare sau maghiarizate faţă de „plebea“ cari-i locuia pămînturile, le fructifica şi-i dădea cu ce să-şi ţie trufia aristocratică nu erau mai delicate şi mai recunoscătoare şi drepte decît ale tîrgoveţului privilegiat, de limbă germană.

Dar, oricît ar fi fost dispus a pregăti opera de dreptate, guvernul creştin al imperiului ştia prea bine, din istoria Ungariei supuse Habsburgilor, cu ce neam neînduplecat are a face în Transilvania, de ce rezistenţă pînă la moarte e capabilă această naţiunea ungurească, cînd i se ating privilegiile drepte sau nedrepte. A decreta administrativ egalitatea naţională a locuitorilor pămîntului ardelean, a crea, pentru a păstra vechile forme constituţionale, o a patra naţiune pe lîngă cele trei cunoscute, cari se uniseră între ele pentru a opri orice intrusiune, ar fi fost ilegal după practica vieţii politice a principatului şi ar fi pus focul revoltei în cele patru colţuri ale Transilvaniei, abia supuse şi cari-şi regreta turbulenta independenţă din timpurile turceşti. Pentru a împăca nevoia morală şi nevoia reală, pentru a face în acelaşi timp pe placul influenţii preoţimii catolice de la Curte şi din jurul Curţii, cari mirosea vînatul convertirilor uşoare de schismatici necărturari, se propuse şefului religios al poporului român din Ardeal să se voteze de un sinod alipirea la una din confesiunile privilegiate, pentru ca pe urmă preoţii şi chiar şi credincioşii să poată căpăta o situaţie politică şi socială asemănătoare cu acea a celorlalţi locuitori ai patriei [260]. În acelaşi timp, se răspîndeau cărţi de propagandă, şcolile catolice se deschideau tinerilor români, firește, mai ales feciorilor de popi, cari voiau să fie popi şi ei şi cari trebuiau să înţeleagă legea în sensul cel nou. Iezuiţii, între cari Hevenesi şi Baranyai, supt conducerea superioară a zelosului cardinal Kolonics, se agitau, negociau şi făgăduiau, pentru a grăbi opera de mîntuire a unui popor rătăcit. Guvernatorul Ardealului, Gheorghe Banffy, şi unii dintre nobilii credincioşi confesiunii catolice ajutau şi ei pe tăcutele [261].

Rezistenţă superioară nu întîmpinară aceste incercări. În cercul strîmt pe cari i-l creaseră legile existente, viaţa poporului român era aşa de nenorocită, încît el se aruncă cu entuziasm spre cea dintîi uşă ce i se deschidea, fără să ţie în samă că era uşa dosnică a apostaziei religioase, supt cari, trecînd, capul se pleacă şi se umileşte. De altmintrelea, nu era întîia oară cînd se adoptau de un sinod românesc puncte de dogmă potrivnice dreptei credinţe a strămoşilor, şi tutele străine. Cel puţin acum românii îşi puteau zice că se pleacă, nu înaintea legii nemeşilor urîţi, ci înaintea împăratului părintesc, de la cari se aşteptau atîtea !

Începutul, singurul cari costă în asemenea lucruri, îl făcu încă episcopul Teofil : se afirmă că un sinod din februarie 1697, cînd Ardealul era ocupat numai de imperiali, şi nu cedat formal de turci prin pace, dezbătu în cea

---

[259] II, p. 143.
[260] Hurmuzaki, *l.c.*, p. 27 ; Iorga, *Istoria bisericii*, II, p. 423—4.
[261] Hurmuzaki, *l.c.*, p. 17 şi urm., şi Iorga, *l.c.*

dintîi şedinţă a sa prigonirile calvineşti, cari trebuiau să slăbească în orice caz, de acum înainte, iar în a doua se ocupă de cele patru puncte, ce se propuneau a fi primite, pentru a avea în schimb egalitatea [262]. Unirea fu admisă în principiu prin hotărîrile din 21 martie.

În 1697 încă, muri Teofil. Urmaşul său, Atanasie Anghel, era un nobil, un tînăr ambiţios, un fost elev al şcolilor împărăteşti din Alba-Iulia, un oportunist, cari făgăduia tot calvinilor, pentru a fi sprinijit la alegerea sa ; un simoniac, cari dădu bani pentru a izbuti [263]. La el nu puteau fi multe îndoieli şi chinuri de conştiinţă ; gîndindu-se la poporul său, şi mai ales la sine însuşi, la crucea frumoasă, la frumosul lanţ, la portretul imperial şi la titlul de consilier, pe cari era în drept să le aştepte, el urmă sigur calea pe cari intrase, înaintea lui, Teofil.

După hotărîrea imperială din 14 aprilie 1698 şi diploma lui Kolonics din 2 iunie următor [264], noul vlădică adună în iulie alt sobor pentru schimbarea la faţă religioasă. El uită toate îndatoririle ce le luase în Bucureşti faţă de mitropolitul Teodosie şi de îndreptătorul şi protectorul bisericii muntene, patriarhul Dosoftei de Ierusalim [265] ; lăsă îndreptarul pravoslavnic la o parte şi lucră în sensul ce-i era indicat de sus. După ce înţelegerea se stabilise în toate privinţele, o adunare solemnă se ţinu la 7 octombrie, unde, mai mult sau mai puţin, o hotărîre fu iscălită. E adevărat că unii nu veniră, că alţii nu scriseră nimic, că mulţi se tînguiră contra necesităţii, mulţi păstrară îndoieli şi făcură în suflet rezerve, dar acum exista un act [266], şi pe baza acestui act împăratul putea să ia hotărîri şi clerul român să ridice pretenţii, pentru sine şi pentru poporul pe cari-l păstorea.

Într-o diplomă din 6/16 februarie 1699, dată puţin după ziua cînd, prin tratatul de la Carlovăţ, turcii părăsiră drepturile lor asupra Ardealului, se acordau oarecare privilegii preoţilor români, cari erau însă să fie crescuţi, numiţi şi controlaţi de clerul catolic al provinciei [267].

Cele patru puncte fură primite de un nou sinod la 5 septembrie din anul următor [268], şi apoi Atanasie porni la Viena pentru a fi confirmat, lăudat şi dăruit. Se întoarse, „într-o trăsură cu şese cai", aducînd podoabele şi titlul pe cari le dorise, iar pentru noua biserică unită a românilor din Ardeal, un privilegiu din 19 martie, prin cari în adevăr clerul românesc era scutit de sarcini servile şi se promitea, fără insistenţă şi specificare, că şi laicii cari se vor uni nu vor mai face parte din plebea fără drepturi. Dar se înfiinţa pe lîngă persoana mitropolitului un loc de *causarum generalium auditor*, pe cari trebuia să-l ocupe un cleric catolic cunoscător al jurisdicţiei

---

[262] Popea, *Mitropolia Ardealului*, p. 88—9 ; Şincai, *l.c.*, p. 281—2. Îndoieli au fost exprimate acum în urmă într-o carte binişor studiată şi bine scrisă : P. Popovici, *Uniunea românilor din Transilvania*, Lugoş, 1901, p. 30 şi urm. ; cf. Iorga, *Istoria bisericii*, I, p. 424 şi urm. II, p. 9 şi urm.

[263] Şincai, *l.c.*, p. 289—90.

[264] Tipărită în Cipariu, *Acte şi fragmente*, p. 73 şi urm.

[265] v. şi mai sus.

[266] Popoviciu, p. 84 şi urm.

[267] Hurmuzaki, II, p. 40. Un alt act la 5 septembrie ; Şincai, *l.c.*, p. 296—7.

[268] *Ibid.*, p. 304—5.

eclesiastice şi al poliţiei de conştiinţă ; se subordona formal biserica unită arhiepiscopului-primat unguresc din Gran ; se lăsa împăratului dreptul de alegere între trei candidaţi la mitropolie, cari vor fi prezentaţi de credincioşi în caz de vacanţă [269]. Iezuitul Szunyog fu numit în postul de încredere al „teologului" sau sfătuitorului legal şi îndreptătorului vlădicăi. În curînd, ajutînd dibăcia unuia şi rezignarea celuilalt, „vlădicul se putu zice vicariu teologului" şi biserica ortodoxă reformată în sens roman o sucursală despreţuită a catolicismului [270].

Cele dintîi timpuri fură o epocă de luptă : pentru desăvîrşirea operei şi culegerea răsplatei. Românii ardeleni nu prea erau obişnuiţi să primească binefaceri de la stăpînitorii lor, şi purtarea lor fu foarte rece, cînd nu fu hotărît duşmănoasă faţă de schimbarea înconjurată de un atît de strălucitor nimb, iezuitic şi administrativ, de făgăduieli. Supt Atanasie şi supt succesorul lui, Ioan Patachi, cari învăţase în „scoalele lătineşti", trecuse de aici la Viena şi la Roma, unde-şi termină studiile de teologie [271], silinţile episcopilor uniţi pentru a aduna în jurul lor pe toţi românii din Ardeal şi părţile vecine supuse împăratului catolic nu izbutiră. Contribuiră la aceasta, pe lîngă dispoziţia de spirit bănuitoare, de cari am vorbit, şi alte motive. Concurentul lui Atanasie la alegerea din 1697, Ioan Ţircă, un cunoscător de latineşte şi ungureşte [272], se puse în fruntea mişcării de împotrivire şi, trecînd prin închisorile imperiale, ajunse la calvinism [273]. Maramurăşul, însufleţit de un spirit separatist, nu înconjură de simpatie, după lunga păstorie a lui Iosif Stoica, pe urmaşul acestuia, fostul protopop Ştefan din Petrova, şi ajunse a protesta contra actului de Unire, prin noul episcop Dosoftei [274]. Răscoala lui Rakoczy dădu românilor rămaşi pravoslavnici un prilej de a-şi arăta prin arme nemulţămirea [275]. Şi, după ce ea fu înăbuşită, tulburări determinate de acelaşi motiv religios izbucnesc la Dobra în 1720 şi la Abrud în 1727 [276]. Patriarhul sîrbesc de la Carlovăţ ţinu în ortodoxie pe românii din Banat. Dar, cum se putea aştepta, rezistenţa fu condusă şi organizată mai mult din partea domniei muntene şi a clerului ei. Brîncoveanu retrase dania Merişanilor şi nu mai contribui cu nimic la întreţinerea mitropoliei din Bălgrad. Patriarhul din Constantinopol se grăbi să arunce anatema asupra celui lepădat de lege [277]. Secretarul lui, Dindar, lucra pe capete, din Braşov, unde stătea, pentru a păstra ortodoxiei ţara Bîrsei şi

---

[269] Hurmuzaki, *l.c.*, p. 56 ; Şincai, *l.c.*, p. 311—2 ; Iorga, *l.c.*, p. 31 şi urm.
[270] Citaţia e din Clain, apud Şincai, *l.c.*, p. 319.
[271] Clain, în Şincai, *l.c.*, p. 396 ; Cipariu, *Acte şi fragmente*, p. 141. Scrisori, inedite, de-ale lui, la Bibl. Bruckenthal şi în Roma. Restul bibliografiei, în Iorga, *l.c.*, p. 42 şi urm.
[272] Şincai, *l.c.*, p. 331, el iscăleşte ca „Ţirca Ion" într-un document pe cari l-am dat în *Studii şi documente*, IV, p. 72, nr. LXVII.
[273] Hurmuzaki, p. 63 ; Şincai, p. 331 ; Popea, p. 142.
[274] Hurmuzaki, p. 70.
[275] *Ibid.*, p. 87.
[276] *Ibid.*, p. 88.
[277] Popoviciu, p. 173 şi urm. Cf. „Bis. ort.", XV, p. 692—4.

regiunea Hațegului. Patriarhul Dosoftei veni în persoană în Brașov și predică împotriva inovațiilor, contra cărora se formă între românii din acest oraș un puternic curent, cari s-a manifestat, după cum vom vedea, și supt forma literară. Compania grecească, influentă prin bogățiile de cari dispunea, lucra și ea în aceeași direcție. Episcopul de Rîmnic, Ilarion, părînd că e înclinat către noua doctrină, fu caterisit într-un sobor din 1705, pe cari-l prezida patriarhul de Ierusalim. Împăratul însuși, căruia nemții îi prezentară plîngeri [278], trebui să declare, în 1701, că el nu face silă sufletului nimăruia. După toate vizitele arhierești, scrisorile de stăruințe, asigurările oficiale, situația nu se îmbunătăți mult : la nord, la apus și la sud, în Maramureș, în Banat și în Țara-Bîrsei, schisma rămăsese dominantă, și numai strămutarea înjositoare la Făgăraș a mitropoliei nouă, în 1717, readuse la unire unele părți răzlețite ale țării Oltului [279]. Iar în restul provinciei ardea ascuns focul nemulțămirii și al bănuielii [280].

Veni însă o vreme cînd întregul edificiu al Unirii, ce se răzima pe șubreda temelie a unor făgăduieli ipocrite, de o parte, și a unor iluzii exagerate sau interese trecătoare, de alta, păru că se va prăbuși. Zeci de ani așteptară românii egalizarea, pentru cari-și părăsiseră, dacă nu ritul străvechi, legătura bisericească și culturală care unea, pe deasupra hotarelor, pe membrii despărțiți ai aceluiași popor. Și nimic nu le sosi decît vorbe goale și amînări sau milostenii împărătești, ori zădarnice demonstrații de cinste față de demnitarii bisericii unite. Curtea ar fi voit poate să-și ție cuvîntul, dar ea prevedea piedici pe cari n-ar fi în stare să le învingă.

Căci unde era chipul de a-i convinge pe dominatorii de pînă acum ai Ardealului că printr-o schimbare de dogme, de cari avea numai o cunoștință slabă și încurcată, țăranul „valah" a devenit fratele lor ? Unde era mijlocul pentru a distruge prejudecățile, amintirile, obiceiurile, pentru a împăca interesele pe cari se răzima nedreptatea ? Și aceasta într-o perioadă cînd monarhia Habsburgilor avea timpuri grele, cînd toate puterile-i erau cerute la hotare, în domnia lui Carol al VI-lea, încurcat cu francezii și amicii lor de la un capăt al stăpînirii lui pînă la celălalt, în cei dintîi ani tulburi din stăpînirea Mariei-Tereziei ? Putea guvernul împărătesc, cu toată bunăvoința, cu toată mila, cu tot respectul pentru dreptate și pentru cuvîntul dat, să aprindă în flăcări o provincie abia cîștigată, să-și creeze dificultăți mari și nouă printr-o măsură hotărîtă în acest vechi proces secular al românilor, cari se continuă încă înaintea lui Dumnezeu ? Și aceasta de hatîrul unui popor cari nu căpătase încă prin cultură grai limpede pentru a-și striga suferințile în auzul neamurilor, de hatîrul unui popor de supu-

[278] Șincai, III, p. 314.

[279] Cf. și „Rev. critico-literară", I, p. 477 și urm. ; II, p. 84 și urm.

[280] Cele mai multe informații sînt luate din expunerea lui Hurmuzaki, în *Fragmente*, II. Cf. Fiedler, *Die Union der Walachen in Siebenbürgen : Sitzber. d. Wiener Akademie*, XXVII, p. 350 și urm. O scrisoare a lui Pater Ianoș către mitropolitul Ardealului, 1701, formează doc. LVIII/96 din Bibli. Ac. Rom. Al. Lăpedatu a publicat-o în *Omagiul D. A. Sturdza*, p. 303 și urm. O reproducem în *Apendice*. Mai v. *Cestiunele*, din Blaj și *Unirea*, 4 mai 1901.

nere sublimă, cari aştepta secole înainte de a ridica, în numele dreptăţii, arma răzbunătoare ?

Acestea le vedem, le înţelegem şi le îndreptăţim noi, cari nu trăim în atmosfera de speranţe exasperate ce se formase atunci.

Nu le putea avea înaintea ochilor însă tînărul, foarte tînărul prelat cari fu chemat, la 25 februarie 1729, în fruntea bisericii unite [281]. Ioan Micu, cari va fi în călugărie Inochenţie, pretindea că se trage din familia Movileştilor, dar era numai fiul unui sătean mai înstărit şi de neam mai bun, din Sad, unde se născuse la 1692. Tînărul învăţă, ca bursier al lui Kolonics, la Sf. Adalbert, în Tîrnavia (Sîmbăta Mare), unde iezuiţii încercară să-l facă a intra în Ordinul lor [282]. Împlinise abia trei ani de studii, cînd, în lipsa de oameni la romînii ardeleni de pe acel timp, privirile guvernului se opriră asupra lui, pentru a-l face succesorul lui Patachi. Se călugări în Maramureş, pentru a satisface obiceiului ca vlădica să fie din clerul monastic, fu confirmat de papă în septembrie 1730 şi-şi ocupă cu gînduri mari tronul arhiepiscopal, căruia-i va consacra toată energia ambiţioasă a tinereţelor sale.

Multe voia vlădica Inochenţie : să scape de „teologul" ce-i stătea în coastă, să deie clerului unit o educaţie românească, întemeind şcoli speciale pentru dînsul, să stabilească în chip demn reşedinţa, pînă acum rătăcitoare, a episcopatului, să capete pentru persoana episcopului privilegii politice potrivite cu demnitatea sa religioasă, să aducă pe toţi românii de supt Habsburgi supt ascultarea sa, să smulgă celor trei naţiuni ale Ardealului recunoaşterea ca egală a celei de-a patra, cari n-ar mai fi de acum înainte despreţuita „plebs valachica".

Cea mai mare parte dintre aceste ideale au fost realizate sau îndrumate spre realizare : „Teologul" n-a mai avut pe timpul păstoriei lui supremaţia cu cari se deprinsese, şi, în timpurile-i de nenorocire, vlădica Inochenţie îndrăzni să fulgere cu excomunicarea sa pe cel cari îndeplinea aceste funcţii de spion, iezuitul Ballogh. Inovaţiile catolice fură oprite. Şcolile româneşti unite începură să se întemeieze. Printr-un schimb cu domeniul Gherlei, dat odinioară de guvernul imperial, episcopia căpătă satul calvinesc al Blaşului, unde-şi stabili reşedinţa, întemeind un palat şi o mănăstire, spre cari să se uite cu încredere şi cu mîndrie credincioşii noii biserici unite [283]. Încercări se făcură pentru a cîştiga pe românii rămaşi în ortodoxie, pentru a supune biserica Maramureşului ; multe călătorii fură întreprinse în provincie pentru a răspîndi noua doctrină şi a-i arăta foloasele, şi nu mai puţin de şase sute de preoţi se înduplecară a asculta pe vlădica din Blaj.

Curtea din Viena, mulţămită de zelul tînărului şi activului episcop, îl făcu baron al imperiului. I se acordă dreptul de a participa la şedinţile

---

[281] De aici înainte întrebuinţăm, pe lîngă izvoarele principale citate, un al treilea, cari se distinge prin seriozitatea cercetărilor ca şi prin uşurinţa formei : *Din istoria românilor. Episcopul I. Inocenţiu* Klein ; de dr. Augustin Bunea, Blaş, 1900, în 8°. Autorul a scris şi partea a doua a *Cestiunilor*.

[282] Şincai, după Clain, III, p. 423.

[283] Strămutarea se făcu, cu toate protestaţiile statelor, în 1747.

dietei, unde făcu față insultelor sălbatice, cari nu se opreau măcar înaintea hainei preoțești, înaintea demnității episcopale a unui prelat cari făcea parte din ierarhia catolică. Dar Inochenție Clain nu era Atanasie Anghel și nu cu un titlu de baronie, cu o diplomă de nobleță imperială, cu complimente. daruri mici concesii personale se putea potoli setea de luptă și de biruință a acestui spirit îndrăzneț. Lui îi trebuia, nu prețuirea pentru el, ci dreptatea pentru ai lui. Aliatul în această luptă era cuvîntul împărătesc, cuprins în a doua diplomă a împăratului Leopold, în acea „secunda leopoldina", cari, dacă n-a fost confirmată, după constituția țării, de dieta ardeleană, a pornit totuși de la Viena și crea acolo îndatoriri ce nu puteau fi tăgăduite, nici uitate [284].

Cînd Blajul fu cedat mitropoliei unite, clerul român oferi la 1738 să contribuie la fundarea mănăstirii și școlii, cu suma de 25 000 de florini [285], dar, din îndemnul vlădicăi, cari nu se sfii să-l aprobe, puse condiții în privința atribuțiilor „teologului" și diplomei a doua leopoldine. Plîngeri că pînă și preoților li se oprește dreptul de învățătură fură înfățișate la Viena, și agitația nu conteni pînă la 1734, cînd episcopul se duse însuși la Viena pentru a pleda cauza poporului său.

Aici arătă, într-un minunat și concis memoriu, cît de nedreaptă e excluderea de la guvern a românilor, cari au acum o religie de stat, cari s-au arătat credincioși Casei de Austria și formează cea mai mare parte din populația Ardealului, cari, în fine, prin această preponderență numerică, alipindu-se la ritul catolic, l-au făcut religia majorității locuitorilor țării [286].

Ca răspuns la o cerere cari fu găsită absurdă, el primi numai un ordin către guvernul ardelean pentru ca privilegiile clerului unit să fie respectate. Cînd Clain vorbi dietei în 1736, cuvintele lui fură găsite obraznice și stîrniră o indignare generală printre reprezentanții îndărătnicilor apăsători, cari se plînseră că au fost reduși să audă reclamații jignitoare ca acea pentru a doua diplomă a lui Leopold. În 1737, împăratul ordonase ca aceste întrebări iritante, cari așteptau o soluție de aproape patruzeci de ani, să fie rezolvate odată, titlul de episcop fu refuzat căpeteniei „popilor valahi", se recunoscu poporului român numai calitatea de *plebs*, eliminîndu-se deopotrivă numele de „națiie" și de „gintă", memorialul vlădicăi fu respins fără a-l asculta mai întîi ; o comisiune numită pentru a cerceta acest lucru ajunse la concluzia că preoții românilor, uniți sau ba, întrunesc toate păcatele de pe lume, fără a mai pomeni pe cel mai mare din toate : că poartă plete. Pentru a fi mai odioasă, nedreptatea îmbrăca forma demnității ofensate, a bunului simț jignit, a necesității lucrurilor tăgăduite.

Murind împăratul Carol al VI-lea, un *Pfaffenkönig* și un sfios, Clain crezu să poată căpăta ceva la suirea pe tron a Mariei Terezei. Hotărît să-și apere neamul pînă la jertfa sîngelui, el se duse la Viena pentru a convinge pe conțipiști și pe redactorii de protocoale, în iulie 1742. În numele popo-

[284] v. Nilles, *Symbolae*, p. 512 și urm. ; Bunea, p. 25 și urm.
[285] Cf. și Șincai, după Clain, ; III, p. 441 și urm.
[286] Bunea, p. 37, nota.

rului „romano-valahic", el oferea pentru apărarea monarhiei, ameninţată de puternici duşmani, 10 000 de soldaţi aleşi printre români şi conduşi tot de români. Dar cerea să se egalizeze condiţia românilor, ca o naţie separată sau alipind-o de altă naţie, cu condiţia locuitorilor de altă limbă ai principatului, a se primi în dietă şi alţi prelaţi superiori ai bisericii unite decît episcopul, să se fixeze zilele de lucru ale iobagilor şi să se dea înapoi libertatea acelor cari legal n-ar fi trebuit s-o piardă niciodată. Zădarnice fură însă şi stăruinţele lui şi acelea ale credincioşilor lui : într-un răspuns pecetluit, pe cari vlădica-l primi pentru state, se scriau obişnuitele vorbe fără efect.

Dieta din 1744 primi, în adevăr, pe nobilii români în mijlocul celorlalţi, dar nici nu voi să audă de concesii mai generale şi mai însemnate. Episcopul se puse atunci în fruntea clerului şi a poporului său pentru a protesta. Deşi, pentru purtarea sa anterioară încă, el fusese chemat la Curte spre a-şi da samă, el voi să exercite o ultimă presiune asupra cercurilor oficiale, adunînd înainte de plecarea sa la Viena un sinod, în iunie 1744, la cari ţinu un discurs violent, recomandînd continuarea luptei. Cu cîteva luni înainte străbătuse Ardealul, în sunetul clopotelor, ca un sfînt, un călugăr sîrb, Visarion Sarai, cari impunea populaţiei prin haina de purpură în cari se înfăşura şi prin figura sa de schimnic depărtat de lume. A doua zi după mersul triumfal al lui Visarion, trimisul lui Dumnezeu, venit pentru a spune românilor că oamenii nu trebuie să aibă decît o singură lege [287], a doua zi după un nou refuz din partea statelor ardelene, de a face ceva pentru poporul de iobagi cari-şi vînduse sufletul ca să-şi capete dreptatea, a doua zi după protestarea solemnă a lui Clain, înaintea acelei diete de părtenire şi de insulte, că se nesocoteşte voinţa împărătească, a doua zi după furioasele scene pe care le provocă această constatare veridică, sinodul din iunie şi cuvintele spuse într-însul nu puteau fi socotite ca fără scop şi fără însemnătate. Românii aveau un steag, în jurul căruia se puteau aduna ; pe acel steag stăteau scrise cuvintele imperiale de făgăduinţă, şi în persoana episcopului lor ei găsiseră un stegar fără de frică.

La Viena se începu un proces contra episcopului, cari fusese pîrît de oameni ce-i stăteau aproape. Se zicea că aruncase în zădar banii ce se găseau în mîinile sale, că înmulţise fără de nevoie numărul preoţilor, că-şi crease o genealogie de şarlatan, că încuviinţa venirea de clerici schismatici în diocesa sa şi întrebuinţarea de cărţi tipărite peste munţi [288]. Acelea erau timpuri de primejdii continue pentru împărăţie şi de bănuieli uşoare. Clain vizitase la Viena, între alţii, pe Radu Cantacuzino, escrocul public şi privat, ambiţiosul tulburător şi aventurier pe cari-l cunoaştem [289]. Era, incontestabil, o agitaţie nelămurită bine, fără un scop definit, fără o organizaţie solidă, fără şefi recunoscuţi, printre supuşii de lege grecească ai împără-

[287] v. Gh. Bogdan-Duică, *Călugărul Visarion Sarai*, Caransebeş, 1896, şi Iorga, *Istoria bisericii*, II, p. 125 şi urm.

[288] Gh. Bogdan-Duică, *Procesul episcopului I. I. Clain, Caransebeş*, 1896, in 8°.

[289] *Ibid.*, p. 31. Cf. studiul meu asupra lui în Mem. Ac. Rom. pe 1932, Clain luase şi o diplomă constituţională de la Radu.

tesei catolice. Doi ani după procesul lui Clain, Constantin Cantacuzino, fratele lui Radu, fu condamnat la moarte, şi, pedeapsa strămutîndu-i-se în închisoare pe viaţă, nenorocitul principe petrecu aproape patruzeci de ani în închisoarea de fortăreaţă din Graz. I se spuse lui Clain că-l aşteaptă aceeaşi soartă. Supt pretextul unui pelerinaj, el ieşi din Viena, la 9 decembrie 1744, şi merse drept la Roma. De aici, stărui, dădu explicaţii, aruncă excomunicarea contra duşmanilor, îşi reclamă drepturile, apoi, căzut în grea sărăcie, obosit de atîtea silinţe, se rezignă. El îşi părăsi Scaunul de bună voie şi petrecu la Roma, unde adună „epigramele alese ale vestiţilor scriitori latini", pînă la moarte, cari veni tîrziu de tot, în al douăzeci şi patrulea an de pribegie, la 23 septembrie 1768 [290].

În lipsa conducătorului, cari pornise pe calea de suferinţe, românii din Ardeal se întărîtară şi mai mult, prin răsunetul legendar al prigonirilor contra apostolului libertăţii româneşti. În masă, populaţiile părăseau Unirea zadarnică, ce nu era în stare a face ca lanţurile să cadă. Supt Petru Pavel Aron, succesorul prigonitului, pînă şi vicariul general Nicolae din Balomir se lepădă de rătăcire, plecă, urmărit de administraţie, la Bucureşti, făcu să se audă la Petersburg plîngeri, cărora li se dădu urmare, şi mîntui ca egumen la mănăstirea Curţii-de-Argeş [291]. Pe cînd ambasadorul rus de la Viena vorbea în favoarea coreligionarilor săi, într-un timp cînd cuvîntul său trebuia să fie ascultat, puternice curente de emigraţie se porniseră între populaţia românească din Transilvania, tulburări se iveau în deosebite puncte ale provinciei, sîrbii din Carlovăţ făceau cauză comună cu românii neuniţi. Atunci Kaunitz, ministrul conducător al monarhiei, descoperi că neuniţii chiar sînt „un tezaur şi adevărată nestimată a prea-strălucitei Curţi archiducale". Şi astfel, în decembrie 1758, li se învoia un episcop, cari fu întîi un prelat sîrb, ce rezida în Buda şi avu alt episcop de Buda drept succesor [292], apoi un al treilea sîrb, anume pentru ortodocşii Ardealului, Ghedeon Nichitici, în 1783, cari se aşeză în Răşinari, un al patrulea, Gherasim Adamovici, şi, în fine, după o vacanţă de paisprezece ani, tocmai la începutul unui nou secol, primul episcop român din Sibiu, Vasile Moga [293].

Acesta fusese deci singurul rezultat imediat al silinţelor lui Clain. Îndărătnicia privilegiaţilor ardeleni învinse şi vitejia episcopului, şi bunăvoinţa cam timidă a Curţii din Viena. La rangul de a patra naţiune în Ardeal nu se ridicară românii niciodată pînă la prefacerea totală a împre-

---

[290] O scrisoare a lui Clain către Petru Aron; Roma, 10 septembrie 1746, în Cipariu, *Archivu*, p. 398—9. Pentru corespondenţa de dezvinovăţire a lui Clain, între anii 1747 şi 1750, Densuşianu, Raportul citat adesea, p. 210. Bula papală pentru renunţarea episcopului, în *Archivu*, p. 703. Cf. şi scrisoarea din 1768 contra unirii, pe cari o reproducem în parte, ca anexă la călătoria preotului bănăţean Mihai Popovici, în *Tribuna poporului*; bibliografie mai nouă în Iorga, *Istoria bisericii*, II.

[291] Cf., pentru el, şi Hurmuzaki, *Fragmente*, V, p. 142—3.

[292] Cel dintîi se numea Dionisie Novacovici, iar cel de-al doilea, Sofronie Chirilovici.

[293] În 1810, Cf. cu Hurmuzaki, *l.c.*, II, p. 160 şi urm., Sulzer, III, p. 494; Iorga, *Ist. bisericii*, II, passim.

jurărilor interioare din provincie, prefacere care înlătură şi baza constituţională a „naţiunilor". Îndreptăţirea lor deopotrivă cu conlocuitorii ţării se întîmplă numai în urma direcţiei nouă filozofice pătrunsă şi la Curtea austriacă, după o sîngeroasă revendicare de drepturi din partea neamului celui mai cumpănit în acţiunea sa din cîte au existat vreodată. Libertatea de lucru n-o dobîndi episcopul decît atunci cînd ordinul iezuiţilor, din cari se alegea „teologul" supraveghetor, fu desfiinţat. Dar, încetînd silinţele pentru schimbarea situaţiei politice a românilor, începură acelea, mai puţin vizibile şi mai puţin zgomotoase, pentru cultura neamului, cultură prin cari se puteau dobîndi multe lucruri ce ar fi fost necontenit refuzate altfel.

Venim astfel la ceea ce ne interesează mai ales aici, la şcolile ardelene şi la cultura bisericească pornită mai ales din marele centru de activitate literară al Blajului. Le vom urmări, pe cele dintîi, ca şi pe cea din urmă, pînă la data cînd am început a treia epocă din istoria literaturii generale a românilor.

În primele timpuri, şcoli superioare româneşti nu existau. Aceia dintre români cari voiau să facă studii mai deosebite, urmau la şcolile catolice, ce fuseseră deschise uniţilor, fără a excepta seminariul din Cluj, sau la cele ale reformaţilor. Mitropolitul Atanasie învăţase la Alba-Iulia ; Patachi la Cluj, Ioan Clain la Tîrnavia, unde Kolonics fundase douăsprezece burse pentru şcolari greco-catolici [294]. Studiile se continuau încă de timpuriu la Viena, în colegiul pazmanian, şi chiar la Roma, unde a desăvîrşit episcopul Patachi pe ale sale [295]. La Roma, de unde trebuiau să vie, pentru bieţii feciori de popi „valahi", misterioase îndemnuri către acţiune din depărtările glorioase ale trecutului, la Roma se duseră după acest episcop oameni cari ocupară cele mai înalte demnităţi printre românii ardeleni : Petru Aron, Grigore Maior, Silvestru Caliani [296], Atanasie Rednic, cari şi el fu episcop, nu merse decît pînă la Viena, iar un alt fondator al şcolilor din Blaj, Gheronte Cotorea, avea numai şcoala din Tîrnavia [297]. Supt Inochenţie Clain se hotărî că mitropolia va întreţine douăzeci le bursieri la Blaj şi trei în Roma, la Colegiul *Propagandei* [298].

Mănăstirea din noua reşedinţă episcopală, cari trebuia să adăpostească unsprezece călugări, se lucra în 1741 ; ea fu gata în 1747 abia [299]. Încă din 1746, împărăteasa cerea noului vlădică Petru Aron, un om cu deosebire preocupat de fondarea şi dezvoltarea şcolilor [300], un proiect pentru înfiinţarea acelui seminar, a cărui idee se ivise încă într-un sinod din noiembrie 1728. Ea arăta şi dorinţa de a se întemeia o tipografie pentru cărţile bisericeşti. În 18 iunie 1747, ea dădea un decret pentru înfiinţarea în mănăs-

[294] Bunea, p. 7.
[295] *Clain*, în Şincai, III, p. 396.
[296] v. şi documentele adunte de Bianu şi rezumate la *Apendice*.
[297] Bunea, p. 142—3.
[298] Şincai, *l.c.*, p. 455.
[299] Bunea, p. 24—5.
[300] Păstoreşte pînă în 1764 ; v. Bunea, în *Schematismul* pe 1901, p 26—31.

tire, pe lîngă şcolile „de obşte", a unui seminar, pe cînd în sate lumina ar fi fost răspîndită de şcoli „triviale", conduse de preoţi. În urma acestor îndemnuri, instalarea şcolilor, pe cari avea acum cine să le conducă, fu grăbită, şi ele putură fi deschise în Blaj la 1754 [301]. În actul episcopal din 11 octombrie, se ordona ca în mănăstire să se înceapă a se ceti, „a se proceti şi a se tîlcui", şi anume cele zece porunci, cele şapte taine, poruncile bisericeşti, catehismul ; a se preda cursuri de limbi, latină şi ungurească ; era să fie o şcoală liberă şi gratuită pentru „cetanie, cîntare şi scrisoare". Se hotăra apoi prin alt act cine vor fi cei patru călugări — le-am întîlnit numele mai sus — cari vor preda aceste cursuri [302]. Prin testamentul său din 6 noiembrie 1758, Petru Aron, un aspru călugăr şi un iubitor de carte, lăsă toată averea sa seminarului şi tipografiei, întemeiate supt administraţia sa în Blaj [303].

Supt Atanasie Rednic, succesorul lui Aron, împărăteasa fu adusă să creeze la colegiul pazmanian din Viena două burse pentru doi tineri uniţi, cari fură Samuil Clain şi Ştefan Pop [304]. Iar supt Grigore Maior se întemeiase în Viena, la Sf. Barbara, un institut de studii superioare pentru nouă şcolari din diocesa unită a Ardealului şi şase din aceea a Oradiei-Mari, institut cari fu strămutat apoi de Iosif al II-lea la Erlau, apoi la Liov, de unde nu mai emigră mai departe, căci fu suprimat [305].

Am văzut că împărăteasa vorbea şi de tipografie, a cărei restaurare o dorea, pentru a împiedica pătrunderea cărţilor religioase ce se tipăreau în Ţara Românească din belşug şi a căror vînzare peste munţi fu oprită prin decret [306].

Atanasie tipărise cu literile muntene ale lui Iştvanovici [307] *Catehismul românesc* al iezuitului Pavel Baranyi, apărut la Bălgrad în 1702 [308]. De atunci, ea se găsea, spune o prefaţă de tipăritură ulterioară, „în maramă învălită" [309]. Cărţile ce se tipăriră apoi pentru români sînt tipărite cu alte litere. Astfel, *Catechismus in folosulu niamului rusescu dinu ţara ungurească,* pe cari episcopul Muncaciului îl făcu să apară româneşte la Sîmbăta-Mare în 1726 [310] ; *Bucoavna* lui M. Becicherechi, imprimată la Cluj

---

[301] Bunea, *Clain,* p. 3, 25, 201, 203. Cf. Nic. Brînzeu, *Şcoalele din Blaj.* Sibiu, 1898, în 8°. Într-un raport asupra militarizării românilor, găsim, supt Maria Terezia, o recunoaştere oficială a descendenţii romane a românilor ; Densuşianu, *Raport,* p. 317.

[302] Cipariu, *Acte şi fragmente,* p. 217 şi urm., 219 şi urm.

[303] *Ibid.,* p. 56 şi urm.

[304] Hurmuzaki, *Fragmente,* II, p. 194. Pentru o fundaţie la Roma, Apendicele.

[305] Hurmuzaki, *l.c.,* p. 199.

[306] Precum încă de la 1725 sinodul ardelean oprise *învăţătura creştinească de cele şepte Taine ;* P. Maior, *Ist. bis.,* p. 380.

[307] Pentru cari v. şi *Clain,* în Şincai, III, p. 379—80 sau în ms. 1307 al Ac. Rom. Un exemplar în Bibl. fostului mitropolit Victor Mihály de Apşa.

[308] Popp, *Disertaţie,* p. 58 ; *Bibl. rom.,* la acest an.

[309] *Ibid.,* p. 43.

[310] *Ibid.* p. 92.

în 1744, a doua după aceea din Rîmnic de la 1749 [311] şi chiar, deşi vine mai tîrziu, *Îndreptarea păcătosului cu duhulu blăndeţelor*, apărută, în sîrbeşte şi româneşte, la Timişoara, în 1765. Porunca împărătesii chemă din nou la viaţă tipografia metropolitană. Episcopul Petru Aron înnoi literele [312].

Întîi apăru, din teascurile blăjene, a căror menire declarată era numai aceea de a furniza preoţilor uniţi cărţile de nevoie, mai ales acelea care în ediţiile lor muntene cuprindeau elemente schismatice : *Floarea adevărului*, tipărită la 1750 [313], apoi *Strasnicul* din 1753 [314], *Doctrina christiana*, expunere română şi latină din ordinul lui Aron, apărută în 1757 [315] ; *Păstoriceasca datorie* din 1759 [316], *Dogmatica învăţătură* din 1760 [317], circulara din acelaşi an, sau din 1759 [318], a lui Gherasim Cotore către protopopi [319], *Adevărata mîngîiere în vremi de lipsă, de episcop*, în 1761 [320], o carte despre Sinodul din Florenţa, lucrată, ni se spune, după izvoare grece şi latine, în 1762 [321], o *Liturghie*, o *Bucoavnă*, un *Dialogus ;* opere în latineşte, ale Sf. Ioan Damaschin, Dosotei, Pahomie şi Teodor Studitul, ca şi o gramatică „italo-română". Dar o *Evanghelie* cu litere latine, o curiozitate ortografică şi bibliografică, traducere făcută, după cererea Margaretei Tomaian, de piaristul David Biro, iese însă de supt teascurile Ordinului la Kalocsa [322].

Tipografia din mănăstirea Sf. Treimi ca şi seminarul prosperară. Despre cea dintîi se interesa guvernul la 1771, şi i se dădeau lămuriri de *prefectul seminarului*, părintele Iosafat Devai, la 29 octombrie [323]. Şi şcoala, şi imprimeria trebuiau să mai aducă multe servicii poporului românesc.

---

[311] Cf. Vizanti, în „Rev. p. ist. şi filologie", I, p. 462, nota 1.

[312] Popp, p. 39, nota *a*.

[313] Ibid., p. 46 Ms. fusese aprobat de papă. Autorul e Aron, (notă a păr. Bunea). E şi o ed. latină.

[314] *Ibid.*, p. 43.

[315] „In monasterio sanctissimae Triadis". Aron citează însuşi *Învăţ. creştinească*".

[316] *Ibid.*, p. 46. Exemplar în Bibl. Mihályi.

[317] p. 47.

[318] Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 303.

[319] Popp, *l.c.*, p. 46—7.

[320] *Ibid.*, p. 47.

[321] *Ibid.* Nu e de Cotore — ms. în Bibl. Seminariului din Blaj, nr. 921 —, ci de Aron (*Schem. cit.*, p. 28).

[322] „Evanghelie la toate Duminice şi szerbetorj peste tot anul, karele ku endemnărea pre Csinsztitej şi szlevitej Doamnej Consiliariczej Margaritej Tomeján szpre limbe remlenászke au telmecsuit si dirept veszelia jéj szufleczászké ku orthografie ungurászké la tipar au dat P. David Biro de la Szfënt Petru den Rendul Piarisztilor. La Koloczaku tiparul Piarisztilor, la anul MDCCLXIX". Cf., pentru această carte, şi Aron Densuşianu, în „Rev. critică literară", III, p. 133. În 1748, un preot înseamnă cu litere latine că a venit în Banat pentru a învăţa „gramatica" în şcoala Caransebeşului ; „An. Ac. Rom.", partea administrativă, XVII, p. 15. Reproducem, în *Apendice*, o curioasă scrisoare a secretariului domnesc Kodrika : e scrisă cu litere latine, într-o ortografie cu totul personală, prin 1791—2. Nu trebuie să uităm că acest Kodrika a tipărit la Paris, în 1808, o carte : „l'étude de la langue grecque" (Rizo Neroulos, *Cours de littér.*, p. 146). Cu litere latine se scria, de nevoie, în anumite cancelarii ardelene şi de catolicii de la noi.

[323] Popp, *op. cit.*, p. 39, nota *a ;* după inedit mi s-a comunicat şi de păr. Bunea, cu alte note despre tipografia blăjeană.

Am văzut astfel în ce direcții se mișcă cultura noastră în epoca a treia, de o parte și de alta a munților. Am caracterizat aceste direcții, le-am arătat originea și folosul, am studiat manifestarea lor pe terenul culturii propriu-zise, iar pe terenul literar numai atunci cînd operele produse nu erau alcătuite în românește sau, risipite, nu formau un curent. Rămîne să cercetăm dezvoltarea, bogată de data aceasta, a literaturii românești de pe la 1774 pînă la 1821, în genurile cunoscute sau în genuri nouă, acum pentru întîia oară reprezentate în limba românească.

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul II

ISTORIOGRAFIA ÎN PERIOADA A TREIA: ISTORIOGRAFIA CRONICARILOR ÎN PRINCIPATE

Cînd consideră cineva istoriografia românească în perioada de pe la 1774 la 1821, trei direcţii i se desfac înainte : vechea direcţie a simplilor izvoditori de evenimente, cari nu văd decît prezentul în aparenţa lui exterioară de accidente, n-au nici o amintire a trecutului şi nu se gîndesc de loc la viitor ; e o direcţie cari a mai fost studiată în aceste cercetări cînd am vorbit de scrierea, fără idei generale, fără sentimente largi, fără aer şi fără orizont, a lui Ienachi Kogălniceanu, a lui Canta, a cronicarilor munteni din perioada a doua. A doua e diametral opusă acesteia : prezentul e pentru această mare şcoală de regeneratori, nu tema povestirii lor, ci numai un impuls pentru scrutarea ştiinţifică a trecutului de origini, comun românilor de pretutindeni : din umilinţa şi durerea timpurilor nouă purcede glorificarea celor antice, şi acele opere mîndre de afirmaţie sînt nişte copii de suferinţă şi de mîngîiere. Aici nu mai aflăm povestitori, ci critici, judecători de izvoare, urmăritori de începuturi, predicatori pentru timpurile ce erau să vie. Pornită din prezent, istoriografia din principate se oprea asupra prezentului, îl repeta, fără a-i înţelege spiritul şi mersul. Pornită tot din prezent, dar nu din cunoaşterea lui materială, ci din simţirea şi aprecierea lui, istoriografia de dincolo de munţi zbura către culmile înalte şi pure ale trecutului roman, de unde se vedea departe în zările ispititoare ale viitorului.

Asemenea idei, cum erau ale ardelenilor, nu puteau pătrunde deodată în „ţară", pentru a fructifica şi acolo. Dacă ar fi străbătut iute, adoptarea lor ar fi fost numai o modă trecătoare şi n-ar fi folosit la nimic, căci oamenii nu erau încă pregătiţi pentru a şi le asimila serios, pentru a şi le trece în sînge, pentru a-şi trăi viaţa din ele. Ar fi venit pe aripa iute a vîntului modei, ar fi stăpînit despotic, cum stăpîneşte totdeauna aceasta din urmă, şi ar fi dispărut ca şi cum n-ar fi fost niciodată. Dar, pentru binele nostru, ideile de regenerare nu trecură munţii supt această uşoară şi strălucitoare formă. Ele fură un cuvînt de credinţă nouă, cari se predică laborios în mijlocul suferinţelor, cari luminează pe încetul, dar nu-şi pierde răpede lumina. Nu o uimire de fulger, ci zorile unei zile lungi şi frumoase.

Un timp nu se auziră glasurile apostolilor convinşi şi devotaţi, ci numai acelea, nehotărîte, ale înainte-mergătorilor, cari simt că duhul lui Dumnezeu trece asupra lumii pentru ca s-o schimbe spre mai bine, dar nu aud limpede vestea şi n-o pot împărtăşi altora limpede.

Ei nu transmit, ci anunţă că va veni acel căruia i se cuvine să transmită. Printr-înşii află o epocă, nu transformarea ce se va petrece într-însa, ci că într-însa se va petrece o transformare. Între aceşti precursori vom pune pe doi scriitori munteni : boierinaşul *Zilot Românul* şi călugărul *Naum Rîmniceanu.*

Întîi, ne vom preocupa însă de curentul de continuare şi, ca şi pînă aici, vom începe cu Moldova.

Totuşi, nu în Moldova se scriu acum operele principale în această direcţie. De o istoriografie moldovenească nici nu se poate vorbi decît către sfîrşit, unde încă nu întîlnim decît o singură operă întinsă, de o importanţă istorică şi literară netăgăduită, *Tragodia* lui Beldiman. Dintru întîi se pare curios ca rasa cronicarilor să se stingă întîi pe acel pămînt românesc unde au trăit primii şi cei mai mari dintre dînşii. Dar o explicaţie mulţămitoare se capătă, gîndindu-se cineva la înstrăinarea mult mai desăvîrşită a boierimii moldovene în această perioadă. Moldova rămîne şi acum mai cultă decît principatul vecin ; ea cuprinde mai mulţi cărturari şi ceteşte mai multe cărţi : cum vom vedea, aici se află cei mai mulţi traducători. Dar limbile grecească şi franceză fac să fie mai părăsită limba ţării, ca limbă de conversaţie, ca limbă de relaţii sociale, ca limbă de scris. Se traduce mult, se scrie mai puţin în româneşte, pe cînd în Ţara Românească acte publice, scrisori particulare, literatură de ocazie şi de salon se întîmpină mai mult în limba naţională. Cît despre curentul puternic de cultură monahală ce se manifestă în Moldova pe această vreme, el porneşte de la exemplul şi din impulsul unui străin, unui călugăr malo-rosian, căruia nu-i pasă, ca unui Chesarie de Rîmnic, de pildă, de poporul românesc şi de soarta ce-l aşteaptă, ci numai de cunoaşterea mai deplină a adevărului bisericesc din partea popoarelor creştine ce vieţuiesc în ortodoxie.

Cronica pornise cu deşteptarea ideii româneşti, a conştiinţei naţionale ; în ea se exprimase această idee şi această conştiinţă. Cînd ele slăbiră şi se stînseră de la o vreme, rămase numai partea materială a cronicii : povestea, şi aceea scurtă, săracă, nefiind animată de spirit. Apoi şi corpul dispăru, cîtva timp după ce sufletul pierise.

În această vreme nu se scriu nici opere de acelea istorice cari, compuse de străini, celebrau odinioară strălucirea unei domnii sau expuneau o parte din istoria românească în limba de cultură superioară : grecească. Ştim numai că un Minorit cari semna „fratele Varnava Kedzierki, fost provincial şi acum gardian la Lemberg“ [1], cari corespunde cu Sulzer în 1780, de la mănăstirea franciscanilor din acel oraş, a alcătuit — şi a tipărit poate — o „lucrare despre Moldova“, în cari ne spune singur că era vorba de „religie, episcopat şi alte lucruri vrednice de ştiut, însă pe scurt“ [2]. Cartea o

[1] „Frater Barnabas Kedzierski, ex-provincialis et guardianus leopoliensis.“

[2] „In anno 1774 edidi opusculum de Moldavia, ubi de religione, episcopatu et aliis scitu dignis breviter tractavi.“ Sulzer, III, p. 544.

găsim citată, fără alte lămuriri, supt titlul de „*Nuntius de propagatione sanctae fidei in Moldavia et Valachia*“ [3].

E posibil ca acest călugăr catolic din Lemberg să fi vizitat însuşi Moldova, dar informaţiile le-ar fi putut căpăta şi de la un foarte bun cunoscător al Moldovei, din acelaşi Ordin : fratele Antonio-Maria Mauro, milanez, cari stătu, şi în calitate de prefect al Misiunii, timp de douăzeci şi trei de ani în Moldova şi ridică o biserică de piatră în Iaşi pe vremea administraţiei sale [4].

O satiră politică îndreptată contra lui Alexandru Ioan Mavrocordat, cari o merită prin multele sale defecte, prin lipsa sa de conştiinţă şi de moralitate, a fost răspîndită în Moldova de un necunoscut boier grec, la 1785. Ea poartă numele de Ἀλεξανδροβόδας ὁ ἀσυνείδητος [5].

În comedie intervin vodă, soţia sa Zamfira Caragea, fiica lui Nicolae-vodă, pe cari bărbatul ei o lăsa cu gîndurile ei triste într-o mănăstire, pe cînd el ducea fără ruşine viaţa lui destrăbălată [6], Spătarul Ştefan Mişoglu, baş-capuchehaie, un foarte bogat negustor albanez de boi, cari fusese adus la Bucureşti de Alexandru Ipsilanti şi uimea oraşul prin falnica lui carătă de Viena [7], Domniţa Ruxandra, soţia lui Mişoglu, hatmanul Alexie, al doilea frate Mişoglu şi soţia lui, Eufrosina, paharnicul Cristodulo Vlahuţi, grămăticul capuchehaielor, dragomanul Manolachi, al doilea capuchehaie, Costachi Filodor, mare-cămăraş, Nicodim, marele-portar, preotul Chernitzis, Tarsi, ţiitoarea, πουτάνα lui vodă, o greacă din Constantinopol. Piesa e destul de pornografică şi aduce Domnului [8] învinuiri infame. Pe lîngă că înfăţişează fără cruţare viaţa lui imorală, autorul comediei îl face să încerce a otrăvi o soţie, cari-l împiedica în planurile sale amoroase, cari-l oprea de a-şi ţinea îndatoririle luate faţă de frumoasa şi uşuratica Tarsiţă. Rudele domneşti nu joacă, în cea mai mare parte, un rol mai curat în acţi-

---

[3] Citat de Schmidt, *Romano-catholici episcopatus res gestae*, Budapesta, 1887, p. 28, nota 2.

[4] Cunosc o scrisoare a lui către împărat, pentru ocrotirea catolicilor moldoveni, fără dată, dar după 1774, în *Apendice*. Cf. Iorga, *Studii şi documente*, I—II, *passim*.

[5] Κωμωδία συντεθεῖσα παρά τινος ἀνωνύμου ἐν ἔτει ἀψευτω 1785 ; Bibl. Ac. Rom., ms. grec, nr. 60.

[6] v. şi Sulzer, partea inedită : „Seine arme zwote Gattin, eine Tochter des letzten Fürsten in der Walachey, des alten Karadschia, dessen Geld ihm doch zum Theil zum Fürstenthum verhalf, mehr Menschlichkeit und moralisches Gefühl geässert und sie nicht ihrem nächtlichen Harum über einer ihr vorgezogenen Beischläferin, einer Griechin aus Konstantinopol, mit der er einige Kinder gezeugt, meistens in einem Kloster einsam sitzend überlassen, aus dem schönen Grunde, der den Stempel, beides, auf seine Bigotterie und Unsittlichkeit drückt, weil er ihre Mutter vor seiner Verehelichung mit der Fürstin allzu vertraut gekannt haben wollte.“

[7] Cf. Sulzer, III, p. 162 şi partea inedită, în cari se vorbeşte de primblarea bei zadelei Alexandru în această invidiată trăsură a cumnatului, „eines ehemaligen Ochsen händlers“.

[8] Cari, pe lîngă toate era şi un bătăuş, ce-şi pălmuia prima soţie şi, făcîndu-l *măgar*, bătu în mitropolie pe boierul Paladi, pentru că din greşeală-i luase locul. Sulzer, partea inedită.

une şi nime n-ar fi zugrăvit cu mai multă cruzime Curtea unui Domn fanariot, dintre cei răi, decît anonimul nostru, cari era, desigur, un grec, şi poate un fanariot el însuşi.

Se pare că în 1774 şi boierii moldoveni avură ideea de a cere, pentru a încununa era nouă deschisă de victoriile ruseşti, domnia prin pămînteni. Cel puţin îi vedem în august uniţi între dînşii pentru alcătuirea unui arz, analog, credem, cu acela pe cari ştiură să-l înfăţişeze atît de rău la Constantinopol colegii lor din Ţara Românească [9]. Dar această idee nu-i îndemnă să lase în scris istoria întîmplărilor ce urmară. Cronici în proză nu mai găsim multă vreme sau, mai bine, ele încetară cu totul, căci, la reapariţia lor, ele au mai mult o înfăţişare istorică, în sensul modern al cuvîntului.

Dar izvoade despre împrejurările mai însemnate ale timpului tot se mai însemnau pe foile libere ale cărţilor şi manuscriptelor.

Astfel, avem notiţe de cronică, foarte scurte şi puţine, de la logofătul Ursachi, cari cumpără în 1777 un manuscript de cronică munteană şi însemnă, în urma altor asemenea notiţe, unele lucruri privitoare tot la Ţara Românească [10]. Un necunoscut a pus pe hîrtie, în puţine cuvinte, cîteva fapte din anii 1819 şi 1821, privitoare la „zurbalîcul" de supt Scarlat Calimachi, la înlocuirea acestei „prăpădenii a oamenilor" ce era vodă şi la guvernul „Exilenţiei Sale" beizadeaua Ipsilanti, în momente cînd „se înălţa cornul creştinătăţii" [11]. Un bucovinean, aflîndu-se întîmplător în Iaşi cînd izbucni mişcarea populară din 1819, ne-a descris-o într-o lungă scrisoare, cari e aproape o monografie istorică, interesantă şi plină de căldură [12]. S-a spus că note istorice a lăsat şi Meletie Racoviţă, titular de Sarde şi locotenent de Scaun în Iaşi, şi că aceste note au format baza, sau chiar cuprinsul, *Istoriei Moldovei* a lui Manolachi Drăghici postelnicul, apărută în 1856 [13]. Dar Drăghici, născut pe la 1800 [14], ne spune că a început a-şi lucra opera încă de pe la 1821 [15], şi, pentru lucrurile pe cari nu le putea cunoaşte singur şi nu le putea aduna nici din cărţi, el putea face apel la amintirile tatălui său Iordachi vornicul, cari a jucat un rol important la 1821, participînd la mişcarea pentru căpătarea Domnului de ţară, şi a cîrmuit de fapt

---

[9] Scrisoare a doi boieri, cu iscălitura indescifrabilă, către mai mulţi alţii, 23 august 1774 ; Bibl. Ac. Rom., doc. I/149.

[10] *Mem. Ac. Rom.*, XXI, p. 447—9.

[11] *Apendicele.*

[12] Ms. scrisorii se află acum la Bibl. Ac. Rom. O ediţie a dat Codrescu, în *Uricariul*, VII, p. 73 şi urm.; v. capitolul despre Asachi şi Lazăr.

[13] I. M. Codrescu, în *Bucium*, I, p. 414 şi nota.

[14] v. N. Iorga, în *Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi*, I, p. 682 şi urm. şi în volumul *Pagini din tinereţe.*

[15] Prefaţa.

[16] v. Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, passim ; Hurmuzaki, X, p. 1664. — În 1816, la 21 iunie, Iordachi Drăghici dă, ca ban, un zapis pentru o berărie ; Bibl. Ac. Rom., doc. LXIII/79. În 1819, el iscăleşte o împuternicire ; *ibid.*, doc. LXXII/189. Un Matei Drăghici se întîmpină la 1805 ; *Uricariul*, VI, p. 201 ; v. şi Iorga, tabla la *Documentele Callimachi.*

Moldova supt domnia lui Ioan Sandu Sturdza [16]. Chiar din felul povestirii lui Manolachi postelnicul, de unde începe cronicile moldovenești cunoscute, se vede că el a avut numai informație orală după cari să se îndrepte. Ceea ce nu exclude firește putința ca Meletie Racoviță să fi scris un letopiseț al Moldovei, cari ne este tot atît de puțin cunoscut nouă astăzi, pe cît a fost, desigur, lui Drăghici.

Totuși și în acest timp s-au copiat cronicile existente, ceea ce arată că, cel puțin la unele persoane și în anumite familii și clase sociale, interesul pentru trecutul patriei nu dispăruse cu totul. Cunoșteam prin Mihai Kogălniceanu o copie a corpului de cronici din cari făcea parte Neculce, copie făcută pentru postelnicul Hurmuzaki, o rudă a lui Ioniță Canta: în copie se îndulcesc unele protestări, prea violente, contra grecilor. Am văzut că și în familia Cantacuzinilor se transcriau letopisețele țării [17], și Wolf citează într-una, pe lîngă manuscriptele de cronici de la mitropolie, și pe acele ce se aflau la marele-logofăt Canta Deleanul. Un Sion a copiat cronica lui Neculce împreună cu prelucrarea cari o precede de obicei, și a adaos poate el cîteva versuri detestabile la adresa lui Ștefan-cel-Mare, versuri pe cari le-am reprodus de curiozitate [18]. Între copiatori mai trebuie pomenit și un bucovinean cu numele de Ilski, adecă fiul lui Ilie, pentru familia și persoana căruia se pot avea lămuriri [19].

Nu numai că se copiau cronicile, dar se și prelucrau încă. Din această vreme cred să fie cronica celor două principate: „Letopisețul Țării-Românești i a Moldovei, de viiața a prea-luminaților Domni ce au stăpînit întru aceste două țări, și ce s-au lucrat în zilele lor, i a părților străine, care să megieșescu cu aceste țeri; pre largu adunate den multe letopisețe și cu bună îndreptare alcătuit, precum să veade". Nici ideea de a reuni istoria Țării Românești și a Moldovei în același letopiseț nu era nouă, căci o întîlnim încă de supt Nicolae Mavrocordat, nici execuția nu e originală și interesantă. Avem a face cu un copist naiv și pretențios, cari crede că face mare lucru alăturînd povestirea lui Stoica Ludescu pe lîngă a lui Nicolae Costin, desfăcute fiecare în capitole și orînduite cronologic [20]. Ba un alt transcriitor, îndemnat să facă aceeași lucrare, cari costa așa de puțină osteneală a minții, ne-a dat, în 1805, supt titlul de „Letopisețul țărilor Moldova i Țara-Muntenească, de cînd s-au descălecat", numai textul lui Nicolae Costin, uitînd sau neglijînd să mai înădească sau să mai amestece cuprinsul vreuneia din cronicile muntene [21].

---

[17] vol. II, p. 547, nota 6.

[18] vol. II, p. 602, *Apendicele.*

[19] v. Urechia, *Miron Costin, Opere, complete,* I, p. 684; *Uricariul,* XVI, p. 245 și urm.; XXII, p. 101; *Arch. rom.,* II, p. 317.

[20] Cf. Gaster, *Gesch. der rum. Litteratur,* p. 289—93; „An. Ac. Rom.," XXI, p. 420—1, 450.

[21] E ms. 123 din Bibl. Ac. Rom.; v. „An. Ac. Rom.," *l.c.,* p. 450. Cf. Melhisedec, în „Rev. p. ist., arch. și filologie", V, p. 147. Manuscriptele ce cuprind în adevăr compilația sînt: cel de la Muzeul din București, nr. 20 și nr. 340 al Bibl. Ac. Rom., cari însă e incomplet.

O lucrare mai interesantă e aceea cari s-a săvîrşit probabil după 1821, dar cari întrerupe povestirea la 1819, pentru că de la această dată înainte s-au petrecut, spune autorul ei necunoscut, prea „multe întîmplări nepilduite în analele Moldaviei" pentru a putea fi înşirate. Prelucrarea, cari ni s-a păstrat într-un manuscript fără început, dă Domniile moldovene în capitole numerotate. La început, expunerea e mai largă şi se citează, probabil după alţii, cele mai multe, izvoare numeroase şi bune, ca Dimitrie Cantemir, letopiseţele ţării, *locale*, cronicari unguri şi poloni, Phrantzes ; din loc în loc, autorul se raportă la istoria principatului vecin. De la moartea lui Ştefan-cel-Mare înainte, expunerea e mult mai pe scurt, răzimată, după Miron Costin, pe cronica lui Neculce ; iar de la 1733 nu mai avem decît date scurte. Şi, de la 1819, se lasă grija scrierii „altor patrioţi" [22].

Ms. 499 din Biblioteca Academiei Române, din acest timp şi poate de origine moldovenească, cuprinde mai multe traduceri istorice în româneşte. Se începe cu „rugăciunea neamului grecilor către toată creştineasca Evropa", se continuă cu o „Tălmăcire a facerii lui Ioan Plocof, sfeatnicul lui Olstein, la pricinile ceaste de acum" şi se termină cu o tălmăcire a armistiţiului de la Focşani din 1772 [23].

De la acest timp încoace, tratatele, cari hotăreau asupra soartei lor, începură să intereseze pe români. Acelea ce se încheiau pentru a le asigura fericirea, împărţindu-i sau spionîndu-i părinteşte şi uimilindu-i, făcură pe protejaţii împărătesei ortodoxe să se gîndească la originea şi dezvoltarea legăturilor lor cu Poarta, de la Bogdan Orbul pînă în zilele lor. Unul dintre boierii moldoveni de atuncea, poate şambelanul Balş, ajuns ofiţer de Curte al regilor poloni de decadenţă, alcătui un studiu asupra acelor vechi tratate : „Tractaturile prin cari s-au închinat ţeara de către Bogdan voievod, Domn al Moldaviei, împărţind sultan Baiazet al II-lea".

Lucrarea a fost atribuită, printr-o neexplicabilă scăpare din vedere a lui M. Kogălniceanu, lui Nicolae Costin, şi atribuţia intrase în uzajul curent al scriitorilor noştri de istorie sau de istorie literară. Se vede însă uşor că avem a face cu un scriitor mult posterior, cari, după ce pretinde a stabili condiţiile actului de închinare din „1512" şi a atinge creşterea tributului de Petru Rareş, adaosul de supt Petru Şchiopul, solia la Poartă a lui Vasile Lupu, cari ar fi dobîndit un privilegiu, ce ni s-a transmis, într-o formă imposibilă, între *hîrtiile şambelanului Balş* [24], după ce ne vorbeşte de plata balgi-beşlicului către tatari, de luarea Renilor şi ultimii Domni aleşi, trece pe larg la evenimente petrecute cu mult după moartea lui Nicolae Costin : la cearta cu nogaii pentru hotarul celor două ceasuri [25], la luarea Hotinului

[22] S-a publicat prelucrarea în *Uricariul*, XXI, p. 1 şi urm.

[23] „Ponturile contenirii armelor pentru adunarea marilor soli ai Rosiei, şi Ghermaniei, ai Prusiei, ai Porţii Otomaniceşti, cari s-au adunat lîngă Focşani, pentru aşăzarea păcii între moscali şi între turci după războiul anilor 1769, 1770, 1772".

[24] Reprodus şi în Sturdza, *Acte şi documente*, I[2].

[25] Supt Grigore Matei Ghica ; v. *Chilia şi Cetatea-Albă*, p. 248—9.

pe cari, nefiind un contemporan, o pune, cu totul greşit, la 1725, cu doisprezece ani mai tîrziu. El menţionează chiar lucruri cari se petrecură în 1783 şi 1784 [26].

Dar cunoaştem un manuscript cari aruncă şi mai multă lumină asupra acestui punct. E ms. 333 al Bibliotecii Academiei Române. El se deosebeşte de cele două versiuni pe cari le-a cunoscut Kogălniceanu [27], apropiindu-se de manuscriptul reprodus de Codrescu [28], prin aceea că indică izvoarele. Acestea sînt *Chronicul Moldovei* [29], Cromer, Stryjkowski, Istvanffy [30] şi, pe lîngă aceste opere, şi *Istoria turcească* a lui Dimitrie Cantemir [31]. E invederat că Nicolae Costin nu se putea cita perpetuu pe sine şi supt forma vagă de „Chronicul Moldovei" şi tot atît de invederat, cel puţin, că nu putea întrebuinţa o carte ca acea citată acum în urmă, cari a fost scrisă mult timp după moartea lui.

O versiune a lucrării despre *Tractate* s-a păstrat între hîrtiile şambelanului Balş : e cea primitivă, acesta fiindu-i probabil şi autorul. Dar există şi o alta. Vornicul Alecu Beldiman a găsit interesantă opera şi a copiat-o. În cursul copierii, el a modernizat stilul, împănîndu-l cu neologisme, puind, de exemplu, *prinţip* pentru *Domn, tractat* pentru *„încheiere"* etc. La sfirşit, a prescurtat simţitor, spuind la urmă însă, nu că „fieştecare Domn urmează tot acestaşi drum", ci că-l „apuca" odată.

De aici se vede că versiunea Beldiman nu e anterioară anului 1821, cînd „drumul" urmat de Domnii Moldovei, ca şi de aceia ai Ţării Româneşti se schimbase simţitor [32].

Anumite anaforale din această epocă arată grija cu cari se studia încă istoria ţării de cărturari, în această epocă de încetare a producţiei. Astfel, anaforaua pentru proprietate, provocată de situaţia vrîncenilor, în 1817, e o adevărată dizertaţie istorică savantă, cu citaţii din Cantemir şi din opera greacă a lui Dimitrie Philippide [33]. Noţiunile asupra drepturilor Domnilor şi moşnenilor, argumentaţia pentru a dovedi că „nu se poate cugeta cum că Vrancea ar fi moşie Domnească" sînt foarte bine exprimate. Deopotrivă de vrednică de luare aminte e anaforaua pentru pravile, şi socot că amîndouă au acelaşi autor, pe învăţatul boier Andronachi Donici, ale căruia

---

[26] Ediţia *Letopiseţelor*, III, p. 461 şi nota 202.
[27] Şi asupra cărora vom reveni îndată.
[28] În *Uricariul*, IV, p. 225 şi urm.
[29] *Hronic Moldova, Hr. moldw., Hr. Mold.*
[30] Cromer, *Istoria leşască*, carte 26. Isvantie, Stricovschi, *Hronicarul leşilor.*
[31] „Cantemir Istorie othom. carte 3, Suleiman" etc. O dată găsim şi „A 3-le Chronic".
[32] Versiunea Beldiman a servit lui Kogălniceanu pentru ediţia lui. Acesta dăduse o altă ediţie, după ms. Balş numai, în *Arch. Rom.*, II, p. 263 şi urm., unde exprimase şi atribuţia lui Nicolae Costin. Există deci, de toate, trei ediţii. Antohie Sion pretindea — *Arch. rom.*, I, p. 107—8 — că a văzut o copie, semnată de Miron Costin, a actului din „1512" ! Cf. Xenopol şi Erbiceanu, *Serb. şcol.*, p. 272.
[33] Lucrările acestuia fiind strîns legate de a lui Fotino, le vom cerceta împreună cu aceasta în partea din capitol consacrată istoriografiei muntene.

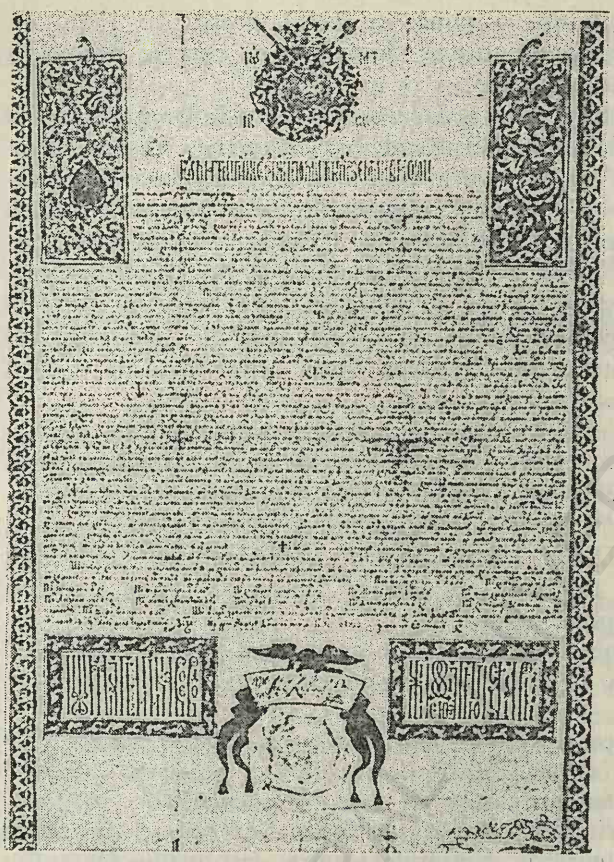

DOCUMENT DE LA MATEI GHICA, DOMN AL MOLDOVEI, 1752

lucrări de drept vom avea în curînd ocazie să le cunoaştem [34]. O a treia anafora, pentru situaţia catolicilor în principat, se razemă pe „istoricii pămînteşti şi Meletie scriitoriul geografiei a vremei aceea" şi are aceeaşi înfăţişare ştiinţifică, pretinzînd a urmări chestia înainte chiar de întemeierea principatului Moldovei [35].

Dar de la o bucată de vreme, după exemplul poeziei populare, pe cari nu puteau s-o ajungă totuşi, în aceasta petrecîndu-se o selecţie seculară, ce făcea să rămîie numai ce era de o veşnică frumuseţă, cărturarii români prinsese a scrie cronici în versuri. Cea mai veche producţie moldovenească de acest fel sînt *Stihurile asupra Domnului Grigore Ghica Voevod al ţărei Moldovei.*

[34] Anaforaua pentru proprietate se află în *Uricariul,* IV, p. 325 şi urm. Cealaltă în aceeaşi colecţie, cred.

[35] Se află în *Uricariul,* XIV, p. 126 şi urm.: e din 1820. O alta, din 1826, o reproduce; *ibid.,* 144; v. şi Erbiceanu, *Mitropolia Moldovei,* p. 88 şi urm.

Pentru întîia oară în istoria amînduror principatelor se întîmpla acest lucru: uciderea cu firman împărătesc a unui Domn în capitala sa, a unui Domn cari stăpînise multă vreme, cari avea o mare reputaţie de bun administrator, de om binefăcător, de cărturar zelos. Poporul fu impresionat de măcelărirea acestui bun voievod străin, şi coarda puternică şi duioasă a cîntecului popular vibră pentru dînsul, pentru bunătatea şi nenorocirea lui, pentru sîngeroasa năpaste căzută asupra lui vodă [36]. În cîntecul de ţară, Grigore vorbeşte cu Capugiul, cearcă să-l înduplece, îl înfruntă:

Eu sînt pus de trei crai,
Cum de-ndrăzneşti să mă tai? [37]

Şi asupra boierimii catastrofa Domnului moldovenesc produse o mare impresie, şi Alexandru Ipsilanti, înspăimîntat, opri pe boierii Ţării-Româneşti, între cari se găsea şi banul Dimitrie, fratele asasinatului, să discute asupra faptei de sînge ce se săvîrşise în Iaşi. Unul dintre aceia ce se găseau în oraş în ziua omorului, dar nu vreun om de aproape al Domnului, căci lunga căinare în versuri proaste e făcută într-un ton destul de domol, se apucă îndată după întîmplare să alcătuiască o banală plîngere versificată, în care începea prin scuze că n-are o „limbă ritoricească" şi termina prin dorinţi pioase. Naraţia, difuză şi palidă, fără nici un element adevărat dramatic într-însa, fără un cuvînt energic şi o comparaţie justă — ni se spune în mijlocul tragediei că rănitul „se zbătea ca un peşte" în spasmele luptei cu moartea —, înşiră tacticos, potrivit cu adevărul, cum s-au petrecut lucrurile [38].

În 1777, autorul plîngerii în versuri pentru moartea lui Ghica ne spune că vinovaţi pentru dînsa erau unii boieri pribegi. Acelaşi punct de acuzare contra acestora îl găsim şi într-o altă bucată de versuri, cu o formă asemănătoare şi de o banalitate tot aşa de paşnică. „Stihurile asupra peirii lui Manolachi Bogdan vel vornic şi a lui Ioan Cuza biv vel spatar, carii cu urgie împărătească şi de sabia domnească s-au săvîrşit în domnia măriei sale Constantin Dimitru Moruz voevod, în anul 1778, avgust 18". Şi aici autorul găseşte plăcere să ne spuie că la tăierea capului eroului său — data aceasta Ioan Cuza — „sîngele-i sărea şi trupul i se bătea". Se pare deci că ambele bucăţi au acelaşi autor, un profesionist literar pentru asasinatele politice. Că acest scriitor de banalităţi pe subiecte sinistre, că acest vulgarizator al agoniilor tragice ar fi Ienachi Kogălniceanu nu ne dovedeşte nimic. Dacă

---

[36] Cf. naraţiunea din Hurmuzaki, *Fragmente*, V, p. 400 şi urm., răzimată pe acte diplomatice germane; cea din Wolf, II, p. 194, nota 3, după spusele Luxandrei Bals, fiica ucisului, şi ale lui Razu, Caimacamul din 1777, şi scrisoarea contemporană a Mitropolitului muntean Grigore, în Iorga, *Studii şi doc.*, III, p. 71—3.

[37] Sulzer, partea inedită: „Man hat dieses Märchen sogar in ein walachisches Lied und in Reimen gebracht, wovon ich mich noch einer Stelle erinnere, wo Gika gegen den Kämmerling sagt:

Ioau sünt puss de trei Krai,
Kum t'indress neschdy se me tai?

[38] S-a tipărit în *Letopiseţe*, ed. a 2-a, III, p. 275 şi urm.

acesta ar fi scris şi după 1774, ar fi fost mai curînd de aşteptat o continuare a cronicii în proză, sau, de nu, o amintire a ei măcar, în noua producţie „poetică". Faptul că versurile s-au aflat în manuscriptul „original" al lui Kogălniceanu n-ar dovedi nimic, chiar dacă ele ar fi scrise de mîna cronicarului. Căci stihurile pentru Grigore Ghica se găsesc şi într-un manuscript miscelaneu, cari nu cuprinde nici un rînd din cronica în proză a lui Ienachi [39].

Avem firmanul din anul 1792 al Hegirei, prin cari se încuviinţa actul lui Costachi Moruzi, cari osîndise la moarte şi executase pe Bogdan şi Cuza. Aceştia sînt calificaţi de „zavistnici şi turburători", cari nu-şi amintise, în nerecunoştinţa lor, de iertarea ce li se acordase de Poartă pentru „vinovăţiile lor ce au îndrăznit a face în vremea oştirii", adecă în cursul războiului cu ruşii. Ei ar fi organizat, nu se spune cu cine, o conspiraţie contra boierilor credincioşi ce încunjurau pe Domn: Costachi Razu, Ioniţă Deleanu logofătul şi Iordachi Balş vistiernicul. Scrisori de pîri false fură trimise de dînşii la Bender şi Ismail. Aflîndu-se, moartea lor fu hotărîtă cu dreptate, iar un complice, iarăşi nenumit, fu aruncat cu tot atîta dreptate în ocnă [40].

Firmanul, comparat cu naraţiunea în versuri, ne arată cît de exactă e această povestire sarbădă. După patru rînduri de *oh!* pregătitori, după indispensabila declaraţie că „istoria e largă, iar mintea scriitorului scurtă" şi mirarea de rigoare pentru întîmplarea „necrezută" a execuţiei, se vorbeşte de prinderea *iaftalelor* de denunţare, dîndu-se şi numele aceluia cari le-a scris, precum se dau şi numele complicilor lui Bogdan şi Cuza: logofătul Bălănescu, Canta spătarul, căminarul Romano, pîrîşii lui Ghica în 1777. Bătut, scriitorul denunţărilor dă de gol pe Bălănescu, Romano, Canta, cronicarul, Cuza şi Bogdan, acesta din urmă fiind „cel mai mare viclean" şi un rîvnitor de domnie, pe lîngă aceasta. Ca năpăstuiţi de cei patru intriganţi, cronicarul dă, ca şi firmanul, pe armaşul Balş, pe Razu şi pe

. .Logofătul Canta,
Ca el întîiu să-şi ia plata.

Urmează arestarea, compătimirea familiei, într-o formă burlescă, din partea scriitorului:

Săraci cuconaşi,
Micii nastoraşi,
Da o fetişoară,
Cea mai mărişoară etc.

---

[39] Ms. 154 al Bibl. Ac. Rom. Conţine întîi *Istoria lui Schinder Împărat*, adecă a lui Alexandru Sever, apoi versurile citate. Plîngerea pentru moartea lui Potemkin, de cari ne vom ocupa îndată, o povestire a luării Constantinopolei de turci (v. *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XIII) şi cunoscuta naraţiune populară a lui Sindipa filozoful.

[40] Firmanul s-a tipărit în „Arch. ist.," II, p. 195 şi urm.; v. memoriul meu despre francmasoni în Moldova, *Mem. Ac. Rom.*, VIII (1928), p. 4 şi urm.

Se trece la amănuntele pronunțării și îndeplinirii osîndei, arătîndu-se în același timp cei doi boieri ca niște favoriți ai poporului :

Și cînd fiarele suna,
Norodul se întrista,
Dar de fel boierii mari.

Am spus cît e de tragic sfîrșitul, în bodogăneala poetică a boierului necunoscut [41].

În manuscriptul 154 al Bibliotecii Academiei Române și într-o altă culegere de narațiuni în formă populară, cari dă o Alexandrie și o „Constandinie", culegere copiată și împodobită cu ilustrații, de un Gheorghe Nacul, se cuprind două povestiri : una în proză, alta în versuri, despre moartea și îngroparea lui Potemkin, favoritul Ecaterinei a doua și acela din cari diplomația rusească voia să facă un „rege al Daciei". Povestirea în proză e un simplu buletin de îngropare. Cît despre narațiunea în versuri, ea e mult mai rea și decît *stihurile* pe cari le-am analizat pînă aici. Sînt cele mai plate, mai șchioape și mai neajutate versuri ce se pot închipui. Nacul, sau cine altul le va fi avînd pe conștiință, debutează așa, într-un mare avînt de pesimism biblic :

O tu, deșartă lume,
Neputînd a-ți da alt nume,
Pentru-ale tale schimbări,
Ce faci într-acestea stări.
Văz în tine norocire,
Covîrșită cu mărire,
Cu așa așezămînt,
Ca cum n-ar avea sfîrșit.

Acum sîntem lămuriți asupra părerii, cu totul rele, pe cari o are poetul despre lume. Putem deci trece cu dînsul la cariera lui Potemkin, la cuceririle și înălțarea lui. Ni se spune apoi cum s-a făcut pacea din Iași de turci, cari „nu mai aveau alt ce mai face". Dar, cînd Potemkin cîștigă cu acest prilej un mare triumf diplomatic :

Iată și moartea sosește,
Tălhariul cel fără veste,
Și mare îndrăzneală
Îl face — pe Potemkin — de iasă afară
Din curțile ce era,
Bolnav precum se afla.

În calea spre Nistru, starea bolnavului se face și mai rea. La „codrul Fundul Bîcului", după o zi de călătorie, el e silit să se oprească, pentru

---

[41] Cf. Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 992. Anonimul califică pe Manoli Bogdan de „cel învățat și mult vestit"; — ed. Kogălniceanu, în *Letopisițe*, III, p. 295, — și aici cu dreptate. Căci el iscălește, împreună cu Mitropolitul, principalul hrisov al lui Grigore Ghica, în a doua domnie, pentru școli. Pentru atribuția celor două mici poeme „unui obscur învățător de la școala din Ruginoasa", v. Urechia, *Ist. Românilor*, I, p. 962 și urm. Cronica versificată munteană, de cari s-a vorbit în vol. II, p. 558—9, are și ea observația că „istoria este multă și mintea mea este scurtă" ; v. și ultimul volum despre actele răzeșului Oprișan (în pregătire).

a nu mai continua niciodată drumul. Partea cea mai bună e aceasta de la sfîrşit, în cari scriitorul de oraş, boierinaşul, nemereşte ici şi colo un ton popular mai potrivit :

Deci, privind în toate părţi
La cîmpii frumoşi şi verzi,
Din ochi lacrimile-i curgea
Şi oftînd amar plîngea :

„Cinuri şi căvălarii
Acum vă las celor vii,
Şi decît rudele toate
Moartea-mi iaste mai aproape,
Şi grăbeşte cu tărie,
Făcînd a sa datorie.

Veniţ, ostaşi înarmaţi,
Gătiţi caii înhămaţi,
Ca să mă pornesc îndată
Unde n-am fost niciodată ;
Vă las, ai mei cunoscuţi,
Să merg la cei neştiuţi."

Povestirile sînt făcute de un martur ocular al îngropării puternicului cneaz, în chiar acel an 1791 [42].

Versuri istorice va mai face Zilot Românul, care mai făcea şi altele, şi le făcea destul de rău pe toate. Cele mai bune, cele mai corecte, mai bine sunătoare, mai îngrijite, fără să aibă însă avînt, originalitate, coloare şi variaţie de formă şi de sunet, sînt stihurile din *Tragodia* lui Alecu Beldiman.

De aceasta trebuie să se vorbească acuma, de această culme la cari a ajuns în literatura românească acel gen nenorocit, pe care-l poate salva numai un mare talent sau o aplecare spre glumă : cronica rimată. Numele-i singur e o condamnare : pare că ai zice un sonet în proză !

Pe autorul *Tragodiei* îl vom mai întîlni şi aiurea ca traducător harnic şi bun scriitor în proză, ca poet original, în cîteva bucăţi fugitive. Să-i facem însă aici cunoştinţa.

Beldimanii sînt o familie cari începe a fi cunoscută către sfîrşitul secolului al XVI-lea. Un Nichifor Beldiman ajunse supt Movileşti hatman [43], apoi mare-logofăt supt Ştefan Tomşa [44]. Amestecîndu-se în intrigile ce forma supt acesta familia, căzută de la putere, a lui Ieremia-vodă, el fu decapitat.

---

[42] Ms. Academiei are numai versurile. Versuri şi proză se află în celălalt, pe cari l-a descris Stefanelli, în *O carte veche despre Alexandru Machedon, Constantin-cel-Mare şi cneazul Grigore Potemkin ;* „Arch, soc. şt. şi literare din Iaşi", VIII, p. 521 şi urm. Ms. Academiei a fost semnalat întîi de V. A. Urechia, în „An. Ac. Rom.", X, sect. ist., p. 358.

[43] Îl pomeneşte în această calitate şi catastihul breslei Armenilor, în ms. 673 al Bibl. Ac. Rom.

[44] „Beldiman, marele logofăt", cumpără satul Telineştii, în ţinutul Orheiului, la 3 august 1615 ; Bibl. Ac. Rom., ms. 13, fol. 90. Cf. Miron Costin, p. 264—5

După dînsul, Beldimanii scăzură ca însemnătate [45]. Mihăilaşco, fiul lui Nichifor, deveni supt Vasile Lupu vornic de Poartă [46], dar nu mai ocupă nici o altă funcţie în toată viaţa sa ; la 1665 era încă tot „fost Vornic de gloată" [47]. Vărul lui Mihăilaşco, Constantin, fiul unui Toader Beldiman, n-avea nici un titlu la 1665, cînd participă şi el la o vînzare [48]. În 1706, întîlnim un „Beldiman Cămăraş" [49]. La 1708 acest Beldiman, cu numele de botez Gheorghe, era biv cămăraş [50]. Fiul acestuia trebuia să fi fost un al doilea Gheorghe, cari apare la 1757 ca fost mare-sluger, ocupînd pînă la 1760 locul de ispravnic de Fălciu [51]. Ca stolnic se iscăleşte în 1761 [52], iar ca biv vel stolnic şi ispravnic de Iaşi în 1763, la 7 iunie [53]. Îl vedem reclamînd de la un negustor turc, în 1764, averea surorii lui, Balaşa, fiica lui Gheorghe cel dintîi, şi al unei altei soţii, Catrina, fiica lui Andronie cămăraş [54]. De la 1772 înainte, i se dă titlul de ban [55]. În timpul războiului, el se refugie „cu bejeniia" la Cernăuţi, unde era „vechil starostiei" un alt membru al familiei, căpitanul Ioniţă Beldiman [56]. Trăia încă în 1785 [57].

Gheorghe banul ţinea pe „Măriuţa fata vămeşoaei lui Lefter", grec din Ţarigrad [58]. Ienachi Kogălniceanu ţinea pe Frusiniţa, sora Măriuţei [59].

Din această căsătorie a lui Gheorghe Beldiman se născură doi fii. Cel mai mic, Dimitrie, era biv vel pitar şi ispravnic de Neamţ în 1795 [60]. În 1803 şi 1808 iscăleşte stolnic [61]. În 1814, cînd primeşte, cu Teodor Balş biv vel spătar, o tutelă, era fost mare ban [62]. În 1815, era fost spătar [63]. Tot aşa în 1817 [64] şi în 1819 [65]. Un timp a ocupat, ca fost stolnic, isprăvnicia de Suceava [66]. Ca postelnic titular fu numit, în fine, la 1822 [67]. Trăia încă în 1823, dar în 1837 se vorbeşte de văduva lui, Smaranda [68].

---

[45] Cf. *Uricariul*, X, p. 292.
[46] Era încă în 1658, *Uricariul*, XVII, p. 123.
[47] *Ibid.*, X, p. 109—10, 230—2 ; XVII, p. 19.
[48] *Ibid.*, X, p. 230—2.
[49] *Ibid.*, XXIII, p. 268.
[50] Ghibănescu, în „Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi", I, p. 570—1.
[51] Melhisedec, *Cron. Huşilor*, I, p. 260—7.
[52] *Uricariul*, XXI, p. 198—9.
[53] Bibl. Ac. Rom., doc. V/21.
[54] Ibid.. doc. XIII/132 şi XIII/121.
[55] Ghibănescu, *l.c.*, p. 571 ; *Uricariul*, VI, p. 417.
[56] „Arch. rom.", I, p. 142 ; Bibl. Ac. Rom., doc. III/16.
[57] Hurmuzaki, X, p. 18. Încă în 1821, Dumitrachi e menţionat în *Biblioteca românească* a lui Carcalechi, printre prenumeranţi, ca păharnic.
[58] Tanoviceanu, în „Arch, soc. şt. şi literare din Iaşi", IX, p. 171
[59] *Ibid.*, după testamentul lui Ienachi Kogălniceanu, din 26 noiembrie 1795. Pentru un Andrei Beldiman, v. vol. I, p. 483.
[60] Bibl. Ac. Rom., doc. I/80.
[61] *Uricariul*, VII, p. 383 ; Ghibănescu, *l.c.*, p. 570—1.
[62] Bibl. Ac. Rom., doc. XXXIV/62.
[63] *Uricariul*, X, p. 260 ; Bibl. Ac. Rom., doc. VI/87
[64] Bibl. Ac. Rom., doc. LXII/120.
[65] *Ibid.*, doc. LIV/215.
[66] *Ibid.*, doc. XXXVIII/250.
[67] Hurmuzaki, X, p. 197, No. 267
[68] Ghibănescu, *l.c.*, p. 572—3

Alexandru Beldiman, fiul cel mai mare al lui Gheorghe banul, s-a născut la 1760, în Huși. Nu știm ce creștere a primit, nici la ce dascăl a învățat, pe lîngă acei de la școala domnească, pe cari atrebuit să-i asculte. Wolf ni-l descrie, pe el și fratele său, cu cuvinte de laudă, ca pe niște tineri cu înfățișarea aleasă, cu gusturi și apucături aristocratice. „Cunosc foarte bine doi frați Beldiman : sînt de un temperament ager, vesel ; le place vînatul, distracțiile sociale, și par în purtarea lor sinceri și credincioși, însușiri rare la greci sau la români“ [69]. În 1785, își începu cariera ca simplu ceauș. Serdar în 1789, el ajunse păharnic în 1794 [70]. Dar în 1795 numai avea această funcție, fiind numai, cu Stamate biv vel postelnic, ispravnic de Neamț [71]. În 1799 încă el se găsea la Piatra [72], dar în 1800, „dumnealui paharnicul Alecu Beldiman“ era acum „pârcălab de Galați“, o mult mai bună și mai bogată pîrcălăbie [73]. În 1803, poate fără ocupație administrativă, el traducea *Menechmii* lui Regnard [74] și în 1808 tipărea la Buda *Moartea lui Avel*. În 1815 era agă și administra la Hîrlău [75]. În 1819 pare să fi fost ispravnic de Iași : în acest an, ciuma izbucni în casa lui, și el avu un conflict cu un arnăut [76]. Ajunse apoi, înainte de 1821, postelnic [77]. În anul 1820, făcuse să apară la Buda tradcerea lui *Orest*, în versuri.

Cînd începură tulburările provocate de eteriști în Iași, el părăsi orașul, retrăgîndu-se spre Prut, unde se afla la 15 martie, în carantină, de cari n-avu să se laude, revăzînd traducerea sa din 1819 : *Alexii sau Căsuța din codru* [78]. Termină lucrarea la 18 iunie următor, în satul basarabean unde se adăpostise : Vrăneștii-Răzeși [79].

Se întoarse, chemat de caimacamul Vogoridi, prin octombrie [80]. Încă la 12 ale lunii, el primește, ca biv vel vornic și îngrijitor al vistieriei, ordine de la guvernul stabilit de oștile turcești. Fusese, ne spune el singur, introdus în Divan pentru „praxa și știința“, ce trebuie pentru administrație [81].

În 1822, îl vedem în corespondență cu Negel, fratele mitropolitului [82]. Vogoridi, pe cari-l înșela prudența sfioasă a acestui bogat boier [83], crezu că ar fi bine a-l trimite între deputații ceruți de Poartă, dar vornicul Alecu refuză pentru motive de boală și bătrînețe [84]. Alții plecară, dintre cari unul

---

[69] Wolf, I, p. 275.
[70] Tanoviceanu, *l.c.*, p. 172.
[71] Bibl. Ac. Rom., doc. X/62, I/80.
[72] Tanoviceanu, *l.c.*
[73] *Uricariul*, X, p. 144.
[74] *„Arch. soc. șt. și literare din Iași“*, III, p. 664 și urm.
[75] Ms. 437 al Ac. Rom. : *Elisaveta sau cei surguniți în Siberia*, traducere de dînsul ; *Uricariul*, X, p. 260 ; XIX, p. 460 ; Tanoviceanu, *l.c.*
[76] Hurmuzaki, X, p. 74, nr. 92 ; p. 75. Fusese ban.
[77] V. nota următoare.
[78] Bianu, *Catalogul mss. rom. din Bibl. Ac. Rom.*, p. 94—95 ; ms. 2 al Bibl. din Iași.
[79] *Ibid.*
[80] Iorga în „Hurmuzaki“, X, p. 146.
[81] *Tragodia*, ed. Kogălniceanu, *Letopisițe*, III, p. 393.
[82] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 231, nr. 247.
[83] v. „Hurmuzaki“, X, tabla.
[84] *Tragodia*, p. 425.

se întoarse Domn, iar el rămase la Iaşi, în locul aceluia, ca „vechil de logofeţie“ [85].

După stabilirea în Scaun a lui Ioan Sandu Sturdza, a cărui domnie îşi propunea s-o descrie, Alecu Beldiman, un bătrîn de peste şaizeci de ani, se ţinu departe de afacerile publice, spre cari niciodată nu-şi simţise o deosebită aplecare, şi *se zăbăvi cu tălmăcirile*, vechea şi iubita sa ocupaţie de zelos şi de harnic cărturar. În ianuarie 1824 termina traducerea *Călătoriilor* lui Coxe [86], în 1825 dădea gata o *Tragodie* a lui Lentor [87]. În cele dintîi zile ale anului următor, înainte de 6 ianuarie în orice caz, el murea, poate la Iaşi, lăsînd un singur fiu, Vasile, căruia-i recomanda să fie patriot şi să-şi cinstească neamul, ceea ce el, tatăl, „va simţi-o şi în mormîntul său [88].

Fiului Vasile îi dedică din Bacău Alexandru, atunci cînd purta *în spinare* „sarcina de şeizeci şi cinci de ani a vieţii“, adecă în 1825, un letopiseţ moldovenesc pe cari îl prescrise. E lucrarea lui Nicolae Costin întreagă, în cari doar s-au înlăturat din consideraţiile preliminare unele digresii ca „supărătoare pentru cetitoriu“. S-a păstrat, adaugă copistul în prefaţă, şi „stilul acel vechiu“, cari nu s-ar fi putut moderniza cu uşurinţă şi, mai ales, cu folos [89].

Venim acum la principala lucrare a acestui laborios şi învăţat boier, la „Tragodiea sau, mai bine a zice, jalnica Moldovei întîmplare după răzvrătirea grecilor în 1821“.

Nu e o cronică în sensul cronicilor de decadenţă ale lui Ienachi Kogălniceanu şi Canta. Acesta e un om cu păreri proprii, cu sentimente bine definite, cu o orientaţie politică.

Judecata lui — şi el o are totdeauna — nu e o judecată nesigură, interesată, cari să atîrne de relaţiile momentane cu o persoană sau cu alta. Alecu Beldiman e un caracter drept, nu numai o inteligenţă deosebită şi un om de talent. Şi sentimentele lui sînt atît de drepte, încît, cetindu-i poemul, rătăcind prin această pădure de versuri perfect asemenea şi de un efect sporific irezistibil pentru cine, cu oarecare indulgenţă chiar, ar căuta artă, simţim spiritul vremii, ceea ce credea Moldova luminată şi patriotică, noua Moldovă cari se formase după 1774, cu ochii veşnic aţintiţi asupra viitorului, despre acel neaşteptat, dar plin de urmări eveniment ce a fost eteria grecească.

---

[85] *Ibid.*

[86] Bianu, *l.c.*, p. 89—90.

[87] *Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi*, III, p. 299 ; Tanoviceanu, *l.c.*, p. 147, nota 22

[88] Tanoviceanu, *l.c.*, p. 175, nota 25 : scrisoarea lui Dimitrie Beldiman către Macarie, dichiul episcopiei de Roman, 6 ianuarie 1826. O scrisoare a lui Filaret Apamias, prin cari anunţă Mitropolitului Veniamin moartea lui Beldiman, în Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 413—4, nr. 462. Pe Vasile-l întîlnim în 1812, ca „vechil“ al Vornicesei Ecaterina Roset ; Bibl. Ac. Rom., doc. XXVIII/197. Un alt Vasile Beldiman, vătav la Prăjeşti în judeţul Neamţ, la 1805 ; *ibid.*, doc XXXVIII/259. Un „nacealnic“ Beldiman în 1819 ; *ibid.*, doc. LI/55. În fine, un „N. Beldiman spătar“ în 1818 ; *ibid.*, doc. LXXII/122. Un „Lupul Beldiman logofăt“, în ms. 4 al Bibl. din Iaşi.

[89] Ms. 3 al Bibl. din Iaşi ; v. şi *Apendicele.*

În mișcarea aceasta, Beldiman nu vede, cum trebuie să vadă un judecător rece, un istoric din timpurile următoare, un gînd mare, un ideal curat, o reclamație națională îndreptățită, cari se manifestă întîi prin mijloace materiale josnice și triviale. Nu vede o tragedie jucată de clowni, atît de tragică însă în esența ei, încît la urmă avem înaintea noastră tragedieni vrednici de ceea ce reprezintă. Antipatia lui Beldiman față de greci îl face să aprecieze mai mult după mascaradele din Iași, după alaiurile ridicule ale generalilor improvizați, după zădarnica pompă a mișeilor, și totuși chiar în principate eroicul se amestecă adeseori cu burlescul și-l domină : așa a fost în luptele de la mănăstiri, conduse de arnăuți, cari nu se temeau de nimic pe lume, așa a fost în încăierările, fără alt folos decît al onoarei, ce se petrecură pe malul Prutului ; așa a fost în acel *exitus* de viteji cari se cheamă bătălia de la Drăgășani. Toate vrednice preludii ale luptei pe viață și pe moarte cari trebuia să se deie în Morea și la capătul căreia biruința aștepta pe luptători.

De la început, poetul prezintă într-o lumină caricaturală proiectul grecilor și pe acei cari trebuiau să-l realizeze. „Rîvna elefteriei", cari-i mișcă, nu-l atinge de loc, fiindcă e vorba de

> Un norod asuprit foarte, dar falnic, nestîmpărat,
> Îngînfat c-avè odată stăpînire și-mpărat.

Gîndul acestor îndrăzneți fără putere e un gînd nebun :

> Țarigradul în surpare cer mai întîiu a-l vedè,
> Socotind că celelalte de la sineși vor cădè...

Țarigradul împărătesc, pe cari l-au atacat de atîtea ori în zădar altfel de forțe, „oști mari și regulate", să-l cucerească acestea ! Pentru cei cuminți, dintre dușmani chiar, se va înțelege că moldovenii, cu toată iubirea lor pentru creștinătate, nu puteau sprijini asemenea aspirații disproporționate. Și, chiar dacă le-ar fi sprijinit, ne spune acest bătrîn boier cu dragoste pentru neamul său, dar fără încredere în virtuțile lui militare și poate chiar în viitorul lui, la ce-ar fi folosit colaborarea lor, cari nu erau oameni de arme :

> Arma noastră fiind plugul, de la noi ce aștepta,
> Cum credea din datorie a ne putea strămuta ? [90]

Conducătorii tărăboiului eterist din Iași sînt zugrăviți într-o galerie de caricaturi, cari ar fi interesantă dacă forma ar fi mai puțin monotonă și greoaie. Sînt tipuri de eroi de carnaval, de voinici ieftini, de *strategi* și *stratopedarchi* improvizați, ce acopăr cu hlamida amintirilor clasice meschina lor persoană modernă, cari sînt bine fixate și în cari e făcută nemuritoare înfățișarea puțin serioasă a revoluției de aici. Vedem pe Iacovachi Rizu, versatilul și agerul fanariot, strălucitorul literat [91], cari,

> Zîmbind și spuindu-ți glume, nesimțind te desbraca,

---

[90] P. 385.

[91] Mai vezi, pentru *Furarea curcăi*, de el, Papadopulos Vretos, II, nr. 573.

pe postelnicul Costachi, gratificat cu calificaţia de „puturos", pe colegii lor mai mărunţi de complot şi de demonstraţii, dintre cari unul e un

Suflet rău, urît la faţă, un cîne nelegiuit ;

altul, şi mai puţin norocos în împărţirea epitetelor,

...Un giugeà, un om pocit,
O stîrpitură grecească, ieşit dintr-un vas clocit ;

un al treilea :

...Suflet scîrnav şi urît :
Ori cînd îi căutai în faţă, îl vedeai posomorît.
Viclean, ademenitoriu,
Ipocrit de cei de frunte şi de ţări vînturătoriu.

Căutînd cu răutate între „caţaonii" cu „cocarde", cari fură caii, execută pe bancheri, silindu-i cu iataganul şi şuşaneaua să aibă sentimente „patriotice", cari defilează, în „parade ciudate", mai mult sau mai puţin goi şi desculţi, cari proclamă cu patos prefacerea lor, pentru binele Eladei, în „Hanibali şi Temistocli", — descopere, între aceşti popi, ciocoi şi oameni de rînd. Nu sînt goniţi nici ţiganii, zicînd că sînt îndrăzneţi, cîte un „călugăr puchios", cari dă binecuvîntarea, pe cari nu merită să o pronunţe [92], pe vreun coconaş supţire, ce pleacă cu recomandaţii părinteşti de a nu răci la rozboi, ca fiul lui Iacovachi Rizu, a cărui mamă se roagă de „generali" :

Să nu-l lase să se culce noaptea fără ghigilic,
Franzelă, pui de găină, ciorbă să-i dea de mîncat
Şi noaptea două saltele să-i aştearnă de culcat :
Un pruncariu aşa în oaste, ce dracul ar fi lucrat [93],

descopere credincioşi ai crucii cari se împărtăşesc de cuminecătura soldaţilor după o copioasă „zacuscă", apărători nobili ai neamului, în cari recunoaşte

Haidăii de pe la vite, bozagii, plăcintari mulţi [94],

şi alte asemenea tipuri războinice, menite să recomande mişcarea. Cît despre şefii supremi, dacă el nu exprimă nici o părere în privinţa lui Alexandru Ipsilanti, cari pare să-i fi impus prin descendenţa sa domnească şi calitatea de general împărătesc, el observă la plecarea lui Mihai Suţu că acest Domn vindea caftanele şi nu le plătea lefile, şi nu se încrede în accesul de patriotism moldovenesc ce prinde pe principele Gheorghe Cantacuzino cînd vede că afacerile Eteriei, căreia i se înfeudase, încep a merge destul de rău. Însă Beldiman se afla la Sculeni cînd se dădu aici o luptă cari permise elementelor serioase din armata „pentru credinţă" să-şi deie măsura devotamentului şi vitejiei. Pe cînd el se dezbătea cu greutăţile şi neplăcerile carantinei :

În ce fel de carantină, vai mie ! nu-i de crezut,

turcii se apropiau de capitala Moldovei şi strîngeau între rîndurile lor fa-

[92] V. plîngerea ieşenilor contra egumenilor greci cari au sprijinit şi Eteria, în Bibl. Ac. Rom., doc. XV/2.
[93] P. 342.
[94] *Ibid.*

natice şi între graniţa Prutului pe încrezătorii ostaşi ai lui Ipsilanti. Aceştia nu fugiră fără să opuie o rezistenţă, pe atît de nefolositoare pe cît de onorabilă. Poetul, martur ocular al acestor scene de jertfire, nu le trece supt tăcere :

N-oi tăinui bărbăţica acelor ce am văzut,
Căci am privit îndrăzneala, cît nu era de crezut :
Scoţînd mişeii aceia ce erau luaţi din Iaşi, —
Ceilalţi unul şi unul i-am văzut ostaşi aleşi ;
Sprijinesc război cinci ceasuri şi nicidecum nu se da :
Cine socotia c-atîta grecii vor putea răbda ?...
Prea rar vedeai cîte unul peste Prut cum că trecea [95].

Despre cele ce se petrecură mai tîrziu în marginea munţilor, despre luptele de la Slatina şi Secul, Beldiman ştie iarăşi să ne povestească, deşi informaţiile a trebuit, de astă dată, să le capete de la alţii [96], el fiind la Iaşi, unde nu vedea decît alaiurile turcilor împodobiţi cu odăjdii furate de la mănăstiri [97] sau trista defilare a prinşilor [98].

Am văzut că Beldiman fu printre cei dintîi boieri cari consimţiră să se întoarcă pentru a înconjura şi servi pe caimacamul bulgaro-grec, mai mult grec decît bulgar, Vogoridi. Dar ceea ce spune despre acesta şi despre colegii săi de Divan nu e spre lauda lor. Administratorul ţării i se pare un om

Viclean, nesăţios şi lacom, făcut numai pe prădat, un ambiţios, cari recurge, pentru a-şi realiza planurile, la prefăcătorie şi minciună, arătîndu-se „blînd, politicos şi smerin", atunci cînd în inima lui era numai setea de putere şi de răzbunare [99]. Cîrmuirea lui e o epocă de jaf, şi el se îndreptăţeşte pentru că a luat parte la dînsa prin frică, frica de pistoalele turcilor, de „ocna şi mănăstirea" la cari luminăţia sa era dispus să trimeată pe recalcitranţi.

Într-o vreme ca aceasta nu iscăli, dacă poţi !
. . . . . .
În nişte aşa prilejuri, cînd pistoalele juca,
Cine îndrăznea o strună ca aceasta a călca ? [100]

În cronica rimată a lui Beldiman se dezvăluie toate combinaţiile şirete, toate intrigile şi toate actele de ipocrizie ale acelui cari se visa Domn al Moldovei căzute din nou supt guvernul străinilor.

---

[95] P. 379—81.

[96] „Am vorovit cu acela" — cu boierinaşul trimis de ispravnicul de Fălticeni pentru a îngropa morţii din Slatina —, „mi-au spus că i-au numărat", p. 400.

[97] „Însuşi am văzut cu ochii în gios spre Curte mergînd.
Un ienicer să se primble, mitra sea în cap purtînd" ; p. 403.

[98] „...Am şi văzut
Şeptesprezece aice spre dovadă sînt trimeşi,
Cari toţi în gît cu lanţuri i-au adus pe gios în Ieşi" ; p. 410—1.

[99] P. 388.

[100] P. 394—5.

Cît despre boieri, el vede în acei ce rămaseră în țară și a căror rămînere pregăti vremile nouă numai niște egoiști cari se gîndeau la soarta averii lor și n-aveau alte sentimente conducătoare :

Rîdeam auzind a zice patriei că s-au jertfit :
Interesului mai bine zică, că-i mai potrivit [101].

Luîndu-i îndeosebi pe actorii români ai împrejurărilor din 1821 și 1822, Beldiman explică, nu fără oarecare înțepătură, de ce lui Ioan Sturdza, și nu altuia, de pildă unui cunoscut al nostru și al autorului, vornicul Alecu Beldiman, i s-a dat logofeția, prin cari a fost designat apoi alegerii ca Domn :

Căci din cei bătrîni nici unul acest rang nu au primit [102].

Greșelile lui Teodor Balș nu sînt trecute cu vederea [103]. Laude fără rezervă le are numai pentru caimacamul muntean, C. Negri, și pentru comandantul trupelor de ocupație, pașa :

Suflet bun și cu priință decît acesta mai vrei ? [104]

Boier comod, doritor de liniște, vrăjmaș al revoluțiilor, nu pentru scopul ce urmăresc, pentru ideile în numele cărora li se ridică steagul, ci pentru caracterul lor însuși de revoluții, Beldiman, cari n-a înțeles rolul boierilor rămași în Moldova, cari n-a putut deosebi destul de bine între politica lor și politica celor refugiați peste hotare și n-a putut să deie *ciocoilor* rămași toată dreptatea ce li se cuvenea, nu înțelege nici semnificația și necesitatea apariției „Domnului Tudor". Pentru dînsul n-are nici o însemnătate mișcarea oltenilor, cari arătă turcilor și Europei că, afară de boierii ce se puteau confunda cu colegii lor greci, exista în principate o țărănime românească, pe cari apăsarea fiscală și politică n-o slăbise atît de mult, încît să nu-și mai aducă aminte că strămunii ei purtaseră arma și că pe dînșii se răzimase cinstea și puterea țării. Întîia oară, Beldiman vorbește astfel de Domnul țăranilor :

. . . . Un Tudor răzvrătitoriu,
Căci și-n Țara Românească osîndă, necaz cît vrei,
Dar această îngrijire vor avea a scrie ei [105].

Și aiurea osînda e și mai aspră pentru mojicul cari îndrăznise a băga în spăriați boierimea și a o face să se închine înaintea puterii lui de soldat :

Un Toader Vladimirescu, om viclean, înșelătoriu,
Învrăjbitor de noroade, de rele iscoditoriu [106].

Numai înaintea faptului îndeplinit — domnia românească — el cîntă imnul de biruință :

---

[101] P. 392.
[102] P. 393.
[103] P. 424.
[104] P. 387
[105] P. 411.
[106] P. 338.

Ce noroc, ce fericire întîmplarea au adus,
Căci de un veac şi mai bine, de cînd Domni moldoveni nu-s [107].

Astfel salută el suirea pe tron a lui Ioan Sandu Sturdza voievod, a cărui domnie promite a o povesti fără părtenire, după cum i se va arăta direcţia, pe cari o sperează a fi mulţămitoare tuturora :

Dac-am venit pîn-aicea, voi scrie descoperit,
Ca să-mi văz visul cu ochii, să judec de-am nemerit :
Dar nădăjduiesc a scrie aceea care doresc.
Că voi scrie adevărul, jurămînt fac cel mai sfînt :
Nu voi părteni nimica, n'oi scrie basme, nici vînt [108].

Şi, mai departe, unde anunţă şi noua formă prozaică, în cari va fi redactată această continuare, alcătuirea de versuri fiind tot atît de obositoare pentru el, autorul, pe cît e de obositoare astăzi lectura lor pentru noi, cetitorii :

A domniei începuturi, acele m-or lumina :
Voi cunoaşte de sînt semne cerul a se alina.
Căci am făcut hotărîre şi domnia a scri eu,
Însă nu mai mult în stihuri, fiind zăbavnic şi greu [109].

A scris Beldiman şi mai departe, în proză, cronica sa ? De o astfel de continuare nu ni s-a vorbit niciodată, şi ştim numai că domnia lui Sturdza a fost descrisă de un boier Balş, într-o operă cari trebuie să fie undeva, între vechi hîrtii de familie.

Tragodia lui Beldiman, masiv monument literar de versuri lungi şi grele, preţios izvor istoric pentru evenimentele de la 1821—2 în Moldova, document şi mai preţios pentru felul cum cugeta şi simţea boierimea din această ţară în anul cari făcu să se prevadă viitorul, a fost tipărită întîi de cavalerul de Balica, iar, pe urmă, în marea colecţie a lui Kogălniceanu [110], după manuscriptul original.

Există însă şi variante. Una cuprinde la sfîrşit, în proză, ceea ce se spune despre continuare, în versuri, în manuscriptul definitiv [111]. Dar există una mult mai interesantă, cu însemnate adaosuri, asupra căreia trebuie să ne oprim puţin, pentru a-i fixa caracterul şi proveniența.

Beldiman era prietenul bogatului şi influentului boier Teodor Balş, cari a jucat un rol de căpetenie în agitaţia constituţională din 1822. Balş a fost mandatarul exilaţilor de bună voie de la Cernăuţi, el a fost purtătorul arzului lor, prin cari cereau o constituţie oligarhică pentru Moldova, încredinţarea cîrmuirii în singure mînile boierilor, ce nu-şi simţeau nevoia de a fi *domniţi,* nici de un străin, nici de un pămîntean.

---

[107] P. 431
[108] P. 432.
[109] P.433.
[110] T. III.
[111] T o c i l e s c u, *Studii critice asupra cronicilor române,* în „Rev. p. ist., arch. şi fil"., III, p. 269, nota 1.

Vogoridi află, printr-un personaj, pe cari Beldiman îl lasă fără nume, de scopul venirii emisariului pribegilor. El potrivi lucrurile aşa de bine încît Balş, mergînd la Silistra, nu prezintă arzul partidei sale, ci, trebuind să prezinte ceva, recomandă pe acel al ciocoilor din Iaşi, cari cereau un Domn pămîntean. Întorcîndu-se cu această strălucită ispravă, Balş mai făcu greşeala de a se duce iar în Bucovina, pierzînd astfel prilejul de a fi numit Domn. Beldiman ne asigură că el a căutat în zădar să-şi oprească prietenul de la acest pas vătămător :

Ce interes avea, nu ştiu, ştiu că mult s-au sîrguit,
Să mai stea, să nu se ducă, în destul l-au sfătuit.
El juca un rol prostatec, pentru el mulţămitor :
Întru sfezile urmate, el era împăcător,
Căci Balş îi da ascultare la cele ce-l sfătuia *,
Cum că-i prieten statornic, nimic nu se îndoia.
Bine făcea să-l asculte pre dînsul pînă-n sfîrşit,
Căci s-au cunoscut în urmă cum că Balş mult au greşit [112].

Dar lui Balş, un om vanitos, căruia-i plăcea să i se cînte laudele, astfel de menţiuni, ca şi pomenirea rară a numelui său, nu-i conveneau. Deci, el dădu vreunui logofăt, dibaci imitator al formei lui Beldiman, căruia-i rămîne însă totdeauna inferior, sarcina de a preface povestirea aşa cum el ar fi vrut să fie scrisă de prietenul său. Această nouă ediţie a *Tragodiei* a putut fi redactată înainte de ianuarie 1826, dar n-a putut fi răspîndită printre boieri decît după moartea lui Beldiman.

În noua versiune, se adaugă unele amănunte, precum acela despre Spiru, „giugiucul" bancherului Pavli [113], se reproduc mai multe acte, dintre cari unele foarte importante, ca arzul ciocoilor, pe cari Beldiman se mulţămise să-l analizeze, neavîndu-l poate nici la îndămînă, acel către Salih-Paşa, prin cari se recomandă pe Balş, Cerchez şi Greceanu, ordinul din 8 iulie 1822 pentru scoaterea din căimăcămie a lui Vogoridi. Dar cele mai multe din lămuririle nouă privesc persoana lui Balş, îi fac apoteoza. Îl vedem primind la 1821 rugăciunile de intervenţie ale ţării, sfătuindu-se asupra primejdioasei hotărîri cu cucoana sa, Ruxanda, cari şi ea trebuia să ajungă la nemurire, vorbind „ca un irou" eteriştilor, ducîndu-se ca un „izbăvitor" la Brăila, refuzînd mai tîrziu domnia, pe cari i-o ofereau turcii, întorcîndu-se în triumf, după ce lucrurile se lămuriră, şi ştiind, el, „Slăvirea sa Balşul", un discurs înălţător către compatrioţii săi, supraveghind stingerea focurilor, „primind paradele", strigătele de *ura!* şi firmanul Porţii către dînsul, cari e reprodus şi acesta.

E sigur că Beldiman n-ar fi consimţit a-şi schimba cele scrise odată, pentru a se face rapsodul „Slăvirii Sale", şi forma e şi ea nevrednică de dînsul, scriitor îngrijit şi corect. Precum nu el ar fi lăudat moşia Flămînzii, numai pentru că era a lui Balş, tot aşa n-ar fi fost în stare să facă să ri-

[112] P. 424.
[113] Cf. Hurmuzaki, *Supl.* I[6], p. 155, 242—3 (nr. 115).

meze „am“ cu „moldovan“, „îndrepta“ cu „scăpa“, „fi“ cu „noroci“, „împrumuta“ cu „para“. Cine va fi fost însă scriitorul ales de Balş, nu putem şti [114].

Şi, pentru a termina cu istoriografia moldovenească din această epocă există un *Jurnal,* bine cunoscut, al călătoriei boierilor moldoveni la Constantinopol, a acelor boieri moldoveni cari se întoarseră cu domnia pământeană. Ziarul a fost copiat de Alecu Beldiman şi tipărit după manuscriptul acestuia [115]. L-a scris, fără îndoială, descriind calea, împrejurările politice, temerile şi speranţele, într-o limbă destul de bună, unul din membrii deputăţiei sau din oamenii lor. Dintre membri, unul, Iordachi Răşcanu, nu îndrăzni să se întoarcă pe mare cu noul Domn al Moldovei, ci porni cu Grigore Ghica, voievodul muntean, pe uscat, spre Silistra. Însă *Jurnalul* urmăreşte de la o vreme cu mai multă atenţie pe acesta din urmă. Rezultă că el a fost scris sau de Răşcanu sau de un om al acestuia şi, deoarece însoţitori mai de cinste nu se pomenesc pentru boierii chemaţi în pripă, ultima presupunere se înlătură, şi cea dintîi se preface în siguranţă aproape deplină [116]. Ştim din *Tragodie* că Răşcanu era un „bun prieten“ al lui Beldiman, cari a stăruit pentru ca el să fie trimis la Constantinopol, în locul pe cari însuşi aflase cu cale să-l refuze [117].

O descriere a călătoriei boierilor munteni, mai scurtă, a fost găsită şi publicată de curînd [118].

Cum am spus, găsim în Ţara Românească o dezvoltare mult mai însemnată a genului istoric în această perioadă.

Începînd cu lucrările redactate în greceşte, cari ne privesc pe noi şi se leagă aşa de strîns cu cronicile şi operele istorice în limba ţării, încît nu pot fi despărţite de acestea, găsim pe timpul lui Mavrogheni mai multe opuscule greceşti, al căror scop era să înalţe domnia insularului sau să o defaime, — mici cronice de curte sau de opoziţie.

Hope, călătorul englez, cari a străbătut de două ori Ţara Românească, s-a interesat de cele ce se petreceau într-însa şi s-a gîndit a transmite rezultatul observaţiilor sale în forma atrăgătoare a unei povestiri de imagi-

---

[114] Variantele sau tipărit în „Buciumul român“, I, p. 167 şi urm., de I. M. Codrescu, cari a prevăzut — p. 403 nota — şi adevărul în chestia arzurilor. V. prefaţa mea la Hurmuzaki vol. X.

[115] În *Letopiseţe,* III. Părţi fusese publicate înainte, de Drăghici, în *Ist. Moldovei,* II.

[116] *Jurnalul* s-a tipărit în urma *Tragodiei,* de Kogălniceanu, în *Letopiseţe,* III. În *Uricariul,* V, găsim o altă ediţie a lui, împreună cu caimeaua lui Vogoridi către Paşa de Silistra, cu proclamaţiile lui Ipsilanti şi Gheorghe Cantacuzino. — O scrisoare a deputaţilor moldoveni, trimisă din Constantinopol, se află în *Uricariul,* III, p. 115—7. — Iar, pentru atribuţia *Jurnalului,* v. şi Hurmuzaki, X, p. 177, nota 1. Pentru *Jurnal,* v. şi Gaster, *Gesch. der rum. Litt.,* p. 326.

[117] P. 425. — Mai însemn nişte note din anii 1813—5 (Xenopol şi Erbiceanu, *Serb. şcol.,* p. 178).

[118] În actele despre 1821 ale lui Em. Vîrtosu. Publicaţiile fondului I. C. Brătianu.

naţie, arată că Mavrogheni se emoţiona de cele ce se spuneau despre dînsul în gazetele din Viena şi că se gîndea a restabili adevărul, puind să se scrie o istorie oficială a stăpînirii lui [119]. Dar nu numai ziariştii din Viena nu-i apreciau însuşirile de administrator şi general, pe cari dorea atît de mult să le vadă recunoscute, ci chiar mulţi dintre supuşii lui, dintre supuşii români, cum vom vedea, cărora nu le impunea totdeauna originalitatea imperioasă a lui vodă, şi nu mai puţin dintre acei greci, nemulţămiţi cu guvernul unui locuitor de insule. Cunoaştem un poem grec, de o sută şaizeci şi opt de versuri, în cari Domnul e tratat cît se poate mai rău, imputîndu-i-se jaful sistematic împotriva boierilor şi alte abuzuri [120].

Subt Mavrogheni, în 1789, traduse tipograful Nicolae Lazăr din Ianina şi tipări, în imprimeria pe cari o stabilise însuşi lîngă Zoodochos Pigè, *Observaţiile* geografice şi statistice ale lui von Bauer, supt titlul de Περιγραφῆς τῆς Βλαχίας [121]. Cu trei ani înainte, în 1786 adecă, dascălul grecesc Teodor, de la cari se mai păstrează mărunţişuri literare : epigrame, discursuri [122] — nu trebuie confundat cu Teodor din Trapezunt, cari, după ce profesase la Iaşi şi la Bucureşti multă vreme, muri în acest din urmă oraş la 7 septembrie 1695 [123] — redactă un elogiu al principelui [124]. În traducere românească, această lungă bucată de retorică nesinceră şi goală se cheamă : „Lauda sau viaţa celui prea-înălţat între Domni, prea-cuvios şi prea măreţ Io Nicolae Petru Mavrogheni, la 1786 ; care a domnit cînd era împărat Hamid şi Capudan-Paşa Hasan Gezaerli". Nu cuprinde nimic decît comparaţii pretenţioase, laude pentru clădirile făcute de Mavrogheni în Grecia şi din cari pretinde Teodor că a văzut pe acelea din Patmos, iar, la sfîrşit, inevitabile versuri encomiastice [125].

Lucrarea marelui-căminar Manolachi Persiano : „Scurtă expunere a bunătăţilor eroice ale prea-înălţatului, prea-cucernicului şi triumfătorului Domn al nostru şi stăpînitor a toată Ungrovlachia, Io Nicolae Petru Mavrogheni Voevod", nu poate fi comparată cu colachia dascălului Teodor. Fără să fie o operă de istorie în adevăratul înţeles al cuvîntului şi fără să atingă în versurile ce o îmbracă o frumuseţă literară oarecare, ea e utilizabilă ca izvor şi ca poem şi se poate ceti, cam cît lucrările lui Stavrinos, ale lui Matei al Mirelor şi a tînguitorului soartei lui Stavarachi, cari au precedat pe această cale pe autorul nostru.

---

[119] Hope, *Anastasius*, trad, franc., p. 373—5.

[120] Ms. 118 al Bibl. Ac. Rom., p. 41—4.

[121] Νῦν πρῶτον μεταφρασθεῖσα ἀπό τήν γαλλικήν διάλεκτον παρὰ Νικολάω Λαζάρω τῶ ἐξ Ἰωαννίνων, ἐν Βουκουρεστίω, 1789, Ἰουνίου 17, παρὰ Δημιτρίω τυπογράφω. Un ms se afla în Biblioteca Sturdza din Miclăuşani ; v. Melhisedec, „Rev. p. ist., arch. şi fil.", V. p. 149. El se păstrează astăzi în Bibl. Ac. Rom.

[122] V. şi mai sus, capitolul despre cultură.

[123] Îngropat la Sf. Sava, cf. Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. LXIX (1795), şi Sathas, Νεοελληνική φιλολογία, p. 414 ; v. şi Erbiceanu, p. XXVII.

[124] Căruia tot el, „dascălul domnesc", îi făcuse discursul la instalare ; Dionisie Eclezia rhul, p. 167. Pentru Teodor, „Rev. teol.", III, p. 29, 356.

[125] S-a tipărit, cu traducere românească, de C. Erbiceanu, în *Cron. Greci*, p. 229 şi urm.

Autorul se poate cunoaşte şi altfel decît prin acest opuscul. La 1787 el dă explicaţii generalului Fabris, comandantul imperial din Transilvania, în privinţa intenţiilor Domnului său pe timpul războiului abia deschis, şi iscăleşte comunicarea : „E. de Persiany, secretar al Alteţii Sale Serenisime Domnul Ţării Româneşti". La 11 februarie st. n., 1788, el trimite o nouă scrisoare, de data aceasta agentului. La 1802, el era în serviciul unui nou principe şi, fiind bolnav, se duse, în primăvară, la băi în Ungaria. Era şi medic, dacă nu preferă cineva să vadă un omonim al lui în „protomedicul muntean Manoli Persiani" din 1805 [126]. În sfîrşit, pe timpul lui Naum Rîmniceanu el ajunsese la demnitatea de hatman [127] : hatman şi medic ! Rămase pe lîngă C. Ipsilanti la 1807 [128].

Cartea prin cari secretariul lui Mavrogheni vesteşte lumii greceşti lucrările măreţe ale domnescului său stăpîn [129] s-a tipărit la Nicolae Lazăr, în februarie 1789. Volumul cuprinde, pe lîngă versurile căminarului, şi ofranda poetică a lui Matei al Mirelor, o προσφώνημα a episcopului de Rîmnic Filaret, versuri foarte bune şi curate, în cari asigură pe cetitori că Manolachi spune veridic lucruri pe cari le-a văzut cu ochii săi, o alta a marelui-comis Alexandru Calfoglu, autor de versuri critice [130], în cari Nicolae-vodă e calificat de „nou Hercule" [131], o a treia de Ioan Geanetu, biv vel logofăt, luptătorul contra lui Ocellus [132], nişte epigrame în dialect ionic, de dascălul Teodor, de cari acum a fost vorba, un engomion spus la Crăciun înaintea Domnului, de alt dascăl, Dimitrie Zisu, preotul din Argyrokastron. Zisu face o mulţime de comparaţii în stil antic pentru a ajunge la „Domnul dacic" şi a termina cu îmbielşugate felicitări pentru acesta, Doamna lui, beizadelele, Domniţele, mitropolitul, episcopii, boierii şi „slugile credincioase" ale tronului lui. Un biv vel postelnic Eustatie sau Eustatiades scrie din Constantinopol, pentru a face complimente marelui-căminar ; un viitor poet român, Iordachi Slătineanu, pentru moment elevul „Gheorghe, fiul prea-nobilului boier biv vel vornic Slătineanu", înalţă, în stihuri hero-elegiace [133], glasul său copilăresc pentru a cînta laudele voievodului, pe cînd alt ucenic al şcoalei domneşti, Scarlat, fratele precedentului, îşi

---

[126] În acest an Agenţia confirmă, după cererea consulului rusesc Kirikos, „dass gegenwärtiges ärztliche Zeugnis des landesfürstliches Herrn Protomedicus Emanuel Persiani" ; Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate. De acolo sînt luate şi celelalte informaţii ce-l privesc.

[127] Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. 275.

[128] Naum Rîmniceanu, p. 273, 275 ; „Bis. ort.", XIII, p. 263. O nepoată a lui „Persiano" e menţionată la 1807 ; *ibid.*, p. 272 ; v. Iken, II, p. 192.

[129] Titlul e Συνοπτική περίληψις τῶν ἡρωϊκῶν κατορθωμάτων τοῦ ὑψηλοτάτου, εὐσεβεστάτου τε καί τροπαιούχου αὐθέντου ἡμῶν καί ἡγεμόνος πάσης Οὐγκροβλαχίας, κυρίου κυρίου Ἰ Νικ. Π. Μαυρογένη ΒΒ., συντεθεῖσα παρὰ εὐγενεστάτου καί ἐλλογιμωτάτου ἄρχοντος μεγάλου καμινάρη κύρ Μανολάκη τοῦ Περσιανοῦ, εἰς τό Τζισμέ ἐν Βουκουρεστίῳ.

[130] v. Iorga, în *Men. Ac. Rom.*, XXXVIII (1916), p. 43 şi urm.

[131] Ἡρακλῆς τῶ ὄντι νέος.

[132] V. mai sus, capitolul despre cultură.

[133] În notele despre cari s-a vorbit mai sus — vol. I, p. 501 — se menţionează „Radu Slătineanu, cari, şi tatu acestuia, fusese streinu, Arvanitohorit".

exprimă în „versuri politice" nemărginita admirație pentru virtuțile ocîrmuitorului muntean. Între două alte producții ale lui Matei, mitropolitul Mirelor, se găsesc versurile lui Dionisie, recunoscătorul egumen de la Zoodochos Pegè. Toată boierimea atacată de poezie colaborase, cu familie cu tot, la celebrarea nemuritoarelor merite ale eroicului Domn.

Cît despre Persiano, cari se găsește într-o așa de bună societate, el ia de la început pe „noul Alexandru" [134]: ni-l arată pe acest venețian de origine gonind, la optsprezece ani, corsarii pe apele Arhipelagului, înălțîndu-se apoi la demnitatea de tălmaci al Flotei, cîștigînd iubirea lui Gazi-Hassan, capudanul, cari-l consideră ca pe un fiu, împăciuind, ca un grec patriot și un „alt Achile", Marina revoltată. Dobîndind tronul muntean, el se arată un bun administrator, cari stabilește siguranța în țară, un dibaci și viteaz conducător de trupe, pe ale cărui victorii nici o carte nu le poate cuprinde, căci răsună nesfîrșite „în Rumelia, în Anadol, și pînă în Bagdad". Se povestește vizita lui Gazi Sahib, numirea ca Domn pe viață. Iar, dacă nu spune și mai multe decît atîtea, nu că-i lipsește materia, cari e infinită, ci motivul e că n-are „gura poetică a lui Homer" sau măcar talentul lui Voltaire, cari a scris „poeme ce se chiamă Henriada" [135]. Dacă nu era mulțămit nici cu atîta Mavrogheni, desigur că avea gusturi dificile. Manolachi Persiano, căminarul medical, făcuse tot ce-i stătea prin putință.

Mai puține se știu despre un alt autor grec cari, trăind pe acest timp în principate, a scris și despre noi în limba sa natală.

Atanasie Comnen Ipsilanti era mare-spătar muntean încă de pe vremea lui Ștefan Racoviță [136], supt al cărui tată făcuse studii la Iași, și-l vedem semnînd ca „Atanasie Ipsilanti vel spătar" supt hrisovul acestui Domn contra grecilor [137]. Doctor în medicină din Padova, el a fost și agent muntean la Constantinopol, în 1769. După modelul cronografelor, el a alcătuit un fel de istorie a neamului și a culturii grecești, cari, pornind de la 1453, se oprește numai la ultimele evenimente pe cari le-a mai putut vedea scriitorul. Lămuririle asupra principatelor sînt numeroase și, multe dintre dînsele, de natură statistică, sînt de cea mai mare însemnătate [138]. În partea istorică, observăm mai ales părtenirea deosebită de cari dă dovadă față de Racovițești, cari-l crescuse și boierise. De curînd s-a semnalat o altă operă, de acest fel, cu mențiunea părinților săi, în biblioteca Muntelui Sinai [139].

---

[134] Ἀλέξανδρος ὁ νέος.

[135] Τοῦ Βολτέρ τό ποίημα ποῦ λέγετ' Ἐνρύαδα.

[136] *Uricariul*, VI p. 89. Cf. „Conv. lit.", XX, p. 210—1.

[137] Tipărit într-un periodic vechi bucureștean, apoi de I. Bianu în „Rev. nouă", III, p. 301 și urm.; în fine, de V. A. Urechia, în *Ist. Rom.*, I, p. 822.

[138] „Cele de după cucerire", Τά μετὰ τήν ἅλωσιν, lucrarea lui Comnen Ipsilanti, a ieșit abia la 1877, în Constantinopol, supt supravegherea unui călugăr din Athos. Locurile relative la români au fost traduse de Papadopol Calimah, în „An. Ac. Rom.", II; Gh. Erbiceanu, în „Arch. soc. șt. și literare din Iași", VII; unele bucăți în „Bis. ort.", XV, p. 70 și urm.

[139] Cf. Iorga, în „Rev. istorică", 1932, 4—6 și v. Grecu, în *Codrul Cosminului*, 1932.

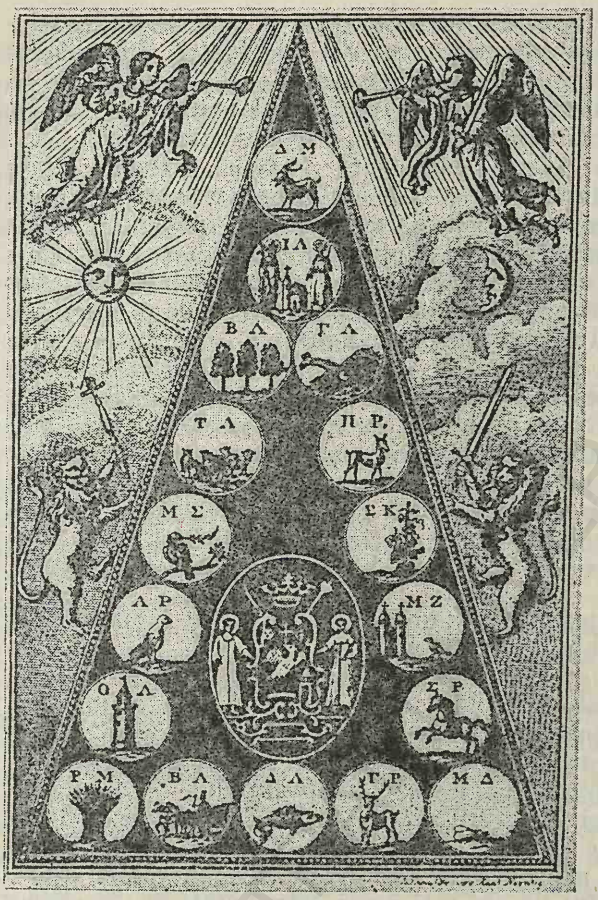

STEMELE JUDEȚELOR MUNTENIEI ȘI OLTENIEI, VIENA. 1819 ÎN *ISTORIA DACIEI*

Cea mai însemnată însă din toate lucrările grecești asupra istoriei românilor e marea *Istorie a Daciei* de Dionisie Fotino. E o operă alcătuită cu răbdare și pricepere, din multe izvoare, cari au fost alăturate și criticate, așa încît să dea o povestire bogată și sigură. Multă vreme, alături de Engel, și mai mult decît acesta, istoria lui Fotino a fost un izvor de căpetenie pentru cei ce s-au ocupat de istoria noastră. Pentru partea mai veche, însemnătatea i-a scăzut, și scrisele lui Fotino se cetesc mai mult de curiozitate, pentru a urmări istoria unei teorii sau unei păreri ; pentru partea mai nouă, cari începe, dacă nu pentru Moldova, măcar pentru Țara Românească, la 1775, folosul ce se poate trage din povestirea lui Fotino, un contemporan, a rămas același ca odinioară.

Din documentele timpului se pot culege destule informații asupra familiei lui. La începutul secolului al XVIII-lea întîlnim pe Gheorghe Fotino în

Ţara Românească [140]. Încă din 1785, dăm de un Antonie Fotino, poate tatăl scriitorului nostru, ca biv vel şătrar [141]. Era căsătorit cu Ecaterina Fălcoianu, de cari se despărţi în 1792, după şapte ani de ceartă [142]. Era postelnic supt ruşi [142 bis], şi, rămîind pe lîngă persoana lui Constantin-vodă Ipsilanti, trecu împreună cu dînsul în Rusia, la 1808 [143]. Un Ξένο Φοτινός se întîlneşte în 1802 în socotelile Cotrocenilor [144]; un Ioan Fotino se desparte de soţia sa Luxiţa în 1818 [145]; un „Fotino" era spiţer al Curţii în 1795 [146]. O pitărească Eufrosina Fotino avea un proces cu un sudit la 1802—3, pe cînd trăia soţul ei, al cărui nume nu ni se dă [147]. În fine, se ştie că, după 1821, Ilie Fotino, fiul lui Dionisie, a făcut o povestire a împrejurărilor din timpul Zaverei, cari e unul din izvoarele cele mai importante asupra acestei mişcări. Dar nici despre Dionisie, nici despre Ilie nu cuprind nimic numeroasele hîrtii contemporane pe cari le-am cercetat. Aşa că trebuie să ne mulţămim cu portretul din „Revista nouă", III, şi cu cîteva note bibliografice. Mai ştim atîta că a scris *Noul Erotocrit*, apărut la Viena în 1818 [148].

Dar din însăşi scrierea celui dintîi se află ceva asupra vieţii lui. Era dascălul copiilor lui Dumitrachi Ghica sau omul lui de casă. Cu prilejul războiului din 1787, el spune că se găsea pe lîngă acest bătrîn, influent şi bogat boier [149]. Pribegi cu dînsul în Ardeal, stătu cu familia sa la Sibiu, se întoarse în ţară la 1802, fu printre acei ce primiră la Dunăre pe noul Domn Alexandru Suţu, cari se opri în cale la satul Rădvani al lui Scarlat Ghica. Era în Bucureşti pe vremea marelui cutremur, pe cari l-a cîntat în versuri intercalate în cronica sa, şi a căpătat poate vreo funcţie sau vreo favoare de la Suţu, pe cari-l califică de „nemuritor" şi-l numeşte „părinte al patriei". În 1808, el îşi tipărea opera la Viena, în trei volume.

Pentru partea de la început, Fotino a întrebuinţat cronici greceşti, sîrbeşti, turceşti chiar. Din izvoarele naţionale s-a ţinut pentru Moldova întîi la Nicolae Costin, apoi la Amiras, continuat de Kogălniceanu, care Amiras, cum s-a spus, începea cu compilaţia lui Nicolae Costin. Pentru Ţara Românească urmează în cele mai multe cazuri *Cronologia critică* a Cantacuzinilor, pe cari a cunoscut-o şi Wolf [150]. Ceea ce nu înseamnă că el îşi

---

[140] „Rev. teol.", III, p. 99.
[141] Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 606, nota 1.
[142] Bibl. Ac. Rom., ms. 642, fol. 68.
[142 bis] *Naum Rîmniceanu*, în Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 273—5.
[143] Ibid., p. 273—4, 279.
[144] Ms. grec 1 al Ac. Rom., p. 19.
[145] Bibl. Ac. Rom., ms. 645, fol. 155.
[146] Există din acest an, în Bibl. Ac. Rom., Corespondenţa Agenţiei: „Fotino, fürst. Apotheker".
[147] Bibl. Ac. Rom., *loc. cit.*
[148] Titlul complet în Papadopulos Vretos, II, nr. 623. Pentru un istoric Teodor Fotino, v. *Apendicele*.
[149] „Marele-ban Dimitrie Ghica, pe lîngă carele împreună şi eu, autorul, Dionisie, mă aflam şi mai înainte şi mai pe urmă nedespărţit în toate evenimentele". După traducerea Sion.
[150] V. mai departe.

interzice să recurgă la întîmplare la cronicile muntene mai întinse : la lucrarea lui Stoica Ludescu, uneori la Constantin Căpitanul, poate chiar la scriitorii din timpul lui Brîncoveanu [151].

De la 1775 înainte, izvoare scrise se mai întrebuinţează încă ici şi colo, şi se citează „însemnări de ţară" sau notele istorice ale lui Iacovachi Rizu, socrul lui Grigore-vodă asasinatul, note ce se păstrau, desigur, în familia Ghiculeştilor [152]. Dar, pentru cea mai mare parte, Fotino nu face decît să exprime, într-o proză clară şi îngrijită, într-o naraţiune interesantă şi curgătoare, propriile sale amintiri. Vom avea ocazie, vorbind de lucrarea lui Dionisie Ecleziarhul, să ne mai ocupăm de spiritul cu totul blajin în cari e scrisă această parte a „istoriei Daciei".

O biografie foarte completă a lui Dimitrie Philippide a fost dată de Al. Philipide, în *Archiva din Iaşi* [153], şi ne mulţămim a trimite la dînsa pe cetitor. Trebuie să menţionăm însă lucrările sale, dintre cari una are însemnătate, o mare însemnătate pentru istoria românilor. O altă scriere a lui are un caracter cu totul curios. Lui Philippide-i venise în minte să alcătuiască o limbă universală, şi ideile lui în această privinţă se cuprind în Ἀπόπειρα ἀναλύσεως τοῦ νοουμένου ἑτεροίας παρὰ τὰς νῦν, πρῶτον ἐκπονηθεῖσα καὶ ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ ἀποπειρογράφου τῆς Ῥουμανίας[154].

Pentru a avea o idee despre înfăţişarea acestei limbi, reproducem cu caracterele speciale alese de autor aceste cuvinte : ϑι βελφοMκ Τον σο σ σε νινοM.

În anul următor apărea, tot la Lipsca, o traducere a lui Florus [155], dedicată boierilor Ioan Gheorghe Balş şi Alexandru Gheorghe Panaioti, ca „unor prieteni ai învăţăturii şi istoriei" [156].

Cît despre *Istoria şi Geografia României*, cartea cari ne interesează mai mult — Ἱστορία şi Γεωγραφικόν τῆς Ῥουμανίας, această preţioasă carte de critică şi statistică, în cari multe, nouă şi folositoare informaţii, precum şi idei ingenioase, se dau într-o formă greoaie şi obscură, de un clasicism abstrus, ea n-a ieşit niciodată în întregime, cum se afla poate în hîrtiile autorului. Singure partea întîi şi a doua din tonul I apăruă la Lipsca în 1816. În materie de istorie, agerul, învăţatul, dar încîlcitul scriitor, nu merge mai departe decît epoca veche. Dar, ieşind pe alocurea din negurile originilor, spiritul vioi al acestui grec din Tesalia atinge şi întrebări din istoria noastră mai nouă şi se ocupă de persoana descălecătorilor [157].

---

[151] Cf. şi *Mem. Ac. Rom.*, XXI, secţ, ist., p. 423—5.

[152] Pentru moartea lui Mavrogheni, el se reazemă pe o „notă autografă a marelui postelnic Iacovachi Rizu, carele s-a ocupat de această istorie". Traducerea lui Sion.

[153] IV, p. 162 şi urm. — Dimitrie moare în Basarabia la 1832.

[154] Lipsca, Tauchnitz, 1817, in 8°.

[155] Ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ ἀποπειρογράφου τῆς Ῥουμανίας.

[156] Τοῖς φίλοις τῶν λόγων καί τῆς ἱστορίας. Exemplarul Academiei Române e acel oferit de traducător lui Ioan Sturdza, cum se vede din aceste cuvinte : τῷ Ἰωάννῃ Στούρζια ὁ μεταφραστής. Philippide a mai scris cărţi de şcoală şi prescurtări.

[157] v. G. Erbiceanu, în „Arch. soc. şt. şi lit., din Iaşi", III, p. 608 şi urm. Fragmente din Philippide, în „Rev. teol.", IV, p. 76 şi urm.

În mult mai slabă măsură decît în Moldova, copierea de cronici continuă şi în Ţara Românească în această perioadă. Ni se vorbeşte de un ms. al lui Constantin Căpitanul, transcris la 1761 [158]. Ştim că tot din această vreme este şi manuscriptul cuprinzînd domniile din Moldova şi Ţara Românească „istoria principatelor", copiat de Ştefan logofătul şi tipărit ca o lucrare a lui originală în *Trompeta Carpaţilor* pe 1871 [159]. Din aceeaşi epocă e şi manuscriptul cronicii de supt Ioan Mavrocordat, copiat de Ioniţă Şoimescu [160] la 1792 [161].

Ca şi în Moldova, se făceau, pe manuscripte, scurte însemnări cronologice. Astfel, notiţele cronologice de la 1787 înainte, publicate de V. A. Urechia în *Pe file de ciaslov* [162]. Se alcătuiau ca şi acolo hrîtii administrative, acte publice cuprinzînd o expunere istorică. S-a tipărit o *Statistică a Ţării Româneşti* din 1820 [163]. Arzul prin cari boierii munteni mulţămesc Porţii pentru alegerea ca Domn a lui Alexandru-vodă în 1806 are pe alocurea înfăţişarea unei cronici [164].

Dar aici avem cronici întinse, bogate, uşoare şi plăcute de cetit. De mult nu mai fusese aşa de roditoare istoriografia în Ţara Românească. După 1774 s-au scris : cronica lui Dumitrachi stolnicul, cronica rimată a pitarului Hristachi, cele două opere istorice ale lui Mihai Cantacuzino, *Istoria împăraţilor otomani* de Ienachi Văcărescu, Cronograful, preţiosul cronograf naiv al lui Dionisie Ecleziarhul.

Cea dintîi cronică se atribuie lui Dumitrachi stolnicul, ceea ce o spun şi cele două ms. în cari ni s-a păstrat [165], şi în cursul povestirii autorul se numeşte o dată : „pe mine Dumitrache biv vel medelnicer" [166]. Dar în alt loc s-a crezut că se dă şi numele de familie : „Iar, de eftinătate, cîte au fost de o para, în dăstul va fi mărturia dumnealui Dumitrache *Varlaam*, biv vel medelnicer, ca unul ce s-a întîmplat, ci încă, pînă a nu lua război sfîrşit, au apucat la sănătoasa" [167].

Avînd astfel şi numele de familie, putem urmări mai lesne pe Dumitrachi medelnicerul, apoi stolnicul [168].

Asupra carierii lui înainte de război ştim numai atîta că el a fost de cinci ori la Constantinopol, căci în 1774 ne spune că se ducea a şasea

---

[158] Melhisedec, în „Rev. p. ist., arch. şi filologie", V, p. 146.
[159] Cf. şi *Letopiseţele*, I, p. XVIII, nota 3.
[160] v. vol. II, p. 215, nota 1.
[161] Cf. şi Melhisedec, *l. c.*, p. 146.
[162] „An. Ac. Rom.", X, secţ. ist., p. 245 şi urm.
[163] *Ibid.* IX, p. 41 şi urm.
[164] Bibl. Ac. Rom., doc. VII/138 : 25 august 1806.
[165] Unul odată la Muzeul din Bucureşti, nr. 335 ; altul la Bibl. Ac. Rom., nr. 399.
[166] „An. Ac. Rom.", X, p. 447 ; cronica a fost tipărită acolo de V. A. Urechia. De dînsa vorbise numai Bălcescu, dînd în chip greşit — *Magasinul istoric*, I, p. 11 — cuprinsul operei *Clucerului Dumitrache*, şi Gaster, cari a tipărit un fragment, după ms. de la Muzeu, în *Crestomatia* sa.
[167] *Ibid.*, p. 392.
[168] Un altul însă e Şătrarul, despre cari vorbeşte cronica, p. 447 : „Pămînteanul nostru, dumnealui hagi Dimitrache vel şetrar".

STEMELE UNITE ALE ŢĂRILOR ROMÂNEŞTI DIN *ISTORIA DACIEI* DE D. FOTINO

oară : „Iar mie atuncea îmi era al şaselea mergere“ [169]. Grigore Ghica îndemnînd în 1768 pe boieri a stărui pe lîngă ruşi ca ei să cruţe ţara, fraţii Pîrvu şi Mihai Cantacuzino, cari erau înţeleşi cu duşmanii, făcură ca această misiune, în cari amestecară o alta din partea lor, să fie încredinţată „Pitarului Dumitrache Varlaam, ce avea soţie o vară primară a lor“. Oprit în cale de *volintiri,* el fu liberat, cînd se află scopul tainic al trimiterii lui. Dumitrachi trebui să conducă trupele cari veneau să ocupe Bucureştii şi pe cari el le-ar fi dorit alcătuite din elemente mai sigure decît aceeaşi volintiri [170]. Supt administraţia lui Pîrvu Cantacuzino, el fu numit ispravnic al agiei, cu titlul chiar de agă. Fu unul dintre puţinii ce rămaseră în 1769 în jurul acestui patron [171]. Ni se afirmă chiar că ruşii l-ar

[169] p. 464.

[170] *Gen. Cantacuzinilor,* în *„Buciumul“*, I, p. 159—60. Deosebit de dînsul e „Paharnicul Dumitrachi /Racoviţă ?/, ce fusese unul din cei doi sfetnici ai lui Stavrache“, fu prins de Pîrvu Cantacuzino în 1768 — ibid. — şi fu făcut apoi ispravnic de logofeţie.

[171] *Ibid.*

fi numit mare-postelnic [172]. Vedem din cronica lui că era în București la april 1770 [173]. Era întrebuințat în vreo cancelarie, căci ne afirmă că a cetit un ordin turcesc către marele-vornic Nicolae Dudescu: „Cum și însumi am citit tălmăcirea". Se găsea încă în acest oraș cînd se aștepta sosirea comitelui Orlov: „unde așteptam pă Graf Orlov, ca să vie în București, pă vedere" [174].

În august 1774, el merse cu biv vel slugerul Constantin Cocorescu la mareșalul Rumianzov, ce se afla la Focșani. Îl găsiră bolnav și stătură aici treizeci și cinci de zile, împreună cu delegații Moldovei. Ienachi Cuza, cari fu decapitat mai tîrziu de Costache Moruzi, și Ienachi Chirica, biv vel pitar. Recomandarea lor către marele-vizir Muhzun-Oglu fusese redactată încă din august [175], dar ei nu putură pleca, pentru a înfățișa vizirului dorințele de Domnie pămînteană ale românilor, decît la 9 ale lunii următoare. Cocorescu căzînd bolnav, el fu înlocuit prin Stan Jianu, biv vel medelnicer [176].

Plecarea era prea tîrzie pentru a se putea căpăta ceva. În calea de la Silistra spre Constantinopol, delegații aflară numirea noilor Domni, cari erau greci amîndoi. La 30 octombrie, după ce trimișii boierimii ajunseseră acum la Constantinopol, cuca se dădu Domnului muntean, Alexandru Ipsilanti. Ei cerură instrucții de la acei cari pusese la cale deputația, și delegații munteni primiră răspunsul de a recunoaște pe Ipsilanti. La 23, ei se prezentau ca niște supuși credincioși înaintea acestuia, dar rămaseră în Constantinopol, pentru a reclama confirmarea celor „zece capitule, cum le-au legiuit împărații în tractaturi" [177]. În sfîrșit, hatișeriful se acordă după ce Ipsilanti pornise acum către reședința sa, și atunci, la 21 decembrie, plecară și cei doi mandatari, cari ajunseră în drum pe vodă și veniră cu dînsul [178].

---

[172] *Ibid.*

[173] p. 374.

[174] p. 409.

[175] *Uricariul*, VI, p. 428—30; Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 136, nota 1.

[176] Cronica lui Dumitrachi, p. 460—1. Un Gheorghe Jianu, biv vel medelnicer, la 1794; Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 804. Stan fusese făcut păharnic de ruși și trimis în Oltenia, după *Geneal. Cantacuzinilor.*

[177] *Cronica*, p. 461—5.

[178] *Ibid.*, p. 465; v. hatișeriful în Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 690 și urm. Iată povestirea pe cari o dă Sulzer, partea inedită: „Aber Ipsilanti bekam Befehl da halt zu machen, sobald der Krajowaer Schian mit einem gewissen, sehr verschmitzten, Logofeth Dumitraki um die Bestätigung des vom Lande gewählten Braschkowan in Konstantinopel eintraf. Ueber 40 Tage blieb Ypsilandi zwischen Furcht und Hofnung auf seinen Dorfe vor Konstantinopel sitzen. Inzwischen wusste dieser feine Grieche erstlich den Logofeth Dumitraki und endich, doch mit vieler Mühe, auch den ersten Abgeordneten, den Schian, zu gewinnen". Hatișeriful a fost tipărit supt acest titlu: „Hatișerifu al prea-puternicului împăratu sultanu Hamidu, care s-au dat prin rugăciunea obștii, ce s-au trimisu cu deputați, dumnealui paharnicul Stanu Jianulu și dumnealui medelnicearului Dumitrache, prinul recomndația peraînățatului feldmareșalu, Petru Romanțovu, către preasltăvitulu pragu al împărăției, odată după incheiarea păcii între împărăția rusească și între Poarta othomanească, în cea dintîi domnie a Măriei Sale Alexandru voevodu Ipsilantu". Și un alt hatișerif s-a tipărit: acel din 1791, fără a se arăta anul și locul.

În 1775 se pare că Dumitrachi deveni mare-clucer [179]. În 1777, găsim pe „Dumitrache Varlaam vel păharnic [180]. Însă Dumitrachi stolnicul din 1781—3 era un Colceag [181], şi e imposibil să se deosebească cei doi stolnici în documentele numeroase ce-i privesc de aici înainte [182]. Dar încă în 1785 Dumitrachi cronicarul era numai păharnic [183]. Prin 1788 se păstrau la Braşov cărţile „stolnicului Dumitrachi", fugar undeva din cauza noului război [184]. În 1790 vedem pe un „stolnic Dimitrachi" reclamînd zestrea unei fiice a sale de la fostul său ginere Nicolae Lipănescu, biv treti postelnic ; bătrînul e prezentat de fiul său Aleco, fost al treilea vistiernic [185]. În 1791 însă, o anafora pentru biblioteca de la Sf. Sava e semnată de „Dumitrachi Varlaam" şi de „Dumitrachi stolnicul" [186]. Aş crede că scriitorul nostru e acel „Dumitrache biv vel medelnicer", cari apare în 1794 cu o reclamaţie de bani [187].

Cronica lui Dumitrachi e, propriu vorbind, nişte memorii. Autorul ei spune ce a văzut întîmplîndu-se de la deschiderea războiului ruso-turc pînă la întoarcerea sa cu Alexandru-vodă, din Constantinopol. Uneori adună informaţii de la unii şi de la alţii, precum face pentru călătoria boierilor la Petersburg : „Cum ne povestiră cei ce s-au aflat în Petersburg" [188], pentru lupta de la Giurgiu, în privinţa căreia se *pliroforiseşte* „de la un preot rob răscumpărat în Ruşciuc" [189]. Toate aceste ştiri nu sînt foarte numeroase, şi dimensiunile mari ale cronicii se explică numai prin marele număr de acte ce se intercalează într-însa : actele pentru împărţirea Poloniei, manifestul din 1773 al hanului, documentele relative la congresul din 1773, tratatul de pace din anul următor. Cît despre formă, ea e naivă, cu uimirea asupra meşteşugului tunurilor „sicrete" [190], cari umplu de admiraţie şi pe Dionisie Ecleziarhul. Limba e rea, stricată, încîlcită, amestecată cu cuvinte

---

[179] Urechia, *Ist. Rom.*, p. 173, nota 1.
[180] *Ibid.*
[181] *Ibid.*, p. 217, nota 2.
[182] *Ibid.*, p. 237, 369, 430, nota 1, 448—9, 480—1, 503, 504, nota 1 ; 511, 512, nota ; 513 nota, 609, 1065, 1174—5.
[183] Reclamaţie contra lui „păharnicul Varlam", 19 februaric 1785 ; Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.
[184] *Ibid.*
[185] *Ibid.*
[186] Urechia, *Ist. şcoalelor*, I, p. 67.
[187] Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 600—1. Încolo, avem pe un Dumitrachi clucerul, între anii 1793 şi 1815 ; *ibid.*, p. 717, 796, 810, 828—9 ; Papiu, *Tesaur*, II, p. 348 ; un al doilea în 1815 ; Bibl. Ac. Rom., doc. XXXIX/98. Un Constantin Varlaam, în 1794, Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 287 şi urm., 625 — poate puternicul vistier de mai tîrziu ; Papiu, II, p. 340, Erbiceanu, *Cron. Greci*, p. 279, 283, 290 ; *Didachiile lui Antim*, p. XII ; Hurmuzaki, *Supl.* I[3], p. 382, nota 2 ; p. 384. Un păharnic Dimitrie Varlaam în 1807, cu Anton Fotino, serdar ; *Cron. Greci*, p. 271. Pentru stolnicul Dumitrachi mai vezi Urechia, *Domnia lui Caragea*, 1898. Pentru un Varlam — „Vurlam" —, un proces din 1794 cu baronul de Langenfeld ; Bibl. Ac., Rom., nîrtii necatalogate ; Cf. *„Lit. şi artă română"*, V, p. 28 şi urm. Pentru o familie de boierinaşi Varlaam, prin Romanaţi, Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 616—7.
[188] p. 378.
[189] p. 397.
[190] p. 448.

turceşti. Acest boier muntean, de neam românesc, descrie, în adevăr, astfel pe un *volintir*, pe cari vrea să ne facă a-l vedea aievea : „Un grec rumeliotis, după stat, după chip, după căiafet, chiar citac deliormănean, pînă şi barba îi era cerceve-sacalî“ [191]. Se cunoaşte că fusese de şase ori la Constantinopol şi că era contemporanul lui Ienachi Kogălniceanu şi Ienachi Văcărescu !

Dintre cîte cronici în versuri — afară de a lui Beldiman — s-au scris în principate, desigur că cea mai bună e a pitarului Hristachi. E un om de talent acest obscur boier muntean, acest necunoscut figurant de la Curtea lui Mavrogheni ; un glumeţ cu haz, cari spune scurt şi cuprinzător, în versurile sale, şi ele, cuprinzătoare şi scurte, ceea ce ştie şi ceea ce simte. Prozodie şi metrică nu ştia el cît vornicul Beldiman şi nici măcar cît Zilot Românul ; de modele literare, de Young şi Homer, habar n-avea, ca acel dintîi ; ce gînduri adevărate avea Mavrogheni, ce planuri formase, ce urmărea cu febrila lui activitate originală şi burlescă, aceasta n-o putea bănui el, boierinaşul, din depărtatul său colţ de umbră. Ca izvor istoric, el nu ne dă fapte nouă, ca poet el se mulţămeşte cu metrul poeziei populare şi cu săraca rimă din cîntecele frumoase ale tuturora. Ceea ce nu-l împiedică de a fi legibil : îl urmăreşti cu atenţie, cu interes : gluma lui prinde, satira lui se potriveşte ; din versurile naive răsar tipuri, se desface o viaţă, o epocă, pe cari le vedem prin simpla poemă a acestui om simplu.

Pitarul Hristachi, — cine va fi fost el, căci pînă acum nimic nu s-a găsit despre dînsul şi noi n-am fost mai fericiţi decît alţii —, ştia greceşte de bună samă, şi el va fi cetit poate stihurile de laudă exagerată ale lui Manolachi Persiano. Cartea acestuia, cari a trebuit să fie foarte răspîndită, a apărut în 1789, februarie, şi poema lui Hristachi poartă (în original ?) titlul de *Istoria faptelor lui Mavrogheni-vodă şi a răzmiriţei din timpul lui, pe la 1790*. Ultimul eveniment ce se descrie în ea e intrarea nemţilor în Bucureşti

La leatul optzeci şi nouă,
Octombre douăzeci şi două [192].

Satira va fi fost provocată de *engomion*, cari a stîrnit poate şi atacul violent al unui poet grec anonim. Dar pitarul poet nu e adversar înverşunat al lui vodă, pe cari-l înţelege atît de puţin, cît putea înţelege un spirit simplu ca al lui o natură atît de complicată, atît de bogată în prefaceri, ca a lui Mavrogheni. El nu tăgăduieşte că noul Nicolae-vodă a fost precedat de o bună reputaţie de om priceput şi energic :

Iscusit şi om al trebii,
Şi încă un dar mai are :
Căci e om şi viteaz mare.

---

[191] p. 395.

[192] Şi Beldiman dă o dată în versuri : *Tragodia*, p. 339 : „Marţi, în 22, în luna lui Fevruar“.

Recunoaşte că s-a înfăţişat bine : „cu plecăciune", „cu galantonie". *Nizamul,* ordinea, administraţia lui Mavrogheni nu-i displace : el aprobă oprirea luxului, măsurile aspre contra hoţilor, alaiul impunător al Curţii păzite de galeongii, primblările Domnului :

Călare voinicește
Și la cap legat turcește,

măsurile de poliţie, cari opresc circulaţia în timpul nopţii :

Cum auziam dînd tunul,
Numai toţi pe-acasă drumul,
Şi nimeni nu îndrăznia
Să stea la muzaverea,

apariţia lui neaşteptată, pretutindenea :

Turcește, călugărește,
Schimbat ca Doamne ferește,

măsurile, imitate după ale lui Constantin Mavrocordat, ca popii să se găsească totdeauna în biserică :

Stau preveghind în picere,
Cu ochii pe drum sticliți
Și cu dinții risipiți.

Cînd vodă ia aere de luptător, el nu le crede tocmai ridicule. Se bucură de scoaterea la muştră, după „regule curate", a românilor cu opinci [193], de scoaterea la oaste a ţăranilor, cari

părea c-au fost cătane,
De cînd au eșit din foale,

şi mergeau

pe cîmpie
Mîndri și cu veselie.

Cînd grecii rîd de luptătorii improvizaţi, poetul ia apărarea acestora :

Grecii, ca niște măgari,
Se miră de opincari,
Cari, de cînd s-au născut,
Puşca în ochi n-au văzut.

El mărturiseşte că la venirea cîrdurilor de turci prădalnici spre Bucureşti, Mavrogheni şi-a făcut datoria oprind, cu asprimea şi lipsa lui de frică

[193] O proclamaţie a lui Mavrogheni în „Rev. teol.", IV, p. 218—9.

obișnuite, jaful. Turcii sînt bătuți, din porunca Domnului, de „zapcii și de Arnăuți" :

Cum auzia de aga,
Tremurau turcii ca varga.

La povestirea expedițiilor, uneori bine conduse și încununate cu izbîndă, ale inimosului grec, pitarul nostru se aprinde și exclamă cu un entuziasm naiv :

Brava, Mavrogheni, brava !
Altul ca tine mai sta-va ?

sau :

Voevod era
Sau a vizir sămăna ?

Ori, în fine :

Care Domn au mai stătut
Trei tuiuri să fi avut
Și care alt să se bată
Cu doi împărați deodată ?

Chiar fajul pe cari, oprindu-l pentru turci, îl face Mavrogheni prin chiar ostașii săi, i se pare scuzabil în asemenea împrejurări :

Adevăr spun că prăda,
Dar nevoia-l îndemna..

Și apoi, observă poetul, în glumă poate :

Jefuia unde știa.
Pe care știa că n-are,
Nu-i mai făcea supărare.

Războiul i se pare un groaznic război, și el adoptă un ton tragic pentru a cînta luptele la cari participă acela pe cari poeții săi de Curte îl făceau „noul Alexandru", „noul Hercule", „Achile" :

Pe-atunci trăznia tunurile,
De le mergea fumurile :
De trăznet mult și de pleznet,
Îți sbura părul din creștet.

Dar, la urma urmei, cum am spus, pitarul nu înțelege mare lucru din firea neașteptatului voievod și „nu-i dă de rost" mai mult decît alții. Ceea ce-l face a-și pune Domnul în rîndul nebunilor :

Cînd ședeai cu el la sfat,
Chiar nebun adevărat.

Se știe că boierii mari n-au prea avut motiv să laude stăpînirea unui Domn cari i-a urmărit în tot timpul, pe dreptate sau fără, cu bănuielile lui,

i-a jefuit, i-a amenințat, i-a insultat și i-a aruncat peste hotare în exil. Vom vedea cum vorbește despre dînsul Ienăchiță Văcărescu, unul dintre prigoniți. Sulzer pomenește de închiderea la Curte a mitropolitului Filaret, despre cari se zicea în popor că a fost cusut într-un sac pînă la gît și că i s-a pecetluit barba de o masă sau de o sofa, pînă ce s-a învoit să plătească un preț de răscumpărare de o sută de pungi, Brîncovenilor li se cerură două sute de pungi și, pentru a le încasa, Mavrogheni le scoase în vînzare toată averea. Mai tîrziu, s-ar fi luat mitropolitului alți bani, și el ar fi plătit în total pînă la trei sute de pungi.

Pe vremea lui, spune același informator, boierii trebuiau să steie în picioare la Divan, și ei fură îndemnați, în cuvinte potrivite cu natura sfătuitorului, să meargă la mitropolie pentru a învăța pravila. Brîncovenii, Văcărescu, Filipescu trecură Dunărea supt pază și fură aruncați în surgun la Rodos, pînă la sfîrșitul acestei domnii strașnice pentru cei de sus [194].

De aceste lucruri nu se preocupă tocmai mult Hristachi, iar, de învinuit pe vodă pentru săvîrșirea lor, nu o face așa de aspru. Se mulțămește a însemna că boierii au fost cercați de bani, că un Cîmpineanu a trebuit să fugă la Viena, lăsînd în urmă familia sa, cari fu persecutată, că la fugă trebui să recurgă și spătarul Iancu Cantacuzino Măgureanu. Filipeștii fură surguniți pe „un vîrf de munte". Și atîta tot.

Lăsînd fără apărare pe marii boieri, el, pitarul, se arată a fi de boierie cinstită, căci își face rîs de cumpărătorii de titluri boierești supt Mavrogheni, pe cari ni-i prezintă

Măsurînd tot de prin casă,
Și dînd pînă la cămașă,
Numai și numai să fie
În rînd l-archontologhie.

Satira se îndreaptă apoi asupra favoriților Domnului. Ne descrie cu satisfacție pățania lui Deșliu, ne prezintă glumind pe Perticari astronomul, om cu trecere mare — știm aceasta și din Sulzer [195] — la un Domn cari pretindea că prevede viitorul și se făcea că are viziuni sau le avea în realitate. Dar acela pe cari-l iartă mai puțin e Dumitrachi Turnavitu, contra căruia pare să fi avut motive personale de plîngere. „Turnavitul Dumitrachi pricopsitul", lăsat ispravnic de Scaun, cînd Domnul pleacă în război, e zugrăvit astfel, cu răutate :

Mojic, gros și necioplit
Și-un fudul deosebit...
Avea în cap o căciulă
Țuguiată ca o sulă,
Și o ghebă în spinare
De nu făcea cinci parale,

[194] Partea inedită.
[195] *Ibid.*

De abà roşie ruptă
Cu aţă albă cusută,
Cu poturi, cu iminei,
Se deprinsese cu ei,
Iar, să-l fi văzut călare,
Chiar vătaf de haimanale.

Şi felicitările care urmează :

Aferim Dumitrăchiţă !
De-ar mai fi vreo răzmiriţă
Şi un Mavrogheni Domn,
Ştiu că tu te-ai face om.

Nu se poate zice că gluma e supţire şi că are măsură, dar, într-o vreme cînd scriitorii de la noi ştiau aşa de bine meşteşugul de a se face ilegibili, trebuie să fim recunoscători acestui mic boier cari, în ignoranţa lui, n-a descoperit această artă [196].

Venim acum la lucrările, cu mult mai importante decît ceea ce am văzut pînă aici, ale lui Mihai Cantacuzino.

„M-am născut, scrie însuşi, în opera sa cea mai întinsă, *Genealogia Cantacuzinilor,* în Valachia, la anul 1723, unde am fost vel vistier, fiiu a celui odinioară cnez şi graf de Imperiul Romanicesc Matei Cantacuzino, Marele Ban al Craiovei, şi al soţiei lui, Păunei, fiicei lui Belisarie, fiiul vorniculuı Rusti" [197]. Matei fusese cel dintîi ban al Craiovei după ieşirea nemţilor din Oltenia [198] ; era fiul lui Pîrvu, fiul cel mai mare al lui Drăghici Cantacuzino şi al Ilincăi lui Mareş Băjescu, şi se cobora astfel din fiul cel mai mare, mort înainte de vreme, al lui Constantin postelnicul cel bătrîn. Mihai avea doi fraţi, pe Pîrvu şi pe Răducanu. Cel dintîi fu unul din pribegii munteni la 1752, după ce suferise închisoarea. Matei Ghica, prigonitorul familiei, căzînd, succesul lui, Constantin Racoviţă, chemă, prin Ioan Cantacuzino Păşcanu, — Ioniţă Canta cronicarul, cred —, pe Pîrvu şi pe Mihai, şi făcu pe cel mai mare din fraţi mare-păharnic. Supt Constantin Mavrocordat în a cincea domnie, la 1756, Pîrvu căpătă logofeţia cea mare, pe cari o păstră şi supt Scarlat Ghica şi în noua domnie, a şasea, a lui Constantin-vodă. În timpul guvernului nou al lui Constantin Racoviţă, început la 1763, el e mare-vornic. Dar „Dudescu cel bătrîn", om ambiţios şi intrigant, ne asigură Mihai, care „vrea el să fie la toţi Domnii cel dintîi sfetnic", formează o *ceată* cu vornicul Dumitraşco Racoviţă şi cu vistierul Badea Drăgănescu şi aduce schimbarea Divanului [199]. Cel nou însă nu corespundea do-

[196] Opusculul lui Hristachi s-a tipărit întîi în „Buciumul" pe 1862, numerele de la 23 ianuarie la 2 februarie, de Cezar Boliac. De aici — nu se ştie unde e astăzi manuscriptul — a fost reprodus în Urechia, *Ist. Rom.,* III şi, în fine, într-o ediţie separată, de G. Adamescu, în Colecţia Müller.

[197] Nu Rasti, ci Rastea, *Gen. Cantacuzinilor,* ed. mea, p. 24, 116, 117.

[198] Tunusli, Ἱστορία τῆς Βλαχίας p. 293.

[199] v. memoriul meu la Academie, VI, an. 1926, p. 36 şi urm.

rinţilor, arătate în scris, ale partidului. Racoviţă trebui iarăşi să se supuie, făcînd pe tînărul Dudescu mare-vistier şi dînd toată ţara pe mîna bătrînului [200]. Stavarachi izbuti să aducă învingerea acestor puternici şi aruncarea lor în temniţă. De formă, fură închişi şi cei doi fraţi mai mari Cantacuzini, dintre cari Pîrvu fu pus „la odăile Seimenilor", de unde avea voie să viziteze însă noaptea pe Mihai. Dar ei refuzară să-şi pîrească duşmanul căzut şi să-i aducă moartea, aşa încît merseră să ţie tovărăşie, în beciul hoţilor, lui Dudescu. Revolta populară ce izbucni după două săptămîni le deschise tuturora porţile temniţei.

Supt Ştefan Racoviţă se pare că Pîrvu suferi o nouă închisoare, puţin serioasă. Scarlat Ghica îl făcu din nou mare-logofăt, iar Alexandru, fiul lui Scarlat, îl ridică la bănie. Supt acesta din urmă, venind în Ţara Românească maiorul rus Nazarie Carazin, pentru a spiona înaintarea războiului, el fu sfătuit să se adreseze lui Pîrvu Cantacuzino, ca celui mai rîvnitor pentru creştinătate dintre boierii munteni. Supt noul Domn, Grigore Alexandru Ghica, Nazarie, cari se înţelesese foarte bine cu banul Pîrvu, se întoarse iarăşi în ţară, aducînd complicelui său darul de cinste al unei scrisori şi unui portret ale împărătesei. Mulţămitor pentru această distincţie, el primi să împărţească manifestele pe cari spionul le adusese cu sine [201]. Pe atunci el era, în noua domnie, mare-spătar.

Cînd o bandă de voluntari ruşi, condusă de un moldovean, de un călugăr de la Argeş şi de cronicarul Dumitrachi Varlaam, năvăli în Bucureşti — după cerea lui Pîrvu —, el alergă înaintea „ostaşilor împărăteşti" cu două sute de arnăuţi şi puse să se facă un aşa de mare zgomot, încît 5 000 de turci, cari garnizonau oraşul, se speriară şi fugiră. El luă în primire pe beizadelele Matei Ghica şi Alexandru Mavrocordat şi, la urmă, pe Domnul însuşi, ce se ascunsese în hanul lui Şerban-vodă, la un lipscan [202]. El numi noul Divan şi conduse de fapt, de acum înainte, ţara, peste cari spera să fie Domn [203]. Cînd o emigrare generală se porni, către sfîrşitul anului 1769, el rămase în Bucureşti, cu puţini boieri de casa sa. Chemat, la începutul anului următor, de Carazin, pe care 3 000 de turci îl închisese la Comana, el alergă acolo, cu un maior rus, fu încunjurat în pădure şi ucis. Capul rebelului se trimise marelui-vizir la Isaccea [204].

Fratele mai mic al lui Mihai, Răducanu, fu unul dintre cei doisprezece „feciori de boieri" pe cari Constantin Mavrocordat îi trimise după 1744 la Veneţia „pentru învăţătură", şi stătu acolo nu mai puţin decît trei ani pînă ce pîrile lui Mihai Racoviţă făcură ca aceşti „coconi" să fie rechemaţi din ordinul bănuitorilor turci. La plecarea lui în străinătate, el era însurat de

---

[200] Domnul îi era văr primar.

[201] Cf. cu *Gen. Cantacuzinilor*, „sireaua" lui Drăghici, de unde am luat lămuririle de pînă aici, Giers, în „Arch. soc. şt. şi literare din Iaşi", VIII, p. 649 şi urm.; colecţia lui Mihai, în *Genealogia*, p. 158 şi urm.

[202] v. şi vol. I, p. 501—2.

[203] „Dumnealui, ce gîndia că poate să se facă Domn ţării de către muscali", scrie Ianachi Văcărescu, în *Ist. împăraţilor otomani*.

[204] *Genealogia*. El lăsă numai o fată, Maria, care se mărită după Ioniţă Guliano, şi apoi după Tudorachi Balş; *ibid.*

vreo cinci ani cu Maria Paladă. La întors, el merse cu Domnul în Moldova [205] şi, după doi ani de şedere în această ţară, îl întovărăşi, la 1750, în exilul din Constantinopol [206]. Aici el se căsători a doua oară cu Ecaterina, sora lui Mavrocordat Firaris, Domnul de mai tîrziu al Moldovei. În 1769, el se retrase la Braşov cu familia sa şi a celor doi fraţi ai săi. Aflînd însă îndată de moartea lui Pîrvu, el se întoarse lîngă generalul rus Zametin în Bucureşti. Îl conduse apoi pînă la Iaşi, împreună cu alţi membri ai familiei sale, şi participă la lupta de la Cahul. Vrînd să folosească prietenilor săi muscalii, el organizează un polc de „români, moldoveni şi ardeleni", cu cari se luptă vitejeşte în 1771 supt Silistra, salvînd oastea împărătească. Muri de un accident de vînătoare la 20 martie st. v., 1774, lăsînd şi un fiu Ioan, atunci „parucic la pihotă", cari avu o lungă şi însemnată carieră şi ne-a lăsat memorii, redactate în ruseşte [207].

Cît despre Mihai, scriitorul nostru, el era vel medelnicer în 1746 [208]. În 1748 el se căsători cu o bogată moştenitoare, Elena, fata logofătului Constantin Văcărescu şi a Mariei Creţulescu, fiica ea însăşi a Domniţei Safta Brîncoveanu, cari crescuse pe Elena, rămasă orfană. „Cu această însurătoare" ne spune Mihai că „s-a foarte îndestulat, fiind Elena, soţia lui, bogată de moşii, vii şi de dobitoace" [209]. În 1753, Constantin Racoviţă-l rechemă din Moldova, unde se refugiase supt Matei Ghica, şi-l făcu marestolnic. În 1755, Domnul împăcîndu-se cu boierii, în fruntea cărora se găseau Barbu Văcărescu şi Constantin Dudescu, Mihai fu însărcinat, împreună cu serdarul Sandu Bucşănescu, să aducă înapoi în ţară pe episcopul de Rîmnic, Grigore, cari emigrase, împreună cu „boierii Craiovei", în semn de protestare. La întoarcere, i se dădu vistieria, şi Mihai se mărturiseşte cu naivitate că „printr-acest prilegiu, cu această boierie, s-a foarte îndestulat, adăogind a lui avere" [210]. Vistieria o păstră în toată această domnie, şi chiar supt cîrmuirile următoare ale lui Constantin Mavrocordat şi Scarlat Ghica. Fu pîrît la urmă de banul Dumitrachi Ghica şi de Barbu Văcărescu, dar ei nu folosiră nimic contra lui. În 1764 era biv vel vistier [211], dar fu făcut în curînd mare-logofăt, de Constantin Racoviţă, întors în domnie. Cînd Domnul închise pe Cantacuzini pentru a-i face să pîrască pe bătrînul Dudescu, închis şi el [213], i se făcu lui Mihai propunerea, arătîndu-i că ar fi bine să scape ţara de Dudescu, ce „strică odihna tuturor Domnilor". El refuză,

---

[205] *Genealogia*, p. 119, 121.
[206] p. 121.
[207] *Ibid.*, p. 190, Cf. Bălcescu, *Spătarul Ioan Cantacuzino*, în „Magazin istoric", I, p. 187 şi urm.
[208] „Magazin", II, p. 286.
[209] *Geneal. Cant.*, p. 121.
[210] *Ibid.*, p. 126.
[211] „Magazin", II, p. 180.
[212] „Dînd şi voie să vie rude şi prieteni (la cei doi fraţi), ziua, noaptea, să-l sindrofisească, pe oricare el va vrea; noaptea da voie şi fratelui său Pîrvu, de venia la el, de se împreuna: aceasta s-a prilegit aşa aproape de luni patru; *Genealogia*, p. 135—6.
[213] *Genealogia*, p. 136—7.

cerînd mila lui vodă pentru vinovaţi, şi căzu atunci în aceeaşi urgie ca şi duşmanul de viaţa căruia nu voise să se atingă [214]. S-a văzut mai sus cum Mihai, ca şi Pîrvu, scăpă prin revolta populară contra grecilor, după numai două săptămîni de suferinţă.

Domnul, un mare beţiv, muri tot atunce, după ce băuse, pe fierbinţeala bolii de cari suferea, „vreo trei-patru sticle de apă melisa“ [215]. Succesorului acestuia, lui Ştefan Racoviţă, îi făcu reprezentaţii Mihai pentru nedreptatea ce avuse să îndure: „Bine! acestora — lui Dudescu şi Racoviţă —, patimele le-au fost după fapte, dar ale noastre pentru ce? Find-că este ştiut că niciodată nu m-am amestecat la pîrele Domnilor, ci tuturor le-am slujit cu dreptate, după a mea datorie, încît a fost în Scaun fiecare: aşijderea şi fratelui tău i-am fost cu toată credinţa“. Încurcat, Ştefan răspunse tînguitorului: „Pe voi s-a necăjit frate-meu căci v-aţi lepădat de boierii“. În curînd, sfătuit de Stavarachi, el împăcă pe acest destoinic boier, dîndu-i vistieria, însă cu condiţia expresă de a scoate o anumită sumă din ţară. Noul vistier se opuse însă la impunerea *fumăritului*. Cînd, pe urmă, mai mulţi boieri fură iarăşi puşi la închisoare, Mihai se afla printre dînşii, cu toate că Stavarachi i se jura „pe icoana lui Hristos“ că o face „numai pentru ochii oamenilor“. „Adevărul să zicem — recunoaşte cronicarul — această opreală era cu toată odihna lor, în patru odăi bune, aşternute, cu masă cu bucate, şi cu cafea, cu dulceţuri tot de la Curte, slujindu-li copiii din casă de la vodă, iar, pentru a li aşterne şi a-i desbrăca, avea fiecare cîte o slugă a lui“. Îndîrjindu-se tot mai mult contra prizonierilor săi, Racoviţă-i aruncă însă „tot la Curte, într-o întunecoasă pogribă, cu tare străjuire“, unde stătură pînă ce Paşa din Vidin se gîndi la dînşii.

La 1765, cei doi Cantacuzini fură caimacamii „blîndului“ Scarlat Ghica, cari, ţinînd seamă că lui Mihai se luase nu mai puţin de „nouăzeci de pungi“, iar amînduror fraţilor mai mari pînă la 13 500 de taleri, încredinţă celui dintîi iarăşi sarcina vistieriei. Supt Alexandru Ghica, fratele mai mic n-avu nici o boierie. Apoi, o nouă schimbare întîmplîndu-se, un alt Ghica, Grigore-vodă, făcu din Mihai iarăşi vistiernicul ţării, funcţie pe cari o cedă lui Văcărescu numai în luna lui septembrie a anului 1769 [216].

În acest timp, ca şi fratele său Pîrvu, ca şi Domnul cel nou chiar, ca şi toată lumea, Mihai legă relaţii cu ruşii. Cunoscu pe Nazarie Carazin, căruia-i comunică apoi din partea lui Repnin ordinul de a se întoarce în Rusia [217]. Motivele cari-l îndemnară le dă el singur, vorbind de acelea cari aduseră hotărîrea fratelui său: nedreptăţile turcilor, capriciile Domnilor — şi făcuseră amîndoi cunoştinţă cu multe! —, speranţa de a vedea asigurat mai bine viitorul ţării lor [218]. După ocuparea Bucureştilor, se hotărî ca o

---

[214] Cf. şi Sulzer, partea inedită: „ein billiger vernünftiger und ernsthafter, zugleich aber sehr jähzorniger Mensch..., der den Anfällen seiner brausenden Hitze zu widerstehen, oder jemanden zu schonen, nicht vermögend war“.

[215] v. data morţii (23 ianuarie 1764), în „Bis. ort.“, XIV, p. 73.

[216] *Ist. împăraţilor otomani*, p. 279.

[217] Giers, *l.c.*

[218] *Genealogia*, p. 155—6.

solie să meargă la noua stăpînitoare, împărăteasa. Se aleseră ca delegaţi Mihai Cantacuzino, Nicolae Brîncoveanu şi Ianachi Văcărescu, cari-şi bătu joc de aşteptările Cantacuzinilor şi găsi mijlocul de a scăpa la Braşov [219]. În locul lui fu ales Pantazi Cîmpineanu, şi mitropolitul Grigore primi să conducă pe reprezentanţii munteni : plecarea lor se făcu la 30 noiembrie 1769 [220]. Ei găsiră la Latyczew pe mareşalul Rumianzov, şi în acest loc Mihai află vestea tristă a pieirii fratelui său, pentru cari peste puţin el primi, la Petersburg, condoleanţele împărătesii. Întors în Iaşi pe timpul luptei de la Cahul, în cari se distinse fratele cel mai mic, Răducanu, el găsi aici pe Manoli Vataţe, soţul fiicii sale Maria [221].

Veni cu soldaţii lui Gudovici în Bucureşti şi fu înălţat la demnitatea de mare-ban, a doua după domnie. În 1772, el merge la Focşani într-o nouă solie [222]. Iar, în 1774, văzînd că principatele vor fi restituite turcilor, el se duse la mareşal în Iaşi, stăruind de dînsul ca silinţi nouă să se facă pentru ca ţările să fie anexate la imperiul rusesc sau „să rămînă slobode supt protecţia Rusiei, a Austriei, a Prusiei şi să dea oareşice haraciu şi la Poarta turcească". La Bucureşti, el încercă a face să se mai iscălească o dată *ponturi*, pe cari le-ar duce ca deputat la Petersburg, dar nu izbuti, şi plecă şi fără o autorizaţie în regulă din partea compatrioţilor săi. Pe drum află de încheierea păcii şi urmă calea mai departe.

Întrebat de Potemchin la Petersburg ce gînduri are, el mărturisi sincer că ar voi „să locuiască în patria sa, în Valachia". I se arătă însă că, după rolul ce jucase, o asemenea întoarcere n-ar fi fără primejdie, aşa încît se hotărî a se înstrăina pentru totdeauna. Ruşii îl făcură general-maior, îi dădură 2 000 de şerbi în gubernia Mohilovului, îi procopsiră şi pe cîţi din familia lui se hotărîră să-l imite. Soţia-i murise încă de la 1763 ; o a doua fată, Păunica, măritată cu Constantin Cantacuzino [223], se stinse la Braşov în 1771. Mihai veni întîi o ultimă dată la Bucureşti, unde domnea Alexandru Ipsilanti, şi stătu vreun an de zile, ocupat cu vînzarea marii sale averi imobile, pe cari o dădu, în pripă, lui vodă, pe nimic. „Şi-a vîndut, scrie însuşi, a lui avere sau, să zic, şi-a lepădat averea fără preţ ; care nu puţină era : între celelalte şi şese case de piatră, două în Bucureşti, una în Afumaţi, una în Jilava, una în Filipeşti, şi una în Măgureni, şi la toate şi cîte o mare biserică de piatră" [224]. Ce nu putu vinde, dărui. Astfel, el dădu episcopiei Rîmnicului livada Văcăreştilor, ce se înseamnă într-un act contemporan ca hărăzită de „Escelenţa sa ghenărar-maior Mihai Canta-

[219] v. capitolul ce-l priveşte.

[220] Cf. *Genealogia*, p. 176—7 ; Văcărescu, *op. cit.*, p. 279—80 ; *Arch. rom.*, ed. a 2-a, I, p. 210 şi urm.; Hurmuzaki, VII, p. 81—2.

[221] El se îngrijea de nevoile oştirii ruseşti. Pentru o altă fată, Smaranda, cari e pomenită într-un zapis al tatălui ei, din 2 ianuarie 1764 ; cf. şi ziarul lui Mihai Popovici, în „Tribuna poporului" pe 1901. cf. *Genealogia*, p. 184 şi urm.

[222] Iorga, *Acte şi fragmente*, II, p. 68.

[223] Din linia lui Şerban. Era fiul lui Matei Cantacuzino, fiu el însuşi al lui Beizadea Iordachi ; *Genealogia*, p. 523. Cf. *ibid.*, p. 196 (pentru moartea soţiei sale).

[224] *Genealogia*, p. 197—9.

cuzino, deosebindu-se cu totul de aici“ [225]. Cînd, în fine, nepoții săi, fiii lui Răducanu, se așezară în țară, ei căpătară Filipeștii-de-Pădure de la unchiul lor, înstrăinat pentru viață.

Cînd părăsi București, la 2 mai st. v., 1776, îl însoțeau ginerele Vatațe, cari deveni polcovnic imperial, și soția sa ; Pîrvulet, fiul Păunicăi, cari copil muri ca paj împărătesc în 1787, fiii pomeniți ai Răducanului, și Balș, ginerele lui Pîrvu, cari fu oprit însă în cale de tatăl său, în Iași. În 1787 rămăsese dintre toți și se găseau la Petersburg, lîngă bătrînul ban și general, numai cele două fete mai mici, Smaranda și Luxandra [226]. Nu știm cu siguranță anul morții acestui aventuros personaj.

În anii aceștia de exil și de bătrînețe, cînd nu mai avea, ca să-l ocupe zilnic, asigurarea persoanei și a averii sale, în veșnica instabilitate a relațiilor din Țara Românească, Mihai Cantacuzino redeveni un scriitor. Operele lui sînt în număr de două, și ambele au un cuprins istoric. La ele trebuie să se adauge însă adunarea în trei condici a corespondenței pe cari familia o întreținuse cu rușii în timpul războiului din urmă. „Aceste toate — spune el, vorbind de corespondența lui Pîrvu și negociațiile lui — le lăsăm de nu le scriem aici, ca să nu prelungim povestirea, și mai ales pentru că pentru toate acele întîmplări sînt trei condice, scrise pe limba românească de Mihai Cantacuzino“ [227].

Mai întîi Mihai Cantacuzino se gîndi la istoria împărătescului său neam, la descurcarea originilor lui bizantine, la înfățișarea multelor lui ramificații. Puindu-se la lucru încă de pe cînd se afla în patrie, el găsi oarecare lămuriri, în cronicarii greci medievali, în *bizantină*, dar nu fu mulțămit cu acele notițe puține și risipite. Poate chiar descendența dintr-un parvenit imperial din secolul al XIV-lea numai îi satisfăcea prea puțin vanitatea. Atunci se adresă la rude și la oameni învățați.

Radu Cantacuzino, aventurierul și conspiratorul, lăsase două fete, dintre cari una se mărită după irlandezul O'Donnell, cari servea, cu titlul de comite, pe împăratul german. Acesta avea încă de la tatăl ei o genealogie a Cantacuzinilor, pe cari, probabil — căci Radu numai la literatură nu s-a gîndit în viața lui —, o redactase cel mai învățat dintre Cantacuzinii tuturor timpurilor, Constantin Stolnicul, dar cari trebuie să fi fost prefăcută și adaosă de altcineva, poate de logofătul Mălăiescu, deoarece cuprinde elemente naive, cari nu se pot pune în socoteala acelui învățat boier [228]. Pe lîngă Cantacuzinii dubioși din secolele al XI-lea pînă la al XIV-lea, această genealogie pomenea, în adevăr, personaje cari n-au existat nici-

---

[225] *Ibid.*, p. 192, 195—6.

[226] Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 192, 195—6.

[227] *Genealogia*, p. 247.

[228] „Numita grafină mi-a trămis o genealogie ce a găsit-o de la tată-său Răducanu..., care genealogie este împărțită în șese sirale și începe de la Ioan, din anul 1057, și coboară din tată în fiu — încă și cu soțiile lor — pînă la strămoșul nostru Postelnicul Constantin Cantacuzino“ ; *Genealogia*, p. 100. Ipoteza că ar fi scris-o Stolnicul o prezintă și Mihai : „Poate că el (Radu) a avut-o de la moșul său Constantin Cantacuzino“ ; *ibid.*, *p. 31.*

odată, şi aceasta cu cîteva decenii înainte de cariera lui Constantin postelnicul. Întîlnim într-însa pe un „Rudolf, dux al Valachiei", cari ar fi luat, în al XVI-lea veac, pe „Maria Castriota", pe „Silvan al III-lea, dux al Valachiei şi al Moldovei", soţ al unei necunoscute „Mărgărita Moghilă", pe „Dimitrie al II-lea Moghilă, dux al Valachiei" şi pe „Alexandru al IV-lea Moghilă, dux al Moldovei", cari se căsătoreşte cu „Ana de Zamfirița Duca", şi alte curiozităţi istorice de acest fel. Acestea, credem, nu le putea scrie, nici într-un chip, Constantin Stolnicul ; aşa încît avem a face cu o lucrare a lui, poate, dar temeinic transformată şi „îmbogăţită" [229].

În acelaşi timp, Mihai dădea sarcina de a-i aduna informaţii genealogice „acelui de la Valachia spudeu şi doctorul chir Saul Arvanitochoritul" [230]. Pe acesta l-am văzut pomenit printre boierii învăţaţi ai epocei, şi aici e locul să dăm mai multe lămuriri asupra lui.

Au existat în această vreme doi boieri avînd acest nume de familie, Saul. Unul, şi el un om cărturar, era în 1778 ispravnic de Suceava şi fusese mare-grămătic : îl chema Dumitrachi [231]. Celălalt era Gheorghe Saul, Sulzer îl cunoştea, în această ascuţită limbă de critic spune despre dînsul numai lucruri bune. În 1776, Saul, „vestitul şi învăţatul medic şi mare-serdar", e numit de Grigore Alexandru Ghica „şef al străinilor din Iaşi", şi i se acordă privilegiul de a numi el pe starostele Braşovenilor, cari aveau în acest oraş şase prăvălii [232]. De la „vestitul medic şi mare-serdar Gheorghe Saul, prietenul său prea venerabil", primeşte scriitorul elveţian informaţii pentru istoria ecleziastică a Moldovei, între altele despre diocesa Milcoviei, despre cari-i scrie la 30 iunie 1778, într-o epistolă franceză [233]. Îndată după aceasta, el trecu în Ardeal, unde se aşează, la Sibiu, pentru mai multă vreme. Cînd se întoarse, el veni la Bucureşti, chemat de Domn, prin 1785, pentru a fi numit judecător la departamentul criminal [234]. În 1786 era încă serdar, cînd ia la dînsul pe un băiat din Ardeal pentru a-l învăţa „arta chirurgico-medicală" [235], dar în 1787 titlul său era acela de păharnic [236].

Saul ştia multe, şi Mihai află cu recunoştinţă că eruditul personaj a descoperit originea cea mai depărtată a familiei, cari era de viţă franceză,

---

[229] *Ibid.*, p. 28.
[230] *Ibid.*, p. 25
[231] *Uricariul*, XVI, p. 127—8.
[232] Sulzer, III, p. 160, nota *a*.
[233] *Ibid.*, p. 542, 569—70.
[234] Vezi scrisoarea, din 17 august 1785, a lui Spaun către Raicevich : „Le Serdar Saul, qui depuis plusieurs années avoit été établi à Hermannstadt, est retourné en Valachie, où le prince le fit juge au département des affaires criminelles". Bibl. Ac. Rom., documentele Agenţiei.
[235] „Ut mihi auxilio sit, mediante sua protectione et paternis suis instructionibus, ad discendam artem chirurgico-medicam in sua domo". *Ibid.* Băiatul se chema Alexandru Marszinay, din Ocnişoara.
[236] La 3 februarie din acest an, ucenicul de mai sus recunoaşte că a fost îngrijit de Saul la spitalul Pantelimon, într-o lungă boală. De unde curînd Andrei Veress l-a arătat în corespondenţă literară ca unul din învăţaţii Ungariei în acest timp (v. *Mem. Ac Rom.* pe 1928).

coborîndu-se din *pairii* Franciei, ca una ce purta în timpurile cele mai vechi numele de Valois. „A găsit cum că familia Cantacuzinilor se trage din neamul de Valoà, şi mi-a adunat, făcînd siraoa acestei genealogii, pe care o începe de la anul 800, de la Nicolae Valoà“ [237]. Aşa era bine: „Nicolae Valoà“ de la 800 era un strămoş cu totul convenabil, cu cari se putea începe istoria unei mari familii româneşti. Căci ce ar fi putut dori mai mult cel mai pretenţios boier decît un începător de neam contemporan cu Carol cel Mare, un *pair de France* înaintea instituţiei şi un francez *avant la lettre ?*

Dar, afară de genealogia verei irlandeze şi de elucubraţiile ingeniosului medic genealogist, Mihai Cantacuzino dispunea de alte izvoare, de multe şi însemnate izvoare pentru a aduce viţa lui „Nicolae Valoà“ pînă în zilele sale. Avea *pomelnicul Mărginenilor,* pe cari-l citează odată, avea „analele ţării“, adecă leatopiseţul vechi cantacuzinesc al lui Stoica Ludescu, din cari a cules amănunte pentru istoria munteană în legătură, prin Basarabi, cu neamul cantacuzinesc. Afară de aceste izvoare de ţară, avea la dispoziţie cronologia tabelară alcătuită probabil de Constantin Stolnicul pentru redactarea marii sale *Istorii a Ţerii-Româneşti*: informaţii luate din cronici, pisanii şi documente şi aşezate faţă în faţă pe două coloane [238]. De aceasta s-a servit pentru a îndrepta şi comenta în sens critic cronica Ludescului, dînd astfel în cea mai mare parte o povestire nouă a epocii celei mai întinse şi mai grele din istoria munteană. Găsise, în fine, note de familie, însemnări poate ale Stolnicului, cari-i permit să vorbească, cu amănunte, ce nu se întîmpină aiurea, despre unele fapte din domniile lui Şerban Cantacuzino şi Brîncoveanu, a da lămuriri preţioase şi nouă asupra multor membri mai vechi ai Casei Cantacuzinilor [239]. Iar, dintre izvoarele străine, îl vedem menţionînd *Jurnalul lui Petru cel Mare,* în cari se reprodusese pe ruseşte *Evenimentele Cantacuzinilor şi ale Brîncovenilor* de Dimitrie Cantemir, sau Ziarul lui Rumianzov.

De la un capăt pînă la altul, lucrarea a fost redactată la 1787, precum arată menţiuni foarte dese: „pînă acum la anul 1787“, „pînă astăzi în anul 1787“ etc. Orînduirea e aceea a unei genealogii bine făcute. Începe cu o prefaţă, în cari se dau listele lui Constantin Stolnicul şi lui Saul, şi se explică natura acestor două izvoare. Se înşiră apoi Cantacuzinii fabuloşi, Cantacuzinii bizantini şi descendenţa lor pînă la fiii lui Andronic vistierul, contemporanul şi dregătorul lui Mihai Viteazul. De aici înainte se urmăresc fiii stabiliţi în Constantinopol, în Tataria sau în Moldova: Mihail, Dimitrie, Toma şi Iordachi, împreună cu coborîtorii lor. Se tratează apoi pe larg, reproducîndu-se şi documente din arhivele familiei, cariera lui Constantin postelnicul. Pe rînd se desfăşură în sfîrşit iarăşi cu îmbielşu-

---

[237] *Genealogia,* p. 25.

[238] Ea a apărut în *Operele lui Constantin Cantacuzino Stolnicul,* după trei manuscripte.

[239] v., de exemplu, ce se spune, la căderea lui Brîncoveanu, în *sireaua* lui Constantin Stolnicul, despre rolul pe cari l-a jucat în această catastrofă Mihai Racoviţă.

gate acte, rămase din colecţia lui Constantin Stolnicul [240], viaţa fiecăruia dintre fiii acestui străbun.

De două ori genealogia devine o cronică. Întîi cînd, vorbindu-se de căsătoria postelnicului cu fata lui Radu Şerban Basarab, cari-l lega de cea mai strălucită nobleţă a patriei sale de adopţiune, Mihai se crede îndatorit a da lămuriri asupra Basarabilor. Acele lămuriri se reazemă mai mult pe cronologia tabelară, şi vom vedea că se întîlnesc a doua oară într-o istorie completă a Ţării Româneşti, scrisă tot de Mihai banul şi aproape în acelaşi timp cu această *Genealogie*. Deocamdată, cronica merge pînă la Constantin Basarab Cîrnul, iar de aici înainte se preface în biografia postelnicului Constantin, iarăşi.

A doua oară, scrierea lui Mihai Cantacuzino devine o cronică atunci cînd, la linia lui Drăghici, din cari făcea parte, el se pomeneşte pe sine şi pe fraţii săi şi prinde a povesti împrejurările în cari viaţa lor a fost amestecată. Ea începe a se înfăţişa supt acest caracter de pe la 1750 şi duce istoria munteană contemporană, în forma unor vioaie şi bogate memorii, pînă la retragerea definitivă în Rusia a autorului, în 1776.

Am văzut, făcînd biografia celor trei fii ai lui Matei banul Cantacuzino, cam ce cuprinde această cronică, în cari deosebiţii Domni sînt prezentaţi într-o lumină bună sau rea, după interesele familiei, în cari, dacă nu se întîlneşte lauda, dacă mustrarea nu îmbracă niciodată forma trivială a insultei, coloarea politică nu lipseşte. Racoviţeştii, cei doi fraţi „Ţehani" : Constantin şi Ştefan, nu ies tocmai curaţi din expunerea largă şi bogată a lui Mihai Cantacuzino [241], pe cînd pentru Ghiculeşti, pentru Constantin Mavrocordat nu se povestesc decît mai mult lucruri bune. Naraţiunea nu e lipsită de vervă, şi unele tablouri, ca intrarea *volintirilor* în Bucureşti la 1769, cu „două trîmbiţi româneşti", ca să le ţie de urît, două tobe, iar, „în loc de steaguri, în nişte prăjini vreo patru-cinci mese sau cearşafuri", sînt colorate şi amintesc felul de a povesti al isteţului boiernaş ce a fost pitarul Hristachi [242].

S-a arătat de mult [243] că tot lui Mihai Cantacuzino trebuie să i se atribuie o altă operă, de istorie şi statistică, aceasta, cari se vede a fi scrisă în 1776 cel mai curînd, pentru că atunci a apărut *Erdbeschreibung* a lui Büsching, cari e pomenită (t. II) în primele pagini ale compilaţiei. În ea

---

[240] Mai ales pentru politica externă a lui Şerban şi pentru măsurile luate în privinţa averii ei de bătrîna postelniceasă Elena.

[241] Dar el scuză la cel din urmă omorul a doi boieri, spuind că unul dintr-înşii, Ştefanachi, era cu adevărat „om foarte amestecător, nu numai Domnilor şi boierilor, ci şi răpitor de moşiele săracilor", şi obiectînd că uciderea celui de-al doilea, o rudă totuşi a autorului, Băjescu, se justifică prin intenţia de a... speria pe ispravnici ; *Genealogia*, p. 140.

[242] *Genealogia* s-a publicat de Cezar Boliac, în „Buciumul", I, unde întrebuinţarea ei e din cele mai anevoioase. Un ms. e în posesiunea lui Gr. G. Cantacuzino, altul în a cuiva din familia Manu, mi s-a spus. Retipărirea mea s-a făcut după copia dată de răp. Cantacuzino (*Genealogia Cantacuzinilor*, de banul Mihai Cantacuzino, Bucureşti, 1902).

[243] În „An. Ac. Rom.", XXI, p. 410 şi urm.

se spun în adevăr lucruri pe care Mihai Cantacuzino trebuie să le ştie mai bine decît alţii şi numai lucruri pe cari putea să le ştie acesta: se urmăreşte de aproape soarta familiei Cantacuzino, se culeg lucruri nouă din documente ce se păstrau la acesta, se dă cea mai mare atenţie, atît în partea statistică de la început, cît şi în partea istorică, vicisitudinilor, soartei lui Pîrvu şi Mihai, cari e calificat de *„dumnealui* Mihai Cantacuzino", de „dumnealui biv vel vistier Mihai Cantacuzino". Cel din urmă eveniment pe cari-l pomeneşte cronica din această compilaţie e ultima călătorie la Bucureşti a banului Mihai: „Însă, înainte de Repnin, veni de la Petersburg generalul Mihai Cantacuzino la Bucureşti, cerînd voie de la Curtea rusească să-şi vîndă averea din Ţara Românească şi, vînzînd-o zisului Domn Alexandru Ipsilanti, a plecat în Rusia, cu toată casa lui". Între actele citate sau reproduse nu e nici unul cari să întreacă limita şederii lui Mihai banul în patria sa [244].

Am spus că e o lucrare statistică şi istorică în acelaşi timp, şi adăogim că ea a fost redactată poate pentru a lumina pe ruşi asupra situaţiei muntene, cu prilejul noului război cari se deschise mai tîrziu, — pentru a aduce în fine anexarea principatelor, spera desigur invalidul general-maior împărătesc. Partea statistică e limitată după lucrarea anterioară a altui general rus, Bauer, pe care Mihai o cunoştea poate numai după traducerea grecească tipărită apoi supt Mavrogheni. Cuprinde amănunte geografice şi politice, liste de moşii, de venituri şi cheltuieli, explicaţii despre hotare, consideraţii asupra reformelor întreprinse, a efectelor ce au produs, note asupra obiceiurilor localnice înainte de redactarea *Condicii* lui Alexandru Ipsilanti. E un repertoriu din cele mai îmbielşugate şi mai preţioase, mai precis, mai amănunţit decît tratatul, scris la Bucureşti, sau după plecarea de aici, de către secretarul lui Ipsilanti, Raicevich.

Ştim din Engel că acest secretar a tradus în italieneşte, dedicîndu-l lui Alexandru-vodă, stăpînul său, un „manoscritto di casa cantacuzena", un manuscript păstrat la Cantacuzini şi cari cuprindea o scurtă istorie critică a principatului muntean: de acest *Breviario cronologico* s-a folosit, în multe locuri din istoria sa, Engel.

S-a arătat [245] că *Breviariul* lui Raicevich e făcut după partea istorică din compilaţia de cari vorbim şi s-a semnalat un manuscript [246], cari cuprinde — în traducere însă după ediţia greacă — numai această „cronologie critică", fără adaosurile statistice. Se mai vede din prefaţa lui Dionisie Ecleziarchul că din această „cronologie critică" circulau manuscripte cari se opreau la prinderea în Bucureşti a lui Grigore Alexandru Ghica, în 1768, Raicevich a avut, desigur, înaintea sa manuscriptul de cronică pură, şi tot aşa pare să fie cazul cu Şincai, la cari „cronologia critică" e întrebuinţată supt numele de „anonymus valachicus". Pare că şi Wolf, cari citează pentru

[244] Ultimul document reprodus e unul din decembrie 1775; Tunusli, cap. 46—8.
[245] *Mem. An. Ac. Rom.*, XXI (studiul nostru despre *Cronicele muntene*).
[246] Nr. 468 al Bibl. Ac. Rom.

istoria munteană, în timpuri cînd nu există alt letopiseț, *lista italiană a Voevozilor* sau *lista românească a Voevozilor*, se referă la *cronologia critică*, în forma ei primitivă și în traducerea ei de Raicevich [247].

Cronologia critică a Cantacuzinilor se reazemă, evident, pe cronologia tabelară, pe lista de date în două coloane, după proveniența lor îndoită. Dar, fiindcă și Raicevich a tradus înainte de 1781 această „cronologie", trebuie să admitem că Mihai Cantacuzino o alcătuise înainte de *Genealogia* din 1787, în cari poate că se întrebuințează direct cronologia tabelară, și anume pentru lucrarea istorico-statistică de cari am vorbit.

Pentru a forma această din urmă operă mai vastă, banul Mihai adaose la lucrul său dintîi elemente nouă. Ca vistier atît de multă vreme, el avea la îndemînă cea mai mare parte din materialul statistic, și-l făcu cunoscut prin noua prelucrare cetitorilor săi. Pe urmă, pentru a face un început vrednic compilației, el compuse cîteva capitole introductive, în cari lămurește asupra geografiei generale, etnografiei, antichităților, originilor celor două jumătăți, de dincoace și de dincolo de Olt, ale principatului.

În aceste capitole preliminare, foarte scurte de altmintrelea, se întrebuințează, în rîndul întîi — și aici pentru întîia oară — începutul *Istoriei* lui Constantin Stolnicul. Pentru a-l completa pe acesta și noțiunile din Cronica Ludesculuí, se recurge la noua *Geografie* a lui Büsching, la unul din tratatele lui Martin Schmeitzel și la bizantini, pe cari Mihai Cantacuzino îi cunoștea, ca și cronicile sîrbești și ungurești menționate în „cronologia critică" [248].

Lucrarea completă a lui Mihai Cantacuzino nu pare să fi avut vreodată o mare răspîndire. Un manuscript se află la biblioteca episcopatului român din Oradea-Mare [249]; Cipariu avea un altul [250]; după un alt treilea a fost tradus în grecește, destul de rău, păstrîndu-se pe alocuri forme românești sau expresii particulare limbii noastre, cu schimbări în ordinea capitolelor, și s-a tipărit la Viena, în 1806, cu cheltuiala unor frați Tunusli, despre cari ne-avem nici o altă știință [251]. Și totuși ar fi meritat să fie mai cunoscută, nu numai prin comoara de informații statistice ce cuprinde,

---

[247] v. Wolf, *Beschreibung*, I, p. 106, nota *m*; p. 107, nota *n*; p. 127, nota *c*; p. 129, nota *g*; p. 148, nota *o*; II, p. 51, nota *n*; p. 102, nota *f* etc. Cronica pomenită de Sulzer nu pare a fi însă aceasta; v. III, p. 500, 501, 519.

[248] De Martin Schmeitzel se mai ctează: *Einleitung zur Wappenlehre; Entwurf derer vornehmsten Begebenheiten, die sich in Siebenbürgen vom Jahre 1700 bis 1746 zugetragen haben; Collegium de rebus transilvanicis historicum, ab auctore absolutum anno Christi 1727, nunc in compendium missum a C.Z. Past. Sch. 1756*; v. Wolf, II, p. 16, nota *g*; p. 154, nota *z* și *Bibliografia*. — „Collegium" se află în ms. la biblioteca Bruckenthal din Sibiu, vol. 45. Quarto col. Beningni de Mildenberg. Tot acolo, vol. XVI, *f*., LVII, *a*, *b*. Quarto din *Alte Sammlung, Historia principatus Transilvania*, a. 1742, Hallae.

[249] „An. Ac. Rom.", XXI, sect. ist., p. 410, 412, 450.

[250] *Archivu*, p. 297, 532. El îl atribuia lui „P. (principele?) Cantacuzino".

[251] Ἱστορία τῆς Βλαχίας... νῦν πρῶτον φιλοτίμω δαπάνη ἐκδοθεῖσα τῶν τιμιωτάτων καί φιλογενῶν αὐταδέλφων Τουνουσλή.

ci şi prin noutatea absolută a cronicii de la 1733 înainte, cari e singura cronică munteană pentru acest timp [252].

* * *

De la lucrări de genealogie şi de statistică amestecată cu istorie, venim la o operă de istorie universală, la lucrarea lui Ienăchiţă Văcărescu.

S-a vorbit şi mai sus de Ianachi clucerul Văcărescu, cumnatul lui Brîncoveanu, soţul adecă al unei alte fete a lui Neagoe-vodă din Popeşti. El lăsă, cum s-a văzut, o fată, Ilinca, dar şi o alta, Maria, cari se mărită cu Istrati Urdăreanu şi apoi cu un grec, Panaite cămăraşul [253], şi trei fii: Constantin, Barbu şi Ştefan. Aceştia sînt unchii şi tatăl lui Ienăchiţă, poetul, gramaticul şi istoricul.

La 1753 Barbu era mare-ban, iar fratele lui, Ştefan, mare-vistier. Ei erau priviţi ca singurii partizani ai Domnului de atunci, Matei Ghica, şi de aceea ei crezură prudent, în mişcarea din 1753 contra domniei, să se alipească de persoana mitropolitului, cari o conducea [254]. În 1755, Barbu participă la agitaţia boierească împotriva lui Constantin Racoviţă şi, cînd acesta satisfăcu cererile ce i se înfăţişară, el pretinse încă să se ia lui Constantin Brîncoveanu spătăria pentru a se da lui Ştefan. Aceasta se făcu, dar Brîncoveanu, setos de răzbunare, se înţelese cu capuchehaiaua Manolachi Gealepul, şi căpătă astfel un firman pentru exilul celor doi fraţi. Un turc veni pentru a-i lua în primire, şi-i duse în insula Cipru, la Nicosia [255].

Aici, sosind în lanţuri, ei fură puşi „la o rea, întunecoasă închisoare, unde acolo s-a prăpădit bietul Barbu, iar pe Ştefan l-a scos Constantin Mavrocordat voevod, la anul 1756, într-a cincea domnie a sa de la Valahia“ [256].

La 16 ianuarie 1758, Ştefan era mare-vistier şi iscălea, cu alţi trei boieri, un zapis în sumă de 8 500 de lei pentru nevoile ţării [257], datorie cari nu fu niciodată plătită şi dădu loc mai tîrziu la multe reclamaţii [258]. Ienachi Văcărescu pretinde că în acelaşi an tatăl său, fiind spătar, a fost trimis la Focşani, pentru a păzi, în contra tătarilor revoltaţi, graniţa ţării [259]. De atunci nu mai ştim nimic despre dînsul [260].

---

[252] Această cronică seamănă în vederi pînă la 1733 cu cronica analizată mai sus, iar pentru rest, cu a doua cronică ce se cuprinde în *Genealogia Cantacuzinilor*. Cu mulţi ani înainte i s-a propus lui Bianu, ca bibliotecar al Academiei Române, de un negustor grec, din Trapezunt, cred, cumpărarea unui manuscript grecesc al operei, în cari prefaţa era iscălită de Mihai Cantacuzino.

[253] *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 257.

[254] „Cari numai aceşti doi ţineau parte lui Matei voevod, şi de frică s-au dat înaintea Vlădichii“ ; *Genealogia*, p. 140.

[255] „La cetatea Magusa“ ; *Genealogia*, p. 122.

[256] *Ibid.*, p. 127—8.

[257] v. Iorga, *Studii şi documente*, III, p. 76—7.

[258] v. mai departe.

[259] *Ist. imp. otoman*, p. 277—8. Cf. Iorga, *Chilia şi Cetatea-Albă*, p. 249.

[260] După Odobescu, sentinţele lui ar fi fost multă vreme păstrate pentru dreptatea lor. Papiu, *Şincai*, p. 82.

Odobescu [261] crede că Ştefan Văcărescu a fost însurat cu Catinca Done [262]. Fratele lui, Barbu, a ţinut întîi pe Safta Cantacuzino, de cari se despărţi la 1732 [263], apoi pe Luxandra Roset, din Moldova. El avu o fiică, Maria, cari se mărită la 1748 cu banul muntean Dumitrachi Ghica [264], dar Radu, spătar, logofăt, apoi vornic, între anii 1763 şi 1776 [265], îi era, nu fiu, ci frate. Cît despre Ştefan Văcărescu, el lăsă pe Ianachi, fiu unic, şi pe Maria sau Mariuţa, cari se mărită cu logofătul Nicolae Brîncoveanu; despărţită de bărbat, ea trăia încă la 13 septembrie 1797, cînd îşi făcu testamentul [266]. Anul naşterii sale îl însemnase Ianachi în *Istoria împăraţilor otomani*, la domnia sultanului Mahmud I (1730—54), dar singurul manuscript păstrat nu-l dă: „În zilele acestui fericit Împărat, la ———, am văzut şi eu lumina lumii acestii plini de amar, şi la fericirile ei, şi de nestatornicie, şi la cele ce se pot socoti mai statornice“ [267].

Ceva sigur nu se poate spune despre educaţia pe cari a primit-o Ienachi Văcărescu [268]. Ştia italieneşte, greceşte şi turceşte, ba chiar franţuzeşte, limbi pe cari le învăţase în condiţiile cunoscute, în cari se învăţau pe acea vreme [269]. În cariera boierească a intrat încă de pe la 1760, şi vedem pe unchiul său Radu Văcărescu dînd, la 12 octombrie 1760, un înscris „dumisale Ianache Vel căminar“ pentru un împrumut de 500 de taleri, cu dobîndă de zece taleri pe lună [270]. La 2 februarie 1762, veneţiana Văcărescu, soţia lui Radu, scrie o epistolă grecească Eleniţei căminăreasa, soţia lui Ienachi; Eleniţa era fiica lui Iacovachi Rizu, aşa încît tînărul căminar muntean fu cumnatul lui Grigore Alexandru Ghica voievod [271].

---

[261] În cunoscutul articol despre poeţii Văcăreşti, v. *Apendicele*. Zilot Românul, cari vorbeşte şi el de trecerea lui Ştefan Văcărescu în Rusia o dată cu vistierul Constantin Varlaam, cari-şi măritase fata după generalul Bulgacov, explică această hotărîre prin singura „îndemnare a cucoanei dumisale“, *Cronica*, ed. Hasdeu, p. 102.

[262] v. Odobescu, articolul citat, şi studiul meu, în *Mem. Ac. Rom.* pe 1925, în cari arăt legăturile, prin această familie, cu Ion Neculce şi importanţa lor.

[263] După despărţenie, Safta luă, în 1733, pe un Negel, şi, apoi, în 1739, pe un grec; *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 325.

[264] *Ibid.*, p. 173, 324.

[265] *Ibid.*, p. 133. Ienachi-l numeşte *unchiu*, în *Ist. Imp. otoman*, p. 282. Pentru Constantin Văcărescu, logofăt, soţul Mariei Creţulescu, v. mai sus. Soţia lui Radu era o vorniceasă veneţiană, cari a sfîrşit asasinată de rudele ei; Urechia, *Ist. şcoalelor*, I, p. 547, nota 1. O scrisoare a ei din 2 februarie 1762; Bibl. Ac. Rom., hîrtii ale Agenţiei. În 1793, un grădinar ungur prezintă o reclamaţie contra ei: „die edle Bojarin Venetzianka“; *ibid.* — Un Constantin Văcărescu e păharnic în 1780 — Bibl. Ac. Rom., doc. III/80; — şi postelnic în 1782; Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 367, nota 1. Avea „un copil şi cinci fete“ şi trăia greu *(ibid.)*. — Un Ştefan Văcărescu, logofăt şi vornic în 1801—3; Bibl. Ac. Rom., *Condica Mitropoliei*, Bucureşti pe 1803—3, fol. 23, în hîrtiile Agenţiei. — Un vornic de poliţie Tudorachi Văcărescu, zis Furtună, în 1808—9; Erbiceanu, *Cron. greci*, p. 281, 286.

[266] *Apendicele*.

[267] Papiu, II, p. 276.

[268] Cf. Odobescu, *l.c.*

[269] Vezi contribuţia mea la vol. de omagiu oferit lui R. Ortiz.

[270] Iorga, *Studii şi doc.*, III, p. 77, nr. III.

[271] Bibl. Ac. Rom., documente necatalogate. Pe Iacovachi îl menţionează ca socru în *Ist. Imp. otoman*, p. 281—2.

Ajungînd Domn al Ţării Româneşti, acest cumnat preţios făcu pe Ianachi, cari petrecuse un timp, prin 1764, în Constantinopol [272], mare-vistier, în locul lui Mihai Cantacuzino, în luna lui septembrie 1769 [273]. Dar el ocupă foarte puţine săptămîni această dregătorie, căci războiul dintre ruşi şi turci aduse pe cei dintîi în Bucureşti.

În pribegia generală a boierilor munteni, cari urmă ocuparea capitalei, Văcărescu rămase în ţară, dar îşi trimise la frumosul sat Ceraş, în judeţul Secuieni, mama, soţia şi „un copil ce avea" [274]. Pîrvu Cantacuzino îl rugase să nu urmeze exemplul fugarilor, şi-i încredinţă misiunea de membru al deputaţiei la Petersburg. O primi deocamdată. Însă, cu toată admiraţia pe cari o avea pentru persoana împărătesei — „cea dintîi iroină ce a văzut veacul nostru şi una din cele mai alese şi dintîi persoane ce au văzut lumea pînă în zilele sale" [275] —, el era contra acelor lispiţi de „ştiinţa politiceştilor ocîrmuiri", cari chemase pe ruşi, printr-o „epanastasis asupra stăpînitorilor", sperînd o apropiată sfărîmare a dominaţiei turcilor [276]. El luă în zeflemea pe cei doi fraţi, dintre cari cel mai mare aştepta de la ruşi domnia ţării şi, la întrebările făcute cu încunjur de Mihai Cantacuzino, răspunse ironic că i se pare să fie el însuşi, Ienachi Văcărescu, cea mai potrivită persoană pentru a fi Domn. Apoi, la întîlnirea în cale cu Nazarie Carazin, se oferi să culeagă iscăliturile boierilor pribegi la Braşov ; el porni la Ceraş, de-a dreptul, îşi luă familia, trecu prin lazaretul Buzăului în oraşul de adăpost al boierimii mari muntene, şi nu se mai întoarse înapoi, cu iscăliturî sau fără.

Se ştie că turcii încercară în timpul războiului a stabili un nou Domn muntean, în locul lui Grigore Ghica, prizonier de război. Cuca fu dată lui Manolachi Giani Ruset, cari se opri deocamdată la Craiova, de unde chemă în jurul său pe credincioşii împărăţiei. Între cei ce-l ascultară fură Radu şi Ianachi Văcărescu, cari, „cu vreo douăzeci, treizeci de boieri", trecură în Oltenia prin pasul Vulcanului. Dar tentativa de redobîndire a Ţării Româneşti nu izbuti ; marele-vizir se retrase pe iarnă la Sumla, iar Domnul turcilor, intrînd în duşmănie cu paşa de la Vidin, oferea prea puţine garanţii pentru ca un boier prudent, cum erau vistierul Văcărescu şi unchiul şi debitorul său, să se ralieze la cauza lui. Ei luară înapoi drumul pribegiei şi, prin Haţeg, merseră iarăşi la familiile lor din Braşov [277].

Iacovachi Rizu dorea însă a-şi întrebuinţa învăţatul ginere în negocierile ce se deschiseră la Focşani. Chemat aici de unul din reprezentanţii turci,

---

[272] În *Ist. Imp. otoman*, p. 292, el vorbeşte de Halil-Hamid-paşa, „ce slugise şi multă vreme la calemul Divanului împărătesc şi de la care Divan chiatibi, încă aflîndu-se şi chiatib al ţării noastre lîngă capichehaele, am învăţat şi eu sarfu, la veleat 64 în Ţarigrad" ; v. vol. *Ortiz*.

[273] *Ibid.*, p. 279.

[274] p. 281—1.

[275] p. 278.

[276] p. 279—80.

[277] p. 282.

Osman-Effendi, i se dădu de Thugut un pas austriac, cari nu-l împiedică de a fi oprit în cîmp timp de optspreceze zile de soldaţii ruşi, cari nu vedeau pajurea împărătesei pe hîrtia de trecere. Desperat de această prinsoare îndelungată, Ienachi ceru să fie trimis măcar la un loc cu prizonierii turci, dar i se dădu în sfîrşit voia de a merge la Osman-Effendi, căruia-i făcu servicii de dragoman [278]. Cînd, la începutul lui septembrie, tratativele fură rupte, el merse, cu turcul său, prin Giurgiu la Şumla, unde prezintă marelui-vizir Muhzun-Oglu un arz al boierilor din Braşov. După o lună de zile, el pleca, încărcat de scrisori turceşti şi întovărăşit de un ceauş şi, călătorind de-a lungul malului drept al Dunării, se întoarse la Braşov, cu corespondenţa ce i se încredinţase, ca unui emisar confidenţial.

În mai 1773, regele romanilor Iosif trecu prin Braşov şi acordă o audienţă refugiaţilor munteni. Cu acest prilej, Ienachi îndeplini rolul de tălmaci şi, cînd Iosif merse seara la *asamble*, unde întîlni pe aceiaşi oaspeţi ai săi, de buna primire a cărora arătase că se bucură mult, el „luă de supţioara din ştînga" pe tălmaciul său de la audienţă şi străbătu cu dînsul rîndurile boierilor. O cinste de cari Văcărescu îşi aduse aminte totdeauna.

Cînd îi veni veste despre încheierea păcii, printr-un ordin turcesc de a se întoarce, Ienachi se duse întîi la Silistra, unde luă atestate de bună purtare de la serascher. Cu un mehmendar dat de Seid-Hassan, el porni în a treia călătorie a sa la Constantinopol. Aici nu căută, ca Jianu şi Varlaam, nici Domn de ţară, nici confirmare de vechi *pronomii* pentru patrie, ci un firman solemn prin cari să i se recunoască rarele merite de credinţă. Căpătînd acest act solemn, după o audienţă la vizir, el intră în suita noului Domn Alexandru Ipsilanti, şi porni cu acesta la Bucureşti, unde trebuia din nou să exercite funcţiile de vistier [279].

Cu Ipsilanti, şi el un om cult, Văcărescu se împăcă bine ; el şi păstră o bună amintire despre acest Domn „înţelept". În 1775—6 era vistier „în al patrulea rînd" [280]. La 1779 [281], vodă-l făcu spătar, şi el ocupă această dregătorie pînă în august 1781, cînd ea fu dată lui Gheorghe Mavrocordat. Se ştie că la sfîrşitul acestui an beizadelele Constantin şi Dimitrie găsiră de cuviinţă să vadă clandestin Europa şi trecură graniţa fără autorizaţia domnescului lor părinte, pe cari-l compromiseră serios în ochii turcilor. Alexandru-vodă încercă toate mijloacele pentru a face pe neascultătorii fii să revină. Între aceste mijloace fu şi o deputaţie la Viena.

Văcărescu pierduse cu cincisprezece luni înainte pe soţia sa Elenița [282] şi mama-i murise de puţină vreme [283]. Logodnica lui, Elena Caragea, fiica dragomanului Iordachi, sosi în Bucureşti tocmai în ziua de 13 ianuarie 1782, cînd spătarul, un intim al Domnului, trebui să plece la Viena spre a întoarce înapoi la cămin pe fiii risipitori [284]. Ca tovarăşi de misiune avea pe

---

[278] p. 283—4.
[279] p. 286.
[280] Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 734 ; *Istoria*, p. 292.
[281] Cu trei ani înainte de mazilie, scrie Văcărescu.
[282] Căreia-i scrie încă veneţiana la 28 mai 1778 ; Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.
[283] p. 288.
[284] Cf. şi „Hurmuzaki", VII, p. 343—4.

mitropolitul Grigore, pe episcopul Filaret şi pe banul Dumitrachi Ghica. Ca ajutoare pe Raicevich şi un grămătic grec.

Trimişii stăruiră în zădar la Braşov [285]; tot aşa de zădarnice fură silinţele lui Ienachi la Sibiu, unde cunoştea din pribegia sa ardeleană pe generalul Preiss şi pe baronul Bruckenthal, unul comandantul militar şi celălalt guvernatorul civil al Ardealului. De la Sibiu la Viena, îl însoţi numai păharnicul Hurmuzaki şi secretariul Raicevich, cu cari ajunse, după o grea călătorie de iarnă, în opt zile. El vizită aici pe principele de Kaunitz, merse la *asamblè,* unde făcu cunoştinţă cu ambasadorii, asistă la un bal dat de ambasadorul spaniol, fu descins de „dame", cari voiau „să-i vază şalul" [286], „heretisi" pe reprezentanţii străini „cu bileturi", admiră la o petrecere „duhul" lui Bréteuil, „Mousiu Bretaliu", trimisul francez, mai onoră cu prezenţa sa un bal al ambasadei spaniole, şi avu fericirea de a vedea încă o dată pe împăratul Iosif, căruia-i făcu cele mai frumoase complimente turceşti ce se puteau închipui [287].

În acest timp Ipsilanti, înţelegînd că nimic nu poate drege la Constantinopol efectul produs de fuga fiilor săi, îşi ceruse singur mazilia, şi noul Domn, Nicolae Caragea, numise caimacam al său şi pe Ienachi, cu toate că acesta era „cel mai tînăr în adunarea consiliului Valachiei" [288]. Grăbit să se întoarcă, Văcărescu apucă, după patru zile de şedere în Viena, drumul Timişoarei, iar de acolo coti prin Sibiu, ca „să nu se facă zvon pe la cafenele" că ar veni cu catane [289]. Lui Ipsilanti putu abia să-i anunţe la Dunăre, prin spătarul Mavrocordat, rezultatul silinţilor sale. Noul stăpînitor, cari sosi în curînd, îl făcu iarăşi spătar şi, murind după şapte luni Elena Caragea, Ienachi luă în căsătorie pe altă Caragea, o Domniţă, una din multele fete pe care Nicolae-vodă căuta să le plaseze conjugal. În 1783, Văcărescu era încă spătarul lui Caragea [290]. La 2 iunie 1784, după ce îndeplinise foarte dibaci nişte cereri ale turcilor către ţară [291], el fu făcut a cincea oară vistier [292]. În acest an 1784 şi în cel ce urmează, fu ocupat cu

---

[285] *Istoria,* p. 288. Atunci, sau, mai degrabă, în prima lui şedere la Braşov, el îndemnă pe serdarul Anton Manuil să traducă din italieneşte *il giovine istruito* de Geminiano Gaeti. Lucrarea apăru, supt titlul de τροπαίον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, abia la 1791, în Viena, cu o dedicaţie către Ienachi. Cf. şi „Buciumul român", II, p. 347—8.

[286] p. 289.

[287] p. 290. Şi rapoartele veneţiene din Viena menţionează ambasada lui Văcărescu, cu secretarul domnesc şi „un gentiluomo greco". Sîmbătă înainte de 6 februarie 1783 (1-iu) e audienţa la Kaunitz. A doua zi solii se găteau a da petiţia, cînd o stafetă aduse vestea retragerii lui Ipsilanti. Văcărescu şi grecul văd pe Împărat luni şi pleacă la 5 februarie. „Il segretario poi" — Raicevich — „non essendo di quel paese, si e fermato qui, da dove anderà a stabilirsi in Napoli". Se menţionează şi căimăcămia lui Ianachi; „Hurmuzaki", IX², p. 122—3, nr. 147.

[288] *Istoria,* p. 291.

[289] *Ibid.*

[290] Iorga, *Studii şi doc.,* III, p. 78, nr. 4, 5.

[291] p. 292.

[292] La 14 iunie găsim, în hîrtiile Agenţiei din Bibl. Ac. Rom., menţiune de „una supplica di Vassili Vladul contro Vestiar Ianachiza per debiti antichi"; se repetă reclamaţia în iulie şi octombrie, apoi la 1 şi 19 februarie, 7 şi 26 martie 1785. O parte în „Studii şi doc." III, p. 78, nr. VI, cf. şi *ibid.,* p. 79, nr. VII—VIII.

zidirea, prin meşteri străini, a casei sale de la Băneasa [293]. În 1785 vedem pe „G. de Vakaresculi", dînd, într-o scrisoare italiană autografă, explicaţii agentului austriac, într-o afacere de administraţie [294]. Cu acesta stătea rău, de altmintrelea, fiindcă în Divan fusese de părere a nu se asigura prin scrisori domneşti păstorii ardeleni contra extorsiunilor gealepilor [295].

Văcărescu văzu cu durere înlocuirea bunului său socru Caragea prin Mihai Suţu şi a acestuia prin personajul cu apucături ameninţătoare cari era Mavrogheni. Acesta-l jignea apoi prin originea lui, lipsa de cultură şi de *maniere*, de cari dădea necontenite dovezi. Cum putea el să se înţeleagă cu un uzurpator al tronului muntean, cari nu ştia obiceiurile Fanarului, tradiţiile de guvern ale ţării, ce se păstrau şi acolo ; cu cari nu putea vorbi cineva nici elineşte, nici turceşte ? I se păru acest original Domn un „om prost şi la fire şi la gîndire şi la simţire [296], o „ictromă sau poznă a firii" [297].

Totuşi, şi noul Nicolae-vodă trebui să dea lui Văcărescu vistieria, al cărui rost îl înţelegea mai bine decît oricine. Pînă la ianuarie 1787, Ienachi fusese vornic ; la această dată el îşi recăpătă funcţia cea veche [298], în împrejurări neobişnuite.

Pînă atunci, Mavrogheni avuse ca intim şi „favorit" pe boierul Brîncoveanu, căruia-i dăduse vistieria pe seamă. Apoi, cînd i se păru că a venit timpul, el făcu să cadă urgia lui asupra acestui boier. Nici o funcţie nu i se dădu în schimbul vistieriei luate, şi o gardă de patru arnăuţi i se orîndui acasă pentru a-l păzi. În acelaşi timp cînd noul vornic, fratele lui Brîncoveanu, prezenta plîngeri pentru acest act, Văcărescu avu noblețea de suflet şi îndrăzneala să facă şi el serioase observaţii Domnului în favoarea acelui pe cari-l înlocuise. „Noul vistier — se spune într-un raport al Agenţiei —, Văcărescu, se duse şi el la vodă şi-i spuse foarte serios că o asemenea purtare e cu totul neobişnuită în ţară şi nu s-a mai pomenit la nici un Domn, şi-l întrebă în ce stă vinovăţia lui Brîncoveanu. Domnul îi spuse că trebuie să-i controleze socotelile. Atunci Văcărescu răspunse că aceasta nu-i dă dreptul de a popri pe unul dintre cei dintîi boieri şi, de a-l umili public supt ochii tuturora. Brîncoveanu n-are cum fugi şi, dacă se va găsi vreo neregularitate în socotelile lui, se poate despăgubi Domnul din averea lui." Aceste stăruinţi energice aduseră într-adevăr îndepărtarea arnăuţilor de la uşa lui Brîncoveanu, dar mai multe zile încă el fu prigonit de Mavrogheni, cari căuta să-l facă astfel a se răscumpăra prin bani [299]. Pe acest timp însă, gînduri de trădare tulburau mintea acestui

---

[293] *Ibid.*, p. 79, 81.

[294] *Ibid.*, p. 79—80, nr. IX.

[295] Raport al lui Spaun către Raicevich, 18 april 1785 ; Hurmuzaki-Nistor. Rapoartele austriace, la această dată. Ca vistier îl întîlnim şi într-un document din 31 martie 1785 ; Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 549, nota.

[296] p. 293.

[297] *Ibid.*

[298] p. 293.

[299] Iorga, *Studii şi doc.* III, p. 82—4 ; acum şi în Hurmuzaki-Nistor la datele din text.

boier, odinioară așa de credincios Porții și cari s-a arătat tot atît de credincios și pe urmă.

Anume, un raport din 26 februarie 1787 al Agenției din București către Kaunitz spune că la 22 precedent „unii dintre boierii mai bătrîni", mitropolitul și doi episcopi se adunară la Văcărescu și hotărîră „a veni a doua zi *in corpore* la Agent pentru a-l ruga să comunice Curții imperiale rugăciunea lor, cari stă în aceea că, dacă se va ajunge la un război între Rusia și Poartă, Măria Sa Imperială să se milostivească de această țară, s-o ia supt ocrotirea sa, s-o ocupe cu trupele sale sau să ia ce măsură va crede potrivită, numai să nu intre în țară nici un rus și nici un turc". Văcărescu veni singur pentru a împărtăși lucrul agentului, cari se scuză că e bolnav și nu poate primi pe deputați. După cîteva zile, el merse însă cu aceleași cereri la cancelistul von Petrossi, și de data aceasta vorbi mai explicit, spuind că „a cerut acum cinci ani de la Kaunitz voia să i se adreseze în împrejurări însemnate și că momentul a venit acuma. Dacă rușii vin iarăși ca dușmani ai turcilor în aceste țări, boierii vor trebui iarăși să fugă cu toții în Ardeal ; țara va fi cu totul ruinată și nu va mai putea plăti nici un tribut, pe cari Poarta-l va cere totuși îndată după încheierea păcii ; situația lor e din cale-afară de critică, și ei doresc cu toții, afară de vreo doi trei, cari gîndesc altfel, să aibă de stăpîn pe acel principe pe cari se pare că Dumnezeu li l-a sortit prin situația geografică a țerii". Petrossi răspunse că va raporta, respinse ideea prezentării in corpore și primi de la Văcărescu răspunsul că și lui i se pare mai potrivită o negociere confidențială [300].

Nu știm ce s-a făcut cu acest îndrăzneț plan, dar cu Mavrogheni lucrurile mergeau tot mai rău. Între pornitul Domn și vanitosul boier se petrecură mai multe neînțelegeri, pînă ce, în septembrie, Văcărescu putu să părăsească — la 4/15 — vistieria, cari fu încredințată logofătului Cornescu [301].

Era vremea cînd ambiția războinică începea să se manifeste la Mavrogheni. Ianachi nu voi să-i recunoască nici cu un preț talentele de general și de negociator sau urzitor de intrigi. El ne spune că făcu Domnului, pe cari nu-l putea suferi, observații în privința știrilor false pe cari Mavrogheni credea că trebuie să le transmită turcilor. „Nu știi tu, mi-a zis ; aceasta este adevărul." — „Împărăția nu cere slujbă ca aceasta, de cele gîndite" — adecă închipuiri și combinații —, „ci numai slujbe de cele văzute" [302]. Nefiind ascultat, el ceru voie să meargă la Constantinopol, firește pentru a pîrî pe neascultător ; dar fu refuzat, și i se fixă ca loc de retragere Nicopole, de unde însă era deseori chemat la București, pentru a i se cere sfaturi și îndreptări.

La Nicopole se aflau și alți boieri suspecți lui Mavrogheni : banul Nicolae Brîncoveanu, vornicul Manolachi, fratele acestuia, vornicul Ianachi Moruzi, logofeții Costachi și Scarlat Ghica, a căror vină, a tuturora, era

[300] *Ibid.*, p. 83—84, nr. XVI.
[301] *Ibid.*
[302] p. 295.

— Văcărescu firește, nu ni-o spune — „că au ieșit cu arz împotriva lui Mavrogheni înaintea vizirului Iusuf-Pașa, cînd s-a coborît de la Mehadia la Sumla". Iusuf însuși, trecînd prin București, îi dăduse de gol [303]. În noiembrie, Văcărescu fu exilat la Rodos, fără să i se permită familiei a-l întovărăși [304]. Abia în februarie 1790, putu el să vadă pe ai săi în Tîrnova : din patru copii, cîți lăsase [305], el nu mai găsi aici decît unul [306].

Căpătînd voie de la turci, exilatul trecu, în iulie, la Adrianopol, de unde fu chemat la Rusciuc, unde se duce cu fiul său cel mare pentru a auzi, întîia oară, dezaprobîndu-se purtarea lui Mavrogheni, atît de admirat pînă acum de patronii săi. El profită de ocazie pentru a da curs pîrilor care-l înăduşeau de atîta vreme. Vizirul răspîndi acuzațiile, le comunică sultanului, iar descoperitorul slăbiciunilor Domnului deveni în lagăr tălmaci, mijlocitor cu boierii Țării Românești, hotărîtor al afacerilor muntene. Trecu Dunărea cu soldații împărătești la 1 august și izbuti să-i aprovizioneze. Aceste servicii le aduse el pînă la încheierea armistițiului [307].

Un timp, după ce se bucură de căderea lui Mavrogheni, osîndit la moarte de turci pentru că trebuia să poarte cineva păcatele norocului, el stătu un timp la Adrianopol, cu familia, petrecîndu-și cele mai multe seri la caimacamul Izet Mehemed. În februarie, nouă chemare în lagăr, la Șumla, unde i se ordonă a găti în taină cinci poduri peste Dunăre și zaherea [308]. Veni la București, ajutat și de reprezentanții turci la congresul de la Sistov, se sfătui cu alți boieri iubitori de guvern „otomanicesc", între alții mitropolitul Cozma și episcopul Dosoftei, trimise la Tîrnova pe logodnica fiului său, căreia îi muriseră părinții, și-și împlini instrucțiile, spionînd, transmițînd veşti și organizînd cele de nevoie pentru oștile sultanului. Nemților venirea lui li inspiră bănuieli, și încă în aprilie Mitrowski-i comunică hotărîrea de a pleca fără zăbavă de unde venise [309].

După întoarcerea vechilor timpuri de domnie grecească, Văcărescu capătă de la Alexandru-vodă Moruzi spătăria. În 1793, el primește pe ambasadorul rusesc la Focșani [310] ; se ocupă însă și cu cumpărături de moșii — Preajba, Socolul, pe cari o plăti cu 2 000 de taleri —, și cu biserica ce ridica la Băneasa [311]. În 1794, îl găsim ca spătar, purtînd un proces pentru un munte din județul Dîmbovița [312]. În 1795 era vistier — ultima lui vistierie —, și, „ca un om iubitor de patrie", spune un boier contemporan, el organiză sămeșiile într-o formă cari se păstră în toată vre-

---

[303] Naum Rîmniceanu, în *Cron. greci*, p. 260—1.
[304] *Istoria*, p. 297.
[305] Trei îi avea de la întîia nevastă ; p. 288.
[306] p. 298. Domnița Caragea rămase la Tîrnova cu „un copil mai mic ce avea".
[307] p. 299—300.
[308] p. 301—2.
[309] Cf. Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 326—7. De această invitație neplăcută nu ne spune un singur cuvînt Văcărescu.
[310] Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 681—2.
[311] *Ibid.*, p. 5—6, 124, 271, 279, 323, 416, 484, 511—4. El răspunde și unei noui reclamații a vechii datorii făcută de tatăl său ; Bibl. Ac. Rom., hîrtii ale Agenției.
[312] Urechia, *l.c.*, p. 509, Cf. p. 323.

mea administrației lui [313]. Încă în martie 1797, cînd făcu o danie de cinci sute de taleri, „mănăstirii ce se numește Dușco, din eparhiia Larisii, unde să află, ca o comoară de mult preț, sfințitul cap a celui dintre sfinți părintelui nostru Visarion episcop", Ienachi Văcărescu era „vel vistier" și dicheofilax al bisericii celei mari constantinopolitane [314]. El se afla încă în viață, și avea demnitatea de mare-ban, la 13 septembrie 1797, cînd sora sa Maria își făcu diata, lăsînd moșii și lucruri fiilor fratelui ei: Alexandru, Nicolae, Iordachi și Elena [315]. Dar la 16 decembrie 1798, un zapis îl numește „răposatul întru fericire banul Ienache Văcărescu" [316].

Casa lui Ienăchiță în București a trecut apoi în stăpînirea logofătului Ștefan Belu, și acolo a fost ucis în 1821 Sava bimbașa [317].

Venind acum la opera de istorie a acestui boier muntean cu multe talente și cu multe vicisitudini în viața lui, *Istoria otomanească a prea-puternicilor și marilor împărați* a fost alcătuită mai mult în timpurile grele ale exilului: începută la Nicopole, în 1788, terminată în 1794, cîtva timp după întoarcerea în țară. „Acum la văleatul 1788, scrie autorul, aflîndu-mă strămutat cu lăcuința spre vreme în cetatea Nicopolii din crăia bulgarilor, de lumeștile furtuni ale întîmplărilor și de multele feluri de războaie ce desăvîrșit au tulburat toată liniștea patriei mele", lipsit de distracții și plin de întristare, a fost întrebat de cineva asupra vechii istorii bulgărești. A compus, pentru a lămuri pe necunoscutul întrebător, o „adunare istorică a preaputernicilor împărați otomani, pe scurt alcătuită, arătînd de cînd și cu ce mijloc au luat această stăpînire începerea ei, și creșterea, și starea, și urmările celelalte, pînă astăzi".

Un plan cari era și planul lui Dimitrie Cantemir, un plan mare și greu de realizat, pentru cari puterile acestuia nu ajunseseră. Ianachi Văcărescu n-avea învățătura marelui scriitor moldovean, nici persistența, răbdarea și puterea lui de lucru. Se putea prevedea de la început că opera lui va rămînea cu mult departe de aceea, cunoscută de altfel lui Văcărescu, a precursorului.

Și totuși partea mai veche nu e, ca la Cantemir, o simplă traducere a unui singur scriitor turc, relativ nou. Văcărescu, un bun cunoscător al limbii turcești, pretinde că s-a folosit de izvoare turcești, cari sînt cele

---

[313] *Ibid.*, p. 706, 771.

[314] Ms. grec. 28 din Bibl. Ac. Rom., cari cuprinde un tratat περὶ εὐσταθείας ἤτοι ἀκροτερίας, poartă următoarea însemnare: καί τόδε Ἰωάννου Βακ: Μεγάλου Βιστιάρη καί δικαιοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. (Și acest manuscript e al lui Ioan Văcărescu, mare-vistier și dicheofilax al Marii-Biserici"); v. și Iorga, *Studii și doc.* III, p. 85—6, nr. XIX—XX.

[315] *Ibid.* p. 86—8, nr. XXI.

[316] *Ibid.*, p. 88—90, nr. XXII—XXIII. Pentru bănia Văcărescului, v. Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 311—2, 723, 771. Pentru o reclamație din 1800 a unei părți din moștenirea lui „Văcărescu", hîrtiile Agenției la *Bibl. Ac.* Pare să fie vorba de moștenirea lui *Alecu* Văcărescu.

[317] v. Zilot Românul, *Jalnica cîntare*, în „Rev. p. ist., arch. și filol.", VI, p. 100: „Casa aceasta este acum a logofătului Ștefan Belu, iar mai înainte era a vestitului ban Ienache Văcărescul".

însemnate, autentice şi contemporane. El pomeneşte ca informatori ai săi pe Naima, Raşid, „Subhî", dintre cari cel dintîi, un istoric din secolul al XVII-lea, e un izvor bogat şi sigur pentru timpuri ceva mai recente din istoria imperiului. Pe aceştia îi confruntă, zice el, cu izvoare europene sau greceşti: „mulţi alţi istorici, greci, latini, franţeji şi itali" [318], pe cari, adevărat, nu prea înţelegem cum i-a putut lua în lăzile sale de exilat. Dintre aceste din urmă izvoare el citează în cursul povestirii pe Meletie geograful, o carte foarte preţuită şi răspîndită printre cărturarii din Orient, pe Ladvocat, pe Voltaire, pentru *Esprit des nations* sau „istoria de obşte", pe „Beringer", pe Büsching, pentru recenta sa *Erdbeschreibung*, şi „mulţi Europèi", ale căror nume le trece supt tăcere. El întrebuinţează, în partea a doua, hîrtii de Stat aflătoare „în arhiviile casii mele" [319], „în scrisorile casii mele" [320]. Afară de aceasta, el a cules informaţii orale de la felurite persoane însemnate din imperiu, pe cari a avut prilej să le cunoască. Într-un loc vorbeşte de vestitul scriitor turc Eiveri-Effendi, pe cari l-a văzut, la Constantinopol, probabil [321]; aiurea pomeneşte discuţiile asupra vieţii viitoare după Coran, pe cari le-a avut cu vizirul Selim Varcali-Zadè, paşă de Nicopol şi Turnu [322]. Se dau, după auzite — „precum am auzit" —, într-o formă nouă, clauzele pretinsului tratat pe cari Mircea cel Bătrîn l-ar fi încheiat cu turcii. Se citează, în partea din urmă, mărturia lui Atanasie Comnen Ipsilanti: „aceasta de la însuşi Hachim-Başa al acestui Vizir, Atanasachi, ce s-au numit Ipsilant, am auzit cu încredinţare" [323]. La Rodos a ascultat povestirile lui Hamid, fost Hechim-başa al sultanului însuşi [324].

Informaţia ar fi deci îndestulătoare, mai ales pentru timpurile de la 1750 pînă la 1794, cînd autorul este un contemporan, un însemnat contemporan, martur şi actor chiar la multor evenimente. Ienachi Văcărescu, fiind un om luminat, un poet, un înainte-mergător al poeziei româneşti, s-ar putea aştepta, dacă nu o operă de o mare importanţă ştiinţifică, de la un capăt pînă la altul, cel puţin o povestire bine orînduită, bine împărţită, scrisă într-o formă curată, şi împodobită ici şi colo cu piatra scumpă a poeziei, de cari sînt darnici aleşii ei.

Nu e aşa însă. Întîi, orice proporţie lipseşte în această operă istorică. Partea veche e foarte pe scurt, cealaltă e de o mare bogăţie. În aceasta din urmă se urmăreşte pas cu pas persoana autorului, în cea dintîi se uită cele mai strălucite evenimente din istoria patriei lui, şi cîntăreţul melancolic al stemei muntene, acel cari vede planînd vulturul roman asupra viitorului ţării sale, uită aici că a existat vreodată un Mihai Viteazul. La început se vorbeşte numai de evenimentele istoriei turceşti, la urmă, de hatîrul

[318] p. 246.
[319] p. 298.
[320] p. 304.
[321] p. 246.
[322] p. 249.
[323] p. 277.
[324] p. 295—6.

lui Mavrogheni şi pentru a se putea urmări pe deplin conacele de exil ale scriitorului, nu se menţionează nimic din acele taine diplomatice în cari ştim că Văcărescu era iniţiat de puternicii turci ai epocii sale. De la început pînă la sfîrşit, însă, forma apare săracă, de o simplicitate insuficientă şi stîngace, limba e de o împestriţătură de decadenţă. Mai ales cît timp istoricul se razemă pe izvoare scrise, stilul are această înfăţişare peticită, macaronică. Întîlnim expresii de jargon levantin, locuţii de Smirna în opera de căpetenie a slăvitului poet: „ciftlic" alăturea de „proteţione", „conformaţione", „famoz", „trecvă", „desfăcut", pentru *défait*, „ribelione", „prigioner", „inconit", „logotenente" [325].

Nici interesul nu se susţine totdeauna, pentru partea veche el e nul. Numai pe alocurea avem cîte o naraţiune condusă răpede şi cu haz, şi încă ele nu se apropie de frumoasele poveşti de bătrîn ale lui Neculce. În fine, versurile, cari, după moda turcească, preced, înălţîndu-le, deosebitele domnii ale sultanilor, sînt versuri artificiale, moarte, în cari armonia nu farmecă pe nesimţite şi nu străluceşte ideea poetică. Din partea noastră, am pune această artificială, greoaie operă, aşa de rău echilibrată şi executată aşa de nedibaci, mai prejos decît opera naivă a umilului ecleziarh Dionisie, operă de cari ne ocupăm acum.

Iată unul cari n-a jucat un rol în viaţa lui şi asupra căruia nu s-au oprit cu interes sau cu invidie ochii nimăruia. Un biet călugăr, al cărui nume de familie chiar e necunoscut, şi va rămînea poate astfel pentru totdeauna. Un ucenic umil al şcolii de carte bisericească din episcopia Rîmnicului, un ocrotit de al lui Chesarie, marele lucrător pentru cultura religioasă, un om de casă al lui Filaret, succesorul acestuia, de la 1780 la 1792 [326].

La 1786 îl vedem făcînd din ordinul acestui episcop o Condică a Rîmnicului, traducînd, copiind şi orînduind documentele ce priveau Scaunul [327]. Căci era un cărturar de slovenie, cum se poate vedea şi din cronica sa, în cari se citează cuvinte şi fraze ruseşti [328], se dă etimologia numelui lui Camenschi, „care în limba românească va să zică *al pietrii* sau *pietrariul*" [329]. Ba poate, dacă trebuie să judecăm după o altă etimologie din „Cronograf": „Cogea-Valtac, adecă Muntele cel Mare" [330], el rupea şi ceva turceşte. Dar aici se oprea ştiinţa lui de limbă şi, cît îi priveşte lectura, era cea puţină cu cari se îndeletniceau în chiliile lor călugării timpului: leatopiseţul ţării, citat pentru asediul Vienei [331], Mineele [332] şi alte cărţi

---

[325] v. şi alte asemenea cuvinte în *Omagiul* Oritz.

[326] v. capitolul despre cultura religioasă în această perioadă.

[327] Hasdeu, *Cuv. den bătrîni*, I, p. 22, Nota; Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 676; Ghenadie al Rîmnicului, *Arch. episcopiei Rimnic*, Bucureşti, 1888, in 8°: „Bis. ort.", XII, p. 612 şi urm.

I se datoresc şi alte condici nedescrise încă. O parte din *Cronograful* lui Dionisie Ecleziarhul s-a tipărit şi în „Albina Pindului" a lui Grandea, II, p. 3—11. 25—9.

[328] p. 182, 221.

[329] p. 219 din ed. lui Papiu, *Tesaur*, II.

[330] p. 222.

[331] p. 229: *Cronograful Ţerii Rumâneşti*.

[332] „Mineele bisericeşti", p. 159.

ieşite de supt teascurile rîmnicene sau bucureştene, şi vreo „cărţulie tipărită", de cuprins ştiinţific sau istoric, precum aceea despre martirii romani [333] sau „istoria tipărită la Viena pe larg rumâneşte" despre „războaiele ce au făcut muscalii asupra franţejilor" [334].

Puţin timp după ce-şi alcătui condica, i se oferi lui Dionisie prilejul de a vedea cum e peste hotare. Filaret emigră în timpul noului război ce se deschise la 1786, şi casnicul său îl întovărăşi în pelerinajul lui „european". Atunci văzu el, la Mehadia, „ţărmurile dealurilor, ce sînt de singură peatră goală, vînătă-neagră, colţuroasă" [335], Caransebeşul, „oraş mare, slăvit, cam între dealuri", Lugojul, „oraş mare, cu mulţime de locuitori bogaţi, neguţători, ca la patru sau cinci mii de case", Timişoara, cu cele cinci cişmele ale sale, ale căror „urloae" le admiră, Sabaţul, unde se varsă Timişul, mergînd „drept pe ochian" pînă la Dunăre. Privi aici „mulţimea de case, foarte frumoase, şeicile şi luntrile cele mari, ce vin pe Dunăre de la Viena şi de la Pesta cu mărfuri feliu de feliu, încă şi buţi cu vin bun roşu, de la Buda, şi le îndreptează pe acel canal" — „adecă şanţu sau gîrlă mare", „de vin tot pe apă pînă la zidurile cetăţii Timişoarei, fiindcă sînt la Buda multe vii, şi aduc şi rachiu, spirt ; aduc şi vase de pămînt, de cele bune, din Viena ; vin oale, urcioare, cratiţe [336]. Ba ajunse în călătoria, care-i lăsă în minte urme neşterse, pînă la Buda, „unde sînt palaturile lui Mateiaş Craiul, minunate ziduri, pe lîngă apa Dunării în lung, înalte, cu ferestri trei rînduri, în sus, spre Dunăre" [337].

Cînd Filaret trecu ca mitropolit în Bucureşti, la 1792, Dionisie nu-l întovărăşi aici, ci rămase în Craiova şi Rîmnic, unde ajunse poate în această vreme ecleziarh al episcopiei, funcţie bisericească importantă, pe cari o creaseră în Banat hotărîrile din 1719, ale sinodului din Hurezi [338].

Pe timpul noului război, din 1806, el veni, singur sau cu episcopul de Rîmnic din acea vreme, la Bucureşti, unde stătu mai mult timp, după ce se pare că rătăcise iarăşi cîtăva vreme peste hotar, cînd cu prădăciunile Pasvangiilor, pe cari le narează foarte incomplet, tăcînd, de pildă, cu totul, pe cele din 1802. Văzu focul cel mare din Bucureşti, despre cari spune : „Dar tot au fumegat din temeliile caselor focul o săptămînă, şi am văzut cu ochii mei, lucru jalnic şi vrednic de plîngere, cari cuprinde pre om mirarea, că şi parii sau ţepii podului de pe Dîmboviţa, ce au fost, au ars pînă în faţa apei". El mai stătu atît încît să vadă oraşul rezidindu-se, din ordinul Domnului : „cu casele drept în rînd, să iasă uliţele drepte, nu şovăite, şi casele una mai afară, alta mai în lăuntru, ca mai nainte, de astupa una pe alta... Şi s-au făcut pînă la un an mai frumos oraşul tîrgului,

---

[333] *Ibid.*

[334] p. 225. Vom vedea, la traduceri, de ce e vorba aice.

[335] „Loc foarte tare, cari loc, cu oraş, l-am văzut şi eu" ; p. 175.

[336] p. 175.

[337] „Pre cari palaturi le-am văzut cu ochii mei" ; p. 213.

[338] Hurmuzaki, VI, p. 339—41. Locul e reprodus în cultura religioasă a perioadei a doua. Sulzer traduce — III, p. 498 —, „einer der Kirche hält". Pentru situaţia unui eclesiarh în Bucureşti la 1793, v. Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 83.

cu uliţe drepte“ [339]. Vorbind de măsurile luate de Domn pentru a se apăra contra intrigilor franceze, cronicarul ne spune că a aflat despre dînsele „de la ipochimeni vrednici de crezut“, „aflîndu-mă eu în Bucureşti, la Mitropolie“. La fuga Domnului se vede din povestire că a fost martur [340], şi de faţă trebuie să fi fost şi atunci cînd strigătele pristavilor, „ca la patru ceasuri din zi“, chemară lumea la primirea noului Domn, Alexandru Suţu [341]. În lupta de la Bucureşti, în 1808, el văzu pe turci stînd, *deşi cum e cînepa,* în curtea mitropoliei ; supt ochii săi intrară în oraş răpezii cazaci, „ca ulii cei iuţi, să prindă vînat“, trecură mitocanii, „sîrbii mahalagii“, revenind de la conacul de la Radu-vodă, cu capete turceşti la oblîncul sîngerat al şelei [342], se desfăşură lunga defilare solemnă a oştirilor imperiale [343]. Apoi se întoarse la Craiova, şi aici îşi începu la 1814 cronica, ale cărei părţi de la sfîrşit fură redactate numai în anul următor, ale cărui evenimente le povesteşte încă [344].

Şi această cronică merită mai mult numele de memorii. Dionisie, cari ştia că ultimul letopiseţ al ţării se oprea la 1769 [345], dorea să-l continue pînă în timpurile sale. Era dintre aceia pe cari Văcărescu-i tratează cu dispreţ, ce „scriu analele Domnilor..., după datoria la cari s-au supus“ [346]. Îndemnat de iubirea de ţară şi de dragul de a scrie cele întîmplate, în cari Dumnezeu îşi îmbracă dreapta pedeapsă şi răsplătirea meritată, el voia să însemne cu liniştitul lui condei de bătrîn călugăr ce „s-au întîmplat acestei patrii a Valachiei în diastima vremii de la cincizeci şi cinci de ani încoace“ [347].

Nu numai atîta : ar fi dorit să puie în legătură micile lucruri săvîrşite în ţară cu evenimente mari de istorie europeană cari le produc şi domină. E un spirit curios acesta al lui Dionisie şi se lasă uşor ademenit a ne spune ce ştie şi despre altele decît acele ce era chemat să nareze. Pentru a afla despre unele şi altele, el a cules informaţii unde i-a fost cu putinţă, ne-

---

[339] p. 204.
[340] p. 206.
[341] p. 207.
[342] „Carele le-am văzut şi eu“, p. 208.
[343] p. 209. Despre polcul lui Cara-Gheorghe, spune : „care am văzut şi eu cu ochii“, p. 209.
[344] Că a scris în Craiova dovedesc o sumedenie de locuri în *Cronograf :* „aici în Craiova“, p. 183 ; „aceste cinci judeţe dincoace de Olt“, p. 192 ; „dincoace de Olt într-aceste cinci judeţe“, p. 193 ; „oraşul Slatina peste Olt“, p. 202 ; „aceste cinci judeţe“, p. 210, 216, 221. La sfîrşit citim : „acum, la acest an 1815“, p. 224.
[345] „Găsit-am în cele vechi (cronografuri ale ţării acesteia) scriind pentru Domnii ţării, cari au fost după vremi unul după altul, de la descălecarea celui dintîi Domn Radu voievod, ce i-au zis Negru-vodă, pînă la Domnul Alexandru Scarlat (sic) Ghica voievod, la anul 7276, cari s-au luat de muscali din Scaunul Bucureştilor, şi povesteşte mai mult de războaiele ce au avut într-acele vremi. Iară de atunci încoace n-am putut găsi în scris cum s-au urmat... Iară, de se va fi şi îndemnat cineva a istori în scris de atuncea încoace, nu au ieşit acele cronografuri la vileag, să fie ştiute de obşte, ci poate fi cîte vreunul ţinut pe la cei mai mari“ ; p. 161.
[346] p. 293.
[347] p. 161.

contenit întrebînd, în dreapta şi în stînga, „oameni de crezut“ [348], „oameni din cei aleşi [349], „ipochimeni vrednici de crezut“ [350]. Cînd îi spune „un logofeţel din Bucureşti, fiind slugă pe acea vreme la maiorul Mavrodin“, despre lupta lui Coburg şi Suvorov lîngă Bucureşti [351], cînd „un ofiţer creştin“ îi mărturiseşte cîţi nemţi au murit de „boala lingorii“ în Ţara Românească [352] şi cînd informatorul e „un arhimandrit, părinte bătrîn cinstit“, cari spune lui Dionisie uimit cum se face „un pod de foi“ [353]. Se întrebuinţează chiar însemnări scrise, precum catastihul cioclilor din Bucureşti, pentru numărul victimelor ciumei în acest oraş [354] şi cei morţi la Ismail [355]. În fine, se reproduc în întregime documente originale : firmane, scrisori turceşti etc. [356]

Dar a da o expunere istorică e mai presus de mijloacele lui Dionisie Ecleziarhul. El se pricepe numai a povesti : ce a văzut, ce i s-a raportat, ce a cetit. Tonul e naiv şi plăcut tocmai prin această simplicitate, cari se vede mai bine acolo unde călugărul se apucă să-şi lămurească cetitorii asupra „Evropei“ şi faptelor ce s-au petrecut acolo.

Avînd să vorbească despre „răzmeriţa a doua“ sau războiul din 1786, el se crede obligat a-i cerceta originile şi deci a explica întrevederea de la Cherson, unde s-au „simfonisit“ măsurile contra Porţii. S-au adunat acolo toţi „Împăraţii şi Craii Apusului“, fiecare potentat aducînd, cum e obiceiul românului totdeauna, „plocon adecă daruri împărăteşti“ gazdei, cari e împărăteasa Ecaterina. Unul singur se ţine de o parte şi nu vrea să vie : e sultanul, „crezîndu-se mai mare ca oricine şi ca unul care lasă numai altora o parte din domnie“, dar şi el trimite un „Reis-Efendi“, cu plocon, însă cu şiretenie : „oareşicum ca cum nu ar şti“. Acestea nu se trec însă la feţele de cinste : Efendiul nu e primit la sindrofie şi pleacă „ruşinat“, ceea ce nu putea decît să provoace un război. Furios de insulta adusă suveranului său, Capudan-paşa se laudă „că va prinde pe împărăteasa Ecaterina şi o va aduce vie la împăratul, şi va lua şi Crîmul“. Dar ţarina scăpă de această crudă soartă. [357]

Ca şi contemporanul său Dumitrachi stolnicul, Dionisie ştie cu ce arme teribile şi minunate se luptau ruşii, de ieşeau biruitori totdeauna, căci i se spusese şi lui despre „tunurile cele mari“, despre tunurile cu „sicret“, cari răspîndesc „acea putoare iute“ şi ucigătoare, despre tunurile cu smoală, despre „băşicile de sticlă cristal“. „Pentru tunurile cele mari spusu-mi-au un ipochimen vrednic de crezut că ar fi fost faţă cînd s-au întîmplat de au slobozit muscalii aceste tunuri în ordiea turcească, că de mare trăsnet

---

[348] p. 175.
[349] p. 184.
[350] p. 205, 214.
[351] p. 181.
[352] p. 183.
[353] p. 220.
[354] „După arătarea cu catastişie de către vătaşii cioclilor“ ; p. 184.
[355] p. 182.
[356] p. 204.
[357] p. 170—1.

i-au căzut calului pîntecele jos, şi lui i s-au luat auzul, şi pentru umplutul tunurilor spunea că bagă întîiu un săculeţ de barut". Dar ce are a face cu efectul produs de „sicreturi" ! „Cîţi au mirosit" fumul lor, „toţi au murit", de moarte cumplită, „zbierînd caii şi oamenii" [358].

În treacăt întîi, Dionisie atinge despre tăiarea „Craiului" francez, cu doisprezece „miniştri" ai săi şi despre rolul pe cari l-a jucat în această tristă afacere voievodul Bonaparte, feldmareşal [359], al cărui frate sau altă rudă trecu mai pe urmă prin Ţara Românească, cu „madama lui", ca ambasador la Poartă [360]. Mai semnalează în 1806 trecerea ruşilor prin ţară. cu firman turcesc, contra aceluiaşi Bonaparte, cari ajunsese împărat [361]. Dar numai după aceasta el satisface pe deplin arzătoarea noastră curiozitate, spuindu-ne apriat cine era acest Bonaparte.

Ei bine ! era un „grec-romeos", cari se papistăşise şi, uitîndu-şi neamul, cari nu-l uită însă, trece la nemţi şi de la aceştia la francezi, cari-l fac „obirster". Oastea „craiului" face însă o revoluţie, pe cari o combat „boierii cei mari, cari avea sate multe, iobagi, adecă rumâni". Din această încurcătură pe cari o deplîngem tot aşa de mult şi de sincer ca şi cronicarul nostru, iese că bietul crai e tăiat, ca şi tot neamul său, afară de un singur micuţ „pruncşor", pe cari se îndură a-l primi ţarul. „Dihonia" continuă însă pe chestia „rumâniei" şi „doisprezece judecători divanişti" cad jertfa aprinsei discuţii politice. „Rumânia Franţiei" se desfiinţează, guvernul ţării se schimbă cu totul, şi atunci agerul Bonaparte, căci nu trebuie să-l pierdem din vedere, *intră pe supt pielea* miniştrilor şi boierilor şi se face împărat ca oricare altul. Pentru ca să-şi poată lua însă acest nume, îi trebuie iscusitului feldmareşal iscălitura noilor săi colegi încoronaţi, şi este unul. „Franţiscul" nemţilor, cari nu vrea să iscălească la „diploma împărătească" ; ca dînsul fac şi alţii : „Raguza", „englezul", şi se încaieră o mare luptă. La urmă, Bonaparte merge la Petersburg, la împăratul pravoslavnic, să facă pace : i se dă voie să se încoroneze ; şi el, de cuvînt, o şi face [362].

Dar cu aceasta n-am pătruns încă temeiul lucrului, cari e acesta : „Franţiscus" continuă să fie persecutat de răzbunătorul împărat nou. Ţarul, pe care asemenea apucături din partea lui Napoleon nu pot decît să-l supere, intervine. „După spunerea gazeturilor", Dionisie ne descrie cum a fost războiul între „Alexandru, bunul şi creştinul împărat", şi acel rau om de Napoleon. Se distinge mai ales, între luptători, marele-duce Constantin, un falnic soldat. „Spun unii că încălecase pe tunuri şi răcnea ca un leu asupra tunarilor, să sloboază tunurile cu iuţime". Aşa unui om nu i se putea face nimic. Bonaparte se supuse, merse deci la Petersburg şi căpătă în schimb coroana, după cari în zădar umblase pînă acum [363].

---

[358] P. 171—2.
[359] P. 198.
[360] P. 205. E vorba de generalul Sébastiani.
[361] P. 209.
[362] P. 211—5.
[363] *Ibid.*

E regretabil, după ce am gustat această povestire şi ne-am luminat printr-însa, că, pentru căderea lui Napoleon, Dionisie Ecleziarhul nu spune de la dînsul, ci reproduce din broşura sa de la „Viena". Şi în această privinţă ar fi fost atîtea de învăţat!

Cît despre istoria Ţării Româneşti, cari era tratată într-un ton mai puţin epic, cronicarul povesteşte foarte scurt războiul din 1768—74, „răzmeriţa muscalilor", înrerupîndu-se într-un loc pentru a semnala apariţia unei „comite" [364]. De altfel, aşa bine nu ştie el cum a fost cu războiul, dar îşi aduce aminte din tinereţă că turcii se purtau rău, că jefuiau, că „se însurau" cu femei creştine şi „frîngeau ciubucile", cînd se prezenta ocazia, de slujbaşii Domnului. Mai ştie iarăşi despre *stupaizi*, despre *volintirii* ce intrară în Bucureşti cu „cîte-un pistol, ca un picior de porc, la brîu" şi a văzut poate pe efemerul Manole-vodă fugind „numai cu fesu-n cap" înaintea ruşilor [365].

Despre Ipsilanti ştie că a fost un Domn „înţelept şi cu minte înaltă" şi că pe vremea lui „darul şi mila lui Dumnezeu erau într-această ţară", iar ca s-o dovedească dă preţurile curente din „acel veac fericit" [366]. Pe Nicolae Caragea, cari i se pare încă lăudabil, îl termină răpede, mult mai răpede decît Fotino, şi tot aşa face, iarăşi cu laude pentru ieftinătate, cu Mihai Suţu.

În privinţa lui Mavrogheni, Ecleziarhul are părerile lui proprii, care se deosebesc simţitor de ale altora. I se spusese despre acest Domn că „era un om înalt, uscăţiv la obraz şi straşnic" [367], că i se ţinuse la instalare o frumoasă predică de „dascălul domnesc", dar văzuse însuşi „ţepile de doi stînjeni" înfipte înaintea bisericilor pentru binele hoţilor şi celor „ce-şi jură părinţii şi-i va bate", şi al celor ce nu cinstesc biserica, şi se convinsese din această faptă de pace că Domnul era „milostiv şi bun asupra raielilor", fiind rău numai cu boierii, pe cari-i surgunia ca să se astîmpere. Şi dările erau uşoare, scrie economul ecleziarh, cari nu uită niciodată acest capitol din istoria domniilor [368].

Asupra împrejurărilor din Oltenia, pe timpul caimacamului lui Mavrogheni, cît şi pe timpul lui Enzenberg, Dionisie ştie lucruri multe şi precise, despre împrejurările de război, despre „tractirul la baluri" [369], despre bolile ce pustiiră oastea străină şi ţara.

Restabilindu-se domnia, Dionisie vorbeşte numai despre restaurarea principatului în cei dintîi trei ani după pace [370]. Altceva despre domnia lui Suţu nu se întîmpină la dînsul. Pe Alexandru Moruzi îl înfăţişează ca pe un cîrmuitor „iscusit la trebile ţării", cari „strecură ţinţariul şi înghite

[364] P. 163.
[365] *Ibid.*
[366] P. 166.
[367] P. 167.
[368] P. 168.
[369] P. 179.
[370] P. 183.

cămila", şi el nu se supără mult de asprimea lui faţă de boieri, pe cînd denunţă „măiestria lui în a strînge bani" pe timpuri de ciumă şi secetă [371]. Alexandru Ipsilanti, în noua sa domnie, are numai un loc neînsemnat în *Cronograf*, pe cînd „pricina" numirii lui Hangerli e povestită amănunţit.

În genere, pentru această domnie, Dionisie Ecleziarhul e un bun izvor, cu o sumă de detalii asupra turcilor de peste Dunăre şi o mulţime de acte adaose. O apreciere asupra Domnului nu se găseşte [372].

Marea pradă a Pazvangiilor în Oltenia supt Moruzi întors în Scaun e una din părţile cele mai bogate ale cronicii [373]. Dar îndată urmează o povestire săracă, neîncepîndu-se naraţiunea mai întinsă nici pentru prada din 1804, a lui Manaf-Ibrahim [374]. Abia la 1806, găsim lămuriri numeroase asupra întîmplărilor din Bucureşti, şi cronica merge tot aşa pînă pe la 1808. De aici se trece iarăşi în Oltenia. Ce urmează, priveşte mai mult istoria străină şi e scris în tonul pe cari-l ia Dionisie la asemenea împrejurări.

În sfîrşit, mai avem din această perioadă două descrieri ale principatelor.

Una priveşte Moldova şi se află la sfîrşitul unui letopiseţ al acestei ţări copiat la 1812. E scrisă, fără îndoială, înainte de moartea împărătesei Ecaterina, dar după încheiarea păcii din 1792, căci pomeneşte cel de-al doilea război al liberatoarei cu turcii.

Autorul necunoscut înşiră productele ţării, caracterizează „naravurile" locuitorilor, cari ar fi „la cei mai mulţi neîmpodobite şi proaste", vorbeşte despre ocupaţiile lor etc. E un aspru critic al despotismului domnesc, prin cari s-ar pune piedeci comerţului, ce îmbogăţeşte ţările în acest veac, un adept al „filozofiei" în sens francez, un duşman al aristocraţiei trîndave, cari ruinează principatul. El recunoaşte că sînt boieri moldoveni cari au cunoştinţe de gramatică, de filozofie, de matematică, de franţuzeşte, nemţeşte, italieneşte, de latineşte şi elineşte, menţionează „doctorii de medicină", cari sînt „din alte părţi, foarte rar însă pămînteni". Dar majoritatea boierilor lasă — cum spune şi Sulzer şi cum se vede şi din actul lui Grigore Alexandru Ghica —, lasă şcoala de la cincisprezece ani, supt cuvînt că „nu are a se face dascăl, pentru că este evghenist" ; ei nu se ocupă „evgheniştii cei tineri", decît rareori cu „citiri de alcătuiri privitoare către politicească ocîrmuire şi pentru împodobirea moravurilor, căci mai toţi acei ce cunosc limbi străine se îndeletnicesc în citire mai cu samă de romanţe". Astfel se cufundă în ignoranţă şi sărăcie o ţară locuită de „strănepoţii vechilor vestiţi dachi şi romani".

Dar „filozoful" boier nu aprobă experienţele sociale şi politice, inspirate tot de „filozofia" apuseană, ale lui Constantin Mavrocordat. „Reforma"

---

[371] La Fotino, din contra, se zice despre Moruzi că a stăpînit „foarte bine", că era „drept cu boierii, plin de iubire şi încredere" şi fără pereche de bun cu poporul.

[372] După Fotino, era un „om bun, îngăduitor, vesel şi înzestrat cu multe însuşiri bune şi frumoase".

[373] P. 201 şi urm.

[374] P. 203—4.

acestuia, stricată şi de Domnii următori, i se pare nepotrivită, şi Constantin-vodă mai e acuzat pentru că a distrus oastea ţării şi a crescut birul.

Acest necunoscut scriitor, cari nu era un spirit de rînd, scrie o limbă de tranziţie, foarte încărcată de neologisme, luate din franţuzeşte. Se găsesc în cele cîteva pagini ale lui cuvinte ca *a exportarisi, legume, curtezani, galantonie, europeo-turchism, proprietari, speculaţie, ruinuri* [375].

Un memoriu despre starea administrativă a Ţării Româneşti, despre sudiţi, poslușnici, scutelnici, postelnici, despre sameşi, vămi, despre dări şi agenţii de comerţ turci, gelepi şi saegii, despre trupele otomane din principat: beşlii, despre zapcii şi clacă, slujitori, judecători, tribunale şi temniţe, a fost redactat după 1803, dar înainte de trecerea lui Constantin-vodă Ipsilanti în Rusia şi administraţia Divanului [376]. E scris în limba grecească şi n-are pe departe însemnătatea paginilor anonimului moldovean, fiind o constatare seacă a situaţiei şi o indicaţie de reforme banale [377].

[375] S-a tipărit în „Uricariul", XIX, p. 283 şi urm.

[376] Căci se spune că „mare bine, dar şi folos se va face ţării cînd Vodă ar scuti-o şi de acest rău"; p. 712.

[377] După un ms. dăruit de N. Creţulescu Academiei Române s-a tipărit, într-o traducere românească, de V. A. Urechia, în *Ist. Rom.*, p. 702 şi urm.

Capitolul III

ISTORIOGRAFIA ÎN PERIOADA A TREIA: ŞCOALA DE RENOVAŢIE A ISTORICILOR DIN ARDEAL

Există în Ardeal o istoriografie care samănă cu cea din principate, care purcede de la aceasta. Şi aici avem o cronică în proză scrisă naiv şi fără un plan definit, o culegere de note. Şi aici avem o cronică în versuri cu nuanţa de plîngere, de tînguire.

Cea dintîi e cea mai veche, precum genul în cari e scrisă e mai vechi şi el. În Ţara Românească sau în Moldova asemenea cronici erau cronici de Curte, scrise din ordinul Domnilor sau în vecinătatea lor. Curte românească, guvern propriu n-aveau românii din Ardeal, nici măcar administraţii orăşeneşti, ca alţi locuitori ai ţării. Ei se cîrmuiau de sine numai în cele bisericeşti, şi pentru dînşii în jurul bisericii se grupau sentimentele, aspiraţiile, activitatea ce se grupa dincolo de munţi în jurul tronului. Cronica în proză ardeleană, singura cunoscută astăzi, pînă la mişcarea de regenerare naţională, e cronica bisericii Sf. Nicolae din Şchei: *Istoriia besearecei Scheailor Braşovului.*

Nu trebuie să se creadă că la această biserică se făceau mai demult însemnări analistice. Cînd preotul Radu Tempea se gîndi să scrie originile comunităţii româneşti din Şchei şi dezvoltarea bisericii cari-i aduna şi-i îndrepta, el nu găsi nimic de felul acesta. Tot ce spune despre „venirea bulgarilor" în secolul al XIV-lea, despre darurile voievozilor din Ţara Românească şi Moldova, puţinele notiţe ce se dau despre timpurile anterioare lui Brîncoveanu sînt culese din tradiţie sau din însemnările de pe odoare, sau, în fine, din pomelnice. Adevărata cronică se începe cu Unirea [1].

Autorul ei, fiul întîiului preot Radu Tempea, al bisericii din Şchei, e un contemporan al evenimentelor. Născut pe la sfîrşitul secolului al XVII-lea, pe vremea cînd protecţia Brîncoveanului se întindea asupra românilor din Braşov, el era coleg de preoţie al tatălui său încă din 1723, cînd îşi înseamnă în povestire numele: „popa Radu sîn pop Radu Teampe" [2]. Îl vedem mergînd la Făgăraş pe timpul vlădicăi unit Ioan Patachi [3].

---

[1] v. asupra legăturilor cu alte însemnări studiul păr. Ştefan Meteş, în *Neamul românesc literar*, I.

[2] *Istoriia besearicei Scheailor Braşovului, manuscript de la Radu Tempea*, tipărită de Steric Stinghe, Braşov, 1899, in 8°, p. 56.

[3] P. 65.

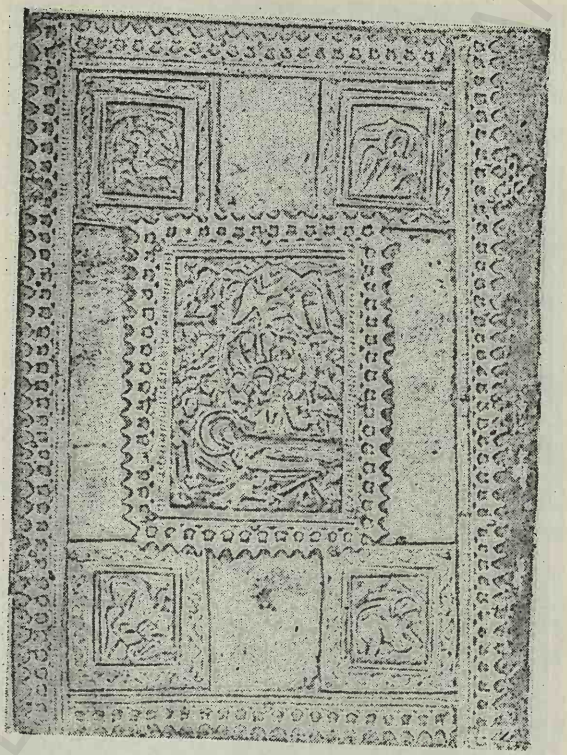

EVANGHELIER LEGAT, AFLAT LA BISERICA SF. NICOLAE DIN BRAȘOV

În 1733, el înfățișă niște plîngeri în Țara Românească [4]. La 1735, la 17 decembrie, e făcut protopop, în locul lui Florea, cari se retrage. Dar această retragere nu e aprobată de fiul lui Florea, Tudor, și acesta, „cu mumă-sa și cu surorile", începe o mare agitație de clopotniță pentru a dărîma protopopia lui „Radu 2 Tempea" [5]. Izbutesc la aceasta luptătorii masculini și femenini, dar Florea, restituit în protopopie, moare la 8 iunie al anului următor, și episcopul de Rîmnic, Climent, de cari asculta în vremea aceasta biserica brașoveană, numește iarăși protopop pe Radu. Tudor, ajutat de sfatul orașului, reîncepe lupta, de astă dată pentru sine însuși. În discuțiile aprinse ce avură loc între cele două fețe bisericești, Radu ar fi zis, făcînd aluzie la patronii rivalului său, „că n-aș fi bucuros a pleca capul la poalele sașilor" [6].

Cuvintele fură transmise cui trebuia să se facă foc pentru dînsele. „Cinstitul Sfat, poalele sașilor" ! Radu fu chemat *ad audiendum verbum... senatorum*. „Să cade, i se spuse, să fiț ascultători de noi, că ședeț pe moșiia

[4] P. 118—9.
[5] P. 135.
[6] P. 141.

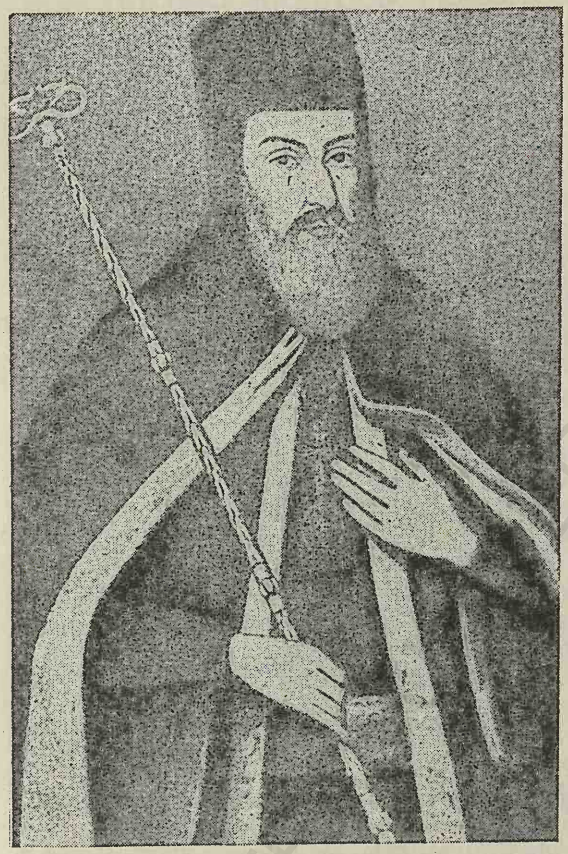

PETRU PAVEL ARON

noastră : să nu fiţ rebelie“ ! Dar protopopul nu putea să tacă din gură : „Da locul caselor şi grădinilor noastre, cînd au venit moşii, strămoşii aici, oare vîndut-aţ, au dăruit-aţ ?“ — „Ni-că am lăsat de bună voie [7]“. Întrebat de toiag, el îl puse la dispoziţia sfatului : „Iacătă-l : de aveţ puteare, luoaţi-l“. Şi iarăşi izbucni cearta. I se spuse că se vor face plîngeri în scris contra lui. „Scrieţ măcar unde ştiţ.“ — „Nu ascultţ porunca cinstitului Sfat ?“ — „Nu.“ — „Şi nu ?“ — „Nu.“ — „Şi nu ascultţ ?“ — „Nici cum“, răspunse Tempea şi, circumstanţă agravantă — era om energic părintele şi nu lăsa pe nimeni să se amestece în daraverile lui bisericeşti —, „lovi şi cu toiagul în poduri înaintea lor“. Şi atunci ? „Atunci au zis : Mergi afară şi aşteaptă puţinel“. De afară-l aduseră înuntru şi nu-i mai dădură drumul să meargă acasă. Sinodul sîrbesc din Carlovăţ interveni însă pentru protopopul braşovean şi aduse liberarea lui. Dar el pierdu demnitatea sa superioară şi fu un moment

[7] P. 141.

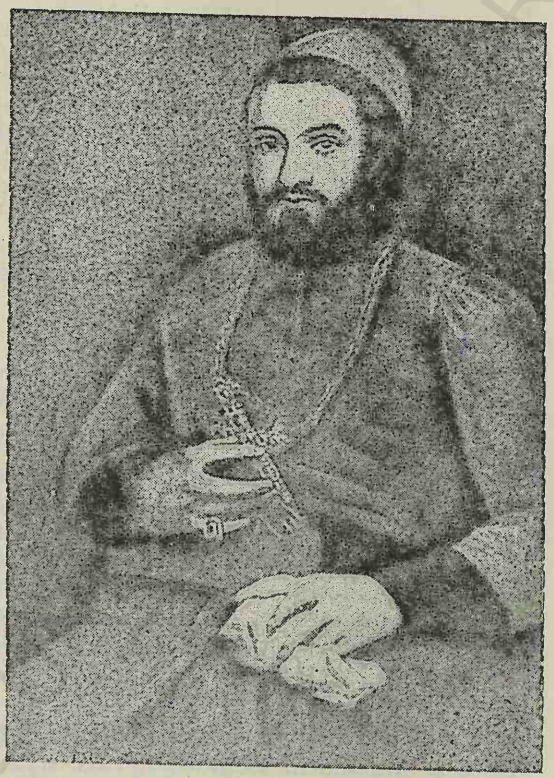

INOCHENŢIE CLAIN

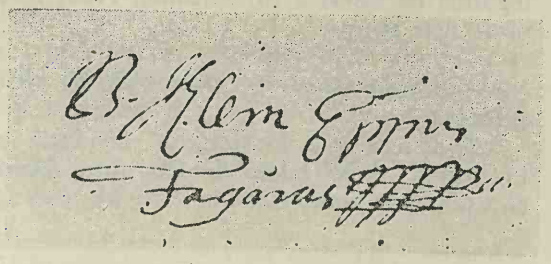

SEMNĂTURA LUI
INOCHENŢIE CLAIN

iarăşi în primejdia de a gusta temniţa saşilor, aşa încît trebui la urmă să-şi plece cerbicea şi să spuie — grele vorbe ! — „mă rog să aib iertăciune“ [8].

Tot sîrbii din Banat făcură pe Radu iarăşi protopop, pe baza unei renunţări scrise, din 1733, a lui Tudor. Acesta se plecă înaintea hotărîrii la 1739 şi părăsi şi stăruinţele începute la munteni. Tempea putu de-acum înainte, după lunga şi eroica sa luptă, să-şi caute de parohie şi să însemne

[8] P. 141—3.

în voie istoria comunității religioase pe cari o conducea. Cînd muri, la 14 mai 1742, fiul său Radu, dascăl din 1740, diacon din 1741, îi întregi lucrarea cu cîteva notițe finale [9].

Cum am văzut, această lucrare se desface în două părți : în cea dintîi se cuprind numai puține însemnări răzlețe. A doua începe cu *Istoria Vlădicăi Atanasie* [10], notează relațiile brașovenilor cu Brîncoveanu după adoptarea Unirii de episcopul din Alba-Iulia [11]. Urmează jalbe în versuri contra Unirii, jalbe pe atît de interesante ca manifestare scrisă a nemulțămirii unora dintre români cu tîrgul de lege făcut în 1699, pe cît de proaste sînt „stihuri" ca acestea :

Cuca rîmlenească
În veaci să se potopească,
Ca să nu ajungem noi
Să ne-mbătăm de-al ei hămei [12].

În cele ce urmează, se dau știri prețioase asupra activității de convertire a episcopilor Ioan Patachi, din Făgăraș, și succesorului lui, „Ioan Clain... care s-au numit Inochentie [13], se descriu „năcazurile ce au făcut Jipa" — un protopop unit — „acestui oraș". Se expune apoi legarea de relații ierarhice cu episcopia, acum împărătească, a Rîmnicului, și se fixează cîteva foarte însemnate puncte din istoria acestei eparhii, supt Damaschin, Ștefan și Inochentie, arătîndu-se și discuția ce a fost în Șchei dacă biserica trebuie să asculte de acest Scaun episcopal sau de Scaunul metropolitan din București.

Se mai dau lămuriri asupra celor doi gineri ai lui Brîncoveanu : Nicolae Roset și Manolachi Lambrino, cari stătură mult timp în Brașov și avură legături cu biserica Sf. Nicolae. Apoi Radu-și povestește propriile daravere pînă către sfîrșit [14].

Cronica în versuri e o cronică de mănăstire, cari-i povestește pățaniile și ruina.

Mănăstirea e a Prislopului, fundată, zice-se, de Sf. Nicodim și înoită, în secolul al XVI-lea, de Domnița Zamfira, fiica lui Moise voievod, cari și-a petrecut toată viața în Ardeal, unde a fost măritată de două ori, tot cu

---

[9] Acest Radu se întîmpină și la 1748 ; p. 193.

[10] P. 22 și urm.

[11] „Preoții cu orășanii" se înfățișează și înaintea lui Constantin Stolnicul Cantacuzino, cari le dă sfaturi, „ca un prea învățat filozof ce era" ; p. 24.

[12] P. 36.

[13] P. 70.

[14] Există și un ms. deosebit de acela, păstrat la biserică, pe cari l-a reprodus Stinghe. El aparținea lui Andrei Bîrseanu, a cărui văduvă mi l-a dăruit. V. I o r g a, *Acte românești și cîteva grecești din Arhivele companiei de comerț oriental din Brașov.* Vălenii-de-Munte, 1932, și *Buletinul Comisiei istorice a României* pe 1933. — Traduceri germane ale cronicii au fost semnalate două. „An. Ac. Rom.", XXI, p. 445 și nota 1. Pentru biserica din Șchei, mai vezi *Foaia p. minte, inimă și literatură* pe 1853, numerele 10—13 ; p. 28 și urm.

străini [15]. În secolul al XVIII-lea, mănăstirea fu arsă de unguri la 1745, refăcută după patru ani de egumenii Varlaam şi Nichita. La 1756, episcopul Petru Aron permitea să se adune mile pentru ea. La 1770, cei doi egumeni puteau întemeia şi o şcoală ; în 1775 vlădica Maior pune a se face două icoane. Nu numai că episcopii uniţi n-o prigoniră sistematic, dar Aron interveni, la 1759, pentru călugări, cărora un nemeş ungur din vecinătate, Ladislas Gola, din Silvaşul-de-sus, le rupsese gardurile şi-i ameninţase cu lovituri [16].

Totuşi nu judeca astfel şi călugărul cari scrise, după 1750, şi chiar după 1782 — căci vorbeşte de ceva întîmplat, cînd

...la anul doi
Se cuprinde un pocoi,

„Plîngerea sfintei mănăstiri a Silvaşului, din eparhia Haţegului, din Prislop" [17]. Începînd de la fundatorul legendar, Nicodim, el atinge domnia în Ardeal a lui Mihai Viteazul, „ce vrea pe români să uniască", se întoarce la refacerea clădirii de Zamfira „la anul 500 şi 20 peste o mie", laudă pe Ioan Schivnicul din timpurile fericite ale mănăstirii şi vine apoi, plin de indignare şi de mînie, la Unire. Cronica în versuri nu e altceva decît un rechizitoriu violent contra conducătorilor bisericii unite, şi mai ales contra lui Petru Aron, pe cari-i urmăreşte necontenit, arătînd mai ales prigonirea ce au pornit-o împotriva Prislopului.

Avem întîi caricatura lui Atanasie, începătorul ereziei, un „archiereu lesne de amăgit" :

Acest Vlădică, dacă s-a unit săracul,
I-au împlut papa sacul
De tituluşuri înalte,
Mincinoase şi deşarte.

În loc să-şi ţie făgăduiala de a libera pe românii uniţi de iobăgie, el se grăbeşte a dărîma mitropolia din Belgrad, unde se slujise după dreapta credinţă : supt cîrmuirea lui, Prislopul prădat de uniţi şi calvini, e despărţit de mănăstirea mamă a Tismanei.

Suferinţile ortodocşilor sînt uşurate prin venirea mîngîietoare a lui Visarion Sarai, evangelistul *unei singure religii :*

Cuviosul Visarion de la Banat,
Om prea puternic şi minunat,

sosit ca

...Să strige şi să vestească
Ca toţi românii să se pocăiască.

---

[15] Iorga, *Doc. rom. din Arch. Bistriţei,* I, p. LIII ; Hurmuzaki, XI, tabla.
[16] v. St. Moldovan, în „Foaie pentru minte, inimă şi literatură" pe 1853, nr. 19—20.
[17] Editată, după un ms., pe cari făgăduia să-l deie bibliotecii naţionale din Bucureşti, de Cesar Boliac, în „Buciumul", I, p. 11—12, 16, 19—20.

După ce *strigă* în Deva, în Dobra, în Orăştia, omul lui Dumnezeu mustră pe Clain, cari n-are ce-i răspunde — la Sibiu, şi pedepseşte prin boale năprasnice pe acei ce-l înfruntă şi-l judecă. Înduplecat şi el, episcopul Inochentie adună un sinod pentru a lepăda zădarnica lege nouă :

Căci nu va fi spre un folos
Unăţia ce s-au scos,
Ci numai ca să nu răsniască
De fraţii din Ţara Românească
Şi din ţara moldovenească ;
Ba încă şi între noi din Ardeal
Să bage pe cel viclean,
Să nu ne mai putem înţelege,
Nici din saşi şi din unguri a ne mai alege.

Dusul la „Împărăţie" al vlădicăi n-are alt scop decît acesta. Dar el îşi găseşte peirea prin Petru Aron, cari la Roma învăţase carte multă, dar îşi uitase „pravoslavia" :

O ! de nu s-ar mai fi născut,
Că multe răutăţi şi acest om au făcut ;
Cîte Vlădica în sobor au vorbit,
El toate le-au fost auzit ;
Şi asupra celui ce i-au făcut lui bine
Şi l-au hrănit cu vin şi pîine,
Călcîiul şi-au ridicat
Şi din Scaun l-au surpat.

Vicariul, fiind „om de omenie", e prigonit de noul episcop pînă la moarte, Balomir e silit să fugă, deputaţii săliştenilor, cari mersese la Viena, pentru a cere libertatea de cult, sînt aruncaţi şi ei într-o veşnică temniţă. Se tipăresc cărţi stricătoare de lege, ca *Floarea adevărului :*

Împotriva bisericei cu totul mincinoasă,
Din gura Iadului de acest diavol scoasă.
. . . . . .
Molitfenice, liturghii a tipărit,
În cari dogmele bisericei au stricat.

Nu numai atît. Vlădica, în contra căruia se îndreaptă ura călugărului nostru, îşi permite „a socoti ca şi pre o vită" pe un preot, desigur foarte respectabil, cari se chema „popa Ioan de la Răchita" ; el urmăreşte pretutindeni complici de-ai cucernicului Visarion, distruge mănăstirile ortodoxe, surpă cincizeci şi patru de biserici, iar, la Prislop, pune a se dărîma chiliile, a se pustii grădina, a se arde coperişul, făcînd astfel pe călugări să fugă la Sibiu ; apoi, nefiind suferiţi nici acolo, în Ţara Românească :

O de t-ar fi ars focu Blaş,
Că tu multe răutăţi lucraşi,

strigă cu putere autorul. Nime, ne spune el, n-a venit să ajute pe prigoniţii pentru lege : împărăteasa Ecaterina era prea departe, episcopul neunit

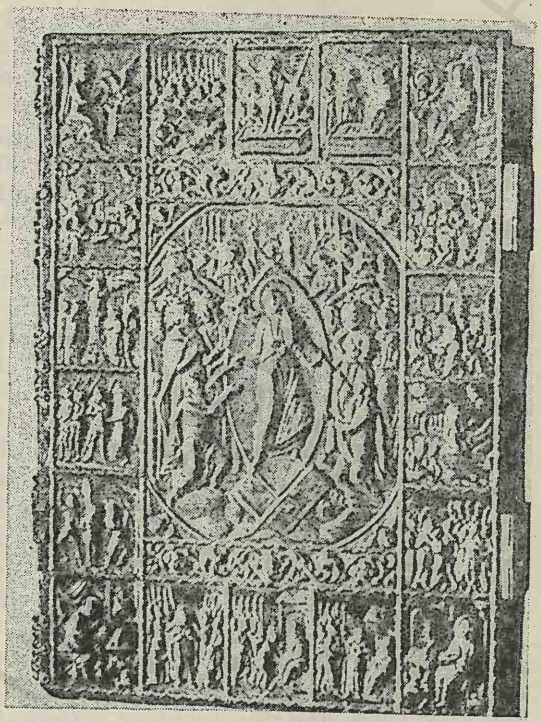

EVANGHELIER LEGAT, AFLAT LA BISERICA SF. NICOLAE DIN BRAȘOV

Dionisie, așteptat cu speranțe, *s-a încălzit la focul ce ardea ortodoxia,* iar, cît despre românii de dincolo, ei aveau durerile lor și nu puteau alina pe ale altora :

Am așteptat să vie de peste munte,
Fiii mei români să ne ajute,
Dar țara lor era cotropită,
De turci și de greci jăfuită.

Pentru asemenea remarcabile idei, și nu pentru formă, cu totul inferioară, pentru caracterul ei izolat, și nu pentru frumusețea literară sau adevărul istoric, cronica rimată din Prislop merită să nu fie trecută cu vederea [18].

Cît despre narațiunea lui Mihai Popovici, paroh la Sîn Miclăuș în Banat, ajunge a se spune că avem a face cu un agitator religios, cari, deprins cu călătoriile printr-un hagealîc la Ierusalim, trece apoi, la 1770, în Rusia, pe cînd politica acestui stat era în serviciul unor idei de romantică stăpînire a Orientului. Se stabili un timp la Petersburg, unde fu primit bine și ascultat bucuros, dîndu-i-se pomeniri ale împărătesei pentru bisericile române de

[18] Unele însemnări din Brașov asupra acelorași evenimente, în „Bul. Comisiei istorice" pe 1933.

supt stăpînirea Mariei Terezei, precum şi false decizii de sinoade închipuite contra Unirii.

Lui Mihai popa îi plăcea să mîzgălească hîrtie cu slove cirilice, grece sau latine. Văzînd minunile din muzee şi de la Curte, „oasele de drat", statuile, defilările, ceremoniile, din aceste timpuri de biruinţă, el se simţi îndemnat a scrie cele ce le vedea. Şi astfel, cărticica lui cuprinde notiţe interesante asupra călătoriei acestui simplu bănăţean, cari tîlcuia visuri şi înălţa laude către animalul „fote" (foca) [19].

Iată, în sfîrşit, şcoala istorică ardeleană, cea serioasă şi binefăcătoare. Ca începător al erudiţiei române din Ardeal trebuie să fie considerat Samuil Clain. După cărturarii sterpi, cari învăţase numai pentru dînşii sau pentru ucenicii lor din şcolile Blajului, el a fost cel dintîi cari a învăţat şi pentru alţii, cel dintîi cari a simţit în el nevoia de a exprima idei proprii, născute din cunoaşterea ideilor străine. Un harnic om şi un om de bine, cari se arată într-o lumină deosebit de blîndă, între tovarăşii săi de credinţă şi de acţiune ; cel mai umil în sufletul său dintre evangheliştii religiei nouă. Lipsit de focul lui Şincai, dar şi de asprimea cu toată lumea, de spiritul de înfruntare al acestui vehement propoveduitor al adevărului, inferior lui Petru Maior în judecată şi puterea de concepţie, dar întrecîndu-l în liniştea senină a formei, el are în fiinţa sa un element de poezie cari lipseşte celor-lalţi, oameni de luptă, înainte de toate. Şi, fiindcă e cel dintîi dintre vizionari, el e acela cari-şi mai aduce aminte de trecut, cari păstrează elementele bune dintr-însul : smerenia, naivitatea, plăcerea de a povesti cu inima deschisă. Ceva dintr-un cronicar trăieşte încă în acest istoric dintîi.

Samuil Clain sau Micul s-a născut în Sad. Era nepotul marelui luptător şi mucenic pentru drepturile naţiunii, episcopul Inocenţiu. Tatăl său Samuil, protopop la Sad — numele nu i-l cunoaştem —, era fratele vlădicăi [20]. Nu ştim numele mamei scriitorului nostru, dar el ne vorbeşte într-un loc de „protopopul Maniu Neagoe de la Broşteni (şi Armeaniu), moşul său despre mumă", mort pe la 1766, ca bătrîn de nouăzeci şi şase de ani [21].

Se poate fixa astăzi [22] că el s-a născut în septembrie 1745. După cele dintîi învăţături primite la şcoala de pe lîngă biserica de piatră durată în Sad de unchiul său [23], el veni la Blaj, unde funcţionau atunci două şcoli generale, cu trei profesori : Grigore Maior, apoi episcop, Atanasie Rednic,

---

[19] v. „Tribuna Poporului" pe 1901, după ms. 1331 de la Bibl. Ac. Rom.

[20] Un alt frate, Ioan, protopopul de la Veneţia-de-jos, merse cu Vlădica la Roma şi stătu cu el şaisprezece ani (*Ist. Rom.*, ms. Oradea, IV. Cf. *ibid.* : „Nicolae Tatu, carele după tatăl meu au fost protopop la Sad"). — Ioan face şi epitaful lui Inocenţiu.

[21] *Istoria bisericii românilor*, în Şincai, III, p. 396. În *Ist. Rom.*, menţionează pe Ioan, fiul lui Maniu.

[22] Cf. Bianu, *Viaţa şi activitatea lui Maniu Samuil Micul, alias Clain de Sad* ; Bucureşti, 1876 ; după Şincai, *Orodias*, în Cipariu, *Archivu*, p. 274 ; corespondenţa cu Corneli, analizată mai jos.

[23] *Istoria latină a bisericii românilor*, în „Instrucţia publică", II, p. 115.

cari avu aceeaşi carieră, şi Meletie Neagoe, precum şi două seminarii : al mănăstirii Sfintei Troiţe şi fundaţia particulară a episcopului Aron, ce păstorea atunci. În acesta din urmă intră nepotul vlădicăi Inocenţiu. „Aci", scrie el, „fu crescut şi autorul istoriei aceştia", Samuil Clain de Sad [24].

„Întru acesta", scrie el aiurea, vorbind la bătrîneţe de îndepărtatul trecut al copilăriei, „şi eu în doi ani am fost, că scrisese vlădicul Clain de la Roma cum că bucuros ar avea deaca vreunul din nepoţii lui, şi anume, au frate-meu cel mai mare, au eu, s-ar face călugăr. Deci vlădicul Aaron, înţelegînd aceasta, m-au luoat în seminariu, şi nu numai mîncare, ci şi haine îmi făcea, şi toată lipsa-mi plinea. Că m-au chemat la sine părintele Atanasie (Rednic) şi me-au spus cum vlădicul Clain au scris pentru mine vlădicului Aaron, şi pururea mă îndemna la viaţa călugărească. Iar vlădicul Aaron me-au zis să ştiu că eu sînt fiul lui, şi să mă port bine" [25].

Samuil păstra o amintire puternică despre episcopul Petru Aron, cari împărţea elevilor hrană, haine şi cărţi şi vizita deseori şcolile.

Ni-l descrie în operele sale istorice, nu ca pe vînzătorul ambiţios al lui Inocenţiu Clain, cum l-au înfăţişat unii, ci ca pe un călugăr model, aspru pentru sine, binefăcător pentru alţii, ca pe un cuvîntător călduros, la auzul predicelor căruia plîngea mulţimea [26]. Mînca o dată în douăzeci şi patru de ceasuri, dormea abia patru oare şi, din grasul mîncău ce fusese odată, se prefăcuse, cu acest regim de jertfă a trupului său, cu munca încordată, administrativă şi literară, la cari se supunea, într-un biet călugăr bătrîn „slab şi uscat ca toaca" [27]. Poporul îl socotea ca un sfînt, de cari nu se prindea glonţul şi al cărui trup nu putrezi după moarte [28].

Clain învăţă la Grigore Maior, cari se întoarse cu aşa de frumoase cărţi de la Viena, la călugărul Isaia (Iancu) din Simcel, cari făcuse studii la Chiev şi traduse *Vedeniile Sfîntului Grigore* [29]. El avea legături, ca un şcolar neobişnuit, şi cu Gherontie Cotore, evlaviosul elev de odinioară al iezuiţilor din Tîrnavia, cari-i povestea lucruri ce fură pe urmă folositoare istoricului [30]. Fu prins de avîntul către cultură cari cuprinsese atunci noua mănăstire — la 1760 începuse iarăşi, supt conducerea unui preot moldovean, Sandu, tipografia [31], şcolile se întemeiase şi trei sute de şcolari populau instituţiile de cultură din rezidenţa episcopală, şi se făcu călugăr, în 1763, la 1 ianuarie [32].

---

[24] *Istoria ecleziastică a românilor pe scurt*, în Cipariu, *Acte şi fr.*, p. 105.
[25] *Ist. Rom.*, ms. din Oradea, IV.
[26] „Instr. publ.", p. 116.
[27] *Ibid.*, p. 117.
[28] „Instr. publică", *l.c.* Cf. Cipariu, *l.c.*, p. 105.
[29] Cipariu, *l.c.*, p. 107 ; *Istoria pe scurt.*
[30] „Vir eximiae pietatis et doctrinae, qui theologica studia Tyrnaviae in Hungaria, apud Iesuitas, absolverat" ; „Instr. publ.", p. 109.
[31] Unde, ne spune el, apar „bucoavne, catechismuşiu, ceasloave, psaltiri, straznice, molitvenice, şi, pe rînd, şi alte cărţi besericeşti" (*Ist. Rom.* din Oradea, IV).
[32] Anul în Bianu, *l.c.*, e 1762 (pentru noviciat). La 1784, într-un act public, se spune că Samuil era „a 21 annis professus" ; Păpiu, *Şincai*, p. 89. Cf. extrasul ce urmează, din *Ist. Rom.*

Nu intră însă acest copilandru harnic, cu tot trupul său şubred, între călugării comozi de la Sf. Treime, între mîncătorii de carne din mănăstirea mai veche. Aron întemeiase seminariul său, el voi să-şi aibă şi mănăstirea sa. Şi alese, pentru a o împopora, pe cîţiva din cei mai tineri ucenici ai seminariului episcopal. Cum s-a despărţit de lumea pe cari n-o cunoşteau aceşti copii, ne-o spune, cu o fermecătoare duioşie naivă, unul dintre dînşii, şi el nu e altul decît seminaristul Maniu Clain, cari deveni, îmbrăcînd rasa, tinerelul părinte monah Samuil, sau, cum zicea în partea locului, Samuilă :

„...Cinci prunci, dintre carii nici unul nu plinisă şeasesprăzece ani, eu însumi eram unul dintru aceştia. Într-o vacanţie ţiindu-ne în Blajiu, ne învăţa canonul vieţii călugăreşti, mergeam la viile vlădiceşti adeseori, omenie bună la vlădica aveam. Eu însumi nu ştiiam pentru ce ne învaţă pe noi acealea. Odată ne-au zis că vlădicul voieşte să ne facă călugări, numai să voim şi noi. Nici unul dintre noi n-au cutezat împotrivă a răspunde. Într-aceia vlădicul Aaron făcusă rînduială despre hrana noastră, ca să mîncăm bucate albe, cum şi noi credeam. Iar Atanasie ne-au făcut instanţie către vlădica Aaron, cu carea ne rugam să ne primească la călugărie, că noi ne făgăduim că vom ţinea canonul vieţii călugăreşti întreg, nu de jumătate, cum fac unii. Vlădicul Aaron, înţelegîndu-să cu Atanasie, dă rezoluţie că ne laudă cugetul nostru şi ne primeşte. Deci într-acelaşi an 1762, în 14 zile a lunii lui octomvrie, luni, în zioa de Sfînta Paraschiva, ne-au făcut călugări... Pe mine, carele aveam numele Maniu, iar, fiindcă nici vin, nici vinars, nici beare, nici o beutură afară de apă nu beam, că nici cum nu pociu suferi, nici nu-mi place orice beutură beţivă, afară de apă, me-au pus numele Samoil, fiindcă Sfîntul Samoil încă n-au beut beutură beţivă".

Începătorii în ale călugăriei fură deocamdată aşezaţi „în casa cea de lîngă poartă, în curtea vlădicăi", şi li se serviră întîia oară „bucate de post cu ulei". „A doua zi, marţi, aşteptam noi să ne dea bucate albe, şi vedem că ne dau iară de post cu ulei. Atunci am cunoscut", spune el cu adîncă durere, „că nu ne vor da mai mult bucate albe". Venind postul Crăciunului, luni, miercuri şi vineri, cina lipsi. „Vine Crăciunul, continuă plîngerea, nici după Crăciun nu ne dau într-aceaste zile cină. Vin Păreasimile ; atunci la şcoală umblam, slujba besearecii şi metaniile toate şi ceale de la canonul cel mare, de la pavecerniţă, trebuia să le facem în toată zioa ; la prînz nu aveam alta fără numai mazăre au fasole sau linte feartă, dar cu nici un uleiu direasă, şi doară poeme ; beutura era numai apă". Uleiul şi cina erau rezervate pentru sîmbătă şi dumineca.

Rezultatul fu acel ce se putea aştepta. Un călugăraş şcolar leşină şi muri peste cîteva zile ; un altul se îmbolnăvi ; un al treilea căzu la recreaţie, „de slab" ; un al patrulea muri în 1764. „Eu încă, urmează Clain, mai tot bolnav am fost, cît nici la şcoale nu era să mă mai dea, temîndu-să că voi muri, pentru adeasele bolnăviri" [33].

Episcop veni acum, de la 1764, Atanasie Rednic, profesorul de odinioară, un om „greu la fire şi nu lesne iertătoriu. Toată legea ar fi vrut să o facă

[33] *Ist. Rom.*, ms. din Oradea, IV.

călugării şi să supună pe toţi la viaţa grea“ [34]. „Latiniştii“ nu suferea [35], dar Unirea i se părea o binefacere dumnezeiască, şi nu mai obosea spuind-o. „Atanase în toată Dumineca la exortaţii, scrie Clain, atîta lăuda şcolarilor Unirea, pînă ce unii îşi perdeau gustul de a-l mai auzi“ [36]. Dar era un episcop zelos [37], un rîvnitor pentru şcolile unde predase şi el [38]. Clain fu numit prefect la mănăstirea Sf. Treimi şi la şcoala unde însuşi învăţase, şi în primul Sinod, ecleziarh şi consistorial [39]. Cu acest episcop se putea înţelege noul călugăr. Dar el nu era făcut pentru călugărie, şi-i era sete de nouă studii şi de nouă orizonturi. Viaţa din mănăstire trebuie să i se fi părut, acestui spirit activ şi ager, acestei însetate inteligenţe, meschină şi îngustă. La micile intrigi şi lupte dintre monahii Sfintei Treimi nu putea participa un om ca dînsul. „De astăzi înainte — auzea el pe un părinte spuind altuia, frăţeşte — te va bate Dumnezeu. Ia sama, părinte, să nu-ţi vie aceasta în cap. Nu-mi trebue ajutoriul Preacesti, că eu sînt fericit întru această lume“ [40]. Cu bucurie află el în 1766 că împărăteasa a făcut o fundaţie pentru doi preoţi uniţi în colegiul pazmanyan din Viena, „Coleghiul pazmanianicesc“, şi primi bucuros să fie unul din aceştia [41].

În acest centru, continuă el ocupaţii literare pentru cari se simţea chemat. Operele Sf. Vasile cel Mare fură traduse întîi în 1768, la Viena [42].

Tot aici copie el la 1770 cronica bălăcenească, după un manuscript al familiei.

Ne spune că el stătu acolo, învăţînd filozofia şi teologia, traducînd (1769) din Sf. Dorotei [43], şi... mîncînd, în fine, carne, pînă la 1772, anul morţii lui Atanasie Rednic, înaintea căreia se întoarse, pentru a preda în şcolile Blajului matematica şi etica [44]. Noul episcop, Grigore Maior, fiu de popă din satul Sărvad, era profesorul său de odinioară [45]. El îl luă cu sine la Viena, în călătoria de înfăţişare înaintea împărătesei, şi-l găsim, ca diacon, la ceremonia consacrării vlădicăi.

Samuil Clain a asistat [46] atunci, cu episcopul Grigore Maior, la un sinod pentru fixarea sărbătorilor, încă în 1772.

El se întoarse numai pentru puţină vreme la Blaj, căci fu numit în curînd prefect la noua instituţie pentru elevii români, de la Sf. Barbara, în Viena [47], şi plecă acolo cu ruda sa Efrem, „vestit pictor, zugraf“ [48]. În 1770, el

---

[34] Cipariu, *l.c.*, p. 124.
[35] *Ibid.*
[36] Cipariu, *l.c.*, p. 103.
[37] „Din acel timp aşa slujbă episcopească nu s-au întîmplat“ ; *ibid.*, p. 125.
[38] „De şcoale şi de învăţături avea grijă bună“ ; *ibid.*
[39] *Ibid.*, p. 115, 120 ; l.c. ; Bianu, *l.c.*
[40] Cipariu, *l.c.*, p. 116—7.
[41] Celălalt era Ştefan Pop ; *Ist. Rom.*, din Oradea, I. Poate încă de atunci, vărul său Ioan Neagoe era „Aghent“ acolo *(ibid.)*.
[42] Ms. 920. în Blaj, în bibl. seminarului.
[43] Ms. 1366 din Oradea.
[44] Colegul său din Viena avea logica şi metafizica ; *Acte şi frag.*, p. 125.
[45] Cipariu, *l.c.*, p. 125—6.
[46] v. Hurmuzaki, *Fragmente*, II, p. 197 ; *Ist. Rom.* din Oradea.
[47] *Orodias, l.c.* Cf. Bianu, *l.c.* şi mai sus, cultura. Ms. 894 din Blaj.
[48] *Ist. Rom.*, I.

semnează în titlul *Gramaticii* sale, tipărită la Viena, ca „monah al Ordinului Sf. Vasile, *ephimerius* al colegiului grec de rit catolic din Viena“ [49]. Tot în acest an el revede traducerea operelor lui Vasile cel Mare [50]. În 1781, el copie în acest oraș cronica lui „Miron“ Costin [51], și dă la tipar un tratat latin despre căsătoria în biserica orientală [52]. În 1782, tratează într-o altă publicație despre posturile la creștinii greci [53]. La 18 octombrie, întreprinde traducerea din Fleury a *Istoriei bisericești* [54] (volumul al III-lea îl porni în martie 1783). *Teologia* fu începută în 1781 [55]. Iar *Logica,* întreprinsă și ea în acest an, se termină în februarie 1782 [56]. Îmbolnăvindu-se însă, Clain se întoarse înapoi în anul următor, și în 1784 el ceru voie la Blaj să părăsească rasa de călugăr, de cari se lepădară în același timp Șincai și Petru Maior [57]. Răspunsul cari veni de la guvern fu însă defavorabil : „fiind trebuitor și pentru îngrijirea sufletelor“, Samuil „va trebui păstrat în mănăstire și va fi îndemnat a se ținea de o viață liniștită și a urma cum trebuie regulele stării sale religioase“ [58]. În același an el făcea să apară *Propovedaniile* sale [59].

De acum înainte, timp de „vreo două decenii“, scrie Șincai, Samuil Clain fu sufletul vieții literare religioase din Blaj [60]. Refuzîndu-i-se favoarea de a fi numit paroh la Sibiu, cum ceruse în 1785, el se consacră traducerii de cărți bisericești și profane cu cari îmbogăți mai mult decît oricine — căci el fu marele traducător ardelean — literatura românească a secolului în Transilvania [61]. Marea osteneală a traducerii Bibliei după latinește și grecește o începuse în 1783 și o continuă în cursul anilor 1784 și 1785 [62], prezentînd-o la cenzură în mai 1786, cînd traduce și din Grigore Teologul. La 1787 tălmăcește *Omiliile* lui Ioan Gură de aur [63], pe cari le continuă cu alte *Cuvinte* de același, la 1791—2 [64], la 1790, întocmește *Istoria bisericească pre scurt* [65].

---

[49] V. capitolul despre gramatică. De aici ia Sulzer titlul pe care i-l dă : „der erste als Ephemerius“ ; II, p. 153—4.

[50] Ms. 920 din Blaj, în bibl. seminarului ; ms. 1426 din Oradea.

[51] Densusianu, *Raport,* p. 204.

[52] V. capitolul despre literatura religioasă în Ardeal. Observ numai că ms. român al lucrării (nr. 1367) are viza cenzurii din 20 iunie 1782.

[53] *Ibid.*

[54] Ms. 890 din bibl. seminarului din Blaj : vol. II formează numerele 891—2.

[55] Ms. 894 din Blaj.

[56] Ms. 895 din Blaj. Pentru conflicte cu episcopul său, Nilles, I, p. 317—8.

[57] Comunicație a lui Ieronim Kalnoky către episcopul Bob ; Papiu, *Șincai,* p. 89. La 11 februarie 1784 se scrie din Sibiu lui „Samuil de Clain“ (ms. 892 din Blaj). Cf. Nilles, II, pp. 645—6.

[58] Comunicație a episcopului Bob către preposit, 28 ianuarie 1785 ; Bibl. din Oradea, ms. 1336 ; v. *Apendicele.*

[59] V. capitolul despre literatura religioasă.

[60] *Orodias, l.c.*

[61] V. lista acestor cărți în capitolul despre literatura religioasă.

[62] V. însemnările pe ms. 883, 884 din bibl. seminarului din Blaj.

[63] Ms. 1415 la Oradea.

[64] Ms. 1413—4 din Oradea.

[65] Ms. 1410 de la Oradea.

Episcop al Uniților era în acest timp la Blaj un om harnic pentru tipărirea de cărți religioase, un om ambițios și cari ținea la faima bună a numelui său, dar lipsit de orice simț pentru lucrurile mari, lipsit de capacitatea de a aprecia pe oamenii distinși și de a respecta o superioritate intelectuală cari întrecea superioritatea sa ierarhică. Bogatul și influentul episcop Bob fu un suflet mic, o inimă îngustă, plină de ură contra tuturor acelor ce-i puteau face umbră. El se lăsă adus, din asemenea motive de invidie, cărora, pentru demnitatea persoanei și Scaunului său, era dator să se împotrivească, a porni prigonirea împotriva acelora de cari s-ar fi căzut să se înconjure mulțămitor, și-și înnegri astfel, cu toată gospodăria sa bună și incontestabilul său patriotism, pentru cît timp va exista un popor românesc, numele.

Între Bob și între Clain, între cel ce se gîndea înainte de toate la sine și acel care-și simțea numai misiunea de a răspîndi lumină în calea altora, între egoistul veninos și între vizionarul altruist, nu putea să fie pace. Oamenii spiritului n-au împărăție pe această lume, dar acei cari domină într-însa se cuvine să nu uite că aceia sînt suverani aiurea, suverani pînă la sfîrșitul veacului.

Năcazurile cu Bob siliră pe Clain să părăsească pe acest timp Blajul. La 1 noiembrie 1800, „Samoil cel Mare de la Sad" lucra în mănăstirea din Bălgrad la traducerile sale [66]. I se păru însă lui Clain că el poate fi înțeles în altă parte. După ce terminase acum *Dreptul firii*, *Itica* și *Politica* și revăzuse *Logica* (toate în 1787), în iarna anului 1789 el făcu un drum la Oradea-Mare, unde de puțin timp se întemeiase o episcopie românească unită, cari, prin însăși existența ei, era un motiv de nemulțămire pentru vlădica din Blaj al Uniților. Aici traduse canoanele soboarelor și unii Părinți, în casa lui Darabant [67]. În 1790, trecu la Sibiu, unde locuia „în sălașul lui Efrem Clain, de Muntiul", un văr al său : îl vedem revăzînd acolo începutul *Bibliei* sale [68], terminînd manuscriptul *Istoriei bisericești*, tradusă după Fleury. Îl dedică patriarhului din Carlovăț, și nu făcu decît să crească astfel ciuda lui Bob contra sa. În anul următor, din Miercurea, îl vedem scriind episcopului Darabant din Oradea, în cari salută pe al doilea Moise, cari va duce pe români în pămîntul făgăduinței. Îi anunță intenția de a combate critica lui Eder și de a tipări lucrarea, pentru a scăpa de cenzură, la Viena [69]. Tot la 1791, el vorbea lui Samuil Vulcan, canonic orădan, „bărbat foarte învățat și harnic" [70], despre noua sa tălmăcire a Bibliei, pentru tipărirea căreia caută un patron [71].

Darabant îndemnase pe Clain a da românilor Sfînta Scriptură, Canoanele, Sfinții Părinți și „să scrie Istoria besericească și filozofiia". Toate aceste

---

[66] Ms. 1422 din Oradea ; cf. ms. 1423.
[67] Papiu, *Șincai*, p. 120, nota.
[68] Ms. 885 în bibl. seminarului din Blaj. La 13/24 iulie.
[69] Scrisoare din 30 octombrie ; rezumată în Densusianu, *Raport*, p. 211. *Istoria bisericească* fu apoi revăzută în 1794 (ms. 1401 din Blaj), dar ea se termină abia în 1799 (ms. 1404).
[70] Cipariu, *l.c.*, p. 113.
[71] *Ibid.*

grele şi însemnate lucrări de traducere erau terminate acum la 1794, cînd el isprăvi şi *Teologia morală*[72], cari fu supusă spre aprobare mitropolitului din Blaj. Cartea, voluminoasa şi folositoarea carte, era precedată de o prefaţă în cari se cîntau laudele unui episcop unit, dar acelea ale îndemnătorului la lucru, nu ale zavistnicului şi împiedecătorului. Dedicaţia era făcută „stăpînitoriului şi făcătoriului de bine, ocrotitoriului oamenilor învăţaţi, iubitoriului de oameni şi iubitoriului de înţelepciune şi de ştiinţă, milostivului patron al celor ce se nevoiesc întru învăţătură", lui Darabant, căruia i se atribuia, ca fostului vicar din Blaj, trimiterea traducătorului la studii[73], introducerea la Blaj a studiului filozofiei şi teologiei, reformarea şcolilor de aici. Tot lui, întărirea seminariului şi înzestrarea lui cu cărţi dobîndite de la împărăteasa Maria-Teresa, întemeierea apoi, la Oradea, a „seminariumului celui nou al grămăticilor", creşterea demnităţii canonicilor. Pentru Clain, episcopul Darabant, protectorul său, cari l-a îndreptat spre „cele ce le face pentru binele învăţăturii celei de obşte a besericii şi a neamului nostru", e „îngerul cel de la Dumnezeu dat noao apărătoriu"[74].

O asemenea dedicaţie, cari-l lăsa cu totul în umbră, cari-l strivea cu meritele acelui ce fusese învins în competiţia pentru Scaunul din Blaj, dar îşi căpătase un altul, din cari făcuse un centru de atracţie pentru cărturarii ardeleni nemulţămiţi, fu primită, firește, de Bob ca o adevărată declaraţie de război. Uitînd orice rezervă în dorinţa sa de a-şi răzbuna contra lui Clain şi prietenului lui din Oradea, el făcu să se prezinte de consistoriu un raport, în cari dedicaţia era încriminată că nu corespunde adevărului, atribuind gratuit „episcopului de la Orade", în privinţa şcolilor şi cărţilor din Blaj, „faptele altora", aşa încît acesta, Darabant însuşi, ar avea motive de a se considera jignit[75].

Istoria bisericească, în prefaţa căreia se lăuda patriarhul sîrbesc din Carlovăţ, operă a aceluiaşi „preot neunit" Samuil Clain, fusese trimisă vlădicăi, spre cercetare, de guvernul ardelean, în acelaşi an 1794, dar raportul nu veni decît în 1797 şi fu, şi pentru această carte cu ponos, defavorabil.

Totuşi *Teologia moralicească* apăru la Blaj în 1796, însă *expurgată* de prefaţa cu pricina, în locul căreia întîlnim o alta, aceasta în regulă cu stăpînirea bisericească. Ea e dedicată, după cuviinţă — deşi cu de-a sila — lui Bob: „Măriia Sa prea-luminatul şi prea-sfinţitul nostru archi-păstoriu..., căruia părintele luminilor de sus i-au încredinţatu cuvîntătoarea sa turmă" şi cari „de la începutul păstoriei sale ceii archiereşti ne încetatu, zioa şi noaptea, cugeta cumu să poată mai bine face ca toţi şi fieştecarele să poată cunoaşte leagea lui Dumnezeu şi să-şi ştie creştineasca datorie", şi cari îndemnase scrierea cărţii şi-i *ispilise* după aceasta cuprinsul.

---

[72] Revede şi traducerile din Sf. Grigore, Anastase Sinaitul etc. (ms. 1364, din Oradea).

[73] „Tu ai fost şi pricinuitorul ca să mă trimeţi la Academiile cele din ţările dinafară"; Moldovan, *Clain;* în Cipariu, *„Archiv."*, p. 675 şi urm.

[74] *Ibid.*

[75] *Ibid.*

Cu un an înainte încă, la 1795, ieşise de supt teascurile blăjene şi noua ediţie a Bibliei, iarăşi un rod al ostenelilor lui „Samuil Clain, din mănăstirea Sfintei Troiţă de la Blaj". Şi aici Bob avea de ce să fie mulţămit în vanitatea sa, căci prefaţa-l numea „părintele bun" al traducătorului, ocrotitorul lui, învăţatul revizor al întregii lucrări „din fir în păr" [76].

Dar într-un suflet cucernic ura nu se potoleşte cu complimente, chiar cînd ea a fost provocată numai de complimentele făcute altora, şi poate de cuvinte spuse imprudent şi de călătorii suspecte la curtea eleziastică a unui rival. Fără să avem cunoştinţă de o nouă provocare [77], Bob ceru organelor guvernului, îndată după ce se mîntuise tipărirea celor două cărţi şi neapărata utilitate a lui Clain dispăruse, exiliul la Muncaciu al nesupusului cleric. Ca motive pentru această aspră măsură, se aduceau, în raportul pentru *Istoria bisericească* citată, caracterul lui pornit şi schimbător, lectura, la Viena, de opere oprite, relaţiile lui cu neuniţii, al căror episcop voise să fie, intrînd încă din 1784 în corespondenţă cu sîrbii din Carlovăţ, refuzul de a traduce, după 1791, *Ermeneutica Vechiului Testament*, intrigile pentru Scaunul episcopatului eretic şi, după moartea lui Gherasim, predicile ţinute la Turda înaintea unei adunări de credincioşi ai bisericii rebele [78].

Clain nu-şi zăbovi mult răspunsul, pe cari-l putea da foarte uşor, în curăţia cugetului său de om paşnic şi drept. La 1798, anul cînd termină revizia, începută în 1797, a *Istoriei bisericeşti* şi îndeplini îndreptarea *Teologiei* sale, el arătă că într-adevăr a avut relaţii cu neuniţii, dar aceasta numai pentru a împiedica alegerea episcopală a unui sîrb, ceea ce i se părea dăunător intereselor neamului său, pentru a întări sentimentele favorabile unirii pe cari le-a constatat la cei rămaşi încă în afară de dînsa. Pentru corectitudinea purtării sale, el invoca însăşi mărturia lui Bob, cari, departe de a-l bănui, îi dăduse împărtăşenia cu mîna sa, îi încredinţase misiuni, îl făcuse predicator al episcopiei. Erau potrivite, exclama el patetic, asemenea acuzaţii necinstitoare pentru serviciile lui, pentru osteneala ce-şi dăduse cu scrisul, pentru vrîsta chiar la cari ajunsese? Terminînd, cerea ori să fie lăsat în pace, ori să i se dea voie, pentru a se pune o dată capăt intrigilor, să treacă pe deplin la catolicism [79].

Bob nu se lăsă învins cu atîta. El răspunse după cîtva timp, înainte de 21 august, că bănuitorul cleric nu se curăţise de învinuirile ce apăsau asupra lui. Aflînd de acest nou atac, Clain redactă o nouă protestare la 21 august şi o alta la 28 [80].

---

[76] Despre manuscriptele Bibliei va fi vorba la literatura religioasă.

[77] La 10 octombrie 1796, Corneli scrie lui Şincai: „D. Klein Samuel nondum hinc (din Oradea) abivit".

[78] Moldovan, *l.c.*, p. 717 şi urm. Observăm că Samuil reproduce, în *Ist. bis. pe scurt*, cu o deosebită mulţămire, cererile inspirate de concordie ale neuniţilor, cari „foarte plecaţi sînt şi spre Unire".

[79] Moldovan, p. 719—20, 736 şi urm. Răspunsul, cari e foarte frumos, în forma sa latină, e din 20 mai 1798.

[80] *Ibid.*, p. 739.

Nu ştim ce s-a petrecut mai departe în această prigonire, aşa de evident neîndreptăţită. Clain nu merse însă la Muncaciu, şi putut să-şi caute mai departe de acele ocupaţii literare, cari mîngîie pe începutul de orice nedreptate şi de orice durere şi, prin cugetare, tămăduiesc inima rănită. În 1799 îşi tipărea *Logica*, la Buda.

Avem şi o scrisoare de la dînsul, din 15 februarie 1800, adresată canonicului Corneli, cari-i dase ştiri despre boala lui Darabant şi-i ceruse sfatul pentru o nouă ediţie, la Buda, a *Catechismului*. Acestui prieten şi admirator, cari în veacuri nu mai vedea un om vrednic să i se compare lui Clain, între români, acesta-i răspunse pomenind de nepotul său Samuil, căruia să-i cumpere „o păreche de cisme, şi o manta, şi o haină" (indusium), de un cunoscut anume Szilagy, de ocupaţiile ce-l împiedecă de a face însuşi revizia *Catechismului*. „Acum mi se tipăreşte la Sibiiu *Dreptul natural*, pe româneşte, şi vreau să tipăresc şi o Carte de rugăciuni, ci cu litere latine... Iar, despre mersul meu la Buda, nu ştiu nimic, şi aştept şi eu să aflu ceva". De curînd, el venise de la Oradea, şi, cum se vede, el spera să capete la Buda, încă de pe atunci, locul de cenzor, pe care i-l dorea şi Corneli [81].

În 1801, Clain termina o nouă revizie a *Istoriei bisericeşti*, sau ducea la capăt întreagă întinsa lucrare [82]. Atunci se întoarse la studiile istorice pe cari le începuse înainte de 1780 şi le părăsise de multă vreme sau le condusese numai foarte pe încetul, între ocupaţiile de traducere. În 1802, ajunsese în redacţia operei sale capitale pînă la 1690 pentru Moldova, iar pentru Ţara Românească pînă la aproape de sfîrşitul ce trebuia să aibă cu anul 1720 [83]. La 1801 îi apăruse *Cartea de rugăciuni* sau *Acaftistul*, dar nu la Blaj, cu cari nu se mai împăcă precum nu se putea împăca niciodată, ci la Sibiu [84]. Tot la Sibiu publică el *Etica* şi *Dreptul firii*, o veche traducere, din cele multe pe cari le avea în manuscript. La 1802, în martie şi mai, el scrie, din Blaj, lui Engel [85]. La 1803 părăsea cu totul Blajul, unde nu crezuse „ca din piatră să scoată apa", şi trece la Buda ca revizor de cărţi româneşti.

Aici revăzu pentru ultima oară lucrările sale de tinereţă. La 2 iunie 1801 terminase ultima redacţie a *Istoriei pe scurt a românilor*. Marea lui operă cu acelaşi cuprins fu redactată în acelaşi timp [86]. În 1803 revede iarăşi *Istoria bisericească* şi traduce pe Toma de Kempis [87]. „Scria mai bine" în 1804 operele lui Vasile cel Mare [88]. La 1804—5, se ocupă tot de traducerile din Vasile [89] şi, mai ales, continuă lucrul la marele său dicţionar [90], pe cari

---

[81] Scrisoarea se află în bibl. episcopiei din Oradea.
[82] Densusianu, *Raport*, p. 209—10.
[83] Bianu, *l.c.*
[84] V. capitolul despre literatura religioasă.
[85] *Bibliografia* acestuia, p. 91, 94—5.
[86] Ms. 1401 din Blaj.
[87] Ms. 1417 de la Oradea.
[88] Ms. 920 din bibl. seminarului din Blaj.
[89] Ms. 1373—4 din Oradea.
[90] V. capitolul despre filologie.

nu-l mîntui şi pe cari — operă capitală a întregii şcoli ardelene — nici alţii nu erau să-l mîntuie pînă tîrziu. Nu duse la capăt nici ediţia *Istoriei pe scurt a românilor*, începută la 1806, în *Calendarul de Buda*.

Din aceşti din urmă ani ni s-a părut o corespondenţă inedită a lui Clain cu Corneli, cari nu numai că ne lămureşte de minune asupra unora din lucrările harnicului ieromonah, dar ne face să pătrundem, altfel decît prin opere literare, tălmăcite, prelucrate şi îndreptate, în sufletul lui, ne introduce în intimitatea acestui modest apostol al luminii pentru poporul său. De aceea ar fi păcat să o înfăţişăm altfel decît aşa cum se înfăţişează ea însăşi.

Corneli scrisese despre fiii lui Ştefan Clain, fost paroh, cari fusese recunoscuţi ca nobili de Muntyul şi dintre cari unul, Meletie, arăta un talent deosebit pentru pictură. La 20 februarie 1805 i se răspunde că tînărul ar fi mai cuminte „să înveţe carte şi mai bine cu timpul să se facă preot". După cîteva rînduri latine, el urmează astfel, pe româneşte: „Alta, am a scrie Domniei Tale şi prin Domnia Ta şi altor domni canonici şi parohi. Eu aş vrea să tipăresc aici neşte Conţii, *conciones*, dar la acealea trebuie cheltuială, şi eu atîta n-am. Ştiu eu bine că, după ce vor eşi aceste Conţii, curînd să vor vinde... Nu vroesc eu ca să întreb pe cineva în zădar cu cearerea mea, ci numai aceasta pre fieşte carele rog, ca, pentru folosul sufletesc, cine ar putea, să facă bine dinainte acum cu ceva, cu vreo coală, doao, de a tipări, aşea că apoi, ori exemplare cu preţ mai mic, ori din preţul celor vîndute să-şi capete înapoi acest ajutor".

La 4 aprilie vorbeşte de dicţionarul ce lucrează, cu ajutorul învăţaţilor Halitzki şi Virago, pentru nemţeşte şi ungureşte, şi pe cari vrea să-l deaie fără întîrziere la tipar, ceea ce-l face a propune o nouă subscripţie. „Căci, dacă eu nu voiu scoate un dicţionariu ca acesta, nu ştiu cînd va mai lua asupră-şi o osteneală ca aceasta cineva". Şi răspunsul, cari era să vorbească de neapăratele timpuri grele, zăbovind puţin, Samuil deveni nerăbdător, ca şi cum şi-ar fi prevăzut apropiatul sfîrşit. Deci în zădar s-a ostenit cu acest lucru, pentru a folosi românilor şi străinilor, „şi apoi şi pentru a face cinste astfel întregului neam, ca să aibă şi el un dicţionariu, de cari nici o naţie nu e lipsită decît a noastră şi cea ţigănească. Ce-am putut, am făcut; mai mult nu pot face..." Dacă ar da ceva episcopul, veşnicindu-şi numele, şi astfel, s-ar putea face un fond pentru tipărirea manuscriptelor, ce-şi aşteaptă încă norocul. „Aş vrea să încep cît mai iute această lucrare, ca să nu rămîie după sfîrşitul meu fără folos şi nimicită, neştiind cînd se va mai face altul ca acesta. Căci, despre sănătate, nu prea stau rău, dar pe zi ce merge îmi slăbesc puterile, ca unul ce în septembrie împlinesc şaizeci de ani. *Conţiile*, ca să mă laud singur, dacă n-o face altul, cred că sînt astfel pentru noi, încît nici pe latineşte nu poţi ceti uşor ca ele, cum se vede prin sine."

La 14 iulie e vorba de *Catechismul* unit şi de *Calendarul românesc ce se tipăreşte aici*, despre lucrările ce se află în tipografie, de alţii, şi despre dicţionar, al cărui prospect, foarte elegant, apăru ceva mai tîrziu. La 30 august, *Calendarul* era terminat, şi se trimiteau la Oradea o sută de

exemplare, a douăzeci de crăiţari. „Iar, de se va prinde un preţ mai mare, cu atît mai bine îmi va părea, ca să am şi eu un ban de cîştig... Calendarele vechi acestea trebuie să se şi păstreze şi să se adune pentru istoria românilor, cari va fi urmată în fiece an, şi peste cîtva timp, dacă nu va avea grijă cineva a o tipări mai iute, se va alcătui un tom. La anul, va veni la rînd aşezarea romanilor în Dacia, ce legiuni, ce colonii, ce municipii şi unde au fost statornicite ; cari cetăţi s-au zidit de romani în Dacia, cari li-a fost la urmă statul lor."

În septembrie, Clain primi o scrisoare călduroasă de îndemnare de la medicul Gheorghe Angyal din Zlatna, cari-l asigura că *Propovedaniile* le vor cumpăra, numai să iasă, „toţi preoţi din Ardeal, învăţaţ şi neînvăţaţ, uniţi şi neuniţi..., cît ar şti că sînt *Cazaniile* lui Clain". Cît despre dicţionar, urma acest zelos român, „să n-aibă tipografia nici o frică că nu se vor vinde... Cu unguri, cu neamţi, cu toţi, or cumpăra... Călindariu acolo tipărit, abia apuc să-l capăt ca să cetesc într-însul".

La 31 octombrie 1805 murea Ignatie Darabant, episcopul de Oradea-Mare, în cari Clain pusese multe speranţe de sprijin, pe cari nu totdeauna şi le văzu îndeplinite, fără ca pentru aceasta el să fi scăzut laudele ce credea că se cuvin acestui prelat, rîvnitor şi patriot. Anunţîndu-i acest eveniment, la 1 noiembrie, Corneli înştiinţă în aceeaşi vreme pe prietenul său că se vorbesc lucruri bune despre testamentul lui Darabant.

Ceasul morţii se apropia şi pentru scriitorul nostru. Într-o scrisoare cernită, îl vedem răspunzînd lui Corneli la 1 ianuarie 1806, cu plîngeri pentru moartea lui Darabant. „Îmi pare rău că am pierdut un om ca acesta ; dar ce pot să fac eu, dacă aşa i-a plăcut lui Dumnezeu ?" La această dată, se ocupa cu tipărirea şi răspîndirea prospectului din marele său dicţionar, şi cu corecturile pentru *Mineiul* lui Molnar, cari-l făcea să zăbovească darea în lucru a *Conţiilor* sale. Gîndindu-se la cine va urma lui Darabant la Oradea, cari-i fusese odinioară adăpostul, el scrie aceste cuvinte frumoase şi triste, asupra viitorului ce-i aşteaptă neamul. „De-ar da Dumnezeu bisericii din Oradea ca episcop un om iubitor de erudiţie şi de învăţătură, cari să sprijine cultura şi ştiinţa în neamul nostru ! Acest neam nu se va întoarce la unire şi la înţelepciune înainte de a cunoaşte istoria bisericească şi a sa proprie, şi alte învăţături şi ştiinţe cari-i sînt de folos pentru a se cultiva, nu numai cine studiază latineşte, ci şi alţii, ca să-şi vază mişelia şi folosul. Şi nu se va întîmpla niciodată ca dintre români cea mai mare parte să ştie latineşte, deci şi vor rămînea cei mai mulţi neluminaţi. Şi cărturarii români nu vor putea aduce la înţelepciune pe cei neînvăţaţi şi simpli altfel, decît prin cartea cari să li lumineze mintea şi să înţeleagă şi ei ce e bun şi priincios. Dar şi aceşti puţini cărturari n-ajung pentru a-i învăţa din gură pe atîţia, ci prin cărţi mai uşor se poate face aceasta, căci orice om de rînd cari poate ceti, cetind începe încetinel a pricepe şi a cunoaşte."

Urmaşul lui Darabant fu Samuil Vulcan, despre cari Clain avea bună părere. Dar el nu trăi să-i primească binefacerile, pentru dînsul, adecă pentru cărţile şi poporul său. Cît despre Darabant, acest vechi patron al călugărului blăjean persecutat de Bob, îşi uită cu totul, la moarte, lăudă-

torul cari nu ştia să ceară. Clain întrebase discret ce diată a făcut vlădica, „şi ce a lăsat pentru moşia lui şi altele". Îndată însă află — şi tăcu, după obiceiul său, — că averea rămasă se ridica la 108 654 de florini, dar că nimic nu se despărţise dintr-însa, „pentru tipărirea unor lucrări făcute pentru binele şi cultura neamului".

Prin martie, Clain supuse *Conţiile* cercetării „Consilierului" tipografiei, cu rugămintea să fie tipărite din fondul religionar, şi ele se expediară pentru revizie la Oradea. La 14 martie, el recomanda manuscriptul lui Corneli, trimiţîndu-i şi prospectul dicţionarului.

Muri la 13 mai din acest an 1806 [91], şi avem asupra morţii o scrisoare a lui Şincai, cari ar merita să fie reprodusă în întregime. La 11 mai, scrie marele erudit, cari era pe atunci corector la tipografia unde Clain ocupa funcţiile de censor, prietenul său era „vesel ca de obiceiu". La 12 a slujit în biserică. Îmbolnăvindu-se apoi, a chemat la 13 dimineaţa pe Efrem, pe un medic şi duhovnicul. Şincai veni de la sine : bolnavul „se plîngea de o durere în piept". La amiazi îi pierise graiul. Sara, el se stingea în linişte, „aşa că acei ce-l vegheau n-au băgat nimic de samă". Corpul fu îngropat la biserica sîrbilor catolici din Buda, cu pompă mare, „cum nu s-a mai făcut nici unui greco-catolic în Buda", slujind şi un episcop. Prietenii ce mai avea, săraci ca şi dînsul, se certară pentru locul ce lăsase liber, iar lucruşoarele i se vîndură la mezat pentru datorii [92].

Lăsa în manuscript, unde era să rămîie pînă astăzi, principala sa osteneală istorică, cel mai preţios rod al unei atît de active vieţi de scriitor.

Venim astfel la această operă de istorie, lăsînd la o parte multele traduceri istorice, cari vor fi semnalate şi apreciate în altă parte a acestei cărţi.

Operele istorice ale lui Clain au fost provocate de rîvna lui pentru poporul său, de caracterul comunicativ al ştiinţei lui, dar nu trebuie să credem că ele au fost cele dintîi care au agitat în Ardeal chestia românească. Pe la 1743 veni în provincie Petru Bod şi se aşează ca preot la Hoghiz, unde scrie o *Brevis Valachorum transylvanam incolentium historia* [93]. Pe timpul Mariei Terezei, şi anume pe cînd păstorea în Blaj vlădica Grigore Maior, cari scăpase abia de teolog [94], un român, un cleric din Blaj, cari cunoştea dipticul mitropoliei de aici, — ni se afirmă că a fost însuşi episcopul Dragoş din Oradea [95] — compune un scurt opuscul, pe cari-l intitulează *De ortu, propessu, conversione Valachorum, episcopis, item archiepiscopis et metropolitis eorum.* În el se afirmă originea romană a poporului. Răzimîndu-se pe „însăşi limba, pe moravuri, caracter şi pricepere" [96], se explică denumirea de

[91] Şincai, III, p. 129—30 ; cf. scrisoarea ce rezumăm mai departe.

[92] Scrisoarea s-a tipărit de Ioan Ardeleanu, în „Unirea" din Blaj, XI, nr. 2. E din colecţia din Oradea, pe cari am întrebuinţat-o mai sus.

[93] Gh. Bogdan-Duică, *Visarion Sarai*, p. 6, Bod, născut în 1702, a murit în 1768. Un redactor de la *Siebenbürgische Quartalschrift* — V. p. 149 — dorea s-o vadă publicată, „chiar dacă Bod ar fi crezînd în originea romană a Valachilor noştri".

[94] „Exmus praesul noster Gregorius Major".

[95] Bunea în „Schematismul" festiv din Blaj, p. 54—4.

[96] „Lingua ipsa, mores, genius et ingenium".

„Valah", se aminteşte existenţa de familii nobile româneşti, se arată în ce împrejurări creştinismul a pătruns între români. Apoi se expune foarte pe scurt Unirea" [97].

În fine, încă de mult, de la 1746, cuvinte înălţătoare de suflet, despre trecutul roman, fusese spuse de un cleric român al bisericii unite. În cartea sa *Despre Schismaticiia Grecilor,* Gherontie Cotore, atunci încă student la Sîmbăta Mare, scrie astfel, în apendice, despre strămoşi : „Fiind şi noi sînge adevărat a Rîmlianilor, cu cît că strămoşii noştri în vriamia împăratului Traian de acolo s-ar fi tremis în părţile aceastia... O amar ! Era oarecînd şi niamul românesc niam vestit şi lăudat, iară acum fără de viaste şi de toţi ocărît zace. Era oarecînd viteaz şi în războiu tare, iară acum fără de putiare şi mai fricos decît alte niamuri. Era oarecînd înţălept, iară acum încungiurat de norul neştiinţii. Era de cinste, iară acum de toţi lăpădat ; poruncia oarecînd şi Ardealului, iară acum nici ţării sale. Îi slugia oarecînd alte niamuri ; acum dîns iaste bagiocura acelora..." [98].

În prefaţa la *Elementa linguae daco-romanae,* de Clain, tipărită la Viena în 1780, Şincai spune că despre viaţa coloniştilor romani în Dacia vorbesc mai mulţi istorici, „ale căror mai însemnate mărturii le-a cules, în parte, prea-învăţatul Samuil Clain, în lucrarea sa manuscrisă despre *Originea Daco-Romanilor,* cu cîţiva ani înainte" [99]. Nu ştim nicăieri să se păstreze un manuscris al acestei lucrări, pe cari mai tîrziu va fi suprimat-o însuşi autorul ei, ce avea cunoştinţi mai întinse şi mai temeinice asupra acestei materii.

Ştim numai, din Sulzer, că se vedea în „Origines" un vultur roman în corbul din stema Ţării Româneşti [100] şi că aici, în *Origines Daco-Romanorum,* ca şi, mai tîrziu, în *Istoria generală a românilor,* se afirma existenţa de nobili români în Ungaria, invocîndu-se amintirea lui Nicolaus Olahus şi prezenţa acestor nobili în ţara Oltului [101].

La o operă mai întinsă, cari să dea istoria românilor de pretutindeni, din cele mai îndepărtate timpuri pînă în epoca sa, sau mai bine pînă la 1714, s-a gîndit de cu vreme Clain. În 1770 şi 1781 l-am văzut copiind în Viena letopiseţul bălăcenesc şi Cronica lui „Miron" Costin, pe cari Sulzer, cum ne spun şi unul şi altul, i-a semnalat-o [102]. În Oradea-Mare, între manuscriptele episcopiei româneşti, se păstrează o traducere latină a acestui cronicar, cari se datoreşte lui Clain [103]. Însă numai către sfîrşitul carierei

---

[97] Cipariu, *Acte şi fragmente,* p. 1 şi urm. Se reproduce acolo tratatul.

[98] Ms. 921 din Blaj.

[99] „Quorum nonnulla magis precipua testimonia ante aliquot annos collegit eruditissimus Samuel Klein în manuscripto suo opere de Origine Daco-Romanorum".

[100] „Auch den walachischen Raben will P. Klein für keinen Raben gelten lassen ; III, p. 675.

[101] II, p. 15. Cf. *Instrucţia publică,* fragmentul din istoria latină a lui Clain, la început.

[102] II, p. 157. *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae,* ed. 1 : „quod non adeo pridem legendum nobis concessit eruditissimus aeque ac doctissimus dominus Franciscus Iosephus Sulzers".

[103] Nr. 1325 din Oradea. Cf. Densusianu, *Raport,* p. 190. O alta, de Engel, după cererea episcopului Vulcan, e semnalată, *ibid.*

sale a găsit el timpul necesar pentru a pune în ordine şi preface într-o naraţiune extractele numeroase adunate de dînsul asupra istoriei generale a românilor pînă în acel moment [104].

Să observăm întîi noutatea planului. Pînă acum cine scrisese istoria românilor se ocupase numai de acei ce locuiau într-o singură provincie. Nici măcar o istorie a amînduror principatelor nu fusese întreprinsă de cineva, şi singuri compilatori nedibaci şi obscuri se gîndise să alipească în aceeaşi povestire faptele celor două ţări româneşti guvernate în forme naţionale. A cuprinde cu privirea şi Ardealul, a îmbrăţişa tot timpul de peste 1500 de ani ce trecuse de la Traian pînă la Fanarioţi şi pînă la mişcarea de redeşteptare din Transilvania era, fără îndoială, cel mai frumos plan istoric ce fusese conceput de vreun român pînă atunci.

Pentru a-l realiza, trebuia o cunoaştere adîncită a izvoarelor celor mai felurite şi o artă deosebită de compunere, cari să unească într-un singur curent pînze de evenimente, cari păreau menite a fi tratate tot aşa de răzleţ, precum răzleţ se desfăşurase.

Clain cetise mult, ştia latineşte bine încă de la şcoala din Blaj, cari căpătase de timpuriu o frumoasă reputaţie în această privinţă [105]. Pe limbile nemţească şi unguresc ă era pe deplin stăpîn. Greceşte nu pare să fi ştiut bine, dar dintre limbile moderne ale Europei ştia germana, italiana şi franceza.

În literatura istorică românească, atîta cîtă fusese pînă la dînsul, era foarte bine orientat. În capitolul XXV din cartea a treia a *Istoriei* sale latine, ca şi în forma română pe scurt, el dă o listă literară cari ne lămureşte în această privinţă [106]. Găsim aici pe Ureche, cari „a scris istoria românilor", şi pe Misail Călugărul, cari „şi el a scris istoria românilor", pe Miron Costin, pentru cartea „despre Facerea Lumii şi împărţirea neamurilor şi despre începutul şi împărăţia romanilor", alături de „analele şi faptele Domnilor Moldovei pînă în vremea lui". Se menţionează, de Cantemir, *Descrierea Moldovei, Istoria Daciei, Istoria Imperiului otoman, Divanul înţeleptului cu lumea,* „despre Casa lui Brîncoveanu", „despre muzica turcească" şi „altele" : *Hronicul* îl adusese de la Viena episcopul Inocenţiu „cu şaptezeci de ani în urmă", cumpărîndu-l de la un negustor ce fusese la Petersburg [107]. Mai avem, între izvoarele arătate acolo, lucrarea lui Constantin Cantacuzino, pe cari Clain o notează probabil exact [108], ca „Anonim, cuprinzînd analele românilor de la începutul oraşului Roma pînă în secolul al XIII-lea, scris româneşte" [109], un letopiseţ muntean

---

[104] V. mai sus.

[105] Cipariu, *Acte şi fragmente,* p. 107.

[106] *„Viri litterati ex natione valachica".*

[107] Bianu, p. 19. Un exemplar incomplet se păstrează în biblioteca Cipariu din Blaj.

[108] Afară numai dacă manuscriptul său se înfăţişa astfel, ceea ce se poate.

[109] „Anonymus. Annales Valachorum ab urbis Romae initio ad seculum decimum tertium, lingua valachica scripsit".

incomplet, cari mergea numai de la 1500 la 1700 [110]. Aiurea el citează o parte din *Hronicul* lui Cantemir, ca un „anonim istoric român, al căruia nume nu-l știu, pentru că în cartea lui, carea au venit la mîna mea, la început vr-o cîteva foi sînt rupte", dîndu-i însă lauda de învățătură [111]. Și tot acolo se menționează *Analele Muntenilor,* și pentru domnia lui Brîncoveanu [112]. Dintre străini, el pomenește în operele sale istorice pe Bolandiști, pe Dosoftei de Ierusalim, pe abatele Fleury, a cărui *Istorie ecleziastică* a tradus-o, pe Timon, autorul *Imaginei Ungariei,* pe Cedren etc.

În ultima ei redacție românească, lucrarea lui Clain poartă titlul de *Istoria și lucrurile și întîmplările Românilor acum într-acest chip așezată și din mulți vechi și noi scriitori culeasă și scrisă de părintele Samuil Clain de Sad ieromonahul, din mănăstirea Sf. Troiță din Blajiu,* și cuprinde trei volume, scrise pe caiete groase, cu multe îndreptări. În cel dintîi se tratează originile comune, în al doilea *Istoria Domnilor Țării Românești,* în al treilea *Istoria Domnilor Țării Moldovei,* iar în cel din urmă *Istoria besericească a episcopiei românești din Ardeal, acum întîi culeasă și scrisă.* Cum se vede, execuția nu e la înălțimea planului total: Clain dorește să ne spuie tot ce au făcut și au suferit românii de pretutindeni, din cele mai vechi timpuri pînă la cele mai noi, dar între soarta unora și altora dintre fiii răspîndiți ai neamului, el nu vede o altă legătură decît cea întîmplătoare, și nu se gîndește a căuta un asemenea fond comun, pe baza căruia să se povestească, în același timp, cu o unitate de formă și de interes, istoria tuturor membrilor națiunii. Dar e adevărat că această imputare se poate aduce tuturor istoricilor ce au venit după dînsul și că pînă astăzi n-avem o istorie a românilor făcută dintr-un punct de vedere unitar, cari să îmbrățișeze tot și din cari toate să se poată observa și lămuri.

Am spus că redacția din Oradea e numai cea românească și numai cea din urmă. Ceea ce presupune că există o redacție latină și o redacție precedentă.

La dreptul vorbind, manuscriptul despre origini citat de Șincai, manuscriptul anterior anului 1780, poate fi considerat ca prima versiune săracă și incompletă a istoriei lui Clain. O a doua, tot latină, mai apropiată de desăvîrșire, cuprinzînd, nu numai istoria celor două principate, ci și istoria Ardealului, în singura formă în cari se poate trata, în forma istoriei confesionale, s-a lucrat pe timpul cînd la Blaj era încă episcop Grigore Maior (1772—82), iar la Oradea păstorea cel dintîi ierarh unit, Moise Dragoș (1777—87). Redacția aceasta n-am păstrat-o, dar revizia superficială și grăbită la cari și-a supus Clain manuscrisul după 1801 a conservat din textul primitiv elemente cari ne fac să dăm de urma acestuia. Astfel, în cartea a XXV-a, se cetește: *„Episcopul* lor, cari e acuma Grigore Maior, are titlul și se bucură

[110] „Alter anonymus res gestas principum Valachiae ab anno 1500 usque an annum 1700 valachice scripsit".
[111] *Ist. rom.* din Oradea, I.
[112] *Ibid.*

de prerogativele unui Consilier de Stat intim actual", şi despre Oradea se spune : „Unde stă acum ca întîiul între episcopi Moise Dragoş" [113].

În forma din urmă latină, din cari s-a păstrat numai un fragment din partea a doua, reprodus de Engel în bibliografia sa [114], şi altul, din partea a treia, publicat de August Treboniu Laurian, în *Instrucţia publică* [115], lucrarea lui Clain a trebuit să fie alcătuită cel mai curînd pe la 1796. În adevăr, între operele autorului se citează unele din cele mai tîrzii, între cari *Biblia* şi *Teologia*, despre cari se spune că s-au tipărit la Blaj — cum ştim, în 1795—6 —, şi *Istoria bisericească*, scrisă în 1790 abia [116].

Traducerea românească din Oradea s-a făcut după acest text latin încă în 1800 şi 1801 [117], şi o posedăm în întregime. Asemănarea însă nu e desăvîrşită, ci Clain a introdus, cum vom vedea, traducînd, schimbări destul de însemnate despre cari acei cari n-au văzut manuscrisul citat îşi pot face o idee comparînd pasajele din publicaţia lui Laurian cu numeroasele extrase corespunzătoare date de Şincai în compilaţia sa. În forma românească, se suprimă indicaţia izvoarelor orale, cari se găseşte în originalul latin, se schimbă ordinea lucrurilor, se adaugă şi se scoate. Astfel, la caterisirea lui Sava Brancovici, textul latin arată cum s-a îndeplinit sentinţa, cum a fost pedepsită principesa Ardealului pentru nelegiuirea ei, dar nu dă, ca versiunea românească, şi expunerea judecăţii episcopului.

Originile erau terminate pe româneşte la 1801. Din istoria Moldovei ştim că autorul făcuse pînă la martie 1802 partea anterioară anului 1600 numai, iar pentru Ţara Românească atinsese acum data de 1720 [118]. Manuscrisul din Oradea cuprinde patru ani mai mult din istoria munteană, iar pe cea moldovenească o întrerupe — în ce chip se va vedea — numai la 1795. Pe de altă parte, istoria ardeleană, despre care Clain nu vorbea încă nimic în 1802, e tratată pînă la 1782, anul alegerii lui Bob. Termenul aşa de deosebit la cari se opresc cele trei cărţi din urmă arată de la sine că nici în manuscrisul orădean n-avem a face cu un lucru isprăvit şi că sau moartea a oprit aici pe autor şi copia s-a făcut după manuscrisul ce s-a găsit, sau Vulcan a vrut să aibă o copie de la Clain însuşi, şi acesta i-a

---

[113] „Episcopus illorum, qui modo est Gregorius Maior, excellentissimi atque consiliarii status intimi actualis titulo ac prerogativis gaudet... In quo primus modo residet Moises Dragoş" „Instr. publ.", II, p. 67 şi urm.

[114] P. 91 şi urm.

[115] II, p. 167 şi urm.

[116] Ms. 1368 din Oradea. Publicaţia lui Laurian începe la capitolul XXV ; cuprinde un rest, apoi indicaţiile asupra literaturii româneşti şi, în fine, istoria ecleziastică a ardelenilor : *„De christiana Daco-Romanorum seu Valachorum religione"*. Se trimite la partea tratată printr-această frază : „Originem et progressum Romanorum, qui ab aliis nationibus Valachi dicuntur, pro virili superioribus libris ostendimus" ; p. 73. Istoria a fost apoi reprodusă, din „Instrucţia publică" în „Foaia p. minte, inimă şi literatură" pe 1862, nr. 11, şi urm., tot de Laurian.

[117] Vol. I datat 1801, poartă la urma părţii a treia însemnarea : „1800, die 23 Octobris, aşezată şi scrisă de Samuil Clain de la Sad". Se vorbeşte de Samuil Vulcan, cari e „pe la anul 1800", canonic ; *ibid.*, IV. Mai departe cetim : „Şi mai pe urmă, cum se vede că curg acum lucrurile, în anul 1801, cînd scriu acestea, perire şi sfîrşit călugăriei la românii cei uniţi din Ardeal".

[118] Engel, *l.c.*, p. 91.

dat cît apucase a redacta pînă atunci. Dacă se admite această din urmă ipoteză, cererea episcopului trebuie să fi venit simțitor după 1802.

Iată cum se înfățișează această redacție română a Istoriei, așa cum e păstrată în manuscrisele de la Oradea-Mare, cari cuprind și adaosuri ce se constată a fi din 1805, ca acela despre anexarea Veneției la imperiul francez, prin pacea de la Pressburg.

Avem întîi un volum de *Origini*, prefacere ultimă a vechiului manuscris de tinerețe. Primul capitol poartă titlul de *Prolegomena*, în cari se arată românii din Dachiia, pe cari grecii, sloveanii și de la ei și alte neamuri, vlahi și valahi, îi cheamă sînt adevărați romani, din romanii cei de împăratul Traian aduși și așezați în Dachiia. După istorici antici și bizantini: Zonaras, Tacit, Dion, Eutropiu etc., după scriitori ai Renașterii, ca Bonfiniu, după „Iosif Flavie", din cari luase unele adaosuri la *Istoria bisericească*, se expune soarta Troii — era natural să se înceapă de acolo —, se trece la Eneas, se povestește istoria Latiului fabulos și a vechii Rome. De acolo ajungem, destul de încet, la întîile atingeri cu dacii și la războaiele cu acest popor, pentru întemeierea unui nou neam latin. Decebal cade, și poporul lui „al Ghetelor, că așa să chema lăcuitorii Dachiei", dispare o dată cu el, făcînd loc coloniștilor romani. Geografia coloniei se stabilește în urmă pe baza izvoarelor antice și lucrărilor lui Fridwalszki, Pejacsevich, Köleser, Münster și alții. Teorii se fac puține, și acelea nu totdeauna bune; tonul e simplu, fără violență pentru dușmani și fără căldură pentru noi. Atîta doară că, la Traian, scriitorul e adus a spune: „Cesta au fost săditoriul și părintele românilor, celor ce astăzi sînt în Dachiia, adecă în Moldova, în Țara Românească, în Ardeal și în Țara ungurească, pînă în Tisă. O! de ar căuta mai cu deadinsul românii la mai marii săi și ar lăpăda nepriceperea și prostiia, ca cum cu numele, cu cari, pentru prostiia și becisniciia, unii se rușinează a să numi —, așea și cu virtutea să fie adevărați români, că cu adevărat din sînge românesc a să naște mult iaste".

Clain apără cu pricepere teoria continuității românilor pe pămîntul lăsat lor de cuceritorul împărătesc. Aurelian, spune el, n-a putut strămuta pentru nevoi de stat pe „coloni, plugari și alții cari începuse economiia și lucrul cel de case". Și chiar cei strămutați n-au fost cu totul despărțiți de frații lor rămași în patria veche: „numai cît i-au trecut Dunărea; mai departe nu i-au mutat și așa și dincoace și dincolo de Dunăre au fost, precum și astăzi sînt, români lăcuitori".

Stăpînirea barbarilor în Dacia arată tocmai rămînerea colonilor, cari, ca „plugari", își hrăneau fără voie sălbatecii oaspeți, ce n-ar fi putut să rămîie într-o țară pustie. Clain înșiră pe scurt neamurile rătăcitoare ce ne-au supus și acordă, natural, cel mai mult spațiu urmașilor lui Traian pe tronurile din Roma și Constantinopol.

Acestea sînt cele două dintîi capitole. După ce le încheie, arătînd că Aețiu ca și Wallia ar fi fost români, autorul se ocupă în special cu Ardealul. Ungurii aflară aici pe „moștenitorii cei mai vechi, cari erau romani și pururea au rămas în moșiile și sălașele sale", alegîndu-și și „osibiți domni" în împrejurări favorabile. Firește că „locuitorii țăreani erau mai cu seamă

români vechi, precum și astăzi se văd a fi". Supunerea lor de năvălitorii cei din urmă, cari erau să rămîie, e o parafrază din „Anonimul regelui Bela", reprodus mai mult „din cuvînt în cuvînt". Ceea ce vine acum nu e alta decît o serie de scurte biografii ale regilor unguri pînă la Mateiaș Corvin, pe cari-l stabilește a fi din Țara Românească de obîrșie, „viță de Domn". „Și de cei proști cu laudă să pomenească și pururea se va pomeni". Întrebuințînd pe alocurea și documente inedite — unul din arhivele episcopiei de Făgăraș —, Clain urmărește în fine pe succesorii craiului celui bun, fără a uita să însemne și intervențiile întîmplătoare ale Domnilor vecini, frații iobagilor considerați, în puterea unei legi nedrepte, ca străini în străvechea lor patrie. Dacă se vorbește în destul despre Rareș, locul cel mai întins îl capătă, pentru neașteptatele și uimitoarele sale isprăvi de ostaș, Mihai Viteazul. Istoricul fără pasiuni pare că se umple de duioșie o clipeală cînd e adus să povestească sfîrșitul eroului, jertfit de acela cari „pismuia mărirei și laudei lui".

Istoria românilor din Ardeal pînă la Apaffy, o istorie de prigoniri și suferințe, e expusă cu multă îmbelșugare, pe baza unor izvoare numeroase și bine alese, între cari și istoria franceză a lui Emeric Tököly. Cînd Leopold cîștigă de la turci provincia, istoricul înseamnă cu mulțumire: „De la stăpînirea acestui împărat au început și românilor din Ardeal a le merge mai spre bine". Între binefacerile casei de Austria pentru poporul său numără el și Unirea, în cari nu vede decît singura dezlegare posibilă pentru una din cele mai grele probleme naționale. „Altă cale nu avea împăratul ca să ajute pe români, fără numai de se vor uni cu vreo religie din ceale patru primite. Iar, bine cunoscînd că românii nici chemarea sfinților, nici cinstea icoanelor, nici numărul celor șapte taine, nici alte ceremonii besericești nu le vor părăsi, a judecat cum că nici o religie alte nu să vor putea uni, fără numai cu catolicii de leagea latinească, carii toate aceastea le primesc și le țin".

Se arată pe urmă succesiunea împăraților, istoria bisericească a Uniților, progresele realizate prin seminarii, fundații și burse, prin cari Maria-Teresa „veacinică pomenire șe-au lăsat la neamul românesc din Ardeal", fiind pentru dînsul ca o „milostivă mumă". Clain nu uită nici darurile de „haine bisericești, și potire, și cărți besericești", ajutoarele pentru clădiri ce se datoresc binefăcătoarei și popularei împărătese. Fiul ei, Iosif, îi urmează în această privință exemplul; e pentru români „un Împărat și Domn foarte milostiv și drept și cu săracii bun părinte". Se pomenește sfărîmarea iobăgiei, carea era un chip de robie păgînească", dar, cît despre asta, acest luminat român, iubitor al poporului său și în stare să-i aducă jertfe, nu înțelege rostul mișcării răzbunătoare, protestării sîngeroase a lui Horia. Despre fruntașii țăranilor înnebuniți de nedreptate, el nu știe — ca un călugăr, ca un nemeș și funcționar ce era — decît să scrie aceste neașteptate rînduri: „În anul 1784, toamna, s-au rădicat în mocănime de la Crișiu nește oameni blăstămați, anume Horea, Cloșca și Crișan, cari voiau să strice neameșugul, și pe unii să zăce i-ar fi omorît, curțile domnești le-au prădat și le-au ars; pînă mai la Belgrad, pe Murășu în sus au venit; dar

mai pe urmă, într-aceeași toamnă, fiind prinși, primăvara apoi, în anul viitoriu 1785, spînzurați și rău chinuiți au perit în Bălgrad".

Partea consacrată Ardealului, istoriei politice adică a provinciei, se termină cu dorinți pioase pentru împăratul domnitor atuncea, Francisc, cari „grea bătaie poartă cu frîncii".

Un nou capitol începe istoria principatelor și se tratează întîi istoria munteană. Clain începe foarte de departe cu originile, din vremea supremației bulgare, cari ar fi adus, ea singură, amestecul în românește al „cuvintelor slovenești", cari-i sunau rău la ureche acestui fanatic al romanității fără de amestec. După ce lămurește că și în alte părți s-a petrecut așa cu limba latină, se adoptă identificarea românilor cu obotriții, vecini ai bulgarilor, cari trimit o solie la Carol cel Mare. Supremația o înțelege el, de altfel, numai ca o „însoțire" pe cari „cei spre Prut" o au cu pecenegii.

Luptele cu grecii sînt povestite foarte pe larg, după izvoarele bizantine. Rolul jucat de români în împărăția Asăneștilor e expus după idei lăudabile, dar cari nu corespund totdeauna adevărului. „Hriza, Domnul cuțovlahilor, sau a Țînțarilor", se învrednicește mai ales de atenția și simpatiile istoricului nostru. „Bulgarii apucînd de-asupra" după moartea lui Ioniță, mulți dintre români trec în Dacia Traiană, alegîndu-și voievozi, „spre munții Ardealului, către Olt", pe cînd cei rămași păstrează legea catolică, dar își pierd naționalitatea și „se bulgăresc". „Pe lîngă Dunăre, păn la muntele Emului, tot norod românesc lăcuiaște".

Ghenerali la Chilia și Cetatea Albă din neamul lui Basarab ; bani la Severin din „românii cei de pe lîngă Dunăre, spre Olt" ; alt voievod „în Maramorăș, în orașul ce se chema Bogdan, unde intră apa Mara în Tisa" ; Domn la Făgăraș, aceștia sînt fruntașii românilor înaintea descălecării principatelor. După cronologia tabelară [119], se adoptă pentru venirea lui Radu întemeietorul data de 1259, citindu-se în sprijin și cunoscuta, adeseori tălmăcita și răstălmăcita inscripție a familiei Monea. Istoria Domnilor, răzemată mai ales pe acte reproduse în întregime și pe cronologia citată, nu oferă însă altă noutate decît a greșelilor, cari sînt din cele mai mari. De la un timp, lipsesc notele cu totul și prelucrarea se preface într-o transcriere. La început se ia narațiunea din Anonim, dar la Șerban Cantacuzino, tratat ceva mai original, se ține seama și de atacurile lui Constantin Căpitanul. De aici înainte, toate se împrumută de la Del Chiaro și din *Cronica* bălăcenească. Și aceasta din urmă rămîne singură la sfîrșit.

Însemnătatea părții consacrate istoriei moldovenești e și mai mică. Ca izvor național, Clain cunoștea pentru acest principat numai pe Ureche și pe „Miron" Costin : el avuse adică letopisețul moldovenesc, întrerupt probabil la 1661 încă, a lui Nicolae Costin, dar se pare că nu-i ajunsese vremea pentru a copia a doua jumătate a prelucrării.

Povestirea începe cu retragerea tătarilor, cu considerații asupra voievodului din „Bogdan" și a Cumaniei ungurești. Cu greșeli și confuzii — se confundă

[119] Pe cari o semnala lui Engel. V. Bibliografia acestuia ; p. 94—5.

Laţco moldoveanul cu munteanul Laico —, se face istoria stăpînitorilor Moldovei, întrebuinţîndu-se, pe lîngă izvorul de ţară, Stryjkowski, Bielski, Wapowski, Herbort. Proporţia lipseşte cu totul, căci despre Despot se spune cît şi despre Ştefan cel Mare. La urmă citim : „Aici acum, de astă dată, fac sfîrşit vieţilor şi domniilor Domnilor moldoveneşti ; numai voi mai adaoge din Amfilohie, episcopul Hotinului, pe scurt Domnii care au fost după acesta". Ceea ce se şi face.

Istoriia besericească a episcopiei românești din Ardeal, cari formează volumul din urmă, e partea cea mai însemnată, ca naraţiune, dacă nu ca idei, din toată opera. Ce cuprinde, am văzut din analiza redacţiei latine precedente. Dar se adaugă, cum s-a spus, multe în această prefacere pe româneşte. Astfel, aici, pentru un public mai simplu, toată argumentaţia e înfăţişată mai dezvoltat. Dacă unele acte se lasă la o parte, în schimb e mai multă informaţie şi se citează izvoare mai multe, cari se aruncă aici în note. Se înădesc şi capitole cu totul nouă, ca acela ce poartă titlul : *Din obiceaiurile şi din vorba românilor să arată cît de demult s-au creştinat românii* şi în cari se tratează interesanta întrebare cu argumente, cari, mai tîrziu, prezintate de alţii, au fost primite de ştiinţa critică a originilor noastre. Se înfăţişează plîngeri pentru influenţa rea ce au avut-o grecii din principate, de la Curtea Domnilor, asupra limbii, ceea ce nu se spune dincolo. În sprijinul ideilor de cultură naţională se aduce înainte o prefaţă plină de avînt a mitropolitului muntean Teodosie (la Liturghi din 1680).

Biografiile episcopilor înainte de Unire sînt simţitor mai bogate şi izvoarele întrebuinţate sînt mai îmbelşugate deci. Cele mai multe lucruri noi se spun, cum şi era de aşteptat, despre episcopul Clain, a cărui amintire se păstra aşa de bine în cler, ca şi în poporul ce multă vreme ceru cu durere pe „episcopul său" înstrăinat. „Odinioară", scrie Samuil, cari se mîndrea cu acest unchi, la „Sibiiu în dietă, la adunarea ţării fiind episcopul Clain, au oftat cu suspin, iar, fiind întrebat pentru ce oftează aşea, au răspuns vlădicul că oftează după dreptate, de vreme ce pentru neamul românesc pre nimene nu vede, nici aude, care să grăiască măcar un cuvînt să pue spre uşurarea lui, şi rămîne fără dreptate asuprit". La acest răspuns al vlădicului au început unii din dietă a striga, zicînd : „Dar un Oprea român, păcurariu, să ne ocărască pe noi şi să ne înveaţă dreptate ! Şi, de n-ar fi împiedicat cei înţelepţi, Domnii din dietă pe fereastră era să-l arunce jos". Samuil ne arată toată lupta înverşunată a episcopului pentru binele turmei şi neamului său, cari vedea în el „temeiul şi stîlpul românilor", şi ne prezintă cu duioşie despărţirea lui de acei pe cari nu mai era să-i vadă : „Cu lacrămi pe toţi i-au blagoslovit, zicînd că mai mult unii cu alţii nu se vor vedea". Îl găsim, în sfîrşit, în exil, încă o clipă, la Roma, unde, ni se spune, „a ajuns la mare sărăcie şi lipsă, cît şi crucea, care o purta la pept, o au pus zălog la un armean din Ardeal, anume Capoţi". Trec apoi înaintea noastră ceilalţi vlădici : Aron, cel aspru, cari vrea să facă din mănăstirea Blajului „pustia Eghiptului", Atanasie Rednic, prigonitorul *celor ce ostenesc pentru neam ;* zelosul Maior, *Maier*, care „umbla prin sate şi aduna prunci la şcoală". La păstorirea lui Grigore Maior se şi opreşte povestirea, pe cari

n-avu timp s-o ducă mai departe autorul, cari rezerva lui Bob, duşmanul său, o execuţie după toate regulile artei, aceea pe cari i-a făgăduit-o adesea.

Cipariu a tipărit însă un fragment dintr-o *Istorie ecleziastică* a lui Clain. Acest fragment nu e luat din aceeaşi „istorie ecleziastică" pe cari am analizat-o noi aici şi pe cari o întrebuinţează şi o reproduce chiar, adeseori, Şincai. Cea tipărită de Cipariu — ea merge de la Atanasie Anghel tot pînă la cele dintîi timpuri ale păstoriei lui Grigore Maior — are o înfăţişare mai familiară, mai puţin pregătită. Aici nu se dau, ca în versiunea latină mai ales, acte oficiale, dar se înseamnă cu îngrijire o sumă de amintiri personale, de mici anecdote interesante, de note simple de viaţă din trecut. Opera mai scurtă se prezintă ca nişte memorii fără pretenţii, pe cînd cea mai întinsă e o adevărată istorie documentată. Şi, ca de obicei, cea din urmă e mult mai atrăgătoare, se citeşte mult mai uşor decît cea dintîi.

Se poate afirma că nimic nu se află în această istorie care să lipsească în cea completă, scrisă în româneşte. Multe lucruri lipsesc însă, şi povestirea e mult mai scurtă aici, pretutindeni. Dar e adevărat că odată constatăm prezenţa în textul scurt tipărit de Cipariu a unui adaos din 1805 la versiunea definitivă [120]. De aici nu rezultă însă îndestul că forma dintîi e posterioară celei din urmă. Mai curînd trebuie să se creadă că versiunea Cipariu e o pregătire pentru cealaltă, sub episcopul Maior încă.

Dar, pe cînd era corector al cărţilor româneşti la Buda, el îşi pusese în minte — din nenorocire prea tîrziu — a da la lumină, ca anexe la Calendarele româneşti ce tipărea [121], nu *Istoria* cea mare, cari era cu mult prea întinsă pentru aceasta, ci un rezumat, o formă populară a ei. El a şi început a o face în anul 1806, cum văzurăm, cînd a tipărit cîteva capitole, cu cari nu se mîntuia nici istoria introductivă a romanilor. Aici titlul cărţii mai întinse suferă o mică schimbare, cari arată ce prefacere suferise însuşi manuscrisul anterior. El sună astfel: *„Istoria, lucrurile şi întîmplările românilor, pre scurt aşezată şi din mulţi vechi şi noi scriitori culeasă* etc., iar acum în Buda la crăiasa tipografie a Universităţii din Peşta ţenzor şi revizor cărţilor româneşti, 1806".

După aceasta vine o prefaţă, un „Cuvînt înainte către români" [122]. El începe astfel: „urît iaste românului să nu ştie începutul său, să nu ştie neamul său, pre mai marii săi şi istoria neamului său... Acest lucru cugetîndu-l eu, am socotit ca acum mai întîi să dau, încai pre scurt, oarecare cunoştinţă a neamului meu, celui românesc, de vreme ce mulţi sînt, carii

---

[120] E locul: „însă din scrisorile unor antimise" din *Acte şi fragmente*, p. 90. — Un alt fragment pregătitor e acela cari povestea împrejurările bisericii ardelene de la Atanasie I pînă la Atanasie Rednic, şi cari a fost cîndva în posesiunea lui Cipariu (*ibid.*, p. 137—8). Cf. locul dat de Cipariu cu acel din *Ist. Rom.* pe larg, tipărit în Şincai, III, p. 379—80.

[121] Despre calendare şi literatura periodică va fi vorba într-un capitol următor.

[122] Reprodusă şi de Cipariu, în *Acte şi fragmente*, p. 139—40. El o dă ca găsindu-se înaintea unui ms. al său, care e poate cel de la Academie (nr. 1307). Asupra acestui ms. mi-a atras atenţia Nerva Hodoş.

până acum doar nici atîta cunoştinţă de neamul său nu au". E destinată acelor ce se interesează de acest trecut uitat, iar nu dispreţuitorilor lui, cari „sînt toamai dobitoace". Li va povesti celor dintîi toată desfăşurarea vieţii neamului : „Această puţintică, dară cu multă osteneală şi priveghiiare adunată istorie a neamului tău, care cuprinde începutul şi Statul romanilor celor dintîi, apoi descălecarea lor în Dachia şi întîmplările şi starea lor pînă la vremile noastre", îi va lămuri pe deplin. Cuvintele cu cari se termină sînt cuvinte de mîndrie în cari se rezumă crezul şcolii nouă ardelene : „mult iaste a fi născut roman".

Moartea lui Clain a oprit publicaţia de la primele pagini. Manuscrisul fusese pregătit şi pentru tot restul, cum vom vedea îndată. Dar Şincai, care ajuta pe Clain în sarcina de cenzor şi corector la tipografia Universităţii din Buda, nu-i dădu, poate de capăt, şi atunci el se gîndi să tipărească propria sa operă ca urmare a lucrării lui Clain, legînd-o cu aceasta printr-o expunere de tranziţie, cari formează anexa calendarului pe 1807. Dar, despre această tranziţie, vom vorbi analizînd operele continuatorului [123].

Deocamdată să lămurim natura noii lucrări a acestui om neobosit. Avem, din fericire, pentru a ne lumina, două manuscripte : unul la Oradea-Mare, în biblioteca episcopiei unite, iar celălalt între manuscriptele Academiei Române.

După partea tipărită în calendar vine o simplă formă mai scurtă a istoriei românilor în patru volume. Dar, după ce se laudă cei trei suverani din Casa de Austria ce au domnit asupra Ardealului smuls de la turci şi protejaţii lor, se face un nou capitol despre sentimentele ce inspiră românii conlocuitorilor de alt neam ai provinciei. Numai după aceasta se înfăţişează, foarte pe scurt, şi în ordinea cunoscută, succesiunea Domnilor din cele două principate, fără a uita însă menţiunea că familia Clain, Micul, Micula e o ramură a Movileştilor, nobilitată din nou de împăratul Carol al VI-lea.

Şi aici se întîlnesc atacuri împotriva acelora ce-şi tăgăduiesc însuşirea de a fi români, şi aici se citează prefaţa lui Teodosie din 1860. Se vorbeşte pe urmă de teritoriul ocupat de români, şi, dîndu-se lista scriitorilor din acest neam, cari se află în istoria latină, această listă se îmbogăţeşte destul prin mai multe nume nouă.

În *Statul românilor peste tot* se dau mai pe scurt cunoştinţele despre dezvoltarea culturală a Ardealului după Unire. Se arată situaţia de plîns a

---

[123] Cf. şi Papiu, *Tezaur*, I, p. 98 ; Şincai, p. 118, nota * (un fragment din istoria cea mică) ; Cipariu, *Acte şi fragmente* p. 137—40, 143 ; „Archivu", p. 276—8, 393. Cipariu, dar nu Papiu, confundă între ele deosebitele forme ale istoriei românilor. Cît despre titlul de *Scurtă cunoştinţă a istoriei românilor* e numai acela al manuscriptului din lucrarea prescurtată. Ceea ce Şincai citează ca : *Brevis notitia historiae Valachorum ab origine gentis usque saeculum XVIII*, va fi analizată mai jos. O parte din cronica cea mare a lui Clain e ms. din Oradea descris în „Mem. Ac. Rom.", XXI, secţ. ist., p. 447, nr. V, 4, fără să fie atribuit cuiva. Acelaşi fragment în latineşte, la Pesta, în Bibl. Muzeului ; v. Densusianu, *Raport*, p. 190. Fragmente din opera pe scurt, tot în româneşte : începutul cărţii întîi şi ceva din partea a doua aflătoare în Bibl. episcopiei din Lugoş sînt descrise de Ovidiu Densusianu, în „Rev. critico-literară", I, p. 558.

neuniților, fără casă pentru episcopul lor, fără școli mai înalte, fără drepturi de locuitori ai țării și primire la funcții. Se expun motivele pentru cari alți români au intrat sub jugul turcesc. Se vorbește de „stricarea" românilor din principate prin măsurile Domnilor străini, cari favorizează cultura grecească ; se condamnă clericii „mojici și proști" de peste munți. În acele părți, „de aud pe cineva că iaste putincios și învățat a face ciale ce sînt pentru binele de obște, îl pustiesc și umblă să-l strice, temîndu-să ca să nu să deschidă ochii norodului și să scoață pe trîntori din coșniță". Greșesc însă făcînd astfel, căci, spune, într-o limbă frumoasă, fierbintele rîvnitor pentru binele nației sale, „binele cel de osebi, de nu iaste întemeiat cu binele cel de opște, iaste ca și turnul fără de temelie și ca și frunza pe apă și praful carele poartă și-l spulberă vîntul ; curînd cade și piere".

Apoi se așază pe scurt ceva cari corespunde părții din prolegomene în cari se vorbește despre descendența romană, aducîndu-se ca și acolo argumentele scoase din scriitori, obiceiuri, limbă și nume. Și aceasta-l face să se gîndească la decăderea românilor și la mijloacele de îndreptare : „Cel mai de jos neam, o durere ! slugă și rob, prost și neînvățat, sărac și lipsit, și dintru această socoteală să-și deschiză ochii minții, și, măcar puțintel, ca printr-o crăpătură, să zărească statul său și, privind la cei de demult ai neamului său părinți, să nu facă de ocară mărimea acelora care erau oameni învățați, oameni războinici, oamenii viteazi, oameni care sus căuta... Prin învățătură să cîștigă înțelepciunea și prin înțelepciune să dobîndește fericirea..." Să-și puie deci căpetenii „pre care să-i doară de necazurile și de nevoile altora... Boierii să aibă grija ca pruncii lor să iea înțeleaptă și creștină învățătură, nu numai să știe frîncește și alte limbi, prin a cărora știință doară mai tare să nebunesc și să depărtează de la viața cea creștinească, ci mai înainte de toate să să muncească ca toate învățăturile și știința în limba sa să le aibă, că atunci și mai lesne și mai mulți vor putea învăța..."

Mai departe sînt adaosuri, ca darurile făcute de Brîncoveanu lui Atanasie I, dar ele sînt foarte puține, pe cînd în general e mult mai scurtă povestirea. Păstoria lui Maior e dusă aici pînă la sfîrșit, și se trece și la urmașul său, Bob. „Acesta scrie Clain, au fost cel dintîi episcop din preoții de mir. Supt acesta, moșia mănăstirei Sfintei Troițe de la Blaj s-au luat și s-au dat lui în arîndă. Pricina lucrului acestuia o voi spune, cînd mai pre larg voiu scrie istoria episcopiei Făgărașului și a mănăstirei Blajiului, unde mai bine vom privi faptele fiește-căruia, și cînd s-au ținut sau nu s-au ținut, sau cum s-au ținut rînduiala și canoanele bisericești, și cînd și cum au început a se părăsi acealea."

Făgăduiala aceasta voia, desigur, s-o îndeplinească în *Istoria românilor* pe larg, în ultima parte a redacției acesteia definitive, pe cari a precedat-o forma pe scurt. În planul ce ni se dă la început, se prevăd în cea dintîi capitole ce n-au fost scrise niciodată, despre „episcopii Orăziei Mari din țara ungurească" (c. 11), despre „episcopii neuniți și statul neuniților din Ardeal" (c. 12), despre „românii cei din țara ungurească" sub episcopii sîrbești și rusești și statul lor (c. 13).

Paragrafe corespunzătoare se găsesc în forma scurtă a lucrării. Se vorbește întîi de vlădicii neuniți, de sîrbii de la început, cărora nu le pasă de

nimic, „de altă ţară şi de alt neam fiind", se înfăţişează cererea făcută de ortodocşi în ultimele timpuri, de a nu fi deosebiţi negativ de fraţii lor în legătură cu Roma, de a fi cuprinşi împreună cu aceştia sub numirea de „pravoslavnici de legea Besericei Răsăritului". Despre episcopii de Oradea se ocupă în urmă autorul, lăudîndu-se Darabant, cari „multe foarte bune şi folositoare lucruri face" şi pe cari „Dumnezeu întru mulţi ani fericiţi să-l ţie". Pe cînd orădenii au seminarii şi fundaţii, românii de la Satu-Mare se găsesc supuşi episcopului rus venit de la Muncaciu, şi de aceea „mai încet păşesc, de vreme (ce) episcop de alt neam şi de altă limbă au". În părţile Banatului, unde „cu mult mai mulţi români decît Sîrbi sînt", ei „au nu învaţă, au, cari învaţă, să ruşinează a să zice Rumîni, şi mai voiesc să se zică de alt neam, ci rămîn proşti şi să stăpînesc de alte neamuri... O ! că de le-ar da Dumnezeu cît de puţintică rază de lumină să-şi cunoască prostia şi ticăloşia şi mai de cinste şi mai de folos să gîndească, aducîndu-şi aminte că sînt romani şi să nu lasă de ocară numele roman".

Această versiune pregătitoare era terminată, precum se spune în manuscrisul Academiei, la 2 iunie 1801. O vedem îndreptată în al doilea manuscris, pe vremea cînd Clain supuse unei ultime revizii toate operele sale. În această formă revăzută începu lucrarea să apară în Calendar, într-un timp cînd scriitorul nici nu se gîndea la tipărirea *Istoriei românilor* pe larg, pe cari o ştia neterminată.

Cipariu vorbea despre a treia istorie a românilor de Clain, „cu întrebări şi răspunsuri", aflătoare odinioară în biblioteca mănăstirii din Blaj şi dispărută pe urmă, împreună cu cele două copii ce se luase după dînsa. Totuşi, după una din acestea, s-a tipărit această scurtă privire istorică cu scop didactic, în *Sionul românesc*, II, p. 126 şi urm. Începutul lipseşte, şi fragmentul păstrat cuprinde cam cît şi manuscriptul latin din tratarea pe larg. Cele dintîi rînduri pînă la Unire seamănă cu acelea cari le corespund în prescurtarea studiată mai înainte, dar biografiile vlădiceşti sînt înfăţişate foarte pe scurt. La Bob se citeşte : „Ioan Bob, carele şi acum, în anul 1791, trăieşte".

La Oradea păstoreşte Darabant, cari „se poate număra între părinţii neamului românesc ; nu numai între episcopi, ci nu încetează de la acestea pînă ce va fi întru această viaţă, întru care Dumnezeu să-l păzească întru mulţi ani". Despre cei din Banat se spune în scurt că, „din neînvăţătura lor", îi ţin sîrbii supt jug.

Deci, rezumînd, după *Observaţiile* din timpul studiilor sale, Clain redactă *Istoria cu întrebări şi răspunsuri* pentru şcolile din Blaj, în 1791. Apoi, *Istoria anecdotică a episcopilor uniţi*. Pe urmă, prin 1796, pentru publicul erudit, de alt neam, *Istoria latină*. Îi urmează acesteia *Istoria pe scurt*, terminată în 1801. În fine, de la 1801 înainte, începe a se lucra *Istoria definitivă a românilor*, pe cari autorul ei o revăzu în 1805, puţin timp înainte de moarte.

Spiritul în cari sînt scrise operele istorice ale lui Clain în genere — căci nu s-ar putea găsi o caracterizare deosebită pentru fiecare din ele — e

acela al unui om cari vede pe deasupra hotarelor vremelnice şi a deosebirilor confesionale, ce nu-l pasionează interesele permanente, nevoile şi aspiraţiile neamului. E mîndru de originea acestui neam, îl doare durerile lui, şi umilinţa lui, seculara lui umilinţă în Ardeal, îl revoltă. Din trecut el desface pentru dînsul elemente ce pot sluji drept reazem visurilor de viitor. Pentru cei ce-şi lasă poporul, ca să li se zică magnaţi, pentru prelaţi, ca Bob, care se dau cu tot sufletul Unirii, căutînd s-o apropie de catolicismul pur, intrînd astfel şi ei în respectata ierarhie a bisericii romane, pentru fanaticii ritului şi confesiunii „carii şi în canoane şi în odăjdiile bisericeşti şi în altele lătinisesc", el are vorbe de mustrare [123]. Pentru dînsul, ca şi pentru Şincai, ca şi pentru Maior — treime muncitoare şi înţeleaptă — Unirea trebuia să fie un mijloc, şi nu un scop, un instrument de civilizaţie şi de reabilitare politică, şi nu o unealtă de discordie şi cotropire. În cărţile ca şi în viaţa sa, el e un rău călugăr, un rău preot, un rău convertit, dar tocmai pentru aceea un bun român. Şi ce-am fi folosit noi din toată schimbarea confesională de la 1699 dacă aristocraţia intelectuală a românilor din Ardeal ar fi înţeles lucrul altfel !

Ca formă, am spus-o, Samuil Clain e foarte adeseori un cronicar, un bun şi interesant cronicar. Îi place a sta de vorbă, a fi ispitit de amintirile trecutului, a-şi spovedi sufletul. Înaintea sa, el n-are, ca Şincai, izvorul de reprodus, n-are, ca Maior, arma strălucitoare a argumentaţiei cu care caută punctele slabe ale adversarului. E mai difuz, mai incoherent, mai bătrînesc. Dar tocmai de aceea mai simpatic decît ceilalţi doi, şi glasul său blînd îl ascultăm totdeauna mai bucuros decît vorba tare, convinsă, aspră, a tovarăşilor săi de activitate. E, dacă voiţi, în el, ceva din temperamentul de vizionar, de poet, care a făcut farmecul şi nenorocirea unchiului său Inocenţiu, în marea luptă zadarnică pentru cinstea naţiunii.

* *
*

De mult încă, aproape din aceeaşi vreme cu Clain, un alt tînăr român, dintre ardelenii uniţi, scormonea în arhive şi biblioteci, aduna cu pietate din cărţi, manuscrise, acte şi diplome amintirea trecutului naţiunii sale. O altă fire decît blîndul călugăr din Blaj : un temperament înfocat, îndărătnic, aspru. Un alt apostol decît propovăduitorul cu duhul blîndeţii : un luptător, care striga adevărul nou în auzul tuturora, un profet prin sabie, venit ca să aducă războiul. E Gheorghe Şincai.

Acesta nu era un nepot de vlădică, purtătorul unui nume cunoscut, ca Samuil Clain sau Petru Maior. Se născuse dintr-o familie de mici nobili de provincie, de loc din Şinca-Veche [124]. Un „Ştefan Şincai din Şinca" e menţionat în cronica scriitorului nostru ca „dregătoriu" pentru mănăstiri în

[123] Cipariu, *Acte şi fragmente*, p. 124.

[124] Pentru istoria acestui sat românesc, v. şi „An. Ac. Rom.", XXI, secţ. ist., p. 262—3. La 28 mai 1796, găsim un atestat, pentru un accident, de la „noi biraole şi jurat de la Şinca Noo". Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

GHEORGHE ŞINCAI

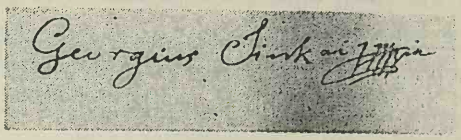

SEMNĂTURA LUI ŞINCAI

întîia jumătate a secolului "[125]. Pe bunul lui Gheorghe îl chema Andrei: el dădu pe fiul său Ioan ca „poslujnic" la Curtea vlădicăi Patachi, dar, aducîndu-şi aminte că era şi el, săteanul român, un nemeş, îl ceru înapoi acasă, „pentru că l-au aflat odinioară măturînd polata vlădicească", ceea ce se pare că nu prevăzuse în intenţiile lui părinteşti şi nobiliare[126]. Ioan se

[125] III, p. 45.

[126] „Tatăl meu, Ioan Şincai, cînd l-au fost dat moşul meu Andrei lîngă dînsul poslujnic şi, numai pentru aceia l-au adus acasă, pentru că l-au aflat odinioară măturînd polata vlădicească": *ibid.*, p. 413.

căsători cu Ana, al cărei nume de familie era Grecu [127]. Era un om simplu, cari, cînd patriarhul Dosoftei de Ierusalim veni în Ardeal, la începutul secolului, pentru a mîntui sufletele ortodocşilor din provincie, combătînd erezia Unirii şi vînzînd indulgenţe cu efect garantat, se grăbi să cumpere, cu preţul de patruzeci de lei, un astfel de paşaport pentru rai. Lăsase cu limbă de moarte să i se puie hîrtia pe piept cînd îl vor îngropa, dar fiul său nu permise aceasta, şi sufletul n-avu pe cealaltă lume alt ajutor decît faptele bune. „Dar eu, spune cu mîndrie cronicarul, n-am lăsat să i se pună, bine ştiind că darul lui Dumnezeu nu se poate vinde pe bani" [128]. Atît Ioan Şincai cît şi soţia lui Ana se odihnesc în cimitirul din Şamşud, unde se strămutase familia [129], pe o moşie luată în arendă, părăsind pămîntul părintesc, din ce în ce îngustat, din Şinca-Veche [130]. Un frate, Ioan, ajunse căpitan şi căzu pentru împăratul în lupta de la Lörch, la 1795 [131]; un altul, Pantelimon, cari continuase ocupaţiile agricole ale tatălui său, muri în Şamşud înainte de anul 1809, şi fu înmormîntat acolo [132]. Mai ştim un frate, Andrei. Scriitorul nostru avea de gînd să vorbească în cronică despre familia sa [133], dar n-ajunse pînă acolo.

Şincai însuşi, cari şi-a scris biografia [134], ne dă data naşterii sale: 28 februarie st. v. 1754. Aiurea ne spune însă că „în 28 februar al anului 1809 a plinit 56 de ani de cînd s-a născut pe lume" [135], ceea ce ar fixa o dată deosebită cu un an: 1753. În sfîrşit, un al treilea loc din operele lui [136] arată că „la anul 1774 el plinise a vîrstei sale nouăsprezece ani", ceea ce ne-ar trimite la 1755. N-avem mijlocul de a hotărî cari dintre aceste trei date diferite poate fi mai curînd primită.

A fost trimis întîi, pentru carte, în satul de unitari Sabed, ca să înveţe limba ungurească, dar se întoarse peste puţin pentru a urma şcoala din Şamşud, poate cea românească, de la biserică [137]. După mai mult timp, el merse la Mureş-Oşorheiu, în 1766 [138], unde învăţă doi ani latineşte şi ungureşte în Colegiul reformaţilor [139]. Pînă la 1772 petrecu în şcoala iezuiţilor din Cluj, unde-l dusese fratele lui, Ioan; vreme de patru ani, el fu cel

---

[127] Papiu, *Viaţa, operele şi ideile lui Gheorghe Şincai din Şinca.* Bucureşti, 1869. Acest discurs de recepţie la Academia Română e, ca toate lucrările lui Papiu, lucrat cu cea mai mare îngrijire şi cu multă pricepere.

[128] *Ibid.*, p. 310.

[129] *Ibid.*, II, p. 87: „În Şamşud sînt îngropaţi şi tată-meu Ioan şi mumă-mea Ana".

[130] Cea nouă s-ar fi întemeiat pe acest pămînt. Elegia lui Şincai din *Orodias*, reprodusă în „Archivu" lui Cipariu, p. 247 urm.

[131] *Orodias*, I. c. Unul din nepoţii lui Clain, cel mai mic, Iosif, se înrolă şi el în 1805 ca „tympanotriba" (Corneli către Clain; 23 decembrie 1805).

[132] *Cronicul*, II, p. 87. Pentru cîţiva antecesori după tată şi după mamă, v. Papiu, I., *l.c.*

[133] III, p. 364: „cînd voi scrie despre familia mea"

[134] În *Orodias*.

[135] *Cronica*, I, p. 511.

[136] *Cronica*, II, p. 213.

[137] *Orodias*, I. c.

[138] *Papiu*, I, c.

[139] *Orodias* şi Papiu, II, c.

dintîi printre conşcolarii lui, aproape toţi străini [140]. În vacanţe se ducea la Noşfalău, moşia lui Wolfgang Bánffy, unde era administrator acel cari-l ţirea la şcoală, Mihai Grecul, fratele mamei lui: „Cînd învăţam la Cluj, scrie el, supt părinţii iezuiţi, mergînd în tot anul la varmegia Craznei, în Noşfalău, la fratele mîne-mea, prefeactul baronului Volfgang Banfi, răposatul domnul Mihail Grecul, carele m-au crescut la învăţătură, şi totdeauna trecînd de la Hoedin, pre la satul ce se chiamă Bologa, am văzut zidurile unei cetăţi mai mari decît iaste cetatea Buda, în carea scriu aceste" [141]. De la iezuiţi, unde avu ca profesor şi pe „arhimandritul" Fridwalszki, arheologul [142], se duse, pentru nemţeşte, la piariştii din Bistriţa.

Terminîndu-şi astfel studiile, cunoscînd limba oficială latină şi limbile de întrebuinţare ale provinciei, el se aşeză la Blaj, unde făcu profesia pentru noviciat [143] şi fu numit canonic la vîrsta de nouăsprezece ani [144]. În acelaşi timp aproape [145], i se încredinţă sarcina de profesor de retorică şi poetică la şcoala superioară din mănăstire.

Dar pentru Şincai epoca studiilor nu era încheiată. Dorea să meargă la Roma, unde şi alţii fuseseră înaintea lui, unde-l precedase, la 1764 încă, Alexe Mora̧şeanu [146]. Abia împlinise un an de profesorat, şi visul i se îndeplini. Cu entuziasm plecă el, împreună cu viitorul său tovarăş de luptă, Pentru Maior, pentru a vedea leagănul neamului său, pentru a se inspira pentru toată viaţa din pietrele sfărîmate, cari de atîtea veacuri povestesc celor ce ştiu să le asculte minunate poveşti înălţătoare de suflet. În august 1775, călugărul basilit Gabriel Şincai, în mirenie Gheorghe, profes, din diocesa Făgăraşului, făcea jurămîntul, un jurămînt cari era să-i lege foarte puţin viaţa, la Propagandă [147].

Aici urmă, după instrucţiile ce primise, doi ani filozofia, iar teologia trei ani. Profesorii săi îl judecară ca „un tînăr aprins, deştept şi moral": „di ardente naturale, di ottimo ingenio, di buoni costumi" [148]. Luă doctoratul în amîndouă ramurile, la 28 ianuarie 1779 [149].

Dar, atingînd astfel scopul trimiterii sale, el nu se întoarse înapoi imediat. Nu se dusese la Roma din evlavie pentru noul crez al românilor, şi

---

[140] *Orodias*, I, c.
[141] *Calendarul de Buda* pe 1807, p. 51.
[142] *Cronica*, I, p. 17.
[143] Papiu, I, c., p. 89.
[144] „Ci, pentru că ştiu năravurile popeşti ca, unul carele au fost între dînşii şi în cinul lor cel mai în sfinţire, dar al doilea în diregătorie, ca un canonic, în zece ani, de la anul 1774, cînd plinisem a vîrstei mele nouăsprezece ani, pînă la anul 1784". *Cronica*, II, p. 213.
[145] La „douăzeci de ani", scrie el în *Orodias*.
[146] Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 1172, nota 1. E, după Clain, autorul *Gramaticei rumîneaşcă şi italieneaşcă*.
[147] Urechia, I, c.
[148] Urechia, I, c.
[149] Diploma îndoită în Cipariu, *Archivu*, p. 254—5.

aceasta se vede îndestul din lucrarea lui principală, unde afirmă (sînt versuri), că

Românii supt grea uninţă
Rămîn fără de credinţă [150],

unde-şi rîde de „năravurile popeşti" [151], unde atacă donaţia lui Constantin[152], unde ţine de rău pe Apuseni, cari urgisesc pe orientali [153], unde loveşte pe iezuiţi, cari urmăreau scopuri perfide, stăruind pentru Unire [154], cari s-au făcut capabili de furt de documente cu acest prilej [155]. Îşi permite chiar să găsească politica papei Clement faţă de Mihai Viteazul egoistă [156], să califice a bulă de „încîlcită şi fără de înţăles" [157], să declare că românii nu s-au dat papei „să-i fie dobitoace, nu oi sufleteşti" [158], şi să dea această caracteristică pentru efectele alipirii românilor la biserica din Roma : „Mai pre urmă numai popilor — cari şi ei sînt numai a cincea roată la car [159] — au folosit ; că aceştia au dobîndit puţină scutinţă, cam anevoie, dară nobilii au rămas şi rămîn cu buzele drîmboete pînă astăzi, căci latinilor destul li este că, înşelînd pre români în partea lor, au putut învinge cu numărul pre calvini, cari în fine erau cei mai tari în timpul acela... Bareem de ar fi trăit Iosif pînă cînd ar fi uşurat şi jugul beţilor proşti, cari nu mult s-au uşurat prin stricarea iobăgiei" [160].

Nu se dusese nici pentru diplomă, la cari, deşi o căpătase cu osteneală, nu va fi ţinut aşa de mult. Se dusese, ca un pelerin cucernic, la Sfîntul Mormînt al naţiei, la Ierusalimul glorios al cetăţii veşnice. Ca şcolar al Colegiului Propagandei, ca bibliotecar al instituţiei [161], el începu a străbate cărţile, manuscripte sau tipărite, pentru a găsi ceea ce ele cuprindeau asupra românilor. Amintirile lui despre Roma sînt toate de această natură. I-au rămas în minte columna strămbunului, la cari „a privit adesea", cu ce sentimente de religioasă adoraţie putem înţelege [162], arhivele, unde căuta informaţii despre ai săi [163].

În răbdătoarea sa operă de cercetător, prin biblioteca Vaticană, bibliotecile de la Santa Maria *sopra la Minerva* şi benedictină, el a fost ajutat

---

150 I, p. 417.
151 *Ibid.*, II, p. 213.
152 „Fieşte-care episcop, numai atîta puteare are, cît i-au dat Domnul Nostru Isus Hristos, nu cîtă i-au dat împăratul Foca, Carol cel Mare, Mahomed al II-lea sau Bonaparte de acum" ; *ibid.*, p. 354.
153 „Aşa ne urjisesc Apusenii spre Răsăriteni" ; *ibid.* p. 437
154 *Ibid.* III, p. 285—6, 288, 455—6.
155 *Ibid.*, p. 363.
156 *Ibid.*, II, p. 413.
157 *Ibid.*, III, p. 414.
158 *Ibid.*, I. p. 353.
159 *Ibid.*, III, p. 297.
160 *Ibid.*, II, p. 215.
161 *Orodias*, I, c.
162 „Eu însumi mai adesea ori am primit la columna aceasta", *Cronica*. I, p. 13.
163 *Ibid.*, p. 380 ; „Pînă cînd am zăbovit eu în Roma, epistolele acestea nu le-am putut vedea".

de sprijinul prietenesc al unui prelat roman de familie mare, al unui cardinal încă tînăr [164], Ştefan Borgia, vestit colecţionar de manuscripte, monumente şi medalii, cari era de la 1770 secretarul Propagandei [165]. Prin mijlocirea lui Şincai, desigur, Iacob Aron trimise în iulie 1776 cardinalului nişte inscripţii dace inedite [166]. Iar prin mijlocirea cardinalului-secretar se dădu lui Şincai, la 20 februarie 1780, voia pontificală de a putea consulta orice carte pentru scopurile sale ştiinţifice [167].

Astfel culese zelosul şcolar român, „în decursul celor cinci ani petrecuţi în colegiul Propagandei" [168], acel complex de mărturii asupra istoriei românilor, de cari vorbeşte cu mîndrie în prefaţa, din 1780, la *Elementele gramaticale* ale lui Clain. Începînd cu anul 1775, acela în cari sosi la Roma, Şincai începu să formeze caietele sale de notiţe, la cari ţinea ca la ochii din cap [169].

Dar n-avu vreme decît foarte tîrziu să prelucreze „scrisorile sale ceale mari" [170]. Încă în 1779[171] el sosea la Viena, unde, după intervenţia lui Darabant, protectorul său [172], împărăteasa îi poruncea să rămîie un an pentru a face acum studii de metodă, de canoane şi de drept [173]. Stătea la Sfînta Barbara [174] şi dădea elevilor de acolo, fiind el elevul altora, al profesorilor mari din capitala imperiului, lecţii de gramatică, se pare [175].

La Sf. Barbara se afla ca director de studii Clain, şi cei doi învăţaţi români, găsindu-şi idei asemănătoare şi, avînd aceleaşi ocupaţii ştiinţifice, se ajutară între dînşii. Fructul acestei colaborări intelectuale fu publicarea însemnatului opuscul gramatical şi ortografic al *Elementelor* în 1780.

În *Orodias*, Şincai, pomenind de această viaţă împreună cu Clain, îl numeşte „compatriotul său prea-iubit" [176]. În aceeaşi carte a lui Nagy, el dă preţioase note asupra vieţii şi activităţii literare a colegului său, şi se plînge că un om aşa de distins, „atît de împodobit cu toate cunoştinţele

---

[164] Născut la 3 decembrie 1730 ; L o m b a r d i, *Storia della letteratura italiana*, VI, p. 122—3.

[165] *Ibid.*

[166] D e n s u s i a n u, *Raport*, p. 206.

[167] Actul în C i p a r i u, *Archivu*, p. 255—6. Cf. menţinerea lui în *Orodias*.

[168] „Plura ego in adversia mea toto illo quinquennio quo Romae in celeberrimo urbano collegio de Propaganda Fide moratus sum, retuli".

[169] Aceste caiete se află astăzi la Oradea Mare, în biblioteca episcopatului român ; v. şi D e n s u s i a n u, *Raport*, p. 206, 207.

[170] „Diplomatul acesta îl poţi ceti întreg în scrisorile meale, ale lui Gheorghe Şincai, ceale mari, la anul 1600" ; *Cronicul*, II, p. 445 ; cf. p. 435 şi III, p. 93, unde trimite la „al treilea tom al scrisorilor meale celor mari".

[171] El scrie clar : „1779" ; *ibid.*, II, p. 28 ; III, p. 451. Permisia papală pentru întrebuinţarea cărţilor oprite trebuie să fie întîrziată sau dată pentru lecturi la Viena.

[172] *Orodias*, I. c.

[173] *Cronica*, II, p. 431 ; *Orodias*, I. c.

[174] *Ibid.*

[175] Judecînd după felul cum vorbeşte de ucenicii români de acolo, în prefaţa primei ediţii a *Elementelor*, Sulzer îl numeşte numai „der Philosophie und Gotteslahrtheit Doktor" ; II, p. 153—4.

[176] „Mihi diiunctissimus popularis".

ştiinţifice şi literare şi de remarcabil prin însemnatele lucrări ce a tipărit [177], a fost trecut cu vederea de istoricii literaturii nouă din Ungaria şi Ardeal" ca şi cum cei de rit greco-catolic n-ar putea să fie oameni eruditi sau n-ar voi şi nu s-ar cădea să se numere între cărturarii ţării" [178]. În epistola către Lipski, din 1804, îl numeşte „cel mai bun cunoscător al limbii româneşti" [179]. Nu încape îndoială că aceşti doi fruntaşi ai cugetării româneşti din timpul lor au trăit prietenește în Viena şi, din partea lui Clain, iubirea pentru amicul său a fost destul de mare pentru a-l face să cedeze acestuia toate drepturile de autor asupra *Elementelor,* cari apărură în 1805 ca opera personală a lui Şincai. Cît despre acesta, natura lui aspră, fanatismul lui pentru ceea ce i se părea că este adevărul l-au făcut să nu cruţe nici pe tovarăşul de odinioară, pe „călugărul Samuil Clain" în ghionturile prin cari necontenit îşi înlătură predecesorii. Cetim cu părere de rău — critica ştiinţifică nu trebuie făcută decît atunci cînd se impune ; şi, în acest caz chiar, cu cruţare, faţă de un adversar cinstit — acuzaţii aspre ca acestea : „Clain mult greşeşte în cronologhie, după obiceaiul său" [180] sau : „Trebuia să ia mai bine sama la cronologhie, pentru că au avut în mînă o însemnare de însuşi episcopul Ioan Inochentie Clain" [181].

Dar, în anul de zile pe cari-l petrecu la Viena pentru a-şi completa studiile, Şincai avu şi alte cunoştinţe, însemnate şi folositoare. Nunciu era la Viena în 1779—80, un prieten de tinereţe al lui Muratori şi Lami, unul dintre prelaţii cei mai iubitori de cărţi [182], un fost prefect al arhivelor pontificale, Iosif Garampi, cari ajunse cardinal în 1785 [183]. Şincai arată în *Orodias* că în urma recomandaţiilor aduse din Roma, desigur, Garampi îi deschise biblioteca Nunciaturii, şi din această bibliotecă şi din arhive el îşi luă extrase de documente ce priveau Moldova pînă la 1775, iar Ţara Românească pînă la 1705 numai [184]. Cornides, cari muri în acel timp, îi făcuse o vizită, şi acest erudit, pe cari Şincai îl numeşte „omul cel mai învăţat de pe vremea sa" [185], discută cu dînsul în privinţa cumanilor [186]. Avu relaţii la Viena cu Benkö şi cu Sulzer, cari-i dădu, „spre cetire", manuscrisul lui „Miron" Costin [187]. Făcu cercetări şi în biblioteca lui Anton Hadik, fost comandant al Ardealului, apoi al Galiţiei şi Lodomeriei şi

---

[177] „Tam omnibus scientiis et litteris abunde ornatus et singularibus editis operibus conspicuus vir".

[178] „Quasi vero iam greco-catholici homines ne sapere quidem possent aut vellent, ac in censum litteratorum hominum in patria venire nequirent".

[179] „Quantum judicare possum, inter modo viventes apprime gnarus linguae valachicae".

[180] III, p. 423.

[181] P. 424.

[182] Catalogul bibliotecii sale a fost tipărit în cinci volume de Mariano de Romanis. Nu l-am putut vedea.

[183] Lombardi, I, c., p. 77—8.

[184] Densusianu, *Raport,* p. 206. În *Cronică,* II, p. 380, nota 3, se citează : „Codex nunciaturae viennensis ad vocem Soczawia".

[185] *Ibid.,* I, p. 433.

[186] *Orodias,* I, c.

[187] Prefaţa la ediţia întîi a *Elementelor.*

atunci prezident al cancelariei de război, soldat „iubitoriu de oameni procopsiţi şi de cărţi" şi a cărui bibliotecă era plină de manuscrise preţioase [188], îi permise să lucreze într-însa. În fine, de la consilierul Ştefan Costa din Beiuş [189] căpătă el voia, în timpul şederii acestuia în Viena, să copieze protocolul dietelor ardelene ale lui Mihai Viteazul, în posesiunea cărora intrase pe cînd era, sau fiind încă, „conţipist al Ardealului".

Atunci începu Şincai să scrie. Cum am văzut, el a „îmbogăţit", a coordonat şi a precedat de o prefaţă *Elementele* lui Clain. Înainte de aceasta, întîie încercare istorică, el compusese un „Dialog despre români", pe cari voia să-l tipărească împreună cu „gramatica cea românească", dar fu împiedicat de cenzura imperială, căreia i se dase informaţii tendenţioase de către „niscai dujmani ai românilor" [190]. Se gîndea să compuie şi el un dicţionar „daco-român" [191].

Cronicarul mărturiseşte el singur că a stat numai un an la Viena [192]. La 2 mart 1780 şi la 15 din aceeaşi lună, el îşi căpăta atestatele de studii trebuitoare [193] şi se întoarse îndată la Blaj.

Aici fu întrebuinţat întîi *de către guvern* [194] la prelucrarea şi traducerea de cărţi de şcoală. La 9 aprilie 1782, el era numit catehet al noii şcoli naţionale din Blaj, iar la 15 octombrie i se dădea şi sarcina de „director al acestei şcoli". El se pune îndată pe lucru, prelucrînd alfabetul, catehismul şi *Principia linguae latinae*, fără a avea plată şi trăind ca şi înainte în mănăstirea sa [195]. În 1782 încă, la 15 octombrie, îl vedem plîngîndu-se lui Mártonffi pentru reaua-voinţă de cari dădeau dovadă funcţionarii episcopali faţă de profesori, de la retragerea lui Grigore Maior încoace [196]. La această dată el fusese bolnav de friguri, ceea ce nu-l făcuse a-şi părăsi planurile de prelucrare şi traducere din nemţeşte, pentru cari cere hîrtie, fixarea literelor, remuneraţia şi mai ales numirea ca „director naţional blăjean ; nu pentru plata ce ar fi să am, nici pentru fală, ci ca să pot corespunde mai uşor cu guvernul, ca unul ce i-aş fi supus de-a dreptul" [197]. În această scrisoare, el nu poartă nici un titlu, pe cînd se numeşte „director

---

[188] Cît să atinge de învăţătura comitetului Antonie Hadic. adevărat iaste că au fost, nu numai foarte învăţat, precum însumi am priceput în anul 1779, cînd m-am înturnat din Roma la Beciu şi am avut noroc de a vorbi cu dînsul ca cu un prezident al cancelăriei cei de oaste, ci au fost şi foarte iubitoriu de oameni pricopsiţi şi de cărţi, mai ales de cărţile netipărite ; pentru aceea, ocîrmuind Ardealul, au cercat toate scrisorile autorilor celor încă netipăriţi, şi au făcut de le-au scris unii şi alţii". *Ibid.*, I, p. 28. Cf. şi *ibid.*, p. 27

[189] *Cronica*, II, p. 435. Cf. Densusianu, *Raport*, p. 204 ; *Ist. Rom.*, din Oradea, vol. I ; Bariţiu, *Părţi alese*, I, p. 555.

[190] *Cronica*, I, p. 243 ; III, p. 471, 477—8.

[191] „Cum dictionario daco-romano quod, dummodo otium et scribendi commodum non desit, componere fert animus". Prefaţa la prima ediţie a *Elementelor*.

[192] *Cronica*, II, p. 435.

[193] *Orodias*, I. c.

[194] Epistola către Lipszki.

[195] „Nec a monasterio in quo degebam ullum unquam subsidium praeter miserum victum et amictum" plîngere către guvernator ; 30 august 1784.

[196] Densusianu, *Raport*, p. 208. *Rapoarte* şi la 20 noiembrie, la 15 decembrie.

[197] Biblioteca episcopiei din Oradea ; pare a fi alta decît cea precedentă.

și catechet" în acea din 27 noiembrie 1782, în care arată sarcina de traducere a cărților de școală, ce primise, adăugînd că a și prefăcut pe românește catehismul cel mare „cu textele Scripturii", abecedariul cel mare și prima parte din aritmetică, pe cari căuta între inspecții să o tipărească la Sibiiu [198]. În 1783, cînd face să apară „Prima principia latinae gramaticae" pentru „școlile românești naționale", cu text explicativ român, el era tot „director și catechet al întîii școli naționale din Blaj" [199]. Și, nemai fiind călugăr de la 3 august 1784, el ceruse la 30 ale lunii a i se da, în locul întreținerii în mănăstire, „o plată oarecare după analogia altor directori normali" [200].

Deci visul pe cari-l făcuse în 1780, acela de a se întemeia de către guvernul imperial însuși, în Ardeal, cum se făcuse în Bucovina, școli „normale", pentru copiii români, acest vis se îndeplinise supt guvernul liberal, reformator, filantropic, rezemat pe un absolutism eficace, al lui Iosif al II-lea. Șincai se bucura de influență, „putea mult", ne spune el mai tîrziu în timpuri cînd rătăcea de la casa unuia la casa altuia, supt acest împărat, pe vremea căruia „au răsuflețit românii". „Director preste școalele românilor din Ardeal" — e titlul pe care și-l dă în românește [201], „soț" sau, am zice noi, coleg al adversarului științific al său de mai tîrziu, învățatul Iosif Carol Eder [202], plătit totuși numai cu trei sute de florini pe an, el străbătu de trei ori Ardealul, din ordin împărătesc, „pentru cinstea limbii și neamului, făcînd multe lucruri bune în școlile românești", pe cari le înmulțește. În doisprezece ani, cît îndeplini aceste funcții, cu atît mai plăcute pentru acest zelos apostol, cu cît erau mai grele, el puse baza la trei sute de școli noi „normale" sau de stat [203].

Tot la 1783 apărea, în fine, *Bucoavna* cu litere latine a lui Șincai, cu titlul român și german, cuprinzînd și reguli ortografice și povățuiri [204]. La 1785, el tipărea o *Îndreptare către aritmetică*, pentru aceleași „școale normălești ale neamului românesc" [205].

---

[198] *Ibid.* Alfabetul român-german se tipărea în Hochmeister (rugăminte din 15 oct., către Mártonffi, a se impune tipografului să sfîrșească pînă la Crăciun).

[199] Titlul continuă astfel: „quae ad usum scholarum valachico-nationalium, propter maiorem incipientum puerorum facilitatem, adiecta valachica lingua, in hunc ordinem redegit ac typis edi curavit Georgius Gabriel Sinkai de eadem, A. A. LL., philosophiae et S.S. Theologiae doctor ac primariae scholae nationalis Ballasfalvensis director et catecheta". Blaj, Tipografia seminarului, in 8°.

[200] Petiția se află în Biblioteca din Oradea.

[201] *Cronica*, III, p. 332.

[202] *Ibid.*, I, p. 334.

[203] Cf. *Orodias*, I. c., și Papiu, I. c.

[204] V. titlul mai jos, în capitolul despre literatura religioasă. Se crede că al doilea alfabet românesc al său, pe cari-l pomenește în *Orodias*, e *„Alfavita sau Bucoavna pentrie folosul și pricopsala școlilor neamului românesc"*, Blaj. Tipografia seminariului 1795 — tipărită cu litere cirilice, dar e mai curînd *Bucoavna*, tot româno-germană, din 1788. Un *Bucvariu* din 1771, tipărit la „chiru Iosefu Lavrentie Curțpecu", se află în Bibl. Mihályi.

[205] Iată titlul complet: „Îndreptare cătră aritmetică, întîia parte; alcătuită și întocmită pentru folosul și procopseala tuturor școalelor normălești a neamului românesc de Gheorghe Șincai din Șinca, directorul și catechetul numitelor școale etc. În Blaj, cu tipariul Seminariului 1785".

Era tocmai anul cînd împăratul recunoştea public situaţia tristă a românilor şi recomanda a li se da lumina prin şcoli [206].

Cu doi ani înainte, Şincai tipărise *Catehismul* [207], pe cari-l laudă însuşi [208], ca fiind „cel mai complet dintre toate cîte le au românii" [209]. Pregătise, tot pentru şcoli, şi o *Istorie a naturei sau a firii*, pe cari o întovărăşise cu un vocabular de istorie naturală [210], în latineşte, româneşte, nemţeşte şi ungureşte [211].

Încă la 1787, în ziua de Crăciun, Şincai dă din Blaj un atestat în cari ia titlul răsunător de „director al celei dintîi şcoli naţionale din Blaj şi al celorlalte şcoli greco-catolice din marele principat al Ardealului" [212].

Dar mai multe împrejurări interveniră pentru a-i zdrobi situaţia, în cari ştiuse a se face aşa de folositor românilor.

Întîi, sîngeroasa mişcare a lui Horea deşteptase vechile uri ale locuitorilor privilegiaţi ai Ardealului împotriva românilor şi, cu toate că inteligenţa românească se ţinuse la o parte în timpul răscoalei iobagilor, bănuieli trebuiau să cadă şi asupra ei. Fără să-i pese de dînsele, ea luă în mînă, după potolirea lucrurilor, cauza ţărănimii învinse, deşi se luptase în luptă deschisă, supt steagul unor drepte cereri. Pentru întîia oară de la martirologiul lui Inocenţiu Clain, durerea celor muţi, a milioanelor tăcute, cărora le căzuseră, deznădăjduite, braţele ce mişcaseră furios arma, găsi o expresie în graiul învăţat al cărturarilor. Sentimentele tuturor acestora, conştiinţa lor de solidaritate cu aceia cari-şi vărsase sîngele cu asupritorii şi sub roata călăului plătit de aceştia se întrupară în acel *Supplex libellus Valachorum Transilvaniae cum notis historico-criticis*, în acea tînguire întemeiată pe adevăr şi pe justiţie, pe cari o făcu să apară în 1791, după îndemnul amînduror episcopilor, Bob şi Gherasim Adamovici [213], la Cluj, cînd abia se împrăştiase norii de flăcări ai revoltei, un român ce stătea sus în ierarhia onorurilor, „prea luminatul domnul sfeatnicul de Curte Iosif Meheşi" [214], fiu al protopopului român din Mănăstur-Cluj [215].

Pe această „instanţie", Şincai ar fi iscălit-o bucuros. Colegul său Eder o găsi obraznică şi insultătoare pentru acei cari printr-o tradiţie de secole

---

[206] Hurmuzaki, VII, p. 443—4.

[207] Cunoaştem din 1784 un Catechism român-german, tipărit la Viena.

[208] În *Orodias*.

[209] „Fusius unquam quam fuerit Valachis traditus iste liber". Cîpariu încă vorbeşte de *Catechismul cel mare*, cari „şi pînă astăzi se urmează în toate şcoalele unite din Ardeal", adăugînd că e tradus din nemţeşte; „Foaie p. minte, inimă şi literatură" pe 1841, nr. 12, 47. Dar Şincai vorbeşte în *Orodias* de două catehisme ce ar fi făcut: celălalt, e cel din 1780.

[210] *Vocabularium pertinens ad tria regna naturae.*

[211] Densusianu, *Raport*, p. 208.

[212] „Primariae scholae nationalis Balasfalvensis et reliquarum graeco-catholicarum per magnum Transylvaniae principatum director". Papiu, I, c., p. 90.

[213] Clain, în „Instrucţia publică", scriitorii.

[214] Şincai, III, p. 92.

[215] D. Vaida, *Discursurile* către Bob, p. 4, nota; Bariţiu, *Părţi alese*, I, p. 543; Clain, *Istoria Rom.*, I, cari admite şi colaborarea lui Molnar.

aveau dreptul de a deposeda, de a împila şi de a despreţui. Răspunse tot în latineşte [216], cu acea violenţă amestecată cu batjocură pe cari o deşteptară totdeauna cuviincioasele, scurtele şi rarele protestări ale răbdătorului popor român din Ardeal, din zilele episcopului-martir Inocenţiu Clain pînă în acelea de astăzi. Şincai nu se putu răbda şi răspunse printr-o Anticritică furioasei Critice. El arată în cărticica sa că teoria trecerii românilor peste Dunăre, în urma unei invitaţii oficiale, trecere pe cari, după Sulzer, oracolul duşmanilor noştri, o adoptase Eder, nu se poate împăca nici într-un chip cu logica eternă a lucrurilor şi adaugă argumente de fapte pe lîngă acel, hatărîtor, de judecată. Lucrarea nu putu însă să se tipărească, cenzura împotrivindu-se [217].

Căci împăratul binefăcător, cari recomandase dietei ardelene petiţia din 1791 şi o silise a da drepturi românilor, deşi murmurînd, tăgăduind şi insultînd, ca de obicei [218], murise acum, dezgustat pînă în fundul inimii sale, zdrobit de primirea pe cari nepriceperea şi nătîngia omenească o făcuse admirabilelor sale intenţii, prea în pripă realizate. Vechea politică austriacă, ce stătea în a nu lovi nimic în faţă şi a guverna prin viciile supuşilor ca şi prin virtuţile lor, politica de respect faţă de nedreptatea sanctificată prin timp şi de non-sensul admis de cei mai tari şi mai ascultaţi, înlocui efemera politică a francheţă şi de dreptate, giulgiu în cari se înfăşură trupul filantropului împărătesc. Nu era în 1791 vremea să se manifeste cereri din partea conaţionalilor lui Horea împotriva acelor naţiuni mîndre, bogate şi zgomotoase pe cari se rezema monarhia îmbătrînită. Şincai era un funcţionar de stat, şi nu lui mai ales i se cuvenea să vorbească.

Îl înconjura ura pe cari trebuia s-o deştepte orice român cari ştia să-şi spuie dreptatea. Pe guvern nu se mai putea rezema şi acesta se gîndea tocmai să dezorganizeze şcolile normale în cari nu mai trebuia să se mai predea limba de stat, cea germană [219]. Iar pe vlădica din Blaj, cari, de nu s-ar fi chemat Bob, ar fi văzut unde îi este locul în aceste împrejurări, putea pune Şincai şi mai puţin temei.

Am văzut ce fel de om era acest închinător al lui Mamona, acest duşman al spiritului. Pentru dînsul Şincai avea toate defectele lui Clain şi, mai mult decît acesta, defectul capital de a fi obraznic.

Şi, adevărat, că şi era. După ce la 1784 el ieşise din călugărie, ca şi Clain şi Maior, declarînd limpede, pentru partea lui, că a făcut profesia de noviciat pentru a merge la Roma, unde se ştie că-l trimisese Darabant [220], el se făcu sistematic a ignora prezenţa unui vlădică — şi ce Vlădică ! — la Blaj. El era slujbaş împărătesc, mirean acum, şi de Luminăţia Sa n-avea habar. Cărţile lui n-aveau prefeţe şi nu cuprindeau dedicaţii.

---

[216] Titlul răspunsului lui Eder este: *Notae historico-criticae ad supplicem libellum Valachorum.*

[217] Ms. e la Oradea. Nu l-am putut vedea.

[218] Hurmuzaki, IX², p. 213—4, 238 şi urm.

[219] *Orodias, l.c.*

[220] Papiu, *l. c.*, p. 89.

Iar, cînd îşi aducea aminte, nu stătea pe gînduri să comunice mitropolitului sentimentele de meritat dispreţ pe cari i le inspira, pentru toate cîte le făcea şi, mai ales, pentru toate cîte nu le făcea. Avem o astfel de scrisoare, redactată macaronic, în româneşte, latineşte şi ungureşte, la 10 august 1792, din Blaj. Şincai îşi rîde într-însa de Prea-Sfîntul, căruia îi reclamă şi nişte pahare pe cari le adusese de la Roma [221]. Acesta, cel puţin, nu se încurca şi spunea lucrurile verde în faţa omului.

Dabo operam ut destruam illum, decretă poate sentenţios, şi în acest caz, după ce primise cine ştie cîte misive ca aceasta şi cine ştie cîte comunicaţii orale de aceeaşi nuanţă, păstorul turmei unite. Şi într-adevăr că nici nu era greu să se „distrugă" un om sărac, izolat, părăsit de aceia pe care-i servise. Adică, bineînţeles, putea fi „distrusă" situaţia lui, viaţa lui materială. Cît despre suflet, el trebuia să-şi ridice flacăra mîndră, de mînie, cu atît mai sus, cu cît creşteau silinţele duşmanilor pentru a-l umili şi învinge. Şincai fu scos din slujbă, unde-i luă locul un vrednic cetăţean, cari se numea Gheorghe Tatu şi cari, cu tot numele său patern, era numai fiul operelor sale. Apoi fu dat şi în judecată la 1794, ca unul ce fusese conspirator şi un intrigant contra prietenilor săi, între cari Clain [222]. Cercetarea împotriva lui îl lăsă liber, în 1795, liber să-şi ceară iertare sau să moară de foame. Cea din urmă soluţie era preferabilă.

Acest curios om cari era Şincai crezu, în rătăcirea sa, pînă la sfîrşit, că există o dreptate şi o recunoştinţă.

În 1796, el alergă la vechiul său patron, „hrănitorul său prea dulce" [223], pentru a-i cere cu ce să se ducă la Viena pentru a se plînge. Episcopul dădu prigonitului 20 de galbeni. Era destul pentru a ajunge acolo, dar de la Viena împăratului pînă la dreptatea lui Dumnezeu mai era drum...

Plecînd, Şincai sperase să poată cîştiga încă un alt loc în administraţia şcolilor împărăteşti. După rugămintea lui, Corneli propuse inspectorului Werner a-i da un loc în ţara ungurească. I se răspunse însă că postul vacant a fost dat altuia, că, şi dacă nu l-ar fi dat, nu putea să prefere un străin celor din ţară, că, în sfîrşit, în privinţa lui Şincai, a primit informaţii, pe cari nu le prea înţelege, despre o catedră, despre un concurs şi despre o numire ce nu se efectuase [224]. Lipsa de izbîndă fu comunicată lui Şincai la Pressburg, de unde îl vedem scriind la 22 octombrie 1796, cerînd ştiri nouă despre afacerile lui şi trimiţînd salutări prietenilor ce-i erau Vulcan, Erdélyi şi Tertina.

La această dată el se gătea să meargă la Cluj şi de aici, desigur, mai departe, pentru dreptatea sa [225].

---

[221] Tipărită de Papiu, în *Archivul* lui Cipariu, p. 480, şi în Şincai, p. 103—4.
[222] Actul din 11 septembrie, în Papiu, *l. c.*, p. 91—103.
[223] *Orodias, l. c.*
[224] „Sed neque in casu quo nullus adhuc eo dispositus foret et si de patriae gremio esset D. V. Perillustris, se spem eius loci consequendi citius facere potuisset, quod eidem sonstitisset D.V.P. medio concursus petitam cathedram non obtinisse. Fieri enim potest, inquit, ut voti compos reddatur".
[225] Scrisoare a lui Şincai către Corneli, 22 octombrie 1796; ale lui Corneli către Şincai, 10 octombrie şi 4 noiembrie din acelaşi an.

Se întoarse cum venise. Cine era să se uite la unul ca dînsul, la un „Valah" neastîmpărat, cari primise pedeapsa necuviinţelor sale ! Auzi despre comitele Daniil Vass de Ţeaga că are nevoie de un preceptor pentru trei copii ai săi. Mulţămi norocului că a găsit acest loc. În ceasurile ce-i lăsau libere grelele sale ocupaţii, fostul director al şcolilor normale româneşti lucra la opera sa istorică, „începută odinioară şi pe cari întîmplările-l oprise de o o continua mai înainte" [226].

De aici mai veni o dată, după şase ani, cînd îşi îndeplinise robia, între prietenii de la Oradea, pentru a afla material istoric pentru carte, iar pentru sufletul său mîndru, atît de greu rănit, mîngîiere şi îndemn către o viaţă nouă. Se duse la vlădica Ignatie, cari respecta într-însul pe mărturisitorul adevărului ştiinţei, la canonici, la cunoscuţi, la Tertina, poetul latin, „gloria şcolii regale", cari-i dărui *Elegiile* sale latine, îl vizită, îi comunică unele izvoare [227], la poetul Nagy, pentru *„Orodias"* a căruia făcu şi el, elevul iezuiţilor din Cluj şi Roma, o elegie. Apoi, tot în 1803, el părăsi Tusculanul lui Darabant [228] şi luă în mînă iarăşi toiagul pribeagului, de cari nu era să se mai despartă. Acum însă avea un tovarăş : *Cronica* sa, pe cari o alcătuise în trei volume şi pentru binele căreia, pentru îmbogăţirea şi tipărirea ei, călătorea [229].

Din Oradea merse drept la Buda, pentru a cerceta bibliotecile Kovachich şi Széchenyi. Aici îşi continuă lucrul, „înavuţind şi netezind" cronica, pe care o dusese în 1804 pînă la 1660 [230]. Era în relaţii cu „lăudatul" Katona, făcea servicii ştiinţifice altui „lăudat", Kovachich [231], dădea lui Engel lămuriri pentru opera istorică a acestuia, cari se găsea atunci la Halle sub tipar [232], discuta cu învăţaţii despre probleme istorice [233]. Găsise aici pe un prieten din tinereţe, pe Clain, şi el dezgustat şi obosit, prigonit şi el din aceleaşi motive. Am văzut că Samuil îndeplinea funcţia de cenzor al cărţilor româneşti pe lîngă tipografia Universităţii [234]. De la o vreme, din 1804 [235], Şincai îl ajuta, şi-l vedem luînd titlul de „diortositoriu în tipografia crăească" [236].

---

[226] „Historiam quondam coeptam..., quam nequii ob fatum continuare prius". *Orodias, l.c.*

[227] Mai tîrziu îl vedem prezentînd prin Şincai ambasadorului francez o poemă despre Napoleon.

[228] „Ex episcopali Darabantiano tusculano" e datată *Elegia.*

[229] *Orodias, l.c.*

[230] Papiu, l.c.

[231] *Ibid.*, v. *Cronica,* I, p. 445 şi la anul 905.

[232] II, p. 254 ; „Despre carele (originea lui *vornic* din *vernicus*) au putut prea-vestitul Engel ceti pe Grevie şi pre Hofman, deacă nu mi-au crezut mie, cînd i-am scris despre aceasta din Buda, tocmai atunci cînd se tipărea istoria lui, ce o au scris despre Moldova şi Valachia".

[233] *Ibid.*, II, p. 47.

[234] V. mai sus, în acest capitol.

[235] *Cronica,* II, p. 28.

[236] Papiu, *l.c.*

La 1804, dă explicaţii asupra ortografiei româneşti căpitanului de cavalerie Lipszki, cari se ocupa cu tipărirea unei hărţi a Ardealului [237]. În anul următor, el scotea o ediţie retacută a *Elementelor* [238], pe cari o semna singur ca fost director şi actual corector la tipografia Universităţii [239]. Clain avea, cum ştim, titlul superior de cenzor, cari i se dă şi în prefaţa cărţii.

Cari-i era viaţa aici, în ce împrejurări căuta adevărul şi-l însemna pe muncitele pagini ale operei sale de căpetenie, aceste lucruri le putem şti dintr-o preţioasă corespondenţă a lui cu Corneli, cari era şi corespondentul credincios al lui Samuil Clain.

Sosise la Viena în timpuri de război, cînd lumea avea altă grijă decît a dreptăţii unui valah prigonit. Fu bucuros să găsească adăpost la eruditul Kovachich. Acesta lucra la deosebite ediţii de texte, la publicarea cronicilor lui mărunte, a colecţiei *Ius Tavernicale capitulare* şi la alte asemenea lucări obositoare, pe cari prefera să le facă prin alţii. Învăţatul vagabond primi locuinţă şi îmbrăcăminte pentru servicii ştiinţifice anonime. Contractul era pentru şapte luni : „aproape tot timpul din şapte luni". Şincai scoase copiile trebuitoare, se îngriji să le colaţioneze, redactă prefeţe pe cari altul era să le iscălească. În schimb pentru această muncă, la cari întrebuinţa şapte ceasuri dimineaţa, de la cinci în zori de ziuă, şi cinci după amiază, pînă în amurg, el îşi primea blidul şi haina, cîte-o frumoasă haină ungurească de paradă. Iar pentru celelalte nevoi îl ajutau prietenii, şi-l vedem mulţumind în martie lui Corneli prin cari-i venise un *subsidium charitatis* de douăzeci şi cinci de florini, cari, la un loc cu alţi bani de la comitetele Festetics şi de la un preot, îi slujiră pentru ca să-şi cumpere „un rînd de haine cum se cade".

În acelaşi timp, învăţaţii cari ştiau de ce material preţios pentru istoria neamului său dispune, îl îndemnau să-l publice pentru faima numelui său şi pentru binele tuturora. Tertina-i scria să tipărească fără zăbavă *Anticritica* împotriva lui Eder, iar Engel, ocupat cu tipărirea Istoriei principatelor, îl sfătuia să dea la lumină documentele de cari însuşi putea să profite încă. Însă Şincai avea o foarte înaltă idee de perfecţia pînă la cari trebuia dusă o operă ştiinţifică durabilă ; i se părea că au nevoie, lucrarea mare ca şi cea mică, de multă prelucrare încă, şi pentru cea din urmă dorea să caute oarecare dovezi în cărţile bibliotecii Széchenyi. Şi, timpul fiindu-i aproape în întregime prins de nevoile ştiinţifice ale stăpînului, nu-i ajungeau cîteva ceasuri răpite pe furiş pentru a-şi duce lucrul la capăt.

Însă, în primăvara anului 1804, devenind vacant locul de cenzor pentru tipăriturile ruseşti şi româneşti, după cît se pare, tipografia Universităţii

---

[237] *Epistola ad Lipszki* a fost tipărită şi s-a reprodus în „Tezaurul" lui Papiu ; v. şi capitolul despre filologie.

[238] Aceeaşi observaţie.

[239] Pentru un conflict al său în această din urmă calitate cu Grigore Obradovici ; v. Densusianu, *Raport*, p. 208.

din Buda, cari spera un cîştig însemnat din monopolizarea tiparului cărţilor româneşti de pretutindeni, simţi nevoia unui cenzor şi unui corector anume pentru limba noastră. Pentru cel dintîi loc se prezentară trei candidaţi : Vitéz, Corneli şi Samuil Clain. Cel de-al doilea îl ocupa de cîtva timp un român neunit, însuşi Molnar, cu trecere la tipografie pentru cîştigul ce-i aducea prin imprimarea *Mineelor*. „Nu cumva, scrie Şincai la 25 martie, pentru *Minee* are dreptul Molnar să poruncească şi regatului unguresc în profitul shismei sale", şi, în special, în profitul „măgarului shismatic" de Onişor ? Tînguirile lui în această privinţă nu rămaseră însă zadarnice : la 15 mai el era numit corector al tipografiei, cu un florin pe zi, şi la 26 iunie el părăsea pe Kovachich, cari spera să fie ajutat de harnicul său *famulus* şi în recolta de manuscrise din timpul verii. Plecînd, acest mîndru sărac nu-şi ceru nici plata promisă. „N-am cerut şi nu voi cere".

Situaţia nu era strălucită, ce e dreptul : „căci cortelul, traiul, îmbrăcămintea, pe urmă leamnele şi lumina şi altele sînt scumpe în focul vînăt", dar, cel puţin, afară de cele două ceasuri de corecturi zilnice, bietul om putea să lucreze pe socoteala sa. „Tot timpul ce am liber îl dau neamului mieu", scrie el. „Mă scol, în cartierul meu din cetate, la Wiener Thor, des-de dimineaţă, şi după ce mă închin, la patru mă aşez la masă, îndrept, scriu sau cetesc pînă la opt şi jumătate. De acolo mă duc la Pesta, şi la nouă intru în vreuna din biblioteci, şi lucrez, la manuscripte mai cu samă, pînă la douăsprezece ; la cari manuscripte foarte cu greu mi-a fost îngăduită intrarea. Mă întorc apoi să prînzesc în cetate. După prinz, pe la două, îmi odihnesc sufletul o jumătate de ceas plimbîndu-mă cu unul şi altul. La două şi jumătate mă întorc în Pesta, şi stau în bibliotecă de la trei pînă la şase. După şase, întorcîndu-mă într-o jumătate de ceas la Buda, iar mă pun la lucru, pînă la opt. Dar nu totdeauna, pentru că adesea mă duc să-mi văd cunoscuţii, uneori vin ei la mine. Iar, la opt ceasuri de sară, merg la plimbare şi mănînc şi beau, dacă am ce. La zece, în sfîrşit, merg la culcare". Lucrînd astfel, cît poate un om şi mai mult decît atîta, el spera să termine, cu *Annales Daco-Romanorum*, cronica sa, pînă la sfîrşitul anului. Şi-l vedem gîndindu-se cum e mai bine să se facă tiparul, pe cari el nu era să-l vadă niciodată : cu banii vreunui „Mecenate", poate Darabant, pe cari l-ar pomeni în prefaţă alături cu răposatul episcop Maior, ca principalii săi binefăcători, fără de cari n-ar fi ieşit la lumină cartea — cu cheltuiala tipografiei, cari nu-i dădea mai mult de şase florini pe coala de tipar, ori cu produsul unei subscrieri.

Totuşi, planul nu fu realizat. Corneli răspunse din Oradea, unde era nădejdea cea mare a lui Şincai, că timpurile sînt grele, că vinul canonicilor nu află preţ, că fiecare are nevoile lui, că vlădica are alte locuri unde i se cer banii şi că nici hîrtie din fabrica de la Beiuş nu i se poate trimite, fiindcă aceea e sugătoare. Şincai găsi însă altceva de făcut. Neştiind cine va veni ca să fie cenzor, el se temea în iulie 1804 să nu fie înlocuit de acesta sau la sosirea acestuia, şi să „trebuiască iarăşi, pentru pîine, a-şi închiria munca, pe cari ar voi s-o cheltuiască numai pentru folosul naţiei". Acest nou cenzor fu însă un prieten, un tovarăş de idei, un vechi cu-

noscut : Samuil Clain, şi, întîlnindu-se, ei se înţeleseră pentru tipărirea pe numele lui Şincai singur, a unei noi ediţii din gramatică. Ea apăru, dădu multă osteneală şi multă bucurie autorului, şi nu se vîndu de loc, spre marea părere de rău a bunului Corneli, cari nu se putea opri însă de a o găsi prea puţin practică pentru cetitori.

În 1806 murea Clain, şi Şincai luă asuprăşi şi cenzura, în chip de interimar însă, căci nu era să fie numit [240]. Îl vedem stăruind însă pentru această numire, cari i-ar fi asigurat un ultim adăpost de bătrîneţe, la 22 iulie 1806, apoi, peste aproape un an, la 11 iulie 1807 [241]. Tipografia-l înlătură însă, cum vom vedea, ca fiind prea bătrîn : „ob aetatem iam provectiorem" [242], şi el rămase astfel pe drumuri. În 1805 se stinsese şi patronul său Darabant. Puţinii săi prieteni dispăreau şi aceia.

Din acest an 1806 avem puţine şi în corespondenţa cu Corneli, cari-şi pierdu postul şcolar şi ajunse el însuşi un om lipsit de mijloace şi un reclamant fără izbîndă. Avem scrisoarea din 18 mai, prin cari Şincai comunică moartea „incomparabilului său prieten" şi zelosului său colaborator. Arătînd că nu e în stare a împlini în aceeaşi vreme şi sarcina de cenzor şi aceea de corector, cînd atîtea lucruri sînt gata sau chiar în curs de tipărire, el îşi arăta dorinţa de a ocupa tot numai locul cel vechi, crescîndu-i-se însă salariul. Dar mai tîrziu el petiţiona pentru acest post de cenzor şi fu unul dintre cei trei recomandaţi de capitolul orădean, însă — veşnic fără noroc — în rîndul al treilea. În frunte venea Corneli şi după dînsul alt bun român, alt scriitor de şcoală nouă, alt tovarăş de luptă, Petru Maior [243]. Împrejurările puneau astfel în neplăcute conflicte de interese oameni nobili, talentaţi şi harnici, a căror menire părea să fie aceea de a lucra împreună.

La 1807—8, Şincai continuă în anexa la *Calendarul* de Buda *Istoria românilor,* pe cari începuse a o tipări în 1806 Clain ; după o parte de tranziţie, el reproducea manuscrisul operei sale capitale. Dar nici acest lucru nu-i era dat să-l ducă la capăt, precum în zadar îi fusese şi speranţa, pe cari o exprimă lui Samuil Vulcan, succesorul lui Darabant, în 1808, că Margela, viitorul gramatic basarabean, va lua asupră-şi cheltuielile tiparului [244].

Corespondenţa din 1807 ne destăinuieşte starea de suflet a prigonitului de noroc scriitor.

În februarie, el vorbeşte încă de visurile lui de activitate literară. S-a hotărît să scoată în sfîrşit lucrarea-i istorică supt titlul de *Magazin Annalium dacicorum seu valachicorum,* dîndu-se extrasele din izvoare în limbile originale, afară de acele a căror traducere ar fi cerută de subscriitori. Ma-

[240] Titlul de fost cenzor interimar îl ia în titlul cronicii sale latine ; Densusianu, *Raport,* p. 215—6.

[241] Marienescu, *Petru Maior,* p. 47—8. Văzînd că n-are sorţi de reuşită, el îşi cere măcar, ca „typi corector", salariul ; *ibid,* p. 48.

[242] *Ibid.,* p. 54.

[243] „Unirea" din Blaj, XI, nr. 2, 4 şi 5 ; documente culese de I. Ardeleanu.

[244] Densusianu, *Raport,* p. 208—9 : Margela e latinizat *Marcella.*

nuscrisul fusese comunicat arhiducelui palatin şi înaltului consiliu al regatului. Afară de *Cronică,* al căreia titlu îl schimbase în martie, iar după sfaturi de învăţaţi cunoscuţi ai săi, în *Memoria Daco-Romanorum sive Valachorum et affinium populorum,* el se declara gata a lua asupră-şi, pentru plată, corectura dicţionarului lui Clain, ajuns acum în alte mîini, pe calea prelucrărilor fără de sfîrşit. Se mai gîndea a tipări în româneşte, după propunerea unei anume Mets, o ediţie prescurtată a culegerii istorice.

Dar grija situaţiei sale materiale îl chinuia, cu atît mai mult cu cît avea să se lupte cu cei mai buni prieteni ai săi, pe cari, ca şi pe dînsul, îi chema la Buda, la cei patruzeci de florini pe lună, nevoia inexorabilă de pîne pentru trup şi, pentru suflet, de lumină.

Încă din 1806, Corneli se rugase de Şincai să fie iertat pentru o concurenţă pe cari n-o dorise. În februarie al anului următor, Şincai însuşi scrie astfel : „Pîne o să am eu, dar lucrului literar îi voi zice rămas bun, dacă şi acum îmi va fi vitreg norocul". Totuşi spera că, la sosirea lui Corneli, i se va da un loc de inspector în diocesa Oradiei, de frică să nu treacă la Curtea rusească, ceea ce, adaugă el, „se poate uşor întîmpla, căci cu cît am acuma nu pot trăi", avînd necontenit să aleagă între lipsa de haine şi lipsa de hrană. Se mai gîndea să concureze pentru o catedră de drept canonic. „Să am numai un rînd de haine cum se cade pînă atunci, căci se uită lumea şi la haină, nu numai la capul ce are omul". Era bolnav, ne spune, şi scrisoarea e făcută cu o mînă tremurată.

I se răspunde, cu plîngeri pentru neîncrederea ce arată el şi zăbava cu cari scrie îndărăt. „Eu nu vreau să iau nimăruia locul de cenzor, şi nu l-am cerut de voia mea, ci de hatîrul altora, şi după vreo trei luni de stăruinţi ale lor". Dar nu poate refuza, căci ar fi judecat drept un om leneş sau fără consecvenţă.

În martie, încercă, sfios, a face pe Corneli să renunţe la locul ce era, probabil, să i se dea. Vorbeşte de datoriile ce a lăsat Clain, de nevoia altei situaţii pentru cine vine la Buda cenzor, de alegerea ce-i rămîne încă prietenului între directorat şi postul de la tipografie.

Numirea lui Corneli se făcu însă la 26 mai. Nehotărît încă, între postul cel nou şi între vechiul prieten, dar mai mult încă între directoratul, ce-i convenea mai bine, şi o situaţie ce nu-i era bine cunoscută, Corneli scrie lui Şincai la 8 iunie, protestînd că numai la ultima nevoie şi strîns de amicii săi şi-a prezentat cererea pentru cenzură.

Ca răspuns, Şincai scrie rînduri amare, de o amărăciune discretă, cu atît mai mişcătoare, la 21 ale lunii. A fost numit, în fine, în postul dorit. „Cînd vei veni dumneata aici, va înceta şi sarcina mea de corector" — cari fusese suprimată —, „căci am căpătat-o numai pentru a ajuta pe bătrînul Clain ; dumneata eşti tînăr, şi e firesc să nu mai fie nevoie de mine". „Să vie însă răpede, pentru ca el, Şincai, să-şi poată găsi loc din vreme şi încă de cu vară... Căci m-am încredinţat că nu e de mine nici locul acesta, şi de aceea mă voi duce unde va vrea Dumnezeu... M-am deprins cu nevoia. Vestea nu mă prea supără, căci mă încred în Dumnezeu şi în sprijinul celor ce au nevoie de mine, în afacerile lor private sau în ale ţării şi neamului...".

Se ştie că timidul Corneli nu veni. Însă la 22 noiembrie, după ce i se restituise o parte din cheltuielile ce făcuse ca director şi stătea acum mai bine, el întreabă pe Şincai „care sînt veniturile locului de cenzor, afară de cei 500 de florini, ca să ştiu ce să fac în orice împrejurare". Nu ştiu ce i se va fi răspuns şi dacă acest răspuns hotărî părăsirea din partea lui Corneli a situaţiei ce i se oferise.

Dar al doilea concurent, Maior, fu şi el mai norocos decît Şincai: el fu numit în iarna anului 1808, deşi nu-şi ocupă locul mai multă vreme. Episcopul Vulcan îl voia pe dînsul şi numirea-i era sigură.

Şincai trebui deci să plece din locul unde erau bibliotecile, prietenii, informatorii, unde erau uşurinţele tiparului. Dar „pîne" cum prevăzuse, se găsi pentru dînsul. La 3 iulie, el scrie episcopului Vulcan că „se va duce — cum îl îndeamnă — la comiţii Vass". Mai departe, mulţămeşte episcopului pentru că a fost pus pe listă pentru cenzorat, loc pe cari, unit cu corectura, „nu-l mai poate îndeplini". Mulţămeşte şi pentru „ajutorul făgăduit cît timp va avea nevoie de dînsul". Cînd îşi va termina cartea aceasta, va merge la Oradea, după moartea lui, pentru a fi continuată acolo. Iar în Buda va mai sta pînă la sfîrşitul lui august, pentru a sfîrşi cu cenzura *Octoihului* lui Molnar. După aceasta, episcopul va găsi cu ce să-i ajute drumul către adăpostul de bătrîneţe şi nenorocire [245].

La 1808 încă [246], sau în cele dintîi zile ale anului 1809, Şincai părăsea Buda, unde locul său fusese dat lui Petru Maior ca mai tînăr. Era amărît, după cîte încercase, după cîte planuri i se sfărîmaseră în mîini, pînă la sfîrşitul zilelor sale. Pretutindeni vedea ameninţări, prigoniri, ură. Alergă la un loc de retragere îndepărtat, în satul Sinea, la aceia pe care-i învăţase carte, în cel dintîi exil al său în pustiu. La dînşii se hotărî să stea, „ca la nişte ucenici ai săi, pînă va săvîrşi munca sa pentru folosul românilor, dintre carii —adăugă el, înăcrit de o nenorocire aşa de persistentă, — unii mai vrea-m-ar mort decît să scriu de acestea [247]".

„De nu mi-ar fi stat", scrie el, familia aceasta întru ajutoriu, eu cu ajutoriul românilor mei în veci n-aş fi scris cronica aceasta, ba doară o aş fi pîrjolit de mult, atîta m-au năcăjit românii, de la cari am aşteptat ajutoriu" [248]. Aniversarea de 56 de ani îl apucă la foştii săi elevi, la 28 februrie 1809, şi, oprindu-se în transcrierea lucrării cari-i rezuma cugetarea şi în cari simţirea lui trebuia să rămîie nemuritoare, el mulţămea oaspeţilor săi, cari nu-l uitaseră şi nu-l respinseseră. „Scriu la Sinea, satul comitatului Aba-Uivar din Ungaria, în curtea Măririlor Sale, ca să li arăt mulţămita carea li se cuvine, nu numai de la mine carele scriu, ci şi de la aceia pentru al căror folos scriu acestea [249]". Fără îndoială că o mulţă-

[245] Cf. cu actele publicate de Ardeleanu în „Unirea" nr. 3 şi următoarele, cele, inedite încă, păstrate la Oradea.

[246] Că în acest an tot se afla în Pesta, se vede din locul *Cronicei* I, p. 37: „După cum am văzut cu ochii şi am auzit cu urechile în anul trecut 1808 în Peşta, cînd se sfădea (grecii) cu românii acolo pentru aducerea de preot românesc".

[247] *Cronica*, I, p. 526.

[248] *Ibid.*, II, p. 201.

[249] *Ibid.*, p. 511 şi urm.

mire se cuvine și din partea celor mulți ce au căutat informație și lumină în cartea lui Șincai, tinerilor străini cari au dat un acoperămînt și un blid la masă bătrînului muncitor pentru dezvălirea gloriei poporului său, ce nu se gîndea la dînsul !

Apoi iarăși porni, înainte de a-și termina cartea, închipuindu-și poate că-l așteaptă în vreun colț de lume norocul ce i se cuvenea. Cînd scria ultimele pagini ale cronicii sale, ultimele păstrate, el se găsea la Oradea-Mare iarăși, unde nu căuta nimic precis, ci numai să-și spuie cuiva înțelegător, pe românește, necazurile. „Cînd scriu acestea, în 4 august din 1811, în Curtea prea luminatului și prea-sfințitului domnului Samoil Vulcan, episcopului celui românesc din Oradea-Mare, alaltăieri au prînzit la prea-sfinția sa Ghenerariul Chinmaer“ [250]. La 2 noiembrie era însă acolo și cerea episcopului revizori pentru opera sa, pe cari se declară gata să-l asculte [251].

Mai știm lucruri puține despre dînsul, cari tace de acum înainte sau ale cărui vorbe n-au ajuns pînă la noi. Ne orientează de aici înainte unele acte, puține și risipite, și „tradiția contemporanilor, vagă și tristă“ [252].

La dînsul nu se mai gîndește de acum înainte. Îi este numai să aibă unde-și odihni capul. Ca o mustrare vie se înfățișează înaintea lui Bob, cari-l „distrusese“, apoi piere ca o nălucă, lăsînd în urmă amintirea unor cuvinte de deznădejde și ură. Se arată la Curtea lui Vulcan a doua oară, oferind a răsplăti ospitalitatea printr-o copie a cronicii sale ; din nou trece pe la Blajul unde avusese un așa de mare rol odinioară.

În toate aceste peregrinații de durere și umilință e totuși un scop. Șincai văzuse pe alții tipărind istorii ale românilor, în cari știa mai puțină muncă decît în opera lui. Înainte de a muri, voia să-și vadă și el cartea tipărită. Nu în românește, ca s-o citească puțini, ci în latinește, pentru a străluci luminoasă în ochii tuturora, pentru a-și atinge pe deplin scopul : glorificarea neamului împotriva dușmanilor lui.

După mult zbucium i se permise la 1812 tiparul pentru Ungaria [253], dar Mártonffi, vechiul său corespondent, refuză învoirea pentru Ardeal. În raportul său din 5 martie 1814 el susținea că lucrarea nu e o istorie a „Valahilor“, cum s-ar crede după titlu, ci o cronică a Romei vechi, și o rea cronică, plină de idei subversive, un îndemn spre răscoală [254].

A descurajat aceasta pe Șincai ? Au venit din partea guvernului ardelean, în urma acestui raport, îndemnuri sau amenințări ? Nu s-a găsit nimeni la Buda că să stăruie pentru imprimarea lucrării ? Viguroasa inteligență a lui Șincai s-a stins ea în anii din urmă ? Taina a luat-o cu dînsul. Se zice — căci cine poate ști lucrul cu siguranță ? — că moartea l-a prins, ca o izbăvitoare a înstrăinatului de toată lumea, în ziua de 2 noiembrie 1816, la Sinea, în locul unde muncise și suferise atîta, în

---

[250] *Ibid.*, III, p. 366.
[251] *Unirea, l.c.*, nr. VI.
[252] Papiu, *l.c.*
[253] Densusianu, *Raport*, p. 215—6.
[254] *Ibid.*, p. 216.

locul unde credea el că bătrîneţele lui nenorocite sînt tolerate mai mult decît aiurea. Murea fără un rost pe lume, fără rude, în casa străină şi cu teribilul gînd în mintea ce se stingea că poate munca i-a fost în zadar şi că opera vieţii sale se va pierde.

Întîia oară Şincai şi-a exprimat părerile asupra istoriei poporului său în Dialog, acel Dialog pierdut, pe cari-l păstra încă în manuscris şi-l cita încă în 1805, în prefaţa ediţiei a doua din gramatică [255]. A doua oară trată, cu alt scop şi supt altă formă, acelaşi subiect în polemica sa, cari a rămas şi ea inedită, contra lui Eder : *Responsum ad crisim Iosephi Caroli Eder in supplicem libellum Valachorum Transylvaniae* [256].

Cînd îşi pierdu locul de director şi fu condamnat de necesitate să trăiască lungi ani de zile în satul unde creştea pentru hrană şi plată copiii unui nobil maghiar, el reveni la studiile sale istorice, pentru cari-i mai rămînea destulă vreme. Ambiţia lui era, cum am spus, să scrie în latineşte protestaţia sa istorică pentru onoarea neamului românesc. Dar, pentru uşurinţă, el redactă întîi în româneşte, rezervîndu-se să facă traducerea latinească, destinată publicităţii, după ce manuscrisul român va fi cu totul terminat.

Încă de pe la 1795—6, Clain vorbea de „frumoasa culegere de autori despre istoria românilor" a lui Şincai. La 1801, el pomeneşte acum cronica latină a prietenului său şi adaugă : „Lucru foarte mare şi pentru cari mare laudă în neamul său s-ar cădea să aibă. Numai de o ar pune în rînd şi o ar sfîrşi, cum au început. Întru această istorie pre toţi scriitorii, ori din ce neam, carii au scris ceva de români, îi aduce şi-i luminează" [257].

Şincai era însă un om foarte scrupulos, cari revenea necontenit asupra redacţiei sale de la început. Mergînd la Buda, el află aici de studiile şi planurile lui Engel, cu cari l-am văzut intrînd în corespondenţă. La 1804, cînd Şincai terminase pînă la 1660 redacţia sa latină [258], apărea la Halle excelenta, conştiincioasa şi critica lucrare a învăţatului german. Şincai n-ar fi putut scrie o astfel de carte, fiind prea pasionat, avînd mai puţin decît rivalul său deprinderea metodei, fiind înzestrat cu un talent inferior de orînduire şi expresie.

Lui însă nu-i făcuseră nici o impresie însuşirile capitale ale cărţii lui Engel. În schimb, defectele i se înfăţişară în toată puterea lor. Văzu în Istoria celor două principate o carte pripită şi o carte neonestă, făcută pentru anumite scopuri, chiar personale. Necontenit o spune în noua versiune a cronicii sale. „Prea vestitul Engel", concurentul ştiinţific, cari lucrase atît de puţin, ajunsese aşa de repede la scop şi-şi culesese cu prisos răsplata, încîlceşte continuu întîmplările ce povesteşte [259], el „şi peste

---

[255] „Disserui in dialogo".

[256] Ms. se află în biblioteca episcopiei româneşti în Oradea ; v. şi Densusianu, *Raport*, p. 208, Cf. *Cronica*, I, p. 457 : „Antihristul mieu... Ci, dacă nu s-au putut tipări pentru teleagă, îl întreb acum din căruţă".

[257] Versiunea latină, ed. Laurian, p. 72 ; ms. 1307 al Ac. Rom.

[258] Scrisoarea din 25 februarie, în Papiu, *l.c.*

[259] „Iară prea-vestitul Engel după obiceiul său, aşa încîlceşte toată istoria aceasta" ; I, p. 517 ; „Engel, carele numai cît au încîlcit istoria Valachiei, nu o au luminat" ; II, p. 145.

adevăr tot la oala sa trage jarul“ [260] ; „lingăreşte“ pe unguri [261], „se lipeşte de bîrfele neotericilor şi scrie, nu istorii, ci poveşti desfundate [262], ascultă de porunci oficiale, fiind supt ocîrmuirea cancelariului ardelean Samuil Teleky“ [263].

Dar bîrfitorul, lingăritorul, sluga magnaţilor, autorul de „poveşti desfundate“ era un om foarte învăţat, cari nu scria decît în deplină cunoştinţă de cauză, după ce adunase un bogat material în mîinile sale destoinice. Engel cunoştea o sumă de lucruri, unele de o însemnătate decisivă, cari, în starea în cari erau atunci studiile asupra istoriei românilor, îi scăpaseră din vedere lui Şincai. Acesta, cari zicea rău de predecesorii săi, dar studia cu atenţie spusele lor şi ţinea să nu rămîie în urmă, trebui să adauge, să prefacă, să refacă anume părţi din cronică, nu numai pentru a introduce pomelică, ci şi pentru a rectifica judecata, a îmbogăţi povestirea. El e silit de la o vreme a lua ca bază naraţiunea lui Engel, pe cari o îndreaptă numai, după ce o reproduce sau o completează. Toată cronica trebuia revăzută după apariţia însemnatei cărţi germane, şi răbdătorul Şincai nu se dă în lături să o facă. În septembrie 1804, el spera să fie gata „în doi ani“ [264].

La 1807, noua redacţie înainta repede şi autorul o prefăcea acum în latineşte. Murind Clain, după ce tipărise în anexa *Calendariului de Buda* numai o mică parte, anterioară organizării Daciei de Traian, din istoria sa a românilor, Şincai, corectorul şi cenzorul interimar, cari rămînea să se îngrijească el acuma de editarea *Calendariului,* se gîndi să continue publicaţia. Manuscrisul lui Clain nu-l avea la îndemînă sau nu-i plăcu ; pe al său nu-l putea reproduce aşa cum era, căci s-ar fi revenit, pentru partea de la început, asupra lucrurilor ce fuseseră acum expuse de Clain.

El făcu deci o legătură, un pod de trecere între naraţiunea predecesorului său şi propria sa expunere din *Cronică,* cari trebuia să urmeze în *Calendariul* pe anul 1808. Ceea ce se spune despre podul lui Traian, „zidire ca aceaia, cari n-au mai văzut soarele şi cu anevoie s-ar putea creade şi iar mai greu s-ar putea spune de nu s-ar vedea şi ar fi urmele şi rămăşiţele lui“, face parte acum din povestirea lui Şincai. Intenţia şi-o exprimă ceva mai departe unde fixează situaţia pe cari o ocupa Sarmisegetuza, „precum voi arăta mai încolo în ceale ce voi scrie despre români, cari iarăşi în paragrafi le voi împărţi, ca să se lovească cu cele ce au scris răposatul părintele Clain şi să se poată culeage de prin călindare şi lega laolaltă, ca cu vremea să se aibă toată istoria românilor întipărită. Aceasta se va plini cam tîrziu, şi nu în viaţa celor ce sînt de o vîrstă,

---

[260] *Ibid.,* II, p. 148.

[261] Arătînd că Petru Rareş ar fi fost vasalul acestora, Engel e acuzat de „obicinuita sa lingăritură către unguri“ ; *ibid.,* p. 255.

[262] „Nu s-ar fi lipit — dacă făcea mai multă critică — de bîrfelile etc., ci ar fi scris istorii, nu poveşti etc.“ *Ibid,* II, p. 437.

[263] *Ibid.,* III, p. 214.

[264] Epistola către Lipszky : „infra biennium“.

căci toată istoria românilor iaste lungă şi viaţa noastră scurtă ; ci nu va strica nimică de se va găti de tipărit şi mai tîrziu, batîr pentru viitoarea vremea nepoţilor sau a strănepoţilor, numai să se vază odată întipărită. Căci socoteşte cît bine n-am avea noi dacă ar fi lucrat aşa moşii şi strămoşii noştri ! Ca să nu se întîmple se moriu şi prin moartea mea să se împeadece tipăritul istoriei, carea de aci înainte trebuie să vină, m-am socotit să las cuprinderile, fără de cari pociu fi, şi se mă apuc se fac *un extract de istoriia, cea pre larg o am scris în limba latinească despre români*, apoi acela (să-l dau) tipografiei cei crăeşti..., ca dintr'însul în tot anul să se tipărească atîta cît va încăpea pre doao coale, după cum şi aci urmează."

Urmează, în altă înfăţişare, decît în cronică, într-un stil mai apropiat de al lui Clain, mai prietenesc, mai familiar, cu trimiteri în urmă la paginile tipărite de acesta [265], cu anecdote şi amintiri [266], cu făgăduieli despre ceea ce se va spune pe urmă, în partea orînduită după ani [266 bis], lămuriri despre „împărţirea, aşezămîntul şi marginile sau otărele Dachiei", precum şi, într-un alt capitol, despre apele şi cetăţile noii provincii romane.

La capăt, el îşi reînnoieşte promisiunea, dar face apel la iubitorii de istorie românească pentru ca prin ajutorul lor să poată strecura în mai mari proporţii rezumatul său, ce s-ar tipări atunci întreg, în doi ani de zile numai. „Istoria aceasta a românilor de aci înainte după ani scrisă va eşi în tot anul pre cît doao coale. Însă, de se vor afla oameni ca aceia carii mai nainte se mă încredinţeze prin iscăliturile sale că, după ce se va tipări, o vor cumpăra, mă leg ca în cursul de doi ani o pot avea".

Începutul *cronicii* apăru, în ordinea cronologică pe cari o cunoaştem, în 1808, iar mai departe decît atîta nu ştim prin noi înşine să se fi tipărit lucrarea în *„Calendariu"*. Şincai nu putu căpăta definitiv locul de cenzor şi corector pe cari-l ocupa provizoriu şi, jignit — fără s-o fi spus niciodată — de numirea colegului său de odinioară, Petru Maior, în acest post, el nu mai dădu manuscrisul său pentru a apărea în anexă. Pe de altă parte, Maior, cari nu credea definitive concluziile lui Şincai asupra originilor şi nu le găsea bine stabilite printr-o argumentaţie cari să facă a se vedea toate feţele chestiunii, să lumineze toate colţurile de umbră ale subiectului, nu va fi stăruit tocmai mult pentru a avea urmarea. Planul ce-l formase Şincai în 1807 căzu astfel.

Dintr-o scrisoare a lui Şincai către episcopul Vulcan, datată din Buda, 1808, ştim că el terminase volumul I din cronică poate în ambele redacţii. Acest întîi volum mergea — căci împărţirea în trei volume o menţionează Şincai încă în *„Orodias"* la 1803, şi nu pare a o fi schimbat

---

[265] „Se poate socoti din ceale ce au scris reposatul Samuil Clain, în paragrafii ceii mai din nainte a părţii aceştiia".

[266] V. mai sus biografia.

[266 bis] „Eu voi vorbi despre iale în partea ce va urma a *Istoriei românilor*, şi tocma la anii în cari se va cuveni, precum voi face şi cu apele şi cu cetăţile Dachiei, ceii nouă, la vremea împăratului Aurelian".

vreodată —, mergea pînă la anul 1439 [267]. Anunţînd vlădicăi apropiata sa plecare la Sinea, el îşi manifesta intenţia de a continua acolo revizia operei, pe cari o redactase tot acolo pentru întîia oară. Pe urmă, cînd ar fi gata toată, ar tipări, cu banii lui Margela, întreaga lucrare, poate în forma ei românească [268].

Forma latină a cronicii, intitulată *Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum et plurium aliarum nationum,* nu ni s-a păstrat decît în fragmente, cu toate că a trecut întreagă supt ochii cenzorilor din Buda şi din Cluj [269]. Redacţia ei cea din urmă trebuie să fie anterioară anului 1812, cînd cartea a fost supusă cercetării oficiale.

Tot înainte de 1812, mai precis în anii 1809—11, în liniştita retragere din Sinea a fost terminată şi versiunea românească, aşa cum ni s-a păstrat în manuscriptele complete din Oradea-Mare şi Cluj şi cum s-a tipărit de mai multe ori [270].

În mai multe locuri găsim menţiunea datei cînd autorul făcea această din urmă copie şi revizie. Chiar de la început se trimite la „Istoria romanilor" tipărită în *Calendariul* din 1807 [271]; se menţionează apoi un *Breviariu* aprobat la 13 mai 1807 [272], se pomeneşte aniversarea autorului din 1809[273], se înseamnă că anul 1808 e „anul trecut" [274]. Tratînd despre evenimentele din întîia jumătate a secolului al XVI-lea, în tomul al doilea, el dă data cînd redactează: 13 decembrie 1809 [275]. Cînd ajunge la epoca lui Mihai Viteazul, ne spune că anul era acum 1810 [276]. Părţile de la început ale tomului al III-lea le revedea la 1811, însă, în primăvară, după o întrerupere ale cărei raţiuni nu ni le putea explica [277]. Sfîrşitul îl

---

[267] Al doilea se oprea la 1613, iar al treilea trebuie să meargă, cum se vede din făgăduiala neîndeplinită relativă la istoria familiei sale, mai departe decît anul 1739, unde se opreşte în manuscriptele cunoscute.

[268] Densusianu, *Raport,* p. 208—9.

[269] Unul din aceste fragmente merge pînă la 1183: e luat din tomul I; un altul, rămas din al II-lea, cuprinde, pe 29 de pagini, anii 1440—8; v. şi Densusianu, *Raport,* p. 208, 215—6.

[270] V. şi Densusianu, *Raport,* p. 216—7. Ediţia din Buda a *Calendariului* ajungea pînă la anul 169. Ediţia din Oradea a lui Gavra nu e terminată. Ediţia din 1843, şi ea rămasă incompletă, înainta pînă la 999. Ediţiile din Iaşi, 1853, şi cea următoare din Bucureşti, reproducţie a celei dintîi, avînd însă la urmă variantele manuscriptului din Cluj, merg pînă la 1739, pînă unde merg şi cele două manuscripte cunoscute.

[271] *„Istoria romanilor,* carea s-au tipărit la sfîrşitul Calendariului din anul 1807"; I, p. 3. „Despre care ceteşte în istoria romanilor"; *ibid.,* p. 4. „Ceteşte şi cele ce am scris în istoria romanilor, care s-au tipărit la sfîrşitul Calendariului din 1807"; *ibid.,* p. 10: „Destul am cuvintat în istoria romanilor; *ibid.,* p. 11.

[272] *Ibid.,* p. 83, nota 7.

[273] *Ibid.,* p. 511.

[274] *Ibid.,* II, p. 37.

[275] *Ibid.,* p. 238—9.

[276] „Aroneştii din Bistra, dintre ei mulţi bărbaţi zdraveni au fost, şi sînt acuma, în anul 1810, cînd scriu acestea...": *ibid.,* p. 405.

[277] „Astăzi, 29 martie din anul 1811, cînd scriu acestea"; *ibid.,* III, p. 91.

scrise la Curtea lui Vulcan, folosindu-se de biblioteca lui [278]; găsim în aceste din urmă pagini menţiunea datelor de 4 şi 15 august 1811 [279]. Aceste redacţii sînt cele din urmă şi pe baza lor se poate judeca definitiv opera lui Şincai.

Această operă e din cele mai bogate, din cele mai muncite, din cele mai cinstite ce se pot închipui. E un admirabil repertoriu, o culegere de izvoare din cele mai îmbelşugate, la cari se recurge încă astăzi şi se va recurge încă multă vreme.

E rodul îndelungatelor osteneli ale zelosului adunător de materiale istorice pretutindeni unde l-a dus setea de informaţie, iubirea de adevăr, dar nu mai puţin iubirea de neam: „în Roma, în Beci, în Ardeal, în Pesta şi în Buda" [280]. O culegere cari ar fi putut fi de o valoare şi mai mare decă autorul ei ar fi înţeles nepreţuitul folos al ştirilor ce se culeg în arhive şi dacă în Roma, unde toate porţile instituţiilor de cultură îi stăteau deschise, el ar fi făcut cercetări sistematice, luminate de un plan şi călăuzite de instinctul de divinaţie, în acel tezaur, cari sînt arhivele Vaticanului.

Aşa cum e, informaţia lui Şincai ne uimeşte uneori. Ce nu cunoaşte acest înainte-mergător? Izvoarele naţionale nu-i sînt mai puţin familiare decît lui Clain, deşi sînt unele cronici de cari acesta din urmă vorbeşte şi a căror menţiune s-ar căuta zadarnic de Şincai. A copiat şi el, deşi în pripă, pe Miron Costin, cari i separe însă autorul cronicii lui Ureche, ca şi al compilaţiei fiului său [281]; întrebuinţează pentru istoria munteană trei letopiseţe: acel de cari se ţine mai obişnuit, cronica lui Mihai Cantacuzino, la dînsul „anonymus valachicus" [282], cronica lui Stoica Ludescu, pe cari o pomeneşte rar [283] şi din cari poseda numai un manuscris incomplet, fără continuarea lui Greceanu, cari-i e cunoscută ca parte integrantă a *Cronicei lui Filstih* numai din Engel, şi, în fine, cronica bălăcenească, pe cari o cunoaşte numai în forma acefală, cari începe cu domnia lui Alexandru Iliaş. Din Cantemir întrebuinţează uneori [284] *Istoria Imperiului otoman* şi chiar, pe alocurea, *Viaţa lui Constantin Cantemir*, al cărui autor însă nu-l bănuieşte [285], dar tot numai din Engel află el de *Descrierea Moldovei* a aceluiaşi, pe cari totuşi Clain o avuse sau o ştia măcar din nume [286].

---

[278] „Biblioteca prea-luminatului şi prea-sfinţitului domn Samoil Vulcan, episcopului Orăzei-Mari; *ibid.*, p. 319.

[279] *Ibid.*, p. 366, 416.

[280] Istoria de tranziţie din *Calendariul* pe 1807.

[281] V. I, p. 518, în cari-i atribuie partea despre începuturi; II, p. 111, unde crede că Miron a făcut observaţia în privinţa soţiilor lui Ştefan-cel-Mare; III, p. 253, unde-l apără contra lui Dimitrie Cantemir. Dar în II, p. 390, citează: „Urechea vornicul, la Miron logofătul".

[282] *Passim.*

[283] I, p. 436: II, p. 255, unde citează „amîndoao cronicele cealea cu mîna scrise."

[284] I, p. 571—2, 602; II, p. 66—8, 204, 273; III, p. 12.

[285] III, p. 193, 225; „Scriitoriul vieţei lui Constantin Cantemir", p. 253.

[286] Cf. Şincai, III, p. 43 şi Clain, *Istoria latină*, în „Instrucţia publică", II.

Cronici străine utilizează din belşug, tipărite şi inedite. A întrebuinţat în original pe bizantini, şi-l vedem într-un loc discutînd asupra deosebirii de înţeles între ἄρχοντες şi αὐθένται[287]; a scos din cronicarii unguri şi poloni tot ce ei puteau să dea pentru istoria noastră şi i-a cercetat cu atîta îngrijire încît nu i-au scăpat nici notiţe puţin însemnate, pierdute în povestirea lor, ca acea din Heidenstein, *De bello moscovitico*, despre intrarea cazacilor în Moldova[288]. A recurs apoi la multe izvoare narative şi documentare inedite; şi povestirea lui se reazămă uneori pe lucruri aflătoare şi arhivele Vaticanului, în ale Nunciaturei din Viena, în hîrtiile de familie ale comiţilor Vass, în colecţiile şi copiariile lui Cornides[289], lui Kapi[290], lui Hevenesi[291]. Dintre cronicile manuscripte, unele şi pînă astăzi, cari-i permit să trateze aşa de larg şi de amănunţit istoria românilor la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea, el înseamnă anonimul din Alba-Iulia[292], naraţiunile autobiografice sau memoriile ardelenilor Mikó Ferencz, Bojti[293], Borsai Pál, Szálardi, Kemény Iános, Cserei, de la cel din urmă dintre cari ia aşa de multe lucruri şi pentru istoria Ardealului.

Dar, preocupat înainte de toate de origini, aici a făcut el cea mai bogată recoltă, scoţînd escerpte din toţi comentatorii şi eruditii cari au studiat aceste timpuri obscure. Se pomenesc la el, în *Calendariu* şi în *Cronică*, Hoffmann, Fournier, Carol Chanteclair — *Cantoclarus* —, Panviniu, Sigoniu, Fridwalszki, Zamoyski, *Synopsis* a lui Katona, Clavisiu, Köleser, *Auraria romano-dacica*, Petrus Albinus, *Commentatiuncula de Valachia*[294].

E întrebuinţarea acestor izvoare critică? Nu întotdeauna. Şincai e un scriitor din secolul al XVIII-lea şi în acest timp de erudiţie nesăbuită, de paradă, cu titluri de cărţi inutile, nu se făcea o distincţie limpede între izvoare, fiecare fiind bucuros să citeze cît mai multe, pentru plăcerea citaţiei, şi să culeagă cît mai din multe, pentru gustul de a da o povestire circumstanţială şi plină de culoare. Aşa face şi istoricul nostru, deşi spiritul său era cu totul onest şi iubirea sa pentru frumuseţea povestirii nu mergea prea departe, talentul literar lipsindu-i cu desăvîrşire. El n-are noţiunea clară a unui izvor şi nici capacitatea de înţelegere sufletească pentru a pătrunde prin litera scrisă şi a zări fărîma de adevăr ce se

[287] I, p. 129, 156, 172, 337, 341, 353, 365, 366, 371, 396, 436; II, p. 14—5, 183, 211, 337; III. p. 54, 325.

[288] II, p. 384. Tot aşa constatăm cu mirare că a dat cel dintîi de neaşteptata notiţă privitoare la Petru Şchiopul ce se cuprinde în Lazaro Soranzo, *L'Ottomano; ibid.* p. 384.

[289] I, p. 445.

[290] *Ibid.*, p. 505.

[291] La Mihai Viteazul. El pomeneşte chiar un diptic din Blaj, pe cari l-a dăruit bibliotecii Universităţii din Buda; III, p. 130. Cf. Densusianu, *Raport*, p. 192—3.

[292] *Anonymus carolinensis*, II, p. 437 etc.

[293] Pe cari nu ştia că Engel îl tipărise la Viena în 1809, în *Monumentala Ungarica*. Dar nu la Sinea puteau să vie îndată veştile literare!

[294] P. 517; III, p. 11.

ascunde în ea, licărirea de lumină autentică ce tremură în fund. Între autorităţile sale, găsim deseori citate istorii universale lipsite de orice valoare.

Planul *Hronicului românilor şi a mai multor neamuri* se vede din titlu. E foarte larg şi complet. Şincai se ocupă de soarta tuturor românilor, a celor din principate, a celor din Ardeal, a celor de peste Dunăre chiar, a „cuţovlahilor", lucru pe care-l şi înseamnă în scrisoarea sa din 25 februarie 1804. El nu vrea numai să înfăţişeze viaţa românilor de pretutindeni, dar să dea o istorie continuă şi completă, cari, urmînd de aproape izvoarele, să-şi înceapă povestirea cu întîiele legături ale romanilor cu dacii şi să se oprească numai în ultimele timpuri. În fine, el înţelege să nu-şi mărginească atenţia la evenimentele ce privesc direct pe români, ci să le explice istoria în chip luminos şi inteligent, punînd-o în mijlocul întîmplărilor de istorie universală de cari ea a fost influenţată.

Opera, aşa de bine concepută, nu e nici o operă seacă, impersonală, o repetiţie a izvoarelor cu comentarii critice. Spiritul lui Şincai era un spirit viu şi intima lui o inimă călduroasă. Neajunsurile situaţiei sale, socotelile şi duşmanii, mulţumirile faţă de prieteni, toate acestea se împleticesc în jurul naraţiunii severe a istoricului şi-i dau un interes de curiozitate, un interes psihologic, cari lipseşte de obicei şi compilaţii. Iată-l mulţămind găzduitorilor săi din Sinea, în cari vede nişte rude de aproape ale Muşăteştilor şi ale căror laude le repetă adesea: cînd arată în ei membri ai vechii Case „ce oblăduia Moldova", legaţi prin căsătorie şi cu neamul „lui Dracula, a oblăduitoriului Ţării Munteneşti" [295], cînd îi exprimă recunoştinţa sa pentru ospitalitate [296], cînd reproduce documentele lor de familie pentru a-i înălţa trecutul. Iată-l ducînd războaie ştiinţifice înverşunate contra colegului Eder şi corespondentului său Engel. Iată-l plîngîndu-şi, într-un ton de mînie conţinută — ar vrea să spuie mai multe, dar îşi opreşte cuvintele ce-l năpădesc, şi aruncă numai cîte o frază iritată —, de cîte are să le îndure pe nedreptul, chiar de la românii săi, cărora rău nu le-a făcut: „Pentru că românii — mă iartă neamul meu, căci scriu adevărat —, după ce apucă la ceva — zic despre aceia, a cărora viţă n-au fost numerată între familiile cele ce au fost stîlpii românilor, mai toţi îşi uită de sine, îşi uită de sîngele din care sînt prăsiţi şi numai pre cei mişei înalţă, pre aceia îi ridică din gunoi, iară pre cei vrednici îi urgisesc, îi strică unde pot, ca ei singuri să se vadă a fi temeiurile neamului românesc, pre carele îl zugrumă şi-l împiedică de la sporirea înainte; căci ce putem noi românii aştepta de la aceia, care nici sînt în viţă, nici au învăţătură, nici alte virtuţi sau vrednicii, fără numai prin orb norocul unuia se ridică din balegă şi se fac mari înaintea altora care nu pricep binele neamului românesc? Pilde vii ţ-aş putea aduce aici, dară acelea să vor tipări după răposarea mea, ca nu cumva să mă gonească iarăşi

[295] I, p. 403—4. Documente de-ale lor urmează, pe p. 470 şi urm., 476 şi urm., 494—5, 505, 506—7, 509—10, 511 şi urm.
[296] I, p. 526; II, p. 201.

taurii cei groşi din cucuruz şi să mă străpungă iarăşi ţapii cu coarnele sale cele ascuţite“ [297]. „Aş putea mai multe cuvinte, dară mă tem de limbile ceale clevetitoare şi de creierii cei goli, care lezne ar putea stîrni despre mine ce nici gîndesc cînd scriu acestea. O întrebare totuşi îndrăznesc a face, carea este aceasta: Dintre doi arhierei românești din Ardeal, adecă Ioan Bob şi Vasile Moga, carii şi astăzi în zioa de Sîntă-Măria Mare din anul 1811 trăiesc, care s-ar putea zice cel adevărat următor al Sfîntului Teofil ?“ [298].

Căci Bob e taurul şi ţapul, limba clevetitoare şi creierul gol. Contra lui arată el că n-a putut întrebuinţa documentele cuprinse în arhivele din Blaj: „pentru pizma acelor care au ţinut şi ţin pe vremea mea cheile archivului episcopiei Făgăraşului, cum mai chiar voi descurca lucrul acesta la locul său“ [299], contra lui că fundaţia imperială din 1736 a fost „stricată“, „cum se va arăta la locul său“ [300], ca şi întreg mersul şcolilor din Blaj, cărora totuşi recunoaşte, cu Clain, că poporul român le datoreşte aşa de mult [301].

În sfîrşit, ceea ce dă un caracter original acestei înşirări cronologice de izvoare cu comentarii e adînca iubire de neam ce se simte pretutindeni. De aceasta doar şi fusese scrisă cronica, pentru a înălţa pe români, în ochii lor şi în ochii străinilor, necunoscători sau duşmani.

Pentru dînsul, Şincai, chestia originilor, a contestatelor origini, e nu se poate mai simplă. Românii sînt descendenţii colonilor romani ai lui Traian, colonilor de neam bun pe cari i-a adus împăratul părinte pentru a împopora Dacia, din ai cărei vechi locuitori nu mai rămăsese cine „să locuiască în cetăţi şi să lucreze pămîntul“ [302]. Cultura le-a fost la început romană, creştinismul l-au adoptat în epoca romană, şi creştinii de sub goţii lui Atanasie erau Românii [303]. Teofil al Goţiei era Teofil al Belgradului şi începătorul autentic al vlădicilor ardeleni [304].

De ordinul de strămutare al lui Aurelian nu ascultase, în adevăr, cum nu se putea să asculte şi cum se dovedeşte că n-au ascultat, gospodarii lucrători de pămînt. Dar vremi grele au sosit pentru acei ce nu s-au clintit din loc înaintea barbarilor. La 248, scrie el, a venit „începutul tuturor răutăţilor şi al necazurilor, cari de aci înainte au trebuit să le sufere românii cei din Dachia, adecă strămoşii noştri ai romanilor celor de acum“ [305]. După goţi a venit Attila peste „bieţii strămoşii noştri“ [306], iar „boiarii românești“ [307] au rămas lîngă „boiarii hunilor“. Supt numele barbarilor

---

[297] II, p. 129.
[298] III, p. 416.
[299] III, p. 421.
[300] P. 436, cf. p. 452.
[301] „Cu adevărat se poate zice, şi cu bună samă aşa este, cum că mănăstirea Blajului au adus pe neamul românesc la cunoştinţă, la învăţătură şi la înţelepciune; ibid., p. 452.
[302] *Calendariul* pe 1807.
[303] I, p. 88.
[304] *Ibid.*, p. 102.
[305] *Ibid.*, p. 32.
[306] *Ibid.*, p. 123.
[307] *Ibid.*, p. 194.

stăpînitori ce veniră pe urmă, ei, românii, faptele şi viaţa lor se înseamnă de bizantinii veacului de mijloc. Imperiul a rămas, crede el, al nostru de drept în Răsărit şi grecii uzurpaseră numai incontestabilele drepturi ale românilor. Abia la luarea Romei nouă de turci, în 1453, „s-au stins cu totul Împărăţia strămoşilor noştri“ [308].

Cînd, în desfăşurarea mai departe a istoriei noastre, Şincai ajunge a vorbi despre evenimente de glorie, el se încălzeşte reproducînd mărturiile contemporanilor. La Ştefan cel Mare, arată zădărnicia încercărilor făcute de vecini pentru a aduce în puterea lor principatele. „Ce au dobîndit şi ungurii şi polonii ? De nu ştii tu, îţi voi spune eu. Ascultă-mă : polonii, pentru fala lor, au roşit şi îngrăşat pămîntul Moldovei cu sîngele şi pre moldoveni i-au îmbogăţit cu prăzile din ţinutul lor. Ungurii au dat Ardealul de jaf, şi moldovenilor şi muntenilor, pînă cînd au căzut supt jugul turcilor. Fericiţi au fost ungurii pînă a nu se osebi de români“ [309]. După ce vorbeşte astfel de acela „de carele să cutremura toţi oblăduitorii din vecini“ [310], fără a se escepta eroicul Craiu Matei, uitător de originea sa românească, el aminteşte de timpurile marelui voievod atunci cînd expune la sfîrşitul secolului al XVI-lea gospodăria pe cari o făceau în Moldova fraţii noştri întru Hristos, polonii : „Vezi fala şi nedreptatea leşească ! Căci nu învie acela Ştefan al cincilea !“ [311].

Ceea ce nu-l împiedică, de altmintrelea, de a vorbi cu răceala unui adnotator de fapte cari ar fi trebuit să-l zguduie, să-l facă a-şi exprima în cuvinte pasionate durerea pentru trecutul nedrept şi speranţa într-un viitor mai bun. Asupra lui Mihai Viteazul trece cu cea mai mare rezervă, fără a-şi manifesta mai prin nimic sentimentele cari fără îndoială l-au agitat cînd auzea vorbindu-i din documentele sale marturii acelei neasemănate epopei [312].

În Ardeal el arată cu degetul pe nobilii cari se ruşinează de sîngele lor românesc pentru a fi primiţi în coadă la masa stăpînilor aroganţi ai provinciei. Deşi nu s-ar părea, sînt „în Ardeal, scrie el, mai mulţi neameşi sau boeari de români decît de unguri“ [313]. Cînd lucrurile ajunseră acolo, cu călcarea în picioare a oricărei dreptăţi, încît săptămîna întreagă a iobagului aparţinu domnului, cari nu-i lăsa nici Dumineca pentru a-şi lucra şie, cînd preoţi români fură puşi la dajde către feudali şi făcuţi gazde de cîini ungureşti, cînd legea copiilor, smulşi de la părinţi, fu schimbată cu de-a sila, cînd apăsară mai grele zilele de urgie asupra românilor din Ardeal, cruzimile le exercitează „mai vîrtos domnii aceia cari se lepădase de neamul, legea şi credinţa românilor din cari erau prăsiţi, numai ca să-şi poată tăgădui neamul şi să se areate de neamul unguresc. Mulţi domni de aceştea, adăuga el, ţ-aş putea numera aici, ci îi

[308] *Ibid.*, II, p. 37.
[309] II, p. 82.
[310] *Ibid.*, p. 164.
[311] *Ibid.*, p. 411.
[312] Doar că zice despre Basta că era „un om tocma de nimic“. *Ibid.*, p. 455.
[313] *Ibid.*, III, p. 92.

las pentru ţensura prin carea va merge chronica aceasta mai nainte de a să tipări, de să va tipări supt sfîntă Coroana Ungariei, precum mi-ar fi voia“ [314]. El plînge pe ai săi veşnic apăsaţi, veşnic înşelaţi şi acoperiţi de umilinţă din partea unor popoare pe cari se fereşte a le numi. Şi, luînd prilej de la ridicarea moldovenilor împotriva lui Despot, el face să se audă pentru întîia oară acel cuvînt de vrajă, cari, spus pe buzele unui poet, ridică întreg Ardealul în picioare supt steagul cel nou al naţiunii. „Deşteaptă-te drept aceaia, o iubit neamul mieu, şi ai minte“ [315].

E această operă aşa de folositoare, clădită pe o atît de adîncă şi de solidă temelie, această operă de răbdare şi de pasiune o operă literară, o istorie a neamului, cum credea că face Şincai înălţînd-o ? Există o armonie în această greoaie piramidă funerară, înălţată de mîini pioase şi harnice pe mormîntul trecutului nostru ? Trăieşte această carte, cum trăiesc cărţile, din cîtă viaţă omenească a fost închisă în ele ? Sau pietrele s-au aşezat cu stăruinţă, fără ca între ele să se închidă ceva furat din sufletul meşterului ?

Nu e o operă literară, deşi autorul ei ar fi dorit aşa de mult s-o facă, deşi a oferit sufletul său pentru trăinicia clădirii. Dar sufletul n-a ştiut să-l fixeze prin farmecile poetului, şi marele monument a rămas, pentru cît va dura încă, o zidire moartă şi pustie, în cari rătăcesc numai, învingînd oboseala, cari înlătură pe ceilalţi, cercetătorii de adevăr, urmăritorii de informaţie.

Orice s-ar zice, din pietate pentru om, pentru suferinţele sale, pentru sfintele sforţări dezinteresate ale unei epoci admirabile, *Cronica* lui Şincai rămîne o compilaţie. Seamnă tot aşa de puţin cu istoria, cu viaţa adică înviată, pe cît seamănă de puţin plantele exotice, uscate şi păstrate în rafturile numerotate ale unei farmacii, cu pădurea ecuatorială cari le-a produs, în cari ele au trăit în lumina dogorîtoare a soarelui, pline de sevă, de culoare şi de putere.

Comparat cu un alt compilator, Nicolae Costin, însă, Şincai e un luceafăr. Ce informaţie judicioasă şi exactă, ce putere şi siguranţă în judecată, ce concesie în formă ! Pe cît logofătul e de zăpăcit, pe atîta ardeleanul e de conştient, pe cît acela e de difuz, pe atîta acesta e de strîns în expresia sa ; pe cît de medieval e moldoveanul, pe atît de modern e Şincai. Dar a-i compara, ar fi să alături bîiguitura mişcătoare, dar întunecată, a copilului cu vorba răspicată a omului matur.

Apropiat de Cantemir, Şincai n-are însuşirile pe cari le avea acela. Cantemir ştie multe, se amestecă în multe, se pricepe chiar la multe. Are toate calităţile şi defectele spiritelor cari, din chemare sau din educaţie, au o activitate risipită pe multe drumuri. Ce nu ştie ? Muzică apuseană, muzică turcească, geografie, astronomie, medicină, logică, fizică ; e poet rău, narator de multe ori interesant şi vioi, dătător de canoane şi alcătuitor de opere de erudiţie. Scrie româneşte, latineşte, turceşte ; ar fi putut scrie tot

[314] *Ibid.*, II, p. 214.
[315] *Ibid.*, p. 338.

aşa de bine grecește, slavonește, rusește. Şi activitatea aceasta prodigioasă se împletește în jurul unei activităţi politice însemnate: intrigi la Constantinopol, stăpînire în Moldova, expediţii şi consilii de stat muscălești! Raza activităţii lui Cantemir e deci mult mai întinsă. Dar şi lumina se face mai slabă răspîndindu-se pe un cîmp aşa de vast. Sînt părţi penumbrate, altele întunecoase cu totul. Scriitorul e inegal şi omul politic distras sau împiedicat de teorii. Totalul produce un efect mai mare, o impresie mai puternică, dar fiecare parte luată îndeosebi nu rezistă totdeauna cercetării.

Totuşi n-avem a face numai cu haotice, moarte *membra disiecta.* Acest corp disproporţionat, imens şi imperfect, e mişcat de un suflet, de acelaşi suflet. Un suflet de curiozitate pasionată pentru orice, de oricînd, de oriunde, un suflet însetat de ştiinţă, un suflet de sentimentalitate lacomă şi absorbantă.

Nu e aşa Şincai. Acesta e numai istoric. Cartea *lui e Cronica:* gramatică, abecedare, aritmetici, catehisme, acestea le-a făcut altcineva: funcţionarul, directorul cari a coexistat cîtva timp cu istoricul, trăind în bună înţelegere cu el, fiindcă amîndoi luptau pentru acelaşi scop naţional. Numai istoric şi numai istoricul neamului său.

Şi aici stă încă o deosebire: o deosebire foarte mare. Cantemir iubea ştiinţa pentru ştiinţă şi numai tîrziu, în duioşia şi părerile de rău ale exilului se amestecară elemente pasionale în activitatea sa ştiinţifică. Şi, chiar atunci, aceste note erau note de întovărăşire, note secundare, dominate cu totul de nota de căpetenie a iubirii pentru ştiinţă, nota înaltă, clară, puternică.

Şincai, el, n-ar fi scris nici despre muzica turcilor, nici despre antichităţile chirghizilor, nici despre vicisitudinile împărăţiei osmanilor. Pe dînsul îl interesa un lucru: neamul său, depărtatul, gloriosul, eternul său neam roman, de la Roma lui Romul pînă la românii împăratului Francisc şi ai sultanului. Se pasionase pentru ştiinţa aceasta a istoriei, nu pentru că era născut cu un temperament de cercetător, ci pentru că aşa se putea mîndri neamul umilit al toleraţilor, iobagilor, celor afară din lege. Răbdarea sa, munca sa, suferinţele sale, opera şi viaţa sa ardeau, tămîie mirositoare, înaintea altarului naţiei.

Şi, totuşi, tocmai pentru că nu era un chemat, un istoric poet, tocmai pentru că la zvîcnirile inimii sale nu răspundea o orchestraţie complicată a inteligenţei, aceea pe cari o au deschizătorii de cale, creatorii de viaţă, scăpărătorii de idei, de aceea acest martir şi acest fanatic a făcut o carte rece, o carte învăţată, o carte folositoare, dar moartă. Sîngerîndu-şi palmele, adunase din cele patru părţi ale lumii pietrele; dar nu ştia cîntecul tainic prin cari ele se reunesc de la sine şi formează templul. Credea, desigur — şi-i va fi fost dulce munca cu această mîngîiere — că a făcut o carte, şi el o pregătise numai pentru acela cari va fi să vie [316].

[316] Pentru casa lui Şincai, v. „Revista critică-literară", III, p. 99. Asupra lui, mai vezi un scurt articol de Kogălniceanu, în „Foaia pentru minte, inimă şi literatură", 1841, nr. 12. *Ibid.*, 1842—3, interminabile polemici pentru Şincai şi Clain, adecă

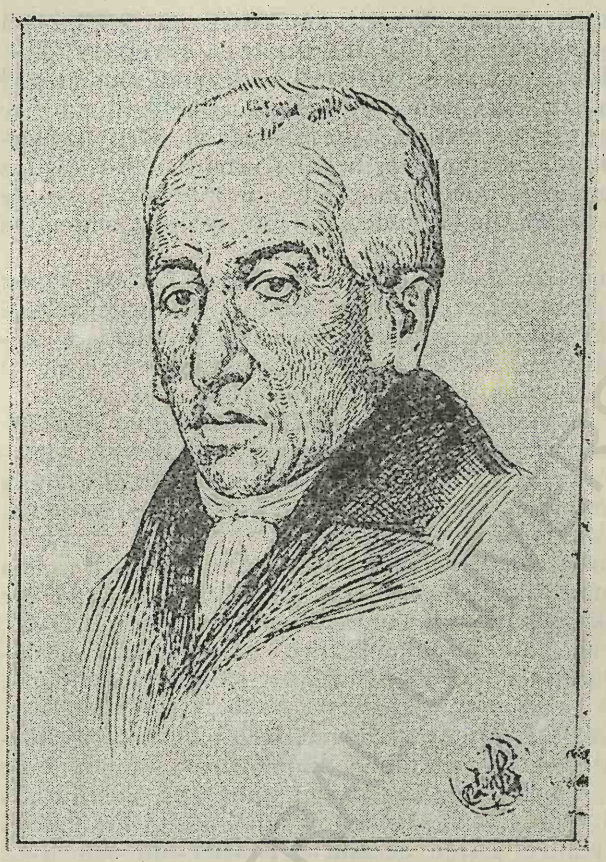

PETRU MAIOR

Biografia lui Petru Maior, al treilea corifeu al istoriografiei ardelene, cel mai tîrziu în manifestarea sa ştiinţifică, cel mai puternic în afirmarea ideilor sale, cel mai filozofic în înţelegerea subiectului său, mai strîns în expunere, mai logic în argumentare, e mai puţin cunoscută decît a celorlalţi doi luptători prin idei pentru cauza poporului românesc.

Aceasta se întîmplă mai mult pentru că cea mai mare parte din viaţa lui s-a petrecut într-o mulţămire umbrită în parohia sa îndepărtată, unde nu-l descoperea prigonirea cari urmări o viaţă întreagă pe tovarăşii săi. Istoria celorlalţi ar fi fost tot aşa de scurtă ca şi a lui, fiind şi ei nişte oameni cu o situaţie modestă, dacă n-ar fi suferinţele lor cari s-o facă

pentru tipărirea operelor lor. Elegia din *Orodias* se află şi în Papiu, *Şincai*, p. 106 şi urm. Locurile despre Clain numai în „Foaia" citată, 1858, p. 126—8. Toată, dar fără note, în Cipariu, *Acte şi fragmente*, p. 273 şi urm. Aici, p. 192 şi urm., locuri din *Cronică*. Papiu a ales, pentru caracteristica scriitorului, toate pasajele semnificative din opera lui capitală, în Şincai.

variată şi mişcătoare. Despre fericirea lui nu putem spune atîtea ca despre nenorocirea celorlalţi.

De altmintrelea, fire mai puţin preocupată de sine, Petru Maior nu dă în ce a scris bogatele amănunte biografice ce se pot culege în opera lui Şincai. Ştim ideile lui, sentimentele ce-l însufleţeau faţă de anumite persoane, căci era un îndărătnic şi înverşunat polemist, cari nu-şi ierta adversarul, nici nu-l făcea să aştepte, dar despre viaţa lui ca om nu se îngrijeşte el să ne informeze decît o singură dată, şi atunci pentru că duşmanii aduseseră în discuţie viaţa sa particulară, pe cari se simţea dator s-o apere.

Nu era ruda lui Grigore Maior, cărturarul vlădică despre cari a mai fost vorba pînă aici. Pe tatăl său îl chema Gheorghe şi era protopop la Căpuşul-de-Cîmpie, unde se va fi născut Petru pe la 1760, căci nici anul naşterii nu-l cunoaştem. Avea cinci fraţi: Dumitru, Ioan, Toader, Mihai, Gheorghe, şi sora, Anişca [317]. A învăţat — ni se spune fără precizare, nefiind de unde să se precizeze — la Oşorheiu, la Cluj, la Blaj, în fine. De aici plecă în 1775 la Roma, pe timpul cînd era încă episcop omonimul său, o dată cu Şincai, decît cari trebuie să fi fost ceva mai tînăr, în aparenţă, însă simţitor mai tînăr de vreme ce fu preferat expres pentru acest motiv ca succesor al lui Clain la tipografia din Buda [318]. Şincai stătu cinci ani acolo şi tot atîţia şi tovarăşul său [319], învăţînd, ca şi Şincai, filozofia şi teologia. Şi el rămase la întors un an la Viena, dar se ocupă cu studiul dreptului canonic.

Revenind în patrie, el primi, prin 1780, locul de profesor de logică, metafizică şi drept natural la şcoala superioară din Blaj, fiind în aceeaşi vreme onorat de la început, puţin după hirotonire, cu titlul de protopop, trecînd însă întîi în regulă prin gradele inferioare de subdiacon, diacon şi preot [320]. Primise şi rasa de călugăr, pe cari o purtă pînă în 1784, cînd vroi a o părăsi o dată cu tovarăşii săi de opinii Samuil Clain şi Şincai.

În curînd, după patru ani de profesorat, i se dădu administraţia bisericească a provinciei Gurghiului şi Reghinului. Locul nu era strălucit din punct de vedere material: treizeci de florini pe lună, din cari trebuia să dea zece cîntăreţului. Dar zelosul tînăr cleric îşi găsi aici altfel de mulţămire. Abia începea să se răspîndească lumina în poporul românesc, abia se întemeiau şcolile de stat, abia scînteia ici şi colo conştiinţa naţională, chiar între românii culţi, între răspînditorii cunoştinţelor şi păstorii sufleteşti. Erau încă, ne spune Maior, preoţi ce nu ştiau să scrie şi chiar protopopi cari nu puteau pune o iscălitură. Cît despre instrucţia poporenilor, ea era cu desăvîrşire neglijată.

---

[317] Marienescu, *Petru Maior*, 1883; discurs de recepţie la Academia Română. E însemnat mai ales prin documentele din *Apendice*, cari privesc timpul cînd Maior era cenzor la Buda.

[318] V. mai sus biografia lui Şincai.

[319] Răspunsul lui Petru Maior la *Cîrtire*; Rev. critică-literară", II, p. 125.

[320] *Ibid.*, p. 125—6.

El, învățatul protopop, cari absolvise colegiul Propagandei la Roma și înaltele școli împărătești, din Viena, nu se simțea chemat numai să facă economii din cei douăzeci de florini pe lună, pe cari se găsi cine să i-i invidieze. Își ocupă viața cu o îndoită activitate. Una educativă: luminarea provinciei sale, alta științifică: adunarea de material pentru lucrările istorice pe cari le avea în vedere pentru mai tîrziu.

Pentru cel dintîi scop, el nu se mulțămi numai să învețe canoanele pe tinerii preoți, ce se întorceau din seminarul superior de la Liov, unde fusese strămutată, pentru a se stinge acolo, școala de popi uniți de la Sf. Barbara. Își simțea o mai largă chemare de dascăl și vedea ucenicii săi fireşti în toți copiii credincioșilor încredințați îngrijirilor sale spirituale. Ne spune el însuși, povestind spre apărarea sa viața pe cari o dusese ca protopop, cum trimetea pe flăcăi și fete „la diacul bisericii, a învăța lucrurile cele creștinești", cum impunea părinților să supravegheze acasă învățătura copiilor lor. Cu aceștia ținea însuși, în vizitele sale de protopop, „examen" prin sate și astfel făcea cultura înțeleasă și iubită și de cei în vîrstă, *dumerea* cum scrie, și *bătrînii ca să învețe*.

„Vara umbla pe cîmpuri, prin păduri, unde știa că sînt adunați pruncii a paște vitele și, văzîndu-i, îi striga la dînsul; cari, cunoscîndu-l îndată, alergau toți acolo, și el îi întreba cele ce au învățat și de nou îi învăța și-i lumina, avînd osebită dulceață de a băilui cu pruncii, pentru cari a tuturor era iubit... Atîta au fost aprins Petru Maior voia pruncilor spre învățătură, cît pruncii uitase jucăriile sale și, cînd se întîlneau la uliță, tot de învățătură grăiau și se întrebau unul pe altul. Fetele ceale mari încă, adunate la șezătoare a toarce, în loc de obișnuitele nebunii, despre învățătura lucrurilor celor sfinte povesteau și se întrebau. Atîta au fost întru întîi prostia oamenilor acelora în treaba învățăturii acesteia, cît unii, ca cînd ar fi venit o nevoie mare pe sat, așa și pînă la domnii locurilor au ajuns cu plînsoare asupra protopopului, ca să-i scutească de învățătură. Iară după aceea, văzînd nu numai pre fiii, ci prin dînșii și pre sine însuși învățați în cele trebuincioase, i-au iertat de păcate, lui Petre Maior și părinților lui ce l-au făcut. Așa s-au purtat Petru Maior cu învățătura pre locurile acele" [321].

Spre alte locuri mai înalte nu-l ducea gîndul. Era mulțămit, suprema înțelepciune și suprema fericire în viață, cu sarcina pe cari o avea și era cu dragoste față de dînsa, căutînd să o îndeplinească după puteri. I se oferi locul de vicar la Hațeg, dar îl refuză. Iar, cînd noul episcop, numit după retragerea, la 1782, a lui Grigore Maior, Bob, se înconjură de o curte de canonici, el nu-și făcu sînge rău pentru că nu fu cuprins între aceștia. Se știa vrednic și era de părere că acolo la Blaj, pentru a crește strălucirea rezidenței metropolitane, trebuia să se concentreze viața politică deopotrivă cu viața culturală a neamului: „Ce cuget de a se îndeplini este mai bun, mai cuviințat, mai folositor și în partea sufletului și în partea trupului decît a socoti, a ajuta și în tot chipul a părteni pre acei

[321] Răspunsul la *Cîrtire*, p. 127 și urm.

bărbaţi învăţaţi şi cu idee chiare, descurcate, răsfirate, cari au rîvnă a scrie cărţi de mîntuirea sufletului şi de cultură, ca să nu se îngroape în pămînt, din lipsa mijlocirilor, acelea mari talanturi, cari sînt în clerul unit din Ardeal? [322]" Dar, de vreme ce vlădica avea alte păreri în această privinţă şi, cînd îi stăteau la îndemînă oameni ca Şincai, Clain, Petru Maior — cari nu lăsară călugăria decît după ce putură judeca dispoziţiile noului episcop unit — prefera pe cei doi Caian, pe Avram Miheşi şi pe Dimitrie Vaida, protopopului din Reghin nu-i rămînea decît să tacă, dispreţuind. „Au rîs — scrie el despre sine, în justificarea atît de des citată —, după cum îi este obiceiul în unele ca aceste, măcar că la toţi alţii au făcut sînge rău, ba şi cei străini s-au scandalizat, cînd au auzit că Petru Maior n-au fost ales între noii canonici" [323]. Dar păstra păreri statornice despre Bob şi, dacă n-a dat răspunsurile „cu prea ascuţit condeiu", de cari a fost învinuit, nu se sfii să facă aceste păreri a pătrunde adesea pînă la urechile aceluia pe cari-l priveau şi cari nu-l ierta niciodată. Şi Maior, ca şi ceilalţi doi şefi ai şcolii ardelene, şi din aceleaşi motive cu dînşii, se îndepărtă de episcop, pentru a considera ca adevăratul patron al inteligenţei româneşti pe Darabant şi apoi, după moartea acestuia, pe succesorul lui în Scaunul din Orade, Samuil Vulcan.

În 1804, îl vedem scriind din Reghinul unguresc, unde era paroh, avînd şi sarcina de protopop. La Reghinul săsesc trecu în 1805 [324].

Aceasta a fost viaţa externă a lui Petru Maior pînă la plecarea sa la Buda, în 1809, unde-l aştepta o altă activitate.

În acelaşi timp însă, cînd răspîndea cu zel şi sîrguinţă lumina între românii săi, Petru Maior se ocupa şi de lucrări literare, pentru cari avea şi talentul şi pregătirea la nevoie. Încă înainte de plecarea sa la Roma, de tot tînăr, el începuse a culege mărturii orale asupra trecutului bisericii române din Ardeal. Întreba pe „bărbaţii vechi de zile" şi-i făcea să povestească „despre lucrurile de demult". „Din pruncie auzea, arăta el, bucuros pre bătrîni, cînd grăia despre lucruri vechi ale besearicei şi ale vlădicilor, în tinereaţele sale văzute sau şi de la părinţii lor auzite". Între informatorii săi, el citează pe unul, mort în 1776, centenarul [325] preot Ursu, din Ibăneşti, în protopopia sa, cari pînă la vîrsta sa „memoria nescăzută şi toate simţirile întregi" le păstrase, „numai picioarele îi cam slăbise şi sprînceanele îi acoperea ochii" [326].

Aduna şi izvoare scrise, în acea vreme şi pe urmă, după stabilirea sa ca protopop: orice „hîrtiuţă în cari era scrise lucruri de ale besearicei românilor din Ardeal unde lăcuia" [327]. În adevăr, de la episcopie nu i se comunică nimic, şi un preot cari întrebă despre documente istorice în sinodul de la 1792 căpătă răspunsul că în arhive nu se păstrează nimic însemnat.

---

[322] *Ibid.*, p. 136.
[323] P. 131.
[324] Acte de la Propagandă, comunicate de I. Bianu. Cu aceasta nu se potriveşte legenda, raportată de Al. Grama, *Ist. bisericii unite*, p. 204.
[325] Moare la 118 ani.
[326] *Istoria biscaricei românilor*, prefaţă.
[327] *Ibid.*

Totuşi un pachet, rătăcit la un demnitar al Curţii episcopale, trecu, spre cercetare, în mîinile lui Maior, de la cari nu-l mai ceru nimeni înapoi. „Sfinţia sa Caian — e vorba de Dimitrie Caian, notar al clerului, profesor de morală la Blaj, fost protopop supt vlădica Grigore, fost student în teologie la Viena [328] — atîta au fost de bun, cît aceale scumpe scule pînă în ziua de astăzi nu le-au mai cerut înapoi de la mine, ca să le pună iarăşi în arhive, de unde fusese scoase. Eu încă, întru aceaste stări împrejur ale Blajului, am socotit că mai fără primejdie vor fi la mine părinteştile aceale scule decît la aceia la cari nu sînt nici într-un preţ : numai cît la vr-o cîţva prieteni am descoperit lucrul, pentru ca, de s-ar întîmpla să mor, să se ştie că acealea scrisori se ţin de archivul vlădicei uniţilor" [329]. De aici, din „mormînturi şi scripturi cari din archivurile vlădiciei uniţilor şi a episcopiei neuniţilor" — unde, pe lîngă Aron Budai, va fi întîmpinat o mai bună primire — „din Ardeal şi de pe airea adunate" [330], a cules el lucruri pe cari nu le putea şti din tradiţia orală, umbrită de timp şi neprecisă.

Maior n-avea, ca Şincai şi Clain, pentru a-şi îmbogăţi cunoştinţele şi a le lămuri, convorbirile prietenilor cărturari şi ale învăţaţilor străini. Dintre aceştia din urmă, a avut relaţii numai cu Sulzer, pe cari întîmplarea l-a adus, cu regimentul lui, la Reghin, unde vorbea adeseori cu Maior despre lucruri cari-i interesau pe amîndoi, din motive ce nu erau totdeauna aceleaşi. În Sulzer, patriotul român a văzut un egoist înăcrit de neizbînda silinţelor sale pentru o situaţie mai bună, un vanitos cari sîngera la cea mai mică atingere adusă persoanei sale, un cugetător cu iubire pentru clădirile înalte de teorii strălucitoare pe cari le rezema pe orice fel de material, cu riscul de a le vedea însuşi năruindu-se.

El descrie astfel legăturile sale cu auditorul sviţerian : „Eu pre Franţiscus-Iosefus Sulţer l-am cunoscut foarte bine, trăind cu dînsul trei ani în oraşul Sas-Reghin unde el era auditor la reghementul dragonilor Savoiani". Îl vedea adesea, la „cortelul" lui şi, „în casa parochiei. Era om neîndestulat cu soarta sa, crezîndu-se a fi vrednic de mai mare pîine şi, fiindcă muiarea şi ceale două fete ce avea nu le putea ţinea cu acea pompă cu carea dorea, se necăjia. Avea unul fiu, cadet în acel regiment... Om era de prejudecăţi cuprins şi apăsat", stăpînit cu totul de idei preconcepute, în stare, în răpeziciunea cu care trăgea concluziile, să condamne un neam întreg după suferinţele ce i-ar fi pricinuit o persoană [331]. Odată Maior îi povesti „un lucru, încă în pruncia sa din veşti pustii auzit".

---

328 V a i d a, *Discursurile către Bob*, p. 1. nota.

329 *Ibid.* Cf. şi p. 360.

330 *Ibid.*

331 V. şi ce zice în aceeaşi *Istorie pentru început*, p. 48 : „Dară sînt unii care, mîniindu-să pre unul sau pre altul dintru o ghintă, nu se sfiesc a lua urgie şi a defăima toată ghinta, cît e de mare. Cunoscut-am unul, care, mergînd în Ţara-Românească cu nădejde că toţi românii i se vor închina ca unui nu ştiu ce, ci, neştiind el limba românească, nu putu dobîndi nici o dregătorie. De unde ieşind mînios, n-au ştiut cu ce să strice mai tare românilor şi să-i micşoreze, fără a stîrni minciună neauzită pînă aci, şi o deade la stampă". Minciuna adecă, pusă în circulaţie de Sulzer nemulţămitul, că românii ar fi părăsit cîndva pămîntul în cari-i aşezase cucerirea strămoşilor.

Şi, lucrul potrivindu-se cu oarecare păreri ale lui Sulzer, el îl şi scrise „în istoria Ardealului, carea atunci o alcătuia". Toate silinţele, toate asigurările că a fost rău înţeles, că informaţia nu merită a fi invocată ca argument istoric fură zădarnice, şi aceasta „fiindcă spusa cea dintîi fusese după gustul lui". Şi altă dată, scrie Maior, „el tăgădui înaintea mea că se afla nobili români în comitaturi, măcar că în însăşi vecinătatea Sasreghinului sînt mai mulţi români stăpînitori de moşii" [332]. De altfel, Sulzer nu ştia româneşte şi, cînd protopopul vorbea în această limbă cu soţia lui, „Sască din Braşov" [333], el nu răspundea nimic: înţelegea numai prin cunoştinţa ce avea de limbile latină şi italiană şi prin explicaţiile ce-i dădea nevasta. L-a văzut, termină Maior, plecînd „cu mai sus lăudatul reghement a doua oară, după făcuta pace cu turcii, către Ţara Românească, unde au şi murit atunci, de lingoare, la Piteşti", şi i s-a părut la despărţire mai dezgustat decît oricînd, nici voind să mai audă de mîngîierea ce-i putea veni din cărţile ce lucra şi din numele ce putea găsi de la dînsele [334].

În Reghin scrise Maior cele dintîi opere istorice şi teologice ale sale, pe cari nu caută însă niciodată să le publice. În *Protopopadichia* sa, „adecă putearea, drepturile sau privileghioanele protopopilor celor româneşti în Ardeal", scrisă în 1795, din cari s-au tipărit numai fragmente într-o gazetă din 1865—6 [335], el vorbea despre acei „chorepiscopi" pe cari-i găsise în izvoare şi în cari vedea predecesorii protopopilor români din timpurile următoare: el arăta, pe baza acelor cercetări, „toate căderile ceale din nepomenita vreame ale protopopilor din Ardeal" [336]. Această întinsă scriere de polemică şi istorie de instituţii, cuprinzînd 249 de pagini în 8°, a fost compusă cînd Grigore Maior nu mai era episcop la Blaj; totuşi, ea nu cuprinde nici un atac împotriva politicii lui Bob şi caracterului vlădicăi.

Scrierea a fost provocată de evenimente petrecute în anul 1793, cînd — ne spune tot Maior, în *Istoria bisericii* — Bob încercă să răpească în sinod ce drepturi mai rămăsese chorepiscopilor-protopopi [337], pe cari „papistaşii" îi numesc arhidiaconi, cum — trebuie să constatăm — se califică însuşi în respectuoasa şi neîntrerupta lui corespondenţă cu Propaganda din Roma. Şi, de altmintrelea, el se supuse „judecăţii săborniceşti şi apostoliceştii maicii Besearici", pentru greşelile ce a putut face [338].

---

[332] *Reflexiones*, în anexa la ed. din 1834 a *Ist. rom.*, trad. de Bojinca.

[333] Cf. Sulzer, II, p. 101.

[334] *Ibid.*, prefaţa.

[335] *Sionul român* din Budapesta, de Gh. Silaşi. Pentru ms., la Blaj, v. Densusianu. *Raport*, p. 219. Există şi o copie veche, tot acolo. În *Sion* a ieşit în curs de doi ani cea mai mare parte, dar primele numere ale ziarului nu se pot găsi uşor.

[336] Se gîndise un moment să reproducă partea istorică din această pledoarie în *Istoria pentru început:* „Poate doară acelea ce sînt pentru chorepiscopi din „Protopopadichie" le voi adăuga la capătul istoriei acesteea, pentru mai adeverită cunoaştere a credinţelor protopopeşti"; p. 278. Dar n-a făcut-o poate din cauza proporţiilor ce a luat *Istoria*. În schimb, cea mai mare parte din lucrare a trecut în *Istoria bisericească*.

[337] P. 305.

[338] Despre „Protopadichie" se ocupă, ici şi colo, Al. Grama, în *Instituţiunile calvineşti în biserica românească din Ardeal*, Blaj, 1895.

La 1783 încă, deci cu mulți ani înainte, el compuse o altă scriere de polemică bisericească, fără elemente istorice, pe cari o vom analiza aici pentru însemnătatea ce o are în privința ideilor lui Maior asupra unirii, sensului și hotarelor ei neapărate. Se cheamă *Procanon, ce cuprinde în sine ceale ce sînt de lipsă, spre înțelesul cel deplin și desăvîrșit al canoanelor și a toată tocmeala bisericească, spre folosul mai cu samă a românilor* [339].

E îndreptată contra ultramontanilor *Italienilor*, luxoși, corupți, superstițioși, lacomi de putere, și contra italianizanților dintre români, asupra cărora șederea la Roma a exercitat o influență decivisă, nu în sens național, ci în sens bisericesc. „Ba și acuma se află, scrie el despre aceștia, întîi și prin părțile noastre, cari, învățînd la Roma teologhia, socotesc că numai acelea sînt adevărate carea le-au auzit la Roma, și doar singule și l-ar vărsa pentru monarchia papei. O, de-ar fi apărat Dumnezeu neamul românesc de acest feliu de oameni învățați și teologi, care numai cu autentie, cu țiful și cu vîlfa ce au în haine și în locul lăcașului său vrau să învingă pe toți ; de spun ceva de la Roma, să taci, să înlemnești, să căști gura ! De arăți din Sfinții Părinți, din soboare și din istoria cea veche a besericii asupra părerilor lor, îndată ești schismatic și mai rău decît ereticii. Trebuie înaintea acestora toți să pleace capetele, să-i chemi robi, domnule, Măria Ta, și alte titluri ce se împotrivesc cinului călugăresc. Și, în acestea lucrînd, li se pare că atunci țin mai tare canoanele bisericești și aduc slujbă lui Dumnezeu. O vremi, o obiceiuri ! Dar Romei încă din vreamurile ceale de mult începuse a-i răsări coarnele“ [340].

Din această citație se vede în ce ton e scrisă cartea ; în acel ton energic, necruțător, pe cari Petru Maior îl întrebuințează în scrierile sale de luptă, adică în toate scrierile sale, amestecîndu-l, ceea ce nu poate face Șincai, la cari acest ton aspru displace, cu ironie și întrebuințîndu-l pentru a exprima o argumentare puternică, strînsă, învingătoare. Protopop unit, dacă nu rudă de episcop unit — Grigore Maior trăia încă la 1783, deși nu mai păstorea la Blaj [341] —, el atacă toate caracterele ce au deosebit și deosebesc doctrina ultramontană, făcîndu-i în aceeași vreme tăria de fapt și slăbiciunea față de cugetarea omenească liberă și logică. El lovește cu înverșunare în doctrina infailibității pontificale, proclamînd că biserica e „nesmîntnică“ și nu șeful ei, precum au dovedit chiar și catolicii de aiurea decît din Italia, vînturînd cîte argumente au fost aduse de „italieni“. Infailibitatea i se pare contrară oricărei judecăți sănătoase. „Aceasta nu

---

[339] S-a descoperit de C. Erbiceanu, într-un ms. fără sfîrșit și s-a tipărit în „Biserica ortodoxă“ din 1894 ; există și un tiraj aparte.

[340] P. 47 din tirajul aparte.

[341] Testamentul său s-a tipărit în Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 39 și urm. El poartă data de 29 decembrie 1784. În el se pomenește sora, Domnica, sepultura familiei, de la „Tușnad-Szarvad“ ; se lasă ceva și școlarilor pentru „hîrtie, cărți, încălțăminte“. De vreo rudă cu numele de Petru însă nu se vorbește.

e credinţă, ci superstiţie şi cimilitură bătrînească... Adevărat, de-ar fi papa nesmîntnic, la ce ne mai rumpem capetele cu atîtea învăţături, la ce ne cheltuim bogăţiile pentru cumpăratul cărţilor şi cu primejdia vieţii a ne slobozi pe mare, spre cîştigarea ştiinţei ; destul ar fi să scrii la Roma, ca de acolo, prin o epistolie, prin o bulă să-ţi vie toată ştiinţa dogmaticească" [342]. Sinoadele n-ar mai folosi şi n-ar fi folosit niciodată la nimic, căci pentru ce să se sfătuiască cu alţii acela cari are încredinţarea, împărtăşită şi de ceilalţi, că nu poate greşi ? [343]

Maior e şi contra supremaţiei ierarhice absolute a papei în biserică. Îi contestă dreptul de a convoca el sinoadele, cari, reprezentînd biserica, îi sînt superioare, de a prezida în ele, de a lua cel dintîi cuvîntul [344]. Dar mai ales tăgăduieşte cu energie îndreptăţirea pretenţiilor pontificale la dominaţia universală, la monarhia unică asupra creştinătăţii, pretenţii pe cari le-au respins mai ales „nemţii" cu împăraţii lor, fără de rezistenţa, biruitoare la urmă, a cărora, acum „tocmai comedie ar fi din beserica lui Dumnezeu" [345]. După ce discută de aproape lucrul, el îşi probozeşte adversarul în această formă naivă : „Cum dar tu, Talianule, zici că papa are putere şi spre ceale vremelnice [346] ?" După cari el aseamănă pretenţia suveranului spiritual de a înlocui pe cel temporar pe temeiul superiorităţii, admisibile, a puterii sale asupra puterii aceluia cu pretenţia unui zugrav, cari, rezemîndu-se pe caracterul mai înalt al artei sale, ar avea ideea de a coase ghetele cizmarului. „Au pentru că zugrăvia iaste mai de cinste şi mai înaltă decît cizmăria, cizmarul va fi supus zugravului [347] ?" E păcat că n-avem întreagă această lucrare, pentru că polemici duse în acest ton şi cu această vioiciune simpatică nu obosesc şi nu dezgustă niciodată, oricare ar fi obiectul şi chiar scopul lor [348].

Episcopul Bob era însă un latinizant, nu atîta din convingere, ci de frică şi de ambiţie, pentru că i se părea că inovaţiile latine ar fi o bună recomandaţie faţă de înaltul guvern. Relaţiile dintre Maior şi ierarhul său trebuiră să se înăsprească din ce în ce mai mult. Şi poate persecuţia s-ar fi năpustit şi asupra imprudentului şi neascultătorului protopop din Reghin, dacă el n-ar fi căpătat un adăpost sigur pentru restul zilelor sale la Buda.

Murind cenzorul Clain, direcţia tipografiei din Buda ceru vicarului de la Oradea Mare să i se recomande un înlocuitor. Se propuse Ioan Corneli, canonic şi preposit la această episcopie, un om de vîrsta lui Maior, căci

---

[342] P. 66.
[343] *Ibid.*
[344] P. 74.
[345] P. 51.
[346] P. 69.
[347] P. 74.
[348] Maior citează aici din greceşte — p. 52 —, se referă la Tertulian — p. 57 — şi la *Istoria eclesiastică* a lui Fleury, tradusă de Clain : „istoria lui Fleury Frîncul, carea acum pe rumânie o au întors întru totul învăţatul Samoil Clain" ; p. 41.

se născuse la 20 mai 1757 [349]. Era un cleric luminat, un excelent patriot şi, ca şi Maior, un luptător pentru scrierea cu litere latine [350].

Fu numit, dar nu se prezentă să-şi ocupe locul nici pînă la 3 august 1807. Atunci, înştiinţat de această zăbavă şi probabil şi de motivele ei, Maior petiţionă el, invocînd cunoaşterea adîncită a limbii sale materne, studiile de filozofie şi teologie făcute la Roma, cele de drept canonic din Viena, postul de profesor de filozofie şi teologie ce ocupase la Blaj, cunoştinţele sale de economie rurală, cari i-ar putea deci permite să alcătuiască lucrări utile pentru ţărănimea românească, ştiinţa sa de latineşte, italieneşte şi greceşte, afară de limbile uzitate în împărăţie [351]. Vulcan, noul episcop orădean, om „foarte văzut" în cercurile oficiale [352], puse să se redacteze o nouă recomandare, pentru persoana protopopului de la Reghin, la 30 septembrie. Ea fu înnoită, după o nouă suplică a lui Maior, la 13 iunie 1808 [353] şi la 29 octombrie episcopul putea să anunţe protejatului său reuşita, invitînd şi pe Bob a trimite la Buda pe clericul cari-i era supus în ordinea ierarhică. Acesta declară în scris şi oral că nu înţelege să renunţe pentru aceasta la parohie, nici la protopopie [354].

Maior cari scria la Roma că e gata de drum, la 1 decembrie [355], plecă din Reghin la 30 ianuarie 1809 [356], lăsîndu-şi averea [357], cărţile la fratele său Mihai [358]. Sosea la 7 martie la Buda.

Aici petrecu doisprezece ani, în mijlocul ocupaţiilor sale de cenzor şi corector, în mijlocul îndeletnicirilor sale literare, pe cari nu le urmase niciodată cu atîta activitate. Îşi aduna în biblioteci notiţe de prin izvoare, pe cari nu le avuse înainte la îndemînă în Ardealul lipsit de biblioteci şi unde nu-i lăsau timp datoriile lui multiple de protopop [359]. Asculta uneori ce-i spuneau la Universitatea din Pesta „dascălii istoriei", „ungurii cei

---

[349] A murit la 3 septembrie 1848. Datele acestea le luăm din Densusianu, *Raport*, p. 113, nota 15. O scrisoare a lui, cu iubitele sale litere latine, din 9 octombrie 1815, Buda, în *Unirea*, *l.c.*, p. 59. E menţionat în ea şi „dl. Maior". Era un fiu de preot sărac şi în anii de corespondenţă cu Clain el vorbeşte de bătrîna sa mamă, pe cari domnul satului o gonise şi cari venise să-şi adăpostească sărăcia în sărăcia lui. Avuse şi un frate.

[350] Consultat, în urma unei adrese a guvernului în privinţa unei norme pentru alfabetul cirilic, de Capitolul orădean, el răspunse printr-un lung şi entuziast memoriu latin ce se păstrează încă în Bibl. episcopală din Oradea.

[351] Marienescu, *op. cit.*, p. 47, 49, 51—2.

[352] Continuarea *Istoriei bisericii*, în Cipariu, *Acte şi fragmente*, p. 145 şi urm.

[353] P. 53.

[354] *Ibid.*, p. 55—6. Numirea s-a făcut la 2 septembrie; v. şi Bunea, art. *Maior*, în *Enciclopedia română*.

[355] *Răspuns*, p. 128.

[356] Copie comunicată de I. Bianu. „Sicut porro antehac", se ceteşte „pro mediocritate talenti caelitus mihi donati, ore, it deinceps scriptis, per Dei gratiam, catholicam fidem propagare non deero". Şi la 19 ianuarie 1816, el vorbeşte de predicaţiile din tinereţe prin care cîştiga parohii întregi pentru unire şi de cărţile de predică, ce a tipărit apoi (colecţia Bianu).

[357] *Răspuns*, p. 57.

[358] Testamentul lui P. Maior, în Cipariu, *Archivu*, p. 390 şi urm.

[359] „Acum la aceaste bătrîneţe, din mila împărăţiei sînt în stare ca aceia, unde biblioteci sînt multe şi bogate". *Ist. bis. rom.*, prefaţă.

înţelepţi şi iubitori de adevăr“ [360]. Sau stătea de vorbă, discuta probleme de filologie, rezolva greutăţi etimologice cu preotul bisericii româneşti, Alexandru Teodorovici, un bănăţean, om foarte harnic şi iubitor de neam. Undeva, acesta ne vorbeşte astfel de bătrînul cărturar, pentru care avea iubire şi admiraţie, cu cît îl cunoştea mai bine [361]: „Singur un bătrîn, prea cinstitul domn Petru Maior, protopopul Gurghiului din Ardeal şi la crăescul consiliu locumtenenţiale al Ungariei crăesc a cărţilor revizor, încă cu lucrul nu au încetat. De patru ani de cînd sînt eu aici în Peşta paroh, mult au lucrat pentru neam. Întîi au făcut frumoase şi folositoare propovedanii la îngropăciunea morţilor. A doao, asemenea folositoare didachii, pentru creaşterea fiilor. A treia, prediche la toate duminicile şi sărbătorile anului. A patra, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia.* Iară acum lucră la *Istoria bisericii româneşti.* Ceale patru mai sus numite au eşit din tipariu, iar această despre urmă cît mai curînd e gata a o da în tipariu, numai să poată căpăta bani ca să plătească ceale pînă acum tipărite, că, de ar cumpăra românii noştri cu acea rîvnă cărţile ceale lor folositoare, cu cari el le-au lucrat, multe alte cărţi neamului românesc folositoare am putea nădăjdui de la bătrînul acesta“ [362].

Cînd Teodorovici scria aceste rînduri călduroase, Petru Maior era bolnăvicios şi pomenea în prefaţa *Istoriei bisericii românilor* de „schimbarea sănătăţii, carea adesea ori îl zăhăia întru această climă“. Totuşi continuă să lucreze cu aceeaşi hărnicie ca şi înainte şi cît stătu la Buda nu-l vedem odihnindu-se. La 29 noiembrie 1820, ni se spune că el era „în grija medicilor“ [363]. Pe atunci îşi va fi făcut testamentul, prin cari-şi lăsa averea nepotului Ioan, fiul lui Mihai, fratele mort, şi al Anei Papp, sau, în lipsa acestuia, lui Petru, fiul fratelui celui mai mare, Ioan, şi paroh unit la Ölves. Dintre cărţi, el alegea pe cele bisericeşti, cari trebuiau date bisericii din Reghin, pe cele oprite „eretice“, pe cari le lăsa mănăstirii din Blaj, vechea Biblie şi vechea Evanghelie, care erau să rămîie în biblioteca tipografiei, pentru folosul corectorilor, succesorii săi. El crea în sfîrşit şi burse pentru şcolari săraci [364].

Muri pe neaşteptate [365], în dimineaţa zilei de 14 februarie 1821, şi nu fu îngropat la biserica românească din Buda, nici de prietenul său parohul Teodorovici, ci la catolici [366].

---

[360] *Ist. p. începp. rom.*, p. 114.

[361] *Moralnice sentenţii*, Buda, 1813, prefaţa.

[362] O scrisoare a lui Maior către dr. Vasile Pop pentru teza acestuia *De funeribus Valachorum* poartă data de 11 februarie 1817. O găsim în *Archivu*, p. 393—4. Scrisori către Propagandă sînt în colecţia Bianu, pînă la 9 noiembrie 1820. Scrisorile către Corneli, cari merg pînă în anul 1812 sînt scurte scrisori de afaceri, fără multă importanţă. Se păstrează în Bibl. episcopiei din Oradea.

[363] Marienescu, *l.c.*, p. 67. Scrisoarea către Propagandă din 29 e scrisă într-o slovă tremurată.

[364] Testamentul, în Cipariu, *Archivu*, p. 390 şi urm. N-are dată. Manuscrisele sale le menţionează şi în *Animadversiones*.

[365] *Opinione citius.*

[366] *Archivu*, p. 518—9. Pentru viaţa şi opera lui Maior, călduroasa schiţă a lui G. Bogdan Duică (Cernăuţi, 1893).

Activitatea lui Petru Maior de la 1809 pînă la 1821, cea mai bogată perioadă din munca sa literară, se îndreptă spre trei scopuri. Să alcătuiască lucrări folositoare clerului şi poporului său românesc, să ducă la bun capăt dicţionarul cel mare al limbii reformate şi să expuie în opere istorice ce idei îşi formase asupra trecutului poporului român şi bisericii sale.

Pentru cel dintîi scop, el scoase de supt tipar în 1809 două prelucrări, cari se deosebesc prin limba lor nervoasă şi energică: *Propovedaniile la îngropăciunea oamenilor morţi*, menite să înlocuiască cartea cu acelaşi titlul a lui Clain, şi *Didachiile adică învăţăturile pentru creşterea fiilor, la îngropăciunea pruncilor morţi* [367].

În 1811 urmară *Predice sau învăţături la toate duminicile şi sărbătorile*, altă culegere, în trei broşure, pentru că „mai lesne se poate purta în mîini, şi în casă şi afară în grădină, sau orice în alt loc, unde de multe ori sînt strîmtoraţi (preoţii), pentru sunetul pruncilor, a eşi cînd vreau să înveaţe" [368]. Între aceste cărţi de moralizare se poate socoti, în sfîrşit, şi traducerea lui *Télémaque*, apărută în 1818, după o traducere italiană a originalului francez [369].

Poate tot de dînsul, sau prin îndemnul lui măcar, se tipăriră traduceri şi prelucrări privitoare la viaţa ţăranului şi ocupaţiile lui. Astfel, în 1806, *Povăţuirea către economia de cîmp*, în 1812, *Învăţătura pentru prăsirea pomilor*, tradusă după Haintl, la 1816, *Învăţătura pentru ferirea şi doftoriia boalelor* (la vite) [370]. Ştim că astfel de publicaţii intrau în planurile lui Maior, cînd cerea locul din Buda.

Activitatea roditoare a lui Maior pentru dicţionar este apreciată aiurea, în această carte. Nici lui nu-i era dat să-l vadă complet şi dat la tipar.

Aici ne interesează însă activitatea lui istorică, cea mai însemnată şi mai folositoare neamului.

Operele istorice ale lui Petru Maior se deosebesc din toate punctele de vedere, afară de acela al tendinţei, de opera la lucrarea căreia Şincai a întrebuinţat cea mai mare parte din viaţa sa. Ele au fost lucrate repede, fără ca pentru aceasta ele să fie nişte opere pripite. Asupra problemelor pe cari le discută şi le rezolvă totdeauna original, cugetătorul se gîndise o viaţă întreagă, în jurul lor gravitase toată viaţa lui intelectuală şi, cînd a fost destul timp liber pentru redacţie, aceasta s-a făcut fără greutate.

---

[367] Prima are patruzeci de bucăţi, aceasta numai cincisprezece. Cu ambele se laudă Maior la Roma (9 ianuarie 1816). Colecţia Bianu.

[368] Pentru vînzarea acestor cărţi, v. corespondenţa lui Maior cu episcopul neunit Moga, cari scria trist: „măcar că neguţătoria cu cărţi în vremile de acum nu ştiu ce să zic, mai ales la români"; Ciparíu, *Archivu*, p. 518—9.

[369] Întîmplările lui Telemah, fiul lui Ulise (Odiseus), întocmite de Fenelon, arhiepiscopul Cambrei; acum întîi de pre limba italienească pre limba românească prefăcute de P. Maior de Dicio-Sîmartin, protopop şi crăescu revizor a cărţilor; Buda, în 8°. Îmi aduc aminte că am aflat şi menţiunea unei traduceri româneşti anterioare, rămase în manuscript.

[370] În prefaţă, cetitorii sînt rugaţi a nu se scandaliza de neologisme, autorii fiind datori să îmbogăţească limba. Pentru asemenea tipărituri, v. şi dr. Sartori, *Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur der österreichischen Kaiserthums*, Viena, 1830, I, p. 177.

К А П Ѣ Т Ж Ю.

Пѣнтрꙋ дескълекаре Ромꙟнилѡр ꙟ Дакїа.

§. а.

Рѫсбоаеле, каре леꙋ авꙋт Ромꙟнїй кꙋ Дакїй ꙟнаинте де Траїан.

Дакїй ꙟкъ дин зилеле лꙋй Їꙋлїꙋс Кесар ꙟтꙟта ера прїн ꙟпъръцїи Ромꙟнилѡр кꙋ челе десе але лѡр ръсбꙟтїри шѝ прадъ чи фъчѣ ꙟ Өракїа, ꙟ Іллирик шѝ ꙟтрꙋ алте ꙟвечинате църи але ꙟпъръцїи Ромꙟнилѡр, кꙟт Їꙋлїꙋс Кесар Капꙋл Ромꙟнилѡр дꙋпъ оучидере лꙋй Помпїꙋ протившикꙋлꙋй съꙋ, шѝ дꙋпъ стинџере Помпїанилѡр ръмъшице, ꙟторнꙟндꙋсе ла Рома, кꙋ тре ꙟачести, кꙋм скрїе Свитонїꙋс ꙟ вїаца лꙋй Їꙋлїꙋс Кесар, се гътѣ съй ꙟфрꙟнгъ, шѝ съй контенѣскъ. а) Де каре прималаи ꙟтꙟмплата а лꙋй Їꙋлїꙋс Кесар фъръ де време оучидере прин Ромꙟнїй фъкꙋтъ ꙟй скъпъ пре Дакїй.

Пре

a) Dacos, qui se in Pontum, et Thraciam effuderant, coercere, mox Parthis inferre bellum per Armeniam minorem, nec, nisi ante expertos aggredi praelio. Talia agentem, atque meditantem mors praevenit. Suetonius in Iulio Caesare.

ISTORIA ÎNCEPUTURILOR ROMÂNILOR I

Tot sistemul de idei era cristalizat în minte, înainte de a fi exprimat prin vorbe. Acestea au venit deci foarte uşor, de la sine.

Şincai întrebuinţase cel mai mult timp pentru adunarea materialului, cari e, cum am văzut, extraordinar de bogat. Nu tot aşa şi Maior. În Roma, tînărul fiu de protopop nu pare să fi urmat exemplul de sîrguinţă neobosită dat de colegul său, cari a fost probabil şi un mai bun student. În Ardeal avea griji administrative şi, cum ne-a spus-o singur, n-avea în colţul său de provincie nici bibliotecile trebuitoare pentru a cerceta şi aduna. La Pesta petrecuse numai trei ani de zile cînd dădu la lumină *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, la 1812. Şi în aceşti trei ani avuse în grijă să alcătuiască şi să scoată calendarele, să facă revizia şi corectura tuturor cărţilor româneşti ieşite din tipografia Universităţii, să traducă poate tratatele de economie rurală, să prelucreze cele trei volume de *Predici*, *Propovedanii* şi *Didachii*.

În asemenea împrejurări nu se putea pune unei cărţi o bază întinsă de erudiţie, nu se puteau cerceta toate izvoarele în original, nu se putea recurge la toate operele de comentaţie. Maior pare a fi cercetat pe principalii istorici latini şi bizantini, prin cari se poate şti ceva asupra vechii noastre

istorii, dar de cele mai multe ori el cunoştea starea chestiunii după lucrările altora, după scrierile adversarilor. Prin Eder, prin Engel, prin Toppeltin [371], prin Cornides, prin Pray, prin Otrokocsy [372], prin Thunmann şi Sulzer, el pare a-şi fi văzut subiectul, a se fi informat asupra lui [373]. Dintre istoricii şi cronicarii români, Greceanu îi este cunoscut numai prin Sulzer [374], dar Maior pare a fi utilizat direct pe Miron Costin, „Miron logofătul", pe cari firește că şi el îl consideră ca autorul celui mai complet din letopiseţele moldoveneşti, şi pe Dimitrie Cantemir, „carele foarte mare învăţătură au avut, precum din cărţile ceale de dînsul scrise lămurit se veade, şi din cari citează *Istoria Moldovei*, adecă *Descriptio*.

Acestea sînt izvoarele lui Maior pentru Istoria politică a „începutului românilor" ; cele cari i-au servit pentru istoria ecleziastică sînt aceleaşi, dar, pentru cea mai mare parte, autorul se reazemă aici pe documente inedite sau pe mărturii orale. Clain, ca istoric, nu e citat niciodată, deşi aiurea, pentru alte scrieri, cînd i se prezintă ocazia, îl pomeneşte. De fostul său tovarăş de studii, Şincai, Maior vorbeşte compătimitor, în *Istoria pentru început :* „prea-învăţatul, ci nenorocit, Gheorghe Şincai, fostul oarecînd şcoalelor normaleşti director în Ardeal", dar din ce a scris el nu cunoaşte decît prefaţa la o a doua ediţie, din 1805, a *Elementelor* [375]. Deci cît merit are Petru Maior, e numai al său, sau aproape numai al său. De la predecesori, ale căror lucrări manuscrise nu i-au ajuns în mînă, nefiind intimul nici unuia dintr-înşii, a putut să capete îndemnul, direcţia generală naţionalistă, dar nimic mai mult decît atîta.

Istoria pentru începutul românilor a fost redactată, pe baza informaţiei ce cunoaştem acuma, în cel mai scurt timp şi, pentru a o da mai repede la tipar, Maior a renunţat a o revedea măcar. O spune însuşi : „Dobîndind eu foarte scurtă vreme spre întocmirea istoriei aceştiia, cît nici a o scrie a doao oară curat nu m-au suferit încungiurările stării meale" [376]. Cetind la Buda o carte şi alta, din ultimele publicaţii relative la români, el s-a simţit jignit în cele mai puternice şi mai curate sentimente ale sale de atacurile pe cari de un timp învăţaţii străini le îndreptau împotriva acestui necuviincios popor românesc, cari-şi permitea a-şi iubi trecutul, a-şi regreta umilinţa din prezent şi a face sforţări pentru a trăi o viaţă mai bună şi mai demnă. Sulzer începuse focul, furios că nu căpătase la sălbaticii din Ţara Românească situaţia de oracol ştiinţific şi literar pe cari o ambiţionase ; el descoperise, în cugetările lui asupra românilor în evul mediu, că aceştia nu putuse sta totdeauna în Dacia, că s-au dus peste Dunăre de gustul unui împărat şi s-au întors înapoi de gustul lor şi fără să-i cheme nimeni. O teorie bine venită pentru duşmanii ştiinţifici ai naţiunii

---

371 V. p. 51 şi urm.
372 P. 66 şi urm., 94—5.
373 Din Engel cunoaşte şi opusculul asupra războaielor lui Traian şi *Viadiciae Cornicianue*.
374 V. p. 248—9.
375 P. 144.
376 Prefaţa.

„valahe", pentru reprezentanţii literari ai intereselor popoarelor rivale. Cînd apăru cărticica de protestare din 1791, Eder, pe cari Maior îl denunţa că ne purta ură pentru un alt motiv personal — „pentru că un român în mare deregătorie pus nu au părtenit ca să încapă fratele aceluia la o deregătorie" —, Eder se ralia la părerea lui Sulzer şi o răspîndi mai departe prin critica sa [377]; Engel, pe cari Maior îl sfătuieşte a-şi mai citi o dată izvoarele [378], se făcu, în toate publicaţiile sale, apărătorul aceleiaşi teorii. Acestora dorea să le răspundă noul censor din Buda, părîndu-i-se uşor a răsturna o argumentaţie necinstită şi nelogică. Pentru aceasta a scris *Istoria originilor* în acel termen scurt de cari a fost vorba [379].

Nu e o povestire. Pe cît îi place lui Şincai a povesti sau mai bine a povesti cu gura altuia, purtînd înaintea noastră expunerile străine ale evenimentelor, pe atîta de puţin are Petru Maior gustul naraţiunilor. Cînd vrea uneori să le facă ori cînd îşi propune să arunce în stilul său de advocat ştiinţific o frază cu efect, nu izbuteşte, cade din cea mai absolută seriozitate în ridicolul cel mai desăvîrşit. Astfel, vorbind despre lupta de la Valea-Albă, după „Miron Costin", fără să-i aibă însă supt ochi textul sau extrase măcar din el, istoricul ne destăinuieşte ca unor compatrioţi că Ştefan cel Mare „tot a tăiat din turci pînă în zori de zio!" [380] Sau: „O sută de mii de turci într-o zi cu ostaşii săi omoria!" [381]

La dînsul subiectul se desface într-o serie de probleme, pe cari le discută pe rînd, cu convingere şi căldură, ajungînd totdeauna la concluziile cele mai măgulitoare pentru poporul său, cele mai potrivite cu interesele lui, cele mai opuse prin urmare părerilor acelor străini, cari, aprobîndu-se unul pe altul — „măgariu pe măgariu scarpină" [382] — credeau că au prefăcut în ochii lumii pe români, cari nu se credea că vor răspunde într-un neam de vagabonzi, de sălbatici degeneraţi, incapabili de vitejie şi de cultură. Prin soluţiile sale, scoase din critica izvoarelor de căpetenie, Maior voia să respingă nu prin insultă, dar prin adevăr şi să dea românilor încrederea în ei înşişi, să le inspire dorinţa de a-şi imita strămunii.

El nu crede că au mai rămas daci pe teritoriul cari îi aparţinuse odinioară: fusese între ei şi romani, nu un război de stat, ci un război de rasă, cari se mîntuise, cum trebuia să se mîntuie, prin totala exterminare

---

[377] „Nu se îndoi, nu numai el întîi a îmbrăţoşa strîmba păreare a celui ce scrisese că românii către mijlocul a trisprecelea sută au venit de preste Dunăre în Dacia, ci şi în altele multe, şi cu peana şi cu gura, a vomi veninul urgiei sale asupra tuturor românilor pînă la moartea lui. Unii ca acestea fieri sălbatece şi urgie neamului omenesc sînt"; p. 48.

[378] P. 117.

[379] Alte lucrări scrise în această epocă împotriva Românilor au rămas manuscrise: aşa, a lui Szora Noák Moses, despre originea românilor şi persistenţa lor, a lui Martin Bolla, profesor de istorie la Cluj, despre originea noastră... bulgărească şi lipsa noastră de drepturi, *Prodromul latin* păstrat la Peste; Densusianu, *Raport* p. 190 sau mssele misiunii sale, la Bibl. Ac. Rom. Pentru răspunsul Saşilor braşoveni la *Suplex libellus*, v. *ibid.*, p. 222.

[380] P. 107.

[381] P. 105.

[382] Prefaţă.

a celui mai slab. Romanii se purtară, în înverşunarea conflictului, faţă de învinşi ca „ o oaste de turci plini de mînie ajungînd la niscari sate creştineşti“ [383] ; poporul lui Decebal suferi tratarea unor revoltaţi cari nu se pot domoli decît prin moarte şi Dacia dacilor avu soarta de glorioasă stingere desăvîrşită pe cari au avut-o în antichitate Cartaginea, Cornitul, Ierusalimul. Şi oare nu există exemplul unui alt popor anihilat: goţii, cari pieriră cu toţii înaintea hunilor [384] ?

Nu numai atît, dar colonii romani nu „s-au căsătorit măcar cu femei dace“, căci în firea romanului sta să nu se amestece cu alte neamuri [385]. De aceea, fiindcă aceşti coloni au venit ca gospodari cu femeile lor, de aceea s-a păstrat limba atît de bine, amestecîndu-se numai în proporţii minime, cari nu-i schimbă caracterul, cu elemente barbare. Şi Maior se căzneşte a căuta în latineşte fenomene analoge cu unele fenomene particulare limbii româneşti, numai pentru că în ele să nu se vadă profana influenţă a barbarilor.

Aurelian n-a putut aduce părăsirea Daciei. N-o dorise oare şi Adrian şi putuse s-o împlinească ? De ce nu s-ar fi lovit şi noul împărat de aceleaşi dificultăţi ? Necesitatea nu era extremă ; oamenii stăteau de trei generaţii pe acest pămînt, de cari erau legaţi pentru că munciseră la dînsul şi se hrăniseră din el ; barbarii erau un rău cu cari de mult ei se familiarizaseră. Goţii chiar, năvălitorii pentru cari se ordonase evacuarea, deprinşi a trăi din munca altora, au trebuit să împiedice strămutarea paşnicilor şi laborioşilor coloni. Izvorul care afirmă această strămutare, Vopiscus, i se pare, „cum se zice, interesat sau părtinitoriu“. Legionarii vor fi ieşit înainte de Aurelian ; sub acesta ar fi plecat colonii mai noi şi colonii de la margine, şi fabula evacuării provinciei ar fi fost inventată oficial pentru a nu se crede că cetăţeni romani au putut fi părăsiţi în mîna barbarilor.

Românii nu s-au dus deci din Dacia, ba încă aceia dintre dînşii cari se retraseră la munte îşi păstrară şefi proprii. Barbarii avură, în adevăr, supremaţia, dar această supremaţie nu fu îndelungată. După sfărîmarea hanatului mongolic al avarilor, Dacia rămase „volnică“, fără a se supune bulgarilor, şi aceasta pînă la invazia ungurească. Atunci, ca şi în alte împrejurări, şi orice ar zice notarul regal anonim, românii rezistară vitejeşte cotropitorilor şi, pentru a dovedi că în ei a trăit totdeauna virtutea romană, Maior pomeneşte luptele Domnilor munteni din secolul al XIV-lea cu ungurii, biruinţele lui Ştefan cel Mare, adăogînd că „nemărginit ar fi, să vrea toate faptele românilor a le scrie“ [386]. Pe larg, el cearcă a dovedi că ducatele ardelene şi din preajma Ardealului la sfîrşitul secolului al IX-lea erau, nu bulgăreşti, ci româneşti.

După ce explică noul nume supt cari românii se întîmpină în izvoare pe acele timpuri, Maior afirmă ca şi Şincai — şi probabil amintindu-şi de

[383] P. 10.
[384] P. 10—2.
[385] P. 17.
[386] P. 112.

spusa acestuia în prefaţa ediţiei noi a Gramaticii — că ei se ascund supt numele de pacinaţi şi cumani ale dominatorilor. El arată legăturile descendenţilor vechilor colonişti cu vecinii de pretutindeni, respinge ideea întoarcerii de peste Dunăre, cum respinsese teoria trecerii pe malul drept al rîului, urmăreşte pe românii transdanubieni, al căror nume de ţinţari îl derivă de la „Cintia“ [387].

Vom vedea în alt capitol cari e originalitatea şi dreptatea ideilor despre limbă, la cari trece aici Maior. După ce termină cu această digresie, el vorbeşte ceva despre literatura mai veche a românilor şi-şi exprimă cu mîndrie convingerea că nicicînd n-a avut neamul atîţia cărturari ca acum, între Uniţi. Aceasta-l duce la critica lui Bob, pe cari o face fără sfială. Silinţele guvernului pentru a lumina pe români n-ar fi zadarnice dacă aceşti cărturari „ar fi părtiniţi de mai marii besericii lor şi ajutoraţi în ceale de lipsă pentru pînea cea de toate zilele, şi aşezaţi şi povăţuiţi unde şi cum se cuvine“. Dar, din nenorocire, „vlădica lor, cel de acù, cari de mulţi ani stăpîneşte, cu totul e dat la iconomie şi la admunarea de bani ; dacă ar fi aşa de zelos pentru ale spiritului ca pentru ale chimirului, ar fi în Blaj o bibliotecă, ar fi o mişcare ştiinţifică şi literară. Pe cînd astăzi, dacă se tipăreşte ceva acolo, sînt lucruri ridicole, ca *Teologia dogmatică şi moralicească* din 1796, 1802 şi 1804, tradusă după Turneli, o traducere a lui Clain, al cărui „amestec“ se face a-l regreta autorul *Istoriei*. E, spune el, o astfel de carte încît „mai netrebnică nu putea alta din Blaj să se dea Românilor“, un manual scolastic, tradus papagaliceşte ; un instrument de tortură şi zăpăceală pentru seminariştii ce trebuie să înveţe după dînsa. E explicabilă, continuă, fără cruţare, Maior, că, ajunşi preoţi, aceşti seminarişti nici nu ştiu ceti bine. La Oradea, unde Vulcan dă „seamne de înalte cugete“, adunînd manuscrise şi cumpărînd cărţi, în Banat, unde lucrează oameni ca Ţichindeal, Diaconovici Loga, Iosif Iorgovici, Mihuţ — sau „Miuţa“, cum i se zice aici —, în aceste părţi există o viaţă culturală românească. Numai de la Bob şi de la canonicii lui, cărora de un timp a găsit mijlocul să le ia o parte din venit, plătindu-l în hîrtie, numai de la clerul din Blaj nu vine nimic. Bogatul episcop ar putea să-şi răscumpere păcatele numai lăsînd la moarte o parte din averea sa pentru scopuri de cultură [388].

Pe lîngă multele sale însuşiri, Bob avea şi pe aceea a mîndriei. Acuzat în privinţa unui preot din dioceza sa, cari fusese prigonit pe nedrept şi batjocorit, şi pe cari el nu cugetase să-l apere, el dăduse explicaţii într-un articol din Magyar Kurir, căruia-i urmase un al doilea, în cari el respingea acuzaţia că adună bani [389]. La „1808“, apăruse o „cărticică“, în cari se povesteau „faptele cele bune ce le-au făcut vlădica însuşi, în limba românească“, şi cari se distribuiau preoţilor siliţi ierarhic să le

[387] P. 228.
[388] Ultimele pagini
[389] Ar. Densusianu, în „Rev. critico-literară“, II, p. 137—8

creadă [390]; probabil *Înştiinţarea* din 1807 către clerul unit pentru fundarea Capitolului din Blaj [391]. La 1809, ieşiră, sub titlul de *Orationes*, discursurile cari fuseseră pronunţate de cei mai învăţaţi din clericii blăjeni în onoarea lui, la o ocazie solemnă.

Şi acum să se vadă terfelit în acest chip, el, bogatul şi respectatul vlădică, cari păstorea de trizeci de ani biserica unită şi tipărise atîtea cărţi pentru folosul popilor săi, dintre cari unul era şi insultătorul! Trebuia să se facă un răspuns, înainte chiar de rezolvirea procesului ce se făcuse *Istoriei* înaintea Palatinului Ungariei [392].

Combaterea lui Maior trebuia să se dea într-o formă puţin aparentă, în notele de la traducerea discursurilor de laudă pomenite mai sus, discursuri dintre carile unul fusese pronunţat la 1 iulie 1807, de „clirul cel mai bătrîn", la instalarea noilor canonici, iar celălalt din partea „clirului celui tînăr", la primirea în Cluj, la 25 aprilie 1809, a Ordinului Sf. Leopold de către episcop [393]. Colaboratorii erau să fie clericii de Curte, personajele mediocre cari înconjurau pe Bob: „Dimitrie Vaida de Soşmezo, canonic, ecleziarh şi rector al clirului celui tînăr, fost prefect al seminarului [394] Vaida, „care-o zice Prea-sfinţitul", despre cari Maior nu uitase să spuie că lucrase şi el la mizerabila traducere a lui Turneli; apoi Dimitrie Caian, profesor de morală la Blaj [395], Avram Miheaşiu, frate al autorului *Libelului*, D. Carantinarul, nepotul lui Caian, prefect de studii şi secretar al episcopului [396].

---

[390] Răspuns la *Cîrtire, l.c.*, p. 68 şi urm.

[391] „Înştiinţare carea au făcut Exceleanţiia Sa prea-luminatul şi prea-sfinţitul Domnul Ioan Bobb... cinstitului său cler, despre ridicarea Capitulumului în Blaj la anul 1807, 1 zi Iulie, adăugînd şi doao cuvîntări despre preoţie şi despre duhul celui bun şi acelui rău păstoriu sufletesc". „Blaj, tipografia seminariului, fără alt an. Cuprinde şi un discurs al lui „Dimitrie Caian cel bătrîn".

[392] Cartea fusese scrisă în 1812; v. şi p. 204: „în anul 1811"; ea se mîntui de tipărit în acelaşi an, dar permisia de a se pune în vînzare o dădu Palatinul abia la 10 octombrie 1813, după multă luptă între Maior şi duşmanii săi; v. răspunsul la *Cîrtire*, la început.

[393] Iată titlul, cum figurează în fruntea volumului apărut în 1813: „Cuvîntări în cinstea Exsealenţii Sale Ioann Bobb, vlădicului Făgăraşului...: dintre care cea dintîi sub numele clerului celui mai bătrîn, cu prilejul instalaţii canonicilor de Exsealeanţia Sa acum de nou fundăluiţi, 1807, pe întîe Iulie, s-au alcătuit; ccialaltă clirul cel tînăr întru arătarea fieştii sale cucernicii, în Blaj, în muzemul său, în ziua cînd Exsealeanţiia Sa, mai sus lăudatul Vlădic, în Cluj, din mîna Exseleanţii Sale a gubernatorului Gheorghie Banfi, în fiinţa de faţă a mai marilor patrii, sămnul Ordului lui Leopold al doilea cinstit de la I. împărat l-au primit în anul 1809, în 25 Aprilie o zis. Cu tipariul seminariumului 1813".

[394] Născut la Glod, fiu de nemeş. Învaţă teologia la Pressburg. Predă la întors retorica şi poezia. Paroh la Gherla, inspector eparhial. Apoi protopop la Cluj, în fine canonic. Notele la broşura citată.

[395] Născut la Feneş; fiu de preot. Învaţă teologia la Viena; protopop la Roşia Abrudului, la Vaşarheiu şi Blaj, supt Grigore Maior. Notar al clerului, *ibid.* Ca „lector la capitulu Blasiului", a tipărit cu litere latine la 1827 o „Predica despre statul milităresc şi semnele lui de învingere" (şi în nemţeşte).

[396] Şi el din Feneş. Învaţă teologia la Viena. Predă filozofia şi teologia. Actuariu al consistoriului. Broşura citată, p. 14, nota.

Acesta, firește, răspunse înainte de a vedea toată lucrarea terminată. Şi, fiindcă apărătorul vlădicăi era extrem de nedibaci şi se încurca în contraziceri, îl strivi. Coala întîi, atacată în „răspunsul la cîrtirea cari s-au dat asupra persoanei lui Petru Maior, autorul istoriei cei pentru începutul românilor“ [397], trebuie înlocuită prin alta, mai dibaci redactată, salvîndu-se aparenţele însă prin păstrarea pe copertă a anului 1813, cu toate că anticritica lui Maior e din 1814 [398].

Episcopul se apără prin alţii, Maior vorbeşte şi el despre sine în persoana a treia, ca şi cum opusculul ar fi scris de un ucenic al său, dintre aceia cari, se spune, „sînt spre osebită mîngîiere bătrînului Petru Maior, şi ei asemenea cărunţi“ [399]. În opuscul se povestea simplu, dar într-un ton mişcat, cariera de lumină, muncă şi facere de bine o protopopului, pe cari Vaida-l acuza de lăcomie, ambiţie şi necuviinţă faţă de episcopul său. Ici şi colo, folosindu-se de cuvintele nechibzuite ale panegiristului, Maior găsea prilej să atace pe Bob pentru nepăsarea lui faţă de insultele aduse clerului lui, pentru lipsa lui de înţelegere a culturii, pentru traiul comod pe cari-l ducea la Blaj, fără a-şi vedea eparhia şi a-i cerceta nevoile. [400]

Dar duşmanii nu răsăriră numai din această parte, şi acei cari căutară să aducă o confiscare a *Istoriei* nu erau români. Confiscarea n-o putură însă dobîndi, căci, în ceea ce privea cîrmuirea politică, Maior fusese de o prudenţă deosebită. Doar că vorbise în treacăt despre existenţa de ţări cari să cuprindă mai multe „ghinte desclinite în sînul său şi o ghintă dintră aceaste să fie la toate celelalte ghinte urîtă, ci, pentru că toate celelalte ghinte au de la aceasta nu puţin folos, pentru aceea bucuros o sufere, ba încă, de ar vrea unii căsaşi de ai ghintei aceştia să fugă dintru acea ţară, îi opresc“ [401], sau de nemeritatul dispreţ cu cari e acoperit poporul său chiar într-un timp în cari dă regimente împăratului şi are în fruntea sa un clere ce nu cedează, în Ardeal, Oradea, Mucaciu şi chiar în Banat, celui catolic, în cultură ; dar el se grăbea să declare că românii n-au fost niciciînd nedreptăţiţi de „mărit neamul unguresc“ şi că ei trebuie să trăiască în pace cu acesta „după constituţia patriei“ [402]. Cartea scăpă şi putu să se răspîndească, ducînd în forma cea mai interesantă, cea mai populară chiar, doctrina nouă, în tot Ardealul, şi chiar dincolo peste munţi.

Kopitar vorbi de lucrare în „Wiener Literaturzeitung“ din 7 decembrie 1813, şi făcu rezerve în multe privinţe. Cînd scria răspunsul către Vaida,

---

[397] Buda, 1814.

[398] Dar imprimatur din Cluj, e pentru aceasta din 2 aprilie 1813.

[399] „Rev. critică-literară“, II, p. 126.

[400] Cf. Ar. Densusianu. *Cauzele persecuţiilor lui S. Micul, G. Şincai şi P. Maior*, în „Rev. critică-literară“, II, p. 145 şi urm.

[401] P. 41.

[402] P. 141. Unirea celor trei naţii o explică el prin unirea tuturor celor ce în Ardeal se bucurau de privilegii. Împăratului îi zice, în prefaţă : „Împăratul lor — al românilor —, al Austriei“.

DIALOGU

Pentru inceputul limbei Române

Intra Nepotu si Unchiu.

Nepotu. Pe Romani si numele, si faptura, impreuna cu tote plecarile loru quele firesci si vedesce a fi vite de Romanu quei vechi, quarii ore quandu preste tota lumea domnea, dupo cumu si in Istoria pentru inceputul Româniloru in Dacia limpede se adeveresce: de aquésta nu am indoelă. Ma (dare) de unde se trage inceputul tesiturei limbei, quare astadi atât in gura Românilor se aude, precum si in scripturile lor se vede nu esca (sûnt) fora indoelă. Me bucuru Unchiule, che te aflai avendu pucin regadiu de cotra lucrurile quele multe ale deregitoriei tale, cu quare ne incetat esci cuprensu; che sûnt (sûnt) incredentiatu, cum tota indoela mea o vei deslaci, si o vei resipi. Rogu-te si mu ajuta a me descepta.

Unchiu. De ora que asupra unui lucru aşe frumosu, si ...

P. MAIOR, *DIALOG PENTRU ÎNCEPUTUL LIMBII ROMÂNE*, BUDA 1819

Maior se gîndea la nişte observaţii pe cari ar putea să le facă la critica germană a „societăţii recenzenţilor din Viena". „La această recenzie poate va da autorul istoriei Animadversiile sale, fiindcă el mai cu lesnire poate purta acea greutate decît altul." *Animadversiunile* ieşiră, în adevăr, în latineşte, tot în cursul anului 1814 [403]. Kopitar răspunse la rîndul său, şi atunci Maior tipări în 1815 *Reflecţiuni asupra răspunsului* [404]. Urmă, apoi, în această polemică, o *Consideraţie* din 1816 [405], şi cu aceasta se încheie discuţia. Învins în unele puncte de adversarul său, un foarte însemnat filolog, Maior avuse însă, în genere, ultimul cuvînt de dezbatere [406].

---

[403] *Animadversiones in recensionem historiae de origine Valachorum in Dacia.*

[404] *Reflexiones in responsum domini recensentis viennenis ad Animadversiones...*; Buda, 1815.

[405] *Contemplatio recensionis in valachicam anti-criticam.*

[406] Răspunsurile lui Maior se găsesc în româneşte în a doua ediţie, îngrijită de Mălinescu, a *Istoriei*, traduse de Bojinca. V. mai departe. O a treia ediţie din *Istorie* a fost dată de societatea literară Petru Maior; Budapesta-Gherla, 1883, în 8°.

Asupra acestei polemice, în cari vedem pentru întîia oară pe unul din cugetătorii noştri intrînd în luptă cu un adversar, cari nu era un sas din Ardeal sau un ofiţer diletant în ştiinţă, să ne fie îngăduit a insista mai mult. Kopitar era un distins învăţat, a cărui faimă n-a pierit nici pînă astăzi. Dar, orice s-ar bănui înainte de a vedea actele procesului, învinuirile lui sînt foarte adeseori nedrepte şi simplul protopop „valah" din Ardeal, cu bunul său simţ cinstit şi cu dreapta lui judecată, le înlătură fără greutate. Aceasta cu atît mai mult cu cît observaţiile învăţatului slav nu erau inspirate de o dorinţă sinceră de a statornici adevărul, ci, înainte de toate, de patimă împotriva unui popor cari nu voia să se recunoască de alt neam decît al străbunilor săi şi cuteza s-o şi spuie prin aleşii săi.

Dacă avea dreptate Kopitar cînd nu voia să admită că Dacia pustie şi-a dobîndit locuitorii săi noi prin colonii romani, ce n-au avut prilej să se amestece cu nimeni, el nu nemerise afirmînd că numele de român arată numai un supus al împărăţiei „romane" de limbă grecească din Orient. Îi era uşor lui Maior să arate că numele de valahi ce-şi dau unii dintre croaţi nu dovedeşte altceva decît că avem a face cu o fărîmă pierdută a românităţii. Cînd Kopitar voia să ne lege pentru vecie de buchile bulgăreşti, vorbind cu dispreţ de planul de a introduce alfabetul latin — gîndiţi-vă la ce scriu şi astăzi unii politiciani panslavişti despre acest lucru —, scritorul ardelean putea să îndreptăţească lesne schimbarea de alfabet prin originea poporului nostru şi prin nevoile moderne ale acestuia. Cînd Kopitar înainta că noi n-am avut nici o literatură înainte de Biblie, Maior putea să-i prezinte o listă întreagă de tipărituri. Cînd din greşita afirmaţie se trăgea concluzia că totdeauna limba românească s-a scris cu cirilice, se putea contesta măcar din cealaltă parte corectitudinea judecăţii. Pentru a sprijini valoarea istorică a Notariului anonim, Maior avea un aliat de însemnătatea lui Engel. Etimologia latină a lui „Ler Doamne" de la autor nu era mai rea decît contraetimologia polonă a recenzentului. Că au fost români, mulţi români, între „pecenegii" bizantinilor era vădit pentru orice minte neprevenită. Că în Anonim, ai noştri apar ca un neam viteaz nu se poate tăgădui. Iar, cînd, dispreţuitor, slavul rezuma toată literatura română în Biblie şi în gramatică, ambele de ieri de alaltăieri, ne simţim mîndri cînd vedem ce era în stare a-i răspunde bătrînul începător ai istoriei româneşti critice: „Românii, afară de gramatică şi Sfînta Biblie în două ediţii, au toate cărţile bisericii greceşti, vestite de multe şi mari, din cari unele se pot vedea şi în Viena, la biserica parochială a Sf. Barbare. Au încă şi alte multe cărţi catechetice, ascetice, de predică şi multe din ele, nouă: polemice, exegetice; precum şi teologice, cea morală şi cea dogmatică, orînduite cum trebuie. Au Retorica, Logica, Dreptul firii, Dreptul criminal, Dreptul canonic şi civil, şi chiar şi adunarea Canoanelor, cu scoliile; au cărţi de poezie; încă şi Psalmii lui David îi au tălmăciţi în versuri. Şi aceasta încă mai însemnă că prea-aleasa carte a lui Simion Tesaloniceanul, scrisă în greceşte, pînă acum numai în româneşte se află tălmăcită. Şi alte cărţi greceşti, parte ale autorilor mai proaspeţi, parte ale vechilor Părinţi, le au românii întoarse şi tipărite

pe limba sa. Şi cărticele poetice, tălmăcite din limba italienească, se văd la români". Şi încă Maior uita — de bună credinţă oare? — toată pleiada de istorici cari-l precedase pe dînsul!

Acestea sînt cele cuprinse în *Animodversiones*. Răspunsul lui Kopitar la dînsele era tot aşa de supus criticii ca şi întîiul atac şi Maior era om ca să găsească slăbiciunile adversarului său. Desigur că dreptatea e din partea lui cînd respinge distincţia că românii au voie a scrie cu litere latine, dar nu şi pentru străini, pentru că dicţionarul limbii nu le este gata încă.

Biruitor ieşi Maior şi cînd trebui să apere existenţa unei nobilimi româneşti dincoace şi dincolo de munţi şi cînd lămuri încă o dată ideile neclare ale lui Kopitar în această privinţă. Încă o dată el afirmă cu argumente bune, în parte, existenţa a două limbi latine. El apără literatura română din nou despreţuită în *Răspuns*, şi-i arată însemnătatea. Cînd învăţaţii slavi aruncau în faţa românilor că n-au oameni în stare să discute o chestie de ştiinţă mai grea, Maior observă că acum „laudă lui Dumnezeu, nu puţini bărbaţi se află, nu numai în Ţara Românească, cei ce sînt şi procopsiţi şi ştiu şi limbile, atît italienească, franţuzească şi spanioleasca, cît şi dialecturile limbei slavoneşti". În chestia neologismelor, el avea dreptate cînd susţinea dreptul unei limbi de a se îmbogăţi cum îi vin: „Oare, scrie el ironic, domnul reţensent, dacă ar fi fost mai de demult, s-ar fi împotrivit ca să nu se introducă uneori cu sila ori prin convingere cuvinte străine, mai cu samă slavoneşti, în mărita limbă română, ce o numesc străinii valahică?" Şi, desigur, nu fără temei, condamnă, acest vechi scriitor, un obicei cari nici pînă astăzi n-a fost părăsit faţă de noi de cei ce strîmbă din nas de a vedea sau de a înţelege, de „oamenii de cultură" din Apus: „Atît de afunde rădăcini au înfipt în sufletele străinilor datina de a scrie asupra românilor orişice".

Am spus că adversarul lui Maior se supără pentru divulgarea scrisorii sale şi combaterea ei. În noul şi acrul său răspuns, el găsi încă o dată prilejul să învingă în materie de filologie pe protopopul din Ardeal, a cărui purtare o califică şi de infamă şi vrednică de „măciuca lui Hercule". Pornind o dată pe această cale, el trimise în loc de argumente o frumoasă colecţie de insulte şi de glume destul de proaste asupra cuvîntului „popă" şi altele. Firește că poporul românesc nu e cruţat în darnica împărţire de epitete şi vestitul filolog se arată astfel într-o lumină cu totul defavorabilă. Cu cele cîteva pagini demne din *Contemplatio*, bătrînul prelat român închise discuţia, cari nu din vina lui se coborîse atît de jos.

Încă din cea dintîi mare operă istorică a sa, Petru Maior anunţase pe pe a doua: „în istoria cea bisericească a românilor, carea, curînd, cu ajutorul lui Dumnezeu, cuget a o aduna din risipiri[407]. În acelaşi avînt de producţie, el dădu gata şi această operă şi ea de proporţii întinse. *Istoria Besearicei românilor, atît acestor din coace, precum şi a celor*

[407] P. 325, 334.

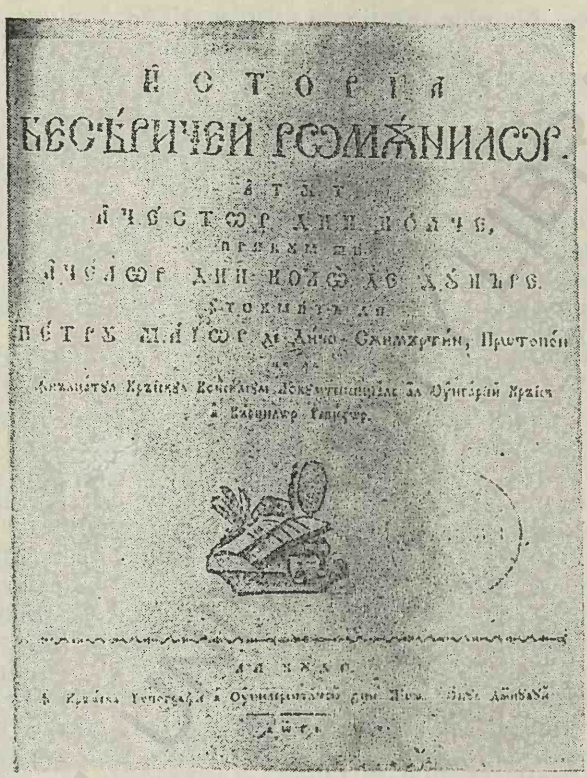

ISTORIA ÎNCEPUTURILOR ROMÂNILOR — COPERTĂ

din colo de Dunăre, fu dată la tipar în 1813, dar greutăţi necunoscute, cari nu erau greutăţi de bani, o ţinură în loc pînă la moartea autorului în 1821 [408], cînd ea fu pusă în vînzare, aşa necompletă cum era — dacă a fost cîndva pusă în vînzare. De ce natură erau acele greutăţi, se vede uşor, cînd răsfoieşte cineva volumul. În multe exemplare măcar se găsesc lipsuri de pagini curioase şi cartea se opreşte acolo unde începea să se vorbească de mizeriile bisericii unite pe vremea autorului. În zadar am căutat într-unul din exemplarele ce am avut la îndemînă p. 342, unde se află vestitul *dabo operam ut destruam illum,* ameninţarea făcută de Bob lui Maior. Dar, mulţumită unei meşteşugite retipăriri, textul are o legătură desăvîrşită, cu toată această lipsă. Aiurea paginile sînt refăcute în unele exemplare. Nu se poate opri cineva să bănuiască, din aceste motive deocamdată, anumite intervenţii ce schilodiră cartea şi-i împiedicară apariţia. Tradiţia, raportată de Bariţ, ştie să ne spuie de o confiscare a

[408] Aşa se spune în actele direcţiei Tipografiei referitoare la moartea lui Petru Maior; *Archivu,* p. 518. In ele se declară lucrarea „aproape terminată". Cf. *Părţi alese,* I, p. 558. Cf. Ianovici, în „Telegraful român", LXIV (1916), nr. 10—11. G. Bogdan-Duică, *Petru Maior,* Cernăuţi, 1893.

exemplarelor, destinate distrugerii, de salvarea unora de către „studenţii români", cari le încărcară pentru a merge la Cluj şi Blaj spre revizie. Exemplarele ce se află vor fi fost reclamate de succesorul lui Maior la Buda şi răspîndite după transformare.

Alcătuise această lucrare nouă în grabă, ca şi pe cea dintîi, şi fără ca graba, mărturisită de autor, să se cunoască, în cugetare sau în expunere. „După ce am scăpat de supt teasc, scrie el, *Istoria cea pentru începutul Românilor în Dachia,* m-am apucat să întocmesc *şi Istoria besearicei românilor,* atît a acestor dincoace,... precum şi a celor dincolo de Dunăre ; carea, cu ajutorul nopţilor celor lungi, în unsprezeace săptămîni o am săvîrşit, nice mai lungă vreame nu mi-au îngăduit înştiinţarea lucrurilor celor din deregătorie, cari mă aştepta".

Maior porneşte cu siguranţa sa obişnuită, cu îndrăzneala sa sigură pe calea „pînă acum nice ispitită de cineva" [409]. Dacă nu va fi fost în stare, în împrejurările în cari lucrează să scrie istoria subiectului, cel puţin va fi salvat de distrugere şi va fi făcut accesibil urmaşilor materialul.

Istoria ecleziastică trebuia să meargă pînă în timpurile autorului ; nu numai că n-a mers aşa de departe cu tiparul, dar chiar în manuscrisul din cari Cipariu a reprodus partea inedită [410] se menţionează, în adevăr, dezvoltarea culturii la românii neuniţi sub Moga [411] şi meritele lui Vulcan, ce doreaşte „meargerea înainte a literaturii româneşti şi polirea neamului său, celui românesc" [412], dar nu se spune nimic — sau se suprimă de editor — despre vinovăţiile lui Bob. Şi totuşi pe acestea le anunţase scriitorul de la început, în prefaţă, cu condeiul său „ascuţit" : „Măcar că de obşte obiceaiu iaste istoricilor a nu scrie faptele cele scălciate ale celor putearnici pînă sînt în viaţă aceştea, pentru ca să nu fie curupaţi întru nenorocire de putearea lor, eu totuşi, pentru dragostea adevărului, cu carea îmi iaste învăpăiată inima, mai bucuros am fost să sufer primejdia, de va fi aşa voia Celui Înalt, decît să las sau a se înşela cei viitori cu strălucirile ceale mai lucite, sau a nu şti cauza schimbărilor celor în veacul mieu întîmplate... şi gata sînt, de voiu fi poftit spre aciaia, deosebit a le adeveri". Le anunţase, le expusese şi, dacă nu le poate citi oricine, cauza e refacerea cărţii de oamenii lui Bob. În ce sens vom vedea, vorbind de acesta.

Cartea se împarte în două. Întîia diviziune cuprinde istoria credinţei şi se ocupă mai mult de unire şi consecinţele ei. Maior e foarte tolerant cu neuniţii, pe cari-i laudă aşa de mult la sfîrşit, pentru şcolile lor, mai ales cele din sate, prin cari s-au dovedit superiori uniţilor conduşi de un neînţelegător de carte ca Bob. El respinge termenul de nepravoslavnici pentru cei ce nu sînt catolici, adăugînd : „Toţi aceia fără înţelepţie grăi-

[409] Fusese „ispitită" de Clain, a cărui operă era necunoscută lui Maior, dar planul celui dintîi era cu mult mai îngust decît al celui de-al doilea.

[410] În *Acte şi fragmente,* p. 145 şi urm. Cf. p. 129 şi urm., 132—7, 188—9.

[411] Cari păstoreşte, ni se spune, de doi ani. El îşi ocupă însă locul la 19 septembrie 1810 ; Hurmuzaki, *Fragmente,* II, p. 217.

[412] *L.c.,* p. 156 şi urm., 163.

tori se cade să-şi aducă aminte că mai multe muşte se prind cu miiare decît cu oţet“ [413]. Unirea o consideră ca săvîrşită din dorinţa Curţii de a se crea clerului român o soartă mai bună, „în credinţă“ numai, „iară nu în leage“ [414]. E contra teologului pus „în coasta“ vlădicăi [415], cari teolog jignea tradiţiile poporului nepurtînd barbă şi „mîncînd oao în păreasimi“ [416]. Evident că e contra latinizării, şi întîlnim astfel pe vechiul Maior din *Procanon.*

În partea a doua, consacrată ierarhiei, se continuă istoria episcopiei din Blaj, fără a se înfăţişa, în aparenţă, cum am spus, punctele de acuzaţie contra lui Bob, a cărui păstorie timp de douăzeci şi nouă de ani nu e tratată. Se vorbeşte apoi despre mitropolia veche a Belgradului, continuată prin cea din Sibiiu, despre cei trei episcopi uniţi ce s-au succedat la Oradea şi despre episcopia Muncaciului, în fine. După titlu ne-am aştepta să găsim acum istoria episcopatelor muntene şi moldoveneşti, ceva asupra bisericii române de peste Dunăre. Probabil că Maior scrisese şi aceste capitole, înainte de a începe tiparul lucrării sale, dar ele nu ne sînt cunoscute nici măcar prin vreun manuscript.

Cărţile lui Petru Maior sînt cele din urmă mari producţii ale şcolii ardelene în ordinea istorică. Această şcoală cercetase tot ceea ce-şi impusese să cerceteze, găsise tot ceea ce rîvnea să găsească, afirmase tot cît îşi simţea datoria să afirme. Nu e greu de răspuns de ce s-a oprit aici producţia mai însemnată : pentru că, în socotinţa luptătorilor, cari nu luptau pentru a şti — şi ştiinţa, chiar cînd se aplică asupra unui material în întregime descoperit şi preparat, rezervă încă totdeauna surprinderi şi plăceri pentru cercetătorul cu spirit original —, ci pentru a-şi apăra neamul cu armele ştiinţei, biruinţa era cîştigată. După marea frămîntare, după ciocnirea zgomotoasă a armelor, nu se mai aud de acum înainte decît focurile rare ale soldaţilor rămaşi în urmă sau ale celor cari, după ruperea rîndurilor, mai cred că au o socoteală de descurcat.

În ultimele rînduri ale acestui capitol se vor menţiona numai lucrări modeste sau nume obscure, singurele ce se mai întîmpină pe terenul unde-şi dăduseră pînă atunci măsura puterilor fruntaşii unei mişcări de regenerare.

Începem cu petiţia românilor din Ardeal către împărat la 1791, opera consilierului Meheşi. Opusculul a ieşit o dată sub numele celor doi episcopi, a doua oară cu data falsă de : Iaşi, iar a treia în Cluj, cu observaţiile lui Eder, cari începu o polemică ce avu un mare răsunet şi pe cari nu e aici locul s-o urmărim pînă la sfîrşit [417].

---

[413] *Ist. bis.*, p. 55 ; Cipariu, *l.c.*, p. 163.

[414] P. 78.

[415] *Ibid.*

[416] P. 79. În schimb, în nişte note ale lui Clain (ms. 2266 din Oradea), se află o plîngere către episcopul unit din partea unor clerici ce erau priviţi rău pentru că „superfluos pilos super mento non sinamus crescere seu quod barbas non permittamus“.

[417] *Supplex libellus Valachorum Transylvaniae...* cum notis historico-critico I.C.E., civis transilvani ; Cluj, 1791. Despre celelalte două ediţii *(Representatio et humillimae preces universae in Transylvania valachicae nationis...*, Martio MDCCLXXXXI ; Iassy,

Cărticica, scrisă într-o latinească savantă, dacă nu plăcută, fără avînt însă şi fără un plan limpede, e o petiţie, o jalbă a românilor nedreptăţiţi în secolul predicilor pentru egalitate şi viaţa liberă. E semnată de toţi locuitorii români ai provinciei, fără deosebire de situaţie socială sau de nuanţă confesională ; de „clerul, nobilii şi cetăţenii întregului neam românesc din Ardeal". Răzimaţi pe drepturile ce se acordase fraţilor lor din Ungaria şi Banat şi sîrbilor, ei cer oarecare drepturi, pe cari era elementar, din punctul de vedere al moralităţii politice, să le aibă poporul cel mai numeros din provincie, acela ce vărsa mai mulţi bani în tezaurul ţării şi o apăra prin mai mulţi fii ai săi.

În afară de inspiraţie, cari vine cum am dovedit-o de curînd [417] bis de-a dreptul de la Curtea din Viena, de la iniţiativa revoluţionară a împăratului Leopold al II-lea, s-ar putea şti cine anume au contribuit la alcătuirea importantei plîngeri, prin actele celor două episcopii, cîte se vor fi păstrat din acest timp. Tradiţia vorbeşte de Meheşi, de Molnar. Cel din urmă, cari se amesteca în toate, se va fi amestecat şi aici. Cel dintîi era în stare să prezinte argumentele de drept şi să dea lucrării o formă potrivită cu tradiţiile de cancelarie austriace. Dar există o parte istorică, în cari întîlnim idei ale lui Clain, exprimate şi în redacţii ale operei lui ce sînt anterioare anului 1791. Astfel şi aici şi în acele redacţii se reazemă afirmaţia romanităţii pe izvoare istorice, pe obiceiuri şi limbă. Se întrebuinţează într-un loc şi în altul tocmai aceleaşi dovezi documentare. Felul de-a înţelege unirea celor trei popoare, ca un concordat religios, după introducerea în Ardeal a Reformei, e iarăşi acela pe care-l exprimă şi Clain.

Influenţa gîndirii, dacă nu a persoanei acestuia, în alcătuirea documentului mi se pare de netăgăduit [418].

Între hîrtiile lui Budai Deleanu se păstrează cîteva monografii istorice privitoare la istoria Ardealului [419]. Ele tratează mai mult chestii de filologie, etnografie şi de drept public ale provinciei şi sînt scrise probabil în acelaşi stil, deşi nu pentru acelaşi scop, ca şi *Scurtele observaţii* asupra Bucovinei cari, acestea, sînt un raport oficial, plin de excelente şi adînci observaţii. Ele sînt următoarele : *De originibus populorum Transylvaniae. De unione trium nationum, Hungaros ita describerem* — după cuvintele cu

---

1791 ; *Ioan Bobb...* et *Gerasimi Adamovics... iura Walachorum declarans instantia.... cum disfavorabili desuper emanata Caes. Regia resolutione ;* a. 1792) avem ştiinţă după caietele lui N. Densusianu ; Bibl. Ac. Rom., ms. 370, p. 40 ; ms. ; 371, p. 35. Cd. *Siebenbürgische Quartalschrift,* II (1791), p. 311 şi urm. Cf. *ibid.,* V (1797), p. 160 şi urm. ; VI (1798), p. 374 şi urm., unde se pretinde că Bob a renegat cartea (p. 375, nota).

[417 bis] *Revue historique du Sud-Est européen,* 1933, art. Iorga, *Les Roumains et la Révolution française.*

[418] Clain citează în *Ist. Rom.,* vorbind de istoria politică a Ardealului în secolul al XVIII-lea, *Supplex libellus,* dar fără a insista. O scrisoare a lui Corneli, din 20 mai 1802, vorbeşte de moartea lui Meheşi. Răspunsul lui Clain la notele lui Eder, *Anticritica,* supt titlul de „Refutazio notarum in libellum nationis valachicae editorum per S.K. de S., de anno 1791", în ms. 600 al *Ac. Rom.,* fol. 42 şi urm. E o lucrare scurtă, dar foarte metodică şi clară.

[419] Papiu, în *Archivu,* p. 706 şi urm. „An. Ac. Rom.", ser. I, III, p. 105 şi urm.

care începe disertaţia, cari n-are nici un titlu, *Hungari vi armorum Transylvaniam non occuparunt.* Sînt scrise, desigur, într-un stil violent, în cari se amestecă adesea ironia lui batjocoritoare. Tot Budai a scris o disertaţie istorică *De origine slavorum,* în cari se face mai mult filologie şi filologie proastă — căutîndu-se în evreeşte etimologii germane şi identificîndu-se varegii cu frigii, pentru a dovedi că slavi au fost sarmaţii şi tot slavi tracii. Cartea nu e de altfel lipsită de merit, avînd multe vederi bune, originale şi pătrunzătoare, o formă clară şi interesantă şi informaţii bogate, luate din izvoarele antice, din cercetări noi asupra lor, precum erau ale lui Potocki, Gyllius, Schneller, d'Anville, Schlözer. La cineva cari fusese psalt şi era judecător, am ierta pînă la un punct şi derivarea Panoniei din Pan, legătura dintre Odin şi Bitini, fantaziile ebraico-traco-slavone şi am subscrie aprecierea profesorului galiţian, cari, citind cartea, după moartea autorului ei, o declara „cel puţin în valoarea unui galben olandez [420].“ Budai a tradus în latineşte un manuscript al prelucrării lui Simion Dascălul şi l-a trimis lui Engel, cari nu spune însă nimic despre acest serviciu [421].

Petru Maior menţionează undeva [422] pe un Toma Costin, de la cari aştepta opere istorice, adăugînd „că pînă acum iscusite lucruri în partea românilor au dat la lumină“. Şi aiurea Maior pomeneşte, cu o deosebită consideraţie şi dragoste, pe acest „român tînăr, Toma Costin, nobil de Gavra“, cari era doctor în filozofie şi s-a făcut cunoscut printr-o lucrare polemică, în cari se respingeau învinuirile aduse românilor de statisticianul ungur Martin Schwartner. Broşura fu redactată în ungureşte fără nume de autor şi apăru la Pesta în 1812 [423].

O petiţie către împărat, despre „starea amărîtă a neamului românesc din marele-principat al Ardealului“ cu data de 1804, ni se semnalează iarăşi, dar n-o cunoaştem şi nu ştim cui i s-ar putea atribui [424].

Un quasi-omonim al parohului Ioan Teodorovici, Ioan Teodorovici Nica, era la 1813 „academic cetăţean şi în crăiasca Universitate din Pesta a legilor auzitor“. Cuprins de un entuziasm liric şi istoric în aceeaşi vreme, la cetirea *Istoriei pentru început* a lui Petru Maior, el se riscă în versuri latine şi româneşti, pe care le tipări la Buda, în acelaşi an, supt titlul de *Cîntare despre începutul şi starea de astăzi a românilor.* E de ajuns să citäm unul din versurile române tipărite cu cirilice :

---

[420] Ms., cari se afla la Muzeu (nr. 40), mi-a fost comunicat de direcţie, ceea ce nu s-a întîmplat cu alte opere ale lui Budai, necatalogate încă. Despre el vom vorbi pe larg în capitolul despre filologie.

[421] Manuscrisul, bruionul poate fi şi o copie, un proiect al scrisorii în aceleaşi hîrtii de la Muzeul din Bucureşti ; v. P a p i u, *l.c.*

[422] *Istoria pentru Început,* p. 203.

[423] Cf. polemica lui Maior cu Kopitar în ed. a 2-a a *Istoriei pentru început,* p. 58 şi urm., şi S a r t o r i, p. 151.

[424] „An. Ac. Rom.“, XVI, partea administrativă, p. 1.

Lor era greață mulieri să levă cache,
ceea ce ne arată pe deplin cît se poate înțelege de la „cetățeanul academic" Teodorovici Nica și cu cîtă admirație îi sîntem datori pentru că a binevoit să cînte.

La 1819, un oarecare Gheorghe Montan, în privința căruia n-avem nici o altă lămurire, decît că a fost „învățătoriu normalicesc în Peșta", unde a publicat în 1813 versuri, tipărea cu ajutorul lui Uroș Nestorovici, al lui Gheorghe Petrovici, al lui Naum, scriitor cunoscut [425], al lui Nicolae Roja și a lui Gheorghe Lazăr, negustor din Pesta, o *Kurzgedasste Geschichte der vlachischen Nazion in Dacien und Macedonien.* Opera e în formă de dialog, o „dialogisirte Geschichte" ; se reazemă, în cele douăzeci și nouă de pagini ale ei, pe izvoare clasice și, fără a cita pe premergătorii români, exprimă cu entuziasm ideile lor în privința glorioasei origini și faptelor mari din trecutul națiunii.

Dar această lamentabilă „Cîntare" de jurist neabsolut nu e singura carte pe cari o provoacă activitatea istorică a lui Petru Maior. La 1823, apărea la Halle o lucrare intitulată *Erweiss dass die Walachen nicht römischer Abkunft sind* etc. von k. Rath von****. La capodopera polemică a oficiosului personaj, de trei ori împodobit cu stele și totuși anonim, studentul Teeodor Bojinca răspunse în același an pentru a apăra pe Maior, printr-o „Animadversio", tipărită la Buda.

Pe cînd Ioan Teodorovici era acum cenzor acolo, un alt tînăr ardelean, Teodor Aron, poate o rudă a poetului, dădu la lumină o lucrare nu mult mai importantă în scurtul său *Apendice la istoria lui Petru Maior, carea prin adevărate mărturisiri a mai multor scriitori vechi începutul românilor din romani adevărați la mai multă lumină îl pune.* Lucrarea, cari apăru în Buda la 1828, se reazemă pe izvoare bizantine, latine și pe o curioasă operă, necunoscută altfel, cari e numită : *Maghino,* în *Gheografia despre Țara Românească și Moldova.*

Fără să fie o operă istorică, lucrarea, sau mai bine prelucrarea, lui Ghergheli de Ciocotici are atîtea lucruri întipărite de noul spirit istoric al școlii ardelene, e așa de impregnată de dînsul, exprimă părerile despre origini cu atîta entuziasm, încît nu i se poate da analiza aiurea mai bine decît aici.

La drept vorbind, „Vasile Gergely de Csokotis, theologu absolutu din dieces al'Muncaciului în convintu' împărătescu din Viena", a tipărit, tot la Viena, în 1819, cu spezele lui Gheorghe Constantin Darvari, din Clisura [426], un cod al manierelor elegante, pe cari-l tradusese — o spune — Dumnezeu știe după ce original. Pentru cine se poate lămuri din titlu, iată-l : *Omu de lume séu sontice regule cuviéntei, gratie, mai alesului modu*

[425] Îl vom studia între bănățeni.
[426] Ni se spune cu îngrijire că „Darvar" s-a „născutu în Clisura de Macedonia" și că era „acum cetetienescu neguțiătoriu și avuitoriu a mai multe case de Vienna, ferbênte zelos spre cultura romane nației sale".

al vieţii şi a adevăratelor bléndietié, spre întrebuinţarea tenerimei romanesci acum ântea pe limba daco-romană tradusu şi adausu.

Dar opusculul, tipărit foarte elegant, capătă însemnătate prin multe împrejurări. Întîi că e singura lucrare tipărită pînă la 1821 de un maramureşean. Pe urmă, pentru că întrebuinţează literele latine, e cea mai întinsă carte românească apărută pînă la acea dată cu caractere latine şi singura lucrare de acest fel cari să nu fie o gramatică sau o operă scolastică. Se mai adaugă apoi că această ortografie, într-adevăr cam curioasă, e, cum o spune cu mîndrie autorul, originală. În fine, sînt ideile acelea naţionaliste care întrerup expunerea despre ce trebuie şi ce nu trebuie să facă tinerii şi fac şi pe cei mai bătrîni să se intereseze de ideile lui Ghergheli de Ciocotici [427].

Ciocotici e încîntat de poporul său. Îndreptîndu-se către acei ce-l atacă, el îi roagă să-i spuie ce alt neam „în creştinătate" întrece pe români în „omenie şi frăţioasă facere de bine [428]".

De altfel, fiind contra urii dintre naţiuni, el iartă la urmă pe greci, pe ruşi, adică pe rutenii din Maramureş, pe cari-i ştia el bine, cari tot zic „că românii sînt aşa, românii sînt pe dincolea", şi îndeamnă la iertare şi pe compatrioţii săi, fiindcă numai de la *învăţaţi* pornesc duşmăniile dintre popoare. Dar ţine să se răspundă la acuzaţiile aduse şi, mai ales, „dacă vede careva că voieşte cela să-l tragă de nas, nu să lese lui". Cel mai sever critic încă va aproba acest sentiment [429].

El constată cu durere, deşi predică altfel supunerea faţă de împăratul şi de „domnii pămînteşti", că românii continuă să fie un popor prigonit pe nedreptate: „Noi, apăsaţi de toate ginţile, suferim toată ziua defăimarea cea tristă a iudeilor [430]". Şi totuşi cine-şi poate găsi începători aşa de măreţi cum sînt „strămoşii strămoşilor noştri, nemernicilor strănepoţi, ai lor, români din Dacia cea veche" [431]? În această privinţă, spune el naiv, nu-i întrec nici ungurii, ai căror strămoşi, firesţe, mergeau aproape în picioare cînd romanii concentrau toată puterea şi lumina din lume: „De e strălucită acuma ghintea ungurească, tot mai străluciţi era cîndva mai marii lui, romanii, învingătorii mai a tot pămîntului şi lume cunoscute". Şi cine dintre români nu ştie astăzi aceasta, nu se mîndreşte cu originea sa? „Au nu e cunoscut, începînd din Banat pînă la muntele Hemu, şi de cel mai mic copil a naţiei noastre, de ce săminţie să fie? Cînd el pururе de la începutul sutei a doua a răscumpărării lumii pînă în ziua de astăzi nu altmintrilea fără numai român s-au numit? Zi-i lui «Valach!» Nu va şti că bou au vacă vrei să-i spui [432]". I-i jale de împărţirea neamului şi doreşte ca ea

[427] Despre autor nu se ştie nimic. Pumnul, cari cunoştea volumaşul şi a dat extrase în *Lepturariu*, IV², p. 33 şi urm., nu face decît reproduce ce spune însuşi Ghergheli în titlu.
[428] P. 82.
[429] P. 83 şi urm.
[430] P. 77.
[431] P. 58
[432] P. 71.
[433] P. 74.

să înceteze [433]. Şi aceasta ar putea să se întîmple, pentru că vădit protecţia lui Dumnezeu apără acest neam : asupritorii n-au pierit oare unii după alţii ? „Iară noi am scăpat, pe rînd supunindu-ne varvare încurgerilor lor [434]".

Pentru a progresa însă, trebuie să se cultive limba. Precum sînt „urgisiţi de părinteştile bunele datine, cari se lapădă de către români şi de toată naţia [435]", aşa se găsesc părinţi stăpîniţi de fală, cari „mai bucuroşi sînt a învăţa pe fiii săi a grăi în limbi străine, iară a maică-sa o zdrumică cum pot. Vorbesc alemaneşte, greceşte, ungureşte, sîrbeşte, cu cari-şi amestecă şi învălue şi ale sale. Mai bine fac cei ce vorbesc latineşte, italieneşte, frînceşte, că aieste-s surori dulci încalte cu limba noastră cea veche romană [436]". Să nu se ruşineze de această limbă pentru că e încă necultivată, ci s-o cultive. „De ce e mai prelucrată careva limbă, de acè se mai cinsteşte şi naţia aceia : se face lăudată, plăcută şi numită altora. [437]" N-au început aşa toate literaturile ? „Avut-o şi au Alemanii o limbă crudă, neprelucrată din cari au alcătuit învăţaţii săi cè frumoasă din cărţi [438]". Să se scrie deci cărţi, iar, cine nu poate, să ajute scrierea lor, „ca să ne rădicăm odată pe picioare, să ieşim şi scăpăm din întunericul neştiinţii [439]". „O, de-ar da o dată Dumnezeu să intre învăţătura mea în inimile mai marilor românilor mei şi îndemne şi deştepte poporul în toate părţile din toată firea. Spre fericită cultura românilor, nu e mai bun loc şi mai mare ocazie nicăieri decît în Blaj, unde au un gimnaziu românesc. Ma de ar cădè pe inimile moldovenilor şi a celor din Ţara Românească simţirea aceasta ! Că acolo ei singuri sînt Domni şi împărţitori, nu ca şi noi săracii prigoniţilor [440]". Departe se gîndea şi frumos îşi exprima gîndul acest tînăr maramureşean !

Urmînd ideile lui Roja şi Maior, pe cari-i citează, ca şi pe Ioan Teodorovici pentru „Sentenţii [441], el stabileşte existenţa a două limbi vorbite de români şi arată că limba vulgară, cea primordială, a dat naştere limbii noastre. „Nu românească au răsărit din cea latinească, da latineasca din cea romană veche" [442]. Elemente străine s-au adus, dar limba nu s-a dezonorat pentru aceasta, nici o limbă neputînd să rămîie „singurată şi stinghere [443]", ci a rămas cea mai pură limbă neolatină [444]. Dar din limba literară ce va trebui admisă se vor scoate slavisme urîte ca *blagoslovenie, molitvă, preşdeosfestanie* şi se vor pune în loc cuvinte luate din limbile surori.

---

[434] P. 75
[435] P. 71.
[436] P. 71.
[437] P. 75.
[438] P. 78.
[439] P. 76.
[440] P. 75.
[441] P. 149.
[442] P. 79.
[443] P. 80.
[444] P. 76.

Dar trebuie să se înlăture, să se mărginească la literatura religioasă buchile, chiar cu riscul de a dobîndi o ortografie complicată, cum o au francezii. Cu cirilicile nimeni nu vede originea latină a limbii, ba încă sîrbii, „unii sîrbi", răzimîndu-se pe scrierea limbii cu alt alfabet decît cel latin, numesc pe români „sloveni şi greci". „Mai şi Europa întreagă încă aşteaptă aceasta de la noi!"

Ciocotici propune a se pune circumflexul pentru a arăta sunetul *î* sau *ă*, *a* reprezenta pe *ea* şi *oa* prin *é* şi *ó*, păstrîndu-se pentru rest normele admise la tipografia din Buda pe vremea lui Petru Maior. Prin cîteva semne speciale „în forma unui triunghiuţ, sau cu o jumătate de covrig, au cercel desverigat", se pot rezolva astfel toate greutăţile. Şi, despreţuind „limbile ascuţite", cari l-ar putea cîrti, el exclamă plin de entuziasm: „Nu pot scrie bucuria şi uşurarea ce aflu acum, dedat cu ortografia aceasta nouă în limba românească, pe care eu însumi singur mai în de dînsul cu sudoarea zelului meu mi-o am agonisit. Amù cunosc, ca dintr-un somn greu deşteptat, alungînd din ochii minţii ceaţa întunecimii, ce o pun în limba noastră slovele ciriliane dulce asemănarea cuvintelor din rădăcină cu cuvintele din limba latinească, italienească şi celelalte! [447]"

Erau, fără îndoială, lucruri de semnalat, în această carte şi astfel se constată pătrunderea unor idei în mijlocul clasei inteligente a unui popor.

Aceasta e istoriografia ardeleană, în cari s-a manifestat ce era mai înalt în cugetarea, ce are mai cald în simţirea propagatorilor regenerării naţionale a românilor. Ea e frumoasă, nu prin calitatea operelor, ci prin suflarea neînvinsă de entuziasm cari le străbate. Se poate zice că fiecare din ele nu place, nu atrage la lectură şi nu rezistă la dînsa, dar că ele se prefac supt ochii cercetătorilor, capătă un sens tainic şi superior, cînd le alătură una de alta.

Sînt opere cari se admiră întîi pentru a se înţelege pe urmă; acestea fac parte din operele cari trebuie întîi înţelese pentru ca admiraţia să se manifeste. Dar calea aceasta nu o pot urma decît cărturarii, şi nu ceilalţi, marea mulţime a celorlalţi, de la conştiinţa naţională a cărora atîrnă durata şi puterea naţiunilor.

Şi e regretabil că din mişcarea ardeleană, o mişcare de şcoală, n-a ieşit nici o istorie a neamului pe înţelesul tuturora, în limba tuturora, o carte clară, caldă, luminoasă, o Biblie. În locul dascălului, în tot aparatul pedant al învăţăturii sale, trebuia neamului-copil o mamă bună cu inima mare şi priceperea apropiată de a învăţăcelului! Şi n-a avut-o pe aceasta. Şi toate aceste lucruri frumoase au trecut mai mult pe deasupra. Ne trebuiau profeţi pentru cei umiliţi, şi avurăm din belşug exegeţi pentru cei mîndri de înţelegerea lor. Nici un poet, nici un povestitor, nici un istoric, numai filologi şi eruditi; nici o evanghelie a inimii în forma poeziei, ci dicţionare, dizertaţii, tratate ştiinţifice, cărţi de şcoală. Numai cultură şi politică, iar literatură, în sensul superior al cuvîntului, de loc. Tot pentru

[445] El se plînge de lipsa unor bune gramatici cu litere, şi se pare a nu fi cunoscut măcar pe a lui Şincai din 1805.

cap, nimic pentru inimă. Şi lumina se aprinde întîi acolo, în inimă, pentru ca pe urmă cu vîrful curat al flăcărilor sale să lumineze mintea.

De unde vine această înfăţişare a scrierii ardelene într-o epocă totuşi cînd sufletul nimănui nu era mulţămit cu traiul zilei, cînd vîntul cald al aspiraţiilor trecea peste inima tuturora? Neamul era, într-adevăr, un neam înclinat către înţelepciunea largă a firii, către sentimentele limpezi şi simple, un neam poetic, de bună seamă. Însă neamul acesta, dacă avea conştiinţa de sine în clasele culte, nu-şi formase, nu-şi putuse forma încă o cultură rezemată pe această conştiinţă, cari-i lumina puterile, o cultură derivată prin lungi şi răbdătoare silinţi dintr-însa. Cărturarii luară de-a gata metoda, spiritul, forma de expresie a altor neamuri, spiritul cosmopolit de civilizaţie al secolului al XVIII-lea, raţionalist, sec, aristocratic. Aici a fost nenorocirea, căci aşa se întîmplă cu culturile improvizate, făcute pentru onoarea unui neam, şi nu pentru nevoile lui, culturile cari sînt un steag de luptă, şi nu o temelie de viaţă.

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY

Capitolul IV

STUDIILE ASUPRA LIMBII: FILOLOGII DIN PRINCIPATE ŞI CEI DIN ARDEAL

O gramatică poate constata forme, le poate explica, le poate urmări în dezvoltarea lor. În întîiul caz avem o gramatică practică, în al doilea una ştiinţifică, în al treilea o gramatică istorică. Totdeauna se începe cu cel dintîi tip, pentru a termina cu cel din urmă.

În secolul al XVIII-lea, de altmintrelea, foarte puţini se gîndeau la altceva decît la gramatici practice, care să înveţe pe acei ce vorbeau o limbă sau voiau s-o cunoască, forme corecte şi un scris convenabil. Firește că nu din principatele române era să înceapă o revoluţie filologică. Ceea ce s-a făcut aici a fost o slabă, o stîngace imitaţie a lucrurilor ce se făcuse aiurea.

Constantin Mavrocordat, un promotor de cultură supt toate raporturile, a fost acela cari a făcut să se scrie întîia gramatică a limbii româneşti. Sulzer, cari dorea să se informeze în această privinţă, scrisese în zadar, îndemnat de zvonuri, la Blaj, pentru a afla dacă nu s-a alcătuit aici, pentru nevoile şcolii episcopale, vreo gramatică românească. Probabil auzise de gramatica italo-română, a lui Moraşeanu, de două ori pomenit pînă aici. În urmă, află însă că s-a scris una, dar pentru un Domn, nu pentru o şcoală, pentru Ţara Românească, nu pentru Ardeal, de un braşovean, şi nu de un dascăl, mirean sau cleric, din residenţa metropolitană a uniţilor. El căpătă chiar o copie a acestei gramatici, de la autor, Eustatievici, „fost secretar al celui din urmă episcop schismatic valah din Transilvania; un om de cel mai bun caracter şi un cunoscător al celor mai multe limbi europene, mai ales al celor slave." Sulzer se gîndea s-o intercaleze toată în opera sa, şi fu oprit de la aceasta numai de apariţia, în 1780, a *Elementelor* lui Clain, cari întreceau cu mult încercarea naivă a dascălului braşovean.[1]

Căci Dimitrie, fiul preotului braşovean Eustatie Grid[2], Dimitrie Eustatievici sau Eustatiadis — îl găsim numit în amîndouă felurile — era profesor de gramatică la şcoala din Şcheiu. Făcuse studii în Rusia, la Kiev, şi se întoarse de aici, în 1753, cu un atestat în regulă şi cu cunoştinţe destul de serioase[3].

---

[1] Sulzer, II, p. 151—3.

[2] V. pentru acesta mai departe.

[3] Andrei Bîrseanu, *Istoria şcolilor din Braşov*, p. 9 şi *Apendice;* v. şi Iorga, *Acte româneşti şi cîteva greceşti din Arhiva Companiei de comerţ oriental din Braşov* Vălenii-de-Munte, 1932, tabla

Conducînd şcoala ce-i fusese încredinţată, el se ocupa şi cu lucrări literare, pe cari tot Sulzer le semnalează. El alcătui astfel un Catechism, sîrbesc, nemţesc şi românesc, scrise o *Îndreptare a păcătosului*, de cari a fost vorba mai sus [4], traduse din ruseşte „Economia lui Florin cel mare", cari apăruse întîi în franţuzeşte, şi îndreptă o traducere a lui Baronius, a vreunei părţi din *Analele* ecleziastice ale lui Baronius, lucrată de un concetăţean, de un preot de la Sf. Nicolae din Şcheiu, de popa Ştefan parohul [5]. În 1792, el face să apară la Sibiu *Izvoade pentru lucruri de obşte*, traducere din slavoneşte [6], al cărei titlu complet e: „Scurte izvoade pentru lucruri de obşte şi de chilin în scrisori de multe chipuri, despre limba slovenească pre limba rumânească scos şi întocmit spre folosul pruncilor neuniţi, prin Dimitrie Eustatievici, directorul şcoalelor neunite naţionalicești în Mare-Prinţipatul Ardealului" [7].

Eustatievici trăi încă multă vreme: tipărind la 1796 o *Alexandrie*, Dimitrie Iercovici, „al prea-înălţatei gubernii din prinţipatul Ardealului translator", menţionează ca „orînduiţii directori peste aceste şcoli din Ardeal" pe „Dimitrie Estatovici" şi pe Şincai, cari îşi dau silinţă pentru scrisele şi răspîndirea cărţilor „cu vătămarea sănătăţii şi scurtarea vieţii sale" [8].

Gramatica lui Eustatievici a cunoscut-o, sau a auzit de dînsa, şi consulul englez Wilkinson, de la începutul secolului al XIX-lea, cari vorbeşte de o asemenea lucrare făcută pentru Constantin Mavrocordat la „1735" [9]. Cel dintîi cari a descoperit însă un manuscript a fost C. Erbiceanu [10].

Academia Română posedă astăzi două exemplare din această interesantă lucrare [11]. Din titlu se vede că opera a fost scrisă în Şcheiu, dar nu la 1735, ci simţitor mai tîrziu, fiind terminată la 1 septembrie 1757 [12].

Ce cuprinde gramatica, am spus. E lucrată după modelul celor greceşti şi mai ales celor slavoneşti ale timpului. Autorul nu putea da ceva original şi din cauza timpului cînd şi-a scris lucrarea: nu era în 1757 încă dascălul din Braşov, ci numai un elev al Academiei lui Petru Moghilă din Chiev.

---

[4] P. 76.
[5] III, p. 37, nota *a*.
[6] Gaster, *Gesch. der rum. Litt.* p. 359.
[7] Citată în Popp, *Disertaţie*, p. 32.
[8] Barcianu, în *Programul* din Sibiu, articolul despre Vasile Aron, p. 5—6.
[9] Wilkinson, *An account*, p. 133.
[10] V. *Serbarea şcolară din Iaşi*, de Xenopol şi Erbiceanu, p. 251—2. Ms. nemenţionat de Erbiceanu a trecut de curînd din Biblioteca P.S.S. mitropolitului Moldovei în a Academiei Române.
[11] Unul e ms. 583 al bibliotecii.
[12] Acest titlu e următorul: „Intru mărirea Sf(i)ntei cei de o fiinţă Făcătoarei de viaţă şi nedespărţitei Troiţe: a Tatălui şi a Fiului şi a Sf(ă)ntului D(u)hu, gramatica românească, afierotisită prea-bl(a)gocestivului, prea-luminatului... Domnu şi oblăduitor a toată Ugrovlahia, Domnului Io Costandin Nicolae Voevod; acum întîi izvodită prin Dimitrie Eustathiev Braşoveanulu: methodos prea-folositori şi prea-trebuincios, întărit cu pilde prea-folositoare; aşezat cu rînduială dreaptă şi izvodită în Bolgaria Braşovului; anul 1757, sep. 1".

Mai interesante decît cuprinsul sînt cele două prefețe : una către Domnul cari comandase lucrarea, alta către cetitorul cari trebuia să se folosească de dînsa. În cea dintîi se lăuda zelul lui Mavrocordat pentru reformarea bisericilor și întemeierea școlilor din orașe și se menționa îndemnul ce-l primise autorul de la voievodul muntean : „Ai întărit sfintele și dumnezăeștile lăcașuri cu nesmintite și neîndoite povațe a luminătorilor întru învățătură, întru povățuire, întru îndireptare și întru slujirea adevăratelor orînduialelor bisericești întemeind orașele cu sămănătorii, odrăslitorii adevărului și învățăturii și limbilor celor streine, trebuincioase neamului omenesc, precum dialectul cel elino-grecesc întru norodul cel rumânesc să proslăvește, să măreaște, luminează stingînd văpaela ceale arzătoare ale păgînilor și astupînd gurile ceale deschise ale ereticilor... Precum, voința Înălțimii Tale de demult fiind spre aducerea întru ființă pre acest methodos în dialectul rumânesc, acum aducându-să, să va odihni voința, după a patra adeverință a dărui pre norodul cu acest methodos la trebuințile ceale întîmplătoare cu prea-milostivă voință și poruncă a să da tipăririi întru starea săvîrșirii lucrului acestuia". O dorință cari nu se îndeplini niciodată.

Cetitorului îi vorbește Eustatievici de necesitatea culturii, de rolul fundamental pe cari-l joacă în cultură gramatica „ceia ce pănă în ceasul de acum în rumânescul dialect" lipsea, „neauzindu-să, nepovestindu-să, necercîndu-să pentru folosul ei". Și totuși, fără cunoașterea regulilor gramaticale nu se pot face bune traduceri, cum nici nu sînt bune traducerile ce s-au făcut pînă acum : „pentru că la lucrul tălmăcirii dreaptă armă și unealtă iaste gramatica, prin a căriia rînduială ori în Sfînta Scriptură, ori întru istorii să dezleagă cuvintele și să cunosc osebirile cuvintelor. Cu cît mai vîrtos trebuincios lucru iaste gramatica rumânescului dialect, spre priceperea lucrurilor celor înnalte și adînci, spre întemeerea ținerii de minte, spre întărirea voroavelor, spre despărțirea zicerilor, spre rînduirea înțelegerilor" [13].

Cît despre izvoare, el le spune în aceeași prefață către cetitor : sînt „izvoarele ceale adevărate, pururea curgătoare și nesfîrșitoare în părțile Moscoviei, în Academia Moghilozaborosțiana cea din Chiev", gramaticile „elinești, slovenești și latinești", după cari el însuși, legislatorul cel dintîi al limbii române, învățase și învăța încă.

Cum am spus, gramatica lui Eustatievici nu se tipări : ea se întrebuință poate în școli, unde însă cele mai multe reguli le vor fi învățat ucenicii din practică. Totuși și alte încercări de a scrie gramatică românească se făcură în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea : Sulzer ne vorbește de dascălul Vilară, mort în Țara Românească pe vremea sa, cari apucase a-și scrie o parte dintr-o asemenea lucrare [14].

[13] Eustatievici vorbește și de frumusețea limbii, ale căreia reguli le fixează : Între avantajele lecturii cărților, zice el, „a doao, vei cunoaște desfătăciunea limbii rumânești, cît iaste și ce feali iaste ; a treia, vei priceape cu ce iaste dialectul rumânesc mai îndestulat sau mai neîndestulat decît alte dialecturi".

[14] III, p. 4.

Pe vremea ocupației rusești din 1787—92, o gramatică, mai rea decît a lui Eustatievici, apăru la Iași, „în tipografie cè politicească", supt titlul de „Lecțione adecă cuvîntare, scoase de la întăe parte a gramaticii P.E.H A.U." (sic). Prefața e semnată de „Teodor Scholeriu" — un alt școlar, va să zică, dînd lecții de gramatică publicului român, și broșura se mîntui de tipărit la 9 noiembrie 1789. E o gramatică româno-rusească, făcută pentru nevoile cele noi ale timpului, presupunîndu-se că ocupația va duce la anexarea definitivă. Cine a fost școlarul Toader și ce l-a îndemnat să ia acest titlu puțin strălucitor în prelucrarea sa, nu se poate ști [15].

Un Macarie ieromonarhul, care semnează grecește — Μακάριος ἱερομόναχος [16] — pe legătura tratatului său, compuse o a treia gramatică, aceasta, ca și a lui Eustatievici, numai românească, pe timpul cînd Ecaterina a doua, „prea puternica, de Dumnezeu încoronata Avgusta și Imperatrița a toatei Rosiei", era și „a Volgaro-serbo-moldovlach-ungrovlachilor stăpînitoare", adică înainte de 1792. Această nouă gramatică se caracterizează și ea prin numele ciudate cari se dau formelor: „acumnic unitoriu", „înmulțitoriu", „rugătoare plecare", „neivita plecare", „deneaornic", „dăunăznic unitoriu", „graiu hotăritoriu pătimitoriu", „fiitoriu unitoriu" etc. Ea cuprinde și o poetică, în cari se descriu, ne spune autorul, numai acele feluri de versuri despre cari se pot găsi exemple în românește, lăsindu-se „cealelalte neamuri și chipuri și fealuri făcătorilor celora" — adică, natural, poeților — „ce se vor naște și vor veni întru trecătoarea și vremealnica lumea și viața aceasta și după moartea noastră, întru veacurile și neamurile ceale de pre urmă, întru a stihurilor facere întru românească limbă a le face și a le alcătui lăsîndu-le". De la „făcătorii" de pînă la dînsul, sau de la dînsul însuși ca „făcătoriu", ia Macarie versuri cari nu prea sună frumos precum:

Stealele, luna,
Prin tine fură
Zidite, raiul,
Unime sfîntă,

sau acestea, dedicate sfintei Fecioare:

Milele din Ceriu
Prin tine varsă,
Marie, Firii
Mirele Hristos,

iar Ecaterina a II-a se alege, în această distribuție de stihuri, cu altele și mai oribile, menite a înălța laudele „Alecsiască". Crudul călugăr nu cruță cu versurile sale sau ale contemporanilor săi, cu *adonicele și eroicele,*

[15] Lucrarea a fost semnalată întîi în „An. Ac. Rom.", XII, partea adm., p. 10.
[16] Un „ieromonach Macarie" a tradus în secolul al XVIII-lea „cele cinzeci de omilii", cari s-au și tipărit. Pentru dicționarul lui Macarie al nostru, v. mai departe.

ОКСЕРВАЦІИ
САЎ БЪГЪРИ-ДЕ СЕАМЪ
КѴ ФІЛАРЕТЪ
НІКОЛАЄ
МАВРОГЕНИ ВОЕВОД
КѴ ГРИГОРІЕ

GRMATICA LUI IENĂCHIŢĂ VĂCĂRESCU — FOAIA DE TITLU

şchiape, nici pe cucernicul său patron, „prea-cuviosul părintele nostru Macarie Eghipteanul“ [17].

În sfîrşit, tot către sfîrşitul secolului, un anonim, cari cunoştea opera lui Eustatievici, a prelucrat o a patra gramatică a limbii române, în care întîlnim termeni tehnici ca aceştia: „dunga sau mica opritoare“, pentru virgulă, „neamuri“ pentru genuri, „pronumile demoştrative sau arătătoare“, „pronumele feţeşti“ sau personale [18].

Să menţionăm, în fine, o gramatică biglotă, rusească şi românească, tipărită, în urmă de tot, la Chişinău, pentru elevii seminarului din Chişinău „şi ale (sic) altora şcoale din Basarabia“, cu dialoguri şi vocabulariu, la 1819: *Scurta russască gramatică cu tălmăcire în limba moldove-*

[17] Gramatica lui Macarie se păstrează în ms. 102 din Bibl. Ac. Rom. De dînsa a vorbit întîi V. A. Urechia, în *Istoria şcoalelor,* I, p. 34, nota 4. Gaster îi atribuie, nu ştim bine de ce, data de 1778. *Gesch. der rum. Litt.*, p. 366.

[18] Pe ms. — cari formează nr. 539 din Bibl. Ac. Rom. — se găsesc însemnări din anul 1811 şi următorii, dintre cari una cu litere latine: „Ist manuscript de gramatica s-au cumpărat la 1824“.

nească. Ea nu poartă numele autorului şi n-are nici o însemnătate deosebită [19].

Eustatievici scrisese din poruncă, Toader Şcoleriul pentru a îndeplini o nevoie a timpului, Macarie pentru a da poate în mîna ucenicilor săi de la vreo şcoală bisericească un manual, ca şi necunoscutul prelucrător al celui dintîi şi autorul, necunoscut şi el, al gramaticii ruso-române din Chişinău. Însemnătatea gramaticii lui Ienăchiţă Văcărescu nu stă în plan, cari e acelaşi ca al lui Macarie, cu ceva mai multă ordine şi ceva mai mult respect pentru proporţii, nu stă în alegerea termenilor, cari nu sînt ridiculi, ca în cea mai mare parte din lucrările analizate pînă aici, dar n-au fost destul de bine aleşi pentru ca să rămîie ; nu stă nici în inovaţii ortografice — de cari sînt totuşi —, nici în idei generale noi. Punctul de plecare e aici altul : scrie în *Observaţii* un boier mare şi scrie, nu din nevoie sau din îndemn, nu din întîmplare, ci din iubire pentru limba a cărei „creştere" o recomanda „urmaşilor săi Văcăreşti". Limba românească nu e pentru dînsul, ca pentru ceilalţi, un obiect de învăţămînt, ca oricare altul, ca slavona, greceasca şi latina, ci limba în cari i-au vorbit strămoşii, limba în cari şi-a simţit el chemarea să cînte, „limba patriei noastre, în care cuvîntăm, dialecta în cari ne închinăm marelui Dumnezeu, proslăvindu-l întru închinăciunea Troiţii cei dă o fiinţă, dialecta cu cari petrecem vieţuirea aceasta vremelnică şi nădăjduim dobîndirea acei statornice nestrăduite a o cîştiga" [20].

Aceasta e deci o operă de iubire, un act de mulţămire şi recunoştinţă, un act filial. Văcărescu nu vrea măcar, ca ardelenii, să dovedească ceva prin această limbă, nu caută s-o schimbe pentru a dovedi mai bine acel adevăr urmărit înainte de orice alt scop ; i-e dragă limba românească, în timpuri cînd atîţia o respingeau şi o despreţuiau, şi, fiindcă-i dragă, o înfăţişează altora cu mîndrie, aşa cum este, pentru ca şi aceia să zică împreună cu dînsul : cît e de frumoasă !

Observaţiile sau băgările de seamă asupra regulelor şi orînduelele gramaticii rumâneşti — un titlu modest, deşi Ienachi Văcărescu era convins că el pentru întîia oară dă norme limbii sale materne [21] — au apărut în prima ediţie, de supt teascurile din Rîmnic, la 1787, cu o prefaţă către episcopul Filaret. Văcărescu le compuse deci înainte de exilul său, însă nu în Bucureşti, amestecat în afacerile Curţii, ci la ţară, „în Mehedinţi şi Romanaţi", pe cari din urmă judeţ îl privea el ca întîiul în cari descălecară strămoşii romani. Poate că timpul compunerii a fost chiar simţitor anterior datei cînd se făcu tipărirea, căci Sulzer ne vorbeşte înainte de 1782 de gramatica pe cari zicea că a compus-o Enache Văcărescu „ce

[19] La 1827 se tipăreşte în Petersburg, pentru şcolile din Basarabia, gramatica, în două volume, a lui Ştefan Margela.

[20] Reproducem textul după ms. 305 al Bibl. Ac. Rom., unde ni se pare mai complet şi mai frumos decît în ediţie.

[21] „Adunate şi alcătuite *acumu întîiu* de dumnealui Ienache Văcărescului celu dă acumu dicheofilax a bisericii cei mari a Răsăritului şi mare vistieru a prinţipatului Valahiei".

se numeşte în taină grof unguresc", şi pe cari n-a mîntuit-o, pentru multele ocupaţii [22].

Prefaţa nu are numai importanţă pentru că arată sentimentele ce au făcut pe autor a scrie sau pentru că dă oarecare lămuriri asupra împrejurărilor în cari s-a făcut lucrul.

În ea se dau şi părerile lui Văcărescu asupra originilor noastre, şi aceste păreri, enunţate cîţiva ani după apariţia *Originilor* lui Clain, arată cît stăteau în urma ardelenilor cărturarii din principate şi cît de puţină influenţă aveau ideile serioase şi înalte ale celor dintîi asupra cugetării înnegurate, asupra sentimentelor nehotărîte şi nesigure ale acestor din urmă.

Pentru Văcărescu, care crede în „Flac", Traian a adus coloni din Italia, şi asemenea italienii nu puteau vorbi decît italieneşte. Dar aceşti emigranţi erau oameni proşti, fără gramatică, şi le lipseau chiar şi „dascăli de gramatică". Dacă ar fi fost mai subţiri sau dacă ar fi avut cine să-i înveţe, am vorbi, crede Văcărescu, „toţi limba italienească, cu cari au venit aceia stăpînitori dă atuncea aici". Dar nu s-a putut întîmpla aşa, din motivele arătate: îndată limba „italiană" a colonilor s-a stricat, în mijlocul conlocuitorilor: „Dachii, şi bulgarii, şi sîrbii vecini." Termenii ştiinţifici „şi cîte ziceri au luat italienii de la latini şi latinii din izvor, adică din limba grecilor", s-au pierdut, limba din Dacia romană s-a *dăjghinat* şi a ajuns ceea ce este, un jargon amestecat. Cîtă confuzie şi cîte anacronisme în acele puţine rînduri ale prefeţei unui om cari scria un secol după Miron Costin totuşi şi în aceeaşi vreme cu Samuil Clain şi Gheorghe Şincai!

E adevărat că în tipar s-au îndreptat unele păreri din manuscriptul pe curat şi că toată prefaţa s-a suprimat în ediţia din Viena, apărută cu aceeaşi dată, din motive pe cari nu ni le putem explica [23]. Dar Văcărescu n-a dovedit prin nimic şi nicăieri că-şi formase idei mai serioase şi mai clare decît acele la cari se oprise cînd redactă prefaţa către Filaret [24].

În sfîrşit, ca o curiozitate trebuie să se menţioneze şi gramatica românească cu litere latine şi ortografie italiană — regulele sînt şi ele în italieneşte —, pe cari, ca trecere de vreme, va fi scris-o vreun ofiţer european al împărătesei ruseşti la Iaşi în 1770 [25]. Ea se termină prin dialo-

---

[22] II, p. 152.

[23] Să nu-i fi plăcut lui Văcărescu tiparul din Rîmnic, nu ne prea vine a crede. Pe atunci românii n-aveau mari pretenţii în privinţa formei exterioare a publicaţiilor. În privinţa întîii ediţii, observăm că Văcărescu nu dă obişnuitele versuri în cinstea Domnului, cari îl făcuse însă Vistier în acelaşi an, şi că stema nu poartă măcar iniţialele numelui Domnesc, un caz unic în tipăriturile româneşti.

[24] Pentru critica amănunţită a gramaticii lui Văcărescu, v. Cipariu, în *Archivu*, p. 570 şi urm., şi Şăineanu, *Ist. fil. rom.*, p. 109 şi urm. Pentru răspîndirea ei, Momuleanu, în *Caracteruri*, prefaţă.

[25] Titlul, adaos de unul din proprietarii caietului, e: „Petit recueil des mots moldaves, écrit par un Italien à Iassi, l'an 1770". Se potriveşte şi cu cuprinsul opusculului.

guri, în cari se oglindește viața casnică a unui boier moldovean din această vreme [26].

Acestea sînt gramaticile redactate în principate pînă la 1821. În privința dicționarelor, nimenea nu s-a gîndit aici că un dicționar românesc al limbii românești poate servi la ceva ; ideile ardelenilor erau prea mult străine de cărturarii de dincolo de munți pentru ca ei să simtă nevoia acestei supreme afirmații de latinitate, prin vocabularul limbii. Dacă se scriu lexicoane în Țara Românească și în Moldova, ele au de scop, ca odinioară, numai să ajute pe românii ce ar voi să învețe limbi străine. Știm că Macarie, autorul gramaticii, a făcut și un dicționar slavo-român, cunoscut sub numele de *Păcurariu* [27]. În 1789, apărea la Iași o „În scurtu adunare a numelor după capetele ce s-au așezat, cu două limbi, întru folosul celor ce vor vrea a învăța limba rusască și moldovinească“ [28].

După 1812, se alcătui un dicționar ruso-român, cari se păstrează în manuscript [29].

*
* *

La 1780, Clain și Șincai se găseau la Viena, amîndoi învățători ai ucenicilor români din Colegiul de la Sf. Barbara. Cel dintîi scrisese *Originile* și se pasionase pentru strălucita glorie a Romei, cari putea să mîngîie de orice umilință și să reabiliteze orice decădere. Cel de-al doilea văzuse orașul veșnic, și între ruinele romane culesese mărturiile despre obîrșia și dezvoltarea fiului mai mic al Romei, poporul român. Comoara neprețuită a acestui fiu înstrăinat, uitat de ai săi și disprețuit de alții, era inelul de recunoaștere al limbii în cari lucea sufletul ales, vechea cugetare cuminte și clară a latinului. Comoara aceasta trebuia curățită de slove barbare, de infiltrații nevrednice și arătată în vileag tuturora pentru ca noblețea poporului ce o poseda să nu mai fie tăgăduită de nime.

Pentru acest scop apărură *Elementele limbii daco-romane* [30]. Șincai luase manuscriptul lui Clain, îl „îmbogățise“ și tot el îl precedă de o prefață. Se arată în ea cine era poporul român, se deplîngea decăderea, conruperea — aici apare întîi această noțiune, cari trebuia să se formeze în spiritul ardelenilor —, prin influența limbii slavone, a moștenirii străbune. Acum a venit vremea înlăturării elementelor furișate în timpuri

---

[26] Ms. se păstrează în Biblioteca din Göttingen. A fost analizat în „An. Ac. Rom.“, secț. ist., XX, p. 197 și urm.

[27] Ms. se află la Muzeul din București ; v. și Gaster, *Gesch. der rum. Literatur*, p. 366, și Cretu, *Lexicon slavo-românesc al lui Mardarie*, p. 55—6.

[28] Semnalată și în *Buciumul român*, I, p. 472.

[29] Ms. 312 al Bibl. Ac. Rom. Cuprinde apoi : un „lexicon slovenesc“ din secolul al XVII-lea și „Tîlcuirea sau arătarea gramaticei slovenești“ de un dascăl de slavonă, cari traduce, cu textul în față, o gramatică a acestei limbi. Se cetește în susul unei pagini : „Ce livre apartien à Mr. : Jean de Talmatzy, 1797, Mar. 20“.

[30] *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae, composita ab Samuele Klein...*, locupletata vero et in hunc ordinem redacta a Georgio Gabriele Sinkai eiusdem Ordinis, AA.LL.Phil. et SS.Th.D.“.

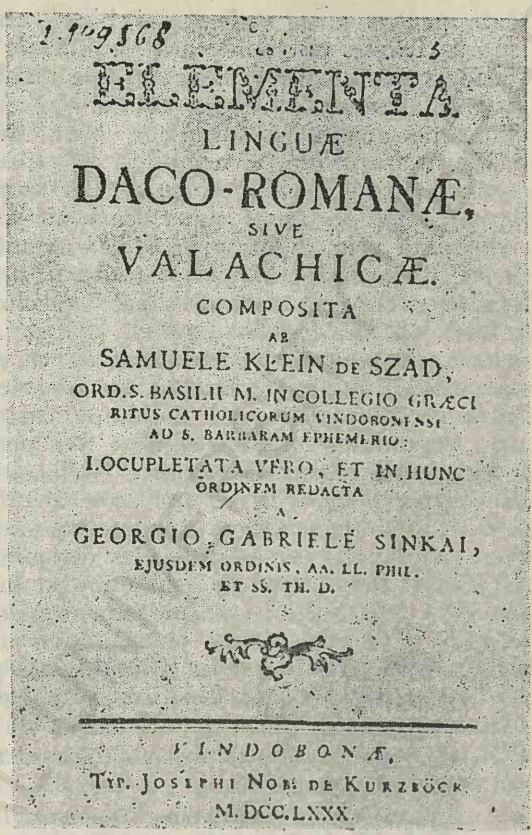
1.109568

ELEMENTA
LINGUÆ
DACO-ROMANÆ,
SIVE
VALACHICÆ.
COMPOSITA
AB
SAMUELE KLEIN DE SZAD,
ORD. S. BASILII M. IN COLLEGIO GRÆCI
RITUS CATHOLICORUM VINDOBONENSI
AD S. BARBARAM EPHEMERIO.
LOCUPLETATA VERO, ET IN HUNC
ORDINEM REDACTA
A
GEORGIO GABRIELE SINKAI,
EJUSDEM ORDINIS, AA. LL. PHIL.
ET SS. TH. D.

VINDOBONÆ,
TYP. JOSEPHI NOB. DE KURZBÖCK.
M. DCC. LXXX.

ELEMENTA LINGUAE DACO-ROMANAE SIVE VALACHICAE
— COPERTĂ —

de inconscienţă naţională: lucrul se va face mai cu folos cînd „şcoli româneşti, după modelul celor nemţeşti din Austria, se vor aşeza din îndurarea Casei domnitoare“ [31]. Pînă atunci, autorii vor face începutul pentru „perfecţionarea“ limbii, şi tipăresc deocamdată această gramatică, pentru mărirea naţiei întîi şi, pe alăturea numai, pentru folosul elevilor şcolii de la Sf. Barbara şi a persoanelor ce trebuie să ştie româneşte, avînd relaţii cu Orientul [32]. Cu timpul se va desăvîrşi opera de reformare [33].

Cărticica se împarte în trei: *Etimologia, Sintaxa* şi *Ortografia.* Ar fi fost natural ca cele trei părţi să se succeadă în această ordine. Dar pe autori nu-i interesau în linia întîi formele, ci felul cum ele vor fi prefă-

[31] „Quum scholae valachicae ad normam germanicarum austriacarum, e feliciter regnantium Augustissmorum clementia instituentur“.

[32] „He quis existimet nos in toto hoc opere aliud prae oculis habuisse nihil nisi ut maternam nostram linguam perficiamus“.

[33] Noţiunea „depravaţiei“ limbii se întîlneşte şi în *Istoria latină* a lui Clain; *Instrucţia publică,* II, p. 78.

cute pentru a se vedea mai bine caracterul lor roman. Limba trebuia scrisă, firește, cu litere latine, „buchile", literele cirilice, diformele slove fiind o profanare. Și aici trebuie fixată neapărat o nouă ortografie, și această ortografie trebuia să fie străvezie ca apa de izvor, lăsînd să se vadă pe deplin, pretutindeni, baza romană, piatra antică.

Ca în ungurește, *a* neumbirt se reprezintă prin *á*, litera *a* simplă rămînînd pentru a însemna pe *ă*; cît despre *î*, se hotărî că *á, e,* înainte de *n, mp, mb,* are acest sunet, cari nu se înseamnă deosebit. Sunetul *z* se reprezintă prin *s,* sau prin *di, die,* după proveniența sa latină, *ț* prin *ti.* Ș are ca semn pe *si* sau *ss: siesse, siepte.* Prefaceri săvîrșite se ascund sau se subînțeleg, dar nu capătă un simbol grafic. Clain și Șincai scriu: *glácie, muliere, bombac, qvand* și *qvale, quum, crescere, hon, cavall, batevam, eli, cuvente, homeni.* S-a zis că școala etimologistă a terminat prin exagerări; nu, ea a început cu dînsele, căci desigur acesta e non plus ultra al diformării unei limbi, pe cari a făcut-o timpul răbdător și pe cari nerăbdarea omului efemer n-o poate schimba prin carte.

În această ortografie scrisese Clain și înainte, căci manuscriptul cronicii bălăcenești o avea, și el era din 1770[34]. Cu aceeași ortografie e tipărită și *Carte de rogacioni pentru evlavia homului chrestin,* din Viena, 1779, unde se dau la urmă „litterele romanilor cele vechi"[25]. Cu timpul, i se păru că trebuie introduse schimbări, și în publicația sa religioasă „Acathist sáu cárte (cu) múlte rugatsúni pentru evlaviea fieste qvarui crestin", tipărită în 1801 și la cari adaugă un îndreptar ortografic, el admite notațiuni noi, ca *sh* pentru *ș, tz ts* pentru *ț,* lăsînd însă și pe *ç,* și întîlnim chiar, în loc de *ris,* forma anacronic de fonetică *rîs.* Cît despre Șincai, nici el nu terminase evoluția sa ortografică, și vom vedea că ideile sale nu mai erau cele din 1780, cuprinse în gramatică, la data cînd tipări a doua ediție a *Elementelor,* sub numele său singur[36].

Am văzut că în principate lucrarea lui Clain și Șincai rămase necunoscută. În Ardeal, aceste cercetări și aceste îndemnuri provocară însă o întreagă mișcare filologică, mult mai puternică decît mișcarea istorică produsă de lucrările promotorilor pe acest din urmă teren. Studiul limbii, problema ortografică intrară cu puține excepții pe drumuri noi[37].

---

[34] V. locurile dintr-însul reproduse în „An. Ac. Rom.", XXI, secț. ist., p. 392 și urm. Natural că nu putem admite că Vasile Vlad, copistul din 1780, a introdus această ortografie, pe cari n-ar fi dat-o copia însăși a lui Clain.

[35] O citează și Corneli (raportul citat): *„Libellus Collectio precum dictus* circa finem prioris seculi Viennae, ni fallor (nullum enim eius ut annum et locum editionis citare certe possim)".

[36] Prefața din ediția întîi a fost reprodusă în Papiu, *Șincai,* p. 86 și urm. Observații asupra ideilor gramaticale ale lui Clain, în Cipariu, *Principia de limba și de scriptura,* Blaj, 1866: Clainiana, p. 307 și urm.

[37] Dar încă la 1780 aflăm „Katekizmul cu aentraebaery și raeszpunszury tokmit pentru aenvaecaetura tinerilor a Krestino-Katolicsilor aen cările prêa aennalczatej și prêa luminnatej aempaeraetêaszej-kraejcaszi aposztolicsesty" (tipografia Universității din Buda; nu poate fi de Șincai, cum admisesem, căci ortografia e cu totul alta), și la 1786 o gramatică germană scrisă în românește cu litere latine, dar, după obiceiul vechi, cu ortografie unguerească: „grammatikae nemczeászkae szau povaeczuire aen

Cît despre străini, acela dintre dînşii cari se interesa atunci mai de aproape de mişcarea culturală a românilor, cu interes dar fără simpatie, Sulzer, un cunoscut al tuturor ardelenilor literaţi, se pronunţă contra ideilor şi contra tentativei ortografice. Limba lui Clain i se părea lui — cari ştia românește mai mult prin nevastă-sa, o săsoaică din Braşov, şi scria foarte rău această limbă — a fi o limbă stricată, din necunoştinţă şi din sistem. Slavo-româna, cum numeşte el limba noastră, nu se poate scrie cu litere latine, şi singurul merit al *Observaţiilor* e după dînsul acela de a fi stabilit originea latină a vocabularului românesc [38].

Dacă învietorii mîndriei româneşti aveau nevoie de scrierea cu litere latine şi de o ortografie transparentă pentru a răspîndi între străini credinţa lor, nu le era mai puţin de nevoie un mare dicţionar, cari să adune tezaurul lexic al limbii române. Să-l adune, punînd în lumină prin etimologii mai mult sau mai puţin ştiinţifice provenienţa latină a fiecărui cuvînt. Iar cari nu veneau de la sine la originea română şi nu puteau fi conduse nici cu de-a sila acolo trebuiau gonite fără milă, excluse ca nevrednice din templul antic al dicţionarului român. Astfel se lua străinilor o armă şi se arăta românilor, acum cînd li se curăţa limba, cari sînt cuvintele de cari mai pot să se folosească şi cari sînt puse la index. Un astfel de dicţionar trebuia să fie o recomandaţie şi un îndreptar în acelaşi timp.

Dicţionare în sensul acesta nu se mai scrise nici în Ardeal, fiindcă un asemenea curent de idei nu mai existase înainte. Dicţionarul bănăţean tipărit de Hasdeu, sub titlul de *Anonymus Lugoshiensis*, [39] nu are nimic ştiinţific şi metodic într-însul, şi firește că nu dă etimologii. Clain ne spune că un Teodor, pe cari unii, fără nici un argument, au voit să-l identifice cu Corbea, autorul *Psaltirei* în versuri [40], a scris un dicţionar latin-român [41]. Grija de a scrie un dicţionar ar fi fost dată în 1759 lui Grigore Maior [42]. Ni se mai vorbeşte de un dicţionar din 1741, în cari partea românească ar fi fost scrisă cu litere latine [43], de trei glosare româneşti, sîrbeşti şi nemţeşti, cari se păstrează în Muzeul naţio-

---

laeúntru la aenvaeczaetura limbii nemczésti szpre folosul skóalelor a néamului rumaenészk". Ms. e semnalat de N. Densusianu, *Raport*, p. 203. Cu o ortografie particulară se tipăreşte în 1783, la Sibiu, „ABC sau Bucoávna spre folosul scolelor niamului romanesc". Nu e îndoială că aceasta e cartea lui Şincai. La 15 octombrie 1782 vedem pe Şincai stăruind pe lîngă guvern pentru terminarea la Hochmeister a cărţii.

[38] v. Sulzer, II, p. 153—6, 168; III, p. 4, 3*, nota a. El mai vorbeşte de o gramatică ce ar fi fost supt tipar pe timpul său la Blaj: „Dermalen soll eine ordentliche walachische Sprachlehre zu Blasendorf... unter der Presse seyn", III, p. 4, nota *a*. Pentru Sulzer şi gramaticii români, v. *Archivu*, p. 681 şi urm. Cf. şi *Gramaticii şi ortografiştii români*, în acelaşi *Archivu*, de la nr. XXIX înainte.

[39] În „Rev. p. ist., arch. şi filologie", VI, p. 1 şi urm. şi Tagliavini, în *Mem. Ac. Rom.*, secţia literară, 1932.

[40] Gaster, *Gesch. der rum. Litteratur*, p. 295; v. asupra lui notiţa din „Conv. lit.", 1901 iunie.

[41] „Theodorus Lexicon latino-valachicum scripsit"; *Instr. publică*, II, p. 72. Despre acest „dicţionar latin-român" al lui Teodor-Corbea vorbeşte de altmintrelea şi Cipariu, în *Archivu*, p. 637.

[42] Cipariu, *Acte şi fragmente*, p. 224.

[43] Densusianu, *l.c.*, p. 202—3; Gaster, *l.c.* p. 374.

nal din Budapesta [44] și din cari unul, din 1743, ar fi opera unui necunoscut Ștefan Popovici [45]. Se menționează încă un dicționar românesc după cel latin al lui Francisc Paris Papaj, tradus de: „un bărbat oarecare poliglot și poate chiar pentru principele Țării Românești" [46] și lexiconul german-latin-român al lui „Aurelius Antoninus Praedes", fost auditor de regiment, cari-și datează lucrarea din 1792, cu anul de la Fundarea Romei 2546 [47]. Pînă la Oxford a ajuns unul din multele dicționare redactate mai ales în Ardeal în această epocă [48].

Dar, nici unul din acestea și din cele pe cari le vom cunoaște îndată și cari au drept autori personalități literare mai cunoscute nu era destinat să fie Biblia filologică a neamului.

Acest scop îl avea, și-l îndeplini, după o lungă odisee și o schimbare deasă și desăvîrșită a formei sale, dicționarul pe cari, către sfîrșitul carierei sale, atunci cînd părăsise sarcina de răbdare a traducătorului și prelucrătorului, pentru a se consacra unor opere înalte și mari, întreprinse a-l scrie Samuil Clain.

În capitolul din istoria sa latină cari tratează despre activitatea literară a românilor, el numără între lucrările sale proprii un dicționar latin-român-unguresc, ce era gata la această dată [49], și se afla în mîinile lui Molnar, cari-i adăuga limba germană [50], precum și un dicționar „român-latin-german-unguresc", cari se apropia de sfîrșit și Șincai putea crede că va și apărea în curînd [51]. „Am scris", spune la 9 aprilie 1805, Clain însuși „un dicționar latin-român-unguresc-german, cu multă muncă și năcaz, în cari se arată orice cuvînt și orice frază din ce autor este. Partea germană o pune vestitul profesor de nemțește de la Universitatea din Pesta, Halitzki. S-a pus și partea unguréască, dar o îndreaptă și adauge izvorul, unde nu este, vestitul și cuviosul Virágo, ungur, cari a tipărit și unele opere ale lui Cicerone, traduse în ungurește. Să scriu această carte m-a îndemnat numai iubirea pentru cultura și știința neamului meu. Acum vreau să-l tipăresc chiar". Am mai văzut aiurea ce zice de dicționar, rodul îndelungatelor lui osteneli, bătrînul scriitor. În aceeași scrisoare, el anunță și partea a doua a lucrării: „Va urmà apoi un alt volum și o operă deosebită, cari va cuprinde un dicționar român-latin-unguresc-nemțesc și unguresc-latin-nemțesc-românesc. Limba

---

[44] Densusianu, *l.c.*, p. 197; Gaster, *l.c.* p. 374.

[45] *Ibid.*

[46] Densusianu, *l.c.*, p. 218—9. E vorba de „Francisci Paris Papai Magnum dictionarium latino-hungaricum et hungarico-latino-germanicum", care a fost foarte răspîndit. O întîie ediție, după revizia lui Bod, apăru la Sibiu în 1797; 2 vol., în 8°. O a doua o scoase Eder, în 1801. Recenzie a acesteia în *Sieb. Quartalschrift*, VII (1801), p. 360—1.

[47] *Ibid.*, p. 213. De acest ofițer vorbește, cred, și Engel.

[48] Gaster, *l.c.*

[49] O întîia redacție, fără limba unguréască, purtînd data de 1801, se află în biblioteca episcopiei române din Oradea; Densusianu, *Raport*, p. 209—10.

[50] „Modo ad dictionarium latino-valachico-ungaricum apponit germanicum idioma; cui modo apponitur germanicum idioma"; *Instr. publică*, II, p. 72.

[51] „Brevi lucem aspicient". Prefața la a doua ediție a *Elementelor*.

românească a fost scrisă pretutindeni, pentru mai mare uşurinţă, cu litere latine".

S-a spus că speranţele puse în sprijinul lui Darabant fură zadarnice. „Nimic nu-i place mai puţin vlădicăi, scrie Corneli, decît să-i cei bani". În schimb, veniră îndemnuri la tipărire de la Timişoara, al cărui director menţiona cele şase sute de şcoli ce are sub conducerea lui, cerînd însă şi scrierea cu cirilice a cuvintelor din Ardeal, din Bucovina, din Maramureş, din comitatele Oradiei, Satului Mare şi Aradului. „Adaug — scrie el la 30 iunie — şi literele cirilice şi nu mă îndoiesc că într-un an, doi se vor vinde o mie de exemplare".

La 30 august, Clain vorbeşte de anunţarea operei sale în gazete, cum fusese sfătuit. La 1 ianuarie 1806, el promite a trimite în curînd o „probă" a lucrării. Ea cuprinde două titluri : *Dictionarium latino-valachico-germanico-hungaricum in genere suo novissimum et usui cuiuslibet accommodatum* (1806) şi *Dictionarium valachico-latino-germanico-hungaricum*. În „înştiinţarea" română şi germană se arată însemnătatea lucrării, pe cari tipografia editoare o şi are în manuscript, se fixează sfîrşitul lui mai ca ultim termen al subscrierilor şi se dădea numele persoanelor la cari se pot da bani. Între acestea găsim pe Corneli, directorul din Oradea, pe vicarul Ioan Para din Făgăraş, fost elev la Sf. Barbara, cari scrisese oarecînd că episcopul Maior a numit pe Clain „asinus ad liram" şi persoană scandaloasă [52], Chiril Ţopa, directorul de odinioară al seminarului din Blaj şi un corespondent al lui Corneli şi el, pe Molnar, „profesorul oculist" protopopul Dimitrie Vaida, pe C. Boghici, „tipograful" din Braşov, „preacinstitul domn Petru Maer", protopopul din Gurghiu şi Reghin etc.

Pe acest lucru-l lăsă netipărit. El formează baza marelui lexicon de Buda, cari nu ieşi decît după douăzeci de ani de la moartea începătorului său, trecînd printr-o sumă de peripeţii, pe cari trebuie să le lămurim aice [53].

Al doilea şef al mişcării intelectuale ardelene, colegul şi colaboratorul de cîtva timp al lui Clain, Şincai, îşi propusese a lucra şi el la un dicţionar, cari să fixeze formele limbii. Abia în 1804 el se întoarse la studiile gramaticale, dînd lui Lipszki explicaţiile menţionate, arătînd lucrările ce făcuse şi ocupaţiile sale, rezumînd părerile formate în mai bine de treizeci de ani de cugetare despre originea limbii şi a poporului şi motivele decăderii amîndorora, recomandînd pentru scrierile profane întrebuinţarea alfabetului latin, mai potrivit cu firea limbii şi mai simplu [54]. Tot atunci dădu o nouă ediţie din *Elementele* epuizate şi pregăti o a doua gramatică „ilirico-valahică", adică a limbii româneşti aşa cum se vorbeşte, a limbii „valahe" — nu a limbii nobile, de fabricaţie recentă : daco-romană, care

---

[52] Nilles, I, p. 317.

[53] Operele lexicografice ale lui Clain sînt singurele pe cari nu le menţionează Şincai în nota bio-bibliografică din *Orodias*.

Pentru planul de a da o ediţie a operelor lui Clain, v. „Foaia p. minte, inimă şi literatură", pe 1844, p. 32 ; cf. p. 341—2.

[54] Scrisoarea e datată din Buda, 20 septembrie 1804. A fost reprodusă de Papiu, în *Tesaur*, I, p. 87 şi urm.

limbă „valahă" nepurificată poate să fie scrisă cu literele vechi diforme ale lui Chiril [55]. Dar pînă atunci se lucrase, cu toată tăcerea promotorilor și maeștrilor, pe terenul gramaticii și lexicografiei românești.

Să vedem de cine și cu ce folos. Întîlnim întîi numele lui Ioan Molnar. Și acesta era din Sad, unde se născuse Inocențiu și Samuil Clain. Anul nașterii sale îl cunoaștem, dacă nu luna și ziua [56] : e 1749. Avuse un frate mai mare, pe preotul Molnar [57], vestitul Tunsul, cari agita contra unirii, printre țăranii cari-l numeau Sfîntul și se închinau în numele lui [58].

Și-a făcut studiile la Viena, unde se adăposti Tunsul, aducînd și arestarea fratelui său. La 1783, el era oculist cu vază, și mergea în Țara Românească pentru a urmări pe „un chirurg fugit acolo, care-i făcuse o pagubă" [59]. Întorcîndu-se — dacă a făcut călătoria, pe care o anunța la începutul anului, baronului de Bruckenthal, guvernatorul provinciei —, i se dădu peste cîtva timp misiunea de a face o anchetă în afacerea răscoalei țăranilor. Pe atunci Molnar, „oculist cesaro-crăesc", profesa idei filantropice de un caracter nebulos, era un „amic al oamenilor", un „filozof" după moda pretențiosului secol al XVIII-lea și făcea parte din loja de curînd întemeiată a francmasonilor din Ardeal [60]. Găsi cu cale — era așa de puțin român acest doctor împărătesc, acest viitor profesor la Cluj, acest adept al francmasoniei cosmopolite ! — să facă morală bieților țărani ce mergeau la omor și la moarte cu un sîngeros și obscur crez de dreptate în mintea lor de nedreptățiți și, întorcîndu-se înapoi, el, fratele Tunsului, consăteanul unui martir și unui profet al românilor, își ascuți cu îngrijire pana de contopist medical pentru a face luminatului guvern și luminatului vlădică din Sibiu un raport în cari arăta că numise pe revoltați oameni răi, cari nu înțelegeau de cuvînt și trebuiau tratați cu asprime. Ce ochi proști avea pe vremea aceea vestitul oculist [61] ?

La 1788, în Viena, unde nu știu ce căuta pacificatorul nepoftit al consîngenilor săi, tipărea o gramatică germano-română, cu titlu nemțesc, pe cari o dedica superiorului său în ierarhia oficială și colegului său în cele francmasonice, baronului Gh. Bánffy, de curînd guvernator al Ardealului și „patronul" său [62].

---

[55] Prefața la ediția a doua din *Elemente* reprodusă cu cea de la întîia ediție, în Cipariu, *Archivu*, p. 564 și urm. „Vel potius reiectis (antiquis litteris) ad gramaticam illyrico-valachicam, quam etiam continuare intendo, si clarissimi domini censores illyrici suum mihi hac in re auxilium non denegaverint".

[56] *Archiv f. sieb. Landesk*, N.F., XIII[1], p. 74.

[57] Tot Ioan ? Așa i se zice în Hurmuzaki, *Fragmente*, II, p. 134—5. Cf. Petru Maior, *Istoria bisericei românilor*, p. 110 și urm.

[58] Numele de Molnar, Piuarul, nu e rar. Găsim pe acest timp, în hîrtiile necatalogate din Bibl. Ac. Rom., un vagabond și dezertor „Ladislaus Molnar von Somlyo", la 1706, un „C. D. Molnar chyrurgus" la Craiova în 1795—7. Cf. și Popea, op. cit., p. 143 ; Cipariu, *Archivu*, p. 625. Se adaugă și cercetările păr. I. Lupaș despre tatăl lui Molnar în „Românul" din Arad, 7 ianuarie 1916 ; v. și *Apendice*.

[59] Recomandația lui Bruckenthal către Raicevich, 24 februarie 1783 ; *Apendice*.

[60] Ilarie Chendi, *Începuturile ziaristicei noastre*, Orăștie, 1900, p. 13 și urm.

[61] Rolul lui Molnar în această împrejurare, asupra căruia nu putem insista mai mult, a fost analizat de N. Densușianu, în *Revoluția lui Horia*, p. 268 și urm. Rapoartele în colecția aceluiași, la Acad. Rom.

[62] Ediția a doua, din 1810, apărută la Sibiu, la un alt francmason — v. Chendi, op. cit. —, tipograful Hochmeister, are acest titlu : *Deutsch-Walachische Sprach-Lehre*,

În curînd Molnar se găsea iarăşi în Ardeal [63]. În 1789 el inspira probabil lui Hochmeister, tipograf şi „francmason" din Sibiu, ideea de a scoate un ziar românesc, cu scopuri mai ales educative, cari nu ieşi însă niciodată [64]. Fu ridicat în 1793 la nobleţă, devenind „von Müllersheim" şi rămînînd Molnar, după ce fusese Piuariu Moraru [65]. Era la aceeaşi dată profesor pentru bolile de ochi la Universitate, la „Academia regală" din Cluj, şi-l vedem stăruind în zadar la Curte pentru tipărirea unui ziar românesc. După un nou refuz, în 1794, el schimbă titlul publicaţiei din „ziar" în „revistă" şi făcu ca noua cerere, cari fu aprobată, să fie înfăţişată, data aceasta, de tipograful sibian Petru Barth, în numele unei „societăţi de învăţaţi din Valachia" [66]. Desigur că el nu fu străin şi de apelul pentru o „bibliotecă", în fascicule, pe cari „societatea filozoficească" ardeleană îl răspîndi în 1795 [67].

La 1798, el făcea să apară la Buda o carte de şcoală cari, dacă se leagă de activitatea lui de odinioară ca gramatic, n-are desigur, nimic a face cu datoriile unui oculist. E *Reatorica adecă învăţătura şi întocmirea frumoasei cuvîntări*, lucrare utilă „scolasticilor", ne spune autorul, şi „ivită acum întăia dată în limba românească". Prefaţa e datată din Sibiu la 13 iulie 1797 [68].

La 1800, el mai căpătase o funcţie, aceia de „doctor de ochi în marele prinţipat al Ardealului". Tot aşa de zelos pentru cultura poporului său, el tipări la Buda în acest an, fiind la Sibiu, o traducere a cărţii lui Millot, *Histoire universelle*, supt titlul de *Istorie universală adecă de obşte* [69]. Lucrarea e întovărăşită de o prefaţă, unde se exprimă idei în privinţa introducerii neologismelor, şi de un dicţionar geografic. E numai partea întîi, dar a doua nu ieşi niciodată.

În Sibiu apăru la 1808 cartea lui Molnar asupra culturii albinelor, cari ne aminteşte de preocupaţiile lui de tinereţă pentru scoaterea unui ziar consacrat economiei rurale şi destinat ţăranului [70]. La 1810 apare tot acolo a doua ediţie a gramaticii româno-germane. Încă la 1814, el trăia, şi într-o frază încîlcită, Naum Rîmniceanu, poligraful muntean, propune ca Molnar să delege „doi-trei oameni de carte din Ardeal",

---

verfasset von Johann Molnar von Müllersheim, k.k. Landes-Augenarzt im Grossfürstenthume Siebenbürgen und öffentlicher Lehrer der Augenkrankheit an der Universität zu Klausenburg.

[63] Cf. însă *Beschreibung und Schicksale von Bender, Bucarest und Orsova*, Viena, 1790, p. 107, unde se spune că ar fi vorba de dînsul.

[64] Chendi, *l.c.* p. 3 şi urm.

[65] *Sieb. Quart.*, III, p. 87, II, p. 100.

[66] Pentru toate acestea, v. Chendi, op. cit., şi în cartea noastră, mai departe.

[67] Îl vom analiza în alt capitol.

[68] „Scris în cetatea Sibiului, în 13 zile iulie 1797".

[69] „Care cuprinde în sine întîmplările veacurilor vechi, întocmită prin signior Milot, Commembrul Academii frîncesti din Lion, iară acum întîia dată tălmăcită în limba românească", cf. „Mem. Ac. Rom.", IV (1924): „Cea dintîi istorie universală tipărită în Transilvania".

[70] „Povăţuire cu praxis către sporirea stupilor". N-am avut supt ochi această lucrare.

cari să vie la București pentru a se înțelege cu dînsul, Naum, pentru unificarea, se pare, a acelor dintre cărțile religioase cari se puteau tipări și pentru Ardealul neunit [71]. O propunere cari ne miră mai puțin cînd știm că „domnul Ioan Molnar, doftorul de ochi și profesor Academiei Clujului", a fost acela care a negociat înainte de 1810 pentru tipărirea la Buda a *Octoichului,* tradus din nou de Iosif, episcopul de Argeș, și a scos pe socoteala sa la Buda splendidele Minee ardelene [72].

Gramatica lui Molnar, pentru a veni la dînsa, nu e mult mai originală decît celelalte lucrări. Șincai reclamă hotărît paternitatea asupra cărții, pe cari o declară în prefața ediției a doua din „Elemente" ca „una și aceeași" cu prima ediție a gramaticii Șincai—Clain [73]. În prefață, cari figurează neschimbată în toate edițiile [74], Molnar e, de altmintrelea, foarte modest. A crezut, spune el, să aducă foloase filologului și omului de afaceri tipărindu-și lucrarea, în cari lasă la o parte „orice cercetări mai adînci istorice, etimologice" [75], cari figurează în gramatica, menționată cu laude, a celor doi corifei ardeleni [76]. Socotind că scrierea cu litere latine nu poate folosi decît pentru a face o etimologie mai vizibilă, el întrebuințează tot vechile buchi fără pretenție [77]. Cînd transcrie cu literele pe cari Șincai le numea „părintești" [78], el n-are nici un sistem, dar se ține mai mult de ortografia ungurească [79]. Opera cuprinde și un vocabular adaus lîngă regulele fiecărei părți de cuvînt, fraze, povestiri, scrisori. În sfîrșit, o carte practică, prin cari cercetările științifice, și cu dînsele rătăcirile științifice, nu înaintează întru nimic.

O teorie face însă Molnar în prefața traducerii lui Millot, spuind că la nevoie neologismele trebuie a se introduce, împrumutîndu-se „de la maica noastră limba latinească", precum și face el în această carte, adăugînd însă traducerea în „cuvinte de obște", pentru că „în unele părți și ținuturi sînt lăcuitorii deprinși cu ele, iară pe alte locuri nu sînt obicinuite". Mi se pare că aici pentru întîia oară se vorbește în privința izvo-

---

[71] Erbiceanu, *Naum Rîmniceanu,* discurs de recepție la Academia Română, 1900, p. 16, 42.

[72] Prefața acestui *Octoih,* apărut în 1811; v. și pe Șincai, cînd, în epistola către Lipszki, arată că Molnar ar fi însărcinat pe Clain și pe episcopul de Argeș cu corectura la *Minee.* „Quos cl. d. I. Molnar de Müllerscheim menologii maioris emendatores prae coeteris elegit". Cf. și, mai sus, biografia lui Șincai. Cf. Iorga în „Mem. Ac. Rom.", secția literară, XXVIII (1905), *Contribuții la istoria literaturii române, Scriitori bisericești.*

[73] „Eandem nostram grammaticam".

[74] Mai cunoaștem și o a treia: Sibiu, 1823. O prelucrare, cu elemente noi de Anton von Marki, „k.k.Kreis-Hauptschul-Director, apăru la Cernăuți încă din 1810. Pentru o gramatică română-germană, ms. din 1786, Gaster, *Gesch. der rum. Litt.,* p. 369.

[75] „Alle historische tiefere etymologische Untersuchungen".

[76] „Ist auch in der Rücksicht walachische Wörter aus lateinischen abzuleiten vollständiger".

[77] La 1784, apare la Viena o *Ortografie sau scrisoare dreaptă pentru folosirea școalelor neamânceşti.* E un tratat de 11 foi, fără importanță.

[78] *Cronica,* III, p. 84.

[79] El se declară „ein Walache von Geburt" și cere a fi iertat pentru greșelile ce ar putea face în nemțește.

rului de unde limba trebuie a se îmbogăţi pentru a servi de vehicul ideilor ştiinţifice superioare [80].

Radu Tempea, la 1797, „directorul şcoalelor neunite naţionalicești prin marele prinţipat al Ardealului", succesorul în această calitate al altui gramatic, al celui dintîi descriitor al limbii românești, Dimitrie Eustatievici, era, şi acesta din urmă, un braşovean. Îi cunoşteam familia, de la cari avem o cronică de parohie. Era — el, cel de-al patrulea Radu din familia Tempea, — fiul unui preot Tempea. La 1785, se acordă, în adevăr, un stipendiu pentru studii tînărului „Radu Teampe Popovici din Braşov" [81].

Tempea a tipărit la 1797 o *Gramatică românească*, la Sibiu. Fondul e luat după lucrările anterioare ale lui Clain şi Molnar, pe cari-i citează, comiţînd un vers în onoarea lor, şi în corpul operei [82]. Noul autor de gramatică românească cunoştea personal pe aceşti predecesori, despre lucrările inedite ale cărora, *Retorica* lui Molnar, dacă nu şi marele dicţionar al lui Clain, ştie să ne vorbească. „Domnul I. Molnar, doftor şi profesor de tămăduirea luminii ochilor, în cartea sa de *Economia stupilor* şi în *Gramatica nemţească-românească*, iară mai vîrtos dintru a sa *Retorică*, ce cît de curînd va eşi din tipariu, şi cuviosul părinte Samuil Clain de la Sad cu deslușirea Biblii românești, cu Theologhia moralicească, cu Ius nature, cu Grammatica daco-romană, în Viena, sînt aceia carii au adus şi aduc acuma roade şi mlădiţe limbii românești [83].

Prefaţa, din cari extragem aceste rînduri, e cu mult mai caracteristică şi mai bogată în idei decît a lui Molnar, deşi precede, ca şi aceasta, un manual practic de gramatică. Tempea, un aderent hotărît al ideilor nouă, afirmă de la început că limba românească „au fost cea veache rîmlenească". Dar ea a trăit în împrejurări nefavorabile şi a apucat drumuri false. „Nestatornicia stăpînirii", circumstanţele politice au făcut-o să

---

[80] Pentru Molnar, mai vezi epistola lui Şincai către Lipszki, precum şi reproducerea Prefeţei lui la gramatică, în Cipariu, *Principia de limbă*, p. 647—8. De operele lui vorbeşte şi Clain în istoria sa latină, *Instr. publică, l.c.* „Ioannes Molnar, oculista doctor, scripsit grammaticam germanico-valachicam, item oeconomiam apiariam; modo ad dictionarium latino-valachico-ungaricum apponit germanicum idioma. Idem scripsit rhetoricam: omnia valachice".

[81] v. Stinghe, *Doc. la trecutul românilor din Scheiu.* Braşov, II, 1902, p. 9 şi urm. Lupaş, în *Românul* din Arad, nr. 93 din 1915. Un alt Radu Tempea e acela cari era încă la 1831 „vice-protopop al Braşovului" (Bart. Baiulescu, *Monografia comunei bisericeşti gr. or. române a Sfintei Adormiri din cetatea Braşovului*, Braşov, 1898, p. 122), iar în 1835 „duhovnic şi v. protopop al Braşovului, de leagea grecească neunită" şi cari tipări, în acest an, *Oglinda statului bisericesc şi politicesc.* La 1837, el ţinea un „Cuvînt care s-au făcut la sfinţirea seminariului Sfintei episcopii Rîmnicului" şi era director şi profesor de teologie în această nouă şcoală. La 1844 încă, el semnează „inspector şi profesor al teologhiei morale din seminarul sfintei episcopii Rîmnicului". Distinşi oameni, toţi membrii omonimi ai acestei dinastii de popi şi profesori; v. şi Andrei Bîrseanu, *Şcolile din Braşov*, p. 11 şi urm.; *Ibid., Apendice*, p. 18 şi urm. Locul de director îl ocupa încă la 1802, cînd colaboră la traducerea din greceşte a Acatifstului Sf. Cruci; v. şi Iorga, *Acte din archivele Braşovului*, tabela.

[82] P. 178, 195.

[83] Prefaţa la *Gramatică*. A fost reprodusă în două locuri: în Cipariu, *Principia*, p. 647—8 şi în Papiu, *Şincai*, p. 71 şi urm. Tempea scrie cartea sa la Sibiu.

primească infiltrații „bulgare", iar, mai pe urmă, în Ardeal, elemente ungurești și nemțești, elemente grecești în principate, în Banat elemente luate de la sîrbi. Cu limba bisericească slavonă au pătruns și literele cirilice, de cari Tempea nu e de părere să ne despărțim.

Numai într-un tîrziu, „unii înțelepți omeni" încep a rupe tradiția înstrăinării și a da cărți românești bisericii române. Tempea citează, după începătorul noului curent, vlădica ardelean Ghenadie, pe succesorii lui, Sava și Simion Ștefan, iar, de dincolo de munți, pe Damaschin de Rîmnic, marele traducător, pe „vestitul Chesarie" și pe urmașul lui, Filaret. Dar găsește că roditoarea activitate a acestor prelați din Rîmnic a avut și urmări puțin fericite. Ei, crede el, au părăsit forma curat românească a lui Dosoftei din *Viețele Apostolilor* (?) de la 1688 și din *Parimii,* pentru a răspîndi prin tălmăcirile lor în stratele adînci ale poporului românesc o sumă de cuvinte slavone, ca *vreme* în loc de *timp, slugă* în loc de *șerb, pricină* în loc de *cauză* și altele. Acum, cînd națiа românească s-a luminat asupra originii ei, o mișcare trebuie să pornească împotriva acestor cuvinte furișate fără nevoie și fără folos. După exemplul lui Clain și Molnar, deschizătorii de cale, neghina trebuie curățită, limba apropiată măcar de „orighinalul ei, adecă limba veche românească sau rîmlenească ; căci, de ar aduce-o cineva în curățenie, ar fi tocma latinească și italienească". Desigur, Tempea nu găsește că această enormitate, această absurdă tentativă a unui mănunchi de cărturari împotriva unei limbi rezultate dintr-o întreagă dezvoltare mai mult decît milenară, ar fi un lucru rău sau o nebunie. Din contra, ar fi mîndru dacă acest vis s-ar putea realiza, dacă ar amuți astfel unul din glasurile prin cari se exprimă, cu modulații speciale, sufletul umanității. Dar se lovește de greutatea neînvinsă a rezistenței acelor ce vorbesc limba românească și vreau să audă cuvîntul lui Dumnezeu și explicările lui în limba vorbită și înțeleasă de toată lumea, nu în aceea născocită de cîțiva, fie chiar cu scopurile cele mai curate și mai înalte. Deci recunoaște că este o margine pentru „apropiarea" propusă, și această margine e putința înțelegerii cărților bisericești de mulțime : „însă așa ca și cărțile bisericești bine să le înțelegem". Pentru a colabora și el la opera de „curățire", Tempea „scurtează" unele cuvinte, pentru a le apropia de „orighinal". El zice astfel *sore, omeni, duo,* stabilind forme fantastice de tranziție cari n-au existat niciodată [84].

E întîia oară cînd într-o carte pentru oricine, într-o carte tipărită cu chirilice, într-o carte de școală, limba românească e corectată în sens latin. Aceasta e și principala originalitate a gramaticii, altfel puțin originale, a directorului neunit Radu Tempea. Cît drum făcuseră brașovenii către noua îndreptare a spiritului de la gramatica dascălului Eustatievici pînă la gramatica dascălului Tempea !

---

[84] În schimb, întrebuințează cuvinte românești pentru nomenclatura gramaticală : *singuratec, multoratec,* etc. E de observat și aceea că Tempea a fost întîiul filolog ardelean cari a cunoscut gramatica lui Văcărescu, a cărui limbă o aprobă : „Cum au urmat" — ca Dosoftei adecă — „și dumnealui Ienacă (sic) Văcărescul aceea, cu *Observațiile gramaticești.*

O existență agitată, rătăcitoare, plină de elemente dramatice, e aceea, încă foarte rău cunoscută, a lui Pavel Iorgovici Bănățeanul. Din notele „unui preot român din Bănat, cari l-au cunoscut în persoană de aproape și cu de-amăruntul“ [85], știm aproape tot ceea ce formează astăzi biografia lui.

Era fiul lui Marcu, preotul românesc din Văradia, în Banat, și s-a născut în 1764, la 28 aprilie [86]. Avea un frate, al cărui nume nu-l cunoaștem, un nepot după dînsul, Iosif, cari luă doctoratul în filozofie și fu profesor de geometrie și geografie la noile școli ortodoxe din provincia sa natală [87].

Pavel învață întîi, într-un timp cînd cultura românească era în Banat numai la începuturile sale, la un dascăl particular. Apoi, pînă la vîrsta de doisprezece ani, urmă, pentru sîrbește și nemțește, la școala din Verșeț. Latinește studiă la Seghedin, unde termină gimnaziul. Trecînd la Pojon și la Pesta, făcu aici studii superioare de filozofie și drept, adică *ius patrium*. La Viena învață dreptul public al imperiului și, după ce petrecu doi ani în capitală, plecă, împreună cu alți trei tineri, la Roma. Stătu doi sau trei ani acolo [88], copiind — nou Șincai, dar fără stăruința neînvinsă a acestuia — inscripții și adunîndu-și materiale pentru o activitate viitoare, pe cari n-o vedea încă limpede. Merse pe urmă — cel dintîi dintre Românii ardeleni — la Paris, pentru a vedea cum trăiesc oamenii supt regimul ideilor noi de libertate. Petrecu trei ani în acest oraș și avu prilejul să vadă unde duc ideile abstracte emise de cugetători fără noțiunea vieții reale, aplicate de novici în viața politică și apărate de masele sălbatice ; asistă în ianuarie 1793 la sacrificiul inutil al vieții lui Ludovic al XVI-lea.

Stătu și la Londra cîtva timp, pentru a observa libertatea rezemată pe tradiție, pe o dezvoltare istorică, după ce-și oprise ochii asupra libertății improvizate și criminale. Aici șederea-i fu mai scurtă. După unsprezece luni, el se întorcea, prin Germania, la Viena, unde se dădea acestui învățat și călătorit tînăr locul de cancelist imperial, apoi de *Hofconcepist*. Aici se afla încă la 1794, cînd se credea că el a început, în înțelegere cu Molnar, tipărirea unui ziar românesc [89].

Locurile erau locuri de cinste, dar, cînd Iorgovici fu chemat de episcopul din Verșeț [90], unde învățase odată, el nu stătu pe gînduri să-și asculte tatăl și fratele, cari-l doreau, și să părăsească situația din Viena. Fu numit în patrie fiscal al episcopului sau. după alții [91], advocat consistorial pe lîngă dînsa.

---

[85] Notele publicate în *Lepturariul*, lui Pumnul, IV², 1865, p. 3—5.
[86] Data de lună în Iosif Vulcan, *Țichindeal*, discurs de recepție la Academia Română.
[87] *Arătare despre starea acestor noao introduse sholasticești institutuiri ale nației românești, sîrbești și grecești*, Buda, 1813.
[88] După indicațiile preotului și ale lui Vulcan, 11, *l.c.*
[89] Chendi, *l.c.*, p. 23.
[90] Vulcan, *l.c.*
[91] Episcopatul fusese stabilit abia în 1777 ; Marienescu, *Maior*, p. 74.

Aici era să guste însă în curînd amărăciunile rezervate românilor cari aveau obrăznicia de a şti carte şi de a fi mîndri de persoana şi de poporul lor. Scrise *Observaţiile de limba românească,* pe cari le tipări la Buda în 1799 şi prin ele ridică furtuna asupra capului său. Ungurii îl mustrară pentru că credea în originea romană a poporului său, iar sîrbii, pentru că li se dispreţuia buchile şi predica scrierea cu caractere romane. I se făcu un proces, fu aruncat în temniţă, i se cercetară hîrtiile cari fură arse, afară de dicţionarul la cari lucra. Cînd, după cîteva săptămîni, se dădu drumul acestui „agitator valah" pe „terenul filologiei", el îşi cîştigă de acum înainte pîinea ca fiscal sau contabil privat şi ca educator al copiilor unui şpan; iarăşi ca Şincai.

Aşa-şi petrecu viaţa pînă prin 1805. La 1806 se făcu un gimnaziu nou la Verşeţ, şi Iorgovici primi să predea limba latină. În acelaşi timp lucra la dicţionarul său. Cînd fu vorba să se creeze în Banat un învăţămînt românesc de stat, numele lui fu pus înainte ca director al şcolilor române. Dar n-avu parte să ocupe această situaţie oficială, pe cari o merita pe deplin, că după două zile de boală numai el murea la Verşeţ, în martie 1808, la 21 ale lunii [92], nu fără bănuieli de otravă [93].

„De nu vor plăcè — scrie Iorgovici —, fraţilor rumâni, de acum scrierile mele, am nădejde că între urmaşii noştri se vor afla şi de aceia cărora le va plăcè aceea ce este al naţiei şi al limbii noastre". Din aceste scrieri, una singură a fost tipărită: *Ovservaţiile* — titlul e luat de la Văcărescu, pe cari deci şi Iorgovici l-a cunoscut —, pe cari, trăind în atîrnarea sîrbilor, ce aveau biserica şi şcoala în Banat, autorul le dedică episcopului Ioanovici [94]. În această scurtă cercetare, pregătitoare pentru dicţionar, se găseşte puţină originalitate, dacă se lasă la o parte cîteva idei noi în privinţa neologismelor, în împrumutarea cărora din latineşte el propune oarecare norme prudente.

Scopul principal al lui Iorgovici e acesta: să hotărască discutata chestie a neologismelor, de cari oricine vedea că limba are o neapărată nevoie pentru a exprima noţiuni superioare de cugetare şi ştiinţă.

Pentru dînsul, cuvintele acestea au fost cîndva, dar s-au pierdut o dată cu gloria şi puterea timpurilor vechi. Acelea nu se mai pot aduce înapoi, dar limba poate fi întoarsă la timpurile bune, *reromanizată,* îmbogăţită prin recăpătarea bunurilor înstrăinate.

Limba se va *îndrepta* deci „după rădăcina ei", alipindu-se sufixe existente la rădăcini latine ce ni s-au păstrat. Pentru a săvîrşi această grea şi delicată operă, trebuie să se ţie seamă de unele „regule şi proprietăţi", din cari autorul schiţează cîteva, declarînd că sînt ale lui proprii şi că „n-a urmat pre nime, nici nu s-a lăsat aduce nici prin autoritatea a multora cari altmintrelea gîndesc".

---

[92] Iarăşi data de zi, numai în Vulcan, *l.c.*

[93] Preotul, *l.c.*, menţionează şi un alt nepot al lui: Petru.

[94] Ele au fost reproduse, afară de această dedicaţie, în „Curierul de ambe sexe" al lui Eliade, periodul II.

„Cuvintele cele străine", elementele nelatine, nu pretinde să le înlăture, dar prin ele nu se poate exprima orice, nu se pot comunica noile noţiuni, pentru cari se va face *îmbogăţirea*. Cît despre *îndreptare*, i se pare lui Iorgovici că ea vine de la sine.

Cum se vede, păreri noi, unele bune, pe cari le-au adoptat şi alţii. Dar lectura opusculului nu e uşoară, acest adept al filozofiei fiind iubitor de raţionamente fără de sfîrşit asupra naţiunii, educaţiei şi altor concepte vagi. Şi el le deosebeşte, în rău, de scriitorii ardeleni prin aceea că, deşi nu disprețuieşte studiul istoriei neamului, e foarte puţin versat în această disciplină vecină cu a lui. Nu se apucă să vorbească într-un loc de tratatul de *împreunare* între români şi slavi, ce s-ar fi păstrînd la Bucureşti : „o scrisoare în Bucureşti, scrisă româneşte şi sîrbeşte."

Am văzut [95] că el pregătise şi un dicţionariu român-latin-francez şi german, pe cari nu ştim dacă l-a terminat vreodată, precum nu ştim dacă se află undeva manuscriptul lui, măcar fragmente dintr-însul. Ni se spune că el a trecut în stăpînirea lui Iosif, nepotul autorului, că a fost cerut la 1816 de Vasile Kolossi şi, în acelaşi timp, se vede, şi de parohul român din Pesta, un harnic traducător şi un colaborator al dicţionarului din Buda, Ioan Teodorovici. Preotul cari a însemnat, după amintirile sale foarte precise, cariera lui Iorgovici, credea că manuscriptul a rămas la cel dintîi, adecă la Kolossi.

În fine, a treia carte a lui Iorgovici, un manuscript al lui, era poate acel „liber quidam auctore Iorgovics", pe cari Petru Maior îl pomeneşte în testamentul său [96], şi în cari nu putem vedea dicţionarul pomenit. Atîta e, desigur, prea puţin pentru cît ştia şi putea acest om cu o instrucţie şi cunoaştere de lume neobişnuit de bogate. Poate ar fi dat mai mult dacă *Observaţiile* ar fi fost primite altfel decît cu duşmănie de acei cari-l aveau în puterea lor, şi cu o deosebită răceală — numele lui Iorgovici nu se menţionează aproape nicăieri în literatura românească a timpului [97] — de conaţionali. Cu dreptate scrie despre dînsul parohul Teodorovici, în 1813 [98] : „Au fost început prea învăţatul răposat Pavel Iorgovici, a preamăritei tabule de judeţ jurat notarius, cărticeala a alcătui şi în tip a le da, însă văzînd el că nevoinţa lui puţin se preţuieşte, încă în loc de mulţemire de la unii mai multă defăimare au căpătat, mai încolo a se sărgui au încetat" [99].

Venim acum la Ştefan Crişan sau Körösi [100]. Despre acest Ştefan Crişan sau Körösi ştim mai mult numai ce ne spune Cipariu, anume că a fost

---

[95] După *Lepturariu, l.c.*

[96] Cipariu, *Archivu*. p. 391.

[97] După moartea lui Pavel însă, Petru Maior îl citează, dar tocmai în coadă şi fără o atenţie deosebită, în lista de cărturari cari termină *Istoria pentru începutul românilor*.

[98] *Moralnice sentenţii sau folositoare pilde, traduse* de... ; Buda, in 8°.

[99] V. despre Iorgovici şi G. Missail, în *Traian* din 20 iulie 1869.

[100] O mişcare filologică începu în curînd şi între numeroşii români macedoneni din Ardeal, din Pesta şi Viena, cari, cetind cărţile regeneratorilor, căpătară conştiinţa naţionalităţii lor deosebite. Dar pînă la 1802, dintre dînşii numai Daniil din Moschopolis făcu

profesor la colegiile reformate din Cluj şi Mureş-Oşorheiu [101]. De la Vasile Pop aflăm [102] că a tradus „multe din Metastasie". Nu mai era în viaţă la 1820, cînd, cu prilejul vizitei lui în Ardeal, pentru a aduce profesori la seminarul din Socola, Asachi cumpără, în ultimul oraş, de la văduva lui Crişan, un manuscript ce aparţinea acestui scriitor [103].

Crişan a compus şi el un dicţionariu poliglot, român-latin-unguresc, în cari a introdus — e cel dintîi în această privinţă — şi etimologii, „observationes etymologicae". Din foile păstrate se vede că şi Crişan, cari altfel nu trecuse cu vederea materialul istoric şi dialectal, nu se sfia să creeze cuvinte, luîndu-le din patrimoniul de familie, limba latină. Tiparul începuse la Cluj în 1803, dar pe urmă, aflînd de marele plan al lui Clain, auzind că lexiconul acestuia va vedea lumina în curînd, el sacrifică pe al său şi opri lucrul [104]. N-ar fi însă cu neputinţă ca elemente din acest dicţionar să fi fost luate ca bază pentru dicţionarul în aceleaşi trei limbi, pe cari Bob îl edită în două volume la Cluj, în 1822 [105].

Doi ani după această hotărîre, în 1805, Körösi făcea însă să apară, tot la Cluj, *Orthografia latino-valachica,* pe zece foi, în cari se cuprinde şi anexa, povestirea *Luntrea de antea,* ce poartă data de 26 mai 1805. Cărţicica nu e lipsită de interes ; aici se propune întîi a se scrie, *a* clar fiind însemnat, ca la Clain, prin á,-î prin vocala respectivă cu circumflex şi se admite şi întrebuinţarea semnului de scurtare v ; tot Körösi e acela cari a emis întîi ideea de a separa de corpul cuvîntului articolul feminin *a.*

În *Ortografie,* autorul menţiona încă dicţionarul său român-latin-unguresc şi, pe lîngă dînsul, o gramatică. Ce s-a făcut cu aceasta, nu se ştie [106].

---

să apară la Viena, în 1802 o Εἰσαγωγική Διδασκαλία, un dialog pentru elevii şcolilor din Macedonia, pentru limbile greacă, română-macedoneană, bulgară şi albaneză. κοινῶν διαλέκτων, Εἰσαγωγική διδασκαλία περιέχουσα λεξικόν τετράγλωσσον τῶν τεσσάρων Titlul complet e : ἤτοι τῆς ἁπλῆς ρωμαϊκῆς, τῆς ἐν Μοισία βλαχικῆς, τῆς βουλγαρικῆς καί τῆς ἀλβανιτικῆς. Autorul se numeşte : dascăl, econom şi ierochirix : spune lămurit că a avut numai scopuri scolastice şi nu νά κάμη διδασκαλίαν τῶν πρακτέων, se dă un catehism, noţiuni de fizică, un epistolar, cu scrisori şi cu data de 1791, către Domnii noştri, ceva lămuriri despre aritmetică şi cronologie. Literele sînt cele greceşti, explicaţiile din prefaţă sînt date în greceşte, titlul e numai în această limbă. V. şi Victor Papacostea, în „Rev. istorică română", I. Lucrarea are însemnătate numai pentru filologi ; v. şi Papiu, *Şincai,* p. 10, cari vorbeşte şi de Πρωτοπειρία a lui Teodor Cavalioti, alt moschopolitan, cari datează din 1770 şi s-a tipărit la Veneţia. Pentru toată şcoala macedoneană, asupra reprezentanţilor de căpetenie al căreia vom reveni îndată, v. Thunmann, *Untersuchungen,* p. 178 şi urm. şi Kopitar, *Kleine Scrifften,* I ; *Sartori,* capitolul despre Greci.

[101] *Principia,* p. 317 şi urm.

[102] În prefaţa lui Pralea.

[103] Mes. 24 al Bibliotecii din Iaşi, studiat de Ar. Densuşianu, în *„Rev. critică-literară",* IV, p. 33 şi urm.

[104] v. Densuşianu, *l.c.*

[105] *Dictionariu rumânesc-latinesc şi unguresc dein orenduiala Excellenţii Sale preosfinţitului Ioan Bobb Vladeicul Fagaraşului.*

[106] Întreg micul tratat ortografic a fost reprodus de Cipariu în *Archivu,* p. 745 şi urm.

În prefaţa ediţiei a doua a *Elementelor*, Şincai menţionează şi pe „preavestitul domn Ioan Budai, căruia i se mai zice Delean, consilier al tribunalului nobililor din regatul Galiţiei, cari a compus un dicţionar român-latin etc., dar cît de departe l-a dus nu ştim [107]. În 1804 încă, sau cu cîtva timp înainte chiar, ştia Engel de lucrarea lui Budai. „Un dicţionariu românesc — scrie el [108] — a făcut şi domnul Ioan de Budai, cari a fost psalt la biserica greco-slavonă unită de la Sf. Barbara, în Viena, şi s-ar fi tipărit pe socoteala Curţii împărăteşti, dacă Budai s-ar fi hotărît să adauge traducerea germană a cuvintelor".

Autorul acestui dicţionar era fiul popei din Cigmău în comitatul Inidoarei şi fratele lui Aron Budai [109]. Şi un frate şi altul au fost printre cei mai distinşi români din timpul lor. Vom vedea ce servicii a adus Ioan poeziei şi ştiinţei româneşti, ce loc mult superior concurenţilor săi pe ambele terenuri se cuvine a i se fixa în amintirea noastră recunoscătoare. Cît despre Aron Budai, numele lui nu este uitat nici astăzi. Notar încă din 1797 [110], el ajunse, deşi fiu de preot unit şi unit el însuşi, secretar de cameră şi conduse biserica din Sibiu multă vreme, cu destoinicie, încă de pe vremea sîrbilor, cînd adică, între 1783 şi 1810, biserica greco-orientală din Ardeal era supusă direct patriarhatului din Carlovăţ. Şincai nu pare să-l fi apreciat mult sub raportul său religios şi cultural, deopotrivă, şi la dînsul se raportă atacul pe furiş, cari urmează: „Oare nu greşesc şi în zilele noastre unii, şi tocma dintre arhiereii cei ce să ţin pre sine pravoslavnici, cari îşi ţin sfeatnici, şi mai vîrtos secretari eretici; căci despre aceia nu mă mir că vreau ca pruncii români să nu înveţe româneşte, fără numai în limbile archiepiscopilor, pentru că altmintrelea cum ar putea domni preste români?" [111]. În schimb, cu Clain trăi în bune relaţii, şi la dînsul se adresa acesta pentru a aduce pe românii neuniţi la ritul cel nou, căruia i se făcuseră marile făgăduieli [112]. El muri la optzeci de ani, în ziua de 29 martie 1847 [113].

Ioan, născut la 1767, învăţă pentru a se face preot; învăţă la Blaj, apoi la Viena, unde căpătă titlul de doctor, nu ştim dacă şi mai departe decît atîta. După ce-şi termină studiile, fu cîtva timp psalt la biserica Sf. Barbara, cum am văzut; pe urmă, cînd trebui să se întoarcă în Ardeal, perspectiva de a servi pe mamonicul Bob, cari înţelegea şi preţuia aşa de frumos pe cei mai luminaţi din turma sa sufletească, nu-l ispiti tocmai mult. El nu se hirotonisi preot, ci intră în serviciul civil. „Cunoscutu-i-am" — scrie el vorbind de „nevrednicii de numele românesc ce s-au încuibat la Blaj

---

Nota 107 de la pag. 407. „Clarissimus dominus Ioannes Budai, alias Deleanu, consiliarius Fori nobilium, de regno Galliciae, composuit dictionarium valachicum latinum etc., sed ad quem perfectionis gradum deduxerit necdum mihi constat".

Nota 108 de la p. 407; 1, p. 136.

[109] Un al treilea frate se stabili la Oradea-Mare, v. „An. Ac. Rom.", seria I, III, p. 105 şi urm.; articol de Papiu.

[110] Găsim semnat pe „Aron Budai notariu", la 22 aprilie din acest an: Cipariu, *Archivu*, p. 737.

[111] *Cronica*, II, p. 339.

[112] Cipariu, *Archivu*, p. 719.

[113] *Organul luminării* pe acest an, n[1] XIV.

mai mult de treizeci de ani", adică de luminăţia sa mitropolitul —, „cunoscutu-i-am eu atunci foarte bine, cînd i-am părăsit şi, fugind, mai bine am ales nemernicia decît simbriă cu dînşii ; cu toate acestea — termină el, cari nu-şi uitase de atîta vreme necazul — de pana mea nu vor scăpa" [114].

În acest serviciu civil, pe cari-l primi foarte de timpuriu, ocupă întîi situaţia de secretar de tribunal provincial, de *Landgerichtssecretär* [115]. În această calitate ne spune Engel că Budai a tradus pe românește „die josephinische Gerichts- und Konkursordnung" [116]. Se face aluzie aici la două lucrări legislative, cari apărură într-adevăr în românește pe acest timp la Viena, în anii 1787 şi 1788 : „Rînduiala judecătorească de obşte şi Pravila de obşte asupra faptelor reale şi a pedepsirii lor".

De aici fu numit la Liov, pe lîngă tribunalul Galiţiei, de cari în acest timp se ţinea şi Bucovina. El cercetă această din urmă ţară şi făcu despre dînsa guvernului său un raport destul de lung şi foarte interesant, în cari, firește, se insistă mai mult asupra condiţiilor juridice, asupra condiţiilor de proprietate ale provinciei [117]. Cred că tot el va fi tradus şi *„Cartea de pravilă, ce coprinde legele asupra faptelor răle şi a călcărilor grele de poliţie,* noul cod criminal austriac, cari apăru în această formă românească, în două părţi, la Cernăuţi, în 1807.

Dar nu-şi uita nici ocupaţiile literare, nici tovarăşii de luptă din ţara unde se născuse. Îl vedem scriind din exilul său de la Liov unui prelat, a cărui prietenie pentru el o judecă mai folositoare „decît a da prelecţii în Blaj şi a fine onorat sau cucerit de toată eparhia Ardealului". Acestui preot, cari, cum s-a spus şi de alţii, nu poate fi decît Petru Maior, singurul mare duşman al lui Bob în viaţă încă pe atunci, îi vorbea de suferinţele şi de inamiciţiile comune, de „culcuşul" de răutate din palatul vlădicăi, de „etnoctonii" cari, „ca să-şi veşnicească stăpînia, prodesc binele de obşte a poporului, făcîndu-se vrăjmaşilor, spre avilirea lui", de intenţia ce are de a „trage" cîndva, „de pre faţă obrăzariul viclean a cestei nămile şi să-i arăte adevărata fisiognomie" [118]. La 1812 el termina *Fundamentele* gramaticii româneşti, iar în 1818 căpăta *imprimatur* dicţionarul său român-german şi german-român. Între acestea, Papiu compunea disertaţii istorice în latineşte, relative mai ales la Ardeal, opere poetice cu avînt, formă clasică, şi o frumuseţă totală superioară pentru acele vremuri. Subt impulsul lui, în fine, translatorul Racocea alcătui la 1817 un prospect pentru apariţia lui Liov a unui ziar în românește [119].

---

[114] Scrisoarea către Petru Maior, reprodusă în *Archivu,* p. 705 şi urm. ; cf. P. Maior, *Istoria pentru începutul românilor,* p. 204 : „Alţii iscusiţi bărbaţi, săvîrşind învăţăturile ceale teologhiceşti, nici nu voiră a primi preoţeasca hirotonie ; dintre aceştea e Ioan Budai, consiliariul de la Liov".

[115] Engel, *l.c.*

[116] *Ibid.*

[117] S-a tipărit numai în traducere română de Gh. Bogdan-Duică, în *„Gazeta Bucovinei"* pe 1894.

[118] Papiu, în *Archivu, l.c.*

[119] V. *„An. Ac. Rom.", l.c.;* Kogălniceanu, *Jurnalismul românesc,* în *România literară,* 1855, p. 52 ; v. şi mai departe, cf. articolul lui T. Bălan, în *Codrul Cosminului,* anul II şi III, p. 349—58.

În iulie 1815, mitropolitul Veniamin, cari aflase de calităţile de spirit ale acestui om deosebit, îi scrise pentru a-l invita să vie ca profesor în Iaşi, pe el cari se gîndise în tinereţe la o catedră în Blaj. Mitropolitul însărcină pe credinciosul său Lazăr Asachievici, un galiţian de origine şi cari venise din Liov, „a intra în voroavă cu domnul Budai, ca să-ţi arate ce materii poate să paradosească în şcoala Socolei şi în ce limbă, şi cu ce s-ar mulţămi [120]. În răspuns, la 5 septembrie, Budai îşi arătă „bunăvoinţă în ajutarea la trebile Mitropoliei" şi Veniamin autoriza la 30 pe bătrînul protopop Asachi să urmeze negocierile cu consilierul român din Lemberg [121]. Dar ele nu duseră la nici un capăt.

La 1837, cînd, din Rzezow, Ludovic Lewandowski, ginerele lui Budai, negocia cu Asachi, autorul *Fundamentelor* şi al dicţionarului nu mai trăia. Era vorba încă de pe atunci ca manuscriptele lui să fie aduse în ţară, dar planul se realiză numai, tîrziu de tot, la 1868 [122].

Vom vorbi aiurea de meritele, pe nedrept trecute cu vederea — sau aproape —, pe cari şi le-a cîştigat Budai ca poet. Filologul nu interesează aici.

Şi în scrierile sale de gramatică sau lexicografie, fostul psalt de la Sf. Barbara, duşmanul lui Bob, consilierul de tribunal galiţian, se arată o inteligenţă de prima ordine, un spirit cari uneşte lărgimea vederilor cu seriozitatea răbdătoare a execuţiei.

Dicţionarul său trebuia să fie mult mai mare şi mai însemnat decît acel ce ni s-a păstrat în formă definitivă. Între hîrtiile lui se află o sumă de foi risipite, cari arată că planul originar fusese acela de a scrie un dicţionar poliglot monumental : român-latin-german-elin-italian şi francez. Neavînd timpul trebuitor pentru a-l compune şi neprevăzînd că va veni o epocă în viaţa sa cînd îl va avea, Budai fu silit să se mărginească la prelucrarea unui simplu dicţionar german-român şi român-german, acel *„Lexicon românesc-nemţesc şi nemţesc-românesc*, alcătuit de Ioane Budai, chesaro-crăescu sfetnicu la judeţul nemeşilor în Liov", pentru cari căpăta încuviinţarea cenzurei la 1818.

Acest dicţionar, redus chiar, e însă mult mai mult decît un simplu dicţionar. Îl preced două prefeţe : una nemţească, alta românească şi o foarte lungă introducere istorică, de cea mai mare însemnătate. Urmează liste de cuvinte după origine, întîia orientare în derivaţia, în naţionalitatea cuvintelor ce compun limba noastră. În acest program al activităţii filologice ce trebuia să desfăşure mai tîrziu pe terenul filologiei române [123], latinistul înfocat nu se sfieşte a vorbi de cuvinte de origine slavă, greacă, ungu-

---

[120] *Uricariul*, VII, p. 69. Această de a doua scrisoare e datată 21 august ; cea dintîi, cari nu ni s-a păstrat, era din 6 iulie. Cf. „Organul luminării" din Blaj, 1847. nr. 14. El moare la 29 mart. 1847.

[121] Scrisoarea mitropolitului către „Ioan D. Budai" ; ibid. p. 70—1.

[122] Cf. „Uricariul", XIX, p. 311, p. 490—1, şi Papiu, în *Archivu*, p. 703—4. Lucia Protopopescu, născută Caracostea, a găsit de curînd la Viena o sumă de acte nouă privitoare la Budai.

[123] Astfel judecă şi Gaster, în *Gesch. der rum. Litt*, p. 376—7, unde se analizează pe larg manuscriptul.

reasca, albaneză etc. Mai e apoi o dizertaţie despre alfabet, la sfîrşitul lexiconului.

Gramatica lui Budai, cari nici ea nu s-a tipărit, e alcătuită în româneşte şi în latineşte, la Liov, în 1812, înaintea dicţionarului de cari am vorbit. În forma românească se cheamă *Temeiurile gramaticii româneşti* sau *Dascălul românesc pentru temeiurile gramaticei româneşti,* dar aceasta era numai o formă pregătitoare, căci el voia să-şi publice opera în limba latină, ca *Fundamenta grammaticae linguae romanicae.* El ţinea la acest nume de *lingua romaenica* şi respingea pe acela de limbă daco-romană, pe cari „unii" l-au adoptat „cu destulă uşurinţă". Nu mai sînt acum nici daci, nici romani ; un nou popor s-a format, şi după numele lui, de români, românească trebuie să se cheme limba nouă pe cari el o vorbeşte. Şi aici, recunoscîndu-se limba aşa cum este, se menţionează fără sfială elementele străine ce au intrat în formarea ei, cuvintele de provenienţă slavă, ungurească, nemţească, albaneză, cele de origine nesigură. Dar, cu toate aceste numeroase infiltraţii, de înlăturarea cărora nu ni se vorbeşte nimic aice, baza rămîne totuşi latina, nu latina literară, ci latina soldaţilor şi plugarilor, latina vulgară, cari a fost un timp, zice Budai, limba „romană" a evului mediu, la începuturile lui. Dar „Romanii începură a vorbi barbar şi barbarii prinseră să vorbească roman". Atunci „depravări" specifice dădură naştere deosebitelor limbi moderne, între cari se numără şi cea românească.

Dar să nu credem că Budai chiar pune pe aceeaşi treaptă elementul lexical nelatin cu cel temeinic moştenit de la străbuni, şi face bine că nu-l pune astfel. Cele mai multe vorbe slave, crede el, au venit în tovărăşia buchilor sau în bagajele vlădicilor de alt neam. Ele se pot suprimii, sînt cuvinte de variaţie pentru idei, nu cuvinte unice, esenţiale, neapărate.

De la Clain şi Şincai nimeni dintre români nu exprimase mai multe idei nouă asupra limbii româneşti decît acest funcţionar judecătoresc. Şi, nu numai că erau multe idei nouă, dar erau idei drepte, idei fecunde, pe cari nu le putem preţui azi îndeajuns, pentru că ceea ce era atunci o îndrumare, o prevestire, e acuma un punct cîştigat pentru ştiinţă. Fără îndoială că Budai avea dreptul să vorbească puţin respectuos de încercările mai slabe ce precedase pe ale lui ; după a lui Văcărescu, spune el, în adevăr, au ieşit „mai multe gramatici, dar, fără supărare, afară de silinţi lăudabile în profitul limbii naţionale, abia de vor fi adus vreun folos".

Scopul din urmă al tuturor acestor consideraţii e să explice, să îndreptăţească un nou sistem ortografic cu litere latine, singurele ce se pot admite. Noua ortografie i se pare lui că este „cea mai potrivită cu firea limbii", dar părerea aceasta nu i-o putem împărtăşi nici într-un chip. Dintre toate seamănă mai bine cu ortografia de mai tîrziu, dar o întrece cu mult. E extrem de burlescă, şi e păcat că atîtea idei bune duc la această caricatură ortografică. Ce nu găsim aici ? Qu al lui Clain şi Şincai, *u* mut, acest mut incomod, cari a rezistat atît de mult încercărilor de a-l da afară, *ă* pentru *a* din ortografia *Elementelor, si* pentru *ş,* tot de acolo, suprimarea diftongilor *ea* şi *oa,* indicarea lor printr-un accent, ca în sistemele lui

Tempea şi lui Marchi, inovaţii personale ca *ei* pentru *i* accentuat... Iată ca exemplu o frază cari spune mai mult, şi condamnă mai mult, decît toate deslușirile şi argumentările : „De quánto a dére prelécţii în Blasiu şi a feire honorátu séu cucereitu de tóta eparhia Ardélului". Din cînd în cînd, are cineva aşa o vagă presimţire că e româneşte [124] !

La 1805, în chiar anul cînd Şincai tipărea supt singur numele său *Elementele*, scria dicţionarul său român-latin-unguresc-german Vasile Kolossi, „paroh greco-catolic de Nagyág şi vice-arhidiacon de Babolna" [125]. La 1807 se auzea că Molnar i-l cumpărase pentru a-l edita, dar adevărul era că autorul intrase în negocieri, cari ajunseră la capăt bun, cu tipografia din Buda [126]. Kolossi e cunoscut şi printr-o altă lucrare, o scurtă istorie a credinţei, pe cari o traduse după Fleury şi o tipări la Buda, în 1814, întovărăşind-o de o prefaţă datată „în Săcărîmb, 21 mai 1814" [127]. Lexiconul lui a fost cunoscut şi lui Maior, cari vorbeşte de atacurile pe cari acest „filolog gramatic" le îndrepta, în prefaţa lucrării sale manuscrise, contra lui Sulzer, pentru că acesta, neştiind româneşte, îşi permisese a ataca pe filologii români şi a contesta că limba noastră se poate scrie cu caractere latine [128]. Şi din Maior ştim şi titlul operei : „Lexicon valachico-latino-ungarico-germanicum locuples, opera Basilii Colossi parochi graeco-catholici Nagyagensis et vice-archidiaconi Babolnensis accuratum".

Mai tîrziu, Kolossi ajunse, cum văzurăm, paroh şi protopop la Săcărîmb, dar nu mai lucra la o operă proprie, ci uni puterile sale cu ale acelor ce pregătiseră sau pregăteau încă marele monument lingvistic al dicţionarului din Buda [129]. El se oprise de a-şi tipări opera, gîndindu-se la aceea pe care o pregătea patriarhul cugetării româneşti din Ardeal, Clain. Cînd află de moartea acestuia, Kolossi socoti că ambele dicţionare s-ar putea contopi într-unul singur, mai complet şi mai bun. Plătind datoria de 180 de florini a mortului, Kolossi primi de la tipografia din Buda „lexiconul lui Clain". În martie 1807, Şincai dorea ca revizia să se facă mai repede şi să se adopte o anumită normă ortografică pentru literele latine" [130]. Lexiconul fu un timp numit „dicţionarul lui Kolossi".

Pe cînd Şincai ocupa provizoriu locul de cenzor al cărţilor româneşti la Buda, dicţionarul nou „al lui Kolossi" se punea sub tipar, la 1809 [131],

---

[124] Pentru ortografia lui Budai, v. judecata lui Ciparíu, în *Principia*, p. 322 şi urm.

[125] Fragmente, citate în Densusianu, *Raport*, p. 212, se află în Bibl. episcopiei româneşti din Oradea.

[126] Şincai către Corneli, 12 februarie 1807 ; Corneli către Şincai, 26 februarie 1807 ; în Bibl. episcopală din Oradea.

[127] „Catehismul cel mic istoricesc, în carele pre scurt se cuprind sfintele întîmplări şi învăţătura creştinească ; aşezat de archimandritul Clavdie Fleuri, iară pre limba românească prefăcut şi după rînduiala Bescaricei Răsăritului întocmit prin protopopoul Vasilie Colossi".

[128] *Istoria pentru începutul românilor*, p. 245—6, 247. Contra lui Sulzer, care-şi revarsă năcazurile sale personale asupra neamului întreg, se scrie şi în *Descrierea Bucovinei* a lui Budai Deleanu.

[129] „Unirea" pe 1901, nr. 3.

[130] V. Prefaţa acestuia şi în cartea de faţă, mai departe.

[131] Prelo mox subiiciebatur" ; Marienescu, *Maior*, p. 57.

şi s-au păstrat foi din această tipăritură dintîi, cari fu îndată întreruptă.[132]

După nouă ani de cînd parohul de Nagyág[133], „tînăr încă şi fără experienţă"[134], îşi terminase răpede revizia operei lui Clain şi o înaintase tipografiei, pentru a se publică, el fu chemat la Pesta de Petru Maior, ca să vadă încă o dată manuscrisul. Cetindu-l din nou, după atîta timp, el i se păru cu totul defectuos, şi se apucă să-l schimbe, hotărît să vie iarna la Pesta şi să o petreacă toată acolo, în acest scop. Dar el muri în parohia sa, înainte de 6 noiembrie 1819, lăsînd neterminată lucrarea, cari trebuia să mai încapă şi în mîna altora, în lunga sa prelucrare de treizeci de ani şi mai bine.[135]

După ce terenul fusese lucrat de atîţia de la 1780, s-ar fi cuvenit ca o a doua ediţie a *Elementelor* apărută după douăzeci şi cinci de ani de la cea dintîi să exprime o părere asupra tuturor lucrărilor apărute în acest lung interval, sub impulsul dat de acea broşură latină din Viena. Aceasta n-a făcut-o Şincai, în ediţia cea nouă, „îndreptată şi prefăcută pentru mai uşoara scriere şi cetire"[136]. În prefaţă, el emite idei în privinţa originii poporului român, numelor înşelătoare supt cari se întîmpină în evul mediu. Se referă la operele ce a scris : Dialogul, epistola către Lipszki, anunţă pe acelea ce pregăteşte sau are de gînd : *Annales daco-romani* sau *Cronica*, gramatica practică românească, cu litere cirilice. Mai citează dicţionarele inedite ale lui Clain şi Budai, arată în treacăt lipsa de originalitate a cărţii lui Molnar. Încolo, sînt vechile idei : că limba trebuie scrisă cu caractere latine pentru a face mai evidentă originea ei latină, că toate schimbările petrecute în această limbă latină de la început — Şincai nu ne spune, ca Budai şi, vom vedea, ca Maior, de cari limbă latină e vorba — sînt numai „conrupţii". El e bucuros că a găsit încă de la 1780 un sistem ortografic cu litere latine cari prezintă limba română ca un fel de franceză şi prin cîteva norme de „sic corrumpe" el crede că va face pe străini a şti româneşte, dacă posedă baza latină, într-un timp foarte scurt, „intra brevissimum tempus"[137].

N-avem de gînd să arătăm schimbările cu scop practic pe cari le-a făcut Şincai în orînduirea materiei. Mai interesante sînt variaţiile lui în

---

[132] Ov. Densusianu, în „Rev. critică-literară", IV, p. 193 şi urm. : *Din istoria lexiconului de Buda.*

[133] „Parochus Nagy-Agiensis et arhidiaconus montani districtus" ; Marienescu. op. cit., p. 63.

[134] „Iuvenili aetate inexpertus et nondum satis proprietatum linguae valachicae gnarus".

[135] Raportul din 5 noiembrie 1819 al lui Petru Maior, în Marienescu, *l.c.*

[136] „A me ipso emendatam adque faciliorem scribendi ac legendi methodum redactam."

[137] Literele cirilice declară el că le rezervă, cum va declara şi Maior, pentru cărţile bisericeşti, conform tradiţiei, iar literele latine vor fi introduse, „in politicis et normativis : scholas normales inteligo, quas primus apud Daco-Romanos in Transilvania introduxi".

privința ortografiei. Unele inovații n-au nici un sens, nici o motivare: așa cînd hotărăște acum că *ș* se va scrie nu prin *sc* ci prin *sh*, cînd admite *thi* pentru *ți*, a pentru *â*, *taá* pentru *taa*. În altele se vede o apropiere de bun simț și de realitate: se primește diftongul *oa*, se scrie *cuvinte*, nu *cuvente*, *bun* nu *bon*, *om*, nu *hom*. Se primesc acum infinitivele scurte, se îngăduie *î* în loc de *e* simplu, se împrumută de la Tempea și Marchi scrierea lui *ia* pentru *é*. În definitiv, cîteva inovații inconsecvente și fără mare importanță, cari, cu schimbarea în ordinea capitolelor, n-ar îndreptăți îndeajuns noua ediție a unei cărți vechi, atunci cînd existau alte gramatici mai ușoare de întrebuințat, apărute pe urmă.[138].

La 1809, Petru Maior ocupa locul de censor și corector pentru cărțile românești pe lîngă tipografia Universității din Buda, loc pe cari era să-l păstreze pînă la moarte. Între sarcinile ce-l așteptau era și aceea a tipăririi marelui dicționariu, cari fusese revăzut de Kolossi și pe cari Șincai apucase a-l da la tipar.

Am văzut că lui Maior imprimarea lucrării i se păru grăbită, că scrise lui Kolossi, îl aduse la Buda, îl făcu să recunoască necesitatea unei noi și serioase revizii, pe cari moartea acestui din urmă o împiedică însă. Neavînd la cine să se adreseze, Maior luă atunci asupră-și, improvizîndu-se filolog, precum se improvizase și predecesorii lui, ultima revizie a *Lexiconului*.

Dicționarul fusese alcătuit deci întîi de Clain. Cu dînsul se contopise pe urmă al lui Kolossi și al lui Iorgovici, pe cari am văzut că-l ceruse și-l dobîndise același Kolossi, poate și al lui Crișan, cari, renunțînd la publicarea unei opere lexicografice proprii, va fi adus și el prinosul muncii sale pentru marele tezaur național.

Trebuind să adauge osteneala lui pe lîngă a celorlalți, Maior își luă întîi vreme pentru a-și forma păreri sigure și definitive asupra originii și naturii limbii românești, asupra formei în cari ea trebuie să se înfățișeze, probleme la cari nu se gîndise îndestul pînă atunci. Putem urmări destul de bine dezvoltarea ideilor sale în această privință.

El intră în corespondență, înainte chiar de moartea lui Kolossi, înainte de vremea cînd văzu că lui îi revine grija dicționarului[139], cu persoanele pe cari le știa că se ocupă cu chestii de limbă. Întreținu o corespondență cu Budai, cari se dedase atunci cu totul cercetărilor gramaticale și lexicografice. Corespondența aceasta trebuie să fie anterioară anului 1812, cînd

---

[138] Și cu *Cronica* sa Șincai a fost de două ori întrecut: o dată prin apariția cărții lui Engel, în 1804, iar a doua oară cînd ieși, în 1812, *Istoria originilor românești* de Petru Maior. Pentru lucrările gramatice ale lui Șincai, v. și articolul lui Papiu, în „Instr. publică", pe 1861, p. 56 și urm. Matricula sa de deces și informații asupra hîrtiilor sale, ce se zice că se păstrează încă neatinse în Sinca (informație a lui G. Bogdan-Duică, după știri dobîndite de la Benedict Iancsó).

[139] Kolossi muri, cum am spus, vreo nouă ani de zile după întîia revizie a dicționarului, cari fusese terminată înainte de 1809, cînd Maior, venind la Buda, opri tiparul, și fusese începută după 1806, cînd se întîmplă moartea lui Clain. Revizia fiind făcută repede, ea era gata poate prin 1807. Adăugîndu-se nouă ani, s-ar ajunge la data de 1816 cînd vedem pe Corneli în discuție cu Maior asupra Ortografiei.

vedem pe Maior exprimînd în *Istoria pentru începutul românilor*, păreri pe cari le are întocmai şi consilierul din Liov în gramatică şi în prefaţa dicţionarului său [140]. Şi Maior stabileşte, ca şi Budai, deosebirea dintre cele două limbi latine, cea clasică literară, şi cea vulgară, de cari limba românească s-ar apropia mai mult decît oricare din surorile ei decît chiar limba italiană [141], cari e „cea mai dulce întră toate limbile Europei" [142]. Pentru a dezbate aceste lucruri, el adaugă la opera sa istorică „doao disertaţii : una despre începutul limbii româneşti, alta pentru literatura cea vechie a Românilor" [143]. Aici, el recunoaşte pătrunderea elementelor străine, mai ales „cuvinte de-ale barbarelor ghinte, anume ale slovenilor" [144], dar contestă că astfel s-ar fi stricat firea latină a limbii, „ţesetura limbii româneşti cea din lontru" ; ceea ce am văzut că exprimă şi Budai, cel dintîi deosebitor şi clasificator al elementelor străine din româneşte [145], la 1812 încă. Ca şi Budai, el crede că asemenea împrumuturi nu sînt indispensabile pentru ca limba să poată exprima orice noţiune, că ele se pot înlătura, dacă s-ar înţelege românii pentru aceasta. „Ce şi cuvintele cari sînt de la sloveni vîrîte în limba românească prea lesne se cunosc şi uşor ar fi, de s-ar învoi românii spre aceea, a le scoate şi a face curată limba românească" [146]. În acelaşi Apendica gramatical, el se ocupă şi de neologisme, dintre cari unele ar putea fi numai aparente şi în realitate să facă parte din vechea moştenire latină, de articol etc.

Ca şi Budai, el vedea în introducerea literelor cirilice începutul „întunerecului" [147], în sîrbi şi greci, cari au schimbat limba bisericii, pricinuitorii decadenţii în limba română. El lăuda pe ardeleni, cari cei dintîi au scris cărţi religioase pe înţelesul tuturora şi le-au întrebuinţat [148], făcînd astfel ca la biserica lor cu limbă naţională să alerge şi alte neamuri pentru a pricepe cuvîntul lui Dumnezeu. Mai rămînea un pas de făcut, şi acesta s-a făcut tot în Ardeal : restituirea literelor latine, cari singure pot învedera pentru oricine caracterul nobil al graiului român. Ca şi Şincai, Maior admite să se păstreze cirilicele pentru cărţile bisericeşti, dar reclamă întrebuinţarea literelor latine în publicaţiile profane, şi aduce

---

[140] Aceasta se potriveşte şi cu socoteala de „peste" treizeci de ani de administraţie a lui Bob, numit episcop la 1782, pe cari o face Budai, într-una din scrisorile sale.

[141] „Că mai cade-să a judeca despre limba poporului roman cea veachie din limba românilor de obşte grăind, decît din limba italienilor cea de acum", p. 172.

[142] P. 250.

[143] P. 301.

[144] P. 307. La p. 258, el vorbise de elementul neogrec, introdus de curînd în Principate prin guvernul fanarioţilor.

[145] V. mai sus.

[146] P. 307.

[147] P. 329.

[148] „Românii cei din Ardeal au început întîi a scoate din besearică limba cea slovencască şi au băgat iarăşi cea românească", p. 332. Aceasta aminteşte observaţiile lui Tempea.

pentru aceasta exemplul rușilor [149]. Se poate, strigă el cu indignare, ca „ereticii" să recurgă la caracterele romanilor și să ție cu îndărătnicie la buchi tocmai „fiii împărăției" [150] ?

În materie de neologisme, el se exprimă, în sensul lui Tempea, și fără rezervele făcute apoi de Iorgovici, în *Istoria bisericii românilor*, unde se referă și la dizertația despre vechea literatură [151]. „Pînă acum — spune el, cari a deschis, în operele sale, o largă poartă neologismelor latine, explicîndu-le în paranteze sau ba —, pînă acum în limba românească numai de lucruri de casă, de lucruri de jos, de cari grăesc toate moașele, au fost deprinși a vorbi și cu alții și cu sine. Unde întru științele ceale înalte nu ni-ar ajunge unile cuvinte, precum grecilor li iaște slobod în lipsele sale a se împrumuta de la limba elinească, și sîrbilor și rușilor de la limba slovenească cea din cărți, așa și noi toată cădința avem a ne ajuta cu limba lătinească cea corectă, ba și surorile limbei noastre, cu cea italienească, cu cea frîncească și cu cea spanioleasca" [152]. Pentru întîia oară se recomanda de cineva și împrumutul de la celelalte limbi neolatine, recomandație pe cari, pentru limba franceză, era s-o urmăm pînă la prisos și la ridicul [153].

Murind Kolossi, el lăsa dicționarul încă necomplet : lipsea toată litera *Q*, nu se dădea nici o prefață explicativă, și etimologiile pe cari își propusese să le adauge în timpul din urmă erau însemnate numai pînă la litera *H* [154]. Maior mai observa marele număr al provincialismelor, pe cari credea el că românii din principate nu le-ar suferi, lipsa uneori a echivalentului latin, unguresc sau german și, în sfîrșit, cum era natural după o revizie pripită a unei cărți cu mai mulți autori, variațiile de ortografie [155].

El credea întîi că provincialismele nu pot fi admise și că dicționarul trebuia să dea, oricît s-ar împuțina astfel admirabila comoară a limbii noastre, numai cuvinte literare și cuvinte pure, cari să poată fi aduse la cuvîntul originar latin.

Astfel pentru dînsul nu era de nici un interes întrebuințarea dicționarelor anterioare, redactate în principate sau în deosebitele provincii ale românimii din Ardeal și împrejurimi. Cu atît mai puțin se gîndea el, pentru a-i admite vocabularul sau a căuta în el mijloace de explicație, forme de tranziție, paralele la dialectul macedonean, pe cari-l făcuse cunoscut Cavalioti și Popa Daniil, pe cari de curînd îl tratase în gramatici științifice Roja și Boiagi, oameni însuflețiți de spiritul național.

---

[149] Maior știe slavonește ; el citează undeva o carte slavonă ; *Ist. bis.*, p. 70 ; cf. Cipariu, *Acte și fragmente*, p. 154.

[150] P. 335.

[151] P. 162.

[152] P. 183.

[153] Trebuie să semnalăm și în *Istoria pentru început*, observațiile asupra originii latine a sunetelor întunecate din românește ; p. 170—1.

[154] Raportul lui Maior din 5 noiembrie 1819, în Marienescu, *l.c.*, p. 64.

[155] Pentru dialecte și limbă literară, Maior își exprimase părerile încă în *Istoria pentru început*, p. 308.

Să ne ocupăm puţin de lucrările acestor doi macedoneni.

La Braşov, în alte oraşe al Ardealului, la Pesta, la Viena, ca negustori bogaţi şi ageri, cari călătoreau pînă în Veneţia, în Anglia şi chiar, ne spune Maior, „pînă în America, la Filadelfia“ [156], trăiau supt protecţia împărătească, împlinind sarcina de mijlocitori comerciali activi între Apus şi Răsărit, trăiau negustori „greci“, cari erau, foarte mulţi dintre dînşii, români macedoneni. Ei asistară la spectacolul înălţător al deşteptării conştiinţei naţionale, şi vorbele, scrisele preoţilor, ale profesorilor şi studenţilor din Ardeal şi Banat găsiră răsunet la dînşii. Se simţiră deosebiţi de grecii a căror limbă o întrebuinţau în afaceri şi o considerau ca limbă maternă deopotrivă cu modestul şi necunoscutul dialect în auzul căruia crescuseră departe, în satele muntoase ale patriei. Între sprijinitorii băneşti ai cărţilor scoase de români pe această vreme găsim totdeauna din belşug pe macedoneni şi-i întîlnim şi între membrii adunărilor literare ce se formau pe această vreme, între iubitorii şi promotorii culturii române. Şincai ne vorbeşte despre luptele ce avu colonia din Pesta cu grecii pentru a căpăta o biserică, şi aflăm din Maior despre şcoala ce izbutiră ei să-şi întemeieze. [157]

Gheorghe Constantin Roja, unul dintre macedonenii cari nu ştiau numai să încurajeze cu banii lor pe scriitori, ci se pricepeau a face înşişi muncă de scriitor, tipări întîi, fiind în Pesta, unde stătea, nu ca negustor, ci ca student în medicină, „cetăţean academicesc şi candidat clinicesc doftor în spitalul Universităţii ungureşti din Pesta“ [158], tipări întîi nişte „cercetări“ istorice — nişte „indagaţii“, spune el în opera următoare, asupra românilor din Macedonia ; „cercetări“ cari apărură la Viena în 1808 [159]. Un an după această dintîi lucrare, cari nu are o prea mare însemnătate, el făcea să apară, la 1809, în tipografia Universităţii din Buda, deci supt controlul şi corectura lui Petru Maior, o carte biglotă, al cărui titlu românesc e următorul : „Măiestria ghiovăsirii româneşti cu litere latineşti, cari sînt literele românilor ceale vechi, spre polirea a toată ghinta românească ceii din coace şi ceii din colo de Dunăre“.

Aici nu mai e un macedonean cari scrie despre dialectul său, cari vrea să-i facă ştiut vocabulariul, contribuind astfel la studiul limbii tuturor românilor. Roja, după ce vorbise de ai săi, din provincia sa, „în indagaţiile sale ceale din anul 1808“, „investigaţiile sale ceala cu veachi

---

[156] *Ist. p. început*, p. 189.

[157] *Ibid.*, p. 334 ; cf. comunicaţia despre această biserică, a lui I. Nistor, în „Mem. Ac. Rom.“ pe 1932.

[158] Pe Nicolae Roja-l întîlnim în 1817 şi 1819 ca „un deputat“ pentru administrarea fondului şcolilor în Pesta (Naum Petrovici, prefaţa) şi reprezentant în acest loc al „cetăţenilor şi negustorilor români“ : „Herr Nicolaus Rozsa, Bürger, dann bei belobter Deputation von Seiten des wlachischen civil und merkantil Standes allerhöchst arnannter Beisitzer“ (Montam, *Kurzgefasste Geschichte*). La 1821, Carcalechi-l pomeneşte, în „Biblioteca românească“. Cu doi ani înainte, tipărise versurile pe care Naum Petrovici, „jurat-cantelist“, le închina lui Uroş Nestorovici.

[159] A doua ediţie a fost tipărită în româneşte la Craiova în 1867 de Sergiu Hagiade. E o lucrare de istorie şi o prelucrare a lui Thunmann, mai ales.

morumînturi întărite, la anul 1808", își propune acum a rezolvi problema ortografică pentru limba literară comună, căci „fieștecarele dintră noi se cuvine să aibă părtinire cătră toată ghinta", și datoria profesorilor e să răspîndească cunoștința acestei limbi literare, cari să formeze legătura atotputernică între toate elementele românești risipite. Așa se făcea, de altmintrelea, ne spune Roja, în „școala noastră cea românească", în școala românilor macedoneni din Pesta, unde în zece luni învățau școlarii „a ghiovăsi cu litere chirilice, nemțești și ungurești, fără greutate", pe cînd „fetițele învață astăzi acasă a ceti și a priceape cărți grecești, nemțești și frîncești".

Această limbă literară nu poate să se identifice cu limba vulgară, cu „limba de toate zilele", pentru că aceasta variază de la o regiune lingvistică la alta și pentru că, mai ales, ea se deosebește, în toate aceste înfățișări dialectale ale ei, de „dialectul nostru curat". Acest „dialect" trebuie format — și aceasta e o idee nouă și frumoasă —, nu prin introducerea de neologisme luate din limba latină sau din limbile neo-latine, ci prin adunarea cuvintelor strămoșești din toate dialectele, fără deosebire. „Înainte de toate dar lipsește să lăpădăm din limba noastră toate cuvintele cele străine și să punem în locul lor altele nevătămate românești, cari sînt prin dezvinatele aceiaș ghintă românească dialecte sămănate". Pe baza acestei opere de eliminare, de selecție și de culegere s-ar putea alcătui apoi îndreptarul pentru vorbă și scris al oricărui român cult și conștient, cari n-ar fi „bastard" al poporului său și i-ar înțelege însemnătatea și noblețea „lexiconul curat românesc".

Dar „limba curată" nu poate fi scrisă cu slove cirilice decît doar în cărțile bisericești, iar nu în „ceale politicești". „Literile ceale streine sînt streine mijlociri", și ele trebuie izgonite de un popor cari vorbește „limba cea latinească stricată" și cari e față de romani „precum popuranii grecii de astăzi sînt cu Elinii". Pentru această schimbare vorbesc originea, întrebuințarea odinioară de moldoveni a literelor latine[160], întrebuințarea lor de toți frații latini, și nu numai de dînșii, ci de toate popoarele civilizate și chiar, în parte, de ruși.

Singura greutate, spune el, e prezența în limbă a acelor două sunete obscure, *ă* și *î*, sunete „varvare vîrîte pentru stricarea limbii noastre". Ele ar putea fi scrise, cel dintîi, după sunetul primitiv cu *â, ê, î, ô, û*, cel de-al doilea, tot după această normă, *à, è, ì, ò, ù*. Dar Roja ar prefera ca această viciare a sunetului clar latin să nu se exprime, și „lexiconul" să adopte și să răspîndească scrierea cuvintelor ce cuprind acel împrumut fonetic de la năvălitori prin litera ce corespunde sunetului originar latin. *C* gutural s-ar scrie cu *c*, sau, înainte de *e* și *i*, prin *ch ; c* palatal prin *c ;* pentru *z* s-ar adopta notația *'d* sau *d' ;* pentru *ț, t ;* un *i*

[160] Roja citează pe Büsching, cari se răzima, cum știm, pe „Descriptio Moldaviae" a lui Cantemir.

venit din *e* latin, pentru a se aminti acesta în grafie, ar fi exprimat prin *è : tènèr ghentè*. Roja admite *j* cu sunetul ca în franţuzeşte, primeşte pe *Qu* al lui Clain şi Şincai, nu îngăduie decît un singur *s*, dar se învoieşte a scrie *şt*, conform cu originea latină *sc*. Aşa îmbrăcată, limba românească nu se înfăţişează, firește, mai puţin extraordinar decît la ceilalţi predicatori ai scrierii cu litere latine pentru buna reputaţie a limbii şi recomandarea ei în străinătate. Reproducem ca dovadă două fraze din cartea lui Roja : „Aquea qui nu vrei, se-ţi facè altu tie niqui tu nu fàc al lui" ; Era una muliere quare avea una gállina".

Cartea lui Mihail Gh. Boiagi, dascăl de limbă grecească nouă la Viena, menţionat şi în 1817 ca „înalt învăţatul domn Mihail Boiagi, al schoalei naţionale greceşti de leagea neunită în Viena profesor" [162], şi el român din Macedonia, urmăreşte în parte aceleaşi scopuri ca şi a lui Roja, în urma căreia a fost tipărită cu patru ani, în 1813. Şi acest autor e însufleţit de bune sentimente româneşti, de noul spirit naţional pornit din Transilvania. El ştie şi spune că neamul său de patru milioane — răspîndit, din nenorocire, pe cînd cele două-trei milioane de unguri se găsesc împreună adunate —, e un neam nobil, cari vorbeşte o glorioasă limbă şi-şi simte chemarea a participa la mişcarea de civilizaţie a Europei. La atacurile din Neofit Duca, dascăl plătit cu bani româneşti pentru a preda în principate limba greacă veche şi cea nouă fiilor de boieri români [163], la comparaţia părtenitoare pe cari acesta o face între limba românească şi „grecească sa macaronică", el răspunde în cuvinte energice, mîndre şi frumoase. „Pedantul grec, spune el, ştie totul şi că „românii sînt de o fire mai aleasă şi mai gata spre bine" decît „grecii lui" cei puţini şi, chiar dacă limba lor ar fi o limbă inferioară şi românii un popor de rînd, „de-ar fi românii nişte hotentoţi — tot li rămîne dreptul şi datoria de a se cultiva prin limba lor proprie ca prin cel mai potrivit mijloc".

Acestea le spune Boiagi însă în nemţeşte şi grecește — cartea lui se cheamă *Romanische oder macedono-wlachische Sprachlehre* sau Γραμματική ῥωμανική ἤτοι μακεδονο - βλαχική, [164], dar el sfătuieşte pe conaţionalii săi macedoneni, cărora le fixează norme pentru singurul lor dialect, să întrebuinţeze, în locul alfabetului grecesc, cu cari s-au deprins, pe acel latin, de cari se servesc şi limbile surori ale limbii române. Cel mult, crede el, s-ar putea, urmînd exemplul Sf. Chiril, să se creeze semne speciale pentru sunetele particulare. El nu dă o explicaţie precisă şi amănunţită a ortografiei ce i se pare lui mai recomandabilă, dar ţine în parte de principiile lui Şincai din gramatica de la 1805. În această formă se prezintă dialogurile de

---

[161] Cartea e dedicată „prea-onoratului şi prea folositoriului domnul Gheorghe Suliovschi, cetăţanul din libera şi crăiasca cetate Pesta, românul iubitoriul de ghintă şi prea-învăpăiatul spre polirea românilor". V. asupra ei şi cu Kopitar, *Kleine Schriften*, I, p. 182 şi urm.

[162] Naum Petrovici, *Pedagoghia*, Prefaţă. Scrisori de-ale lui şi iscălitura în Iorga, *Scriitorii greci*, în Mem. Ac. Române, secţia literară, XXIX (1906).

[163] V. capitolul despre cultură.

[164] Roja întîi scrisese, în opera sa gramaticală, că termenele de Ρωμαῖος ţi Ρωμαῖος comun cu grecii, trebuie înlocuit prin acel mai potrivit, de 'Ρωμάνος.

la urmă şi „Fabulele ici paramithe shi istorii alepte".[165] Despre Boiagi, „prea învăţatul profesor în Viena", onoratul Mihail Boiagi, mai ştim că în 1821 el „se ostenia întru scoaterea unei cărţi, românilor de tot folositoare", cu titlul: *Lumea închipuită*, adică *Orbis pictus* al lui Comenius[166] şi că a făcut o gramatică neo-greacă.

Maior a trebuit să cunoască lucrarea lui Roja, cari-l interesa de aproape şi dacă, avînd ideile pe cari le avea, n-a putut căuta a introduce cuvinte macedo-române în „Lexicon", el se apropie în unele păreri despre ortografie de acest gramatic.

În 1818, Maior supraveghea tiparul unei noi Ortografii, aceea pe cari o alcătuise, pentru şcolile din Banat, consilierul regal „Uroş Nestorovici".[167]

Autorul venise la Buda cu o *Gramatică românească* completă, pe cari dorea s-o tipărească, dar, fiind oprit de „unele impiedicări", se hotărîse a dezlipi dintr-însa numai partea ce privea ortografia[168]. Aceasta era o carte practică, şi trata numai despre scrierea cu litere chirilice. Maior nu putea găsi lucruri folositoare pentru el într-însa. De altmintrelea, la această dată ideile sale erau fixate; prelucrarea dicţionarului rămas de pe urma lui Kolossi începuse.

Îndemnul venise, după cît se spune, din Oradea, de la Vulcan, nu mai puţin decît de la directorii tipografiei, cari de mult anunţase opera, primise bani şi răspîndise specimene. O discuţie se ivise însă îndată în privinţa ortografiei mai raţionale.

Adversarul lui Maior în această privinţă fu Ioan Corneli, canonic din Oradea, căruia, cum am văzut, i se dăduse întîi locul de la Buda. Acesta susţinea o ortografie de un caracter mai puţin practic decît aceea la cari se oprise Maior, cerînd a se scrie *prae* în loc de *prea*, a se ortografia *mîncuam*, în loc de *mîncam*, a se admite literile străine *k*, *ph*, *y*. După oarecare discuţie, aceste pretenţii fură înlăturate[169] şi, pacea fiind făcută între filologi, Corneli putea să anunţe din Oradea, lui Vasile Pop, un prieten şi al lui Maior,[170] că „Lexiconul" va fi continuat şi va apărea

---

[165] Pentru a doua ediţie a lui Boiagi, dată de Bolintineanu, v. şi Papiu, *Şincai*, p. 11, nota 2. Pentru el, v. şi Cipariu, *Principia*, p. 89; Weigand, *Jahresb.*, II.

[166] Carcalechi, *Biblioteca românească*.

[167] „Orthografia sau dreapta scriere, pentru îndreptarea scriitorilor limbii româneşti, sub chivernisirea... domnului crăiesc consilier, Urosie Nestorovici"; Buda, în 8°.

[168] „Pentru unele împedecări neputînd tipări gramatica românească ce o dusesem cu mine la Buda, de a da la lumină, ca să nu mă întorc acasă deşert, am tras dintr-însa numai Ortografia şi o pusciu sub tip." Nestorovici, cari urmărea unificarea scrierii, dă explicaţii asupra întrebuinţării literelor mari, asupra separaţiilor şi interpuncţiei: „Semnele cele dezbinătoare". Pe lîngă o „teorie a periodurilor", ea cuprinde multe exemple, norme caligrafice, versuri de „Constantin Diaconovici Loga, profesorul Scholelor preparande a naţiei româneşti din Aradu", datate Buda, 10 octombrie 1818 şi oraţii la examene. De această carte vorbeşte şi, în 1817, Naum Petrovici, în *Pedagoghia* şi *Metodica* sa; v. Prefaţa.

[169] V. N. Densuşianu. *Raport*, p. 212—3.

[170] V. mai sus, şi „Transilvania" pe 1868, p. 227—8.

în curînd, pentru a dovedi prin scriptura adoptată în el la latinitatea limbii române [171].

Dar să nu ne despărţim de Ioan Corneli pe cari l-am cunoscut şi altfel decît prin ideile sale ortografice, înainte de a spune ceva mai mult asupra corespondenţei sale ştiinţifice pentru scrierea limbii.

La 1806, guvernul ceruse Capitolului din Oradea a i se da o normă pentru ortografia cirilică şi, la rîndul său, Capitolul puse întrebarea lui Corneli, „canonic titular şi viceprefect al Seminariului". Acesta îşi exprimă părerea că silabisirea cu litere cirilice e ridiculă şi că, fiind acum uniţi, românii s-ar schimba în scurt timp cu totul dacă ar mai întrebuinţa şi alfabetul latin, pe cari el, ca director, l-a introdus în şcolile supuse lui. [172]

Dar raportul lui Corneli din 31 martie 1807 nu conţine numai atîta. El arăta cum trebuie să se prefacă lucrările româneşti apărute pînă atunci şi recomandă pregătirea altora, ce lipsesc încă. Între acestea, o cărticică de geografie, avînd şi liniile generale ale istoriei universale, un „catehism al sănătăţii", cu un adaos contra superstiţiilor, şi „o istorie a naţiunii daco-romane, pe scurt, şi introdusă în şcoli, pentru ca tinerimea, auzind despre virtutea strămbunilor săi, să se îndemne cu atît mai mult la emularea vestitelor fapte ale lor şi să înveţe a lua bucuros, la întîmplare, şi arma pentru apărarea patriei" [173].

Chestia ortografiei fiind rezolvită, Maior, cari compusese întreaga gramatică română în latineşte, gramatică de cari vorbeşte şi Ioan Alexi la 1826 [174] şi de unde ni s-au păstrat numai fragmente despre articol, despre particule etc.,[175] ce amintesc ideile din *Istoria pentru început*, tipări, ca şi Nestorovici, numai capitolele despre ortografie. Lucrarea, cari apăru la Buda în 1819, supt titlul de *Ortographia romana sive latino-valachica*, dă normele după cari s-a făcut revizia „dicţionariului din Buda" şi pe cari le exprimă Maior într-o scrisoare din 5 noiembrie al aceluiaşi an. După consideraţii generale, cari nu se deosebesc de ideile cunoscute ale

---

[171] Totuşi Corneli ţinea încă la unele din ideile sale. În scrisoare vorbeşte şi de Boiagi şi de părerea unui german, cari susţinea că limba română e de origine... slavo-albaneză. Cf. *Observations sur la ressemblance frappante que l'on découvre entre la langue des russes et celle des roumain*, Milan, Stella, 1817, altă fantasmagorie lingvistică. Scrisoarea s-a tipărit în Cipariu, *Archivu*, p. 478—80, 502—3.

[172] Sub Vulcan, corespondenţa episcopală se purta cu litere latine, cu cari scria mai tîrziu şi sfătuitorul nostru, Corneli.

[173] Raportul se află în bibl. din Oradea şi împreună cu el se află şi alte concepte. Într-unul, Corneli se scuză faţă de direcţia tipografiei din Buda că nu poate primi locul de censor, fiind bolnav de ochi. Arată că a întrebuinţat „cinci ani pentru grija sufletelor şi cincisprezece pentru studiul şi educaţia tinerilor". Locul de director i s-a luat fără motiv şi n-are cu ce se întreţinea la Buda. („Iu... (sic) 1807".) În altul se spune că Maior a cerut postul „sponte sua et libere".

[174] *Gramatica daco-romana sive valachica*, Viena, în 8°: „Ast, fatis fructus ad aliorum devenit manus, et sic — fors — periit".

[175] S-au publicat de Cipariu, în *Archivu*, p. 26 şi urm. (p. 32, versuri, fără ritm, ca exemplu), 297—9, 338 şi urm., 355 şi urm., 380 şi urm.

autorului, se propune a se înfăţişa diftongii *ea* şi *oa* prin singura literă ce înseamnă sunetul de origine, a se condamna duplificarea consoanelor.[176]

Raportul său definitiv în chestia dicţionarului, cari, „aşa cum este, nu poate satisface aşteptarea publică şi trebuie îndreptat“[177], e scrisoarea menţionată. El fu aprobat, se îndepliniră cererile lui Maior şi el se puse la lucru. Dar se vede că era o operă omorîtoare, căci abia lucrase cîteva luni la dînsa, şi, îmbolnăvindu-se, muri la începutul lui 1821.[178].

Veniră la rînd acum, în lipsa altora mai pricepuţi, parohul român din Pesta, Teodorovici, şi fratele acestuia, Alexandru, cari prefera să se numească Teodori.

Despre cel din urmă ştim atîta că era la 1816, cînd îşi dădea tot numele, pe sîrbie, de Alexandru Teodorovici, „al frumoaselor învăţături şi al filozofiei doctor şi în crăiasca Universitate din Pesta candidat al medicinei“[179]; în *Dicţionariu* el e menţionat la 1825 ca doctor în medicină şi filozofie; la 1826, îl vedem făcînd literatură în *Calendariul* lui Carcalechi. Cît despre cel dintîi, venit paroh după biruinţa macedonenilor asupra grecilor, de cari vorbeşte Şincai, la 1808-9[180], în aceeaşi vreme cu Maior, el fusese prietenul bun al acestuia şi se distinsese prin lucrări de traducere[181].

Încă din 1813, patru ani după stabilirea sa în Pesta, Ioan Teodorovici tipăreşte *Moralnicele sentenţii sau folositoare pilde*, pe cari le tradusese, nu ne spune din ce limbă. În prefaţă, el se plîngea de micul număr al tipăriturilor româneşti şi pomenea între rarii lucrători pentru cultura naţională pe Pavel Iorgovici, Grigore Obradovici, nepotul scriitorului sîrb cu acest nume şi personaj activ şi influent, despre cari vom avea prilej să ne ocupăm mai departe.[182]. Dimitrie Ţichindeal, laboriosul autor de traduceri şi prelucrări, a căror descurajare răpede — căci „au încetat de a mai lucra pentru neam“ — o dezaprobă Teodorovici, pe temeiul că nu se cuvine în asemenea lucruri ca scriitorii să se gîndească numai la „laudă sau dobîndă“. La 1821, aflăm de la Carcalechi că Teodorovici avea de gînd să tipărească o traducere morală cu titlul de *Teofrom*[183].

Cu un an înainte de apariţia dicţionarului de la Buda, el publica tomul I, dintr-o traducere după sîrbeşte: *Istoria universală sau a toată*

---

[176] În scrisoare — v. şi mai sus — se citează tratatul tipărit: „qua de re uberius disserui in orthographia romana sive latino-valachica, cap. I, § 13“.

[177] *Lexicon censeo castigandum.* „Publicae expectationi certo non satisfiet“.

[178] Pentru lucrările lui gramaticale, mai vezi Cipariu, *Principia,* p. 325 şi urm.

[179] Naum Petrovici, *Pedagoghia şi metodica,* prefaţa. Posed tiparul de aramă al cărţii de vizită a lui Alexandru.

[180] II p. 215: „După cum am văzut cu ochii şi am auzit cu urechile în anul trecut 1808 în Peşta, cînd se sfădea cu românii de acolo pentru aducerea de preot românesc“.

[181] La 1819, în *Neujahrs-Geschenk* al lui Naum Petrovici se menţionează „Johana Theodorovics, des walachischen Herrn Pfarrers alda Ehegattin“.

[182] În capitolul despre biserică şi şcoală în Ardeal pe acest timp.

[183] *Biblioteca românească:* „Nu încetează a lucra şi a tălmăci folositoare cărţi româneşti; acum va da la tipar o carte foarte folositoare, morală, anume Theofron; dar şi alte multe folositoare cărţi putem nădăjdui de la dînsul“.

lumea, după întocmirea d. Pavel Venghelaț, arhimandritul mănăstirii Sf. Gheorghe în Banat, dedicînd-o lui Atanasie Grabovschi [184]: în prefață, mărturisește dorința ce avea din tinerețe să vie preot la Pesta pentru a putea lucra, și se felicită, după ce și-a ajuns scopul, că „de cincisprezece ani încoace are de lucru". În sfîrșit, după apariția *Lexiconului*, ieșea de dînsul la 1830 o operă de imaginație, tălmăcită din franțuzește: *„Pruncii cei părăsiți"*. La această dată, pe lîngă calitatea de asesor al consistoriilor din Buda și Verșeț, pe cari și-o atribuie și la 1824, era și censor și corector al cărților românești, ocupînd astfel postul ce fusese al lui Clain, Șincai și Petru Maior și pe cari-l ținuse pînă atunci Gheorghe Petrovici. poate ruda bănățeanului Naum. [185]

Cei doi frați, cari nu mai aveau acum pe nimeni să-i conducă și să-i ajute, continuară reviziunea marelui dicționar de la litera *I* înainte. La 1820, tipografia credea că totul va fi gata în doi ani [186]. La 1821, Carcalechi anunța apariția pentru „cît de curînd" [187], dar era iarăși o prevedere prea optimistă. Abia în 1825 subscriitorii și publicul român putură în sfîrșit să aibă monumentala lucrare, cari primi titlu de *Lexicon românescu-latinescu-ungurescu-nemtiescu, quare de mai mulți autori în cursul a treideci și mai multoru ani s-au lucrat.* Etimologiile de la *H* înainte fuseseră adause, cum am spus, de Maior, și tot al lui e și „dialogul pentru începutul limbii române, între nepot și unchiu", cari deschide lucrarea și cari *Dialog*, lucru ce nu se știa, apăruse și separat încă din 1820 [188].

Se terminase în sfîrșit, în sensul în cari se începuse. Nu un repertoriu științific, nu un manual practic, nu un inventar de cuvinte pentru învățat, pentru școlar, pentru străin.

Era o demonstrație, precum demonstrații erau toate lucrările școlii ardelene, o demonstrație a originii romane pe cari o avea poporul, dovedind printr-o transparentă ortografie cu litere latine, prin cernerea severă a cuvintelor, prin etimologii adevărate sau false originea mai mult decît caracterul persistent latin și numai latin al limbii. Străinilor, Lexiconul din Buda nu le zicea numai: „iată de ce sîntem în stare", ci „iată cari ni este limba, iată cine sîntem noi". Iar românilor le dădea un îndreptariu, o normă pentru felul cum trebuie să vorbească și să scrie pentru a fi buni patrioți, pentru a-și cinsti strămoșii, pentru a înlătura corupția ce

---

[184] Cartea are și o „mapă".

[185] În opusculul istoric al lui Montan, se menționează acesta ca fiind censor „Der illyrischen wlachischen Bücher".

[186] Marienescu, *op. cit.*, p. 60.

[187] „De-ar da Dumnezeu ca să se învoiască acum românii de a cumpăra și Lecsiconul românesc, ce-l ce cu slobozenia înălțatului crăiesc consilium și cu cheltuiala crăiestei tipografii din Buda cît de curînd în patru limbi, adecă românește, latinește, ungurește și nemțește, va ieși din tipariu"; *Biblioteca românească.*

[188] O spune în 1821, în *Biblioteca* sa *românească*, Zaharia Carcalechi: „Prea cinstitul párinte protopop Petru Maior de Dicio-Sămărtin, crăesc revizor, au dat la lumină Telemahu, tălmăcit din limba italienească, cum și Ortografia romană, de sine făcută... la aceaste au adaog un Dialog pentru începutul limbii românești, întru carele vădește că limba românească e mai veche, nu numai decît cea francească și spanioleasă, și decît cea italienească de acum, ba și decît cea latină ce iaste în cărți".

copleşise limba în secole de întuneric şi de inconştienţă. Şi, în cel din urmă punct, dicţionarul terminat de fraţii Teodorovici a izbutit: decenii întregi la dînsul s-au adresat cei mai culţi dintre români, românii din Ardeal, pentru a se călăuzi şi a se lămuri în tot ceea ce privea limba.

A fost mai mare profitul patriotic decît paguba ştiinţifică, incontestabilă aceasta, pentru că dicţionarul înşela, rătăcia? Desigur că mai mare. Cele mai puţin primejdioase şi mai puţin durabile erezii în ştiinţă sînt cele cari ating limba. Aceasta nu se poate opri în calea ei, nu poate suferi o mutilaţie esenţială. La influenţa cărţilor, la acţiunea teoriilor sînt expuşi acei cari citesc, cari citesc continuu şi cari-şi iau ideile şi poveţele din cărţi, dar aceştia sînt cei puţini. Cei mulţi, necărturarii, vorbesc limba aşa cum este, o păstrează neatinsă, şi la dînşii o găsesc cum trebuie să fie, cărturarii întorşi din rătăcirile lor. Aşa s-a întîmplat şi cu limba fabricată de şcoala ardeleană: n-au vorbit-o nici aceia cărora li datora efemera ei existenţă. Şi după cîteva decenii ea a devenit apanajul cîtorva spirite conservative, pînă ce a dispărut cu dînsele, lăsînd la suprafaţă numai valurile puternice ale limbii vii şi naturale pe cari n-o mai întuneca în strălucirea ei limpede nici un pîlc de ceaţă.

Dar, într-un timp cînd nu era o literatură românească însufleţită de amintiri şi de aspiraţii, într-un timp cînd nu se iviseră forme de stat şi cari să se întrupeze în vederea tuturor aceleaşi mari amintiri şi aceleaşi aspiraţii potrivite cu ele, într-un timp cînd orice frunte românească era aplecată spre pămînt de stăpîniri străine, cînd sufletul românesc nu vorbise încă în nepieritoare forme literare, era neapărată nevoie de exagerarea ca puritate a acelui singur element de legătură a tuturor românilor, de reabilitare morală a lor, cari era limba. În ea s-a văzut curcubeul vremurilor mai bune, în numele ei s-au dat luptele de redeşteptare; în acel semn am învins.

Capitolul V

LEGĂTURILE NOUĂ CULTURALE ÎNTRE ARDEAL ŞI PRINCIPATE. ISTORICII DE TRANZIŢIE ÎN ACESTEA

Multă vreme ideile emise în Ardeal, acelea pentru cari se duceau lupte, se serbau triumfuri şi se îndurau suferinţe, nu fură cunoscute dincolo de munţi. Cum vom vedea din studiul literaturii bisericeşti, ivirea, întinderea şi predominarea unirii în Ardeal şi părţile vecine împărţise pe cărturarii bisericeşti în două tabere, dintre cari nici una nu voia să primească şi să întrebuinţeze cărţile tipărite de cealaltă. Graniţa separa de acum înainte două culturi deosebite şi trebui să treacă timp pentru ca ideile s-o străbată, refăcînd astfel, în sens naţional, unitatea în cuget a românilor de pretutindeni.

Cărţile profane erau privite şi ele cu neîncredere. De altminteri, ele erau mai mult tipărituri cari răspundeau unei nevoi administrative sau unei nevoi scolastice: însă nevoile administrative se opreau la stîlpul de hotar, iar şcolile din principate, şcolile româneşti, erau organizate cu alt scop şi conduse în alt spirit, pentru ca manualul ardelean să poată pătrunde în ele. Literatură uşoară, fie şi traduceri, s-a publicat puţină în Ardeal şi tîrziu numai, de la 1800 încolo, pe vremea cînd la Buda se ocupau de cărţile româneşti Petru Maior şi Ioan Teodorovici.

E adevărat că unele scrieri muntene s-au dat la tipar peste munţi. Astfel, *Observaţiile* lui Ienachi Văcărescu, traducerea unei tragedii de Iordachi Slătineanu. Se întîmplă iarăşi că boierii emigrau în Ardeal, se adăposteau la Braşov, la Sibiu, unde stăteau luni, ani de zile. De aici aduceau mode europene, cunoştinţa limbilor occidentale, petreceri neobişnuite înainte, chiar obiceiuri de cugetare şi noţiuni morale necunoscute înainte. Dar că existau pe acolo români, că acei români sufereau, că se ridicaseră dintre ei oameni cari, exprimînd suferinţa celorlalţi, îi găsiră o mîngîiere în nobleţa originii, documentată prin limbă, că erau cărţi în cari se spuneau acestea, de astfel de lucruri par nici să fi avut habar blajinii noştri işlicari. Veneau cu trăsuri de Viena, cu rochi de tăietură franţuzească, cu redingote nemţeşti, cu pălării şi cu „gazeturi", dar nici unul n-aducea în lada sa de pribeag copia vreunei cărţi a lui Şincai sau Clain, de cari nici n-auzise măcar; nici unul nu se întorcea cu tipărituri de acelea curate şi elegante ce se făceau înainte de începutul veacului al XIX-lea la Bart sau la Hochmeister din Sibiu, la vreun boier *(Edler)* tipograf din Viena.

Din partea lor, ardelenii preţuiau vitejia românească ce se desfăşurase în trecut pe cîmpiile şi în munţii Ţării Româneşti şi ai Moldovei, considerau ca a lor gloria lui Ştefan-cel-Mare, a lui Mircea, a lui Mihai Viteazul,

se interesau chiar de ceea ce se săvîrşise peste Carpaţi în secolul al XVIII-lea şi însemnau cu pietate fastele vieţii politice româneşti din principate. Dar legătura cu cei cîţiva fruntaşi ai românilor de dincolo nu căutau să întreţie, numele acestora nu se găsesc niciodată pomenite de cărturarii din Ardeal pînă tîrziu de tot, sprijinul acelor bogaţi conaţionali n-a fost cerut niciodată. Nu i-a venit în minte nici unui ardelean prigonit pentru superioritatea ideilor şi înălţimea sentimentelor sale să facă aceea ce au făcut, cu succes pentru cine nu cerea, nu visa şi nu ofensa prea mult, Raicevich, Sulzer, Wolf, nemţi şi italieni, cari deveneau secretarii Domnilor, medici căutaţi, dascăli cu clientelă. Mai bine mureau în lipsă acolo la dînşii decît să cerce dacă e dulce pîinea românească de la fraţi.

Dar două lucruri se întîmplară, cari stabiliră pe încetul legăturile ce lipseau: trezirea neuniţilor din Ardealul sudic la cultură şi tipărirea de cărţi româneşti la Buda.

Multă vreme credincioşii bisericii neunite din Ardeal se găsiseră într-o situaţie de inferioritate culturală faţă de românii ce primiseră unirea. Întîi, cînd se credea că şi ei vor părăsi vechiul rit şi vechea ierarhie, ei n-avură episcop; apoi, cînd ei dovediră, prin mişcări primejdioase, prin alaiuri de „sfinţi" şi prin tumulturi, că vor rămîne ceea ce erau, li se dădură episcopi sîrbi, cari mai aveau de îngrijit o dioceză, la Buda. Firește că în asemenea condiţii, fără conducători de acelaşi neam, fără sprijinul guvernului, fără cărturari, orice putinţă de dezvoltare culturală se lua greco-ortodocşilor. Numai cînd era iosefină, de toleranţă despreţuitoare pentru toate religiile şi toate formele de cult, se deschise, numai atunci lucrurile se schimbară, luînd o îndreptare mai bună.

Gherasim Adamovici, la a cărui instalare a asistat şi Petru Maior [1], era un sîrb, dar grija diocezei sale avu bunul simţ să o lase unui român, unui unit — ceea ce creşte meritul vlădicăi —, pentru că acest român şi acest unit putea să aibă mai multă tragere de inimă şi mai multă capacitate pentru răspîndirea luminii între ascultătorii Scaunului din Sibiu. Şcoli începură să se întemeieze din ordinul secretarului episcopal Aron Budai, cărţi pentru neuniţi se tipăriră; şcolile „normalicești" ale statului fură fondate şi în ţinuturile locuite de neuniţi şi ajutară opera de civilizaţie. Încă din 1789, cînd vicar era Ioan Popovici „Dehondolu", „dascălul Radu Duma, cîntăreţul bisericii Braşovului", „văzînd liniştea patriei şi bucuria, cari înfloreşte ca un crin bine mirezmit întru luminarea limbii româneşti cu tot felul de şcoale normalicești, acum, în zilele prea-sfinţitului monarhului şi împăratului nostru Iosif al doilea", făcea să apară la Sibiu *Preoţia sau îndreptarea preoţilor*, într-o nouă ediţie, şi în acelaşi an *Catechismul român-german*, pentru copiii neuniţi. La 1791 începeau tipăriturile sibiene ale lui Petru Bart, cari căpătase de la împărat privilegiul de a tipări cărţi pentru „şcoalele normalicești neunite"; în acest an ieşia la dînsul *Psaltirea*, supt păstoria lui Gherasim. Mai cunoaştem, dintre tipăriturile lui Bart, cari au trebuit, cum spune singur, în *Psaltire*, să fie mai multe,

[1] *Istoria biseric.*, p. 132.

Pildele filosoficești din 1795 și *Liturghia* din 1798. Dacă atunci Adamovici murise, de doi ani de zile [2], rămăsese Budai să conducă biserica din Sibiu în timpul lungii vacanțe de patrusprezece ani, cari se termină la 29 septembrie 1810 prin alegerea lui Vasile Moga ca episcop.

În acest interval se publicară : frumoasa *Psaltire* în 12 din Sibii, 1801 [3], *Acatistul Sf. Cruci* din 1802, tradus din grecește de Gheorghe Nicolau din Brașov și închinat hagiului Constantin Popp, cari purtase cheltuielile, *Alfavita sufletească* din 1803, cari poartă iarăși numele vicarului Ioan Popovici, *Învățături de multe științi pentru formarea răvașelor,* tot în 1803 [4], *Cuvinte pentru altoirea vărsarului,* în 1804 [5], *Floarea darurilor* din Brașov în 1807 și 1808, reproducere a tipăriturii din Snagov, sub îngrijirea lui „ierei Ioann Stefanovici, parohul bisericii din Bolgarseghiul Brașovului" [6], *Ceaslovul* din Sibiu, 1809, a treia ediție a *Liturghiilor* „sfinte și dumnezeești", în același loc și an, poate și *Rînduiala mortului,* publicată la Brașov, în 1810.

Era, deocamdată pe terenul pur religios, o activitate literară. Ea se întări supt Vasile Moga, fostul paroh de la Sas-Sebeș, cari, suindu-se pe tronul arhiepiscopal al Sibiului în 1810, îl ocupă nu mai puțin de treizeci și patru de ani. El cumpără palatul din Sibiu, făcu, încă în cei dintîi doi ani ai administrației sale, un seminar, și crea burse la Viena pentru patru clerici neuniți, cari trebuiau să conducă la întors școala [7] ; se putea spune în 1812 că școlile de sate ale neuniților erau superioare acelor din eparhia lui Bob [8]. În fine, tipărirea cărților continuă : în 1810, *Psaltirea* editată de cei doi frați Boghici în Brașov, în 1811, alta în Sibiu, în 1812, o a treia, în 1815, *Paraclisul* tipărit cu cheltuiala lui Constantin Manzovici ; în 1819, *Cărticica năravurilor bune, pentru tinerime, acum întîi de pre nemție pre românie întoarse",* de Moise Fulea — pe cari-l vom mai întîmpina încă și ca poet —, în 1820, la Sibiu [9], *învățătura theologhicească despre năravurile și datoriile oamenilor creștini pentru trebuința candidaților de preoție neuniți,* în 1821. Acaftistul din Sibiu [10] analiza unor ape minerale de dr. Popp, cel cari a scris *De funeribus Valachorum* [11].

---

[2] Data morții : 24 april 1796 în *Siebenb. Quartalschrift,* V, p. 179.
[3] *Psaltirea proorocului și împăratului David.*
[4] Philippide, p. 150.
[5] *Ibid.*
[6] Una dintre aceste două ediții brașovene se tipări în imprimeria fraților C. și I. Boghici, români, cari purtară și cheltuielile. Familia era de origine macedoneană, dar se așezase în Brașov încă de la începutul sec. al XVIII-lea ; v. Bart, Baiulescu, *Monografia comunei bisericești gr. or. române a Sfintei Adormiri din cetatea Brașovului,* Brașov, 1898, p. 52. Pentru Ioan, v. *ibid.* p. 77.
[7] Petru Maior, *Ist. bis.,* în Cipariu, *Acte și fragmente,* p. 156 și urm. Cf. Hurmuzaki, *Fragm.,* II, p. 217.
[8] Petru Maior, *l. c.*
[9] V. și Bîrseanu, *op. cit.,* p. 15 și urm. ; *Apendice.*
[10] Fără loc și an apare : „Răspuns al oare-căruia drept credincios... către un preot priiaten al său".
[11] Philippide, p. 155.

Pe acelaşi timp, doi poeţi populari se ridicau din mijlocul românilor neuniţi pentru a repeta în versuri pe înţelesul orişicui vechi fabule, povestiri religioase, anecdote, lucrări poetice narative ieşite în străinătate. În 1801 apare *Arghir şi Elena* a lui Barac, în 1808, tot la Sibiu, *Piram şi Tisbe*, a lui Vasile Aaron, în 1808, *Patimile lui Christos*, în 1815, *Leonat şi Dorofata*, în 1820, *Anul mănos*, în 1821, *Sofronim şi Hariti*, de acelaşi, şi tot la Sibiu, în 1821, *Risipirea Ierusalimului*, de fostul „dascăl normalicesc neunit" şi apoi translatorul magistratului din Braşov, pomenitul Ioan Barac. [12] În 1816 se tipărise *Viaţa şi pildele lui Esop* [13], în 1799 ieşise *Bertoldo*.

Era deci o viaţă culturală, o radiare de civilizaţie românească din Ardealul sudic, lîngă graniţa Ţării Româneşti, în centrele cu cari românii din principate întreţineau relaţii comerciale mai dese, în locurile de adăpost, unde se refugiau la restrişte, în cetăţile pe cari le străbăteau în calea lor spre depărtata şi ispititoarea „Evropă". *Aceşti* ardeleni, vecini mai de aproape, vorbeau o limbă mai înţeleasă, aveau o fire mai asemenea, se închinau lui Dumnezeu în aceleaşi forme şi n-aveau legături condamnabile cu papistaşii. De la aceştia, cînd ei putură înţelege şi răspîndi, la rîndul lor, crezul naţional, românii de dincolo de munţi îl auziră mai des, îl ascultară cu mai multă încredere şi-l crezură mai lesne [14].

Un focar de civilizaţie pentru românii din principate deveni însă cu timpul tipografia Universităţii din Buda.

O tipografie românească se stabili întîi la Viena, unde apărură, la Şt. Novacovici, tipograful privilegiat pentru limbile orientale, şi la Kurzbeck, pe lîngă însemnatele cărţi pe cari le cunoaştem, *Catehismul* român-german din 1784, la 1792, un manual de caligrafie : *Ducerea de mînă către frumoasa scrisoare rumânească* [15] ; „Ducerea de mînă către cintea şi dreptatea, adecă la copii rumâni neuniţi, cei ce în şcoalele cele mici să înveaţă spre cetanie, rînduită cartea", tipărită în româneşte şi nemţeşte iarăşi, pentru aceleaşi nouă şcoale normale de stat la 1793, *Aritmetica* româno-germană din 1777.

La Timişoara s-a tipărit o singură carte, în 1765, *Îndreptarea păcătosului cu duhulu blăndeţeloru*, în româneşte şi în sîrbeşte. Iar la Cernăuţi, apar, pe lîngă ce am menţionat aiurea [16], *Catehismul mic*, aprobat în 1774 la Carlovăţ, pentru *Slavieni şi Moldoveni* şi tipărit în trei limbi : româneşte, nemţeşte şi sîrbeşte, la 1804, şi, în acelaşi an, un *Octoih*.

La Buda, se strămută tipografia cu caractere „ilirice" a lui Ştefan Novacovici, pe cari pe urmă guvernul o cumpără şi o cedă, la 1805, Universi-

---

[12] Philippide, p. 157.

[13] *Ibid.*

[14] E caracteristic faptul că la 1811 tipăreşte la Sibiu, după sfatul episcopului de Argeş, Iosif, cari avea legături cu Molnar şi alţi ardeleni, o traducere religioasă după Polizoi Contu — v. mai sus, Cultura — arhimandritul Nicodim Greceanu, de la Căldăruşani. Lucrarea se cheamă *Învăţături de multe ştiinţe folositoare*, şi ni se spune că, înainte de a se publica „spre folosul neamului românesc", a fost revăzută şi corectată de Iosif. Se dă şi răspunsul acestui prelat la dedicaţie lui „chir Nicodim".

[15] „Pentru întrebuinţare şcoleloru celor naţionalnici rumâneşti".

[16] P. 300.

tăţii locale, pentru nevoile şi întreţinerea ei.[17] De la început fusese vorba a se tipări şi aici cărţi româneşti, dacă se poate, de la toţi românii şi pentru folosul tuturor românilor. Încă din 1803, înaintea cesiunii formale deci, un censor şi corector pentru cărţile româneşti fusese instituit, în persoana lui Samuil Clain, pe cari-l ajută în curînd, îl înlocui apoi provizoriu, de la 1806 la 1809, Şincai, cari făcu loc însuşi lui Petru Maior, cari, la rîndul său, avu de succesor în această sarcină pe Ioan Teodorovici.

Tipografia Universităţii din Buda îmbogăţi literatura românească cu tot felul de publicaţii. Aici se tipăriră de acum înainte comunicaţiile, ordinele oficiale, legile, cărţile de şcoală, cărţile bisericeşti, în parte — cari nu se lucrau la Blaj, în tipografia seminarului —, traducerile, lucrări originale. La Buda veniră pentru a-şi publica operele românii din Banat, la Buda se opriră pentru a-şi cumpăra cărţi nouă româneşti călătorii din principate, la Buda începură ei, de la o vreme, a trimite manuscriptele lor, cari li se întorceau în formă de publicaţii elegante şi îngrijite. De aici porneau, pentru a se răspîndi în toată românimea, calendarele ; aici se forma ideea, se redeştepta ideea unei biblioteci populare româneşti şi a unui ziar pentru naţiune.

Să urmărim în aceste felurite domenii literare activitatea tipografiilor din Buda, lăsînd la o parte numai tipăriturile analizate înainte sau acelea cari trebuie să fie de acum înainte cercetate îndeosebi.

În Buda apar : la 1806, *Regulele şcolasticeşti*[18], *Datoriile supuşilor către monarhul lor*[19], în 1813, ca şi *Cei de obşte articuli pentru soţietăţile şi tehurile de supt Crăimea Ungariei*, iar în 1818, *Manuductorul pentru învăţătorii scholasticeşti*. Tot aici se tipăresc, cum vom vedea, actele relative la şcolile din Banat ale românilor.

Dintre cărţile bisericeşti, cari nu ieşeau de supt teascurile tipografiei seminariale unite sau ale tipografului privilegiat pentru neuniţi din Sibiu, ale fraţilor Boghici sau ale altora din Braşov, putem însemna următoarele frumoase publicaţii apărute la Buda : *Acatistul* din 1807, *Psaltirea* din 1808. La 1811, un an după *Octoihul* nou din Rîmnic, tradus din greceşte de „oare-carii părinţi din mănăstirea Neamţului ce iaste în Moldova“ şi corectat ca limbă de Iosif, episcopul Rîmnicului, ieşia şi ediţia, mult timp zăbovită, din Buda, pe cari o comandase Vlădica prin mijlocirea lui Molnar[20]. Cartea, pe cari Iosif o găsea superioară ca execuţie ediţiei din Rîmnic, „pentru mai bună aşezarea slovelor şi a tipariului, mai înfrumuseţată şi mai bogată“, era destinată şi moldovenilor. Colaborase deci la dînsa români

---

[17] Marienescu, *Petru Maior*, p. 91.

[18] „Care sînt orînduite şi aşezate pentru ţinearea şi procoseala şcoalelor româneşti celor din ţeara ungurească şi din părţile ci împreunate.“ Cuprinde regule şi rugăciuni.

[19] Pentru şcolile din Ungaria şi din părţile ei împreunate.“

[20] V. şi mai sus, p. 288. Iosif vorbea de traducerea din slavoneşte făcută de Damaschin al Rîmnicului şi publicată de succesorul acestuia Grigore la 7258. La 1792, „răposatul archireu Sidis, chir Grigore“, dăduse o altă ediţie „după urmarea celui grecesc“, dar fără a schimba altceva decît ordinea, cu toate că limba era rea, fiind pe timpul lui Damaschin „neajunsă măcar în starea ce se află acum“.

aproape din toate provinciile cari aveau o cultură : călugării nemţeni, un prelat muntean şi un... oculist român din Cluj.

La 1815 se tipărea la Buda *Istoria bibliceascâ pentru şcolile româneşti din Ungaria,* din cari o nouă ediţie apăru la 1821 ; tot în acest an, *Cîntările dumnezeeşti,* alcătuite de Ioan Tincovici, cari dădea şi „viersuri despre ceale şeapte păcate de moarte“ [21] ; în 1816 ieşeau *Triodul,* cu binecuvîntare de la Carlovăţ, şi *Apocalipsul* [22] ; în 1817, *Teologia pastorală“* [23].

Dintre cărţile populare, afară de cele, pe cari poate le-a tradus Petru Maior, despre economia rurală [24], avem : *Doftoria împotriva gălbezii oilor,* scrisă la 1811 „Din Sînt-Andraş“, după o reţetă comunicată de episcopul Vulcan, de către „Ştefan Ghiing, parohul Sînt-Andraşului“, protopopul Jiruşului şi assessorul sîntului consistoriu“ ; *Despre zahăr din cucuruz şi jugastru,* în 1813 [25] ; *Învăţătura despre agonisirea viţei de vie* [26] ; *Scurta învăţătură pentru vărsatul ce-l mîntuitoriu, scrisă de Frăţilă Bene doftorul, dată a doao oară la lumină, mai avuţită* [27] în 1817.

Venind în sfîrşit la cărţi de şcoală şi alte prelucrări ştiinţifice, afară de traducerile lui Maior, Molnar, Clain, Teodorovici, ale bănăţenilor, întîlnim, între tipăriturile din Buda : *Povăţuirea către aritmetică* din 1806. La 1814 ieşea partea întîi din *Gheografie sau scrierea pămîntului,* tradusă de „Un iubitoriu de neamul românesc“. Atît anonimul tîlcuitor cît şi editorul lucrării şi autorul prefeţei, Nicola Nicolau, din Braşov, credeau că aceasta e cea dintîi geografie în româneşte şi cel din urmă se plîngea că „numai noi românii, cari ne tragem din cel mai slăvit neam al romanilor pînă la aceste vremi, de o ştiinţă aşa de scumpă şi nepreţuită tocmai eram lipsiţi“. [28] *Geografia* din Buda era urmată şi de noţiuni istorice, dintre cari acele ce privesc pe români sînt luate, între altele, din Petru Maior şi dintr-o „însămnare carea mai de mult s-au întîmplat a cădea a mînă“ autorului. [29] Partea a doua apăru în 1815, şi, afară de această carte, se mai tipări la Buda, fără a se însemna anul, o *Învăţătură gheograficească.*

E importantă pentru a arăta relaţiile tot mai strînse ce se formau între Ardeal şi principate supt raportul culturii naţionale o traducere istorică apărută cu cheltuiala lui Nicolau, la 1819, în două volume : *Plutarchul nou,* „în limba franţozească de Petru Blanhard datu afară, iar acum întîiu

---

[21] „Unele — ceale mai puţine“, scrie el, „sînt de alţii alcătuite, dar altele, ceale mai multe, care se văd a fi necunoscute, acealea sînt de mine întocmite şi aşăzate.“

[22] *Apocalipsul sau descoperirea sfăntului Apostol Ioann, acum întăia oară pre limba românească deosebi tipărit.* Cu o prefaţă despre cuprinsul cărţii.

[23] Philippide, *Intr. în ist. limbii şi lit. rom.,* p. 148.

[24] V. mai sus.

[25] Philippide, p. 151.

[26] *Ibid.*

[27] Nu ştim nimic despre întîia ediţie, anterioară, ni se spune, cu şaptesprezece ani : „Cu aceia am urzitu înainte de şeapte spre zece ani cursul doftoriei, ca iubitului mieu neam pre înţeles în limba patriei, să arătu“ ; profilaxia. Cf. Sartori, p. 177.

[28] El spera că se vor publica de la el înainte „şi alte vreadnice cărţi... în limba românească, spre literatura acestei limbi şi spre un de mijloc folos acestui naţioa“.

[29] Ceea ce nu-l împiedică de a pune pe Dimitrie Cantemir între Domnii munteni.

pentru naţia românească pre românie tălmăcită şi datu la lumină". Traducătorul, probabil acelaşi ca şi pentru Geografie, e poate Nicola Nicolau însuşi [30]. Şi aici se citează Petru Maior, pentru originea românească a Corvinilor. Se dedică tîlcuirea episcopului de Roman Gherasim, pe cari-l laudă pentru milostivire şi reformarea clerului lui. Familiarizat cu ideile ce se desfăceau din cultura ardeleană, traducătorul declară în prefaţă că nu e popor cari să se poată dovedi superior poporului român, a cărui limbă „e una din cele vechi ale Europei limbi, ca una ce fu în gura preastrălucitului popor al romanilor celor vechi, a căror strănepoţi sînt românii". În fine, tot la Buda apar, în 1821, gramatica germană a lui Zaharia Columb şi o gramatică latină. [31]

Cărţi de literatură propriu-zisă am spus de mai multe ori că nu se tipăresc în Ardeal pe această vreme. Totuşi, între acestea trebuie să se numere culegerea literară a lui Nicolae Horga, „almintrile Popovici, greco-neunitei legi parohul Sebeşului, în slăvită varmeghia Aradului". Ea poartă titlul de *Oglinda arătată omului înţelept* [32], fu compusă la 1801 şi apăru la Buda în 1807 [33]. Horga, cari pomeneşte de originea romană a naţiunii sale, cari citează pe Gellert şi pe Horaţiu, vorbeşte cititorilor pe cari-i aşteaptă, „sugătorii cei mici (sic !), de moartea Alexandrei Pavlovna, Palatina Ungariei" [34], şi despre „întîmplarea featei lui Bogdan, fostului voevod al ţării Moldovii, din anul de la Christos 1346", adică despre iubirea fantastică a acestei Ilene cu „Bucur, feciorul lui Laic-vodă".

Pe la 1816 trăia la Pesta un personaj cari se intitula „ferlegher", adică editor al cărţilor româneşti ieşite din tipografia Universităţii. Îl chema Zaharia Carcalechi, şi era din Braşov, unde găsim la 1800 pe „văduva lui Gheorghe Cărcalechi, născută la Şchei, cu casa ei, rumână" [53]. El se făcu răspînditorul cărţilor româneşti, agentul de librărie al boierilor din principate, furnizorul lor şi supraveghetorul la tipar al cărţilor pe cari ei le trimiteau pentru a se publica la tipografia Universităţii. El se gîndi din nou la alcătuirea unui ziar, la editarea unei biblioteci româneşti, şi luă asupra-şi sarcina popularizării *Calendarelor* de Buda.

Pentru a înţelege bine însă această veche întreprindere de librărie, trebuie să ne întoarcem în urmă pentru a urmări începuturile literaturii periodice la români.

Am văzut că Brîncoveanu punea să-i aducă din străinătate calendare, cari se traduceau anume pentru dînsul. Cel mai vechi calendar însă cari să fi fost alcătuit de-a dreptul în româneşte şi să fi fost tipărit chiar e

---

[30] Opera e împodobită şi cu frumoase planşe după ale originalului francez, cari a apărut în 1808. Pentru Nicola Nicolau cel tînăr, v. Baiulescu, p. 67.

[31] Philippide, p. 155.

[32] „Carea cuprinde în sine vechile întîmplări cu pildă aduse".

[33] Cu dedicaţie către Pavel Avacumovici, episcop de Arad, cari suportă cheltuiala, ca „văditoriu", şi Sigismund Edelspacher „de Ghioroc".

[34] Bucata e în versuri şi începe cu un motto din Ovidiu. Versurile sînt foarte rele.

[35] Baiulescu, p. 62. Cf. p. 65.

acel pe care-l pomeneşte V. Popp supt numele de calendarul „dascălului Petru Şoanul" din 1733 [36]. Despre acest întîi calendar vorbeşte şi cronica bisericii din Şchei, în cari găsim următoarea menţiune : „1731. Au început a face tipografie Petru Şoanul dascălul, lucru cari el nu văzuse nicăiri, şi au tipărit nişte calendare în cari au pus nişte lucruri a zodiilor, cine, cînd să va naşte, cum va fi ; cari izvod l-au luoat de la pop Statie ; ce aceale gîcituri biserica pravoslavnică nici nu le primeşte". [37] „Popa Statie", cari poseda asemenea însemnări de zodii, trebuie să fie tatăl lui Dimitre Eustatievici, traducătorul, gramaticul şi directorul şcoalelor româneşti neunite. A fost *un* calendar sau Şoanul, a cărui familie o întîlnim pînă tîrziu în Braşov [38], a tipărit „calendare" între anii 1731 şi 1733, şi poate mai departe chiar, aceasta n-o putem hotărî. Singurul ce cunoaştem e acel din 20 februarie 1733, cari poartă titlul : *Calendari acumu întîi rumânesc alcătuitu de pe cel sîrbescu aşezatu-s-au pe limba rumânească, ca întru 100 de ani să slujească.*

Mult mai tîrziu găsim într-un manuscript [39] o traducere grecească după o versiune românească din Braşov a unui calendar rus apărut în Chiev la 1783. Cum va f fost acest calendar, iarăşi rămîne în întuneric.

Ceva mai tîrziu apare ideea ziarului românesc. Îndemnul a fost al lui Molnar probabil, singurul cărturar român însemnat ce se întîmpină la Sibiu în momentul cînd se manifestă ideea, fiind în relaţii de prietenie cunoscute şi de colegialitate francmasonică cu tipograful Hochmeister, cari se oferea să tipărească gazeta. Mai ştim iarăşi că Molnar se ocupa însuşi de economie rurală, că a tipărit o *Apicultură*, şi ziarul de cari era vorba în 1789 trebuia să trateze, dintre ramurile economiei casnice ţărăneşti, „apicultura şi viticultura".

Cererea se făcu în vară guvernului ardelean, şi ea fu primită favorabil de acesta, cari era condus de un francmason din loja de la Sibiu, Gheorghe Bánffy. Planul se păru „cuminte" — era tocmai vremea cînd se răspîndeau în Europa tot mai mult ideile nebune —, cu rubricile despre noutăţi, despre comunicaţii administrative, despre chipul cum trebuie să-şi trăiască ţăranul viaţa pentru a fi fericit şi a-şi agonisi o stare. „Ziarul — spune „societatea literaţilor din Sibiu", în cari aş vedea cu greu altceva decît o societate *românească*, „ar începe cu un anumit popa Miron, preot în Valea-Frumoasă, cari ar avea să povestească cum a trăit el în casa sa, între părinţii şi copiii săi, în ce chip a condus gospodăria, ce a cîştigat în anii buni şi ce în anii răi, cum a ascultat de mai marii săi, cum a ajutat pe săraci, arătîndu-se, într-un cuvînt, ce bun povăţuitor şi părinte a fost el pentru poporenii săi. În faţă cu popa Miron va fi zugrăvit un om beţiv, iubitor de gîlceavă şi de tovarăşi răi, cari fuge de muncă, e nesupus şi mîntuie

---

[36] *Disertaţie despre tipografiile româneşti*, 1838, p. 16, nota *a*.
[37] P. 100.
[38] Baiulescu, *l.c.*, p. 77.
[39] Bibl. Ac. Rom., nr. 112. Cuprinde şi Παράκλησις εἰς θεόν ὑπέρ ἀπαλλαγῆς τῶν χριστιανῶν ἐκ τῆς ὀθωμανικῆς δουλείας, după un *calendariu* din Lipsca, de la 1761.

rău". Faptele lui Miron şi lui Anti-Miron beţivul trebuiau să fie citite de preoţi credincioşilor ca o evanghelie morală profană.

Guvernul alesese chiar persoana cari trebuia să revizuiască articolele, pe Eustatievici, dar, din motive pe cari nu le cunoaştem bine — împăratul nu încuviinţă scutirea de taxe — proiectul nu se realiză. [40]

Că Molnar se gîndise întîi la această „gazetă a ţăranului român" se mai vede şi din stăruinţa pe cari acelaşi scriitor o pune peste patru ani, în 1793, spre a căpăta o permisie analogă pentru „editarea unui ziar valah şi pentru răspîndirea lui în Ungaria" [41]. El fu refuzat şi, cu toate că repetă răgămintea sa în anul următor, oferind să verse 1 000 de florini în Casa războiului şi să dea în fiece an o parte din cîştig pentru şcoală, nu izbuti nici de astă dată. Guvernul ardelean luă măsuri ca exemplare din gazetă, pe cari ar fi început a o tipări „un oarecare Pavel Iorgovici, la Viena, să nu pătrundă în Ardeal, aceasta de frică să nu se răspîndească şi printre români, cari aveau destule motive de nemulţumire, „primejdioasele idei de libertate ale francmasonilor". [42]

Ultimul refuz primit de Molnar e din timpul verii lui 1794 fără îndoială [43]. El nu se mulţumi însă cu dînsul şi nu renunţă la ideea sa civilizatoare şi patriotică. În august vedem cerîndu-se o asemenea îngăduire, pentru „o revistă sau o publicaţie periodică de cuprins filozofic, matematic, istoric şi geografic", nu din partea lui Molnar, cel suspect, ci din partea tipografului cărţilor bisericeşti şi şcolare ale românilor neuniţi, Petru Barth. Acesta pretindea că societatea cari vrea să scoată ziarul şi cari e, evident, identică cu cea din 1789 îşi are sediul în Bucureşti şi că vrea să-şi tipărească revista numai, dar numai pentru românii din principate, de dreapta cugetare şi de mîntuirea sufletelor lor cărora firește n-avea să se îngrijească guvernul din Sibiu. Comandantul imperial din Ţara Românească, generalul-comite Mitrowki, ceru lămuriri asupra proiectului în iarnă şi i se răspunse la 24 decembrie, dîndu-i-se noţiunile de mai sus şi adăugîndu-se că, în consideraţia foloaselor băneşti ce ar rezulta pentru Ardeal din această întreprindere literară, permisia a şi fost aprobată, dîndu-se, de altfel, grija supravegherii episcopului neunit Gherasim Adamovici. [44]

Avînd privilegiul de nevoie, societatea lăsă să treacă puţin timp şi apoi răspîndi apelul său, în cari i se văd numele adevărat şi scopurile precise.

În apel sau *Înştiinţare,* cari se răspîndi înainte de luna lui mai 1795, cînd, la sfîrşit, trebuiau să apară cele dintîi coale, societatea se intitula „Societatea filozoficească a neamului românesc în mare prinţipatulu Ardealului" [45]. Îşi dădea compunerea, fără a numi personal pe membri : o alcă-

---

[40] Chendi, *op. cit.*, p. 4 şi urm.

[41] Întîia oară, fusese vorba de un privilegiu, cari să se întindă şi asupra Bucovinei.

[42] *Ibid.*, p. 19 şi urm.

[43] Cererea a doua se făcuse la 9 aprilie.

[44] Chendi, p. 24—6.

[45] După alte izvoare ungureşti, decît Jakab Elek, întrebuinţat de Chendi, Papiu vorbeşte — *Şincai*, p. 83 — de societăţi filozofice ungureşti ce se formează în aceeaşi epocă, între anii 1791 şi 1796.

tuiau „preoţi, învăţători, toţi supuşi bisericii răsăritului, doctori, filozofi, istorici şi alţi mai mulţi învăţaţi la număr". Era deci o societate de români neuniţi, cuprinzînd poate pe Aron Budai, unitul conducător al bisericii greco-orientale, pe Radu Tempea, pe Nicola Nicolau, în sfîrşit toţi celebrităţi literare de mîna a doua.

Societatea nu se adresă atîta ardelenilor — către cari e cu putinţă să se fi adresat altă *Înştiinţare* — cît românilor din principate, bogaţilor sprijinitori ce se puteau găsi acolo. Către aceştia, „arhondes" şi „archipăstori", fruntaşi laici şi bisericeşti, se face invitarea de a ajuta întreprinderea românească, precum ajută întreprinderile analoge ale grecilor din Viena, „gazeturile greceşti", cari pătrund pînă la Poartă şi „în părţile Ugrovlachii şi ale Moldovii, unde află mulţi europeani adăpostire şi simt necurmat razele dreptăţii preste dînşii revărsîndu-să din Scaunul oblăduirii al celor înalţi la înţelepciune voevozi". Pentru a face plăcere acestor români din principate se menţionează cu laude fruntaşii lor literari : „că acum se îndeletniceşte Muza acestei limbi să împodobească trofeul minunatului Chesarie cu flori" sau, mai departe : „Iar numele tău, Ianache Văcărescu, să sapă în epigrama veacurilor ca al lui Anacreon".

Se cere de societate numai suma de cinisprezece florini pe an, cari să poate răspunde pînă la data fixată, sfîrşitul lui mai 1795 [46], funcţionarului imperial din Bucureşti — pe Moldova se punea, se vedea, mai puţin temeiu — von der Rennen, sau „altor oameni rînduiţi spre strîngerea acei sume", pentru cari vor da chitanţe sau „răvaşe".

Colecţia, biblioteca în fascicule, căci nu mai era vorba acum de un ziar propriu-zis, nici de o revistă cu un conţinut variat, era destinată „vestirilor filozoficeşti şi moralicesti" şi trebuia să apară în broşuri de două coale în fiecare săptămînă. Se promitea, în ceea ce priveşte cuprinsul : geografia, „manufacturi neguţătoreşti", „ştiinţi", „regule dietaticeşti". Mai precis se anunţau următoarele publicaţii apropiate : *Teologhia moralicească a Răsăritului,* pe cari o vor urma mai tîrziu „şi alte istorii bisericeşti" ; *Geografia,* poate aceea cari mai tîrziu apăru, cum am văzut, la Buda, *Fizica, Matematica* şi *Filozofia, Biografia prinţipilor Ugrovlachii şi ai Moldovii, de la începutul ocîrmuirii lor şi,* în fine, *Istoria rumânilor, pre larg culeasă din ceale vechi adevărate istorii,* şi *alte deprinderi ale lumii vrednice de a le şti.*

O observaţie înainte de a încheia cu apelul *Societăţii filozoficeşti.* În procesul ce se făcu lui Clain la 1798 se vorbi foarte mult de legăturile lui intime cu uniţii şi ştim că el a cerut parohia din Sibiu, unde era bucuros să se stabilească ; ştim iarăşi că el a fost bănuit de corespondenţă cu sîrbii de la Carlovăţ, de trecere tăinuită la neuniţi, de intenţia de a se face episcopul lor ; într-un act chiar, relativ la aprobarea *Istoriei bisericeşti,* guvernul îl numeşte „preotul neunit" Clain.

[46] „Al anului curgătoriu 1795". În corespondenţa consulară austriacă se vorbeşte de *Societate.*

Pe de altă parte, la 1795, acelaşi Clain, cari era istoric, filolog, teolog, filozof, avea un mare număr de manuscrise de traduceri pe cari le tipări numai în mică parte, cu greu, şi în împrejurări nu totdeauna plăcute : la Buda, în 1799, la Sibiu în tipografia lui Hochmeister, la 1800. El tradusese, cum vom vedea acum, tocmai cărţile de cari e vorba aici : o *Teologie morală,* pe cari trebui însă s-o dea spre tipărire lui Bob, din tipografia căruia ieşi la 1796 ; o *Aritmetică,* o *Logică,* o *Metafizică,* un *Drept natural,* cari alcătuiau pentru el restul filozofiei ; în fine, el avea opere istorice la cari se pot raporta cuvintele din apel [47].

Ar rezulta de aici că societatea avea de gînd să dea publicului românesc de peste munţi mai mult lucrările lui Clain, cari-i pusese la dispoziţie multele şi variatele sale traduceri. Dar şi acest plan căzu — tipărirea *Teologiei morale* citate făcîndu-se în alte condiţii, cu alţi bani şi pentru alt public — poate din puţina dispoziţie de a plăti pentru a se lumina a boierilor şi prelaţilor români din Ţara Românească şi Moldova. Iar persecuţiile lui Bob, plecarea din Ardeal a lui Clain stricară tot rostul, distruseră toată însemnătatea „Societăţii filozoficeşti", a cărei bibliotecă naţională se duse să întîlnească gazeta rurală a lui Molnar [48].

Venind la Buda, în noua sa calitate de cenzor şi corector, Clain începu tipărirea calendarelor din Buda, din cari visa a face, prin anexele lor, răspînditoare ale ideilor noi în filologie şi istorie. Prin cuprinsul lor variat, aceste calendare, din nenorocire aşa de greu de găsit, merită mai multă atenţie decît aceea ce li s-a dat pînă acum, şi Cipariu avea dreptate să atragă atenţia cercetătorilor asupra „acelor tezaure nepreţuite ce stau ascunse în literatura naţională a calendarelor" [49].

Petru Maior continuă şi el tipărirea acestor calendare, care serveau tuturor românilor şi formau marfa cea mai uşor de desfăcut a tipografiei Universităţii, nefăcîndu-li-se aproape nici o concurenţă de aiurea şi fiind folositoare orişiunde şi oricui. Tot el e acela cari ne vorbeşte de un calendar din Sibiu, cari a cuprins notiţe asupra moravurilor romane, mai ales la sărbători [50], dar e foarte puţin probabil că acest calendar să fie unul românesc [51].

Dintre calendarele româneşti, pe cari le alcătuia Maior şi le vindea Carcalechi, calendare cari sînt tipărite cu o deosebită eleganţă, într-un format mic, plăcut şi împodobite cu stampe pe foile de titlu, cunoaştem pe acel din 1814, scos cu cheltuiala lui Nicola Nicolau, editor al cărui nume l-am mai întîlnit : conţine lipse de principi şi de episcopi, istorii din Biblie şi reţete, şi dă şi o ilustraţie, cari înfăţişează roata norocului [52]. Apoi calen-

---

[47] v. „Instr. publică", II, p. 72—3 ; *Archivu,* p. 276—8.

[48] Pentru societate, v. şi Papiu, *Şincai,* p. 11. Apelul a fost reprodus de dînsul în acceaşi lucrare, p. 83 şi urm.

[49] *Archivu,* p. 277.

[50] „Cibinii editum fuerat calendarium, cui multa inserta erant circa mores romanos, praecipue quoad festa." Cipariu, *Archivu,* 393.

[51] D. Philippide citează un *calendariu* din Sibiu, 1803, p. 158.

[52] Titlul e : *Calendariu ce slujeşte pre 100 de ani.*

darul din 1815, a cărui parte literară e compusă dintr-un articol despre turci. Cel din 1816 e cel dintîi cari poartă însemnarea că „se vinde la dumnealui Zaharie Carcalechi verlegherul cărţilor crăieştei tipografii[53]“ : el are, pe lîngă o materie literară neînsemnată, şase planşe. Calendarul anului 1818 dă cetitorilor traducerea povestirii *Adélaïde* de Marmontel, naratorul istoric francez cari a cîntat pe cei din urmă incaşi[54]. Faţă de aceste cărticele de lux puteau să figureze concurente că oribilul *Calendariu pe şepte planete,* tipărit la Iaşi în 1816 şi căruia elementul literar îi lipseşte tot aşa de desăvîrşit ca şi cuviinţa tipografică[55].

Carcalechi nu se mulţumea însă a servi abonaţilor şi clienţilor săi calendare şi cărţi româneşti, din cari trimitea în Moldova numai sau strecura pe încetul acolo pînă la două sute de exemplare[56]. Îi veni şi lui în minte să scoată pentru români ziarul pe cari-l aveau de mult toate popoarele din monarhie, afară de dînşii.

Începînd prin povestirea evenimentelor războinice de caracter extraordinar şi epic cari interesau întreaga Europă, ce le văzuse cu uimire petrecîndu-se, în 1814, el făcea să apară : *Întîmplările războiului franţozilor şi întoarcerea lor de la Moscova ş.c.l.,* traduse din nemţeşte de „un iubitoriu de neamul românesc“, poate traducătorul „Geografiei“ şi al „Noului Plutarc“[57]. În acelaşi an apare *Scurtă arătare despre luarea Parisului. Tristă întîmplare cetăţii Dresda*[58]. În 1815 ieşea de supt teascurile tipografiei Universităţii *Vreadnica de pomenire biruinţă, ce în vremea noastră s-au făcut piramida cea din tunuri înalţată în marea cetate Moscva, cu* o ilustraţie. Văzurăm că această carte a pătruns şi în principate, unde se foloseşte de dînsa cronicarul muntean Dionisie Ecleziarchul[59].

În sfîrşit, apeluri pentru ziar fură răspîndite. În 1816 Corneli era întrebat ce se face cu ziarul „Novellae Valachicae“, ce trebuia să apară pentru principate : „Pro Valachia et Moldavia“[60]. La 12 martie 1817, vedem pe Carcalechi dînd o chitanţă pentru şese lei primiţi în sama „Gazetei româneşti“ ce trebuia să se publice[61]. Planul „Novelelor“ îl

---

[53] E intitulat : „ghenealoghia împăraţilor şi crailor din toată Evropa. Calendariu pe anul de la Hristos 1817, întocmit cu toate ceale de lipsă cu istorii foarte frumoase, cu şese închipuiri“.

[54] Pentru cel din 1819, Philippide, p. 159.

[55] Un alt calendar din Iaşi, pe 1785, a copiat în nr. 19 de la Muzeu, altul, din 1810, *ibid.,* nr. 353 (Iaşi ?). Cel din Sibiu, 1797, *Sieb. Quart.,* V., p. 376 şi urm.

[56] Prefaţa la *Pedagoghia* şi *Metodica* de Naum Petrovici : „Bine înţeleptul şi văzutul domn Zaharie Carcalechi, răspînditoriul cărţilor la c. tipografie din Buda, au primit pentru naţia românească din Moldova două sute de exemplare“. Carcalechi e menţionat şi în *Istoria nemţească* a lui Gheorghe Montan. De cariera lui în Bucureşti nu vorbim aici.

[57] Cheltuiala o poartă, ni se spune, Alexie Lazaru.

[58] Philippide, p. 154.

[59] În Bucureşti, abia la 1826 apare, tradusă din greceşte de „Parascheva Clucerul de Arie“, o lucrare analogă : *Oştirea franţezilor în Rossiia la leat 1812, cu adăogare de oareş care cărţi împărăteşti publicuite în vremea răzmiriţii“.*

[60] Ciparíu, *Archivu,* p. 503.

[61] Ar. Densusianu, în „Rev. critică-literară“, III, p. 98.

dăduse încă din 1814 la sfîrşitul „Întîmplărilor" citate : „pentru douăzeci de florini sau treizeci de lei" pe an, el se oferea a scoate de două ori pe săptămînă cîte o jumătate de coală de noutăţi.

Ziarul nu ieşi, dar în locul lui „ferlegherul" nostru începu a tipări la 1821 o *Bibliotecă românească ;* însă, puţin norocos şi de astă dată, el fu împiedicat de a continua lucrul „pentru nenorocirea ce s-au întîmplat în principatul Valachiei şi al Moldaviei cu neodihna şi fuga".

Avem *înştiinţarea* pentru *Biblioteca românească întocmită în douăsprezece părţi, după numărul celor douăsprezece luni* de Carcalechi. El precede întîiul volum, de anecdote şi notiţe istorice, împodobit cu chipul lui Romul şi dedicat „onoratului boeriu Gheorghie Oprian", cari ajuta mult „cultivarea românească", cu notiţe asupra scriitorilor şi traducătorilor români, fără a uita, ca unul ce era înainte de toate *ferlegher,* acea utilă şi binecuvîntată rasă a cumpărătorilor. În această calitate figurează, alături de Petru Maior, de Poteca, de Beldiman, de Naum Petrovici, de *cheltuitorul* Nicola Nicolau, de Ghergheli de Ciocotici, de Mihai Sturdza, Conachi, Iordachi Balş, figurează şi „marele-vornic şi de bun neam născut Şerban Negel ce, ca un adevărat tată cultivirii româneşti doreaşte a se lumina fiii patriei şi cu nepregetare cumpără cărţi româneşti", căminarul Ienache Dan, „care mult se osteneşte" — cu punga, desigur, „spre luminarea neamului". „Prinţipul", mitropolitul Veniamin, ce lucrează atîta pentru propăşirea naţiei şi turmei sale sufleteşti, Gherasim de Roman, „ce cu multă rîvnă ajută la tipărirea cărţilor româneşti", vor fi, speră el, printre abonaţii săi. Din Ţara Românească, el citează numele lui vodă Ghica, care „cu dreptul se poate zice tatăl culturii româneşti", al lui Dionisie, întemeietorul şcolilor, al pomenitului Oprian, cari „au binevoit din tot venitul dumnealui pe an a da un leu de la sută pentru tipărirea cărţilor româneşti", al tînărului Ioan Zăgujeanu, cari, ajungînd la Pesta, „merge întîi la Tipografie şi cumpără din toate cărţile", ca şi Crăciun Ioan din Craiova, „Sîrb adevărat" şi patriot român.

Plîngîndu-se că alţii nu urmează exemplul acestora — „dar ce e mai cu jeale a privi la lipscanii cei romaneşti, cumpărînd pentru români de mai multe sute de mii de taleri mărfuri de mode de la Lipsca, dar lîngă aceste mărfuri nu cumpără nici o carte românească, să ducă românilor, pentru ca să nu piiarză interesu", el trece la patrioţii macedoneni, ale căror femei, cum ştim de aiurea, întemeiase o societate la Pesta, din cari făceau parte Elena Grabowski, Maria Roja etc. [62] şi cari avea de scop mai ales să ajute şcoala românească de acolo [63]. Dintre aceştia pomeneşte „filosofi întregi" ca „prea-învăţatul Dimitrie (Nicolae) Darvar", din Viena, editor de cărţi greceşti, cari ar trebui însă a „scoate vreo carte folositoare şi în limba

[62] *Neujahrsgeschenk den Herren und Frauen, Bürgern und Bürgerinnen walachischer Nation* zu Pesth am Abend des 31-ten December 1819, dargebracht vom Petrowitsch k. Pier. (sic.).

[63] *Ibid.* Cf. O. Lugoşianu, *Societatea femeilor române din 1815,* în „Revista Nouă", VIII, p. 278—84 şi tiraj aparte.

maicii sale", el e însă autorul unei *Manuduceri în buna creştere sau manual pentru cetirea tinerilor studioşi romei şi vlachi*[64] — pe „Constantin Emanuil Ghica de Dijanfalva, bărbat luminat şi prea învăţat între românii din Macedonia[65], cari ajută tipariul *Lexiconului* sîrbesc, pe Gh. Sima de Hodoş, cari *primeşte* cărţi româneşti, pe sama tinerimei din satele Domniei Sale", Teodor Tîrca, şi el un sprijinitor al dicţionarului sîrbesc, pe Atanasie şi C. Grabowski, „nişte adevăraţi părinţi ai feciorilor celor săraci", pe Ioan Ghica, fratele lui Constantin, pe Naum Derra, Gheorghe Lazaru, Naum şi C. Arghiri[66], pe Nicolae Roja şi Teodor Caragea.

Asupra bibliotecii vedem pe Carcalechi revenind apoi într-un nou apel pe care-l tipări în calendarul din Buda pe 1825, calendar cu o bogată parte beletristică. Acest apel pentru biblioteca românească e prea important şi pentru perioada din istoria literaturii noastre ce se întinde înainte de 1821 pentru a nu-i da atenţie, atenţia deosebită ce i se cuvine.

Carcalechi aminteşte că sînt mai bine de doisprezece ani de cînd a primit el slujbă pentru tipărirea cărţilor româneşti în „crăiasca tipografie din Buda", că a cheltuit cu dînsele pînă la această dată „mai bine de o sută de mii de florinţi". El aminteşte pe sprijinitorii în principate ai culturii româneşti : Ienăchiţă Văcărescu, „pre carele toţi europienii cei învăţaţi îl laudă şi în veaci îl va pomeni, că în toate bibliotecile împărăteşti şi crăeşti se află această *Gramatică*, ca un semn de laudă a neamului românesc", pe mitropolitul Dionisie, pomeneşte subvenţia anuală de şase sute de lei din vistieria ţării, pe cari Scarlat Calimah o dădea gazetei naţionale greceşti Λόγιος Ἑρμῆς[67]. El se plînge de preferinţa pe cari românii din principate o au încă pentru literatura foştilor lor apăsători, „că cu dreptul poci zice că de mai multe sute de mii de lei au cumpărat românii cărţi greceşti şi franţozeşti, dar cărţile româneşti numai unii patrioţi le cumpăra. Spune mie : nu iaste tot fiiul cel bun datoriu a cinsti pre tatăl său ?" De ce nu se traduc cărţi, de ce nu se tipăresc traducerile ? Dacă i se vor găsi trei sute de abonaţi, cari să consimtă a da, pentru douăsprezece cărţi, cu figuri, suma de 4 florini, 48 de crăiţari, el e gata a relua ideea bibliotecii sale româneşti, cari ar cuprinde : I. *Istoria pe scurt a Romanilor, năravurile, relighia, legile politiceşti, îmbrăcămintea, mîncările, ţeremoniile şi îngropăciunea lor ;* II. *Istoria Ardealului. Ţeara-Românească şi Moldova ;* III. *Literatura românească, arătînd cari au fost lucrat şi cari lucra şi acum pentru literatura românească.* Apoi vor veni : *Economia Rurală, Minunile, Istoria universală, Poveşti, Pedagogia, Zoologia, Botanica, Descrierea Lumii* şi, în fine, *Întîmplările Ţerii-Româneşti şi a Moldovei arătînd cari au fost patrioţii ţerii cei adevăraţi.* (Avis abonaţilor !)

---

[64] Erbiceanu, *Cr. greci*, p. XXXII ; Sartori, p. 189—90, 201.
[65] Soţia sa se afla în societatea menţionată.
[66] Maria Derra şi Sofia Arghiri, născută baronesă de Horváth, se întîmpină şi în *Societatea femeilor române* din Pesta.
[67] Pentru cari v. Kopitar, *Kleine Schriften*, I, p. 73 şi urm., 94 şi urm.

ІСТОРІѦ
прѣ фрꙋмоосꙋлꙋи
Аргир
ши а
прѣ фрꙋмоасеи
Єлєна
Типърит
Брашов.
1809.

ISTORIA PREA FRUMOSULUI ARGHIR ŞI A PREA FRUMOASEI ELENA, — BRAŞOV 1809

Astfel avem din nou, din prospectul de la 1825, planul întreprinderii părăsite în 1821 [68].

Prin relaţiile dintre autori, prin legăturile de tot felul cu Ardealul sudic, prin trimiterea spre tipar a cărţilor la Buda — cum făcea, pentru traducerile sale, Alexandru Beldiman [69] —, prin calendare şi publicaţii periodice se făcu strămutarea ideilor noi în principate, înainte de coborîrea din Ardeal a celor dintîi apostoli, înainte de întemeierea primelor şcoli naţionale, însufleţite de scopurile noi, în Moldova şi Ţara Românească. Semne de această infiltrare de idei, de această pătrundere peste munţi a noului curent de prefacere, conştiinţă şi reabilitare se observă, cum vom avea prilejul să vedem, în unele cărţi religioase, în anumite traduceri sau în

[68] Am vorbit de periodicul analog, pe cari Budai şi colegul său român de la Tribunalul de Liov, „translatorul" Teodor Racocea, îl anunţase la 1817. În 1820 ieşi o broşură cari cuprinde ceva din *Alexandria;* Pumnul, *Lepturariul*, II, p. 101 şi urm.

[69] Cari avu însă un conflict cu Carcalechi pentru că nu se terminase o carte, şi ceru intervenţia Agenţiei. Raport al Agentului din Iaşi, 15 martie 1819. Copie la Bibl. Ac. Rom

prefeţele care le întovărăşesc, în poezia timpului, în cîtă poezie originală avea acea vreme, dar şi în unii cronicari de tranziţie.

Mai mult decît *Tragodia* lui Beldiman, am putea număra între asemenea scrieri, operele lui Naum Rîmniceanu şi lui Zilot Românul, prin care se întrevede acum direcţia nouă, cari o fac să transpară în chip necomplet încă şi confuz, dar destul de vizibil.

Cel dintîi era de origine ardelean, de la Jiua, în regiunea Sibiului[70], unde trăise şi bunul şi buna sa, după militarizarea regiunii, adecă după întemeierea grănicerilor. Tulburările pentru unire, pe vremea prigonirilor lui Clain, făcură însă ca familia să treacă peste munţi, în Muscel. Fugarii se stabiliră la Corbi, unde muri atît bunul lui Naum, Ioan, cît şi buna. Familia celui dintîi participase toată la emigraţie, pe cînd rudele de pe mamă rămaseră la Jiua, unde putut să le vadă Naum în bejenia de la 1788.

Ion a avut doi fii, dintre cari unul, Bucur, fu părintele lui Naum. Bucur învăţă la Bucureşti, la un dascăl bisericesc anume Lupu şi, întorcîndu-se de acolo, urmă învăţăturile ce se cereau pe atunci de la un preot, la şcoala, la buna şcoală a Episcopiei din Rîmnic, poate supt Grigore. După ce mîntui şi aceste studii, trecu în Ardeal, unde se căsători. Întors, Grigore-l făcu protopop.

Naum, unul din fiii, mai mulţi la număr[71], ai protopopului se născu la Corbi, în ziua de 27 noiembrie 1764, şi acolo-şi trăi şi anii de copilărie. De timpuriu, după obicei, el fu pornit la Bucureşti pentru a sluji pe vreun „duhovnic" şi a învăţat carte de la dînsul, un început de carieră cari putea duce pe un tînăr cu noroc pînă la Scaunul metropolitan. Dar mitropolitul din 1770, Grigore, găsi că băiatul de şase ani e prea tînăr şi-l dădu la şcoala elementară, unde învăţă româneşte şi greceşte, „gramatica" acestor două limbi. La 12 ani, în 1776, Filaret, titular al mirelor şi viitor mitropolit, îl luă la sine, fiind pe atunci[72] arhimandrit al mitropoliei Ungrovlachiei. La 1780, Filaret ocupa Scaunul din Rîmnic, cari devenise vacant prin moartea învăţatului episcop Chesarie. Cu dînsul veni în Oltenia şi tînărul Naum, cari îmbrăcă la episcopie rasa de călugăr şi fu făcut diacon înainte de izbucnirea războiului. Pe timpul „răzmeriţii", Vlădica emigră şi luă cu sine, în 1788, pe diacon, pe Dionisie Ecleziarchul[73], pe mai mulţi boieri şi egumeni şi pe un învăţat călugăr de la Athos. Se retraseră întîi la Sibiu, apoi Naum şi Dionisie căpătară un paşaport pentru „ca să mergem la una din mănăstirile Banatului", la mănăstirea sîrbească de la Lipova, la Hodoş-Bodrog adică. Nu pare să fi stat mult timp aici, căci ne spune că a petrecut cei şapte ani de exil

---

[70] El scrie „Jivna". Pentru identificare, v. Chendi, *l.c.* p. 33, nota 2.

[71] El vorbeşte de „nepoţii" săi.

[72] V. şi mai sus, Cultura religioasă în perioada a doua.

[73] De curînd, Academia Română a primit *Condica Armatei*, scrisă frumos şi împodobită cu chipuri de Dionisie.

„cu dăscălia", dînd adecă lecţii de greceşte, limbă pe cari încă de pe atunci o ştia destul de bine. La 31 mai 1794, el era în „Caniţa" încă, probabil în Banat.

Cînd se întoarse în ţară, la 1795, el nu mai găsi în viaţă pe Filaret, cari trecuse la Bucureşti în 1792 şi murise acolo după doi ani de păstorie ca mitropolit. El servi atunci, pe rînd, pe episcopii Dosotei Filitis şi Nectarie la Rîmnic, dar mai temeinic se alipi pe lîngă Constandie din Buzău, „al doilea bătrîn al său" după Filaret. Pe acesta, cari-l făcu protosinghel, nu-l părăsi decît foarte tîrziu [74].

În acest timp, el nu părăsea ocupaţiile sale intelectuale. Cel dintîi lucru pe cari-l făcu la revenirea în patrie, fu să urmeze învăţăturile ce începuse. Dascălul de greceşte deveni iarăşi elevul profesorilor şcolii domneşti, şi idei naţionaliste se deşteptară la dînsul, nu numai din cetirea cărţilor de peste munţi şi din familiarizarea şi spiritul ce domnea pe timpul pribegiei sale în Banat şi în Ardeal, dar şi din ascultarea călduroaselor îndemnuri patriotice pe cari le îndreptau către ucenicii greci Gheorghe Ghenadie, venit din Odesa, centru de agitaţie pentru liberarea Eladei, Neofit Duca, Vardalah, Lambru Photiades, Constantin Ioannu, al căror „ascultător scurt timp" se numeşte [75]. Chiar mai tîrziu, cînd, pentru a-şi cîştiga pîinea, el deschide însuşi o şcoală, la mănăstirea Sf. Ecaterina [76], el îşi continuă instrucţia, plătind dascălii săi din ceea ce lua însuşi ca dascăl de la mănăstire şi de la şcolari [77]. La 1814 era cîntăreţ la Sf. Nicolae din Şelari [78]. La 1818 fu chemat ca profesor la „Panaghia" din Ploieşti, de unii boieri locali, şi sosi în acest oraş la 5 aprilie ; şcoala lui se deschise la 22 următor, cu patru clase [79]. Stătu aici pînă la 1821 şi ar fi preferat un loc de psalt la Buzău, la episcopie [80]. Aici îl apucară turburările ce începură în martie. După ce ele se terminară, Naum se întîmpină supt noua domnie românească, a lui Grigore Ghica, în calitate de egumen la Sf. Apostoli din Bucureşti, la 1822 [81]. Acest loc îl avea şi în 1823. La 1825 era dascăl în casa lui Scarlat Grădişteanu [82], după ce demisionase din egumenat [83]. În 1828, el manifesta intenţia de a se face sihastru la Călugă-

---

[74] Constandie fu scos din Scaun de Alexandru Suţu şi muri la Bucureşti, în ziua de 8 septembrie 1825. Fu îngropat la biserica Sf. Dumitru din acest oraş, pe cari o reclădise încă pe cînd era episcop. Erbiceanu, *Cron. greci*, p. XLIII. Toate datele ce privesc pe Naum le luăm din această prefaţă a lui Erbiceanu şi din discursul de primire la Academia Română al aceluiaşi. Cf. „Bis. ort." XII, p. 371 şi urm. ; XIII, p. 657 şi urm. ; XIV, p. 1 şi urm. etc.

[75] Ὢν κάγὼ πρωτόπειρος μαθητής, εἰ καὶ οὐκ ἄξιος κληθῆναι, ἀλλ' ἢ καταχρηστικῶς, ὡς ἀκροατὴς ἐν βραχεῖ καιρῷ. *Cron. greci*, p. 238.

[76] Σχολεῖον κοινὸν κρατῶν ; p. 253.

[77] *Ibid.*

[78] Erbiceanu, *Naum*, p. 65.

[79] *Ibid.* p. 44.

[80] *Ibid*, p. 43—4.

[81] *Cron. greci*, p. XVIII. Chehaie-bey îi dăduse un „merticel" la Sf. Mitropolie" („Bis. ort.", XII, p. 631).

[82] Erbiceanu, *Naum*, p. 52.

[83] *Ibid.*, p. 54.

reni [84]. Egumenii greci se întorsese şi el se retrase în 1833 la Cernica, lăsînd unui nepot averea sa, biblioteca ce strînsese. Aici se ocupă cu lucrări literare pînă la 1834, cînd căzu bolnav. Se făcu la 25 noiembrie schimonach, împlinind astfel vechea sa hotărîre [85]. În curînd el se stingea aici [86].

Naum Rîmniceanu era, pentru vremea sa şi pentru ţara sa, un cărturar. Ştia greceşte, probabil slavoneşte, ceva turceşte [87] şi poate şi vreo limbă europeană deprinsă în pribegie. Cunoştea istoriografia românească din principate, şi-l vedem citînd pe Constantin Cantacuzino, într-un manuscris mai complet decît toate cele ce le avea [88], o cronică a Ţării Româneşti [89] şi rezămîndu-se pe Nicolae Costin [90]. Nu lipseşte nici menţiunea *Istoriei* lui Petru Maior, din cari ia unele păreri, pe cari le înţelege rău şi le încurcă.

A scris mult : volume de notiţe gramaticale fără importanţă, de copii de documente privitoare la istoria ultimelor decenii din istoria patriei sale, însemnări personale, discursuri funebre, cuvîntări şi poezii către părinţi din partea copiilor, pe cari-i instruia, discursuri patriotice [91], engomii către persoane domneşti, planuri de reformă pentru şcoli, memorii despre ...preţul peştelui şi „bucatelor de post", traduceri, ca aceea a *Istoriei bisericeşti* de Meletie al artei, făcută la Cernica, cărţi de şcoală, încercări istorice, versuri. Scrise o introducere la gramatică [92] o Προπαιδεία τῶν ἱερῶν γραμμάτων, pe cari dorea să o tipărească şi în cari, propunîndu-şi între altele a combate pe acei ce nu credeau în Dracul, [93] el voia să lămurească, în trei volume, ce e lumea, omul, potopul, ce sînt popoarele, ce e legea scrisă, ce sînt cunoştinţa, credinţa, speranţa şi iubirea [94] ; în 1829, el alcătui o *Chrestoetie* — după cunoscutul scriitor şi patron Darvari, ne se spune — un manual grec al bunelor moravuri ; în 1836 el redacta o „întreită răspundere către cele împotriva adevărului" [95].

Era un bun patriot „dac" [96] şi-i plăcea să se ocupe de istoria naţiunii sale mai ales de origini. Dar acest cititor al lui Petru Maior, acest călugăr care cunoscuse pe Molnar la Sibiu, a scris greceşte şi părerile sale despre începuturile neamului şi cronici, în cari povestea împrejurările din principate, de la 1768 înainte, ca un fel de continuare la cartea editată în greceşte de Tunuslii [97]. Acest vrăjmaş al grecilor, pe cari însă nu-i urmăreşte cu satira

---

[84] *Ibid*, p. 66—7.
[85] *Cron. greci.* p. LIV—V.
[86] *Ibid.*
[87] *Cron. greci* p. 282 : o citaţie în această limbă.
[88] *Cron. greci* p. 244, 245 : Νικ. Χον. καί προβ. Καντ. ; p. 426 : προβ. Καντ.
[89] Erbiceanu, *Naum*, p. 48.
[90] P. 250 din *Cron. greci.*
[91] Pentru cel de la Ploieşti în 1818, v. Erbiceanu, *Naum*, p. 21—2.
[92] Προπαιδεία γραμματικῆς sau Εἰσαγωγή εἰς τήν γραμματικήν din 1805 cu un ados din 1808.
[93] *Cron. greci*, p. 251—253.
[94] *Ibid.* p. 253.
[95] *Ibid.*, p. XXXII, LVII.
[96] *Ibid.*, p. 247.
[97] V. mai sus capitolul *Istoriografiei* în principate.

în corespondența unui moldovean cu un muntean, alcătuită de altul după modelul scrierilor satirice ale lui Vartolomeiu Măzăreanu [98], cari vorbea, în 1822, lui Grigore-vodă Ghica de Mihai Viteazul [99], se prosternase înaintea dascălilor greci, cărora se socotea nevrednic a le fi ucenic, menționase cu mulțămire originea grecească a mitropolitului Dosoftei, de loc din Ianina [100], calificîndu-l de ἀγχινούστατος καί λογιώτατος [101], făcuse pe rînd panegiricul tuturor fanarioților de la masa cărora așteptase și el o fărîmitură de pîine ; în introducerea cronicii sale el cîntase astfel meritele lui Alexandru Moruzi, apoi, acesta plecînd prea curînd din scaun, observase pe acelea ale succesorului său, Mihai Suțu, a cărui bătrînețe îl umple de respect pentru domneasca persoană ; numai de Constantin Ipsilanti vorbește rău, într-o cronică redactată după 1807, după definitiva lui plecare în Rusia, numindu-l ἐπάρατος și mustrîndu-l pentru hrăpiri [102]. Însă Caragea, la cari Naum patriotul, cari era să-l atace pe urmă pentru insolență, blestemîndu-i și sfetnicii, Vlahuți și Belu [103], la cari, zic, el descoperă la început virtuți deosebite, primi partea sa de laude în Gramatică [104]. Chrestoetia, scrisă pe cînd Rușii ocupau principatele, e dedicată, firește, de căldurosul naționalist Maiestății sale Împăratului Nicolae Pavlovici [105].

Inconsecvența în sentimente nu e mai mare la acest iubitor de a scrie decît confuzia ideilor. Dacă știe că românii își au începutul de la Romani și Daci, pentru faptele și numele cărora — îi umbla prin cap, se vede, denominație de „Daco-Romani“ pe cari o pusese în circulație ardelenii — are o dragoste deosebită, dacă afirmă cu mîndrie, în grecește însă, că „sîntem colonia lui Traian“ [106] dacă se pricepe a repeta după Constantin Cantacuzino de unde vine numele de Vlach, el numără printre „syndaci“ numai pe moldoveni, uitînd tocmai pe românii din Ardeal ; îl vedem admițînd că, oricum, tot s-au dus o parte din colonișți peste Dunăre, dar au rămas alții, „în jurul orașului lui Decebal“ — „regele nostru Decebal“ — „și în Maramureș“. După ce am stat un timp, crede el, ca un „cărbune acoperit“, am apărut, precum arată Constantin Cantacuzino, iarăși în Banat, venind din Regiunea orașului lui Decebal. Mai tîrziu, el susține că sîntem un amestec de daci cu „latini și greci“ [107]. O dată i-a venit în minte că Banatul își are începutul de la cumani [108]. În materie de limbă, el cîntărește cu seriozitate patru părți din elementul latin, două de elemente „italiene“, două de elemente „dace“, una și jumătate de împrumuturi de la bulgaro-sîrbi.

---

[98] V. mai departe.
[99] Erbiceanu, *Naum*, p. 52—3.
[100] *Cron. greci*, p. 240.
[101] *Ibid.*
[102] *Ibid.*, p. 266—274.
[103] *Ibid.*, p. XLVII.
[104] Erbiceanu, *Naum* p. 45.
[105] P. 74—5
[106] *Cron. greci*, p. 245.
[107] Discursul din 1818, în Erbiceanu, *Naum*, p. 25.
[108] *Ibid*, p. 48—9.

făcute mai ales prin cărţile de slujbă, şi jumătate de la alte popoare, mulţămită mai ales relaţiilor comerciale. O mai ciudată babilonie fără metodă, legătură şi scop, decît în capul călugărului acestuia, aşa de zelos totuşi şi aşa de stimabil pentru hărnicia şi rîvna sa, — cu greu se poate închipui.

Naum se vede — la el niciodată nu poţi fi cu totul sigur, atît de îngăimat vorbeşte, — se vede a fi avut gîndul de a scrie o istorie a românilor în greceşte. Din ea a compus, supt domniile lui Alexandru Moruzi şi Mihalachi Suţu, o introducere, în versuri, un ποιημάτιον sau, cum îi zice singur, un προοιμιακόν πονημάτιον, o mică lucrare introductivă. O avem ; e făcută în versuri, mai mult sau mai puţin rău sunătoare [109]. În ea se aduc laude lui vodă Alexandru, lui Dosoftei Mitropolitul, boierilor, binefăcători, drept-credincioşi, viteji, pomenindu-li-se principalele familii, cu explicaţii luate din Constantin Cantacuzino. Apoi autorul trece la „Lauda neamului românesc," la „ isprăvile neamului românilor", la „Lauda patriei", la „Salutarea patrioţilor din toată Dacia", pe cari-i îndeamnă la unire, fără ca printr-aceasta însă să se confunde rangurile [110], la „Neamul şi limba dacilor", adecă aceeaşi români etc.

Rîmniceanu scrisese şi istoria grecească a evenimentelor de la 1821, an pe cari un anonim îl cîntă astfel, în Corespondenţa citată : „O minunat anule cu leatul 1821 ! Tu cu adevărat prin intrare-ţi, de ai şi pricinuit românilor amărăciune, dar de odată şi deşteptarea ; lunile tale Academii s-au închipuit pentru români, zilele tale învăţături s-au făcut pentru români, iar numiturile tale ca nişte sori luminători s-au înfipt în simţirile românilor... Tu eşti anul bunătăţii Domnului" [111]. Dar aşa ceva, sau o continuare pînă la 1821, nu ni s-a păstrat de la dînsul, deşi avem documentele pe cari le strînsese pentru a-i servi de informaţie şi acte justificative [112]. *Cronograful* său grec, conservat în două versiuni [113], cuprinde numai anii 1768 la 1810 şi a fost redactat între anii 1807 şi 1810. E scris după amintiri, după spusele altora [114], după gazete, αἱ γαζέται [115], într-un stil sec, fără alte aprecieri decît doară cele contra lui Ipsilanti sau contra „zurbalelor blestemate" din Franţa „libertezii" sau din Polonia, „Coţincu" (Koszciusko), într-o limbă împestriţată cu românisme — pînă şi λακουϊτόροι ! [116] — sau cu europenisme, ca: ῥεγουλάτον, θίχοτα, παχέτο, κομητέτο, μανιφέστον, etc.

O singură dată a scris şi Naum istorie românească în româneşte, şi atunci se riscă, spre culmea nenorocirii, în versuri. Dacă sînt ale lui aceste versuri, ele nu-i fac onoare totdeauna, desigur. Iată specimene dintre cele mai vrednice de atenţie :

---

[109] C. Erbiceanu le-a tipărit ca proză.
[110] P. 250.
[111] *„Bis. ort."*, XIII, p. 437 şi urm.
[112] Erbiceanu, *Naum* p. 27.
[113] Ambele la Academia Română, ca şi toate manuscrisele lui, dăruite de D. A. Sturdza şi C. Erbiceanu.
[114] Ὡς λέγουσι ; p. 273.
[115] P. 277.
[116] P. 265.

Cine sînt eteriștii ?

Grecii și calicii toți,
Opincarii, ungurenii,
Iobagiii și oltenii,
Neamuri multe adunate,
Pribegiți din altă parte,
Leimongii și bragagii,
Arnăuți și simigii,
Slugile de la boieri,
Țigani meșteri, cujniceri,
Copii de la cojocari
Și slugi de la brutari,
Popi, călugări rasofori
Cu nume de mavrofori.

Cum sînt dascălii grecești la cari urma oarecînd cu atîta tragere de inimă fratele Naum :

Terchea Berchea scurge-oale
Grămada două parale.
Șeapte-opt la o para ;
D-aceea nu întreba ;
Ce cu a lor procopseală,
Ce era de sfînta oală,
Cînd începea să-ți arate
Ale lor vitejești fapte,
N-avea pace Odiseus,
Nici viteazul Achileus.

El se bucură de zdrobirea jefuitorilor țării :

Ticăloase oaste,
Bine stai pe coaste.
. . . . . .
Iată ați găsit
Loc de moștenit,
Patrida cea mare :
Din deal pînă-n vale ;
Iar, de nu vă-ncape
Aveți și vîrtoape.

Pe Tudor îl înțelege cît și pe Beldiman, și o spune în versuri mai proaste decît ale acestuia :

Ai lui Tudor cu zavera
Îi dezbracă de giubele,
Grecii cu elevterie
Dezbracă de anterie.
. . . . . .

Zavera lor a fost
Cu pornire fără rost,
Numai să ne jefuiască,
Tara să o prăpădească...

Naum exprimă în bucăţile sale versificate şi consideraţii generale asupra nenorocirii patriei sale :

Lumea, cît este de mare
Şi mulţime de ţări are,
Nu se află nicăire
A mai fi o stăpînire
Cu atîta obedire,
Nevoi multe şi peire ;
Nici un neam nu ştiu să fie,
Zăcînd în ticăloşie
Şi pedeapsă ca şi noi !

„Bieţii creştini ţărani", sînt striviţi, şi jaful urcă treptele ierarchiei,

Şi apoi, ca un burete
Mare ş-aţîţat de sete
Domnia-i soarbe pe toţi.

Dar sînt „hoţi" şi mai mari, turcii, cari aduc această stare :

Ci s-avem încredinţare
Că domnia şi mai mare
Durere şi decît toţi
Sufere cînd ne despoie,
Dar urmează fără voie
Poruncile de la hoţi...

Ce vremuri erau însă altădată :

Crai avînd români de neam,
Purtînd stema legiuită,
Cari ni era iubită,
Că în cap noi i-o puneam.

Iată Mircea, Laiot, Ţepeş :

Iar în urmă, o minune !
Patru mii în ţepuşi pune
Şi pe paşa în mijloc,

Care paşă stă înaintea publicului lui Naum,

Cu ţepuşe printre coaste
Şi umflat ca un purcel.

Ce poate face însuşi sultanul ?

Dar sultânul mare fuge
Obosit ca un măgar...

Aceste lupte cu purceii şi măgarii dovedesc neapărat că :

Noi nu sîntem neamuri proaste,
Ci şi-acuma să cunoaşte
Că sîntem dă-i vechi romani.

Acum însă se mai găsesc creştini cari să ne ajute :

Stăpînirile creştine,
Nemţi, muscali, fiind creştine (!),
Totdeaun-au cugetat,
Arătîndu-se cu milă,
Au făcut turcilor silă
Şi ţara au ajutat.
Şi acum putem alege
Cei ce sînt tot dintr-o lege
Ş-o biserică cu noi,
A le face rugăciune
De astă amărăciune
Să ne scape de nevoi.

„Robia păgînă" trebuie sfărîmată cu ajutorul *creştinilor*. „Cu crucea înainte" şi cu încredere, românii vor goni, crede poetul, pe apăsătorii lor ca pe

Nişte căţei rîioşi.

Oricum, cu tot abuzul de zoologie, preferăm versurile româneşti prozei greceşti a lui Naum Rîmniceanu. Şi unele ca şi cealaltă, fără a avea merite literare sau ştiinţifice deosebite, au pentru noi pe acela, istoric, de a caracteriza o epocă de tranziţie.

E foarte puţin probabil să ştim vreodată numele adevărat al „Românului Zilot", al zelosului compatriot, care ne-a lăsat, împreună cu o mulţime de versuri banale, adresate la feţe mai mult sau mai puţin de cinste şi cinstite, cari ne-a povestit istoria principatului muntean de la Constantin Hangerli pînă la 1822, fără a mai pomeni o povestire asupra revoluţiei de la 1848, povestire, cari nu ne interesează aici. S-a propus cîndva, pe baza unei anchete, numele lui Ştefan Moru, apoi, în 1890, Tocilescu, cari făcuse acea încercare de identificare, reveni asupra părerii dintîi, oprindu-se fără să putem cunoaşte motivele, asupra lui Ştefan Fănuţă [117].

Dacă numele „Zilotului" e aproape imposibil de stabilit, figura lui, schema biografică se pot fixa destul de bine. În adevăr, scriitorul tace

[117] v. „Revista p. ist., arch. şi fil.", V, p. 58 şi urm. ; „An. Ac. Rom.", partea administrativă, XII, p. 116. Cf. „Revista contemporană", I, p. 460—86.

numai asupra numelui său ; încolo e unul din cei mai vorbăreţi şi mai difuzi dintre autorii de memorii, veşnic preocupat de persoana sa neînsemnată, de sentimentele sale, cu totul banale. Cît ne povesteşte, ar ocupa mult mai puţin loc dacă n-ar fi acest continuu zgomot, această reclamare veşnică a cetitorului de la contemplarea evenimentelor la ideile, la aprecierile pe cari şi le formează naratorul şi cari i se par lui destul de importante pentru a nu fi trecute cu vederea.

E şi aici o personalitate vioaie ca la Neculce, numai cît este o mare deosebire. Vedem pe Neculce, îl înţelegem, nu prin amestecul său nesăbuit în lumea evenimentelor mari ce se desfăşură în jurul lui, ci prin felul mişcat, prin vibraţia de simţire cu cari ne povesteşte cronicarul, ce se ocupă însă numai de ele. Zilot, o natură comună, un vanitos limbut, ne hărţuieşte continuu pentru a ne servi versuri de ale sale, pentru a ne asurzi cu exclamaţiile şi recriminaţiile, pe cari, ciocoi cu sufletul înăcrit de invidie şi nemulţămire, le răspîndeşte cu îmbelşugare în prolixa lui proză. Insistenţa asupra persoanei sale proprii se trece la un autor de istorie contemporană, cari n-are o personalitate extraordinară sau un rol de frunte, numai cînd aceasta se face cu naivitate, şi aici de multe ori naivitatea lipseşte.

Dar *Cronica* lui Zilot are în schimb două însuşiri. Întîi că găsim în ea, ca şi în *Cronica* lui Dionisie Ecleziarchul, ca şi în povestirea rimată a pitarului Hristache, o isteţime populară, un spirit vioi şi vesel, cari ne împacă cu multe defecte. Apoi, pentru că în incontestabilul patriotism, în patriotismul cam guraliv al cronicarului, se descoperă o notă nouă, o notă de mîndrie, de exclusivism faţă de alte neamuri, o notă de aşteptare şi de speranţe, cu cari nu sîntem deprinşi la scriitorii munteni sau moldoveni, o notă pe cari a auzit-o Zilot de la aceea pe cari i-a avut supt ochi, cînd, tînăr, se îndeletnicea cu „cetirea istoriei atît bisericeşti, cît şi politiceşti", şi pe cari el o repetă [118].

Trebuie să se fi născut pe la 1780, căci era „în copilărească vrîstă" la moartea lui Hangerli [119], iar la suirea pe tron a lui Mihai Suţu a treia oară, avea peste douăzeci de ani [120].

Despre tatăl său ne spune într-un loc că îmbrăcase în viaţa lui de boier „patru caftane" şi servise ţării timp de patruzeci de ani, lăsînd condici, cari s-au pierdut însă, poate la 1821, „în groaznicile răzvrătiri ce au cercat patria", dar rămase un om sărac, şi fiul său trebui să-şi înceapă cariera, pe cari n-o duse niciodată foarte departe, ca om de casă. La cincisprezece ani el plecă de la părinţi şi sluji treisprezece ani unui „mare om, stăpîn al său", cari — se vede dintr-un acrostih ce i-a făcut protejatul său — nu era tocmai aşa de „mare" şi se numea simplu clucerul Ştefan Conduratu [121].

Pe cînd scria hîrtiile patronului şi se îngrijea de afacerile lui, poate pînă la umplerea şi curăţirea ciubucului, tînărul anonim începea să fie „zilot".

---

[118] *Cronica*, Ed. Hasdeu, tiraj aparte, prefaţa lui Zilot.
[119] *Ibid*, p. 2. O vom numi pentru uşurinţă „*Cronica*, I.
[120] „Pînă la vrîsta care sînt, trecută preste douăzeci de ani". *Ibid.*, p. 18
[121] *Cronica* I. Prefaţa lui Zilot.

„În vîrstă tînără de opsprezece, nouăsprezece, douăzeci de ani am simţit în inima mea — ne mărturiseşte el — o aprindere de dragoste către patrie-mi“ [122]. El trata această „aprindere“ cetind opere istorice şi începînd de la o vreme să le şi imite. Îl vedem cetind în cronica sa „*Hronograful ţerii* [123], „istoria ţării“ [124], *istoria* acelui „mare tiran Napoleon“ [125], precum şi aceea a „vestiţilor stavrofori [126]. Pe apucatele se mai înfruptă şi cu ceva greceşte, ceea ce-i permite a face la întîmplare o mică citaţie de om bine crescut [127], dar recunoaşte el singur „că această limbă puţin o a pipăit“, invocînd ca motiv, fără a ne lumina strașnic, „nestatornicia patriei“ [128]. Nu va fi ştiut, cum ştiau însă mulţi dintre contemporanii săi, acea limbă „franţozască“, de vorbirea căreia se trufea aşa de mult Alecu-vodă Suţu [129]. Dar îl vedem într-un loc explicînd, ca un „cărturar slovenesc“, ce înseamnă „velico“ [130].

Pe vremea cînd pazvangii prădau banatul Craiovei, se vede că Zilot se afla la Bucureşti [131] şi ne spune cum, în acele timpuri cumplite, „cu ochii a văzut nasuri, urechi cruţate, nu zburate de tot, ci în pieile spînzurate“, la nişte cărăuşi, ce n-avuse indulgenţi tovarăşi de drum [132]. El fu cuprins de groază — „frică de om nu alta, cu toţi am privit-o“ [133] — ca şi ceilalţi locuitori ai capitalei, şi o luă la fugă. Se opri la Braşov, credem [134], unde se plînge că pribegii erau porecliţi locuste şi priviţi cu ochi răi, ca unii ce prin venirea lor scumpeau preţul obiectelor de alimentaţie [135]. În genere, viaţa peste graniţă nu i-a plăcut, şi el descrie cu neplăcere împrejurările de locuinţă de acolo. „Traiu înghesuit, uliţi puturoase“, aşa-şi rezumă, puţin delicat, impresiile [136].

El rămase în Bucureşti pe timpul noului război ruso-turc, văzu administraţia lui C. Ipsilanti supt controlul rus şi în nouă forme europene, pe cari el le găseşte că erau „o văpsea necinstită şi defăimată, se indignă de corupţia generală supt ocupaţie [137], de „puterea consulului rusesc în ţeară deopotrivă cu a lui vodă“ [138].

---

[122] *Ibid.*
[123] *Ibid*, p. 7.
[124] P. 65 ; v. şi p. 105, nota 1 ; p. 113.
[125] P. 82.
[126] *Istoria revoluţiei lui Tudor*, în „Rev. p. ist. arch. şi fil.“, VI, p. 91. Vom numi această parte a scrierii *Cronica* III.
[127] Ἀγενεῖς şi εὐγενεῖς. în Cronica III, p. 67.
[128] *Cronica* I. Prefaţa.
[129] „Măria Sa, întunecat fiind cu totul, de multa învăţătură elinească şi franţozască, în care să trufia“ ; Domnia a treia a lui Al. vodă Suţul, în „Rev. p. ist. arch. şi filol.“ V, p. 80. Vom numi această parte a *Cronicii* „*Cronica* II“.
[130] *Cronica* II, p. 76.
[131] v. *Cronica* I, p. 64 : „Dodată auzim (la Bucureşti) veste adevărată“.
[132] *Ibid*, p. 65.
[133] *Ibid*. p. 73.
[134] Căci despre refugiaţii de la Sibiu zice : „spun“, p. 78.
[135] *L. c.* Aceasta o spune şi Wolf, II, p. 213, nota 2.
[136] *Ibid.*
[137] P. 86.
[138] P. 103

După fuga lui Caragea — altele nu le ştim despre viaţa acestui personaj obscur —, el ne arată că a concurat cu banii în mînă pentru a căpăta o funcţie cumnatului său, „om cinstit şi cu fire bună", al cărui «moş» fusese în vremuri bune mare-vistier, dar că a fost învins de alţii, ce puteau oferi mai mult [139]. Zilot însuşi avea o dregătorie pe atunci, şi aceasta-l punea în legătură cu Mihalachi Suţu, ginerele lui Caragea [140] şi „om trufaş". Cînd Alexandru Suţu, noul Domn, făcu înlocuirea mitropolitului Nectarie prin Dionisie, scriitorul arată că a fost de faţă, ocupînd probabil vreo funcţie de cancelarie [141]. Îl vedem redactînd o anafora pentru o seamă de boieri. „Am scris şi eu o anafora din partea bătrînilor boieri pentru o pricină împotriva cei ce o făcuseră acei boieri uniţi cu vodă, şi, măcar deşi era prea cuviincioasă şi dreaptă, dar iar n-au prins nici un loc, căci era spre folosul ţării şi împotriva interesului lui vodă" [142]. Între boierii mari cu cari avea legături pe atunci, cari recurgeau la serviciile lui, era „bărbatul înţelept" Grigore Brîncoveanu, cari binevoia să-i spuie ce a vorbit cu Domnul [143], cu „ighemonul sau demonul acesta" [144]. A cunoscut supt Alecu Suţu şi pe bimbaşa Sava, cari a jucat apoi un mare rol în mişcările revoluţionare de la 1821, şi chiar pe Tudor. „S-au întîmplat, scrie el, de l-am cunoscut, şi, cu adevărat, avea omul şi duh firesc, şi vorba lui puţină, şi totdeauna pe gînduri ; şi, cînd îl frigea cărbunele ce-l avea ascuns în inimă, scăpa cîte o vorbă desperată asupra tiraniei, dar de unde să-mi plesnească în capu-mi că el hrăneşte în duhul lui aceasta ce văzum ? Ştia şi trebile războiului" [145].

În timpul tulburărilor, el trecu la Braşov, ajutat în fugă de unul din capii zavergiilor. El asistă acolo la defilarea lamentabilă a revoltaţilor învinşi şi împrăştiaţi de turci. „Şi unii, cunoscuţi fiindu-mi, că-i văzusem prin slujbele ţării, singuri îmi povestea acestea şi altele multe rele ce căzuse preste dînşii" [146]. El văzu plecînd înapoi în ţară pe Barbu Văcărescu, „boier bătrîn, cinstit, om bun şi cu frica lui Dumnezeu", cari nu făcuse rău nimănui „decît poate din amăgire şi greşală", dar nu intră în suita cari întovorăşi pe acest cunoscut al său [147]. Rămase într-un sat din vecinătatea Braşovului, pînă cînd, venind cu daraverile sale în acest oraş, nu i se mai „umplură ochii de vederi triste şi de auziri întunecoase" [148]. Nu se hotărîse încă a reveni, cînd se citi în Braşov firmanul de domnie al lui Ghica-vodă, înaintea mitropolitului şi a emigraţilor. Fiind printre cei „limpezi", el îşi făcu atunci curaj şi trecu graniţa, „cu a sa familie, fără de altă tovărăşie decît cu îngerul păcii", în toamna lui 1822. Trecînd din Ardeal, cari nu-i

---

[139] *Cronica* II.
[140] „Cu carele am avut eu înţelegere, ca din slujbă" ; *ibid.*, 9. 71.
[141] „Unde m-am aflat şi eu de faţă, de am văzut scoborîrea lui Nectarie şi suirea lui Dionisie". *Ibid.*, p. 74.
[142] P. 76.
[143] P. 83.
[144] *Ibid.*
[145] *Ibid.*, p. 93.
[146] P. 99.
[147] P. 99, 101.
[148] P. 101.

plăcu nici în această de a doua pribegie și pe cari-l califică de rece și sălbatic [149], el merse de la Predeal la Ploiești să-și culeagă viile, și apoi la sfîrșitul lui octombrie veni în București, spre a trage cu urechea și a-și căuta „agonisita căscioarei".

În exil, era bucuros a se vedea numai în țară, să fi fost osîndit măcar și „cu unghiile să sape și să se hrănească" [150], dar aceasta nu-l împiedica de a aștepta din partea Domnului pămîntean, ca răsplată pentru curatele și fierbinții sale sentimente naționale, răsplata vreunei boierii de acelea cari nu crezu potrivită cu un om ca dînsul. Aceasta-l făcu neapărat să găsească guvernul Domnului nou tot așa de rău ca și al fanarioților și să se tînguiască cu obișnuita lui limbuție, în proză și în versuri.

De aici înainte nu mai știm cum i-a mers. La 1848 trăia încă, de vreme ce ni se spune că a scris istoria întîmplărilor de atunci, dar aici se opresc lămuririle ce se pot da asupra lui.

Tragicul eveniment al asasinării lui Hangerli, ucis în propriul său palat de purtătorul unui firman imperial — repetiție a omorului săvîrșit în Iași la 1777 contra lui Grigore Alexandru Ghica — a inspirat pe proștii poeți munteni întocmai precum fusese inspirat în Moldova un poet prost să cînte moartea Domnului său. Doi poeți au lăsat posterității versurile lor asupra omorului din București.

Unul a cruțat sentimentele familiei sale, ascunzîndu-și numele.

Acesta, autorul unor *Stihuri asupra venirei Nemților în București și asupra pieirii voevodului Hangerli* [151], atacă aspru pe boieri pentru nu știm bine ce păcate și cîntă într-un jargon greco-turco-român, sămănat cu „entărăsuri", „modă", „furmă", „valea obeimu azel", „casavit olmasicu", „micropripie", fără a pomeni patru versuri întregi pe turcește. Ca rimă, nemți rimează cu drepți, iar ca efect literar reproducem următoarele părți alese :

Precum Domnu Mavroghică
Că au tăiat pe Pătrică,
Așa și Măria Ta,
Căci pierduși pe Dumitrică.

sau :

La intrarea nemților ;
Mai vîrtos acei husari,
Stînd înfipți ca niște pari,
Pe acei cai potriviți —
De-ți părea că-s zugrăviți...

Moatea singură a lui Hangerli a fost jelită de un alt poet, turco-român și acesta, cari rimează, în patru versuri ce vin unul după altul, devlet, *merhamet, dert, casabert* [152].

[149] P. 104.
[150] P. 105.
[151] Publicate în „Rev. p. ist., arch. și filologie", III, p. 327 și urm.
[152] Urmează, în Revistă, bucata precedentă.

Faţă de asemenea cîntăreţi firește că Zilot se prezintă foarte bine. Şi pe el în tinereţele lui îl emoţionase moartea lui vodă, şi se hotărî a o da în poezie. Căci, zice el, rimator emerit, „poezia foarte mi-au fost lesne" — *quidquid tentabam dicere versus erat* al clasicului — „şi mi-au fost dragă din firească pricină sau pornire şi, cu toate că la românie, precum se află acum limba patriei, foarte greu cade a poezi, dar pă mine această greotate nu m-au putut depărta de dînsa" [153].

El compuse deci, pe scurt şi în versuri scurte, „domnia lui Constantin-vodă Hangeriul, mazilia şi perderea sa" şi o *afierosi,* plin de „iubire de patrie", „iubitorilor de patrie, fraţii săi compatrioţi" la 1800. Hangerli nu e tocmai cruţat în povestire, care-l înfăţişează ca un om lacom, stricător al vechilor obiceiuri :

Stricase acea mărire ce are-acest principat,
Cari la toată Evropa e vestit şi lăudat,

pentru nevoile rimei sărace. Deci soarta lui tragică a fost o pedeapsă, conchide juvenilul poet.

...Vai celui de pute,
Sabia să ascute !

El ar fi mers şi mai departe cu povestirea — îi plăcea aşa de tare să facă versuri —, dar nu-i venea la socoteală nici să-şi ţie versurile ascunse, nici să-l laude pe vodă Moruz, cari urmase lui Hangerli, nici să sufere urmărilor criticilor, pe cari simţea că trebuie să le facă. Din fericire, Domnii se schimbau des atunci, şi cine voia să vorbească rău de dînşii în deplină siguranţă, n-aveau nevoie de o răbdare extraordinară.

Ducîndu-se Moruzi, el începu cu versuri şi căinări în proză continuarea micii poeme din 1800, dînd şi explicaţiile necesare pentru întrerupere — „că pînă atunci încă nu mă aveam hotărît a spune adevărul, precum m-am hotărît acuma, şi de aceea am scurtat-o" [154]. Dar întîi completă printr-o expunere în proză ceea ce lipsea din bucata de versuri în privinţa Domniei lui Hangerli, dînd şi pricinile omorului, fără a-l povesti însă din nou [155]. Domnul abia căzut, Moruzi e descris ca înzestrat cu bune însuşiri : deştept, drept judecător, dar stăpînit de lăcomie şi scumpete, cari-l fac a persecuta pe „goletăţile de rumâni, mîncaţi de bir, fripţi de greotăţile ce purta" [156]. Mai mult vorbeşte cronicarul despre afacerile lui Pazvantoglu şi despre prădăciunile oamenilor săi în Oltenia, cari au fost raportate lui Zilot de

[153] *Cronica* I, Prefaţa.
[154] P. 16.
[155] Şi aici, ca şi dincolo, Zilot spune că a văzut nelegiuirile văcăritului ; v. p. 8, 23. În *Cronica,* II, p. 87, se trimite pentru Hangerli „la istoria lui, ce am, osebit, alcătuită în stihuri".
[156] P. 30.

„unii din cei ce s-au aflat prin prejur și au fost văzători prăpădeniei Craiovei“ [157], și alți „oameni de credință“ [158].

Cînd Mihai Suțu pierdu la rîndul său tronul, Zilot nu uită să însemne și despre dînsul că a risipit țara, sau, în versuri, că

Mihai vodă sărmanul
Numai ce croia jacmanul
Iar la sfîrșit nu gîndia[159].

El explică această rea domnie prin supunerea sfaturilor vătămătoare, mai ales acelora ale fiului său Grigore, *în mînile căruia își dedese barba* [160]. Boierii nu se opun, competiția lui Moruzi — „cum se mănîncă ca cîinii nesățioși de greci ; am ajuns negustorie grecilor din Țarigrad ; cine dă mai mult, să fie Domn țării neapărat“ ! [161] — îl silește iarăși a stoarce bani, afară de datornicii din Constantinopol.

Aici poetul cere cetitorilor săi răgaz și, stînd

Cu coatele în genunche, cu obrazul răzimat,

se întreabă dacă a scris pînă aici o poliloghie sau nu [162]. Firește că răspunsul e negativ.

După odihnă, se menționează temerile lui vodă în privința Cîrjaliilor, formarea — ca pe timpul lui Mavrogheni — a unei oștiri.

De ticăloși români, de bir căzuți pe coate,
Desculți și felegoși [163],

prădăciunile făcute de rebelii turci, după știri de la martori oculari [164]. Pe urmă, trece la pribegie.

Aici, „împovărat de treaba și grija stăpînească“, el se oprește din nou, promițînd însă a ține notițe de faptele ce se vor petrece, în vederea unei redacții viitoare. Aceasta n-o făcu decît după doisprezece ani, cînd urma cu „întîia domnie a lui Alexandru-vodă Suțul“.

Povesti adecă războiul cel nou dintre turci și ruși, dintre cei dintîi ce se poartă ca „cei mai doritori părinți buni patrioți“ [156], iar cei din urmă se fac vinovați de înlăturarea vechilor forme și de o administrație rea, cu singura excepție a lui Cutuzov [166].

---

157 P. 34.
158 „Spun că ar fi trimis“ ; p. 37—8. „Am auzit spuind om de credință care s-au aflat privitor acestui război“ ; p. 40.
159 P. 44.
160 P. 45—6.
161 P. 49.
162 P. 55.
163 P. 61.
164 „După cum mi-au spus chiar oamenii ce s-au aflat de față văzători“ ; p. 62. „Oameni ce-au văzut, mi-au spus tîmplarea toată“ ; p. 63. „Spunea un om ce-au fost cu dînșii împreună“.
165 P. 82.
166 P. 97.

Cu cochetării poetice, cari-l prind ştim noi cît de bine, Zilot asamănă timpurile nouă din 1818, cînd scrie, cu cele de odinioară, şi cîntă :

Astăzi Rusia şi cu Nemţia,
Astăzi Turcia şi cu Anglia,

sau

Daco-romanii
Bez transilvanii [167] etc.

La domnia lui Caragea, după pacea din 1812, el debutează iar cu versuri, cu alegorii, cu un *Vis al lui Poliopt*, cu declaraţii că „altă îndreptare nu încape decît să lipsească Domnii greci şi să fie ohavnici românii“ [168], cari nu se pot haini, fiind de ţară, cu noţiuni asupra progresului influenţei greceşti de la Cantacuzini încă, cu consideraţii asupra timpului cînd s-a distrus armata naţională şi efectele ce au rezultat de acolo. Totul se termină cu versuri contra oropsiţilor greci, şi apoi Zilot intră în povestirea domniei noi a lui Alexandru Suţu, „ce i să zicea şi Dracachi“. Noul Domn e un lup îmbrăcat în blană de vulpe, un tiran cu „trufie drăcească“, de cari românii ar fi trebuit să se păzească :

D-aceia, o romane,
Fii mai deştept, sărmane !

Cronicarul, indignat că „românul în ţara lui e batjocorit şi străinul mai cinstit“, înşiră, cu motivele lor neoneste, toate faptele rele ale lui Suţu, „hiara cea cumplită“ : schimbările de episcopie, ridicările necuviincioase a oricui la boierie, „pentru că în ţara aceasta barbe au avut şi să cuvine a avea numai acei ce se învrednicesc după slava neamului şi după slujbe de să sue la protipendada“ [169], stricarea instituţiilor poslusnicilor, *pentru cari i se rupe inima*, extorsiunile fiscale, încercarea de a pune mîna pe moşia Tîrgovişteniloř.

Ajungînd astfel la zaveră, el se dedă la o „jalnică cîntare“, cari, dacă n-ar fi calitatea inferioară a versurilor, slăbiciunea cugetării şi dimensiunile mai răstrînse — mai adăugăm că versurile se amestecă aici cu proza — ar forma corespondentul muntean al *jalnicei tragodii* [170].

În această parte a cronicii, redactată abia după ce totul se terminase, frica şi speranţele, şi se iviră părerile de rău ale paraponisiţilor, se descriu jafurile oamenilor lui Ipsilanti, cari strică bibliotecile boierilor şi mănăstirilor şi rup cărţile, mint că vin ruşii în urma lor, despoaie pe toţi şi mîn-

[167] P. 104—5.
[168] P. 66.
[169] P. 70.
[170] „Jalnica cîntare a lui Zilot, întru care se cuprind revoluţia românilor supt Tudor slugerul Vladimirescul, i zavera, supt Aleco beizadea Ipsilant, i stăpînirea turcească supt Chehaia-bei, şi oare-şi ce din domnia românească, întoarsă iar la români de la grecii fanarioţi, supt Domnul Grigore Ghica voevod, alcătuită de un patriot român şi aflerosită fraţilor săi patrioţi spre ştiinţă şi spre sfătuire“.

tuie împrăştiaţi de turci „ca porcii“ [171]. Consemnînd însă pe Ipsilanti, pe Sava „un lup supt piele de oae, un taler cu două feţe“ [172], el nu înţelege moartea lui Tudor, şi se bucură chiar de moartea lui. „Chibzuia unii iarăşi că, ori pentru ce va fi fost pierderea lui, însă nouă românilor au folosit la cea mai de temei pricină, ce s-au mai zis, că ne-au scos din bănuiala turcilor, ce avea întîi asupră-ne, că am ardicat cap asupra împărăţiei, cari putea să ne aducă prăpădenia cea mai de pe urmă ; iar cu uciderea lui ne-am mîntuit, şi ni s-au întărit iarăşi ale noastre privileghiuri, încă şi cu întoarcerea domniei de la greci, iar la pămînteni, precum din vechi au fost“ [173].

Dar nici în privinţa domniei pămîntene el nu vede decît supt unghiul îngust al propriului său interes. Ce Domn pămîntean e acela cari lasă fără ciolan pe un atît de „zilot“ supus ? Şi, dacă aceasta se întîmplă, n-are „Zilotul“ drept să spuie că schimbarea e numai aparentă, că abuzurile continuă, că oamenii compromişi în Eterie îşi păstrează trecerea, că, în cearta cu Domnul, mitropolitul Dionisie e acel cari are dreptate, că are de ce „mama“ patrie „să pupe pe fiu cu buze înfocate“ şi să verse „lacreme şi aburi din sudoare *(sic)*“ ?

Deosebitele părţi ale operei lui Zilot, operă slabă, dar impregnată, în această formă slabă, de interesantul spirit nou, au fost tipărite în timpuri şi locuri deosebite. În intenţia autorului însă, ele trebuiau să formeze un total, şi aceasta se vede şi din frecventele trimiteri în urmă şi aluzii. Se mai vede în sfîrşit din prefaţă, cari pomeneşte „răzvrătirea ce s-au făcut în leatul 1821“, şi povestirea ce i se consacră [174]. Deci letopiseţul în versuri şi proză a început a se scrie în 1800. Iar el n-a fost stabilit în ultima-i formă şi terminat decît la 1823.

Dar Naum Rîmniceanu şi Zilot Românul, istoricii „daco-romani“, n-au fost izolaţi. Fără a vorbi de naraţiunile, pline de spirit naţional, asupra mişcării din 1821, naraţiuni scrise, în cea mai mare parte, simţitor după eveniment, mă voi mulţumi a cita cîteva opere cari pot desăvîrşi ideea ce ne-am format pînă acum de aceşti scriitori de tranziţie în principate.

Se poate atribui lui Naum o interesantă corespondenţă fictivă, plină de amănunte sigure şi colorate, asupra evenimentelor de la 1821 ? Această corespondenţă, cari aminteşte pe a nemţilor lui Măzăreanu, ar fi fost schimbată între un muntean şi un moldovean, începînd cu anul 1818. Dar nu e altceva decît un blestem aruncat asupra epocii fanariote, după încheierea ei, dar poate înaintea Domnului de ţară.

Autorul e un locuitor al Ţării Româneşti. Nu e un boier mare, nici chiar un boier, ci mai curînd un om de casă, cari ştie şi planuri tainice de poli-

---

[171] P. 98.
[172] P. 99.
[173] P. 98.
[174] „Am scris şi zavera, prea pe scurt, cu aligorie ; adică supt cuvinte tainice, în care se coprinde iar pe scurt şi stăpînirea turcească ce s-au întîmplat atunci şi oareşi-ce din domnia românească“.

tică. De cîte ori menţionează pe Tudor, de atîtea ori alege între epitetele urîte unul pentru a i-l aplica. E un hoţ şi un ambiţios vulgar, un „prost pandur" şi un vînător de domnie acest „ticălos Tudor Vladimirescul", cari vrea să înlocuiască prin opincarii lui „tagma boierească". Vorbind însă în aceste cuvinte de ţărănimea revoltată pentru dreptatea ce i se cuvenea, scriitorul nu uită să facă laude, la întîmplare, vreunui „înţelept boier şi bun patriot", ca logofătul Filipescu.

Puterea protectoare e pomenită cu un adînc respect, din cari însă nimic nu se răsfrînge asupra persoanei consulului Pini, cari e „pricinuitorul tuturor răutăţilor către pămînteni". Acest începător al calamităţilor pleacă din Bucureşti, dar autorul rămîne, şi de aceea, datele precise, ştirile întărite şi de alte izvoare despre anumite împrejurări petrecute în scurtul timp cît domni Tudor între panduri. Cred că va fi fost acest autor un cleric, căci prea mult se amestecă în afacerile bisericeşti pentru a înălţa pe unii şi apăsa pe alţii, prea mult crede că binele ţării atîrnă de la prezenţa pămîntenilor pe Scaunele episcopale.

De greci are groază : ţara lui nu e făcută pentru a-i *împicioroga* pe dînşii. Mişcarea pentru „Grecia nouă" e o conspiraţie de falşi „patrioţi", de arnăuţi, de dascăli, de „şcolari", de „tembeli după la cafenele" şi de alţii asemenea cu dînşii. Căpetenia revoltaţilor pleacă ducînd cu sine „blestemul drept merinde".

Putea să scrie Naum aşa ceva ? Nu cred. Într-un loc se vorbeşte de metoda lancasteriană, pe cari acest vechi om de şcoală trebuia s-o cunoască bine, în termeni naivi cari ne fac să zîmbim. Unde s-ar putea aduce acte în sprijin, nu găsim nimic, şi cît îi plăcea lui Naum să se laude cu colecţia lui ! În sfîrşit, cunoaştem prea bine pe Naum pentru a-l crede capabil să scrie frumos, şi necunoscutul scriitor are uneori descrieri bogate sau caracteristici cari rămîn în minte [175].

Avem apoi pentru a pune alături de Naum, un prelucrător în greceşte al ideilor şcolii ardelene, boierul Emanuil Băleanu, pe cari-l găsim în cele mai înalte funcţii pe la 1821 [176] şi cari a fost protectorul lui Gheorghe Lazăr.

El a scris o operă, trecută cu vederea pînă acum, o *Istorie a românilor*, alcătuită din două părţi : una trata despre romani în Dacia, cealaltă dădea ὁ περιγραφή τῆς Βλαχίας, o descriere a principatului muntean.

Judecînd după această carte, cari se reazămă pe bogate izvoare, pe mărturiile antice, pe „chronograful Ţării Româneşti şi al Moldovei", pe „istoricii ungureşti" şi cuprinde menţiunea evenimentelor petrecute pe pămîntul Daciei de la anul 2000 înainte de Hristos pînă la 1204. Băleanu era un om învăţat şi un spirit distins. El dă consideraţii asupra limbii, în cari pretinde a găsi elemente genoveze. Numai partea descriptivă e mai slabă. Aici

[175] v. „Bis. ort.", XIII, p. 177 şi urm., 257 şi urm., 336 şi urm., 417 şi urm.
[176] v. Hurmuzaki, X, în tablă, la acest nume.

autorul trimite la alte descrieri, caracterizează defavorabil pe locuitori şi anunţă că trece la şirul Domnilor. Unicul ms. ce avem e însă întrerupt aici [177].

Venim acum la tovarăşii de idei ai lui Zilot, la cronicarii şi scriitorii în genul şi spiritul său.

Istoria celor petrecute la 1821 în Ţara Românească s-a scris de mulţi scriitori, dar ei sînt tîrzii sau se mărginesc a spune ce au văzut, oprindu-se de la exprimarea unei judecăţi mai generale. Am alege, dintre scrierile cari par mai apropiate de întîmplări şi cari dau asemenea judecăţi, două : Una e neterminata, *Istorie a jăfuitorilor Ţarei Româneşti, cînd feciorii lui Ipsilant s-au pornit din părţile Basarabiei* etc. [178]. E scrisă de un cărturar cari întrebuinţează neologisme ca : „manifesturi", „poliţie", „curaje", de un contemporan, cari redactează înainte de moartea lui Constantin Negri, caimacanul muntean, pe cari-l numeşte „dumnealui Constantin Negrea" [179], de un patriot în sensul „zelosului român", cari-şi bate joc de dascălii greci ce participară la mişcarea lui Ipsilanti ; de „dăscăleacii cu cărţişoarele în mînă" [180], atacă pe episcopii moraiţi ce maltratează clerul român şi începe opusculul său cu invective contra „veneticilor" şi „haimanalelor".

Doritor de unire între toţi românii, vrăjmaş hotărît al grecilor, un alt scriitor anonim, cari cetea gazete europene — citează Monitorul francez — şi regretă că n-are, pentru a-şi spune durerile şi dorinţele, puterea condeiului lui Demosten şi a lui Xenofont, a compus pe vremea adunării, la 1824, a împăraţilor Austriei şi Rusiei la Laybach, o „obştească tînguire" [181], scrisă în versuri şi în proză. În ea se acuză fanarioţii că au adus decăderea ţării, se califică de „nelegiuit şi rău" fugarul Caragea, cari a părăsit ţara „ca un tîlhar zioa în amiaza mare", se regretă că românii jefuiţi nu l-au oprit în cale şi nu l-au ucis şi se recomandă a nu mai da nici Mitropolia în mînă grecilor. Căci

Toţi sînt hoţi, toţi sînt tîlhari,
Vulpi viclene din Fanar,

cari înşeală şi mănîncă „ticăloasa Dachie". Sfătuind pe conaţionalii săi la înţelegerea între sine, scriitorul îi îndeamnă să nu aştepte numaidecît cuvîntul, „părintelui mitropolit", ceea ce pare a se raporta la mitropolitul grec Nectarie şi contribuie iarăşi la datarea acestei bucăţi, cari la început trimite prin stilul său destul de modern la o epocă mai recentă. Ea a fost scrisă îndată după fuga lui Caragea, înainte de numirea lui Alecu Suţu, şi are marea însemnătate că arată — ceea ce se potriveşte de altmintrelea

[177] E ms. grec 2 din Bibl. Ac. Rom. Partea întîi e împărţită în şase diviziuni, cari cuprind la rîndul lor un număr de paragrafe.
[178] Publicată în „Rev. p. ist., arh. şi filologie", II, p. 383 şi urm.
[179] P. 387.
[180] P. 397.
[181] Nu „mîngăere", ca în ediţie.

cu cele ce ni se spun în această privinţă de rapoarte diplomatice [182] — că boierii munteni se gîndiră încă de atunci a cere Porţii domnia pămînteană :

Boierilor simpatrioţi
Pîn'cînd de fanarioţi
O să fim aşa supuşi ?
Iată prilej bun aveţi :
Cereţi Porţii să făceţi
Să nu fim ca pîn-acuşi ?! [183]....

Autorul acestei bucăţi ar putea să fie boierul Iordachi Golescu sau fratele său, Constantin, despre cari ştim că au urmat cursurile şcolii domneşti şi că au scris în româneşte şi în greceşte. Căci un manuscris cari vine din familia Goleştilor conţine şi această „obştească tînguire", cari se mai află şi într-un manuscript al Academiei Române [184]. Manuscriptul dintîi cuprinde şi alte lucruri cari se raportă toate la schimbările de la 1821 sau la ultimele domnii fanariote şi sînt scrise toate într-un spirit de energică duşmănie contra străinilor, de milă frăţească pentru ţărănimea stoarsă de biruri. Sînt, între aceste opuscule, comedii politice, o descriere pe scurt a împrejurărilor din 1821. Vom alege dintre cele dintîi pe aceea cari atinge situaţia Ţării Româneşti înainte de suirea pe tron a lui vodă Ghica [185] ; ea se află în manuscriptul Academiei. Comedia aceasta, redactată după norma comediilor pe cari am văzut că le scriau în secolul al XVIII-lea grecii paraponisiţi împotriva stăpînilor lor greci, poartă titlul ironic de *Starea Ţării Româneşti în zilele Măriei Sale lui Ioan Caragea voevod, făcută cu cheltuiala săracilor, din ceia ce au mai rămas.* Se adaugă „şi povestea huzmetarilor şi obştească anafora a boierilor pentru privilegiile Măriei Sale lui vodă". Smeritul autor al acestui omagiu adus lui Caragea, în amintirea domniei lui, iscăleşte „unul prea-iubit al Măriei-sale".

E un dialog al morţilor pe cari cîrmuirea i-a trimis pe ceea lume, cari au închis ochii cu un suspin de uşurare, al morţilor cari ar prefera chinurile iadului unei întoarceri pe pămîntul patriei lor, unde suferiseră atîta. „Obrazele" cari participă la acţiune în scene sau „arătări" sînt toţi ţărani, victimele muncitoare şi pline de răbdare ale sistemului : moş Stan pîrcălabul, Ioniţă Sindea, Voicul zapciul, Duică logofătul de vistierie — aceştia chinuitorii de meserie ai ţăranilor birnici — şi Mărinică băiatul. Îi înconjură „tot norodul", obştea satului, unde se petrec teribilele evenimente de toate zilele ce ni se înfăţişează.

---

[182] v. I o r g a, *Acte şi fragmente*, II, la data de 1818.

[183] S-a tipărit în „Rev. p. ist., arch. şi filol.", II, p. 177—8. Scrierile lui Izvoranu : *Istoria Zaverei* şi *Istoria lui Iancu Jianu* sînt însă, în adevăr, scrise foarte tîrziu. *Ibid.*, p. 397 şi urm., 411 şi urm. Merită atenţie, din punctul nostru de vedere, şi descrierea împrejurărilor muntene înainte de 1821 de un călugăr, cari se opreşte mai ales la abuzurile introduse de greci în Biserică, descriere ce a apărut în „Biserica ortodoxă", XVIII, p. 102 şi urm.

[184] Nr. 591.

[185] O altă comedie politică, Barbu Văcărescu, se ocupă, satirizîndu-le, de începuturile nesigure şi pricinuitoare de nemulţămiri ale domniei naţionale.

În actul întîi, morții vorbesc între dînșii despre dările pe cari le descoperise spiritul inventiv al lui vodă și al slujbașilor săi fiscali : „triminotetraminii", „diminotriminii", „dismonominii", „monodiminii", despre luni întrînd în două „tetraminii" prin confuzia ce rezultă la urmă din atîta ingeniozitate. „Monodiminii — spune unul din interlocutori —, tot pe limba grecească, că este limbă bogată și frumoasă, iar nu ca a noastră, sărăcuță. Cu bogăția limbii lor s-au îmbogățit calicii de greci, din sărăcuța limba noastră". „Ne pusese în fiare — spune unul —, ne închisese în coteneață, ne afuma cu pucioasă, ne cătrănea zioa și noaptea ; unde am și murit, nespovediți, necuminecați". Un țăran povestește ce a văzut în lumea suferințelor : „bărbați legați cot la cot, nevestele închise prin coșare, slujitorii cu bicele asupra lor, copiii răcnind, fetele plîngînd și zapciii strîngînd : Bani, bani ! Mai bine să zicem dar și noi : Toți grecii să moară, după cum zicea odată Manea nebunul : „Toți boierii să moară — Moș Stan, Dă Doamne, Voicu zapciu" — pînă și el ! — „Bine zău că n-au scos — în aceste timpuri de asidosie, de iertare a birului — și birul morților. Ce era să pățim ! — Moș Stan. Că numai atîta ne-au mai lipsit ! Se menționează cîntecele oamenilor prigoniți de agenții vistierului, cîntecele cîntate în cîrciumi, „cu un viers apăsat", cîntecele de resignare ale unui popor pregătit la toate pedepsele dumnezeești ! „Să mîncăm ceapă și să bem apă,

Că vinul e scump !"

În actul al doilea, se arată unde merg banii hrăpiți pe nedrept. Îi iau boierii, boierii supuși, cari iscălesc, încuviințează și apără orice, „obrazele știute". Dacă sînt și alți boieri, cari se amestecă unde nu le fierbe oala, în uzina de alchimist a lui vodă, pentru dînșii sînt, ca pentru Filipescu, locurile de surgun : „Tulcea, Castoria, Znagovul". Dimpotrivă, se răsfață în bine cinicii și imoralii ca... viitorul Domn pămîntean de mai tîrziu, un dușman, după cît se pare, al autorului, „beizadea Grigorie Ghica, ce-i zic Căciulă Mare", calificat — *le grec dans ses mots brave l'honnêteté* de alilocologan", dîndu-se pentru lectorul român explicații pe cari nu le putem reproduce.

Actul al treilea dă nume, înfierează persoane. Se înfruntă, în genere, grecii, cari „s-au umplut de bani ca un cîrnat", boierii noi, ridicați la rangul de cinste prin dare de bani — „odată auz că prea puțini boieri era, iară acum îi vezi ca furnicile pe pod", dar „capul răutăților", unealta principală a lui Caragea, e Belu, „un om din proști, cum au fost Samorcași și Nenciulescu, cari au prăpădit țara în zilele muscalilor, luînd vistieriia cu bani". „Au uitat, pe semne, — spun despre dînsul victimele lui — iminiii cei sparți, cari îi punea în zioa de Paști și nădragii cei cîrpiți, ce-i ținea de zile mari".

Totul se mîntuie printr-un blestem asupra despoietorului săracilor, asupra parvenitului nesățios și dregătorului fără conștiință, „*Moș Stan*. Să prorocim dar și noi și să zicem din tot sufletul nostru : Bată-l Dumnezeu să-l bată. Fierul și oțelul să putrezească, iar el să nu putrezească, păduchii să-l mănînce ca bubele pe Iov ! Sînge și otravă să se c...e ! Praf și țărînă

să se aleagă de casa lui ! Şi sufletul lui în mîna Satanii. *Tot norodul, cu o glăsuire, ca ceauşii, banii domneşti :* Amin."

Povestea huzmetarilor, unul din adaose, e convorbirea, de un spirit grosolan, dar foarte real, dintre un oier şi un vinăricer, amîndoi dabilari din banda lui Belu, cari arată cum au înşelat — inventînd, pe lîngă „oile fătătoare", supuse unei dări mai ridicate, „berbecii fătători", asimilaţi, cu toată existenţa lor pur metafizică, cu acelea, — cum au fost înşelaţi, cum au făcut să sufere şi cum i-a făcut stăpînul să sufere, cum au despuiat şi cum au fost despuiaţi de Belu.

A doua anexă e „Tînguirea" pe cari am analizat-o.

Asemenea glasuri se auziră înainte de marea furtună, asemenea idei, răspîndite între românii de orice stare şi de orice cultură, de naivi sămănători ai rodnicelor idei, pe cari nu le înţelegeau pe deplin, pregătiră schimbarea hotărîtoare. Profeţii predicară în limbajul lor înalt şi puţini îi încurajară, culegîndu-le cuvîntul de pe buze. Cari acest cuvînt se duse mai departe, el străbătu în minţile celor umili, şi aceştia, vorbind celor mai umili decît dînşii, mulţimii cufundate încă în întuneric, fură înţeleşi de aceasta. Şi, cînd veniră purtătorii de veste bună, ei se găsiră între tovarăşii de cuget, glasul lor răsună în inimile tuturora, trezi în ele sentimente ce se aflau de multă vreme încă, nelămurite, şi minunea învierii neamului românesc se făcu, precum proclamase Scripturile.

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul VI

LITERATURA RELIGIOASĂ ÎN PERIOADA A TREIA

Ceea ce caracterizează literatura bisericească în țările române pe acest timp nu e o însușire comună, un spirit general. Această literatură prosperează, se dezvoltă, pentru marele bine al limbii și al culturii populare, și în această perioadă, dar curentele nu sînt aceleași în Țara Românească, în Ardeal, în Moldova și în Banat. Nici spiritul ce domină în publicațiile religioase venite din aceste patru provincii ale românismului nu e același.

În Țara Românească, vechiul curent, pornit din Rîmnic cu atîta timp înainte, continuă să-și dea roadele, fie la București prin succesorii lui Grigore [1], fie în Rîmnic chiar prin Filaret, mai tîrziu și el mitropolit al Ungrovlahiei. Nici o influență nouă nu se simte în prefețele cărților bisericești tipărite de acești prelați, și vom vedea că ei se pricepeau să îngîne abia cîteva păreri rătăcite în privința problemelor, esențiale pentru noi, pe cari și le pusese limpede ardelenii, le discutase cu pricepere și le rezolvase într-un sens înălțător pentru națiune. Abia către sfîrșitul epocii, episcopul Iosif, al noului Scaun din Argeș, va forma o legătură între școala religioasă munteană și școala laică din Transilvania, intrînd în relații cu unii dintre fruntașii acesteia. Iarăși către sfîrșit numai se suie, după ce viața culturală, rîvnirile pentru binele sufletesc al românilor, se stinsese, la mitropolia bucureșteană, pe tronul arhipăstoresc al Ungrovlahiei, acel Dionisie Lupu, cari, cu toate păcatele lui morale și politice, are marele merit de a fi fost sprijinitorul, într-un sens colaboratorul, lui Gheorghe Lazăr.

În Moldova, personalitatea excepțională, ca sfințenie, ca iubire pentru carte, a mitropolitului Iacov Stamati, creează, putem zice, un curent cultural bisericesc, venit de sus. De jos se ridica un altul, din lavra unde se așază, cu ucenicii săi de multe limbi și de multe neamuri, cuviosul și învățatul stareț Paisie, un malorosian. Coborîtor al uneia din cele mai mari familii moldovene, Veniamin Costachi învață la Neamț, unde trăia încă sufletul de activitate și evlavie, sufletul smerit de lumină al lui Paisie și, ajuns ierarh moldovean, apoi șef al bisericii țării sale, el reuni cele două curente, acela pe cari-l găsi la mitropolie cu acela pe cari-l aduse el de la Neamț. Și, spiritul de peste munți pătrunzînd indirect pînă la dînsul, el ajunse să fie, nu părintele culturii bisericești din eparhia sa, ci creatorul curentului de cultură românească, acum conștientă, din Moldova.

---

[1] Vezi ultimul capitol al vol. I.

STEMA ŢĂRII ROMÂNEŞTI, *MOLITVENIC*, RÎMNIC 1758

În Ardeal, am văzut ce s-a făcut către sfîrşitul epocii, de Aron Budai şi de episcopul Moga la Sibiu, şi nu mai e nevoie să revenim asupra acelor silinţi meritorii. La Blaj, Bob avu ambiţia să sprijine cartea românească, prigonind pe cărturari, şi din îndemnul lui izvorî o producţie literară bogată, dar lipsită de orice element profan, de orice inspiraţie naţională.

În Banat, cultura bisericească nu se putea dezvolta decît în marginile în cari permitea ierarhia sîrbească din Carlovăţ. Această ierarhie fu însă destul de tolerantă, şi o literatură cu caracter religios şi scolastic mai mult se dezvoltă acolo în perioada ce ne interesează, literatură cari are o înfăţişare proprie şi pe cari, ca şi pe celelalte, va trebui să o studiem deosebit. Se ştie că această literatură se grupează mai mult în jurul numelui parohului Ţichindeal.

În locul lui Chesarie fu ales episcop de Rîmnic Filaret, grec de origine, „om învăţat şi şiret", ni se asigură [2]. Nu ştim numele său de familie, căci dintre cei doi nepoţi, cari-i reclamau moştenirea, unul se iscălea numai pitarul Gheorghe [3], iar celălalt îşi luă faţă de nemţi, între cari studia şi la cari se aşează probabil pe urmă, numele de Fotie Filaret, după unchiul său [4].

[2] „Der von Rîmnik, welcher alle übrigen (Bischöfe) an Verstellung und Gelehrsamkeit bey weitem übertrifft, — Phylaret; Sulzer, III, p. 501.
[3] Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 10—11.
[4] Bibl. Ac. Rom., documente necatalogate.

Era încă din 1776 mitropolit titular al Mirelor, „al Miralichiei“ [5], şi în acest an, prin îndemnul, şi deci cu cheltuiala lui, se tipăreşte, la Bucureşti, *Ceaslovul*. Acest titlu îl părăsi însă cînd, în martie 1780, fu ales episcop al Rîmnicului [6]. În ultimele timpuri înainte de alegerea sa, la 1775, de exemplu [7], el ocupase şi funcţia de vicar al mitropoliei Ungrovlahiei [8].

Ca episcop de Rîmnic, el fu unul din solii lui Ispilanti în Ardeal, pentru aducerea înapoi a fiilor săi, dar pe urmă trăi în rele relaţii cu cîrmuirea. În 1784 încă, el fu exilat pe timp de opt luni la Craiova, şi abia prin februarie-martie ale anului următor putu să se întoarcă în Scaunul său [9]. Mavrogheni-l puse la presă, şi această *geremetisire* făcu să apese la plecarea lui asupra episcopiei, pe cari o găsise liberă băneşte, o sarcină de 18 500 de lei [10]. Îşi răzbună pentru acest jaf domnesc primind cu toată cinstea pe generalul german Enzenberg, cari-i mulţămea din Sibiu, la 16 octombrie 1791, pentru „multa dragoste şi iubirea pe cari a primit-o în vreme de şaptesprezece luni [11]“.

Din această cauză şi cu toată amnistia, el fu incomodat de guvern după încheierea păcii şi trebui să recurgă la Agenţie, cari, la rîndul ei, se adresă legaţiei imperiale din Constantinopol [12]. Dar nemulţămirea cu dînsul trecu şi, cînd mitropolitul român Cozma, fost de Buzău, „un om foarte simplu, dar cucernic“ [13], muri în noaptea de 12 la 13 septembrie st. n. 1792 [14], el fu designat în locul mortului şi alegerea i se făcu la 23 st. v. [15]. Zăbava se explică printr-aceea că Filaret trebui să fie chemat de Domn la Bucureşti, aflîndu-se atunci în eparhia sa [16].

---

[5] Îi succedă Matei ; v. *Cond. sf.*, p. 225—6.

[6] Cipariu, l. c. Sulzer, III, p. 501 ; cf. *ibid*, p. 499 ; *Cond. sfîntă*, p. 229.

[7] v. *Omiliile* din acest an.

[8] Sulzer, *l. ult. cit.* Cf. şi mai sus, capitolul despre *literatura religioasă* în perioada a doua.

[9] Bucureşti, 5 mart 1785. Raport al lui von Spaun către Raicevich : „L'évêque de Rîmnich, qui avait été exilé pendant huit mois à Crajova, ayant reçu la permission du prince, est retourné à Boucareste“. Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

[10] Urechia. *Domnia lui Moruzi*, p. 11 şi urm.

[11] Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

[12] Herbert Rathkeal către Agenţie, Buiucderè, 25 iunie 1792 : „gedachten, verschiedenen Unannehmlichkeiten und Bedruckungen..., welchen der Herr Bischoff Philareth, der Caminar Hadji-Mosco etc. wegen ihres in den letzten Kriegeszeiten bezeigten Anhänglichkeit gegen den allerhöchsten Hof ausgesetzet sein“. Ambasadorul îndemna pe prigoniţi a i se adresa direct şi declară că nu va permite a se călca tratatul şi amnistia. Pentru relaţiile lui cu austriacii şi ruşii, v. şi Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 5.

[13] Sulzer, III, p. 500 : „ein sehr einfältiger, aber erbaulicher Mann“. Fost protosinghel al Mitropoliei, fusese ales la 4 septembrie 1764 la Buzău. trecuse la 9 octombrie 1787 la Bucureşti ; Cipariu, *l. c. ; Cond. sfîntă*, p. 289 şi urm.

[14] Math. Janitsek către Agenţie, Bucureşti, 13 septembrie 1792 : „Melde auch gehorsamst das der Bischoff Mitropolito heuthe nachts gestorben ist“. Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate, Cf. *Cond. sfîntă*, p. 247 şi urm.

[15] Cipariu şi *Cond. sf.* Dar e curios că avem o felicitare — prematură ? — din 11 septembrie. Bibl. Ac. Rom., Mitropolia Bucureşti, II, fol. 120, Vo. O notiţă — Urechia. *Pe foi de ceaslov*, p. 248 — dă însă data de 4 septembrie.

[16] *Ibid.* fol. 114.

Dar, neînțelegîndu-se cu vodă, păstoria îi fu din cale afară de scurtă. În septembrie — poate la 25 — 1793 [17] era silit să își dea demisia ; la 11 octombrie el sfințea pe succesorul său, alt grec, Dosoftei Filitis [18]. Muri puțin după aceasta, nu fără bănuieli de otrăvire [19]. La 13 iunie 1784, Domnul se ocupa de marea datorie — 52 800 de lei — pe cari o lăsase [20]. Dispusese ca „hanul cel nou, ce este lîngă dumnealui banul Ghica", să rămîie mitropoliei, cu îndatorirea de a întreținea în timp de ciumă spitalul Sf. Pantelimon [21].

Gîndul lui Filaret a fost totdeauna îndreptat către instituțiile de cultură, a căror însemnătate știa s-o prețuiască. El reformă, se pare, școala din Craiova, cea grecească, al cărei dascăl Dimitrie arăta în 1796 că-i datoria lui locul său [22]. Poate el a adus în bună stare tipografia grecească, pentru cari i se dădea ordin, la 1 august 1784, a nu tipări nimic fără încuviințarea Domnească, „nici vreun vivlion, nici măcar altfel de scrisoare sau hîrtie [23]". Cît pentru cea românească, el îi dădu destul de lucru cînd era la București, acolo-i trimitea corecturile și raport despre nevoile imprimeriei „tipograful" și îngrijitorul părintele Ioachim [24].

Ce parte avu în tipărirea *Mineelor*, s-a expus mai sus, în alt capitol. Întîi trebuia, în adevăr, să mîntuie cu *Mineele*, pe care nici mitropolia, nici episcopia din Buzău nu se arătau dispuse a le continua sau a-și lua partea la tipărirea lor.

După terminarea însemnatei lucrări tipografice a *Mineelor* urmă o încetineală a activității la Rîmnic. Ni se vorbește pentru anul 1781 de un *Ceaslov* și de o *Psaltire* [25]. Din scrisoarea menționată a unui Gheorghe, slujbaș al episcopiei, către Filaret, aflăm despre intenția ce avea la 1782 „părintele Ioachim", „ieromonahul mitropoliei" [26], de a tipări un *Orologhiu*

---

[17] *Cond. sfîntă*, p. 278[1] ; *Pe foi de ceaslov*, p. 248.

[18] Cipariu, *l. c.* ; *Urechе*, *op. cit.*, p. 9. Si Filaret scria grecește ; vezi scrisoarea lui din 16 iunie 1781 către egumenul Teofil de Strehaia ; raportul din 2 februarie 1787 către Domn în vol. citat din Bibl. Ac. Rom., fol. 89—9. Co. 92—2 Vo. Un manuscript de scrisori grecești ale lui se află la mine în studiu și mă voi ocupa de el auirea. Act românesc al lui, din 11 iulie 1793 ; *ibid.*, fol. 105. Cf. *„Rev. teol"*., II, p. 372.

[19] Cipariu, *l. c.*

[20] Urechia, *l. c.*, p. 10—2. Încă în 1798 se mai prezentau reclamații. Ms. citat al Academiei, fol. 91 Vo.

[21] Urechia, *op. cit.* p. 12 și urm. Condica mitropoliei București pe anii 1796—801, la Bibl. Ac. Rom., cuprinde această mențiune : „1794 dech. 20. Carte de ertăciune a lui proin mitr. Filaret" : v., în genere, pentru viața lui, pe lîngă Melhisedec, *Schițe din viața Mitropolitului Ungro-Vlachiei Filaret II, 1792, și ale altor persoane bisericești, cu care el a fost în relațiuni de aproape*, în „An. Ac. Rom"., ser. II, VIII, secț. ist., și *„Biserica ortodoxă"* pe 1881, april, p. 459.

[22] Bibl. Acad. Rom., ms. 642.

[23] Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 516. El însuși își atribuia meritul de a fi întemeiat „tipografia grecească". Urechia, *Domnia lui Moruzi*, p. 1.

[24] Raport al unui Γεώργιος, în BiBl. Ac. Rom., Mitropolia București, II, fol. 118 Vo.

[25] Pentru cea din urmă, v. *Uricariul*, XXIV, p. 396.

[26] v. *Catavasierul* din 1784.

mare[27] ; în acest an apăru[28] un *Triod. O Sinopsis, adecă cuprindere în scurt acei vechei şi acei noao scripturi* se tipări în „noua tipografie" la 1783, în acelaşi timp cu o nouă ediţie a *Pildelor filozofeşti.* Cel mai bogat an însă e 1784, în cursul căruia se publică : un *Catavasier,* cu îndreptarea lui Grigorie ierodiaconul Rîmniceanul[29], *Cuvintele* lui Doroteiu, „tălmăcite de pre limba grecească şi îndreptate de preasfinţitulu părinte chiru Filaretu episcopulu Rîmnicului"[30], *Evanghelia,* un *Acatist.* În 1785 iese *Penticostariul* (7193). Din 1784 însă sînt *Cuvintele* lui Teodor Studitul, despre cari ni se spune iarăşi expres că ele au fost traduse şi îndreptate de episcop. Se mai citează, dintre tipăriturile lui Filaret, o *Cazanie* din 1781, un *Molitvenic* din 1782, o *Psaltire*[31], o *Cazanie* din 1784, un *Triod* din 1786, o *Liturghie şi o slujbă a Sf. Stelian* din 1787. Războiul întrerupse apoi lucrul în tipografia episcopală[32]. Numai după încheierea păcii ieşi la lumină *Cazania,* cu o prefaţă de protosinghelul Grigore, în cari se menţiona Filaret „ce au stătut pînă după începutul tipăririi cărţii aceştiia episcop Rîmnicului, ani treisprezece, iar acum s-au înălţat în Scaunul Ungrovlachiei".

La Bucureşti, pe vremea lui Cozma, ales, cum am văzut, şi confirmat de patriarhul de Constantinopol în octombrie 1787[33], cunoaştem o singură tipăritură : *Octoihul,* apărut în al optulea an din păstoria lui, în 1792, cu îngrijirea lui Grigore „Sidis".

Venind aici, Filaret se pregăti pentru o lungă şi folositoare activitate literară. Cum ne spune însuşi, în scrisoarea-i către Domn, din 26 martie 1793, el adună cărţile bibliotecii metropolitane, împrăştiate în timpul războiului, reformă tipografia, pe care o găsi distrusă, ceru a se opri intrarea cărţilor bisericeşti ce se tipăreau peste munţi, „la episcopia Uniţilor, cît şi la Sibiiu, cu nume de ortodoxie", cărţi care purtau, pretinde el, indicaţia falsă a Rîmnicului ca loc de tipărire sau apăreau fără a se arăta locul unde au fost lucrate[34]. Dar, în scurta-i stăpînire, apucă abia să dea la lumină, în noua sa tipografie, un *Catavasier,* în 1793.

Noul mitropolit fu iarăşi un grec, Dositeiu Filitis, a cărui consacrare se făcu la 11 octombrie 1793[35]. Era de loc din Ianina, cum spune Naum

---

[27] Ὡρολόγιον μέγα. O listă de cărţile religioase muntene, pentru cari se interesa în acelaşi an guvernul ardelean, se păstrează la Ac. Rom., doc. necatalogate.

[28] Data de la Facerea lumii e 7290.

[29] Tipograf e tot Dimitrie Mihail Popovici, cari-şi ia titlul de „purtătoriu de grijă tipografiei".

[30] Tipografi sînt ieromonahul Climent şi popa Constantin.

[31] v. şi Urechia, *Ist. Rom.,* I, p. 517.

[32] v., pentru cărţile menţionate în urmă, şi pe cari nu le am putut vedea însine, Melhisedec, *art. cit.*

[33] „Buciumul român", I, p. 144 ; *Cond. sfîntă,* p. 239 şi urm.

[34] El amintea că şi cărţile muntene sînt oprite în Ardeal şi cerea ca acele din cărţile străine, după cercetare, ar fi îngăduite a pătrunde, să poarte pecetea mitropoliei. Urechia, *Domnia lui Moruzi,* p. 4—5.

[35] v. mai sus, p. 371. Cf. *Cond. sfîntă,* p. 341.

Rîmniceanu în opera sa istorică [36]. Îngrijitorul tipăririi cărților religioase în lunga sa administrație, cari țin, fără însemnătate politică sau strălucire culturală, pînă la 1812 [37], Grigore, protosinghelul din Rîmnic, cari pare a fi fost un om zelos și luminat, ne vorbește astfel despre ierarhul său în prefața la *Triodul* din 1798 : „Moșiia în carea ai văzut soarele întîiu, iaste aceia prestre carea au împărățit odinioară Pirr... *Aproape de coloniile care în părțile Ipirului s-au tras preste cîtăva vreame din neamul nostru*". În școala din Ianina încă, el ar fi dat dovezi de isteține, și prin destoinicia sa ajunse „ocîrmuitoriu unii mănăstiri întru o țară depărtată și într-un oraș mare și plin de ochi privighitori, cum sînt Bucureștii". Se *vîntură* apoi în călătorii instructive, cum se vîntură „grîul în arie". Numit episcop de Buzău — după ce fusese, adăugăm noi, diac la mitropolie și arhimandrit al mănăstirii Sf. Ioan [38], la 11 octombrie 1787 [39], el pune de se alcătuiește Condica episcopiei : „Deci arăt că cea mai întîi și prea trebuincioasă săvîrșire carea au făcut la episcopia Buzăului iaste că, găsind scrisorile ceale afierositoare și hrisoavele și toate cărțile de moșii, de danii și de întăriri nepuse în rînduială, neadunate cum se cădea, ci supt primejdie de a să strica sau a să răpune, te-ai silit de le-ai strîns și ai grijit de s-au făcut acolo acea mare codică, cu mijlocul căriia să pot păstra de aci înainte temeaele daniilor și ale pomenirilor, fără teamerea și periculul în cari pînă atuncea să afla". De timp de *răzmeriță* nu s-a temut, ci a rămas la locul său, făcînd, tocmai pe aceste tulburate timpuri, „beserică la viile episcopiei" și case de locuit, lîngă ea, refăcînd chiliile la episcopie chiar, „și pre la metoașe".

La București, ajutat de „fii ai patriei aceștiia", ca acel ce a tradus *Triodul* din grecește și care era poate însuși Grigore mitropolitul, continuă panegiristul, a tipărit, de patru ani de cînd oblăduiește eparhia, „șase rînduri de cărți ; adecă molitvealnice, ceasloave, psaltiri mari, liturghii, pravoslavnica învățătură și triodul".

Încă din 1794, arhimandritul Grigore Rîmniceanul, fost egumen de Vieroș și viitor episcop de Argeș, dă o ediție a *Pravoslavnicei învățături*, tradusă din grecește, din porunca mitropolitului de biv vel clucerul Dumitrachi Fălcoianu, ruda unui boier prigonit de Mavrogheni [40]. Grigore laudă în prefață „pravoslavia" țării : „Măcar de s-au și frămîntat această țară cu schimbări de stăpîniri streine și au ajuns la grijă din pricină a fealiuri de dejghinați..., s-au risipit fălniciile acestora ca puzderiile, iar pravoslavia țării noastre ș-au păzit semnarea sa și n-au fost lipsită de Domni blagocestivi și vestiți în fapte". Pentru a da dovadă despre această persistență în evlavia cea veche apar cărțile bisericești într-una. „Atîtea cărți, eșind între noroade, să fac atîtea guri propoveduitoare de adevăr". Aceasta, în special, are drept scop a feri pe credincioși de mrejele pierzătoare de suflet ale

---

[36] v. mai sus, *Istoricii de tranziție*.
[37] El murit în Ardeal tocmai la 14 dec. 1826 ; Cipariu, *l.c.*
[38] Cipariu, *l.c. Cond. sfîntă*, p. 219.
[39] Cipariu, *ibid. ; Cond. sfîntă*, p. 216.
[40] v. Sulzer, partea inedită ; „Bis. ort.", XII, p. 742 ; XIV, p. 414, 718—9.

Unirii, ce a corupt Ardealul : mitropolitul a comandat-o pentru a „amuți buzele împuțite ale hulitorilor celor ce măsîesc în urmele începătorilor de dejghinări, carii cu coada lor au tîrît după sine atîea mulțimi".

În același an, o altă carte de explicație a credinții se tipărea la București și se traduse iarăși din ordinul lui Dosoftei. Traducătorii erau doi dintre ucenicii lui Paisie, starețul Neamțului, vestiții Gherontie și Grigore — acesta din urmă, deosebit de protosinghel și același cu viitorul mare mitropolit muntean, cari întrebuințase un text grec. Lucrarea poartă titlul de *„Carte folositoare de suflet"* [41].

La 1796 se tipărea *Psaltirea*, în 1797 *Liturghia*, iar la 1798 *Triodul* menționat, în Precuvîntarea căruia Grigore dă și noțiuni geografice și explică rămînerea în urmă a românilor în ceea ce privește științele, prin zelul ce l-au avut de la Constantin cel Mare încoace pentru cultura religioasă. „Mulți tineri, scrie el, aprinzîndu-se de rîvna folosului patriei aceștia, au mers cu mari osteneli și primejdii la țări depărtate, ca să învețe în școale vestite, nu măestrii, nici măsurarea pămîntului și a înălțimii, nici „astronomie" — lucruri de cari Grigore are idee — ci numai cît se cuvenea la apărarea și întărirea sfintei creștinătăți". Întorși, ei traduc cărți și fac țara lor atît de înțeleaptă, încît... străini de pretutindeni năvălesc întrînsa. Înainte de 1800 apar *Cuvintele lui Simion Bogoslavul* și un *Chiriacodromion* [42].

După retragerea lui Grigore Rîmniceanul, credem, un nou Filaret, mitropolit al Mirelor, editează, în octombrie 1801, *Slujba Sf. Dumitru Basarabov*, adăugînd opera lui Cariofil [43], *Părtinirea sfîntului mucenic Ioan Rumânul"*, precum și *Slujba Sf. Ioan de la Suceava* și puind în fruntea culegerii o prefață a sa. Știind cît s-a lucrat supt el și predecesorii său colegii săi de pe la celelalte eparhii, Dosoftei făcea în 1804 să se oprească iarăși cărțile imprimate, cu nuanță de schismă și false titluri rîmnicene, în Ardeal : „patru tomuri coprinzătoare de cele șapte Taine bisericești, i niște trioade și apostole", producte ale tipografiei seminarului din Blaj [44].

Pe timpul ocupației rusești se tipări la București, cu versuri către stema nouă, împărătească, la 1808, un *Euchologiu*. În mitropolia din București se mai publică, în anul următor, o *învățătură creștinească* [45].

Lacomul de bani, dar activul Dosoftei făcu loc întîi unui român, *ucenic* al lui Chesarie, al „vestitului Chesarie, episcopul Rîmnicului" : Gavril, cari încercă o reformă a mănăstirilor muntene, cîrmuite pe atunci de egumeni greci. În Scaunul metropolitan, pe cari Gavril îl ocupă numai foarte puțin

---

[41] O nouă ediție ieși în 1799, cu laude pentru „rîvna Prea Sfinției Sale către tălmăcirea cărților celor sfinte și de sufletu folositoare" ; o a treia în 1800. Vom vedea că există și o ediție moldovenească din 1819. Cf. și „Uricariul", XXIV, p. 396—7.

[42] Prefața ediției din 1800 a *Cărții folositoare de suflet*. G. Dem. Teodorescu, în *Efr. Poteca*, citează un *Chiriacodromion* din 1801.

[43] Acesta a mai fost pomenit în vol. I.

[44] v. adresa din 30 octombrie 1804, a logofeției către Agentul imperial din București în corespondența Agenției, la Bibl. Ac. Pentru cărți ce se aduceau din Veneție, v. *ibid.*

[45] O altă ediție în 1828.

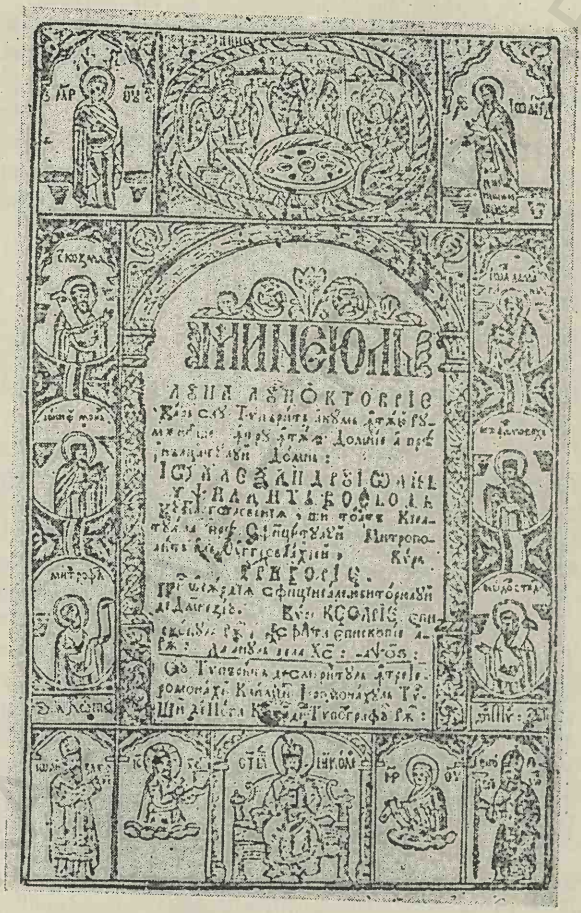

MINEI PE OCTOMBRIE
RÎMNIC

timp, veni pe urmă grecul Ignatie, om învățat, cari știa să ție logosuri franțuzești [46] și primi în 1816 dedicația unui *Sogno di Scipione*, tradus din grecește [47], dar lăsă o reputație urîtă, de om trufaș, viclean, nerespectuos de dogme, de mîncător de carne în posturi [48]. Cînd rușii plecară, Dosoftei fu restabilit, dar tipărituri noi nu mai avem de la dînsul.

Îi succedă la 16 decembrie 1812 grecul Nectarie Moraitul [49], sprijinit de Carageà și cari era, de la 8 octombrie 1792 [50], episcop de Rîmnic.

---

[46] Naum Rîmniceanu, în *Cron. greci*, p. 294.

[47] v. și Papadopol-Calimah, în „Rev. p. ist., arch. și filologie", VI, p. 126 și urm. În această carte, apărută la Pisa, se dă și chipul lui Ignatie, atunci scos din Scaun. Cf. „Bis. ort.", XVI, p. 317—8.

[48] Zilot Românul. *Cronica* I, p. 88—94.

[49] „Bis. ort.", XIII, p. 64—5. Pentru alegerea sa ca mitropolit, v. *ibid.*, p. 270—1.

[50] Cipariu, *l.c.*; „Bis. ort.", XIII, p. 178, 180, 265—6, 375.

Nectarie tipări la Rîmnic în 1794 un *Apostol* cu prefață de dînsul, o *Psaltire* în 1796 [51]. În 1811, în fine, în tipografia episcopală, tipărește Ignatie mitropolitul un *Octoih.*

Nu mai puțin harnic decît Nectarie, mai harnic decît dînsul, mai destoinic supt raportul literar se arată noul coleg al acestuia cel dintîi episcop de Argeș [52]. La 10 august 1794, mitropolitul Dosoftei recomanda credincioșilor din noua eparhie pe „episcopul lor", „acest nou episcop, pre carele și noi mult am ostenit ca să-l așăzăm pentru folosirea acestei noauă episcopii de doauă județe, adecă a Argeșului și al Oltului, ca pre unul ce iaste cercat și vrednic de această păstorie" [53]. Alesul, Iosif, era român „de fel din satele ce are plaiul Loviștii peste Olt, în partea Craiovei", „fiind îmbunătățit și cu daruri ca acelea potrivite la un archipăstor" chiar, dar „moale la vorbă și ὕπουλος, adecă prefăcut" [54].

Am văzut înainte o parte din activitatea sa literară și legăturile lui cu românii de peste munți [55]. Mai putem adăugi că el a dat o a doua ediție din *Apologhia contra celor fără de Dumnezeu,* tradusă din grecește de Gherontie, pentru a combate pe „Volteriștii, păgînii adecă, cei fără de Dumnezeu ai veacului acestuia [56] !" Și aici apare rolul lui Iosif de mijlocitor al cărturarilor bisericești din deosebitele țări locuite de români. Precum apare și în faptul că la Neamț a apărut la 1816 *Epitomi* τῶν θείων δογμάτων de Atanasie de Paros, și alte opere religioase, traduse din grecește „prin oserdiia și silința iubitoriului de Dumnezeu episcop al sfintei episcopii Argeș, chiriu Iosif", cari condamnă, în prefață, cu asprime, pe Uniți, pasări de noapte, și cărțile lor „cele cu scorniri străine de înțeleagerile Sfinților Părinți, stricate și cu necurății apusenești afumate" [57]. El tipărește apoi *Paraclitichi,* și tot el îndeamnă la traducerea lui Nichifor Calist Xantopulo pe „starețul de la Neamț", înainte de 1814, Gherontie. [58]

---

[51] În Precuvîntare se întrebuințează neologismul „persona".

[52] Acest Iosif pare a fi „protosinghelul" de Rîmnic, pomenit la 1783 ca îndemnător la tipărirea *Sinopsei.* El ar mai fi tipărit în 1820 la București *Omilii ;* Gaster, *Gesch. der rum. Litt.,* p. 301 ; în tipografia nouă a doctorului Constantinache Caracaș. Pentru el,mai v. „Bis. ort.", XII, p. 533 ; XIV, p. 414.

[53] „Pentru această noao episcopie s-au nevoit și alții altădată ca să o așeze, ci Dumnezeu acum au voit." Bibl. Ac. Rom., *Mitropolia București,* II, fol. 107.

[54] Zilot Românul, *Cronica* II, p. 73. Cf. *Cond. sfîntă,* p. 279 și urm.

[55] v. mai sus, la Molnar. Pentru Nicodim Greceanu, cari-i ceruse sfatul în privința unei publicații. *Odobescu,* în Papiu, *Șincai,* p. 81 ; „Bis. ort.", XIV, p. 411. Pentru *Minee,* o scrisoare în „Bis. ort.", XVII, p. 32—4.

[56] Se tipărește supt Alecu Suțu, în tipografia nouă a lui Clinceanu și Topliceanu, de „monajul Isaia tipograf, din mănăstirea Neamțului", unde vom vedea că ieșise întîia ediție.

[57] Și în *Tîlcuire* — v. mai jos — se atacă un „din Blaj oare-carele deșărt de socoteală și plin de fumuri", cari ar fi făcut pe ortodoxi „țîrani și proști, el fiind așa". E vorba de publicația română a lui Vaida, în cari însă „țereani" înseamnă locuitori din Țara Românească.

[58] O tipărește, pe aceasta *Tîlcuire pre scurt,* Grigore, tovarășul lui Gherontie.

Firește că Nectarie a găsit mitropolia bucureșteană în cea mai desăvîrșită dezordine, dar nu și-a făcut sînge rău pentru aceasta. Lăsă prețioasele cărți și manuscripte „alandala" în podul palatului său și duse mai departe viața sa de „bon vivant" vesel, ocupat de mici intrigi și de probleme de bucătărie [59].

Cărți s-au tipărit cîteva, dar puține, neasămănat mai puține decît în Moldova, unde se pornise un puternic curent și o mare activitate. Să citățm: *Molitvcanicul bogat, întocmai după cel de la Rămnic* și *Apologhia*, pentru care am văzut că a cheltuit episcopul Iosif, ambele din 1819 [60]. Numai cea dintîi a ieșit din tipografia, neglijată de multă vreme și decăzută, a mitropoliei.

Urmașul lui Nectarie la Rîmnic fusese nepotul său Galaction. Cît a fost în Scaunul oltean, el a urmat opera de luminare prin cartea bisericească. În 1813 se tipăresc: *Învățătura pentru ispovedanie*, *Liturghia*; în 1816, *Vieața Sf. Vasile cel Nou*, tradusă de protosinghelul Rafail.

Se știe cum Alexandru Suțu, avînd nevoie de bani, se hotărî să sacrifice pe Nectarie, spre marea mulțumire a naționaliștilor munteni de atunci, cari-l urau ca grec. Unii voiau să puie în locul moreotului pe românul Iosif, de la Argeș, cari era însă prea bătrîn și bolnav († 27 octombrie 1820), și nu voia să cheltuiască pentru înălțarea lui [61]. I se preferă deci un prelat, asupra căruia am dori să știm mai mult, pentru marele rol pe cari-l jucă în sprijinirea apostolilor ideilor noua în Țara Românească.

Dionisie Lupu, patronul lui Gheorghe Lazăr, era la 1819, cînd fu silit Nectarie să demisioneze, un prelat „mai tînăr, cu știință de trebile arhipăstoriei, de tînără vîrstă aflîndu-se în slujba mitropoliei și mai îndrăzneț la cuvînt, precum ar trebui la această vreme" [62]. Un „adevărat român, încă și de viță bună, fecior de boier, și cu daruri împodobit, practicos atît întru cele bisericești, cît și întru cele politicești, peste toate, cu totul depărtat de iubirea de argint". Era egumen de Tismana [63].

Ca și contemporanul său Veniamin Costache, Dionisie Lupu a fost ca om politic inconsecvent, ușuratic și — ceea ce n-a făcut Veniamin niciodată — a recurs la tot felul de subterfugii, de intrigi, de minciuni și de înjosiri față cu rușii pentru a-și păstra și recăpăta mai tîrziu Scaunul episcopal, pe cari nu-l dobîndi după ce-l pierduse pe dreptate [64]. Dar și-a

---

[59] Mac Michael, în „Arch. soc. șt. și lit." din Iași, VII, p. 33.

[60] *Deatorințele presviterilor* din 1817 par a fi o tipăritură ardeleană.

[61] Succesorul lui Iosif la Argeș fu alt român, Ilarion Deleanul, grec de origine, om meșter la discursuri — „Bis. ortodoxă", XIII, p. 208 și urm. —, prietenul și sfătuitorul lui Tudor („Bis. ort.", XIII, p. 274; XIV, p. 319—22). Iar grecul Costandie de Buzeu, nepotul lui Dosoftei, fu înlocuit, tot supt Suțu, și din aceleași motive, cu românul Gherasim Rătescu, Bălăcean după mamă; v. Zilot Românul, *Cronica* II, p. 76.

[62] Zilot, *l.c.*, p. 74.

[63] P. 75; „Bis. ort.", XIII, p. 271; XIV, p. 410.

[64] Întors din Ardeal, unde se făcuse mult timp bolnav de picioare, el muri ca egumen la Deal; v. Erbiceanu, *Cron. greci*, prefața; Hurmuzaki, X, și V. A. Urechia, studiile asupra Bisericii muntene în acest timp, — în „Tinerimea română", noua serie, I.

răscumpărat multe din aceste păcate prin curajul şi iubirea cu cari a întreprins reforma clerului şi reforma şcolilor, cu cari a luat în mîinile sale cauza purificării morale şi a redeşteptării naţionale.

Cărţi a tipărit puţine pînă la 1821 : în 1819, *Apologhia, adecă cuvînt sau răspuns împotriva socotealii celor fără de Dumnezeu,* din cari întîia ediţie munteană apăruse la 1819. *Cuvîntul lui Ioan Gură-de-Aur* şi *Psaltirea* prescurtată de Sf. Augustin, în 1820. Dar a oprit despărţeniile dese, a cerut studii preoţilor, a interzis chirotonisirea lor pe bani, a distrus obiceiul împrumuturilor pe cari le făceau episcopii în seama eparhiilor lor [65].

Pe urmă, a fost primul mitropolit muntean cari a trimis bursieri în străinătate, pentru a pregăti astfel profesori români la şcoala naţională românească din Bucureşti. Pentru învăţături superioare plecară astfel în „Evropa" : la Pisa şi Paris, C. Moroiu, I. Panteliu, Simion Marcovici şi ieromonachul Efrosin Poteca, mai tîrziu un activ dascăl şi traducător, cari apucase a tipări la această dată „Mai nainte gătirea spre cunoştinţa lui Dumnezeu", apărută în 1818 la Buda, cu cheltuiala „înaltei şcoale Domneşti" [66]. Dar activitatea acestor tineri nu începu decît după 1821.

Dar aici nu se mărgini sprijinul acordat de mitropolit culturii româneşti. Promisese a face o şcoală de teologie enciclopedică şi de muzică [67] de limba ţării. El creă, cum vom vedea, pentru întîia oară, învăţămînt superior cu direcţia naţională, „şcoale mari domneşti, cu profesori învăţaţi", cari predau, în româneşte şi pentru scopuri româneşti, „cuvîntarea de Dumnezeu şi filozofia, ritorica, metodica, poezia". Preoţii, cari trebuiau să înveţe „teologhia" înainte de a putea fi hirotonisiţi, erau îndatoriţi să ţie „şcoale pentru prunci" în satele lor. Alături cu bursierii cari merseră să caute lumină în străinătate, porniră doi dascăli de cîntări „după sistema cea noauă a sfintei bisericii a Răsăritului" : Macarie ieromonachul, portarul mitropoliei şi „chir Nil Nicolae Poponea, bărbaţi cu ştiinţe şi desăvîrşiţi în meşteşugul acesta", pentru a tipări la Viena cărţile trebuitoare cîntăreţilor bisericeşti în stil mai modern [68]. Unul dintre cei doi trimişi, Macarie, un orator, cari îşi ia titlul de „portarie al Sfintei mitropolii a Bucureştilor şi dascălul şcoalei de musichie", îşi îndeplini la 1823 misiunea, cînd mitropolit era acum Grigorie. În acest an apăru *Theoriticonu* al său, tradus din greceşte, după cari trebuiau să vie, în timp de două luni, — cum au şi venit — *Anastasimatariul* şi, „după puţină vreme", *Irmologhiul,* toate

---

[65] *„Bis. ort."*, XIII, p. 271—2.

[66] Pentru aceşti bursieri, v. Bianu, în „Rev. nouă", II, şi G. Dem. Teodorescu, *Efrosin Poteca,* tras aparte din „Rev. p. ist., arch şi filologie", II. Şi V. Popp, în prefaţa la *Psaltirea în versuri* a lui Prale, menţionează pe cei patru tineri trimişi de Dionisie în Italia, şi între aceştia pe Efrosin Poteca. Carcalechi pomeneşte cartea din 1818 în *Bibl. rom.* — Testamentul lui Poteca, în *„Instr. publică"*, I. p. 1—3.

Pentru o autobiografie a lui Efrosin Potaca, pe cari o posedă Gaster, v. a sa *Gesch. der rum. Litt.*, p. 333.

[67] „Bis. ort.", XV, p. 874—5.

[68] Carcalechi, cele două apeluri ale sale din 1821 şi 1825.

trei după „sistema musichiei celei noao bisericești", pe cari o reprezentau la București, în lipsa lui, dascălii Costachi și Grigore [69].

Dionisie nu se mai întoarce ca mitropolit din pribegia sa ardeleană, precum din retragerea sa din urmă de la Avrig nu se mai întoarse profesorul Gheorghe Lazăr. Dar și unul și altul lăsase — unul, adevărat, cu voie, pe cînd celălalt fără voie — înlocuitori cari duseră mai departe opera începută și se apropiară și mai mult decît premergătorii de biruința noului curent în Țara Românească [70].

*

* *

În Moldova, supt mitropolitul Gavril Calimah, mitropolia avu numai o parte slabă în mișcarea literară, în curentul de cultură religioasă ce se manifestă. Gavril era, în adevăr, un prelat cucernic, un patriot chiar, cari nu se sfia a se pune în fruntea mulțimii, ca în 1775 pentru a face să triumfe cauza dreaptă a „săracilor [71]", dar fostul episcop de Salonic nu pare să fi avut cultura destul de largă a fratelui său, dragomanul Porții și Domnul moldovenesc. În lunga sa păstorie nu știm să fi făcut ceva deosebit pentru școală [72], sau pentru literatura ecleziastică, pe cari el se cădea s-o patroneze. Supt el nu s-au tipărit, pe cît știm, mai nimic în această perioadă, afară de *Catavasierul* din 1778 [73], *Psaltirea* ieșită din

---

[69] Pentru predecesorii psaltului Macarie, în metoda veche și cea nouă a cîntului bisericesc, v. Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 362. Cf. „Bis. ort.", XVI, p. 111—2, 808 și urm., 815—6.

[70] Pentru tipăriturile religioase muntene, v. și *Istoria* lui Clain, în „Instr. Publică", II. Multe știri despre viața în mănăstirile și rezidențele din principate le avem de la un călugăr pămîntean, din familia acelui sfînt românesc din secolul al XVIII-lea cari a fost cuviosul Antonie din Râmnic. Chiriac Râmniceanu s-a născut în orașul de la cari-și ia numele, pe la 1787. Era dintr-un neam de boieri mai mici și aflăm de la dînsul că fratele i-a fost al doilea vistier.

Cea dintîi învățătură a primit-o în mănăstirea Bistriței, unde slujea la „slujba stranei", de la „paraectisiarhul, îngrijitorul bisericii și aprinzătorul de candele". De aici trecu, pentru carte, la mitropolia din București. Îl aflăm apoi la Cernica, unde era egumen un paisian, Gheorghe, la Tismana, unde ajunse diacon. În 1816 merse să se împărtășească de lumina din mănăstirea Neamțului, în cari duceau o harnică viață nouă o mie cinci sute de călugări. Înainte și după aceasta, făcu drumul folositor pentru suflet al Atosului. În ce a scris ne vorbește de cele văzute pe cale, de „mosafiri evropeni, îmbrăcați nemțăște, cu sabia atîrnată", de „copaci ciudați", „păsări schimbate", de „minunata mare, ca o masă vînătă, arătînd fața ca a aerului albastră, și mare foarte". A fost cîndva și la Brașov. După ce trecu vremea învățăturilor și a călătoriilor, el se retrase în singurătatea mănăstirii vechi a Călniului, unde ajunse egumen. Și aici și-a scris amintirile, un amestec de legende de sfinți, de pomelnice, de povestiri istorice, în formă de memorii fără pretenție, fără plan și mai mult fără formă. Lucrările lui Chiriac s-au tipărit în „Bis. ort.", XIII și XIV. Știri despre el pe p. 25 și urm., 88—9, 91, 165, 173, 217—8, 221 și urm., 289, 293, 361, 365, 372, 375—7. Cf. „Bis. ort.", XII, p. 603 și urm. 782 și urm.

[71] v. Wolf, I, p. 144.

[72] Dar cumpără un loc pentru școala din Iași și oferi în două rînduri altul de la mitropolie; „Uricariul", III, p. 13 și urm.

[73] „Buciumul român", II, p. 47—8.

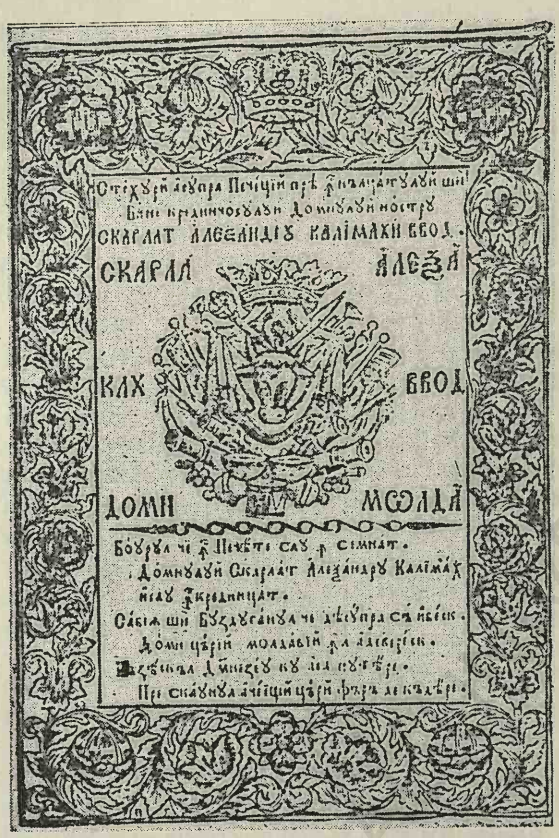

LITURGHIER, IAŞI, 1818

tipografia Strilbiţchi la 1782, *Prăvilioara* din 1784, instrucţii pentru preoţi[74], cari se tipărise peste Milcov la 1781, şi *Euchologiul* din 1785.

După moartea lui Gavril ocupă tronul metropolitan Leon Gheuca, fost episcop de Roman. Despre acesta ne spune multe lucruri bune Dositeiu Obradovici, vestitul scriitor sîrb, cari făcu cunoştinţă cu dînsul, la Focşani, pe cînd acesta era episcop, şi deveni în curînd prietenul lui. Cînd Dositeiu, cari dădu lecţii şi unor nepoţi ai mitropolitului Gavril, ajunse la Lipsca, el îşi aducea aminte cu plăcere de moldoveni: „Nu pot trece aici supt tăcere îngrijirea cea mare ce o au boierii din Moldova pentru educaţia şi învăţătura copiilor lor. Nu este acum tînăr în Iaşi, cari să nu ştie, afară de limba sa, elineşte şi franţuzeşte; mulţi ştiu latineşte şi italieneşte", scrie el unui oarecare Haralambie, la 13 april 1783. Dar mai ales nu poate uita „rîvna către învăţătură şi iubirea de patrie" a vlădicăi Leon. „El, fiind episcop, a învăţat limba franceză, a adunat cu cheltuială

[74] Buciumul român", I. p. 382. Cf. „Rev. teol.", IV, p. 142.

mare o bibliotecă foarte aleasă, a dat să se tălmăcească pe limba sa feluri te cărți, și acum și-a pus de gînd a tipări cu banii săi *Teatrul politic* al lui Oxenstierna și *Telemac* și a le dărui compatrioților săi [75]". În 1784, Dositeiu traducea însuși o predică a lui Zolikofer și, tipărind-o, o închina lui Leon, a cărui laudă foarte călduroasă se întîmpină în Precuvîntare: „În tot timpul vieții mele, nu am cunoscut un om cari să poftească mai mult luminarea minților și a sufletelor omenești decît Preasfinția Ta." Îl numea „prietenul său cel mai bun și mai venerat" și-l asigura la sfîrșit că nu-l va uita niciodată: „Sufletul meu pănă cînd va fi viu, te va pomeni și te va iubi" [76].

Pe timpul cît fu mitropolit însă, în acel scurt timp, Leon nu se însemnă prin tipărituri. Doar în 1785 apare la Iași *Alfavita sufletească*, iar în 1786 publică un *Octoih* rusul Mihail Strilbițchi sau Strilbeațchi, econom, și fiul său, Policarp, tipografi. *Psaltirea* din 1790 [77], ca și *Învățătura creștinească* din același an, închinată quasi-Măriei Sale Potemkin, quasi-soțul Ecaterinei [78], și *Ermologiul* din 1792 și *Catavasierul* apar sub Ambrosie, locotenentul de Scaun pus de ruși, și se tipăresc, nu în tipografia părăsită a mitropoliei, ci în aceea a clericului rus Mihail Strilbițchi, devenit protoiereu, credem pentru meritele sale tipografice numai.

Altfel fu însă atunci cînd biserica moldovenească dobîndi iarăși un păstor vrednic în persoana blîndului și activului mitropolit Iacov al II-lea. Era din Ardeal, născut la 1748, din părinți săraci, pe cari-i plăcea să-i pomenească. Cum se obișnuia pe atunci, el veni ca flăcăiandru, la vîrsta de doisprezece ani, pentru a sluji la vreo mănăstire din Moldova și a se procopsi cu învățătura și cu vreo sarcină bisericească. Un călugăr îl luă pe lîngă dînsul și-l învață a ceti și a scrie. Restul — căci știa grecește și franțuzește și citează pe Montesquieu — îl învață el singur, cine știe în ce împrejurări. Călugărul său trebuie să fi fost de la Neamț, căci aici îmbrăcă și el rasa la 1765.

Se pare că atunci mănăstirile noastre adăposteau buni și harnici gospodari, ceea ce explică prosperitatea lor. Dintre cei cinci sute de frați, ardeleanul însă se arătă cel mai bun „econom". Lucrul venind la cunoștința mitropolitului Gavril, acesta chemă pe monah la Iași, și, făcîndu-l protosinghelul său, îi dădu administrația veniturilor mitropoliei. Se arătă și aici „unul dintre cei dintîi administratori de moșii" ai principatului [79]. Aceasta se întîmpla la sfîrșitul războiului, la deschiderea erei nouă, în 1774.

Opt ani după aceasta murea Inochentie de Huși, episcopul cari fusese la Petersburg, împreună cu Vartolomeiu Măzăreanul, pentru a se închina împărătesei liberatoare. Am văzut altă dată că Inochentie ținu cu acest

---

[75] Traducerea s-a și făcut, ca și o alta, comandată de Leon, a lui Heliodor; v. capitolul despre literatura beletristică.

[76] Russu, *Țichindeal*, p. XVI—VII, XIX—XXI.

[77] Cf. Uricariul, XXIV, p. 395; ediție din 1796, la Movilău, Cf. Urechia, *Ist. Rom.* I, p. 825.

[78] E o traducere din rușește, după o lucrare a lui Platon, mitropolitul Moscovei.

[79] v. Wolf, I, p. 61: „Einer der ersten Oekonomen, und besonders in diesem Zweige (die Bienenzucht) der Landwirthschaft sehr thätiger Mann".

prilej un frumos discurs, dar, îl va fi făcut sau ba el singur, va fi fost un prelat elocvent, cum era contemporanul său Chesarie de Râmnic sau nu, el era un rău administrator, cari se gîndea numai la pungile ce punea deoparte, aşa, pentru plăcere. La episcopia din Huşi domnea în 1784 ruina, părăsirea şi mizeria.

Iacob protosinghelul fu ales, la 18 decembrie 1782 [80], pentru a înlocui pe Inochentie, şi el schimbă cu desăvîrşire înfăţişarea acestui colţ de barbarie orientală ; episcopia de Huşi, cu pămînturile şi clădirile sale, deveni „o grădină a Moldovii" ; el săpă fîntîni, introduse irigaţii, cu gîndul poate să-şi mîntuie zilele în înfloritorul adăpost de seninătate monacală pe cari-l crease prin munca sa.

Un nou război izbucni în curînd şi, contra tradiţiilor clerului moldovean şi elementului ortodox în genere, Iacov Stamati crezu că e de datoria lui să rămînă credincios stăpînului pe cari i-l dăduse Dumnezeu. Nemţii îl arestară, ca spion al turcilor, şi-l luară cu dînşii la Hotin. Dar Iacov se îndreptăţi lesne, căpătă voie să se întoarcă înapoi şi nu se sfii a răscumpăra prinşii turci căzuţi în mîna creştinilor.

Sultanul îi mulţămi pentru aceasta printr-un firman şi, cînd Alexandru Moruzi, noul Domn după încheierea păcii din 1792, arestă pe „bunul şi învăţatul" mitropolit Gavril Grecul, pus de ruşi în locul lui Leon, şi-l trimise la Constantinopol, Scaunul arhiepiscopal al Moldovei se dădu lui Iacov, credinciosul şi răscumpărătorul de oameni împărăteşti. Atunci, în 1792, începu păstoria lui Iacov al II-lea, păstorie pe cari el n-o ceruse, căci regreta totdeauna dulcea sa linişte călugărească din Huşi.

Dar sarcina ce i se dăduse n-o putea respinge, şi trebuia s-o îndeplinească în toată cinstea şi cu toată dragostea. Făcu şi aici gospodărie : mitropolia arsese supt Alexandru Mavrocordat, penultimul din domnii înainte de ocupaţie ; el o refăcu „strălucit" în 1797, clădind de iznoavă, de piatră, bolţile pentru negustorii din jurul curţii, bolţi al căror product servea la întreţinerea mitropoliei ; aşează acolo o „nouă spiţerie". Casa de locuinţă a mitropolitului, cari cuprindea, într-un singur cat, un mic număr de odăi, fu restaurată tot atunci, ca şi tipografia, cari era „singura în toată ţara" [81]. Mai clădi o „frumoasă şi solidă locuinţă" [82] vlădicească la mănăstirea Neamţului ; drese biserica zisă a Calicilor din Iaşi, la 1799. Apoi răspîndi în tăcerea adevăratului făcător de bine mile pe cari nu i le cerea nimeni : înzestră fete, plăti birul pentru preoţi săraci, cari încremeneau de uimire şi lăcrimau de recunoştinţă.

În 1796, vodă avea nevoie de bani, şi era un călugăr ambiţios cari oferea 8 000 de galbeni pentru cîrja lui Iacov, dar acesta arătă firmanul împără-

---

[80] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 36—8.

[81] „Welche die einzige im ganzen Lande ist" ; Wolf, I, p. 250.

[82] Materialul pentru biografia lui Iacov Stamati se cuprinde în cartea lui Wolf., I, p. 61, 143, 145—6, 250, 276 şi urm. ; II, p. 209. nota o. Cf. *Viaţa şi activitatea Mitropolitului Moldovei şi Sucevei Iacob II Stamate*, de Michail I. Michaileanu; teză la Facultatea de teologie din Bucureşti, 1895, în 8°. Se reproduce aici chipul mitropolitului cuprins în opera lui Wolf.

tesc pentru prinşii răscumpăraţi. În acelaşi an rău, la 27 martie, un nebun dădu cu cuţitul în acest bătrîn milostiv, care n-avea duşmani ; Wolf şi chirurgul italian Meucci îl scăpară. Iacov trăi, răspîndind în jurul său lumină şi fapte bune, pînă în martie 1803, cînd muri de pleurezie, în noaptea de 21 spre 22 ale lunii, lăsînd o datorie de trei sute de pungi şi păreri de rău la toţi oamenii de bine care-l cunoscuseră.

Dacă e de crezut Wolf, Iacov ar fi spus cîndva, de faţă cu medicul sas, unor tineri boieri moldoveni : „Fiilor ! De ce să fim aşa de fudui ? Doar ne coborîm numai din hoţii şi sclavii pe care Traian ca prinşi i-a adus din împărăţie şi-i împărţi pe aici“ [83]. Aceasta ar arăta că mitropolitul cetise pe Simion Dascălul, că nu dăduse cu ochii de lucrările lui Miron Costin şi ale lui Nicolae, fiul acestuia că habar n-avea de ce scriau şi spuneau fraţii săi ardelenii de vreo douăzeci de ani încoace, că era un spirit destul de slab pentru a admite fabulele cele mai zadarnice.

Dar nu ca un spirit slab ne apare el din însemnatul său raport asupra şcolilor din Moldova pe cari Domnul îl însărcinase să le cerceteze [84]. În acest lung document de cultură găsim ideile cele mai sănătoase [85]. Iacov critică obiceiul dascălilor timpului de a porni de la lucruri pe cari şcolarii nu le cunosc şi recomandă a merge de la cunoscut la necunoscut, „iar nu, cu întunecare, din cele neştiute la cele neştiute, după cum pînă acum în şcoalele noastre se învaţă, cu numiri şi cu canoane, şi cu mulţime de cuvinte, însărcinînd mintea ucenicilor şi poruncindu-le acele numai date lor să cetească şi ca papagalii să le înveţe de rost, nemică cu totul ştiind sau înţelegînd din cele ce învaţă“. De aici rezultă că şcolarii îmbătrînesc la gramatică, pe cînd în Europa, prin sistemele şi ideile căreia îşi îndreaptă privirile mitropolitul, elevii ajung a înţelege în cinci ani „pe cei mai adînci singrafi“. Dascălii ar trebui să-şi aplece spritul pînă la nivelul şcolarilor, şoptindu-le astfel cu iubire învăţătura : „pogorîndu-se oareş-ce dascalii şi făcîndu-se şi ei ca dînşii începători“. El şi recomanda un program, cari ar sta în a se începe cu gramatica, urmînd apoi, pentru interpretare, autori mai lesnicioşi, ca Esop, Lucian, ca *Dialogul morţilor*, Polien. Vorba dascălului să pornească din cugetul său, iar nu din carte, pe cari însuşi o are sub ochi : „cărţile, ce rău şi fără cale“ — de ce ? — „se numesc tomuri a Enchiclopediei, nici să razămă spre trătajii lui, şi cari n-a dispărut nici pînă astăzi !“

La tradus să se lase litera şi să se urmărească, nu nonsensul — ca de obicei —, ci sensul, ceea ce pare mai natural : „nu din lexis în lexis, după vechiul obicei, ce după noimă“. Comentariile inutile, tragerile de mînecă enervante asupra frumuseţilor textului, cari se înţeleg de sine sau nu se înţeleg de loc, trebuie lăsate la o parte, şi e bine a se da timp elevului să mediteze asupra înţelesului şi să-l spuie a doua zi, cu mintea odihnită.

---

[83] I, p. 178, nota 2.

[84] Publicat în „Uricariul“, III, p. 18 şi urm.

[85] Nu credem ca ele să pornească de la cei ce semnează, împreună cu mitropolitul, în josul actului : Depasta vel logofăt, Scarlat (Ghica) — totuşi un boier învăţat, şi cu vistiernicul de atunci.

Acest călugăr e pentru cît mai întinsul studiu al „epistimurilor", al științelor în „Academia" domnească. „O Academie fără epistimuri este o casă fără ferești". Întîi, matematicile, „o dumnezeiască învățătură", cari se pot preda în limba elinească, limba naturală a științelor, precum ar fi recunoscut-o — aceasta face parte probabil din amintirile din Universitate ale lui Scarlat Sturdza — și un profesor din „Ghetinga". În lipsa unui „dascăl de epistimuri elin", se poate lua însă și un „filozof de altă limbă", „paradosind pe limba franțuzască", acum deci înțeleasă pentru toți elevii școlii, cei mai mulți *băieți de familie* [86].

Nu mai puțin necesar e studiul geometriei, cari poate folosi mai ales în veșnicile procese de hotare, așa de numeroase în Moldova, încît, dacă Egiptenii n-ar fi descoperit această știință, trebuiau s-o născocească „dachii". Deci e de nevoie neapărată „un hotarnic după meșteșug, și aceasta este dascălul de gheometrie cea de practică, pre carele franțuzii îl numesc inginer și carele trebuie negreșit să se așăze în Academie, paradosind epistimiea aceasta în limba franțuzască, pînă cînd cei ce vor învăța-o să o ia pe limba lor".

În sfîrșit, admiratorul limbii grecești nu uită a sfătui și aducerea unui profesor pentru latinește, pentru ca elevii să poată înțelege „pravilele", cari sînt scrise în această limbă, multe din ele, sau traduse din ea. „Și mai vîrtos și spre înțelegirea Sfintei Scripturi și a Bibliei, *și încă și spre îndreptarea și împodobirea limbii moldovinești!*" Sînt multe idei ingenioase, multe cugetări drepte și adînci în acest raport cari se reazemă pe „Chicheron", pe Platon, pe „adîncul Monteschiu" și pe cel mai mare din autorii tuturor timpurilor, Bunul Simț [87] !

Supt Iacov se imprimară la tipografia metropolitană, reorganizată de dînsul, pe lîngă unele acte oficiale [88], o *Liturghie*, în 1794, o *Psaltire*, în 1802, *Înfruntarea Jidovilor* de Neofit, în 1803, și, afară de acestea, operele lui Amfilohie, episcopul de Hotin.

Acesta e unul dintre cei doi cărturari ce înconjurau pe mitropolitul Iacov. Cel dintîi era logofătul Grigoraș, cari știa foarte bine, spune Wolf,

---

[86] Cît despre „chir Ienachi", „filozoful" de pînă atunci, el să fie lăsat cu pensia sa, cu „oareșcare hrană bătrîneților", îndatorindu-l doar ca pentru acei douăzeci de lei pe lună să lucreze înainte pentru Tesaurul lui Henri Estienne, la „lecsiconul lui Ștefan, care de mult au început a-l tălmăci și a-l mai adăogi".

[87] Mai sînt lucruri interesante înăuntru : restrîngerea vacanțelor, „slobozeniilor", pentru ca ucenicii să nu uite ce au învățat — ceea ce se prea poate ; alegerea scrupuloasă a internilor bursieri, căci școala nu e făcută pentru *orice* băieți săraci, pentru unii fiind „cutia mililor gospod" ; întemeierea unei biblioteci, al cărei conservator : „epistalul și păzitoriul cărților, va avea însă și grija... curățirii ogrăzii ; depozitul legal, fie-ce negustor ce aduce cărți trebuind să dea un exemplar „Academiei", de la cari ar primi jumătate din preț numai dacă opera ar costa prea mult.

[88] „Buciumul român", I, p. 569. O circulară a patriarhului de Ierusalim se imprimă la 1781 ; Wolf, I, p. 159, nota 2. O chitanță tipărită de bir : „orînduitul haraci pe șase luni, parale cincizeci și cinci", de la Manuil Ruset, ca Domn muntean, formează doc. VI/54 din Bibl. Ac. Rom. Asemenea țidule se tipăreau și supt Hangerli și supt unii Domni moldoveni.

slavonește și grecește și ajuta pe acesta să caute lista mitropoliților moldoveni [89].

Cît despre Amfilohie, el era succesorul lui Daniil, cari se intitula în 1761 „mitropolit de Brăila, Tomarova și Hotin", dar succesor numai pentru Hotin [90]. Cînd turcii își recăpătară însă vechea situație teritorială, dioceza raielelor fu restabilită în vechea ei cuprindere, și Amfilohie rămase un titular, cari pentru a trăi fu silit să primească egumenia „mănăstirii Zagavia" lîngă Hîrălu, unde trăi de acum înainte. Atîta știm despre el, și că a fost unul din prelații cari *ipopsifiară* pe Iacov Stamati ca episcop de Huși [91].

De Amfilohie s-au tipărit în 1795, în Tipografia metropolitană din Iași, trei traduceri.

Una e o carte religioasă, *Gramatica teologhicească*, pe cari o închină lui Iacov „smeritul între archierei Amfilohie Hotiniul". E compusă cu întrebări și răspunsuri, și Amfilohie ne spune că „s-a îndemnat a o scoate pe limba noastră moldovenească pentru învățătura pravoslavnicii credință".

Același tipograf, Gherasim ierodiaconul, și Pavel Petrovici, tovarășul lui, mîntuiau de imprimat, la 11 decembrie din același an, o altă *tîlcuire* — mărturisită —, *Elementele aritmetice arătate fireșt*i. Cartea era poate destinată ucenicilor Academiei și Amfilohie o preceda de o prefață, în cari arăta folosul studiului aritmeticei.

Cea mai însemnată însă dintre lucrările lui Amfilohie de Hotin e *Geografia*, apărută cu puțin timp înainte, în cursul aceluiași an 1795, la 22 august [92]. E o traducere, prin italienește, a manualului francez al lui Bouffier, cum se spune chiar în titlu : „De obște gheografie pe limba moldoveniască, scoasă din gheografia lui Bufieru". Amfilohie lasă la o parte ceea ce privește „sfera cerească", schimbă ordinea capitolelor, începînd cu Turcia, adaugă o listă de nume antice prefăcute în moderne, o tabelă a produselor străine ce vin „pe la noi din țări streine", o „arătare pentru numărul arăpesc, cari să politicește acum, împreună cu numărul moldovenesc", și un catalog, cu durata stăpînirii și data, al Domnilor Moldovei, catalog pe cari mitropolitul Iacov îl reproduse și în *Psaltirea* sa. În fine, prea puțin curagios pentru a spune de la dînsul ceva despre Moldova, episcopul de Hotin reproduce o descriere a Iașilor după „gheografia alcătuită în orașul Tîrnovii (Tyrnau) dinu Ungarie la anul 1704, de Frantescu Șmidegu gheografu", operă pe care nici Wolf nu putu s-o descopere. În prefață, vlădica arăta foloasele noii metode în studiul geografiei, cari pune o expunere științifică

---

[89] Wolf, I, p. 140—1 ; II, p. VI, 19 nota m. Cf. scrisoarea lui Wolf către Sulzer, în lucrarea acestui din urmă, III, p. 504, nota.

[90] Pentru Daniil, v. „Arch. soc. șt. și lit." din Iași, III, p. 427—8. El vorbește de „mitropolia noastră ot Focșani", ceea ce n-are sens.

[91] De la notița lui Hasdeu, în *Lumina*, p. 58—9, nota, nu s-a adaos nimic însemnat la biografia enigmaticului Prelat. Cf. Papadopol-Calimah, în „Rev. p. ist. arch. și filologie", V., p. 319 și urm.

[92] Tipografii mitropoliei sînt tot cei de mai sus.

și logică în locul „sărmanelor vierșuri de poeticie“ de odinioară, „cari, în locu de a avea tinerii agiutoriu și folos, ei se însărcina de o greutate“. El amintește și principiul, enunțat în raportul mitropolitului, „că întru toate învățăturile întîi se învață ce este mai ușor, apoi se sue la cele mai grele“. Desigur că și *Geografia* era făcută pentru școala superioară din Iași și că a fost cerută, împreună cu celelalte prelucrări și traduceri, de mitropolitul însuși, cari-și propusese a reforma învățăturile și a introduce un studiu serios al „epistimiilor“ neglijate de rutina învățămîntului pur literar al grecilor. [93]

Pe cînd Iacov Stamati făcea din mitropolia Iașilor un centru de cultură, un alt focar de lumină se aprindea în mănăstirea veche și glorioasă a Neamțului. Un propagator de activitate literară, un apostul al muncii cu mintea, ne sosea din Rusia, de unde veneau obișnuit astfel de oaspeți, cu altfel de scopuri. Acest rar și binefăcător oaspe se chema călugărul Paisie Veliciovschi.

Paisie Veliciovschi sau Velitcovschi [94] era un malorus, născut la Pultava, unde era pe atunci mitropolit poate vestitul cărturar grec Evghenie Bulgaris. Tatăl său, un protopop, îl trimise la școală în Chiev. Călugărindu-se, el fu prigonit de poloni, cari umblau, ca și austriacii, după mîntuirea sufletului supușilor lor prin unirea cu biserica romană. El părăsi deci mănăstirea, în cari nu era lăsat în pace, și se întoarse în vechiul centru ortodox al Chievului, unde intră în lavra, cu viața aspră, a Pecerscăi, în cari trăia amintirea marelui mitropolit Petru Movilă. De aici, crezînd că simte în el o chemare deosebită, îndemnat de zelul său pentru lățirea și purificarea „pravoslaviei“ în țările amenințate de pervertire sau cuprinse de barbarie, el trecu în Moldova, iar din această țară, socotind că n-a venit vremea de a-și începe opera, în Țara Românească.

Aici găsi, la Poiana Mărului, „unde iaste obște de ruși minunată“, un cunoscut, un tovarăș de idei și un tovarăș de muncă [95]. Era Vasile și el un slovean și un predicator al culturii și reformei bisericești ; „cel mai mic între schimonachi Vasilie, starețul Poenii Mărului, din țara Ungrovlachiei“,

---

[93] v. semnătura lui Amfilohie în „Uricariul“, culegere de iscălituri, planșe nr. 14. Pentru acest prelat, v. și Wolf, I, p. 162. Acesta făcu *Geografiei* și o recenzie în *Siebenbürgische Quartalschrift*, V, caiet 4, Cf. *Beschreibung*, I, p. 248, nota *, Cf. și *ibid.*, p. 6. *Geografia* a fost cunoscută și lui Pumnul. V. Cipariu, *Archivu*, p. 637. Locul luat din Schmidegg s-a reprodus în „Buciumul român“, I, p. 113—5, și în *Cartea de cetire* cu litere cirilice a lui Lambrior. Pentru originalul românesc al „palmei domnești“, de cari vorbește în *Aritmetică*, v. Hasdeu, în „Lumina“, III, p. 158. Hasdeu îi atribuia și o lucrare λόγοι καί ἔργα, o cronică moldovenească scrisă în grecește și cari s-ar fi aflat cîndva în manuscript la protopopul Hotinului. Nu se potrivește însă data, cari ar fi puțin după 1750. Cf. darea de samă a lui Wolf despre *Geografie* în *Siebenb. Quartalschrift ;* v. p. 386 și urm. Se trăsese o mie de exemplare, împărțite de mitropolit mai mult școlilor *(ibid.)*.

[94] El semnează Veliciovschi ; v. „Uricariul“, IX, facsimilele, nr. 19. Un ucenic al său îi zice însă Velitcovschi, în prefața la *Adunarea cuvintelor celor pentru ascultare* din 1817.

[95] Pînă aici lămuririle sînt toate din Prefața citată. Cf. „Bis. ort.“, XII, p. 535.

DESEN DIN *APOSTOL* 1794

cari primi de la patriarhul Silvestru al Antiochiei, „înaintea prea-luminatei feaţii Măriei Sale Io Constantin Nicolae, Domnul Ungrovlachiei, — carele au fost în oraşul Bucureştilor — la anul 1749", ordinul de a „grăi şi a scrie împotriva ...celor ce învaţă ca să mănînce carne călugării." Înfierbîntîndu-se pe această chestie de alimentaţie monahală, Vasile scrise deci *Întrebătoarele răspunsuri, adunate din Sfinţita Scriptură,* cari se tipăriră apoi la Neamţ în 1816.

Aici stătu Paisie supt egumenia lui Vasile mai mult de trei ani de zile, învăţînd româneşte. Se duse pe urmă la Atos, unde intră în mănăstirea

Pantocartorului, împărţindu-şi timpul între săparea lingurilor şi predică. Ascultîndu-i cuvîntările româneşti, opt ucenici se adunară în jurul lui. Un al noulea fu călugărul Macarie din Bucureşti, cari a fost pentru Paisie dascălul de greceşte : e fără îndoială acel Macarie ieromonahul, fost arhimandrit de Bistriţa, cari a făcut gramatica şi dicţionarul ce am semnalat mai sus şi de la cari mai avem o traducere a lui Teodoret (1787), o viaţă a Sf. Ioan Damaschin şi o Bucoavnă [96].

Sfătuit de patriarhul Serafim, Paisie, cari devenise un personaj însemnat, întemeie schitul Sf. Ilie, la cari se adunară şi sloveni, aşa încît predica trebui să se facă de aici înainte în două limbi. Crescînd numărul ucenicilor pînă la patruzeci, Paisie căpătă pentru „soborul" său mănăstirea Simopetra, dar, supărat în acest nou adăpost de creditorii turci ai lavrei, el o ocupă numai trei luni.

După aceasta se sui pe două corăbii cu ascultătorii săi şi, prin Constantinopol, ajunse la Galaţi. Se aşeză întîi la schitul Vărzăreşti, unde-şi lăsă călugării. Întovărăşit numai de doi dintre dînşii merse la Bucureşti, unde se înfăţişă înaintea sfîntului mitropolit Grigore. Îi ceru o mănăstire, în cari să puie în practică *regula* sa călugărească reformată.

Necăpătînd-o, se întoarse în Moldova şi făcu aceeaşi cerere mitropolitului din Iaşi, Gavril Calimah. Acesta-l ascultă mai bucuros şi-i dădu pe samă Dragomirna. Aici se aşeză în septembrie 1763, cu şaizeci şi patru de fraţi, cari primiseră „rînduiala soborului celui paisicesc", alcătuită încă de la 23 aprilie precedent [97].

La Dragomirna stătu Paisie mai mult de zece ani de zile, îmbunătăţind moravurile călugărilor, făcîndu-i să trăiască o viaţă curată, învăţîndu-i să copieze, să traducă, să prelucreze cărţile bisericeşti, de cari se simţea nevoie în Moldova. Văzînd, scrie unul dintre elevii săi, Ştefan ierodiaconul, „pre blagocestivul neamul acesta românesc lipsit de cuvîntul lui Dumnezeu şi de învăţăturile Sfinţilor Părinţi şi dascăli ai bisericii noastre" [98], el începu însuşi să transcrie, în frumoasa sa scrisoare citeaţă [99], comentarii şi cărţi de lămurire a dogmei. El însuşi tălmăcea asemenea scrieri din slavoneşte, cu „slovenii" săi, pe cînd acei ce ştiau greceşte prefăceau din această limbă în româneşte, începîndu-se astfel aici, ca şi în Ţara Românească, supt prelaţii ieşiţi din şcoala de mănăstire de la Rîmnic, opera grea de a traduce din nou, după originalele elineşti, opere cari fusese tălmăcite întîi după tălmăciri slavone.

În Dragomirna, cu toate că viaţa nu era o petrecere ori o trîndăvie cucernică, numărul călugărilor se ridica pînă la 350.

---

[96] v. mai sus, „Bis. ort.", XII, p. 673 şi urm. ; XVIII, p. 298 şi urm., 303 şi urm. 695 şi urm.

[97] Bibl. Ac. Rom., ms. 704 ; codex miscelaneu din Neamţ. Cf. prefaţa citată şi actul de la Mihai Sturdza, în „Uricariul", IX, p. 179 şi urm.

[98] Prefaţa lui *Mineiul* pe septembrie.

[99] Ar fi bine a se forma o listă a copiilor lui Paisie, ce se păstrează încă în biblioteca mănăstirii Neamţului.

Aici credea Paisie că-şi va săvîrşi laborioasa viaţă, cînd interveni ocuparea Bucovinei de Nemţi, de duşmanii „pravoslaviei", de acei ce adusese la lumină şi patronase Unirea. Paisie îşi făcu cruce înaintea reprezentanţilor lui Belzebut şi, fără să se uite în urmă, alergă la Iaşi să-şi ceară alt adăpost. Grigore-vodă Ghica-i dădu atunci mănăstirea Secul, unde se refugie cu ai săi la 14 octombrie 1775. Aici petrecu el trei ani şi nouă luni, pînă cînd călugării lui, nemaiputînd să încapă în această mănăstire de mîna a doua, urmaşul lui Ghica, Costache Moruzi, adaose la darul vechi pe acel nou al Neamţului. Aici se strămută egumenul, generalul copiştilor şi traducătorilor, *izvoditorilor* şi *tîlcuitorilor* adică, la 14 august 1779 [100].

Cincisprezece ani „deplin" lucră el aici pentru binele sufletesc al fraţilor şi al mirenilor din lume, închis „ca într-un mormînt în chilia sa". Gîndul îi era numai la Dumnezeu, pe cari-l servea în lumea cugetului, şi la opera pe cari o îndeplinea pentru mărirea lui. Muri la 15 noiembrie 1794, după ce fusese făcut arhimandrit în timpul războiului, de mitropolitul Ambrosie, venit numai pentru aceasta la Neamţ [101], lăsînd după dînsul destui cari să-i urmeze sfaturile şi exemplul mai bun decît dînsele. Iar, ca lucrare originală, îi rămînea pe urmă *Adunarea cuvintelor pentru ascultare :* corespondenţa cu ruşii săi de la Pultava, cu ucenicii, cari apăru la Neamţ în 1817 [102].

Între ucenicii săi se numără „malorosienii", cari-i succedară în egumenie : Sofronie, „om cu bună priinţă" [103], Dorotei, pe cari-l trimisese, pentru a învăţa greceşte, la şcoala domnească din Bucureşti [104] şi pe cari, la întors, îl „botezase de iznoavă" stareţul Sofronie, al cărui elev se numea [105] ; bătrînul Dosoftei, „un cuvios părinte minunat şi bun, blînd, neavînd nici un cusur la cele duhovniceşti, dar la ceale dinafară cu totul slab şi nevrednic, că nici a merge, nici a grăi mai nu putea [106]", Ioan, cari întrecu pe cei de înaintea lui „cu pompa cea dinafară, iară nu cu cea duhovnicească", slujind „cu mitră şi cu bederniţă [107]". Abia după moartea lui Ioan primi sarcina de egumen un român, dintre acei cari nu întovărăşise poate pe fondatorul regulii în pelerinajele sale, Silvestru, „născut în stăpînirea ţării ungureşti", om „credincios, cuvios, duhovnicesc şi ştiut de toţi, următoriu al Sfinţilor Părinţi," un sîrguitor auxiliar al mitropolitului

---

[100] Încă la 21 iulie 1775 el scria din Dragomirna unor ucenici *Adunarea* citată. După documentul de la Mihai Sturdza — la Neamţ ar fi dat o nouă regulă.

[101] După ms. din Neamţ — noi urmăm prefaţa la *Adunare* — el, deşi stătu numai cincisprezece ani la Neamţ, ar fi murit la 16 mai 1805.

[102] Cu chipul lui Paisie, foarte rău făcut.

[103] Administrează opt ani şi jumătate, deci pînă la 1803.

[104] V. scrisoarea către el şi Gheorghe, în „Adunare".

[105] Administrează doi ani şi nouă luni, deci pînă în 1806.

[106] Îl constatăm în tipăriturile din Neamţ la 1807 şi 1808. Se retrase după doi ani şi şapte luni, deci în 1809.

[107] E pomenit în cărţi la 1811 încă. Moare în 1812.

Veniamin în răspîndirea prin tipărituri a culturii religioase în Moldova [108]. Şi Ilarie, al doilea „drept moldovean" în fruntea mănăstirii, „om împodobit cu multe fapte bune [109]", era un elev al lui Paisie [110].

Dar aceia dintre elevii lui Paisie cari se consacră ocupaţiilor literare sînt alţii. Afară de Macarie, cari nu lucră în Moldova [111], avea pe Gherontie, român, cari întovărăşi pe „sloveanul" Dorotei la Bucureşti, unde urmă la şcoala domnească. E cel mai harnic dintre toţi membrii şcolii lui Paisie, acel de la cari au rămas cele mai multe traduceri şi tipăriturile cele mai multe. Cu aceste lucruri se ocupă el exclusiv pînă la moarte, întîmplată înainte de 1814, „în sfînta monastire a Sfinţilor Anarguri, cea de lîngă Filipupolis, cînd să întorcea de la Sfîntul Munte", fiind rănit de hoţi în cale [112].

Apoi: Ştefan ierodiaconul, „cam de limbă slovenească", mort înainte de 1807, cînd apăru *Mineiul* de septembrie, la cari lucrase, „dascalul şi schimonachul" Isaac, acesta cunoscător de greceşte, om erudit, cari a *diortosit Chiracodriomul* din 1811, a tradus, după multe ediţii şi manuscripte ale textului grecesc, *Cuvintele* şi *Învăţăturile* lui Efrem Sirul, Iosif ieromonahul, cari, considerîndu-se ca elev al lui Isac, îndreptă şi completă traducerea citată, îngrijindu-se şi de tipărirea ei, la Neamţ, în 1818, cu o prefaţă, în cari cita pe Nichifor Teotochi [113], pe Meletie din Arta, popularul geograf şi istoric, şi „hărţile ceale geograficeşti". Poate şi monahii Statonic şi Antonie, cari scriseră în 1819 prefaţa la *Cartea folositoare de suflet*, tipărită la mitropolia din Iaşi, trebuie să se numere printre elevii lui Paisie reformatorul. Să menţionăm, în sfîrşit, pe „Rafail smeritul monah din sfînta mănăstire a Neamţului", de cari apăru la Braşov în 1812 *Uşa pocăinţii* [114].

Cum am spus însă, cel mai însemnat reprezentant al şcolii a fost românul Gherontie, din Moldova, cari-şi asocie de timpuriu, în toate lucrările sale, pe munteanul, bucureşteanul Grigore. Acesta fu adus de Gherontie la Neamţ, cînd părăsi şcoala domnească de la Sf. Sava, unde am văzut că

---

[108] V. izvoarele citate.

[109] Prefaţa la *Efrem Sirul* din 1818.

[110] Pe vremea lui a scris ms. miscelaneu citat tipicariul mănăstirii, monahul Vitalie. În el dă, afară de notiţele pentru istoria mănăstirii, însemnări cronologice, opere de pietate, testamentul său, datat din 1812, versuri. În el se spune că Silvestru a administrat cinci ani şi trei luni. Pe Ilarie îl aflăm în cărţi la 1818 şi 1821. La 1826 era Dometian.

[111] E citat cel dintîi în Prefaţa *Adunării*.

[112] Prefaţa lui Iosif de Argeş la Ἐπιτομή τῶν θείων δογμάτων. I se zice „răposat" în prefaţa Kekragariului din 1814. Cf. „Bis. ort"., XII, p. 532.

[113] Era din Corfu şi a fost mitropolit de Cazan, atacînd Unirea într-o lucrare din 1775, cari a fost tradusă în româneşte; v. Erbiceanu, prefaţa la ediţia *Procanonului* lui Petru Maior, p. XVI şi urm.

[114] Popp, p. 16.

fusese trimis de Paisie. Grigore stătu alături de învățătorul său și în ultima călătorie a lui Gherontie la Atos, călătorie din cari viitorul mitropolit al Ungrovlahiei se întoarse singur, pentru a continua fără tovarăși activitatea literară pe cari o dusese pînă aici împreună cu dascălul său. Dar în loc să rămîie mai mult timp în Moldova, „prea-cuviosul arhimandrit chir Grigorie" se stabili după 1814 în țara sa de origine, poate în București, cum se spune, la biserica Antim, poate pe lîngă Vlădica Iosif de Argeș, cari-l califică de „bărbat împodobit cu știință de ajuns și în limba elinească [115]". Însă chemarea la demnitatea metropolitană, pe cari n-o aștepta și n-o ceru, îl găsi în retragerea sa studioasă de la Căldărușani [116].

La 1794 încă, supt mitropolitul Dionisie am întîlnit o publicație muntească, *Cartea folositoare de suflet*, a cărei prefață e scrisă de Gherontie și Grigorie, traducătorii din grecește ai lucrării, pe atunci poate colegi la școala domnească bucureșteană.

Gherasim însă figurează cu celei dintîi cărți pe care o tipări mitropolitul Veniamin, în 1803 : *Întrebări și răspunsuri oarecare bogoslovești ale Sf. Atanasie*, tradusă din grecește, dar prefața o scriu nedespărțiți *Gherontie și Grigorie*. Ei scriu și Cuvîntul înainte către cetitori la traducerea din grecește a *Tîlcuirii Evangheliilor* de Teofilact, din 1805, semnîndu-le : „Gherintie și Grigorie din sfînta mănăstire Neamțuluia [117]. Ei se înseamnă ca traducători ai *Descoperirii pravoslavnicii credință* de Ion Damaschin, cari apăru în tipografia mitropoliei, la 1806, cu o prefață a tîlcuitorilor din grecește către mitropolitul Veniamin, „ctitor al limbii noastre" și întemeietorul noului seminar.

Cînd, în timpul războiului ruso-turc, Veniamin fu scos din Scaun de ruși, la 1807, cei doi colaboratori vor fi întreprins călătoria lor la Athos. Gherontie scriitorul nu pare a fi acela cari, în *Chiriacodromul* din Neamț, 1811, semnează ca tipograf [118]. Precum va fi deplîns însă plecarea bunului păstor, el ar fi salutat bucuros întoarcerea patronului său în Scaun. Dar cartea la traducerea căreia colaborase [119] și în precuvîntarea căreia se lăuda mitropolitul restabilit, *Kekragarion* al Sf. Augustin, apăru în 1814, după moartea lui, și, pomenind de stingerea „staretului" său [120], iscălea numai „cel întru ascultare împreună cu tîlmăcitoriul petrecătoriu Grigorie [121]. Tot

---

[115] Prefața la 'Επιτομή. Cf. Bis. ort". XII, p. 533.

[116] v. pentru Grigorie și G. Dem. Teodorescu, *Efr. Poteca*, iar, pentru operele lui, „Bis ort". XVII, p. 40—2, 99, 125 ; XVI, p. 816.

[117] Tipografi sînt sus-numitul Gherasim ierodiaconul și un Costachi Poniciu.

[118] „De m. : Gherontie tip :"

[119] „Tălmăcit de cuvioșii dascăli Gherontie și Grigorie."

[120] Cuvîntul e luat în sens onorific. Stareț real n-a fost Gherontie niciodată la Neamț și nu știm să fi fost aiurea.

[121] Dar trebuie să observăm că un „Gherontie tipograful" se întîmpină și aiurea : întîi la Neamț, unde tipărește *Chiriacodromiul* din 1811 și *Antifoanele* lui Nichifor Callist Xantopulo la 1817, și apoi la Iași, de unde „Gherontie ieromonach, tipograf", scrie lui Veniamin în noiembrie 1821, Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 174 și urm. Traducătorul nu trebuie confundat cu tipograful.

numai Grigore iscălea și traducerea *Antifoanelor* din 1817, în cari, atacînd tipăriturile lui Bob, „cinstitul Vlădică din Făgăraș", numea pe preoții uniți, cărora ele le erau destinate, „popii rușinii", cari „nici papistași curați sînt, nici răsăriteni nestricați [122]". Grigore a prelucrat și traducerea, începută pentru Dosoftei de Rădăuți, a *Hexameronului* lui Sf. Vasile, de Ilarion călugărul [123].

Se mai tipăresc cărți în Neamț de la 1807 înainte, cînd tipografia va fi fost organizat prin îndemnul și cu cheltuiala mitropolitului Veniamin, retras la Slatina : nici o tipăritură nu se întîlnește însă înainte de data retragerii acestui prelat la Slatina, și nici o altă influență nu putem vedea decît a sa în fundarea acestei a doua tipografii bisericești din Moldova. Iată cari sînt publicațiile ieșite pînă la 1821 de supt teascurile lui Gherontie monahul, deosebit de scriitorul ce ne-a ocupat pînă aici.

La Neamț apar șase din cele douăsprezece volume de *Vieți ale sfinților*, traduse de Ștefan ierodiaconul, și anume aici iese, la 1807, cel dintîi volum al colecției, pe septembrie, întîia lună a anului după vechiul sistem de orînduire. Un an după acest volum se tipărește la Neamț o *Psaltichie* sau *Rînduială cum se cuvine a cînta cei doisprezece Psalmi de osebi*". După ce mitropolitul se întoarse în Scaun, el mai face să se lucreze în tipografia mănăstirii *Acatistul* și *Scara prea cuviosului părintelui nostru Ioan igumenul sfintei mănăstiri a Sinaiului*, în 1814 ; în 1815 „Cel mic și cel mare îngeresc chip : la început rasoforul și la sfîrșit șase cuvinte învățătoare pentru viața monahicească", *Octoihul* din 1816, *Evanghelia* din 7329, 1820—1 [124].

E incontestabil că această școală de mănăstire, că acest atelier tipografic și acest laborator de traduceri și copieri au adus un mare folos culturii bisericești moldovene și, prin aceasta, culturii românești în genere. Dar această direcție, dacă a contribuit la răspîndirea cunoștințelor între preoți și în mase adînci ale poporului, are un defect comun cu direcția bisericească munteană din aceeași vreme. Ca și prelații stăpîniți de vechiul spirit monastic din Rîmnic, auxiliarii și urmașii lui Paisie n-au nici o înțelegere pentru alte scopuri decît acele strict religioase. Să dea multe cărți bisericești, să le dea după cele mai bune texte, să le reproducă în cea mai corectă formă românească, să facă astfel pe învățătorii sufletești ai credincioșilor și pe credincioși chiar a pricepe ce cred, să combată astfel tendințele „eretice" ale Uniților din Ardeal, să lupte contra *Volteriștilor* și *fransmasonilor*, — iată tot scopul lor. Că, între ortodoxii cei mulți la număr, ortodoxii români au firea lor deosebită, trecutul lor deosebit, că au dreptul și datoria să lupte pentru un viitor, cari să fie al lor și numai al

---

[122] Cf. Erbiceanu, în prefața *Procanonului* lui Petru Maior, p. XX.

[123] Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 300, cari citează și o altă traducere, în două volume, făcută la 1802, în Huși.

[124] Ni se mai citează ca tipărituri din Neamț un *Evanghelistariu* din 1811, *Dogmele credinții*, cari ar fi traduse, ceea ce e puțin probabil, de egumenul Silivestru, și un *Nou Testament* din 1819.

lor, de așa ceva nu se preocupă, și firește că asemenea idei nu putuse să le răspîndească malorosianul Paisie.

Unul dintre frați, tipicarul Vitalie, ține un ziar istoric, înseamnă într-o cărticică ceea ce i se pare lui mai important din cele ce vede petrecîndu-se, de cînd, în 1768, „a eșit de la casa părinților săi". Ce-l interesează pe dînsul? Moartea țarinei, cari a domnit „cu bună priință și cu folos", luptele lui Napoleon, cari e „cu totul necuviosul, pizmătărețul Bună parte", cu „Rossia cea mare, adecă Moscova, Împărăția cea creștinească, vestită de puternică și vetează", pieirea totală a aceluiași „neîndemnezăit Bună parte sau, să zicem, Rea Parte", cu „ucenicii răi a lui Volteru", „Volter cel făr de nici un Dumnezău", cari-l ajutase: cutremure, comete, accidente ale vieții în mănăstire. Și atîta tot. [125]

Nu de aici putea să vie acea lumină de cari aveam noi nevoie pentru a căpăta conștiință despre noi și a ne ridica din umilință.

Veniamin Costachi a fost adesea pomenit pînă aici, și avurăm prilej să vedem și să apreciem o bună parte din opera lui. Am spus că însemnătatea lui covîrșitoare e că a reunit cele două curente ce lucrase separat pînă atunci, ce despicase în împrejurări deosebite întunericul ce învăluia Moldova: curentul de cultură de la mitropolie și curentul de cultură de la Neamț. A lucrat pentru a se păstra neatinse amîndouă moștenirile: moștenirea lui Paisie și moștenirea lui Iacob Stamati.

A întins protecția oficială a mitropoliei asupra centrului de activitate literară din Neamț și a înconjurat persoana sa de cei mai distinși dintre ucenicii reformatorului din această mănăstire. A venit apoi o vreme cînd de la sine, prin influențe la cari se supunea oricine, fără să știe de unde au venit, cînd în această cultură bisericească, pe cari el o patrona, o ajuta și o reprezenta, nota națională a început să se facă auzită, cînd spiritul cel nou a pătruns biruitor și aicea, acel spirit nou pe cari-l predicase totuși întîia oară „ereticii" de peste munți.

Cine era acest contemporan al lui Dionisie Lupu, pe cari-l întrecea cu mult, fiindu-i însă asemenea, îl întrecea prin cultură, prin strălucirea naș-terii, prin influență și-l covîrși prin norocul unei lungi administrații ca mitropolit?

Costăcheștii încep a juca un rol în Moldova, un rol pe cari nu o dată l-am atins în capitolele despre cronici, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Gavriliță Costache și fiii săi sînt pomeniți pe fiecare pagină a cronicilor moldovenești din acest timp. Lupu Costachi și fiul acestuia, cu cari purtă proces Neculce, sînt pentru noi, nu numai nume auzite, prinse în treacăt, ci figuri cunoscute. Dar pe urmă, de la acest fiu încoace, familia, cari fusese una din cele mai neastîmpărate, mai gata la „năpăști" și la „voroave proaste" contra Domnilor [126], se mai potoli. Căci se și dăduse exemple cu dînsa, Lupu fiind tăiat de turci și lăsat în drum, spre batjocură,

[125] Ni se dă — *„Buciumul român"*, II, p. 489 și urm. 503 și urm. — o descriere a evenimentelor de la Neamț, de monahul Zosima, dar ea n-are importanță.

[126] Neculce, p. 349: „Voroave proaste, după cum este firea acestui neam a Gavrulițeștilor, de nu sînt nici unui Domn mulțămitori".

Iordachi pierzîndu-şi şi el capul pentru pîri, supt Grigore Matei Ghica în întîia domnie [127].

Constantin Costachi, cari trăia în aceeaşi vreme, avea, spune Neculce, şi el ceva din caracterul familiei, fiind mînios şi plin de invidie, „după cum îi pismătareţ neamul gavriliţeştilor“ [128], dar avea, după mărturia aceluiaşi cronicar, multe însuşiri bune : era un om harnic şi cumpătat, cinstit, primitor de oaspeţi, foarte inimos — pînă într-atîta încît viaţa şi-o punea în primejdie pentru a apăra faţă de Domni interesele ţării. În cea din urmă domnie a lui Racoviţă, el fu vornic de Ţara-de-jos [129], apoi mare-vistier [130]. Supt Grigore Ghica întîia oară, el ajunse logofăt-mare, şi fu confirmat în această dregătorie de succesorul lui Grigore-vodă, Constantin Mavrocordat. Rămase tot în fruntea Divanului şi după întoarcerea lui Grigore, cînd muri, lăsînd o bună amintire, cari face şi pe Neculce, ce nu pare a-i fi fost prieten, a-i spune un „Dumnezeu să-l ierte“ [131].

Lui Constantin Costachi i se zicea şi Negel [132], şi această poreclă o transmise el fiului său Grigore, asupra căruia nu putem spune nimic, fiindcă nici nu prea a fi avut o situaţie însemnată între boierii moldoveni : Fiul acestui boier insignifiant şi al Mariei Canta a fost Veniamin, cari se născu în decembrie 1788.

Lăsînd la o parte legendele cari se ţesură în jurul vieţii simple a acestui călugăr, cu blînzii ochi albaştri, legende despre fuga lui de-acasă, ispitit fiind de un glas, glasul chemării sale, în pustia vieţii singuratice de mănăstire, căreia voia să se consacre, avem puţine de spus în privinţa tinereţii acestui fiu de boier, acestui coborîtor al unei strălucite şi de curînd încă puternice familii, cari se îndărătnici a lua rasa de monah, într-un timp cînd o primeau numai grecii săraci şi fiii boiernaşilor sau al ţăranilor. La 1784, cînd Paisie conducea mănăstirea, el se călugări la Neamţ [133]. La 1788, fu făcut ieromonah, la 1789, în timpul războiului, i se dădu egumenia de la Sf. Spiridon, de cari era legat şi un titlu de episcop *in partibus :* de Irinupolis. Făcu parte deci din clerul superior moldovean, pe vremea cînd ţinea la Iaşi Curtea sa de satrap Potemkin.

Succedă ca episcop de Huşi lui Iacov, şi nu ştim — cheltuitor cum era, pentru fapte bune — dacă administraţia excelentă a lui Iacov persistă şi supt el [134]. La Roman, unde trecu la 1 iunie 1796 [135], ştim că a făcut,

---

[127] *Ibid.*, p. 369.
[128] P. 386.
[129] Amiraş, p. 159.
[130] Neculce, p. 349.
[131] P. 386.
Un Costachi Vel stolnic se întîmpină la 14 martie 1728 ; Ac. Rom., doc. XXXVI/126.
[132] Neculce, *l.c.*
[133] V. anecdota fugii în Vizanti, *Veniamin Costache*, p. 107—8. O dă şi Erbiceanu, în prefaţa la *Ist. Mitr. Mold.* În Vizanti, *op. cit.*, p. 106, versuri în onoarea lui Paisie. Pentru petrecerea-i la Neamţ, „Rev. teol.“, II, p. 154—5 ; III, p. 68.
[134] Decretul pentru numirea lui la Huşi, în Melhisedec, *Cronica Huşului*, p. 374 şi urm.
[135] V. Erbiceanu, prefaţa citată, şi Melhisedec, *Cron. Romanului*, II, la această dată. Cf. şi Erbiceanu, *l.c.*, p. 42 şi urm.

la 1797—8, un spital cu spiţeria trebuitoare şi că lăsa o datorie de optzeci de pungi [136]. S-a spus cu dreptate că nici într-un loc, nici în altul el nu s-a ocupat nici de şcoli, nici de carte [137], dar tot aşa de puţin au făcut în această privinţă oameni luminaţi şi cu totul distinşi, înainte de dînsul. Voim să vorbim de Leon Gheuca la Roman şi de Iacov Stamati la Huşi. Se vede că grija şcoalelor, întemeierea şi organizarea tipografiilor şi publicarea cărţilor erau socotite pe atunci ca rezervate numai mitropolitului.

Mitropolit ajunse Veniamin la moartea lui Iacov : fu ales la 15 martie 1803.

Domn ajunse atunci unul dintre cei mai buni fanarioţi, Alexandru Moruzi, cari-şi măritase sora cu Răducanu Roset [138] şi guverna „neobişnuit de bine", în sensul românesc şi moral [139]. În prefaţa unei cărţi bisericeşti din 1805 [140], mitropolitul pomeneşte dările pe cari le-a uşurat vodă, apa adusă de dînsul la Iaşi şi Focşani, întemeierea de „şcoale de învăţături prin multe locuri", înălţarea de „case domneşti prea frumoase şi mari, din temelie" ; îl laudă apoi pentru virtuţile lui de iubitor de lege, de judecător drept, de milostiv şi iertător. Veniamin ştiu să profite de acest noroc : încă din 1804, el făcea pe Domn să întemeieze o şcoală specială pentru preoţi, un seminar pentru şaizeci de copii, poate după modelul aceluia despre cari auzise mitropolitul că funcţionează la Blaj.

Actul de fundaţie datează din 1 septembrie 1804. Domnul recunoaşte pregătirea neîndestulătoare a preoţilor şi, pentru a remedia, el întemeiază la Socola — de unde călugăriţele fusese strămutate la Agapia — o şcoală de preoţie, „cu dascăli mulţi, cari să fie pentru învăţătura feciorilor de preoţi şi diaconi". El se ocupă şi de cărţile de şcoală, „cărţile bisericeşti", cari vor trebui traduse, şi de profesorii şi „dascalii psalţi", cari vor trebui căutaţi [141]. În luna următoare, numind epitrop pe Veniamin, el acorda pentru întreţinerea instituţiei suma de 2 500 de lei, din vistierie [142]. Arhimandridul Sofronie, egumenul Socolei şi cel dintîi rector, căpăta şi o scutire de vădrărit [143]. Iar, la 4 octombrie 1805, tocmind pe Petru, fost protopsalt al bisericii constantinopolitane, pentru a învăţa cîntările pe psalţi şi pe „copii începători", mitropolitul, realizîndu-şi intenţia, putea să vorbească de „muzele învăţăturii revărsate şi tîmpla întunericului neştiinţei de mai înainte răsipindu-să" prin şcolile „de paradosirea blagosloviei (bogosloviei) şi de tălmăcirea Sfintelor Scripturi", cari serveau ca şi clerul să se ridice „la treapta cea adevărat, pe limba noastră cea părintească [144]".

---

[136] Wolf, p. 149, nota V, şi *ibid*, p. 260, nota.
[137] Urechia, *Ist. şcoalelor*, I, p. 93—4.
[138] Wolf, I., p. 173.
[139] Wolf, p. 259, îi numeşte domnia din 1804 „ausgezechnet günstig".
[140] *Teofilact.*
[141] „Uricariul", VII, p. 128 şi urm. sau C. Erbiceanu, *Istoricul Seminariului Veniamin, din mănăstirea Socola, fundat la 1804*, Iaşi, 1885, anexe.
[142] „Uricariul", III, p. 39—41.
[143] *Ibid.*, p. 141—3. O nouă scutire domnească pentru unele dări, la 20 iunie 1814, *ibid.*, p. 48—50. Anecdota, puţin garantată, ce se leagă de întemeierea seminarului, s-a publicat întîi în „Foaia pentru minte, inimă şi literatură" din 1848, p. 25—6.
[144] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 345—6. Pentru ideea unui seminaru muntean, „Bis. ort." XVI, p. 109.

Se învăța în școală — pe cari o conducea la 1811, supt ruși, cavalerul Petru Cunițchi, ajutat de singurul profesor poate, Ioanichie Nicolau —, în cursul a șase ani de zile : „cetirea cea cu regulă", „scrisoarea", aritmetica, gramatica, logica, retorica „cu privirea minții d.m. la legile țărei sau moralul lucrătoriu", „bogoslovia", „rînduiala bisericei", se interpretau Simbolul, Genesa, Psalmii [145]. Iar la 1815, pe lîngă aceste materii, se mai preda istoria religioasă și cea profană, psihologia sau „cele trei lucrări ale minții" și „începutul limbii latinești" [146]. În discursurile lor la serbări, ucenicii vorbeau, în 1816, de fraternitatea româno-greacă, pentru Măria sa vodă, iar pentru Sfinția Sa mitropolitul de originea romană a poporului românesc [147]. Despre decăderea școlii și reorganizarea ei înainte de 1820 vom avea prilej să vorbim mai departe [148].

În curînd începu războiul, și Veniamin, cu seminarul său, cu sentimentele ce i se atribuiau, se păru muscalilor, ce ocupară Moldova, un om puțin sigur. El suferi, pentru alte bănuieli politice, insultele agentului Hammer, viitorul mare istoric, pe atunci un tînăr contopist diplomatic destul de necuviincios, cari făcu pe șeful clerului moldovean „infâme, assassin, coquin" [149]. Veniamin ar fi raportat că el, Hammer, dă știri despre război favorabile francezilor și ar fi refuzat să dea o dezmințire publică, pentru „pricini, cari, ca un duhovnicesc părinte, le știe și nu le poate arăta" [150]. În zadar făcură boierii arătare către ruși că Veniamin e un bun păstor, un creator de școli, un tîlcuitor, în zadar i se dedicase cărți, ca patronului credinții pravoslavnice [151]. Cîțiva boieri, mai ales Bălșeștii, se înțeleseră cu mitropolitul Gavril de Chiev, și conspirația lor izbuti. Veniamin căpătă numai favoarea de a sta în țară, la mănăstirea Slatina, pe cari și-o va fi ales singur [152].

Pînă la această pierdere nemeritată a demnității sale, Veniamin se deosebise pe terenul cultural, sprijinind în lucrările lor pe ucenicii lui Paisie și tipărindu-le, pe socoteala lui, în tipografia metropolitană, pe cari o primise în bună stare de la predecesorul său Iacov. Afară de aceasta, el dăduse la lumină, cu o prefață a sa, *Tîlcuirea celor șapte sfințite Taine*, „spre folosul de obște al moldovenilor", iarăși o tipăritură a mitropoliei [153].

Urmașul său Gavril păstori puțină vreme. Acest mitropolit al războiului publică o singură carte, în 1809 : *Cartea de rugăciuni* pentru noul stăpîn,

---

[145] Certificat din acest an, în „Arch. soc. șt. și literare" din Iași, p. 445—6.
[146] Erbiceanu, *Seminariul Socola*, p. 37—8.
[147] *Ibid.*, p. 46—7.
[148] În capitolul *Asachi și Lazăr*.
[149] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 75—6.
[150] *Ibid.* Totuși Bathyányi, călătorul ungur, cunoștea pe Hammer, atunci elev la Academia Orientală, ca „excelentul tînăr d. Hammer". Reise nach Constantinopol in Briefen, Pesta, Hartleben, 1810, p. 58.
[151] I se dedică Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορας σύμμικτα, cari apăru în 1806 ; V. Erbiceanu, Prefața la *Procanonul* lui Petru Maior, p. XVIII ; *Mitr. Mold.*, p. 46—7.
[152] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 45—6, 47—8, 49—50.
[153] Poate la mitropolie s-a tipărit și *Apologhia lui Dimitrie mitropolitul Rostovului*, din 1803.

împăratul. Cu oştile acestui stăpîn plecă şi „exarhul" — acesta era titlul său oficial [154].

Veniamin, cari se îndeletnicea cu lucrări literare, cu cetiri şi traduceri de cărţi bisericeşti — atunci va fi făcut mai pe toate celea ce a tipărit mai trîziu — era mulţămit de soarta sa şi, crezînd, ca toată lumea, că ruşii nu se vor duce, nu mai aştepta desigur să păstorească din nou. În prefaţa volumului I din Ἀδολεσχία φιλόθεος, pe cari o traduse din greceşte, după Evghenie Bulgaris, „în patrioticeasca sa moldovenească limbă", el scrie în 1815 [155]: „Eu dar viaţa acestor oare cînd rotindu-o, am ieşit de voie, ci — că de n-ar mai fi fost! — m-am întors iarăş, vrînd, nevrînd, la aceeaşi turburarea. Iar, în vremea ce petreceam viaţa cea mai singuratică şi, precum eu judec, mai iubitoare de Dumnezeu", a întreprins această traducere. Dar de atunci, adauge el cu melancolie, a trebuit să spînzure organele cîntării în sălcile Vavilonului şi să înceapă iarăşi a administra dioceza [156].

Fu rechemat în urma unei petiţii a boierilor — în cari petiţie iscăliră şi acei care-l făcuse să fie depus — şi a locuitorilor din Iaşi, la 6 octombrie 1812, de noul Domn, Scarlat Calimah [157]. Se întoarse astfel, scriu colaboratorii lui literari la 1814, „păstoriul cel adevărat şi priveghetoriu, lucrătoriul şi păzitoriul viei cel osîrduitoriu şi fără de preget. Voevodul cel rîvnitoriu şi ca cu foc suflătoriu împotriva eresurilor şi a nedumnezeirii". Se întoarse pentru a lucra în vechea direcţie de luminător prin carte.

La 1814, în *Scara* lui Ioan Sinaitul, pe cari soborul din Neamţ o oferă mitropolitului, veacul e numit un veac de aur, pentru moldoveni şi pentru toţi românii, „întru cari s-au îmbogăţit limba rumânească cu multe sfinte şi de suflete folositoare scripturi, de obşte învăţătoare". Mitropolitul, adresîndu-se către cetitori, recunoştea şi el *înmulţirea scripturilor* şi arăta deosebirea ce există între acestea şi cele mai vechi. Pe cînd înainte traducerile se făceau din slavoneşte „şi cu limbă prea proastă, carea acum au rămas cu totul neuneltită", operele nouă sînt redate după textul original grec şi „cu limbă noao românească", întrebuinţîndu-se ca bază „multe izvoade elineşti". Dar mai e o superioritate, şi Veniamin o recunoaşte bucuros, aceea că nu se mai întrebuinţează în cărţile bisericeşti decît „ziceri de obşte uneltite şi cunoscute întru amîndoao ţările".

În 1815 apar la mitropolie *Ceale nouă cîntări din Psaltire*, în 1816 *Tipicul*, pe cari-l precede cu o prefaţă; în 1817 *Ceaslovnicul;* în 1818 *Psaltirea, Catichisisul, Octoihul.*

Pe vremea lui Veniamin se tipăreşte, dedicîndu-se unui Mihail Vasiliu, la 1819, o *Cărticică îndemînatică în potriva celor ce bolesc la ceale pentru adevărul şi covîrşirea Sfinţitelor Scripturi, adecă din cărţi gallieeşti, spre*

---

[154] El căpătă, cum se ştie, o compensaţie în Basarabia. Aici apăru „în duhovniceasca tipografie a Bessarabiei", o carte, în 1818, un *Liturghiar* în 1815, iar, la 1820, *Rînduiala sfinţirii bisericii.*

[155] Vol. III apăru înainte, în 1809. Numele mitropolitului e arătat prin iniţiale numai: „S.V.M.M." şi „S.V.N.M.N.M.M.".

[156] Supt Gavril, *Vieţile Sfinţilor* ieşiră mai departe: volumul pe decembrie apăru la Neamţ în 1811, ca şi — ni se spune — o *Evanghelie.*

[157] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 48—54.

folosul neamului nostru, de Nicolau Papadopulu şi scoasă pre limba noastră de S.U.M.M., cu "cheltuiala unui iubitoriu de folosul patriei sale". E vorba deci de o prelucrare a lui Papadopol, cari scrie şi dedicaţia, dar prefăcută în româneşte de însuşi mitropolitul.

Revoluţia de la 1821 înseamnă începutul unei noui perioade pentru activitatea lui Veniamin. Dar, înainte de izbucnirea ei, el îndeplinise ceea ce fusese îndeplinit de Dionisie Lupu şi Ţara Românească : prin Asachi făcuse din şcoala religioasă din Socola o şcoală naţională şi trimisese şi el bursieri în străinătate. Adevărat că n-a fost decît unul, Gheorghe Săulescu, şi că şi acela a învăţat în Grecia, la Atena sau la Chios [158].

Mitropolitul fu foarte încurcat de revoluţia grecească. Întîi văzu în Alexandru Ipsilanti un emisar al împăratului ortodox, şi-i binecuvîntă persoana, armata şi întreprinderea. Apoi se convinse că are a face cu un revoluţionar fără permisie de la guvern, şi atunci, văzîndu-se compromis prin întîia-i purtare neprevăzătoare, fugi în sara de 22 spre 23 februarie st.v., spre Basarabia. Ne descrie însuşi, în prefaţa unei cărţi tipărite la 1824, această fugă : „într-o căruţă proastă, îmbodolit peste obraz cu un brîu de lînă, cu o manta nemţească îmbrăcat şi cu o pălărie pe cap... Fără de legile noastre au acordat arcul dumnezeeştii urgii şi l-au gătit pre el, şi într-însul au gătit vasele morţei : ca un trăznet din ceriu au căzut preste ticăloasa ţeară această cumpletă răzvrătire a grecilor, şi îndată, după aceasta, nemaiputînd suferi grozăviele şi relele de urmă cu necontenire şi cu sporire, au început fieşte-carele a-şi căuta scăparea vieţii sale. Toate averile clironomisite şi agonisite erau de nespusă supărare celui ce le avea şi, unde apuca, zvîrlindu-le, le mistuia, de nimic alta îngrijindu-se fără numai de viaţă. Cîmpii cu necuprinsă de ochi întindere erau plini de norod, ceriul avînd acoperemînt şi aşternut numai pămîntul. Şiraguri necurmate de drumuri de bărbaţi şi femei cu copii în braţe, îmbulzindu-se, năvălea la scăpare. Codrii cei mai adînci gemeau de norod rătăcind. Cel mai ticălos bordei în locul de scăpare se părea palat la cei cari mai înainte nu încăpeau în cele mai desfătate Curţi, iar cei mai mulţi dintre aceştia se desfătau pe supt trăsurile lor, dosindu-se de soare şi de ploae" [159].

În exilul său de la Colincăuţi, Veniamin făcu puţină şi rea politică. Dintre boierii moldoveni mergeau cu dînsul cei mai timizi sau mai iubitori de ruşi : logofătul Grigoraş, vornicul Mihalachi Sturdza, vornicul Costache Sturdza, vornicul Ioan Mutu, Săndulache Sturdza şi bătrînul Paşcanu [160]. Dar şi pe aceştia-i încurca uneori prin nesiguranţele şi temerile lui. El aprobă în decembrie 1821 misiunea lui Cerchez [161], dar se umplu de groază cînd se gîndi ce ofensă constituie faţă de puterea protectoare arzul către turci şi deputaţia boierească la Constantinopol, de unde trebuie

[158] „Arch. soc. şt. şi literare" din Iaşi, VI, p. 108.
[159] Prefaţa la *Sfînta Scriptură a vechiului testament*, tradusă din greceşte de însuşi Veniamin ; reprodusă şi în anexele la V i z a n t i, *op. cit.*
[160] E r b i c e a n u, *Mitr. Mold.*, p. 389.
[161] „Buciumul Român", I, p. 269, nota.

să rezulte însă domnia pământească [162]. Trebuiră silințele fratelui său Șerban pentru a-l liniști, și totuși același prelat, inconsecvent din prea multă frică, salută alegerea lui Sturdza, unul „dintre boierii patriei noastre" [163], și se întoarse în țară, îndată ce nu mai avu motive, serioase sau neserioase, de temere.

Așa apare conduita politică a marelui mitropolit în acele vremi cînd era nevoie, pentru a nu rătăci, de curaj și de o judecată clară. Totuși, el continuă și atunci a fi un lucrător pentru cultura românească, a „se osteni pentru procopsirea neamului său și a turmei sale cei de Dumnezei încredințate" [164]. La Colincăuți, în locul său de refugiu, traduse *Funia sau frînghia întreită*, „din grecește în româno-dachicească sau moldovinească... în zilele necazurilor și ale risipirei neamului moldovlachicesc".

De aici înainte, se observă un progres continuu în ideile sale, o apropiere din ce în ce mai mare de credințele noii școli naționale. În prefața la *Istoria scripturei vechiului testament*, carte apărută la 1824, el se ocupă de chestia neologismelor și o rezolvă precum fusese rezolvată de reformatorii ardeleni. El recomandă înlocuirea cuvintelor străine furișate în limbă prin adevărate cuvinte românești, uitate sau părăsite poporului. „Dacă în locul acestora nu se vor lua înapoi cuvintele cele adevărate românești părăsite și uitate, cari se păstrează, parte prin cărțile și documentele vechi, parte în gura poporului, și dacă nu vom întrebuința pe acestea în locul celor străine, precum au făcut toate națiile ce au voit a se cultivi, apoi se va împresura graiul național" — cuvîntul este ! — „din an în an pînă ce va lipsi cu totul, și prin aceasta va peri nația românească, precum au pierit toate națiile ce și-au părăsit limba lor" [165]. Se poate exprima cu mai multă putere și cu mai mult sentiment acea datorie dintîi a unui popor, ce stă în a-și cultiva limba, în cari stă întipărit felul său cu totul deosebit de a cugeta și de-a simți, în cari se păstrează cugetarea și simțirea acelor ce au fost ?

Cîțiva ani după aceasta, se adresau laude lui Veniamin, pentru protecția școlilor și lucrările-i literare, în *Manualul de patriotizm*, „tălmăcit și mult adăogat" de un oarecare Ioan Nicola [166]. Iancu Nicola menționează pe „mult învățatul răposatul domn Gheorghie Lazăr", pe mitropolitul Dionisie Lupu, cari „s-au făcut cel dintîi pricinuitoriu sistisirei școalelor naționale, în cari se predea slobodile știință în pămîntul românesc în limba națională", școli, cari, odată „vestit Parnas de muse", *unde Veniamin trimisese și el șase bursieri*, au căzut astăzi în ruină. El amintește întrebarea pe cari o

---

[162] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 233—4.
[163] Însemnare a lui Veniamin, în Vizanti, *op. cit.*, p. 68.
[164] Așa spune despre dînsul Carcalechi în *Calendariul* pe 1825. Elevii din Socola pomeneau în discursul lor din 1816 faima europeană ce și-a cîștigat-o mitropolitul pentru activitatea sa pe terenul cultural ; Erbiceanu, *Seminariul Socola*, p. 46. Și în *Geografia* de la Buda i se pomenesc meritele.
[165] Reprodusă prefața și în Vizanti, *op. cit.*, p. 79—80.
[166] Iași, Tipografia mitropolici, iulie 1829.

punea Mihai Sturdza, pe atunci un înfocat patriot român, unui şcolar al gimnaziului de la Trei Ierarhi, cu prilejul examenului din 20 februarie 1829 : „Spune-m, copile, cine au fost întemeetorul romanilor, strămoşilor noştrii", întrebare cari, zice Nicola, poate umplea de lacrimi ochii oricărui român simţitor. Iancu Nicola el însuşi fusese unul dintre bursierii lui Veniamin la „şcoala naţională" munteană şi el se găsea la studii încă în 1827 cînd tipări la Bucureşti o traducere intitulată *Culegere de înţelepciune*, la cari adaose o *Chibzuire şi rugăciune* şi *Tablele rumânilor* de „dumnealui coconul Iancu Văcărescu", dedicînd totul mitropolitului, protectorul său.

La 1834, Veniamin tipărea o nouă ediţie din *Dumnezeeştile liturghii*, şi aici el vorbea, la rîndul său, de „Romani, strămoşii noştri", de „Italia, vechea patrie", admitea, după Petru Maior, stîrpirea totală a dacilor, recomanda întrebuinţarea „limbei curate a romanilor", fără elementele de corupţie introduse de traducătorii din slavoneşte, împrumutarea de termeni noi mai curînd de la greci decît de la barbarii „sîrbi", întrebuinţarea străbunelor litere latine.

Nu e fără interes a urmări astfel, şi după 1821, dezvoltarea spiritului unui om cari, pornind cu ideile de ortodoxism îngust ale lui Paisie, ajunsese la înaltele concepţii naţionale ale lui Petru Maior. În persoana lui Veniamin vedem mai bine decît oriunde pătrunderea treptată a noilor idei de peste munţi în principate.

Veniamin Costachi ajunse cu vremea un controlor incomod pentru acel Mihai Sturdza pe cari puterea îl dezbrăcase răpede de aspiraţii patriotice şi de scrupule morale. Mihai vodă despoticul şi adunătorul de argint nu se putea împăca, precum se împăcase o dată aşa de bine vornicul Mihalache Sturdza, cu dezinteresatul şi visătorul mitropolit. Acesta trebui să se retragă definitiv la 28 ianuarie 1842, şi, peste patru ani, la 18 decembrie 1846, el murea ca schivnic în adăpostul de mănăstire pe care şi-l alesese [167].

Avem testamentul, în cari el aruncă o privire de îndreptăţită mulţămire asupra lungii lui vieţi de nobile străduinţe. El aminteşte de traducerile sale, de întemeierea seminarului contra voinţii „unora dintre puternicii" timpului, cari-i „sta împotrivă", şi încheie astfel : „Asupra valurilor vieţei mele, trebuinţa cere să păstrez o desăvîrşită tăcere, pentru că multe pricini din aceste sînt cu anevoe de spus, multe nu se pot spune, şi multe nu vroesc nici a le pomeni însumi... Totul ce mi-au stat prin putinţă am făcut, şi cu sfatul, şi cu fapta, ca să sporesc, şi sufleteşte şi materialiceşte, înflorirea Sfintei Besărici şi patriei. Şi pentru unile minute, în cari poate am fost îndoit dinaintea puterniciei sau a ademenirilor, însuşi Domnul ştie cu cîtă căinţă şi înfrînare petrec anii acîşti din urmă a păcătoasei mele vieţi".

[167] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, prefaţă ; v. „Rev. teol.", III, p. 15, 68, 70; IV, p. 153 şi urm.

Aşa a fost într-adevăr viaţa lui precum o vedea bătrînul schivnic pe pragul morţii. În această ultimă spovedanie înaintea oamenilor el nu-şi ascundea defectele, iar însuşirile pe cari şi le recunoştea le-a avut [168].

*

* *

În Ardeal, o mişcare literară bisericească exista simţitor înainte de alegerea lui Bob ca vlădică al uniţilor. Ea se pornise, firește, între uniţi, ai căror prelaţi şi preoţi formau aristocraţia intelectuală a românilor din provincie.

Astfel de la vlădica Aron au rămas cărţi religioase, cari stîrniră nemulţumire prin caracterul lor prea pronunţat catolic [169]. Dintre acestea ni se pomenesc — şi pe unele le-am şi întîlnit — *Dogmatica învăţătură* din 1760 [170], *Floarea adevărului, Adevărata mîngăere în vremi de lipsă*, apărută la Blaj, în 1761 [171], *Începaperea, aşezămîntul şi iscăliturile sfîntului... săbor de la Florenţiia*, alcătuită după izvoare greceşti şi latine şi tipărită în 1762. El începuse şi o nouă traducere a Bibliei, pe cari o întrerupse moartea tîlcuitorului şi din cari n-au rămas decît „hîrtii", cari se risipiră [172]. Despre succesorul lui Petru Aron, Atanasie Rednic, ni se spune că a scris „o carte contra schismaticilor" şi „un tratat despre starea bisericii românilor din Ardeal", opere despre cari nu ştim dacă au fost tipărite [173]. Grigore Maior, un al treilea păstor al uniţilor, a compus o *Epistolă pastorală*, şi o *Enciclică* [174]. Dintre clericii cari-i înconjurau, Gherontie Cotore, despre ale cărui studii am vorbit mai sus [175], „multe învăţături au scris, dintre care unele s-au tipărit, altele nu. Aşa sînt : *Cartea de religia şi obiceaiurile turcilor* [176], o învăţătură creştinească sau *Catehism* mai mare, Maimbourg, *Istoria schismei grecilor* şi *Pravila, după rîndul slovelor de la buchi* [177]. Dimitrie Ivaşco, canonic din Muncaci şi arhidiacon, redactează o Teologie dogmatico-morală, ce a rămas inedită ; prepositul mănăstirii din Blaj, Ştefan Popp, alcătui un tratat despre Botez [178] ; un alt

---

[168] Veniamin îşi lăsă manuscriptele Bibliotecii Seminariului din Socola. Nu s-a dat un catalog al acestei biblioteci. Testamentul s-a tipărit în Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 58 şi urm. Demisia lui, *ibid.*, p. 57—8.

[169] Clain. în *Instr. publ.*, II, p. 117 ; acelaşi în Cipariu, *Acte şi fragmente*, p. 105 ; „Aaron multe cărţi au tipărit pentru Unire". V. capitolul despre cultură, la urmă.

[170] Citată de Clain, *Instr. publ.*, II, p. 72, ca *Obligatio pastoralis*.

[171] Popp, p. 47. Pentru circulara lui Cotore către protopopi, tipărită în 1759—60, v. Popp, p. 46—7.

[172] Cf. Prefaţa la *Biblia* lui Clain din 1795 şi acelaşi, în *Instr. publ.*, II, p. 72, unde atribuie toate lucrările de mai sus episcopului.

[173] Clain, *l. ult. cit.* : „Scripsit librum contra schismaticos et statum ecclesiae Valachorum in Transylvania".

[174] Clain. *l. c.* : „epistolam pastoralem, alteram encyclicam".

[175] În cap. I.

[176] Un titlu analog în Gaster, *Gesch. der rum. Litt.* E poate aceea ce s-a publicat mult mai tîrziu în *Calendariul* din Buda.

[177] Clain, în *Cipariu, Acte şi fragm.*, p. 121. În *Istoria* sa latină — *Instr. publ.*, II, p. 72, — spune însă Clain că Gherontie a scris numai „historiam schismatis Grecorum".

[178] „De sacramento baptismi" ; Clain, în *Instr. publ., l.c.*

Popp, profesor de teologie dogmatică, Ioachim, își puse în scris cursul ce făcea la seminar ; o *Teologie morală* fu prelucrată și de Chiril Țopa, „paroh de Sibiiu", protopopul prigonit al uniților [179]. Se mai menționează Nichita Horvat, preposit la Oradea ; Alexia Morășeanu, Ioan Mărgineanu, cari scrie *Pildele și învățăturile Sf. Scripturi ;* Ioan Halmaghie, căruia i se datorește o „carte frumoasă" : *Învățătura pentru proști ;* Vasile Filipan, autorul unei *Istorii bisericești* în latinește. S-a vorbit de Iancu preotul din Simcel. *O adunare de rugăciuni* s-a tradus din slavonește de preotul Nicolae din Cîmpeni [180]. În 1771 se lucra la Blaj la o „gramatică italo-română", cari nu poate fi o întîie redacție a gramaticii latino-române a lui Clain, ci, cum s-a văzut, o lucrare deosebită [181].

Mișcarea cîștiga în intensitate și în calitate prin manifestarea literară a corifeilor școlii ardelene. Am văzut ce cuprind *Protopopadichia* și *Procanonul,* lucrările bisericești sau istorico-bisericești ale lui Petru Maior. Directorul școlilor normale, Șincai, însărcinîndu-se față de guvern a alcătui cărțile de școală necesare, a prelucrat, cum văzurăm, și două Catehisme [182]. Cît despre Clain, cel mai *călugăr* din treime, el își făcuse marele plan de a da bisericii unite bune cărți de slujbă și o bibliotecă religioasă. El știa de întreprinderea vastă de traduceri a lui Damaschin de Rîmnic, „care cunoștea foarte bine limbile greacă, latină, slovană și românească" și ale cărui numeroase tîlcuiri fuseseră tipărite de el însuși și de urmașul său Climent [183]. El găsi că lucrarea, de cari se folosea tot clerul românesc, era bună, și avea două singure defecte : întrebuințarea de cuvinte cari veneau din slavonește, întîi, și apoi tipărirea cu caractere cirilice. Introducerea literelor latine în cărțile bisericești nu spera serios nici Clain să o poată face, dar în privința slavonismelor, el își impuse a le înlătura din propriile sale lucrări de caracter religios [184].

Dintre aceste lucrări am vorbit mai sus de cîteva, a căror alcătuire și publicare se leagă de lupte și prigoniri în viața autorului lor. Însă, afară de *Istoria bisericească* tradusă după Fleury, despre cari carte s-a vorbit,

---

[179] Clain, *l. ult. cit.*

[180] Lista de autori din Clain, ms. Ac. Rom. al *Ist. Rom.* scurte : Ms. 926 din Blaj (Nicolae din Cîmpeni). Se vorbește în Clain și de Radu Duma ; v. mai sus și Gaster, p. 310.

[181] „Quaedam grammatica italico-valachica, quae perfecte nondum est finita." Scrisoarea lui Iosafat Dévai, 29 octombrie 1771, și în Popp, p. 39, nota *a.*

[182] Cel mai cunoscut e *„Catechismul cel Mare,* cu întrebări și răspunsuri alcătuit și întocmit... de Gh. Gavriil Șincai, directorul și catehetul școalei cei normălești din Blaj", 1783 ; v. mai sus, în acest capitol, și Popp, p. 48.

[183] „Damascenus, episcopus Rimnicensis in Valachia, vir linguarum graecae, latinae, slavicae et valachicae optime gnarus, in valachicam linguam omnes fere ecclesiasticos libros vertit et, partim ille, partim eius successor Clemens, litteris illyricis seu cyrillianis imprimi curavit."

[184] Hac versione tota iam Valachorum ecclesia utitur ; est autem versio bona vixque alia correctione indiget, nisi purgatione et expunctione vocum slavicarum, quae adhuc inde inspersae atque inmixtae reperiuntur, et cyrillianarum litterarum obiectione, quarum loco substituendae sunt latinae antiquae, propriae que Romanorum ; quae res sine difficultate potest fieri, ut in latino-valachica, quam composui, grammatica ostensum est"; *Instr. publ.,* II, p. 79.

Samuil Clain a mai făcut o sumă de traduceri pentru biserică şi şcoala bisericească. Încă de pe cînd era la Viena, el tipări la 1779 *Cartea de rogacioni pentru evlavia homului chrestin* [185], la 1781 o *Dissertatio canonica de matrimonio iuxta disciplinam graecae orientialis ecclesiae* şi, în anul următor, o *Dissetatio de ieiuniis graecae orientalis ecclesiae*, din cari se afirmă [186] că ar fi ieşit o traducere românească la Buda, în 1828 [187]. Pentru a continua cu operele religioase tipărite, după întoarcerea sa în Ardeal, Clain publică la Blaj *Propovedaniile la îngropăciunea oamenilor morţi*, pe cari le cunoaşte şi le citează în Prefaţa culegerii sale similare Petru Maior [188].

Autorul declară în prefaţă că lucrarea sa nu e „măestrie ritoricească, nici un grai de vorbă înaltă şi adîncă, ci mai de josu şi mai prostu, ca şi cei proşti să înţeleagă şi să se folosească“ [189].

În curînd însă el dădea la lumină o carte mult mai însemnată decît aceste dizertaţii şi discursuri. Petru Aron începuse o nouă traducere, a Bibliei, pe cari n-o putuse termina. Lui Clain o nouă ediţie însă i se părea necesară, căci judeca Biblia lui Şerban-vodă ca avînd o formă neobişnuită şi confuză. El primi deci de pe la 1752 sarcina de a revedea această veche şi frumoasă publicaţie munteană. Ea i se păru aşa de greşită, comparînd-o cu textul grec al Septanţilor, încît pentru *Vechiul Testament* o traduse aproape de iznoavă. Cînd lucrul fu gata, Bob revăzu traducerea şi adaose note, paralele şi un tîlc la începutul fiecărui capitol. Astfel apăru *Biblia* cea nouă din tipografia „seminariului dieţezan“ din Blaj, la 1795, o biblie cu textul mai corect, mai apropiat de original, ne asigură Clain, dar o tipăritură ce era departe de a avea eleganţa cărţii din 1688, pe cari era destinată a o înlocui [190].

Teologia morală, anunţată de societatea „filosofească“ pentru biblioteca ei, se tipări însă la Blaj, în anul următor. În 1801, apărea *Acathistul* cu

---

[185] v. şi „Foaia p. minte, inimă şi literatură“ pe 1850, nr. 19; Papiu, *Şincai*, p. 120, nota.

[186] Philippide, p. 185. Tot în Viena traduce o *Îndreptare a păcătosului* (ms. 1426 din Orade).

[187] Clain nu pomeneşte — *Instr. publ., l.c.* — decît într-un mod general operele sale latine. În *Orodias*, Şincai înseamnă cele două dizertaţii. Cf. Bălăşescu, în „Foaie p. minte şi literatură“, cari menţionează şi traducerea din Buda. N-am putut vedea prin noi înşine decît al doilea din aceste două opuscule.

[188] Pomenite şi de Şincai, în notele la *Orodias*, Clain, *l.c.*, le trece şi pe acestea supt tăcere.

[189] Iată titlul complet: „Propovedanie sau învăţături la îngropăciunea oamenilor morţi, acumu de preotulu Samoilu Clainu de Sadu făcute cu buna-voinţa celor mai mari“, Blaj, Tipografia Seminariului, 1784, în 8°.

Cf. Sulzer: „Soeben vernehme von dem zuvor gerühmten Reissdörffler Pfarrer Herrn Samuel Klein, dass ereine Sammlung walachischer Predigten gelesen, welche ziemlich gut gerathen und zu Mühlbach in Siebenbürgen, wo vor Zeiten eine walachische Buchdruckerey, gedruckt“. Locul tipăririi e greşit. Dar mă întreb şi dacă Samuil Clain a fost vreodată „paroh“ la Ruştior.

[190] Societatea biblică rusească, de la cari avem o *Sfătuire* din 1820, Petersburg, tradusă românește şi tipărită la 1821 în Chişinău, dădu o nouă ediţie a Bibliei după aceasta de la Blaj, în 1817 şi 1819, Petersburg.

litere latine, la cari e anexată o introducere despre ortografie şi adausă o traducere a celebrului *Stabat mater,* cari sună la Clain pe românește astfel :

O tristă şi necăjită,
Tu acea blagoslovită,
Maica Unuia-Născut...

În sfîrşit, el traduse opera de pietate a iezuitului Segneri : *Povăţuire către cel ce se pocăieşte,* pe cari oarecînd comitele Marsigli o trimitea lui Constantin Stolnicul Cantacuzino [191], şi cari, ni se spune, „s-a tipărit în mai multe rînduri la Bucureşti şi Buzău fără să se arate numele traducătorului" [192]. A lui e şi traducerea, fără nume, tipărită, la 1812, de episcopul Bob, a celebrei *Imitatio Christi,* în tălmăcirea lui Clain : „De urmarea lui Hristos", „de Toma de la Cîmp" [193].

Venind acum la cărţile de şcoală, Clain dădu întîia la 1781 încă, în Viena, o *Bucoavnă* cu cirilice, „pentru pruncii românești [194]". Mult timp după aceasta, la 1799, întîlnim *Loghica* din Buda : *Loghica, adecă partea cea cuvîntătoare a filozofiei,* fără nume de autor [195]. În această traducere se dau şi reguli în privinţa neologismelor, a căror introducere în prea mare număr ar preface limba într-un jargon ridicul. Ele nu trebuie căutate decît la nevoie, şi atunci, sau în limba ştiinţelor : limba greacă, sau în limba strămoşilor : cea latină. „Iară, unde lipseaşte limba noastră cea românească şi nu avem cuvinte, cu cari să putem spune unele cuvinte, mai ales întru învăţături şi în ştiinţe, atunci cu socoteală şi numai cît iaste lipsa, putem să ne întindem să luom cuvinte, ori din cea grecească, ca din cea mai învăţată, ori din cea latinească, ca de la a noastră maică, pentru că limba noastră cea romînească iaste născută din limba cea latinească".

Clain promitea aici a traduce „bine şi cum să cade" şi a tipări, „cum şi alţii să le poată învăţa", „toate părţile filozofiei". Din aceste traduceri pe cari le îndeplini în adevăr, *Itica* şi *Dreptul firii* apărură fiecare în cîte un volum la Sibiu în 1800, fiind şi ele tot traduceri din filozoful de şcoală al timpului, Baumeister. Rămase astfel în manuscript, din toată colecţia de manuale filozofice, numai *Metafisica,* pe cari Clain o şi citează în forma latină a *Istoriei* sale [196].

Manuscripte şcolastice ale lui Clain nu se mai menţionează decît singură *Aritmetica* [197]. Cît priveşte pe cele religioase, sînt numeroase acele cari n-au

---

[191] „*An. Ac. Rom.*" XXI, secţ. ist., p. 67.

[192] Bălăşescu, *l.c.*

[193] Cunoaştem numai o pagină, ce serveşte de învelitoare la exemplarul Academiei Române din *Aritmetica* lui Şincai. Cf. Popp, p. 49, Ms. la Oradea.

[194] Menţionată de Andrei Vizanti, în „Rev. p. ist. arch. şi filologie", I, p. 462, nota 1. Se pomenesc acolo cele din Buda, 1802, Sibiu, 1803 şi 1815, aceasta din urmă de Moise Fulea ; v. şi Popp, p. 34 şi mai sus. Pentru două bucoavne manuscripte muntene, din 1779 şi 1780, Erbiceanu, *Cron. greci,* p. XXXIV ; I, p. 530.

[195] E o traducere după Baumeister, făcută la 1781 (ms. 895 din Blaj). Ms. *Logicei,* în două volume, se păstrează la Blaj ; v. şi Papiu, *Şincai.* p. 119, nota.

[196] *Instr. publ.,* II, p. 72

[197] Citată *ibid.*

văzut lumina tiparului. Clain însuşi vorbeşte [198] de Canoane. El le traduse la episcopul Darabant din Oradea-Mare, „într-o iarnă, în anul 1789", şi le corectă la 1798 [199]. „Istoria bisericească pe scurt, pentru folosul iubitorilor de învăţătură", pe cari încercă în zadar s-o publice [200], se termină în anul următor, 1790 [201] ; manuscriptul [202] merge mai departe decît Carol-cel-Mare. Şincai înşiră în notele la *Orodias* pe celelalte : o *Istorie a sinodului din Florenţa,* cari e alta decît lucrarea pe cari însuşi Clain o atribuie lui Gherasim Cotore [203], o *Praxis consistorialis,* al cărui titlu românesc ar fi [204] : *Pracsul forului bisericesc,* un „deosebit tratat filosofico-teologic despre credinţa creştinească cea descoperită, lucrare cari ar fi orginală [205], un opuscul latin „despre călugării răsăriteni", scris probabil în acelaşi timp şi pentru acelaşi scop cu *Disertaţiile* vieneze, o traducere din Marmontel, *Belisariu* [206], alta din Lucian *De veris narrationibus ;* în sfîrşit, versiuni din operele următorilor Părinţi ai bisericii : Sf. Vasile, Sf. Ciril de Ierusalim, Sf. Dorotei, Sf. Pahomie, Sf. Ioan Gură de Aur, Sf. Grigore de Nazianz, Sf. Ioan Damaschin, Sf. Epifanie, Sf. Efrem şi Sf. Clement. Toate, traduceri care nu apărură niciodată, aşa încît munca — întinsa muncă a lui Samuil Clain — a trebuit refăcută în principate, unde au apărut pe urmă, într-o formă de bună samă inferioară, unele din aceste *Omilii.*

Un timp, Clain lucrase supt ocrotirea lui Bob, noul episcop de Blaj. Cînd buna înţelegere dintre dînşii dispăru — ştim acum prin vina cui —, Bob ţinu să ducă mai departe opera de traduceri şi tipărituri, căutînd colaboratorii săi printre prelaţii de mai puţină ştiinţă şi mai puţin talent, cunoscuţi nouă, şi aceia cari se înfruptară din veniturile canonicatului şi, nefăcînd umbră stăpînului, duseră casă bună cu dînsul.

După notiţa biografică latină pe cari ne-a lăsat-o însuşi, Ioan Bob, cari se scria Bobb şi, pe ungurie, Babb, era fiul lui Andrei şi al Candidei. Se născu la 1739, urmă întîi în satul său, la un dascăl reformat, apoi la Dej-Ocna, unde învăţă iarăşi la un calvin. Apoi se strămută, cu familia, în alt sat, pe cari-l părăsi, în vîrstă de zece-unsprezece ani, pentru a trece la şcoala iesuiţilor din Cluj. La 1764 se făcu novice la Blaj. Aici ocupă locul de profesor al lui Grigore Maior, cînd acesta fu închis la Muncaciu din ordinul vlădicăi Rednic [207], însă în curînd trebui să-l cedeze lui Iacob Aron, cari se întorcea atunci de la Roma. Ajungînd episcop în 1772, Grigore

---

[198] Excerpte in Cipariu, *Archivu,* p. 276—8.
[199] Titlul traducerii e : *Canoanele sfintelor săboară, tălmăcite şi scrise de Samuil Clain de la Sad, ieromonahul din mănăstirea Sfintei Troiţă din Blajiu.* Ms. îl avuse la dispoziţie Papiu ; v. Papiu, *Şincai,* p. 120, nota.
[200] v. mai sus, biografia.
[201] Bianu, *Samuil Micul,* p. 10, 29.
[202] V. şi Bălăşescu, *l. c.*
[203] v. mai sus, *Istoricii ardeleni.*
[204] După Bălăşescu, *l. c.*
[205] „Această carte este osteneală proprie a acestuia" ; *ibid.*
[206] Pentru traduceri române din Marmontel, v. şi mai sus.
[207] Hurmuzaki, *Fragmente,* II. p. 196.

Maior trimise pe Bob la Tyrnau, unde învăţase şi Gherasim Cotore. Fu chemat înapoi la 1776, cînd sănătatea lui era zdruncinată. La Viena, unde se duse pe urmă, stătu puţin.

I se oferiră îndată situaţii însemnate; fu numit arhidiacon, îngrijitor pentru refacerea bisericii şi seminarului din Blaj, perceptor de venituri episcopale. Grigore Maior abdicînd, în fine, la 1782, pentru motive de bătrîneţe şi de oboseală, pe cari le spune nepotul său Petru [208], Bob, atunci paroh şi arhipreot de Mureş-Oşorhei, fu ales în contra lui Ignatie Darabant şi lui Iacob Aron, dintre cari cel dintîi avea o mai mare autoritate morală, iar cel din urmă cîştigase o mai solidă învăţătură în şcolile romane. Alegerea lui fu determinată de faptul că era preot mirean, şi nu călugăr — un merit în ochii lui Iosif al II-lea monahofobul — şi, pe urmă, de acela că nimeni nu ridicase glasul în contra acelui pe cari nimeni nu-l visa episcop [209]. Însuşi bătrînul Maior îşi consacra succesorul la 6 iunie 1784, în Blaj, şi acesta protestă în autobiografia sa că a primit demnitatea numai cu părere de rău, pentru retragerea unui aşa de bun predecesor [210].

Bob a făcut, incontestabil, multe pentru eparhia sa. A reorganizat tipografia, a înmulţit numărul canonicilor, s-a îngrijit de seminarii, a creat douăsprezece burse la Cluj, patru „în covictuşul neameşilor", patrusprezece la Oşorhei, unde fusese arhipreot, şase la Bălgrad [211]. Poate tot el a cerut Împăratului, la 1816, înmulţirea şcolilor româneşti unite, provocînd hotărîrea din 10 mai, prin cari se refuza orice nouă cheltuieli, trimiţîndu-se românii ce vreau să înveţe carte la liceul din Cluj, la gimnaziile din provincie, la şcoala superioară din Blaj [212]. Desigur că lunga sa administraţie de aproape jumătate de secol — căci muri tocmai la 2 octombrie 1830 [213] n-a fost fără foloase pentru românii din Ardeal, şi, în special, pentru cei de ritul unit.

Ce era dator însă a face, ce putea face şi cu cine-i stătea la îndemînă a face, aceasta am văzut-o mai înainte, şi s-a arătat acolo cît de mult a meritat faima rea legată pînă astăzi de numele lui.

Ce suflet mic era acela al harnicului Bob se poate vedea nu numai din purtarea lui faţă de fruntaşii cugetării româneşti din Ardeal în timpul său,

---

[208] În *Istoria bisericească.*

[209] Hurmuzaki, *l.c.*, p. 217.

[210] Autobiografia se află la Nilles, *Symbolae*, II, p. 657 şi urm., şi în Cipariu, *Acte şi fragmente*, p. 21 şi urm., după Calendarul din Sibiu pe 1803.

[211] Vaida, *Discursurile*, ed. românească, p. 164.

[212] Bibl. Ac. Rom., copii necatalogate: „(sunt) in magno principatu Transylvaniae sufficientes scholae et gymnasia, Claudiopoli vero lycaeum adsit, in quibus necessariae scientiae haurire possunt et illi incolae valachici, qui proles suas vehiculo principalium normalium scholarum ad maiores et sublimiores scientias prosperare cupiant et ad graeco-catholicas Balásfalvae existentes principales normales scholas propter remotiorem, ni fors habitationis suae locum, expedire non volunt". Cel mult se admite a se stabili în parohiile greco-catolice „scholae triviales, in quibus proles incolarum, tam in principiis religionis et moralitatis, quam vero in legendo, scribendo et arithmetica instrui posset", supt conducerea *cantorului.*

[213] Hurmuzachi; *l.c.*

dar și din chipul cum înțelegea să răspundă la atacurile ce se îndreptau, de cele mai multe ori cu dreptate, împotriva lui.

Iată un caz, cu atît mai interesant, cu cît n-a mai fost semnalat și lămurit pînă acum. Petru Maior zugrăvise pe ierarhul său, în *Istoria bisericească*, nu se poate mai urît. Despre ce nu vorbea el acolo ? Despre tablele scolastice, cu conciliul de la Florența „în chip de arbore mare", cuprinzînd și pe vlădica Aron, despre alaiurile de „clirici sholastici", despre figura antipatică și vorba aspră a episcopului, despre dezertarea Unirii, din pricina lui, de către credincioși, despre prigonirea călugărilor, înconjurarea cu oameni fără relief și talent, despre lăcomia de aur, dorința de a-și căpătui rudele, zgîrcenia la mese, discreditul la Curte, nedreptățirea protopopilor, despre pripirea visitațiilor. Maior expunea toate nevoile lui cu Bob, pentru canonicat și altele. El nu se sfia să predice frăția cu neuniții, pe cari bunul simț țărănesc o și pusese adeseori în practică.

Dacă Bob se simțea curat, de ce nu ar fi răspuns, cu autoritatea ce-i dădea vîrsta și vrednicia sa de episcop ? Preferă să tacă. Însă mutilînd cartea dușmanului după confiscare, scoțînd coli întregi și modificînd după interesele lui unele pagini [214]. Acestea ajung pentru a-l judeca.

La întîmplare, vlădica Bob a fost și scriitor. Îi plăcea să ție discursuri, și se grăbea să le publice. Astfel, a publicat în 1812 discursul său de instalatie din 1784 [215] ; cuvîntarea din 1807 „cu prilejul instalații canonicilor de Exealeanțiia Sa cum de nou fundăluiți" s-a tipărit în latinește și în românește [216] în 1807 ; ea apăruse românește separat, avînd la urmă „și doao cu cuvîntări : despre preoție și despre duhul celui bun și acelui rău păstoriu sufletesc" ; un *Cuvînt păstoresc* al lui a apărut în 1811 [217]. Ba ar fi provocat și versuri în onoarea acelora dintre colegii săi pe cari-i putea suferi mai puțin, judecînd după titlul unei publicații din 1807 : „Versuri veselitoare întru cinstea prea-luminatului și preasfințitului Domn Samuil Vulcan, episcopului greco-catolic al Orădiei-Mari, cînd la anul 1807, în luna lui mai, prin exelența sa Ioann Bobb, episcopul Făgărașului, s-au sfințit episcop în Blaj [218]". Am văzut că el avea pretenția de a revizui și corecta traduceri ca ale lui Clain, înainte de a ordona apariția lor în tipografia seminarului său.

Iată și cărțile ce au ieșit din această tipografie pe timpul guvernului lui Bob.

În 1786, într-un foarte elegant volum, a treia ediție a *Acaftistului*. În 1801, se tipăresc la Blaj două tratate : „Despre taina mirului" și a „pocăianiei". Ele formau două din cele trei părți ale *Teologhiei dogmatice și moralicești* de Tournelly, ridiculizată așa de crud de Petru Maior ; a treia apăru

[214] Lipsesc p. 113 și urm. ; 223—4, 231—267, 327—43. Sînt modificate p. 305—6. Sînt exemplare complete însă, ca al lui Papiu azi la Academie.
[215] Popp, *op. cit.*, p. 48.
[216] v. mai sus, biografia lui Maior.
[217] Popp, p. 49.
[218] „Sibiu, în tipografia lui Ioann Bart". Popp, *op. cit.*, p. 33.

la 1802 şi cuprinde „taina Eucharistiei" ; o a patra ieşi la 1804 abia. El a fost traducătorul şi prelucrătorul *Cărţii de învăţături creştineşti despre desertăciunea lumii şi datoriia omului în fieşte-ce sfat, din SS Scripturi culese şi întărite pre scurt, pentru mai lesne înţeleagere şi procopscală, pre limba rumânească* (1807). În 1809 el făcea să apară o *Psaltire* şi tipărea, din propriile sale lucrări, *Forma clerului şi a păstoriului bun* [219]. *Catechismul cel mare sau învăţătura creştinească,* deosebit, se pare, de al lui Şincai, e din 1815, ca şi *Evchologiul,* în cari, după imitaţia tipăriturilor din principate, se dau versuri la pajurea împărătească ; *Evanghelia* şi *Strastnicul,* în fine, poartă data de 1816.

Am atins adeseori pînă aici antagonismul ce exista între episcopii de Oradea-Mare şi Bob. În reşedinţa episcopală din Crişana domnea un spirit mai liber decît la Blaj, şi multe păreri cari erau privite cu teamă aici erau primite dincolo, multe personalităţi prigonite în ultima reşedinţă erau preţuite, iubite şi ajutate în cealaltă.

Episcopatul de la Oradea, pe cari păstorii uniţi din Blaj nu-l puteau privi cu mulţămire, e de fundaţie destul de recentă. Fusese întemeiat pe timpul cînd Inocenţiu Clain suferea persecuţia, întîi supt conducerea unui prelat cari avea rangul de vicar al episcopului catolic din oraş. Primul conducător spiritual al uniţilor de dincolo de hotarele Ardealului fu un grec din Macedonia, Meletie Covaci, numit la 1748. Acesta n-a făcut nimic vrednic a ne fi transmis. Urmaşul său, în 1776, Moise Dragoş, era un român din Ardeal şi el avu norocul să scape de tutela catolică, în cari-i trăise premergătorul. La 1788, patru ani după ce căzuse în lupta cu Bob pentru Scaunul Făgăraşului, Ignatie Darabant căpăta dioceza Oradiei. Şi, neuitînd trecutul, deschise aici un adăpost pentru nemulţumiţii din Blaj, pentru scriitorii de frunte, cari nu fură înţeleşi întîi, şi la urmă nici toleraţi, în diocesa ardeleană. Laudele lui Darabant le-a exprimat mai cu putere Şincai [220], şi ca şi dînsul, s-a bucurat de larga ospitalitate a Vlădicăi Ignatie, Clain. Maior a dobîndit locul său din Buda prin intervenţia aceluiaşi patron al literaturii româneşti. Multe cărţi au fost scrise la Oradea, şi multe îndemnuri şi mîngîieri au venit de aici acelor cari sufereau pe urma superiorităţii şi reputaţiei lor.

La Oradea, supt Darabant, au trăit, între canonici, filologul Corneli şi Horvat ; şi un coleg al acestora, Gheorghe Farcaş — Farkaş îi zice Şincai [221] —, arhipreot, a dezvoltat o oarecare activitate literară. A scris un *Comentariu al Psalmilor,* o istorie bisericească, mergînd pînă în secolul al XVIII-lea, un *Tîlc* al *Noului Testament* şi, în fine, şi *dizertaţie* despre ciclul pascal [222].

---

[219] Popp, *op. cit.*, p. 49.
[220] v. şi scrisoarea lui din Blaj, 13 august 1782, în I. Ardeleanu, *Ist. diec. Oradei-Mari,* p. 136—7.
[221] *Oradias,* în Cipariu, *Archivu,* p. 295—6. Cf. *Shematismul* festiv al Oradei şi I. Ardeleanu, *o.c.*
[222] *Ibid.*

Succesorul lui Darabant îi urmă tradiția. E Samuil Vulcan. Vom vedea legăturile cu bănățenii, cari n-aveau un episcop românesc al lor. El însuși a scris, pentru popor, cărți de medicină, morală, pedagogie. Cu Șincai el întreținu bune relații [223] și-l ajută după putință, primindu-l, în cele mai negre zile din nenorocirea lui îndelungată, în casa și la masa sa. Cu Petru Maior îl găsim în corespondență prietenească. Cît despre Clain, el nu mai era printre cei vii cînd Vulcan ocupă scaunul episcopal orădean.

Vulcan va fi pus probabil să se alcătuiască genealogia, tot așa de fabuloasă ca și a lui Inocențiu Clain, descendent din Movilești, și a Aroneștilor, mlădițe din neamul lui Aron-vodă cel Cumplit, prin care familia i se cobora din Vălcan, *recte* Vîlcu — prigonit de Șerban Cantacuzino, și al cărui „frate sau fiu", Mihail Vulcan, ar fi fugit în Ardeal, la „Veaza". După „genealogia Vulcăneștilor", Mihai Munteanul ar fi avut cinci fii, dintre care unul, Petru, avu pe un Ioan, tatăl lui Samuil, „arhiereul cel românesc al Orăzei-Mari" [224].

Samuil, născut la Blaj, în 1758 [225], învață la seminarul de la Sf. Barbara, strămutat apoi la Erlau și Lemberg, fiind prefect de studii și vicerector [226]. Sprijinit de unchiul său de pe tată, Gheorghe, cari făcuse studii la Cluj și Blaj și fu cel dintîi profesor mirean la școlile latinești inferioare din acel oraș [227], tînărul Vulcan ajunsese, fără să revie, în 1788, canonic la Oradea, supt Darabant, iar în 1792, vicar-general [228]. Era cunoscut printre cărturarii români ca un „bărbat foarte învățat și harnic" [229].

Bine privit și în cercurile oficiale [230], căci învățase la Viena, românește, pe împăratul Ferdinant de mai tîrziu [231], el fu ridicat la episcopat după moartea lui Darabant la 1806. La auzul veștii celei bune, Șincai, ce se afla atunci la Buda, și alți prieteni publicară acolo un *Adplausus* în românește, ungurește și latinește [232]. Versurile românești ale lui Șincai, pe cari le semna ca „umilit serb G.S. de S.", sînt scrise cu caractere latine. Într-o primă bucată se cînta persoana episcopului nou, în stihuri ca acestea:

Dupa nor vine serin
Dupa dulceatia pelin,
Ci Oradzei nu i áșá
Prequum io voi árătá ;

---

[223] O ramură a Vulcăneștilor se așezase în Șinca-Veche ; Șincai, III, p. 199.
[224] Sincai, III, p. 198—9.
[225] Iosif Vulcan, *Țichindeal*, p. 282—3.
[226] *Orodias*, în Cipariu, *Archivu*, p. 296 ; S. Vulcan, *l.c.*
[227] Clain în Cipariu. *Acte și fragmente*, p. 113.
[228] I. Vulcan, *l.c.*
[229] *Ibid.*
[230] Maior, în Cipariu, *l.c.*, p. 176.
[231] Vulcan, *l. c.*
[232] „Adplausus quo Illustrissimo ac Reverendissimo domino Samueli Vulkán, graeco-catholico episcopo Magno-Varadinensi etc. etc. in exordio pastoralis suae dignitatis omnigenam felicitatem precantur tribus linguis : valachica, hungarica et latina." Despre aceste „versicule" vorbește autorul la 21 iunie 1807.

iar a doua debuta astfel :

Francisc Anteilea pre quárele êl iubea
Cel ce te au întrecut...

Laurii lui Şincai în poezie nu lăsau însă pe Bob să doarmă şi, cînd în mai 1807, el consacră pe Vulcan, puse să intoneze şi din parte-i cîntecul bisericesc de cari a mai fost vorba.

E regretabil că nu s-au tipărit pînă astăzi materiale suficiente asupra istoriei Scaunului din Oradea. Ni se vorbeşte de întemeierea gimnaziului de la Beiuş [233], dar data cînd a fost fundată această nouă şcoală superioară e abia aceea de 1828. E totuşi un capitol din istoria culturii româneşti la începutul secolului al XIX-lea, cari nu poate fi scris încă destul de complet, acel ce priveşte activitatea din acest centru.

*
* *

Despre cultura din Banat, în schimb — fără ca aici chiar să avem material cît de puţin suficient — se pot spune cu mult mai multe lucruri.

Unele au şi fost spuse. Am văzut cum cartea românească a pătruns aici prin emigraţi din Banatul oltean. Ea n-a putut prinde însă, nu s-a putut dezvolta, din lipsa unui centru românesc. Acel centru nu putea să fie decît o episcopie română. Şi — aceasta fu aici principala piedică [234] — o asemenea arhierie românească nu exista. Bănăţenii fiind strînşi şi supravegheaţi de ierarhia patriarhală sîrbească de la Carlovăţ, cari nu-i lăsa să se mişte în direcţia naţională decît în oarecare margini şi nu pregeta să intervie pe lîngă guvernul secular, ca în cazul lui Iorgovici, cînd aceste margini erau întrecute. Supt sîrbi şi cu sîrbii — erau prea slabi şi prea puţin organizaţi pentru a se încerca împotriva sîrbilor — s-a făcut totul, ca şcoală şi literatură, la românii din Banat. De aici oarecare progrese uşoare, de aici oarecare nesiguranţe şi slăbiciuni, care nu se observă aiurea, unde erau duşmăniile făţişe, care întăresc, şi nu falsele prietenii, care aduc slăbiciune şi şovăială. Nu în originalitatea scrierilor sale — în cari odată patrioţi entuziaşti ca Eliade vedeau „tablele legei aduse în pustie", o enciclopedie completă de „filozofie, religie, morală şi bună-cuviinţă" [235] —, nu în adîncimea şi noutatea gîndurilor sau în frumuseţea formei lor îşi găseşte îndreptăţirea reputaţia de cari se bucură încă Dimitrie Ţichindeal, paroh şi învăţător. Există o alta, cari nu se poate distruge prin dovezi de împrumuturi sau de „plagiat" : aceea anume că acest umil prelucrător a rezumat în sine, a reprezentat prin viaţa şi lucrările sale, în chipul cel mai puternic, starea de spirit, în cari mijea conştiinţa naţională a românilor din Banat, în vremea marii mişcări de idei ardeleană. E o figură reprezentativă,

---

[233] V. şi Iosif Vulcan, *Ţichindeal*, p. 266. Pentru operele lui Vulcan, ale clericilor Iosif Pasca şi Simion Bran, v. mss. N. Densuşianu la Academie.

[234] O observă şi Petru Maior în Cipariu, *Acte şi fragmente*, p. 15 şi urm.

[235] *Curierul* pe 1839, nr. 9 ; reprodus şi în *Foaie p. minte, inimă şi literatură* din acelaşi an, p. 59—62 şi ca prefaţă la ediţia bucureşteană a *Fabulelor* lui Ţichindeal.

şi în jurul acestei figuri se poate grupa viaţa intelectuală românească din Banatul de atunci.

Despre accidentele vieţii sale fără strălucire un cercetător plin de răbdare a strîns aproape tot ce se putea strînge şi ni le-a înfăţişat cu o simpatie cari deşteaptă interesul [236].

S-a născut probabil în Becicherecul-Mic, de unde era tatăl său, preotul Zaharia [237]. Anul precis al naşterii fireşte că nu se ştie, o dată ce el nu-l spune: se va fi născut pe la anul 1755. A învăţat la urmă teologia în Timişoara, la şcoala sîrbească, tîrziu, în 1801 [238]. S-a căsătorit cu o sîrboaică, dar a trebuit s-o lase. A fost învăţător, de la 1794 încă, pe vremea întoarcerii lui Iorgovici, deşteptătorul la viaţă naţională al românilor din Banat. A stat în această calitate, învăţînd carte românească pe „pruncii" satelor, la Belinţ, la Berigseu [239], iar în 1802 la Becicherec, unde se presupune că s-a născut. Cîndva fusese *rînduit* de „crăiasca direcţie" *a vizita şcoalele.*

Pînă atunci în Ardeal nu scrisese decît Iorgovici, ca să fie prigonit de unguri şi sîrbi şi puţin ascultat de ai săi. Fără să aibă inteligenţa deosebită a premergătorului, întinsele lui cunoştinţe despre cărţi, despre oameni şi ţări, fără să aibă titlurile ce asigurau acestuia o bucată de pîine, Ţichindeal îndrăzni să urmeze exemplul lui Pavel Iorgovici, să scrie româneşte.

La 1802, popa din Becicherec, în acelaşi timp „învăţătoriu naţionalnic", tipăreşte la Buda, supt revizia lui Clain, o traducere din acel Dositeiu Obradovici, ale cărui bune sentimente faţă de români, pe cari-i cunoscuse în Moldova, le-am văzut. Se cheamă *Sfaturile a înţeleajerii cei sănătoase* [240]. Ţichindeal nu s-a mărginit a preface pe „limba daco-romaniască" textul lui Obradovici, ci l-a întovărăşit de o Prefaţă, datată din satul său, 2 iunie, cari are o dublă importanţă.

Întîi, pentru că prin ea facem cunoştinţă cu cărturarii români din Banat — cu puţinii cari iubeau cultura şi aveau conştiinţă de neamul lor. Ni se prezintă astfel protopopul Gheorghe Petrovici, ruda lui Naum, protopop pe cari l-am mai întîlnit odată în cercetările noastre, preotul Petru Murgulovici, pe cari autorul l-a cunoscut „încă cînd eram eu învăţătoriu tinerimii în Berecsov, înălţat fiind la faptele cele bune", preotul Vasile Gheorghievici, pe cari l-a putut aprecia în vizitarea şcolilor, ca delegat al guvernului, Rista Luca, acesta probabil sîrb autentic, negustor în Grabanţ, pe influentul nepot al lui Dositeiu, Grigore Obradovici, cari lupta pentru cultura sa sîrbească şi pe alăturea şi pentru cea românească, a cărei necesitate o înţelegea pentru binele patriei comune.

---

[236] Voim să vorbim de discursul de intrare al lui Iosif Vulcan, publicat în *An. Ac. Rom.* XIV, secţia literară.

[237] Pe mama sa o chema Elena.

[238] Prefaţă la *Epitom:* „Cînd eram în anul 1801 în şcoala clericală la teologhie, în Temişoara, de bonă voe adunaţi".

[239] El scrie *Berecsov* în prefaţa la cartea-i din 1802.

[240] „Prin bine înţeleptul Dorotei Obradovici întocmite, iară acuma întîia dată întoarse de pre limba serbiască şi întru acest chip în limba dacoromanească aşezate".

Dar Ţichindeal nu-şi pomeneşte numai *patronii*, acei ce l-au ajutat la tipar. El nu uită a vorbi de „bine învăţatul Paul Iorgovici" şi de *Observaţiile* acestuia, cari au arătat naţiunii cum trebuie a se readuce limba la originalul ei. Cu toate că el, Ţichindeal, declară că va rămînea, pentru a fi înţeles de toţi „la cuvintele aceale tuturor cunoscute", mulţumindu-se a lăsa accentele, a goni „nişte slove", el împărtăşeşte ideile lui Iorgovici. Buchile ar trebui lăsate, scrie el, numai pentru cărţile bisericeşti.

Traducătorul vorbeşte mîndru de osteneala ce şi-a dat: „Cu greu e formos şi cu bună înţeleajere a scrie şi a preface cărţi. Numai aceia ştiu, care au cercat". Deci, adaugă el, n-are chemare să-i judece „fieşte-care care poartă pălărie sau căciulă".

El avea. cînd înălţa astfel în ochii cititorilor sarcina ce împlinise, o altă traducere gata sau, mai curînd, o prelucrare şi aceasta [241] : lucrarea despre serbători a sîrbului I. Muşcatirovici, în cari însă înlocuise descrierea obiceiurilor sîrbeşti cu a datinelor pe cari le ţineau românii. Aceasta însă nu se tipări, deşi Ţichindeal dădu în curînd bănăţenilor săi alte lucrări.

La 1808, apare o carte religioasă: *Epitomul sau scurte arătări pentru sînta besearică, pentru vesmintele ei şi pentru domnezeiasca liturghie, care se sevîrşaşte într-însa, aşijderea şi pentru preotul şi slujitoriul lui Dumnezeu, prin scurte întrebări şi răspunsuri, de folos şi de trebuinţe slujitorilor de ceale sfinte, preoţilor şi diaconilor şi tuturor celor ce gîndesc acestea deregătorii pre sine a lua*". Părintele Dimitrie Ţichindeal, după ce fusese, se pare [242], preot militar şi ceruse, în 1807, a fi numit director de şcoală, era atunci numai parohul din Becicherec. Cartea o dedică superiorului său ierarhic, episcopului sîrb din Timişoara, Ştefan Avacumovici, „milostivul său arhiereu şi patron".

El destina, cum am văzut, preoţilor această nouă traducere din sîrbeşte, şi despre misiunea lor avea o părere foarte înaltă. În împrejurările actuale, dacă întunericul domneşte între români, nu e de vină *neamul*, „că doară nu va să se înveaţe", ci conducătorii săi spirituali mai ales, pe cari-i preocupă „credinţa deşartă şi zavistele şi goanele". Ei ar trebui să se pregătească serios pentru misiunea lor, învăţînd teologia dogmatică, teologia pastorală, istoria bisericească, tîlcul faptelor Apostolilor, logica, istoria naturală, „homulia", canoanele sinoadelor ecumenice. Căci nu ajunge pentru un preot să se deprindă a serba liturghia „prin îmbrăcarea şi dezbrăcarea, prin zicerea evangheliilor, deschiderea şi închiderea dverilor, eşirea la oameni, arătarea şi intrarea în altariu".

Pentru a le uşura învăţătura, el, Ţichindeal, a întreprins traducerea cărţilor necesare, pe cari voieşte să le publice. El trimite la „Pastorala teologhie, de se va tipări cîndva" şi pe cari o avea deci terminată. Despre teologia dogmatică şi istoria bisericească, spune iarăşi că: „toate acestea, numai de se vor arăta aşa număr de preoţi, cari ar voi a le avea în limba daco-romanească, ca să se poată da la tipariu, le pot avea". Dar, dintre toate, apăru numai „Epitomul", de cari ne ocupăm aici.

---

[241] Cf. Vulcan, *l.c.* p. 307.
[242] Vulcan, *l.c.*

În privința limbii, Țichindeal se apropie și mai mult în această carte de ideile școlii ardelene. Fără a mai enunța teorii, el scrie *Domnezeu bon* și așa mai departe. Ba nu se sfiește a întrebuința în această carte bisericească *sanct* în loc de „sfînt". Curentul general lua înainte pe parohul din Becicherec, altfel un om cu bun simț.

Tot în 1808 tipărește și o altă traducere, pe „limba daco-romaniască" din Dositeiu Obradovici : partea întîi din *Adunarea de lucruri moralicești de folos și spre veselie* [243]. Tiparul se făcuse cu ajutorul lui Rista Luca, pe cari-l menționa și înainte între „patronii" săi, lui Cristofor Luca, negustorul din Grabați, dar dedicația e către Grigore Obradovici, care conducea școlile din eparhia Timișoarei [244].

În această carte pentru publicul laic, ca și pentru clerici, traducătorul întrebuințează o limbă împestrițată cu multe neologisme : găsim numai în Prefață : „honorat", „interesul public", „binele comun", „informație", „dialect", „cultură", „libertate", „exemplu", „neglect". Ucenicul în „limba daco-romaniască" își întrecea maeștrii.

În acest timp, școlile românești, numai românești se organizau supt protecția oficială, și în 1809 se tipărea „instrucția pentru școalele românești în Banat". La 1811, în 9 februarie, împăratul hotărăște a se întemeia trei școli pedagogice în Banat, dintre care una numai pentru români, la Arad, cari era de la 1777 reședința unui vlădică sîrb, colegul acelui cari chemase pe Iorgovici din Viena [245]. Românii cîntară acest eveniment de cultură prin versuri cari sună astfel :

Au nu milostivul împărat
Școală pedagogică au ridicat,
Carea e în vechiul Arad așezată ;
Românilor să se învieție e dată ?
Multe veacuri au trecut
Și încă așa școală rumânii nu au avut...

Și ei se îndemnară prin această binefacere împărătească a spera completarea învățămîntului național printr-un seminar cu convict, ca acel din Blaj, printr-o Academie ca aceea din Beiuș :

De un Seminarium încă trebuie gîndit
Și pre lîngă el un mare Convict,
Ba și de o Academie,
Care trebuie să și fie...
Vezi așa, române frate,
Mîncă și de-aceste bucate,
Din cari alte noroade s-au săturat [246].

---

[243] „Prin Dositeiu Obradovici întocmită, iară acum în limba daco-romaniască traduse prin părintele Dimitrie Țichindeal, parohul Becichereculuiu-Mic".

[244] „Școalelor de supt districtul Timișori directorului creesc honorată".

[245] Marienescu, *Petru Maior*, p. 74. Cf. Vuia. *Pedagocicul din Arad*, Panciova, 1887 (cu chipul lui Loga).

[246] V. și Vulcan, *l.c.* p. 246—7.

Aşa cînta în 1813 Ţichindeal, unul dintre profesorii institutului, în *Arătare despre starea acestor noao introduse scholasticeşti instituturi ale naţiei româneşti, sîrbeşti şi greceşti* [247]. Din această broşură vedem şi alcătuirea şcolii şi condiţiile în care funcţiona.

Localul fusese gătit de sîrbul Sava Arsici ; se făcuse apel la donatori, cari nu lipsiră. Cursul trebuia să fie de cinsprezece luni pentru şcolari, cari absolvise, firește, şcolile inferioare. Se predau : catechetica, tipicul, cîntările, pedagogia, metodica, istoria şi geografia ungurească, *Gramatica românească*, „conţeptul", „matesisul", limba de stat, cea germană. Director pentru cele trei şcoli pedagogice, ca succesor al lui Obradovici [248], era Uroş Nestorovici, consilierul regal, cari tipări cu banii săi *Ortografia românească* din Buda, după a lui Loga, parte din gramatica sa generală, în 1818. Profesorii români erau : Ţichindeal, pentru „învăţătura legii sau catecheta, carile cuvîntul lui Dumnezeu, precum în schoală, aşa şi de faţă, în besearică, propoveduiaşte", pentru pedagogie, metodică şi istorie Ioan Mihuţ din Şiclău, un cunoscut al lui Samuil Vulcan [249] ; nepotul lui Paul Iorgovici, Iosif, doctor în filozofie, propabil din Viena, pentru geometrie şi geografie [250], şi, în sfîrşit, Constantin Diaconovici Loga, născut în Caransebeş la 1 noiembrie 1770, elev al gimnaziului sîrbesc din Lugoj şi al şcolii de drept din Pesta [251], preda gramatica română şi „conţeptul românesc".

În acelaşi an cînd se tipărea această cărticică, o nouă traducere din sîrbeşte, destinată, credem, acestor nouă şcoli, apărea la Timişoara : „îndreptările moraliceşti, tinerilor foarte folositoare". Nu se dă numele tălmăcitorului, menţionîndu-se numai acela al *cheltuitorului*, „jupănul Ioann Logofet, negoţitoriul şi cetăţeanul din Timişoara". Şi acest opuscul apărea la Buda.

La această dată — şcoala pedagogică se deschisese încă de la 3/15 noiembrie 1812 cu 212 elevi [252] — începuse inevitabila luptă cu sîrbii.

Încă din 1807, într-o petiţie către Împărat, Ţichindeal susţinea cu căldură nobleţa superioară şi prioritatea istorică a românilor, pe pămîntul Banatului, ca şi pe celelalte locuite de dînşii. Sînt, scria el, coborîtorii incontestabili ai romanilor, şi ei au precedat cu mult pe unguri, apărînd ţara cu secole înainte de vremea aşa de recentă, de anul 1690, cînd o măsură administrativă, o colonizare oficială aduse pe sîrbi dincoace de Dunăre. El intră în legătură cu Vulcan, căruia-i scria adesea, iscălind uneori numai „cunoscutul" şi primind răspunsuri adresate „fiului Dimitrie" [253], îi scria între altele şi în afacerea, de o importanţă capitală pentru românii din Banat, a întemeierii unui episcopar românesc în această pro-

---

[247] Buda, în 8.
[248] v. Teodorovici, *Moralnice sentinţii*, 1813. Prefaţa : „d. Grigorie Obradovici, pensionistul director al şcoalelor din Banat".
[249] Iosif Vulcan, *l.c.*, p. 279.
[250] Mort în 1821, *ibid.*
[251] *Ibid.*
[252] Vulcan, *op. c.* p. 280.
[253] *Ibid.*, p. 336—9.

vincie [254]. Mînia sîrbilor se aduna astfel asupra lui, şi ea izbucni, cu un prilej neînsemnat, la tipărirea în 1814, cînd se credea că Ţichindeal renunţase la munca literară [255], a *Fabulelor.*

Numele autorului nu era însemnat, deşi, lucrarea lui Obradovici fiind foarte populară, un crez al sîrbilor, era cu neputinţă ca în Banat să se înşele cineva asupra originalităţii publicaţiei lui Ţichindeal. Vulcan, însuşi, căruia-i scria aceasta în privinţa Fabulelor, îl întreba ce schimbări a făcut în originalul său.

Obradovici, cari ştia bine româneşte şi a publicat şi o prefaţă în această limbă, avea de gînd să tipărească prin 1793 fabulele sale „pe românie" şi scria în această privinţă unui nepot al său [256]. El nu le-ar fi tradus însuşi cu o mai mare fidelitate decît Ţichindeal, cari păstra pînă şi prefaţa, înălţătoarea prefaţă patriotică a lui Dositeiu, şi introduse numai arareori modificări, destinate a ţine în curent lucrarea cu timpul [257] sau elemente cari nu se potriveau în nici un chip cu publicul românesc. [258]

Ţichindeal destina traducerea sa „iubitorilor de învăţătură, preparanzi, odraslelor rumâneşti, spre citirea aşa fel de cărţi", pentru a le da „aceste învăţături morale prin fabule în limba rumânească", ceea ce e aproape o mărturisire a traducerii. Măsuri contra cărţii, contra acestei cărţi cunoscute în sîrbeşte de toată lumea şi tolerată totdeauna, nu se puteau aştepta. Totuşi, ele fură luate.

Cartea fu confiscată şi traducătorul — pe cari prigonitorii se făceau a-l lua drept autor — îşi pierdu locul de profesor la şcoala normală. Ţichindeal primi lupta: „dacă sîrbii sînt oţel, declara el, li va fi cremene" [259].

O slabă cremene pentru tarele oţel. Plecînd de la Becicherec, parohul persecutat pe nedrept se duse în 1815 la Viena, cu o petiţie către împărat. O lăsă în mîinile arhiducelui Rainer, cari-i dădu făgăduieli. Dar încă în 1816, cu toată probabila intervenţie a lui Vulcan, cari se interesa de afacere [260], nu se făcuse nimic pentru dînsa. Moartea păgubaşului termină procesul. Îmbolnăvindu-se în 1817, el muri la spitalul din Timişoara, în ziua de 19 ianuarie 1818, şi fu îngropat în satul său. Învinsese oţelul [261].

---

[254] *Ibid.*, p. 301—2.

[255] Teodorovici, *Moralnice sentenţii.* Prefaţa: „Cinstitul părinte Dimitrie Ţichindeal, parohul Becichereculuí Mic şi acum a schoalelor celor mari româneşti din Arad catechisator, însă şi el au încetat, cu ştiu pentru ce".

[256] *Fabulele lui Demetriu Chinchindeală în traducere nouă din originanul sîrbesc al lui Dositei Obradovici* de I. Russu, parohul Aradului, Arad, 1885, în 8, p. XLVIII.

[257] Aşa unde, după numele împăratului Iosif, pomeneşte şi pe al suveranului domnitor, Francisc; fabula 117.

[258] De unde rezultă că la Ţichindeal sînt mai puţine bucăţi decît la Obradovici. Pentru ediţia *Pildelor filozofeşti* în Sibiu, la Bart, 1795, v. cap. V. Ale lui Esop ieşiră la 1812. fără loc.

[259] Vulcan, *l.c.*, p. 293.

[260] v. Densusianu, *Raport* p. 212.

[261] Mai vezi, pentru Ţichindeal, V. . Urechiă, *Opere complecte, Conferinţe şi discursuri,* seria B, tomul I. Un chip al lui Ţichindeal, zugrăvit, la 1815, de Sava Petrovici, în publicaţia lui Vulcan. Traducătorul are ochii mici înfundaţi, barbă şi mustăţi rare, o puternică falcă de jos şi o frunte obişnuită.

Cu sfîrşitul activităţii literare şi vieţii lui Ţichindeal nu conteni însă şi mişcarea ce se pornise între românii din Banat, precum nu se opri nici mersul înainte al şcolilor naţionale din provincie [262].

În 1815 încă apare la Buda o nouă traducere din sîrbeşte dedicată directorului Uroş Nestorovici, către cari se adresează şi versuri, pe cari sînt ţinute a le cînta „trei naţii" la examen" [263]. Se cheamă „Sfatul maicei către prea-iubita românească şi serbească tinerimii de amîndoao părţile, ca un rod al fragedei simţiri cu carea bunul şi norocirea mlădiţelor neamului său le îmbrăţoşează auctora".

Am văzut activitatea literară, începută în 1813, a altui bănăţean, Ioan Teodorovici, şi aceea a fratelui acestuia, dr. Alexandru Teodori, ce muri la Roman. La 1815, tipăreşte întîia lui lucrare Naum Petrovici, cari era atunci „a mai sus lăudatei deputăţiei (şcolilor din Banat) juratul cantelist." Ajutat de Nicolae Roja, macedoneanul, el dă la lumină în Buda *Versuri* pentru aniversarea „Domnului Uroş Ştefan Nestorovici", *dedicîndu-i-le* — cuvîntul este — „întru adîncă umilinţă" la 2 decembrie. Citim :

Curi, române, de departe,
Vino şi tu, serbe frate,
Astăzi cu toţi să săltăm.
Cu glas mare să cîntăm,
Căci Uroş iar se iveşte,
Zioa sa o prăzduiaşte...

Pe acesta, cari începea printr-un aşa de dibaci debut, cîntînd pe „Domnul director", nu erau să-l prigonească „fraţii serbi". Devenind vacant locul lui Mihuţ, numit, la 1816, „director crăesc al şcolilor naţionale din districtul Caransebeş-Lugoş", [264] el fu numit profesor de pedagogie şi metodică. În această calitate, se pare, şi ca „al fundurilor schoalelor de leagea grecească neunită naţionale în crăimea Ungariei crăesc perceptor", publică el la Buda în 1818 o carte, anunţată cu doi ani înainte, *Pedagoghia şi metodica pentru învăţătorii schoalelor orăşeneşti şi săteşti,* o traducere după vreun Villaume : „Villom". Prefaţa e redactată în Buda, 1 iunie 1817, şi se aduc mulţămiri unui alt „director crăiesc", lui Nicolae Popovici, cari conducea şcolile din „tractul Cianadului" şi patronase cultura română, dînd bani pentru imprimarea manualului. O a doua prefaţă servea pentru a apăra pe autor de învinuirea că „au năvălit toţi din toate laturile a tipări cărţi" şi pentru a semnala pe cîţiva dintre românii zeloşi din Buda.

Încă la 1819, „perceptorul regal" [265], Naum Petrovici, se afla la Buda şi într-un „Neujahrs Geschenk" către „domnii şi doamnele tîrgoveţi şi tîr-

---

[262] În 1815 apare, la Buda, o *Instrucţie pentru şcoalele româneşti în Bănat.* În anul precedent românii din diocesa Aradului cer la Curte un „Episcop de neam român, cu sîngele şi cu inima român *(Bis. ort.* XVII, p. 8 şi urm.).

[263] „Pre tine trei naţii la examen te cheamă şi cu bucurie această îţi cîntă". La urmă sînt şi alte cîntece.

[264] Vulcan, *l.c.,* p. 279.

[265] „R.P. — r*(sic)*". Nu „Pier", cum s-a tipărit mai sus.

goveţe din Pesta, de naţia românească", el lăuda pe nemţeşte progresele tinerimii şcolare a neamului său şi, neapărat, meritul ce rezulta din acestea pentru „directorul" Uroş Nestorovici.

Despre Constantin Diaconovici Loga, cari începu a tipări la 1817, se pot spune mai multe [266]. Tipăritor al „instrucţiei" pentru şcoli din 1815 — căci găsim felul lui special de a scrie *„români : „romani"* —, el publică, fiind încă tot „al şcolelor preparande româneşti din Arad profesor", o *Ortografie* în 1818 [267] şi apoi întreaga *Gramatică românească pentru îndreptarea tinerilor,* pe cari o dedică, într-o prefaţă din 10 martie 1822, inspectorului său, arătînd că „al zecelea an curge de cînd ţine catedra gramaticii, stilului şi a cîntării besearicești în şcolele preparande". E o simplă culegere de regule fără pretenţii de originalitate sau de reformă. [268]

Dar Loga mai produsese şi alte lucrări, atunci cînd, conform ordinului dat de inspector, ca profesorii să-şi publice manuscrisele, el făcu să apară gramatica. În „chiemarea la tipărirea cărţilor româneşti şi versuri pentru îndreptarea tinerilor" — versurile sînt versuri plate, pentru copii nepricepuţi —, el anunţă astfel : Epistolografia — era profesor de „conţept" sau „ştil" —, Tipicul, Plutarch, „Pentru creşterea pruncilor" şi „Viaţa lui Belisariu", tradusă după Marmontel. [269]

Pe toate ar fi dorit să le tipărească, acum cînd, în cultură, „au sosit primăvara luminii neamului". Dar nimeni nu poate lua asupră-şi sarcina publicării unei biblioteci româneşti, de cărţi originale şi traduse. Şi totuşi, spune frumos, cu căldură, Loga, e de nevoie, ca, urmînd exemplul altor popoare, „în limba maicii să ne luminăm". Se cuvine deci ca toţi să contribuie, precum toţi se vor folosi : „Toţi dimpreună să dăm, că toţi la olaltă facem un neam". „Aşa se zideşte oltariul neamului şi din darurile a mai multora se aduc jervele luminării". [270]

Şi „oltariul neamului" s-a format, în adevăr, şi prin munca stăruitoare şi obscură a acestor umili traducători şi prelucrători de cărţi pentru biserică şi şcoală. De la dînşii a venit, de la colaboraţia lor harnică de inteligenţi mediocre, nu lumina cea mare de pe culmi, cari atrage privirile şi le uimeşte, ci lumina cari străbate pretutindeni şi destăinuieşte fiecăruia că există o viaţă a sufletului — cari e ceea ce se găseşte mai sfînt, mai înalt şi mai bun în fiinţa omenească.

---

[266] El muri abia la 1850 ; v. Vulcan, *l.c.*, p. 279.

[267] *Chivernisirea* e a lui Nestorovici, operă a lui Loga.

[268] Se dă lista profesorilor, între care Alexandru Gavra, şi a elevilor, între *prenumeranţi. Ştin* din *Apel* — v. mai departe, că erau şi acum 4 profesori dintre cari un catchet.

[269] Ea fusese tradusă înainte, de Samuil Clain, Bianu,, *Clain*, p. 30.

[270] Nu ştim din ce timp e ms. *Însemnări cum se fac sfinţii.* În „Predoslovia la toţi iubitorii şi doritorii de osteneala meşteşugului zografiei", autorul necunoscut spune : „Am ostenit cu multă trudă de am tîlmăcit" — din slavoneşte ? — „această carte spre folosul de obşte a celor ce se vor întîmpla". Pentru şcoala munteană mănăstirească de zugravi şi un ms. de instrucţii pentru pictura religioasă, v. articolul lui Kogălniceanu din „Rev. p. arch. ist. şi fil." ; I, p. 33 şi urm. ; „Lit. şi artă română", IV, p. 692—3.

Capitolul VII

INFLUENȚA APUSEANĂ ÎN LITERATURA BELETRISTICĂ ȘI ȘTIINȚĂ. NOUĂ GENURI LITERARE

O influență apuseană, un impuls „european" era acel ce lucrase asupra spiritului românesc prin operele școlii ardelene. Dar această influență și acest impuls nu treziră numai conștiința poporului românesc, îl făcură să simtă nevoia mîndriei trecutului și tendințelor spre un mai bun viitor. Ele nu însuflețiră numai de o viață nouă genuri literare existente. Nouă genuri literare fură cultivate, și se începu firește prin traducerea lucrărilor scrise de maeștri în aceste genuri. Apoi, către sfîrșit, slabe încercări de imitație se manifestă. Și numai tîrziu de tot, și în aceste genuri poporul românesc se arată așa cum este, cu însușirile cari-l deosebesc de alte popoare, cu figura proprie cari-i îndreptățește existența. Acest proces, al dezvălirii notei etnice particulare din imitația spiritului și formei străine, durează și pînă astăzi, și va dura încă multă vreme.

Ardelenii aveau școli *normale,* organizate întocmai ca și celelalte școli împărătești, școli laice ale monarhiei ; pentru aceste școli cu limbă de predare românească, de la început chiar, s-a simțit nevoia de manuale, și aceste manuale au fost traduse, și traducerea s-a făcut neapărat după originale nemțești. Mai tîrziu, gustul de lectură s-a dezvoltat printre românii cari făcuseră școli superioare și, fiindcă niciodată cetirea în altă limbă nu poate produce acea vibrație intimă a sufletului pe cari o produce cetirea în limba părintească, cărți de distracție — pentru a întrebuința un termen curent, cari e totuși absolut fals — fură prefăcute în românește, de studenți, de preoți, de funcționari, de „iubitori ai neamului românesc", cari erau convinși că săvîrșesc astfel o faptă bună, o faptă patriotică.

În principate, perioada de la 1774 înainte e, în domeniul literaturii religioase, o perioadă de îmbelșugate traduceri din grecește, din cari se alcătui o literatură bisericească superioară, ca autenticitate a textelor, ca fidelitate a reproducerii și ca frumusețe a limbii. Enorm de multe cărți elinești, mult mai multe de cum s-ar putea crede după tipărituri, au fost astfel prefăcute pe românește.

În schimb, cărți profane grecești au fost rareori traduse. Întîi pentru că și erau puține, cartea grecească refugiindu-se la greci ca și la toate popoarele Răsăritului creștin, în biserică. Apoi, pentru că rarisimele opere cari nu erau de slujbă, de exegeză, de predică sau de erudiție se înțelegeau în original de lumea cari avea nevoie de petrecere intelectuală, pe cînd cartea

bisericească era de nevoie și umilului popă de sat, cari nu învățase la dascălul de familie sau la școala lui vodă.

Ce s-a tradus din greceşte în acest gen pînă la 1774 am văzut în altă parte a lucrării de față. De atunci înainte întîmpinăm și mai puține traduceri profane din elineşte sau din limba greacă vulgară. Dintre acestea, Sulzer pomeneşte *Melisa,* «o carte despre virtuți» [1] și *Halimaua* [2]. Veniamin Costachi, fiind ecleziarh la mitropolie, pe la 1788, puse poate a se traduce din nou, după o versiune grecească, *Scherzi di fantasia* a lui Francisc Loredano și ordonă în orice caz a i se face o copie după această traducere, în acel an. Traducătorul era cămărașul Constantin Vîrnav [3]. În 1805 găsim o copie de Ioan Burchi [4], după o traducere românească a *Teatrului politic,* tradus și el, din latineşte de Nicolae Mavrocordat [5]. Un alt Vîrnav, Vasile, traduse din greceşte *Întîmplările Cantacuzineştilor și Brîncovenilor* de Dimitrie Cantemir, în 1811 [6]. Supt păstoria a doua a lui Veniamin, un „Anastasie" traduse din aceeași limbă, dedicînd-o mitropolitului, *Istoria lui Melchisedek,* la 1812 [7]. În schimb, ni se vorbeşte de o Ἀνατροπή τῆς θρησκίας τῶν Ἑβραίων, redactată în româneşte de un călugăr Neofit, tipărită la 1803 în Iași, și poate și într-o a doua ediție, și prefăcută în aplă, la 1818, de un Ioan Gheorghiu [8]. Ambele s-ar fi tipărit [9]. În 1794 se tipăreau la Iași nouă capitole, traduse din greceşte, ale lui *Critil și Andronius,* o operă de imaginație [10]. Am pomenit în altă parte *Învățăturile de multe științi,* traduse după o carte a lui Polizoi Contu, preot grec, ce a trăit în Țara Românească, și tipărite de traducător, călugărul Nicodim Greceanu, la Sibiiu în 1811 [11]. Roxanda Samurcaș tălmăcise din nemțeşte, la treisprezece ani — precoce mică traducătoare! — și, ceea ce e și mai remarcabil, numai după un an de studiu al limbii lui Gessner, *Erastul* acestuia. La 1821 se găsea la carantina din Sculeni, pe cari, cu toate neajunsurile ei, ne-a descris-o Beldiman, soția lui Costachi Grigoriu serdar. O chema Zoița, „dumneaei serdăreasa Zoița"; era fiica „răposatului Adamachi Ioanu", și „soțiorul" ei, cari știa că Zoița „a învățat mol-

---

[1] *Melissa oder die Biene, ein Buch von den Tugenden;* III, p. 37, nota a.

[2] Calimach, *Arabische Fabeln aus dem Griechischen. Ibid.*

[3] Această carte, ce să numeşte *Zăbava Fandasiei, al doilea s-au tălmăcit de pre limba grecească pe limba moldovenească de dumnealui* Constandin Vîrnav Cam(a)raș la anul... *(sic),* și s-au scris cu cheltuiala Sfinției Sale părintelui chir Veniamin Costache, eclisiarh mitropoliei, de mai micul întru toți Grigore Hudeci, pisar în sfînta mitropolie în Eși. La anul 1788, Dechemvri 12, au luat sfîrșit". Ms. 433 din Bibl. Ac. Rom. Cf. Gaster, *Gesch. der rum. Litt.,* p. 338—9. Un „căpitan Constantin Vîrnav" se găsește la începutul secolului al XVIII-lea, Arch. ist., III, p. 278.

[4] Scrisus-au de mine la let 1805, Febri *(sic)* 24. Ioan Burchi.

[5] *Theatron politicon, adică privelişte împăraților;* 2 vol. în Bibl. Ac. Rom.; n-le 434 și 435.

[6] *Arch. rom.,* II, p. 207 și urm.

[7] *Buciumul român,* I, p. 383.

[8] *Ibid.* Neofit era un evreu botezat, *v. Rev. teol.,* III, p. 346.

[9] *Ibid.*

[10] În tipografia „cea dinu nou făcută în sfînta mitropolie în Iași". Tipografii sînt popa Mihalachi și Gherasim ierodiaconul. Cf. și Gaster, *l.c.* p. 339.

[11] v. mai sus *Literatura religioasă.*

NOUL EROTOCRIT, VIENA, 1818 (Sus AUTOGRAFUL LUI COSTACHE NEGRUZZI)

dovenește și, după moartea tatălui ei, mai puțin grecește", crezu bine s-o apere de ispitele carantinei, dîndu-i să facă o traducere, să împletească adecă la un ciorap literar. Era „porunca dumisale", și trebuia „împlinită" : traducerea fu executată, mai ajutînd pe alocurea și „bădița Iancul", cari era fratele Zoiții și tălmăcise sau tălmăcia încă o „istorioară" din franțuzește. Opera fu expediată la Iași, unde se tipări pe socoteala lui Grigoriu, spre reputația familiei întregi, la 1822. Dar serdarul nu-și ascultă nevasta și nu *cheltui* și pentru „isturioara" lui „bădița Iancu", cari, pe cît știm, a rămas inedită.

În sfîrșit trebuie să vorbim de o traducere în versuri, *Achilefs la Schiro*, de Iordachi Slătineanu, vel paharnic, scrisă la 1797 în București, și tipărită, împreună cu *Istoria lui Sofronim, Greaca noao (sic)*, la Sibiu, probabil în același an. E „fapta lui chir Metastasie", dar melodiosul compozitor de librete trecuse întîi prin „grecie" pentru a ajunge la urmă în „românia" lui Iordachi paharnicul.

Acesta era, probabil, fiul lui Slătineanu de cari vorbește Sulzer [12], mareleclucer, de cari auditorul nostru, tovarășul lui în daravere de comerț, pretinde că a fost înșelat [13]. Îl vedem pe acest „Giorgio Slatignano logofi" — așa se iscălește — plîngîndu-se Agenției, la 23 februarie st.v. 1805, că un oarecare Ferrarini nu vrea să-i părăsească casa, pe cari a închiriat-o din nou duhovnicului domnesc, arhiepiscopul Titupoleos [14].

În prefața *Ahilefsului* său, Iordachi arată cum opera a fost scrisă întîi în italienește, limbă frumoasă, cari „n-are mai puține daruri decît muma-sa elinida", apoi în „elinidă", pe care o laudă foarte mult. De aici a tălmăcit-o el, cînd n-avea ce să facă — „drept petrecere din vreme a singurătății meale la țară", pentru a face astfel „mîngîierea celora ce ca și mine petrece cîteodată afară din turburarea politicească" și au vreme astfel a ceti în „limba cea părintească".

În ceea ce privește calitatea versurilor, ea nu e totdeauna așa de inferioară. Sînt unele curgătoare, cari sună plăcut și în cari se întrevede armonia originalului italian. Astfel :

Ești izvor de desfătare,
Dulce trudelor uitare,
Pentru tine, muritoriu,

sau

Tinerețe făr' de minte
Turburată din ceput,

iar, mai departe :

Care inimă vr-o dată,
Mai vîrtos și săgetată,
Ți să poate-mpotrivi [15] ?

Din rusește, avem o traducere, o singură traducere în întreagă această perioadă. E *Curioznica și în scurt arătare celoru ce iubesc a cerca vrednice învățături dinu fiziognomie* [16], cari a fost la început însă o carte germană. O tipări, nu cu cirilice, ci cu slovă dreaptă muscălească — opera nefiind „pentru cei proști că, ori mărgăritariulu înaintea porcilor, ori această carte înaintea celoru proști, totu una să socotește" — popa-tipograf Mihail Strilbițchi, la 10 octombrie 1785, în Iași.

Îi corespunde un *unicum* de traducere din limba polonă ; o culegere de „multe lucruri spre folosulu a toată obștea, atît oameniloru, cîtu și pentru ceia ce să voru sili cu toată inima a învăța pre unu meșteșugu", ca, de

---

[12] II, p. 362—3.

[13] Dar e din altă familie decît negustorul grec Dimitrie Teodor Slătineanu, agent al Domnului muntean, care fu acuzat la Viena, în 1794, de „Menschenraub" și de „Debauchirung innländischer Fabrikanten", fu condamnat în întîia instanță și scăpă numai la apel. Acesta poate fi identic cu „Pittary Demètre Slatiniano" din 1791, Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

[14] *Ibid.*

[15] Dare de samă în „Siebenbürgische Quartalschrift", VI (1798), p. 80 și urm.

[16] „Tălmăcite dupe limba nemțească în cea ruscască, cumu și pe limba aceasta moldovenească."

exemplu, „cum să face ciocoladă", „cînd vei vrea să înflorească trandafirii timpuriu", „cum să cleaşte sticlile sau felegenile sparte" şi alte „meşteşuguri şi sicreturi mari". A apărut supt Constantin Ipsilanti, în Ţara Românească, la 1806, cu o prefaţă către Domnul, ce se silea „cu înfocată rîvnă spre tipărirea bisericeştilor, politiceştilor cărţi". O iscăleşte traducătorul: „Gavriil Vinetchi, Avgi-başa", el însuşi un polon [17].

Din nemţeşte s-au tradus, cum am văzut, multe cărţi în Ardeal [18]. În principate cunoaştem puţine înainte de 1821: *Istoria Bulgariei* în 1801 [19]; *Învăţătura sau povăţuirea pentru facerea pîinii ceii de obşte, mai neagră, pentru cea albă de casă, pentru făină, pentru hrisi şi altele din cartofle, pentru sămănatul, lucrarea şi păstrarea lor, predică în folosul cartofilor*, scrisă de Cristian-Albert Rückert şi tradusă de doftorul Dimitrie Samurcaş, probabil tatăl precocei traducătoare de treisprezece ani a lui Gessner. Cartea apăru în tipografia mitropoliei din Iaşi, la 1818. Din explicaţiile ce se dau în cele două precuvîntări, se vede că Samurcaş, un grec, a tradus cartea numai în greceşte, dedicînd-o lui Grigore Sturdza logofătul, iar din această limbă în româneşte a prefăcut-o, din domnească poruncă, Alexandru Beldiman [20]. Pentru Samurcaş tatăl a făcut deci vornicul Alecu ceea ce făcuse pentru domnişoara Samurcaş cea de treisprezece ani respectabila serdăreasă Zoiţa, şi aceasta din ordin, dar dintr-un ordin mult mai sever, ordinul „dumnealui".

Nu ştim din ce limbă a fost tradusă — dar nu pare a fi din franţuzeşte — o adunare de „oarecare secreturi ale lucrării pămîntului şi ale meşteşugului sădirii, tălmăcite dintr-o carte a unui dascăl, vestit şi iscusit în meşteşugul lucrării de pămînt, adecă al plugului". Cartea a ieşit la 1 octombrie 1796, a tipărit-o în Bucureşti, probabil, tipograful Dimitrie Rîmniceanul, dar nu ştim cine a fost autorul şi cine traducătorul. Ea s-a părut destul de însemnată pentru a fi tipărită şi a doua oară, nu se spune unde, în 1825. Atîtea mistere bibliografice sînt, de almintrelea, explicabile într-o colecţie de „secreturi".

Venind acum la traducerile din franţuzeşte, trebuie amintit că, înainte de vremea cînd ele încep, se întîlnesc unele, făcute însă printr-o formă intermediară grecească. Între acestea trebuie socotită *Volteria* sau notele lui Voltaire asupra războiului polon-ruso-turc, pe cari le tradusese întîi în greceşte Evghenie Bulgaris [21].

---

[17] Iată titlul: *Această cărticică ce acum întîiaşi dată s-au tipăritu şi s-au tîlmăcitu după limba leşească pre limba rumânească, care cuprinde întru sine...; care lucruri întîi sîntu cercate şi apoi tălmăcită şi tipărită după cumu se veade. Şi s-au tipărit acum la leat 1806.*

[18] Şi traducerea lui Millot nu e făcută de Molnar după textul francez, ci după traducerea germană din Viena, 1793.

[19] *Serb. şcol.*, p. 270.

[20] Semnează: „Beldeman".

[21] „Volterie. Herrn von Voltaire Nachrichten von dem letzten polnisch-russisch-türkischen Kriege, vom Erzbischof Eugenius mit Anmerkungen, ins Griechische und seither ins Walachische von einem Unbekannten übersetzt". Sulzer, III, p. 47, nota a. Pentru o traducere a lui *Charles XII*, de arhimandritul ieşan Ghervasie, *Serb. şcol.*, p. 270.

Dintre traducerile directe, una din cele dintîi, cea dintîi cunoscută pînă astăzi e traducerea la 1750, de un necunoscut „Dumitrachi scriitor", a *Cugetărilor* „comitelui de Oxenstierna" [22]. Mitropolitul Leon n-o cunoștea cu vreo treizeci de ani mai tîrziu, de vreme ce putea să le traducă din nou, pe vremea cînd era încă episcop de Roman. [23]

Am văzut că era vorba și de o publicație, de către același prelat a lui *Télémaque*, tradus din franțuzește. *Întîmplările lui Telemach*, fiul lui Odisefsu, fuseseră însă tălmăcite la acea dată, și există un manuscris din 1772, scris cu banii lui Iordachi Darie, biv vel paharnic și ispravnic de Neamț, de un Constantin Stancescu [24]. *Istoria lui Alțidalis și a Zelidei* fu întîia oară tlămăcită supt Alexandru Mavrocordat Delibei prin 1783, pentru Iordachi marele-paharnic, și avem un manuscris din acest an [25].

Tot cu cheltuiala iubitorului de cărți Iordachi Darie, cari e acum, în 1787 — „la velet 1787, octomvrie 20" —, biv vel păharnic, supt Alexandru Ipsilanti, se traduce *Taina franc-masonilor* sau *Rînduiala franc-masonilor, vădită, și taina morților descoperită*. Versiunea o face, după o publicație din Amsterdam, 1778, un „chir Gherasim, archidiacon a sfintei mitropolii", cari se scuză că, îndemnat de acel „cinstit obraz" ce era Darie, a luat asupră-și o sarcină ce poate să-i dăuneze reputația. „Cu toate că materia ei iaste întru prè rău prepus al obștei și poate a-mi pricinui multă defăimare, însă, cunoscînd că ia iaste prè departe de adevăr, am tălmăcit-o ca toți cei ce vor ceti să cunoască greșita socoteală ce au de această tagmă". Știm că francezul Carra încercase a introduce misterioasa tagmă în Moldova și că i s-au tras neplăceri din această tentativă [26]. Cît despre „ierei Gherasim", archidiaconul, el pare a fi viitorul învățat episcop al Romanului [27].

La 1787, apăruse, la Viena, o carte greco-franceză de Ioan Geanetu, contra lui Ocellus. Cineva îi răspunse, poate în amîndouă aceste limbi, la Paris, în 1793. Actele dezbaterii, tot procesul dintre ocellişti și anti-ocellişti, fură traduse de „înțeleptul dascăl Petre Stamatiadi" și tipărite, supt titlul de *Atîrnare în loc de scrisoare asupra tarafului ocheliștilor*, nu se spune cînd și unde [28] ! S-ar putea ca acest „Stamatiadi" să fie ruda lui Constantin Stamati, cari învăța pe acest timp medicina tocmai la Paris. La 1791, se traduce *Tabloul* lui C. Veisa, și poate tot atunci *Ruinele* din Volney [29].

---

[22] Cf. Gaster, *Ges. ch. der rum. Litt.*, p. 336 ; Urechiă, *Ist. Rom.*, I. p. 825.

[23] v. mai sus, Literatura religioasă și la Bibl. din Iași, ms. 4, copiat de Lupu Beldiman, nepotul lui Vasile, vătav la Prăjești.

[24] Bibl. Ac. Rom., ms. 262, 342, 743. Pentru Iordachi Darie Dărmănescul, v. Tanoviceanu, *Matei Millo*.

[25] Copiat de Alexandru Ciohoranul. Sînt versuri către cetitor :

De-apururе un cetitoriu nu poate să înțeleagă
Dulceața unii istorii, de n-a ceti-o întreagă...

E ms. 343, foarte frumos scris, al Bibl. Ac. Rom. Pentru alt ms., v. Gaster, *l.c.*, p. 340.

[26] v. mai sus, *Cultura epocei a treia*.

[27] Ms. formează nr. 451 din Bibl. Ac. Rom.

[28] A fost întîi semnalată această broșură în *Buciumul român*, I, p. 478.

[29] *Serb, școl.*, p. 279, 298.

La 1808, Ioan Gorovei copie o *Istorie a lui Raimond şi a Mărinei, amorezat, şi a maică-sa, Ameliei,* cari e, desigur, o traducere din franţuzeşte [30]. În 1810, apare un *Hrison engolpion, din franţozie, dat în tipar cu cheltuiala dumisale biv vel stolnicul Iordache Boghean* [31]. Ni se spune că în 1819 s-ar fi reprezentat la teatrul de la Cişmeaua Roşie, pe vremea poate cînd Iacovachi Rizu conducea ca efor „teatrele" muntene, alături de melodramele, comediile şi tragediile nemţeşti ale trupei lui Gherghy din Viena şi cu traducerile „asociaţiei greceşti dramatice", şi o piesă tradusă în româneşte de A. Nănescu : *Hecuba,* dar pare să fie vorba de tragedia grecească a lui Euripid, şi nu de vreo imitaţie franceză din secolul al XVIII-lea [32]. Un Dumitrachi Borş traduce în 1820 *Amorven şi Zelida,* la Iaşi [33]. Poate tot atunci s-a tălmăcit *Asediul Rochellei,* cari n-a apărut decît mult mai tîrziu [34]. Mihai Kogălniceanu numără între traducătorii harnici ai acestei epoce şi pe un Tăutu, cari trebuie să fie Vasile [35]. De un necunoscut „prieten al neamului românesc", deci poate de Nicolau, a fost tradusă şi *Descoperirea Americei* de Campe, cari apăru la Buda în 1816 [36].

Venind acum la numele mai cunoscute şi la traducătorii mai harnici, ni se afirmă că Vasile, fratele cronicarului Ienachi Kogălniceanu, ar fi tradus *La princesse d'Élide* a lui Molière ; în orice caz, un manuscris de traducere al ei se află între hîrtiile Kogălnicenilor [37]. Un Vasile Vîrnav, dintr-o familie cari a mai dat un traducător, Constantin, şi un copist [38], şi-a petrecut, ni se spune, toată viaţa în retragerea sa de la Popeni în judeţul Dorohoi, tălmăcind din greceşte şi franţuzeşte [39]. Din cea dintîi limbă nu ştim să fi tradus ceva, dar există un manuscris din *Erotocritul* tălmăcit de Christodor Ioan din Trapezunt, pe cari el l-a copiat [40]. Din nemţeşte a prefăcut la 1806 *Descrierea Moldovei* a lui Cantemir, cari a apărut pentru întîia oară în formă românească de supt teascurile Neamţului la 1825, supt titlul de *Scrisoarea Moldovei.* Din franţuzeşte ni se afirmă că şi el a tradus *Istoria lui Carol al XII-lea,* a lui Voltaire, o *Aritmetică,* o *Astronomie,* o *Geometrie,* părţi dintr-o *Istorie universală* [41].

---

[30] Bibl. Ac. Rom. ms. 445. Cuprinde şi unu *Artaxerxu.*

[31] Popp, p. 82.

[32] Olănescu, *Ist. teatrului român,* II[1], p. 13—4 Cf. Burada, în *Conv. lit.,* XXIV, p. 1 şi urm.

[33] Gaster, *l.c.,* p. 340.

[34] *Ibid.*

[35] Prenumeranţii lui Carcalechi în 1821. v. mai sus, cap. IV.

[36] Gaster, *Gesch. der rum. Litt.,* p. 342.

[37] *Letopiseţele,* ed. I-a, p. XXIII, nota 3.

[38] Gheorghe, fiul lui Nicolae, care scrie, la 1780, un ms. din traducerea lui Oxenstierna ; Gaster, *Gesch. der rum. Litt.,* p. 336.

[39] *Arch. rom.,* II, p. 208, nota.

[40] Gaster, *l.c.* p. 339.

[41] *Arch. rom., l. c.* A copiat un letopiseţ până la 1774. Mort pe la 1824. *Ibid.* — Un Scarlat Vîrnav a copiat ms. 273 al Bibl. Ac. Rom., în cari se cuprind opere de literatură populară : *O Istorie a Troadei,* bucăţi dintr-un cronograf, *Istorie lui Xenofon singliticul şi giupănesei lui Marii şi fiilor, Ioan, Arcadi ; leto. 7268, noembrie 4 ;* o listă de cuvinte, fragmente dintr-o prefaţă de carte bisericească, formulare de scrisori, şi cu litere latine —

Serdarul Vasile Drăghici, cari nu e ruda istoricului, postelnicul Manolachi, a tradus pe *Robinson Crusoe*, dar nu credem să o fi făcut din nemțește [42]. Conachi dădu o versiune din *Mathilde* a doamnei Cottin, versiune cari nu se tipări decît în 1846 [43]. În fine, alt poet, Daniil Scavinschi, cunoscut prin trăsăturile originale, pe cari le raportează Costachi Negruzzi, prin niște versuri la Borsec și prin epitalamul pretențios făcut la nunta Elenei, fiica lui Ioan Sandu Sturdza, cu Grigore Ghica [44], — ar fi făcut să apară la 1820 o traducere a *Democritului* lui Regnard [45].

Carcalechi mai numără la 1821 printre boierii moldoveni ce se îndeletniceau cu tălmăcirea de cărți pe Mihalachi Sturdza, pe Costachi Conachi „ce au tălmăcit cărți din limba franțozască, și cu mare rîvnă cumpără cărți romanești", pe spătarul-mare Iordache Balș, zis Bălșucă, ce „nu încetează a tălmăci cărți romanești din limba franțozască". Dar, dacă se păstrează printre hîrtiile de familie, manuscrisele acestor boieri nu porniră niciodată spre Buda, pentru a se întoarce supt formă de tipărituri elegante.

Cei mai însemnați dintre traducătorii moldoveni sînt — afară de Vîrnav, pe cari nu-l putem judeca bine, deoarece avem la îndemînă una singură din lucrările sale — Lazăr Asachi și Alecu Beldiman.

Despre cel dintîi, cari a dat cetitorilor moldoveni pe *Mencicov* și *Bordeiul indienesc*, se va vorbi în capitolul ce va trata despre activitatea pînă la 1812 a marelui său fiu, Gheorghe. Viața celui de-al doilea ni e cunoscută. Iată acum lucrările lui ca tălmăcitor.

El începu întîi cu *Milosîrdia lui Tit* [46], pe cari o traduse încă din 1784. În 1803, el termina *Istoria lui Tarlo și a prietinilor lui* [47], pe cari o scrisese „spre zăbava soției sale Elena Costandachi, ca, cetindu-să, să-și aducă aminte de dînsul" [48]. În același an, la 9 martie, dădea gata *Menechemii* lui Regnard, tradușî supt titlul de *Menegmi* [49]. În 1815, anul cel mai roditor în tălmăciri din activitatea lui literară, Beldiman traduce : *Elisaveta sau cei surguniți în Siberia*, pe cari o dedică lui Costachi Sturdza comisul. Cu toată „slăbiciunea ochilor", el declară că a luat asupră-și sarcina acestei traduceri a „operei cei întru cîntări a Elisavetii, numai pentru a face iarăși plă-

„Kum se skrie magzár la Unparacie ; kum să se skrie pentru Kraciun de la boér la boieriu, etc. — ; proverbe și însemnări relative la familia Gorovei, *Pildile filosofilor alese de trati (sic) ; gîcitori, rețete tilcuire de visuri*. Ar fi fost scris la 21 noiembrie 1816.

[42] Gaster, *l.c.*, p. 342.

[43] *Ibid.*

[44] v. Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 708—9.

[45] Gaster, *l.c.*, p. 347. Cf. Iacob Negruzzi, în *Conv. lit.*, IV, p. 44—6.

[46] Bibl. Ac. Rom. ms. 181.

[47] *Ms.* 428—9 din Bibl. Ac. Rom.

[48] A fost întîia lui nevastă. A doua fu Elena Greceanu. Tanoviceanu, în *Arch. soc. șt. și literare* din Iași, IX, p. 171—2.

[49] Asupra atribuției acestei traduceri lui Budai Deleanu, v. O. Densusianu, în *Revista critică-literară*, I, p. 349 și urm. Piesa a fost tipărită în *Arch. soc. șt. și literare* din Iași, III, p. 297—9, 519 și urm., 664 și urm., după două ms, — al treilea e la Muzeul din București. Stabilirea faptului că tălmăcirea s-a făcut de Beldiman se datorește lui I. Tanoviceanu, cari a dezlegat iscălitura, aproape ștearsă de un copist posterior.

cere unui vechi prieten ca Sturdza şi pentru «zăbava» soţiei sale Elencu“ [50]. Tot în acel an scrie *Istoria cavalerului de Grié şi a iubitei sale Manon Lesco,* cari nu e alta decît celebra operă a abatelui Prévost [51]. Din *Decameronul* tradus în franţuzeşte scoase el a treia lucrare a sa din 1815 : *Istoria lui Raimundu, scoasă din Decameron a Franţii* [52].

Pînă la 1815, Beldiman nu tipărise nimic. Atunci intră în relaţii cu Carcalechi, cari-l acoperi de complimente. Boierul moldovean protestă contra exagerаţiilor, arătînd „că un număr mare de patrioţ ăi Moldovii îl convîrşescu întru ştiinţă, isteţime şi învăţătură“, dar consimţi să încredinţeze „ferlegherului“ unul din manuscrisele sale. *Moartea lui Avel,* tradusă după Florian, ieşi cu data de 1818 pe frontispiciu, dar rugămintea de a se ierta greşelile de tipar, pe cari o face Carcalechi la urmă, e datată din 30 iunie 1820, şi am văzut pe Beldiman plîngîndu-se la 1819 de încetineala lui Carcalechi.

Tot în 1820 apăru, purtînd însă această dată şi în titlu, *Tragodia lui Orest,* după Voltaire. „Tragodia“ aceasta e în versuri şi iată cum le făcea Beldiman, cînd erau să fie scurte :

Că-ntr-aceast-adăpostire
Mă lasă să vieţuiesc
Fără necinste mai mare ;
Crede-mă, mă mulţumesc etc.

Istoria lui Numa Pompilie, altă traducere, din elegantul Florian, poet de pastorale în proză, poartă data de 1820, dar şi aici anul e fictiv. În adevăr, însemnînd operele lui Beldiman, în prefaţa la *Biblioteca românească* din ianuarie 1821, Carcalechi citează această traducere printre cele ce trebuie să apară.

Autorul ne spune, arătînd că „încă din cea mai fragedă vrîstă a tinereaţelor sale“ a urît trîndăvia şi „s-a îndeletnicit întru tălmăciri din limba franţuzească întru cea românească, a patriei sale“, că opera de faţă „iaste cea dintîi ispită ce a făcut ; pe carea cu mulţi ani mai înainte o avea tălmăcit“. Un timp, spune el, „nenumăratele greutăţi ce a întîmpinat, glasul obştii, că iaste cu neputinţă a scrie ceva întru o limbă necanonisită şi lipsită de tot meşteşugul gramaticesc, îl adusească la deznădăjduire“, dar se răzgîndi şi, alegînd acum această operă morală a revăzut-o şi o publică pentru a se îndemna la lucru cu mai mult talent decît dînsul. Lucrarea, în două volume, e închinată, „cu cea mai adîncă plecăciune, după neapărata sa datorie“, lui Vodă Mihai Suţu.

La Sculeni, uitînd „vrîsta întru care se afla“, Beldiman începu să revadă traducerea din 1819 a altei opere, cari-l atrase prin caracterul ei moral :

---

[50] La urmă se ceteşte : „Prè-iubită Elencu, priimeşte istoria aceasta mică a Elisavetii, daru de la soţul tău şi, cetindu, nu da uitării că pentru a ta zăbavă am luat osteneala a o prescrie cu însuş mîna mè. 1815, iulie 13“. Prefaţa e datată din 8 ale aceleiaşi luni. — Bibl. Ac. Rom., ms. 437 şi 438.

[51] Ms. 193 din Bibl. Ac. Rom.

[52] Bibl. Ac. Rom., ms. 457.

Alexii sau căsuța din codru [53], cari se termină la Vrăneștii-Răzăși. Cu un an înainte ni se spune că el tradusese o tragedie cu numele de *Sapor* [54].

În 1824, la 8 ianuarie, bătrînul încheie *Călătoriile lui Coxe*, traduse de dînsul, în două volume. În tinereță, scrie el, a servit altfel patria. „Acum, viind la vîrsta aceea unde puterile mele nesimțit încep a mă părăsi, am socotit a vă sluji, zăbăvindu-vă cu tălmăcirile mele [55].“

Tragodia lui Lentor, din 1819, revăzută tocmai la 1825, ar fi cea din urmă din lucrările sale [56], cari erau într-adevăr prețuite și cetite, chiar și de studenții români ce se aflau în străinătate [57].

Dar Beldiman a tradus, în proză, și *Odiseea*.

Înainte de el, românii din Ardeal încercase a reda pe clasici în limba lor. Astfel, Ovidiu fusese atacat de un D. Meciu [58], Virgiliu de Atanasie Șandor, cari traduse ceva din Eneida [59], un Josif Kontz prefăcuse, la 1816, *Batrachomiomachia* după o versiune ungurească [60].

O traducere românească a *Cugetărilor* lui Marc-Aureliu se făcu, în secolul al XVIII-lea, de un alt ardelean [61].

De existența Odiseei lui Beldiman ne vorbește Carcalechi, în prefața *Bibliotecii* sale, la 1821 : „Și pre Omer îl are tălmăcit și preste scurtă vreme îl va da la lumină, cum și pe Numa Pompilie“. E vorba, fără îndoială, de *Odisia lui Omir, întru cari se cuprinde toate rătăcirile lui Odisef de pe maria, toată petreceria sa după întoarceria din războiul cu Troadii, pînă cînd au sosit la cè de pre urmă în patria sa și au făcut răsplătire prigonitorilor Pinelopii, fimei sale*, manuscris din Moldova, din cari un specimen s-a și tipărit de mai mult timp [62], și din cari se conservă la Sibiu manuscrisul pe curat [63]. Lucrarea nu e inferioară altor traduceri ale lui Beldi-

---

[53] Bibl. Ac. Rom. ms. 31—2 ; ambele și în ms. 33 ; v. Bianu, *Catalog*, I, p. 94—5 ; Bibl. din Iași, ms. 2.

[54] Gaster, *Gesch. der. rum. Litt.*, p. 347. D. Gaster posedă manuscriptul. Altul la Muzeul din București, nr. 339.

[55] Bibl. Ac. Rom. ms. 28—9, v. Bianu, *l.c.*, p. 89—90.

[56] *v. Arch. soc. șt. și literare din Iași*, III, p. 299 ; IX, p. 174, nota 22 ; ms. 359 și 377 de la Muzeu.

[57] Hurmuzaki, X, p. 623, nota 1. Mai mult decît probabil tot el a scris și *Serdarul de Orheiu*, bucată satirică, în versuri (înainte de 1812) ; v. *Conv. lit.*, IX, p. 274 și urm.

[58] Densusianu, *Raport*, p. 212.

[59] Ms. la Bibl. Ac. Rom.

[60] Densusianu, Raport, p. 217.

Iată titlul : *„Batrachomyomachia lui Homerus, Batáje brostylor ku soretsi, intorsze gyintij in versur ungaresty de Domnu Csokonay și dupa jet Kontz Josi in anulu 1816, luna luj Iulie ;* 46 de pagini.

[61] Densusianu, *Raport*, p. 215.

[62] În *Crestomatia* lui Gaster, care datează ms. „1750—80“, II, p. 38 și urm. Astfel se rezolvă întrebarea pe cari o punea Ar. Densusianu îndreptat nu știm de ce indicii, că există o *Odiseie* a lui Beldiman, în *Rev. critică-lit.*, IV. p. 260. Poate din această traducere cîteva pagini le posedă Nerva Hodoș.

[63] Ms. Benigni, nr. 27 din Biblioteca Bruckenthal.

AT. HRISTOPOL, LIRICE, VIENA, 1817 (SUS AUTOGRAFUL LUI COSTACHE NEGRUZZI)

man, adică e scrisă într-o limbă curgătoare şi uşoară, din cari nu lipsesc însă provincialismele.

*
* *

În secolul al XVIII-lea cînd s-a răspîndit „filosofia", cu articolul ei de credinţă că dezvoltarea istorică şi fondul natural n-au nici o însemnătate şi că o omenire fericită de aceeaşi fericire, civilizată cu aceeaşi civilizaţie să poată forma prin introducerea pretutindeni a aceloraşi legi cu caracter filantropic, a fost datoria oricărui principe să dea legi. Bune sau rele, la aceasta nu se gîndeau nici acei care aşteptau, nici acel care dădea ; — legi să fie.

Domnii din principate erau însă însufleţiţi şi ei de spiritul filozofic ce stăpînea toată lumea cultă din Europa în acea vreme. Erau, acesti fanarioţi, nişte oameni foarte mult preocupaţi de reputaţia lor, pe cari-i interesa în gradul cel mai înalt ce se scria în gazete, în descrierile de călătorie, despre dînşii şi administraţia lor. Ţineau să nu apară înapoiaţi, să nu le răspîndească faima de „despoţi" şi de „tirani", cu cari se întovărăşea numele

principilor ce nu urmau principiile „filozofiei" moderne. Și ei doreau să se recomande prin legi și să primească mulțumirile opiniei publice pentru munificența lor legislatoare.

Înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea, se întrebuințau încă în judecăți *Pravilele* lui Matei Basarab și Vasile Lupu. Despre aceasta din urmă ne spune Dimitrie Cantemir că „servește ca normă încă pînă în ziua de astăzi judecătorilor moldoveni pentru a da dreptatea" [63 bis]. Pe lîngă acest cod, învechit și necomplet, se ținea seama totdeauna și de dreptul nescris, de obicei, care fusese însă și el introdus, în oarecare măsură, în compilația pravilelor [64]. Se mai recurgea, în cazuri grele și cînd judecătorul era un om cu carte la un extras al *Vasilicalelor*, pe cari în al XVIII-lea veac îl atribuiau, din cauza vechimii sale, lui Alexandru-cel-Bun. În sfîrșit, se întrebuința deseori ca îndreptar rezumatul de drept roman și bizantin al lui Harmenopulo, „Condica Armenopol" [65].

Supt Constantin Mavrocordat întîi [66], a fost vorba de o nouă legislație scrisă, și un misionar ne vorbește de „școala ce voia Domnul a deschide la Iași, și de volumele de legi dumnezeiești în românește, pe cari doria mult a le tipări" [67]. Ștefan Racoviță dădu sarcina alcătuirii unei „condici politicești" lui Mihail Fotino din Chios, „om vestit și pedepsit în cele bisericești și priceput în ale legilor, prea-cinstitul și prea-învățatul între filozofii Bisericii celei Mari a lui Christos" [68]. Marele Paharnic și gramatic [69] „Mihail Hiotul" întrebuință în compilația sa și obiceiul pămîntului și, combinînd deosebitele elemente, putu să înfățișeze Domnului său lucrarea practică ce i se comandase, la 1765 [69 bis]. Zilot Românul copie și el această nouă Condică, pentru patronul său, clucerul Ștefan Conduratu [70].

[63 bis] „Hodiernum indicibus Moldaviae recte pronunciandi norma est". *Descr. Mold.*, p. 100—1.

[64] V. Capitolul despre legislația din secolul al XVIII în Xenopol, *Ist. Rom.*, IV.

[65] V. Volf, I, p. 113, cari o califică de „ein magerer Auszug von römischen Gesetzen"; ibid., p. 114. O hotărîre din 1769, bazată pe acest din urmă cod, în *Uricariul*, XVII, p. 53 — Și Kogălniceanu credea în legislația lui Alexandru-cel-Bun; *Arch. rom.*, I. p. 16 — Papadopol-Calimah pretinde, fără dovezi și fără verosimilitate că se mai folosea în Moldova *Ius graeco-romanum* și Teofil Anticensorul; *Arch. Soc. Șt. și Literare din Iași*, VII, p. 157 și urm.

[66] Nu credem în codul lui Nicolae Mavrocordat, cari s-ar fi tipărit în 1728; Philippide, p. 151; Trebuie să fie vreo măsură legală izolată.

[67] „Iassiis ... et inventuti aperire ludum litterarium et divinarum legum volumina valachico idiomate in typographeo nostro academico aere suo recudi ardenter admodum desiderabat". Nilles, Symbolae, II, p. 1029.

[68] Ανδρα δόκιμον καί ἀρμόδιον τήν τε θύραθην καί ἐκκλησιαστικήν παιδείαν ἐγγυμναομένον καί πρός τούς νόμους εὐφυεῖ ἔχοντα, τόν τιμιώτατον καί λογιώτατον τῶν φιλοσόφων τῆς τοῦ Χρηστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας.

[69] Τόν καί Μέγα Παχάρνικον χρηματάσαντα καί παρ' ἡμῖν μέγαν γραμματικόν.

[69 bis] Bibl. Ac. Rom.; ms. grece 20 și 21. Alt ms. s-a adaus de curînd (n-le grece 122, 131).

[70] Între poeziile sale, întîlnim una „la Scarlat Ghica Voevod, ce au făcut adunare de pravili din cele împărătești, spre povața norodului de aici, prin osîrdia înțeleptului acela paharnic Mihail Hiotul. Este această pravilă prescrisă de mine, din îndemnarea vestitului aceluia clucer Ștefan Conduratul, supt carele mă aflam atunci, și se află acum la fiu-său Alexandru Conduratul și să se caute, căci este în adevăr un luminător luceafăr

Cînd se încheie tratatul de la Cuciuc-Cainargi şi turcii consimţiră a da privilegii scrise principatelor, cînd se deschise noua eră *legală* în relaţiile cu suzeranul, Domnii veniţi atunci la putere crezură de datoria lor să inaugureze o eră de drept scris, o eră legală şi în guvernul interior al celor două ţări. Aceşti Domni erau personalităţi distinse, oameni ageri, culţi şi morali : în Moldova, Grigore Alexandru Ghica, iar în Ţara Românească, Alexandru Ipsilante.

Ipsilanti trebui să facă el lucrul de la început, avînd pentru a se ajuta numai lucrarea anterioară a lui Fotino. Sulzer fusese chemat pentru a lucra la compunerea Condicii de legi. El predă într-adevăr cîtorva fii de boieri dreptul natural şi metafizica, pe cari le traduse pentru folosul lor în franţuzeşte, din textul german al lui Dariessen, dar fu părăsit de elevii săi cînd veni vremea a se arenda dările şi a se împărţi caftanele [70 bis]. Iar pentru codul de legi, nu se ceru colaboraţia lui, ci Domnul se ajută mai mult cu secretarul Raicevich, cari-şi găsi opera scurtă, simplă, dar onorabilă pentru Domn şi folositoare pentru ţară [71].

Lucrarea apăru „în limba grecească şi în a patriei" [71 bis], la Bucureşti, în tipografia mitropoliei la 1780. Scopul mărturisit în titlul şi în prefaţă e numai acela de a concilia prescripţiile dreptului roman cu *obiceiul* ţării şi a da astfel un îndreptar judecătorilor : „ca un isvodu şi îndreptare tuturoru celola ce să voru afla cu sfat de obşte". Elementul reformator lipseşte aproape cu totul şi nu se întrebuinţează subsidiar nici o legislaţie europeană, trăgîndu-se profit numai „din jălbile şi pricini, ce pă toate zilile să aduc, la auzul nostru" [72]. Prin această „Mică adunare", prin această cărticică de concordanţă, spera Ipsilanti să facă dreptatea în principatul său mai puţin şovăitoare din neştiinţă. Şi, pentru ca să nu şovăiască din interes şi corupţie — ceea ce, dacă e să credem pe Sulzer, nu s-a întîmplat niciodată —, el ameninţa astfel pe judecătorii ce nu şi-ar face datoria : „Vai de judecătoriul acela ce va mitui la hotărîrile judecăţiloru pentru voie vegheată sau va strica dreptatea pentru pizmă" [73].

Pentru Grigore Ghica, sarcina era mai uşoară. Îi rămăsese să facă obligatorii, să introducă în judecăţi un cod ce fusese compus pe timpuri cînd Moldova era ocupată de ruşi.

O „epitropie prestre alcătuirea arătării a unei noao legiuitoare conducă" fu stabilită, *orînduită* de feldmareşalul guvernator Rumienţov în Iaşi. Împărăteasa însăşi, o „filosoafă" cum ştim, oriunde aiurea decît în viaţa sa

---

pentru patria noastră". Cf. şi bucata către Ştefan Conduratu, „stăpînul şi dascălul mieu. din a căruia poruncă am prefăcut cea înapoi pomenită pravilă şi să află şi acuma la coconii dumnealui". *Rev. p. ist. arch. şi fologie,* V, p. 332

[70 bis] III, p. 80—2.

[71] *Osservazioni,* p. 150 şi nota. Pentru rolul pe care-l avu Raicevich în compunerea Codului, v Sestini, în *Arch. soc. şt. şi lit.* din Iaşi, V, p. 571 şi urm. Cf. şi Carra, p. 186.

[71 bis] Νῦν τόποις πρῶτον ἐκδοθέν εἰς ρωμαϊκήν καί πάτριον γλῶτταν. c.f. şi *Serb. scol.*. p. 318—9.

[72] v. O analiză mai amănunţită din punct de vedere juridic în Xenopol, *Ist. Rom.* V.

[73] Condica lui Ipsilanti a fost din nou editată, numai în româneşte de C. Brăiloiu, Bucureşti, Fr. Walbaum, 1841.

privată și în administrația de fapt a Imperiului său, dădu indicațiile necesare comisiunii, printr-o „Învățătură". Aceasta [73 bis] se tipărise întîi în rușește în tipografia Senatului, la Petersburg, cu data de 8 aprilie 1768, pentru alți legiuitori [74]. Celor din Iași li se trimise în grecește, în limba savantă, științifică pentru dînșii. Apoi, Toma vtori logofătul — să-i dăm și numele de familie : Carra — o tălmăci în românește, din ordinul mitropolitului Gavriil, cari scrise o Prefață, dedicată lui Rumiențov, „întru tot făcătoriul său de bine".

În aceasta — de ce alta putea să fie vorba ? — se cîntau laude rușilor, binefăcători „în patriia noastră", și ale împărătesei. Pe aceasta, de altmintrelea nici n-ar putea-o el proslăvi după cuviință", „cînd în mințile ceale mai iuți a filosofiloru celoru din Academiile Evropii, ce cearcă în adîncu tainile firii și să poartă cu pohfală preste aflarea ființii celoru de suptu soare, călătorindu cu privirea pînă la ceala înalte și covîrșitoare zidiri, și mai vîrtosu covîrșirea minții a unui filosofu între împărați, și după dînsul a unui Elinu și după neamu și după glasu, au rămasu la uimire pentru privirea acestii prea-slăvite vederi". Totuși, vlădica poate să asigure pe *patrioții* moldoveni — de felul lui — că „de voru vieții suptu aceste folositoare pravile, întru starea cea neclătită a pronomiilor vechi", un veac de aur se va deschide pentru dînșii și țara lor.

Traducerea lui Toma Carra a fost și tipărită, dar Condica însăși, dacă a fost terminată de comisiunea din Iași, n-a văzut lumina nici supt ruși, nici după aceea [75].

Bucovina fiind puțin după aceasta anexată, noul guvern al noii provincii austriace căută să dea un cod de legi, și pentru aceasta se făcură întrebări în Moldova la 1782 asupra obiceiului pămîntului, întrebări la cari boierii răspunseră cu pricepere [76]. Nu știm întrucît au folosit aceste lămuriri la ediția românească, a „pravililor nemțești [77].

În acest timp, pînă la legislația lui Caragea și Scarlat Calimah, avem de însemnat o încercare făcută în Țara Românească și o lucrare îndeplinită în Moldova.

Anume, pentru cea dintîi, un auditor austriac, la grănicerii din Banat, Ioan Horváth, stabilit la Mehadia în 1786, adresează, la 22 iulie, o petiție către Domnul muntean, în cari oferă a-i trimite, spre cercetare și între-

---

[73 bis] Învățătură a insuși stăpînitoarei măriri Ecaterinii II către orînduita epitropie, etc.

[74] Urechia, *Ist. Rom.*, I, p. 243.

[75] Titlul complet s-a reprodus în *Buciumul român*, I, p. 382 și în Urechia, *Ist. Rom.* I, p. 243.

[76] Bibl. Ac. Rom., doc. XXII/291. Cf. Papadopol-Calimah, în *Arch. Soc. Șt. și Lit. din Iași*, VII, p. 162.

[77] v. pentru aceste pravili, mai sus, cap. V. „Cartea legilor pravililor de obște părgărești pentru toate țările moștenitoare nemțești ale monarchiei austricești" apăru la Cermăuți, în 1812. Cf. și *Conv. lit.*, XIV, p. 474.

buinţare, o traducere făcută de dînsul, cînd „slujba împărătească l-a îngăduit" : *Dreptul internaţional* scos pe româneşte, „după învăţătura cari în şcoalele cealea împărăteşti la Beciu se tîlcuieşte : *Dreptul neamurilor, scris spre folosul neamului rumânesc de Ion Horvat, auditoriu*". Cerînd episcopului de Rîmnic a-l sprijini în cererea sa către vodă, traducătorul arată că, dacă această osteneală va fi bine primită, e gata a preface în limba cari era, probabil, pentru dînsul limba părintească, alte două lucrări, „cari pînă acuma în limba aceasta nu se găsea şi adecă : *Dreptu oraşului cel din lontru şi Dreptu firii*" [78].

Nu ştim din ce motiv, Agenţia, prin cari Horváth expedia ambele sale scrisori, nu crezu de cuviinţă a le da la adresa lor. Nedîndu-se, el n-a putut afla nici preţul tiparului la Râmnic, pentru cari întrebase pe vlădică, în cazul unui refuz din partea Domnului. Cît despre traducător, el avu prilej să vie în Ţara Românească, pe timpul războiului ce se deschise în curînd, şi fu omorît aici, înainte de 11 noiembrie 1791, de „servitorii săi" [79].

Simţitor mai tîrziu, Costache Moruzi recurse la luminile lui Toma Carra, pe cari-l găsim ocupat şi cu lucrări de traduceri literare de la 1773 încă [80]. Din ordin domnesc, acesta „traduse în limba pământeană *Manualul legilor*, adecă acele şase cărţi ale lui Armenopul, cari s-au şi tradus cu desăvîrşire la 1804" [81]. Apoi, din porunca aceluiaşi principe, el alcătui o nouă Σύνταγμα pe greceşte, în cari orînduia metodic prescripţiile pandectelor pntru folosul judecătorilor moldoveneşti. Misiunea sa fusese „ca, adunînd din Vasilicale şi alte cărţi de legi, să compuie un *Cod Civil* şi totodată *penal* după metodul Institutelor. Lucrarea fu mîntuită de Carra, atunci păharnic, în aprilie 1806, la Iaşi. Adică se mîntuiră trei părţi dintr-însa privitoare la dreptul persoanelor [82], iar pentru rest, „fu împiedecat, ni se spune [83], de împrejurările de atuncea, şi peste puţin se şi săvîrşi din viaţă".

Din dedicaţia *Condicii politice moldoveneşti* a lui Scarlat Calimah ştim că tatăl acestuia, Alexandru-Vodă, dorise şi el a alcătui o operă legislativă. Dar pînă la Scarlat şi pînă la Caragea nu mai dăm de asemenea prelucrări de legi.

Despre condica lui Caragea e mai puţin de spus, şi cunoaştem abia istoria alcătuirii ei. Νομοθεσία, *legiuirea* aceasta, tipărită în greceşte — la

---

[78] *Apendicele.*

[79] Scrisoare a lui Cristian de Rall, către Agenţie, Sibiu, 11 noiembrie 1791. Nu se ştie nimic despre „der von denen Bedienten umgebrachten k.k. Auditor Horváth und dem diesem abgenommenen Bagage" şi se cer lămuriri ; Bibl. Ac. Rom., hîrtii necatalogate.

[80] la 1773 traduce pentru Leon Gheuca, atunci episcop de Roman, *Heliodor*, din elineşte ; v. G a s t e r, *Geschichte der rum. Litt.* p. 337—8

[81] Hrisovul din 1 iulie 1817 al lui Scarlat Calimah, în *Uricariul*. IV.

[82] Πανδέκτη ἤ σύνταγμα συνοπτικόν τε καί μεθοδικόν ποσῶν τῶν ἐν τοῖς Βασιλικοῖς διαταξέων' Επιταγῆ τοῦ ὑψηλοτάτου, εὐγενεστάτου καί σοφοτάτου αὐθέντος κυρίου ἡγεμόνος μεγαλοπρεπεστάτου πάσης Μολδοβλαχίας κ. κ. I. 'Αλεξάνδρου Κωνσταντίνου Μορούζη ΒΒ., συναρισθέν ὑπό Θωμᾶ Καρρᾶ, τοῦ παχαρνίκου, καί εἰς τρία μέρη διαιρεθέν.

[83] Hrisovul pomenit.

Viena — în 1818 și în același an în românește, în „tipografia cea nouă“ [84], adecă în... Brașov, e o cărticică puțin cuprinzătoare, lucrată numai pe baza legilor grecești, a Codului Ipsilanti și a obiceiului pământului, pe cari din nou, și într-un chip mai complet și mai practic, vrea să le concilieze. Ar fi avut partea cea mai mare la acest lucru logofătul Nestor, cari a ocupat toată viața sa înalte sarcini judecătorești în Țara Românească.

Pentru a-și alcătui Condica, Scarlat Calimah, contemporanul lui Carageà în Moldova, avea forțe superioare și mai numeroase, precum și el era, din toate punctele de vedere, superior jefuitorului muntean. Ni se enumeră, între colaboratorii Domnului, Flechtenmacher, Donici, Cuzanu, C. Scheleti, Costachi Conachi, mitropolitul Veniamin, Petrachi Negri, Grigore Sturdza, Iordachi Ghica și Mihai Sturdza [85]. Admițînd această listă ca bună, să ne oprim asupra celor mai însemnați dintre acești colaboratori, asupra juriștilor, nu asupra informatorilor și dătătorilor de sfaturi. Anania Cuzanu era la 1813 profesor la școala domnească din Iași, profesor de pravile, desigur, și căpătă mai tîrziu demnitatea, creată din nou, de nomophylax, împrumutată din arhondologia imperială bizantină [86]. El, Anania Cuzanu, e pomenit, lîngă Donici, și în lista de prenumeranți a lui Zaharia Carcalechi, în 1821. *Pravilist* al Moldovei de la 1812 la 1840 ar fi fost însă și Christian Flechtenmacher, cari a început să redacteze, după aducerea sa în Moldova, un *Lexicon iuris civilis* și ne-a lăsat consultațiile ale sale între anii 1819 și 1830 [87]. Dar cel dintîi θεσμοθέτης sau νομοφύλαξ pe viață, plătit cu 400 de lei, „fără nici o scădere“, din Casa răsurilor, superior ca demnitate cămînarului, onorat cu dreptul de a purta barbă și dăruit cu scutelnici, pentru a aduna, critica și corecta legile și pentru a asista la procese, fu Constantin Scheliti [88].

Andronachi Donici însă e acela dintre jurisconsulții români cari ne-a lăsat o operă personală, în ramura cunoștințelor sale, și cari s-a și bucurat de o mai mare notorietate.

Supt Constantin Cantemir întîlnim pe un Nicolae Donici mare-logofăt [89]. Mai bine cunoscut decît dînsul însă e Darie Donici, probabil biv-serdarul din 25 august 1685 [90]. El era mare-vornic, de Țara de Jos în mai-iunie 1718 [91]. Demnitatea aceasta o păstră supt Grigore Ghica în prima dom-

---

[84] Νομοθεσία τοῦ ... I. Γ. Καρατζᾶ BB. „Legiuire a prea-înălțatului și prea-prevoslavnicului Domn și oblăduitoriu a toată Ungrovlachia..., cu toată cheltuiala dumnealor C. Caracaș, dohtor, și dumnealui Răducanul Clinceanul, biv vel stolnic și dumnealui Dumitrache Topliceanul, biv vel sluger în tipografia privilegiată de la Cișmeaua lui Mavrogheni“. „Însă știutu este tuturor că s-au tipărit la Brașov“ (ms. 600 din Bibl. Ac., Fol 10 V°).

[85] Papadopol Calimah, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași*, VII, p. 151.

[86] Papadopol Calimah, *l.c.*, p. 150, 153—4.

[87] *Ibid.*, p. 153. Cf. Bianu, *Catalog*, p. 38.

[88] *Uricariul*, V. p. 396—400.

[89] Bibl. Ac. Rom., doc. XXII/60.

[90] V. A. Urechia, *Biserica din Cetatea Neamțului*, în *An. Ac. Rom.*, XI. Sect. Ist., p. 122.

[91] Bibl. Ac. Rom. Doc. LXXII/100, LVI/49.

nie [92], dar înaintă pînă la logofeţia cea mare. Ca vel logofăt îşi redactează el testamentul la 20 decembrie 1750 [93].

Afară de aceşti membri ai familiei Donici, un timp numeroasă şi influentă, mai găsim pe Miron, pîrcălab de Soroca [94], pe clucerul Ianachi, cari ia pe fata spătarului Mihalache Cerckez [95], pe un al doilea Daria Donici, ispravnic de Soroca, pe vremea lui Elmpt [96], iar mai tîrziu, spătarul Manolachi Donici din 1806 şi Iordachi, cari trăia şi el la începutul secolului al XIX-lea şi fu numit de ruşi asesor de Colegiu [97].

Andronachi era fiul spătarului Constantin. În 1793 încă îl găsim purtînd titlul de clucer ; la 1795, e biv vel medelnicer [98]. La 1819 era vornic [99] şi prezidentul departamentului Afacerilor Străine [100]. Acest titlu şi această sarcină le păstră şi în 1820 [101]. În 1821, era socotit printre *carvunari* [102]. Întors din pribegie în octombrie, el fu scăzut din rang prin numirea ca vornic de aprozi, şi se retrase la Botoşani [103], unde era vornic în 1822 Iancu Donici [104]. Revenind în Iaşi, cînd se schimbase împrejurările, peste vreun an el fu restituit de Ioan vodă Sturdza în dregătoria de prezident al departamentului Afacerilor Străine, pe cari o ocupă însă numai pînă în 1823 [105]. La 8 februarie 1824, el era acum mare logofăt [106], şi de aici înainte aşa semnează [107]. În 1827 îl vedem dînd o consultaţie de drept [108]. Nu ştim cînd a murit [109].

Ca om politic, consulul francez îl caracterizează ca „unul din personajele cele mai neastîmpărate din ţară, dar cu totul devotat familiei Sturdza“ [110]. Ca jurisconsult, era stimat de întreaga Moldovă şi se cunosc versurile glumeţe :

Dacă ai vreo judecată
Mergi la Donici de te-arată,
Căci el pînă şi-n pilaf
Ţ-a găsi vre-un paragraf [111]...

---

[92] Cf. Neculce, p. 364, 366 ; Amiras, p. 163.
[93] Bibl. Ac. Rom., doc. XXII/35.
[94] Amiras, p. 163.
[95] Bianu, *Catalog*, p. 38—9.
[96] *Arh. Rom.* I, p. 141.
[97] Bibl. Ac. Rom. Documente Donici, I. p. 175—6, 182 etc. ; Hurmuzaki, X, tabla. Un Costin Donici, muntean, e pomenit în 1799 ; Bibl. Ac. Rom. Hîrtii necatalogate.
[98] *Uricariul*, XVI, p. 330—1 ; XX, p. 396 şi urm.
[99] Hurmuzacki, X, p. 56, nr. 63 ; p. 61, nr. 74 ; p. 68, nr. 84.
[100] v. şi Bibl. Ac. Rom., *Doc. Balş*, I. fol. 53.
[101] *Ibid.*
[102] Erbiceanu. *Mitr. Mold.*, p. 210.
[103] Hurmuzaki, X., p. 146. Cf. *Buciumul român*, I., p. 66.
[104] *Ibid*, tabla.
[105] Hurmuzaki, X, p. 195, nr. 265 ; p. 249, nr. 326.
[106] *Ibid*, p. 588, 590.
[107] v. *Uricariul*, VI, p. 327, an. 1825. Iscălitura lui, în *Uricariul*, IX, nr. 7.
[108] *Ibid*, XIX, p. 106 şi urm.
[109] Cf. Papadopol Calimah, *l. c.* p. 151—2.
[110] Hurmuzaki, X, tabla, p. 664.
[111] Reproduse în Papadopol-Calimah, *l. c.* Cf. *An. Ac. Rom.* ser. I, III, p. 90.

Donici compusese încă din 1813, cînd era vel-agă, o *Adunare din pravilile împărăteşti sau aleagire cuprinzătoare foarte în scurt de cele mai trebuincioasă pravile, alcătuite cu mare lesnire, spre înțelegirea și știința tuturor* [112]. În prefață el arăta că a scris mai ales pentru învățătura tinerilor și urmărea istoria dreptului de la bunul simț, contra căruia se ridică mai adeseori mai tîrziu, pînă la legile scrise romane, luate de la atenieni și pînă la compilatorii bizantini. Vorbind de rezumatul în aplă, așa de adeseori întrebuințat în Moldova, al lui Harmenopulo, el îl găsea *neglăsuitor* cu textul elino-latin „și abătîndu-se din noima cea adevărată, încît poate a se da pricină la cele mai mari îndoieli a dreptei cunoștinți" [113]. Lucrarea începe a se tipări [114] la 1814 în tipografia mitropoliei. Dar vodă Calimah găsi titlul, pe cari l-am dat mai sus, „nepotrivit cu cuprinderea" și ordonă, la 25 mai, a se distruge foile ce-l conțineau și a se înlocui prin altele purtînd această *epigrafie : Adunare cuprinzătoare în scurt de pravilele cărților împărăteşti, spre înlesnire celor ce se îndeletnicesc pentru învățătura lor, cu trimitere cătră carte, titlu și capul împărăteştilor pravili* [115]. În adevăr, cartea apăru ca *Adunare cuprinzătoare în scurt din cărțile împărăteştilor pravile*, cu numele autorului dat în întregime.

Lucrarea se întrebuință multă vreme, pentru că era în românește, pentru că avea multe lucruri ce nu se aflau aiurea, pentru că traducerea *Condicii lui Calimah* zăbovi foarte multă vreme [116]. Ea ar fi fost mai ales populară în Basarabia [117].

Calimah fusese jignit de titlul lui Donici, fiindcă i se părea prea pretențios. El lucra atunci la o operă, pe cari singur o judeca vrednică de o asemenea *epigrafi*.

Să venim la dînsa.

În hrisovul său din 1819, Calimah arată după ce izvoare a redactat codul, pe cari, în lipsa unei legislații mai complete, i-l ceruse și Divanul — nu trebuie să se uite că în Moldova nu se tipărise nici un cod de legi de la medievala *pravilă* a lui Vasile Lupu pînă la începutul secolului al XVIII-lea și că n-avem nici o dovadă despre o răspîndire efectivă a eventualei culegeri de supt ruși sau a operelor lui Carra. Baza au fost și de data aceasta Vasilicalele, dar, pe lîngă ele, s-au luat elemente din Novele și altele, și nu s-au neglijat nici „nouele condici europienești. Din aceste din urmă, însuflețite de spiritul liberat al Revoluției franceze, a luat Domnul înfierarea robiei, măsurile luate pentru protecția sclavilor, dreptul de moștenire al femeilor etc. [118]. De acolo, ne spune însuși Cali-

[112] „Alcătuită de dumnealui boer A. D. S-au scris la anul de la Hristos 1813.
[113] Prefața e reprodusă și în *Uricariul*, XIX, p. 208 și urm.
[114] Un ms. terminat în 1813, 3 decembrie ; în Bibl. Ac. Rom., nr. 444.
[115] v. ordinul în *Apendice*.
[116] *Uricariul*, XIX, p. 208 și urm., unde se reproduc spusele lui Costachi Negruzzi, cari dădu o nouă ediție încă în 1859.
[117] *Ibid.*
[118] v. și Papadopol Calimah, *l.c.*, p. 162.

mah [119], a luat titlul „despre alcătuiri între autori și tipografi", cari nu se putea găsi firește în *Vasilicale* sau în *Nearale.*

Planul său era mai întins decît a da un Κώδιξ πολιτικός pe grecește. Întîi, el avea de gînd a-l traduce pe acesta „în limba pămînteană" ; pe urmă, el se gîndise, cum mărturisește în 1817 [120], la o carte despre „Instrucțiile judecătorești", precum și la *Alte coduri* [121].

Codicele în originalul grec apăru supt o formă foarte luxoasă, întovărășit de un chip al Domnului, desenat de preceptorul fiului său, baronul de Kreuchely-Scherdtberg, la Iași, în 1816, de supt teascurile tipografiei grecești din nou așezată în mănăstirea Trei-Ierarhilor" [122]. Mîndru de opera sa, vodă răspîndi exemplare din impunătorul volum și în străinătate, hărăzind unul Universității din Oxford [123].

La 1819, traducerea codului ajunsese pînă la jumătate [124]. În acest an, Divanul, după ce vorbește, într-o anaforă, de fazele prin cari a trecut legislația moldovenească, „urmînd povățuirei istoriei pămînteștі", insistă pentru grăbirea traducerii, „fiind neapărată trebuință de a se tipări codul și a se publicarisi și în limba moldovenească", cu toate că în orice caz trebuie să primeze „obiceiurile pămînteștі", amintind și o altă publicație legislativă a Domnului, *Ponturile cuprinzătoare pentru avaeturile dreptăților și îndatoririle a unora boieri,* din 28 martie 1815, membrii sfatului cer a se redacta, după aceleași izvoare : dreptul consuetudinar și legiuirile bizantine, alte condici de cari se simte trebuința, și anume „codica negutitorească, codica criminalicească, codica poliției și agronomicească [125]. Din acestea, *„codul de comerț"* a fost tradus de Manolache Drăghici, cronicarul, fără a se tipări [126], iar *Codul criminal* n-a apărut înainte de 1825.

În sfîrșit, ca să terminăm cu scrierile de acest fel, merită o mențiune întîiul Călăuz al funcționarului. A fost redactat în Țara Românească la 1821 și cuprinde table statistice de *lude,* formulare de ordine, o hartă și „canoane alese". A fost făcut pentru ispravnicii județului Rîmnicu-Sărat sau, cum i se zicea atunci, Slam-Rîmnic [127].

Venim la poezia românească din acest timp.

---

[119] În hrisovul citat.

[120] *Ibid.*

[121] Actul trebuie să fi fost scris în grecește, și aceasta explică forma modernă a traducerii publicate de Codrescu.

[122] Κώδιξ πολιτικός τοῦ πριγκιπάτου τῆς Μολδοβίας . . ., ἐν τῷ νεουργηθέντι ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ ἔνδον τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.

[123] Macmichael, în *Arch. soc. șt. și literare din Iași,* VII, p. 23 ; Wilkinson, An account, p. 49, nota".

[124] Papadopol-Calimah, *l. c.* p. 160—1 vorbește de o traducere a părții civile în 1816, de o ediție română din 1825 a *codului criminal.* Se mai pomenește o ediție românească totală în 1833.

[125] *Uricariul,* IV, p. 207 și urm. : noiembrie, 1819.

[126] Ms. la Bibl. Ac. Rom.

[127] Bibl. Ac. Rom., ms. 52.

Românii de altă dată erau mai gospodari. În lucrul pămîntului, în trebile statului, boierul român din timpurile vechi găsea cu ce să-și ocupe timpul. Misiunea femeii în casă era mare, și era o mîndrie pentru dînsa ca acest mare rol să fie îndeplinit după cuviință.

Timp rămînea totuși, mai ales femeilor. Distracțiile erau însă puține. În *Ceasornicul Domnilor,* Nicolae Costin pomenește cîteva dintre dînsele, care nu par traduceri din Guevara. Ele sînt vechi ca lumea. Era pentru femeile din vremea învățatului logofăt, ca și pentru acelea cari au trăit și trăiesc pînă în zilele noastre, absorbanta îndeletnicire a îmbrăcăminții, pregătirii, încercării, purtării și schimbării rochiilor. „Așa sîntu", scrie cu durere ginerele Ducăi-vodă, „Așa sîntu la podoabe muerile de cu sîrgu-ială și nevoință aprinsă, cît nice o sărbătoare n-ar vrea să triacă, să nu aibă ia haină nouă ; să fie flămîndă poftește, numai haină să aibă...", că în douăzeci și patru ceasuri ce sîntu, în noapte și în dzi, în toate acestea ceasuri ar pofti a să schimba și a se îmbrăca cu haine noai... că femeia, văzînd pe megiiașa sa mai frumos îmbrăcată, atuncea ca o leiță să zburlește asupra bărbatului-ș...".

Aceste pregătiri extraordinare se făceau pentru o satisfacție de vanitate și această satisfacție nu se putea căpăta decît numai la o „adunare". Atacurile mari se dădeau deci, chiar cînd era nevoie de a se recurge la un împrumut, înaintea petrecerilor la Curte, a alaiurilor, marilor sărbători : Paștile, Boboteaza, Crăciunul, cari se celebrau cu un lux extraordinar de haine, podoabe, ospețe. La „vre-o prăvală carea nu s-au văzut, sau vreo sărbătoare mare", trebuiau boierii de pe acea vreme să recurgă la toată energia lor economică și să răsfoiască, pentru a găsi sfaturi sau mîngăieri, la *Ceasornicul Domnilor,* scris de un pățit.

Nu era, însă, în fiecare zi „prăvală" sau „serbătoare". Atunci trebuia să se mulțămească, cine avea timp de pierdut sau haină de expus, cu „cercetările", cu vizitele, cu plimbările sau cu dusul la biserică. Între aceste drumuri, cel din urmă era cel mai puțin bătut. Căci, zice același melancolic zugrăvitor al moravurilor contemporane : „Multe giupînease mari se fac că li-i rău, nemărgînd într-o săptămînă măcar o dată la liturghie ; carele în toate zilele le videm destul de sănătoase la cercători și la plimbare și, ce-i mai rău, că dimineața pentru frig li-i greu a merge la besearică, iară pre urmă să năduşescu de sudori, giucînd și primblîndu-se pînă în noapte, și eu aș vrea, femeile ceale mari și aliase să cugete, nainte de ce vor păși den casa sa, pentru să meargă să cercetează pre cineva, sfîrșitul cercetării care ar fi așezat. Că, de esu să prăvască și iale să să prăvască, să știe adevărat că, de la puțini ce le vor privi, pentru chipul vor lua lauda, iară de cei mai mulți ca niște îmblătoare și alergătoare se vor huli. Așișderea în casa aceaia, în carea să strîngu cîteva doamne sau giupăniasă alease, iaste să să lucriază lucruri mari, cari poftește primblăraș : pentru ceaia poftește ori poame să mănînce la un loc, sau anii nașterii sale să spue, sau să vorbească povești de bărbați, sau să-și schimbe în de sine lucrul ce-au lucrat, sau să-și numere hainele, sau pre cel prost îmbrăcat să-l hulească, sau pre ciale frumoase să le întărîte, sau de cele grozave să rîză, sau de mediași să să jeluiască. Pentru ce vrednic iaste de însămnat aceasta că iale singure

carele de blăstăm se strîngu la un loc, prin zavistie una pre alta roade ; rar fac adunare o samă de giupănese, carele, după ce s-ar întoarce de la plimbare, n-ar avea materie împotriva bărbaţilor, una de alţii să nu grăiască rău ; că, de va grăi vre una rău de alta, ce-i îmbrăcată mai prost, ea încă singură să va huli de alta, pentru limba cea ria ; unele să însămniază de nebune, altele de neştiinţă ; şi aşea, nu pentru cercetarea sau pentru învoeşiare, ci pentru să iscodească şi să părască una pe alta să adună. Foarte departe de acestea cugete să cade să fie femeia ce-i aliasă ; i, de ar vrea de afară de casa sa să-ş cerce desfătări, a căriia bărbatul s-ar tîmpla acasă, cu carea s-ar tîmpla feciorii, carii i-ar învăţa, featele, care li-ar îndrepta, rudenia, cu carea s-ar petreace, lucrul casii, carea ar chivernisi, casa, caria o ar păzi şi părinţii, căror le-ar sluji. Deci, că ar avea în casa sa atîta folosuri de a petriace vreame, căci priimescu cercetări între oameni streini ?"

„Cînd se mîntuiau pentru vechiul boier grijile cîmpului şi grijile dregătoriei, cînd trebile casei erau terminate pentru „giupăneasă", cînd biserica era închisă, primblarea părăsită şi „cercetările" terminate la ţară, unde stăteau mult timp şi Curtenii, sau în lungile nopţi de iarnă se cetia în familiile româneşti. Se cetiau lucruri cari nu s-ar crede : Sfînta Scriptură, cronici... Constantin Cantemir punea să-i treacă de urît cetindu-i-se din cronografe şi letopiseţe, din Cărţile Sfinte şi din Părinţii Bisericii [128]. Căci cu aceste lecturi erau deprinşi din copilărie, bărbaţii ca şi femeile. După ce învăţase pe de rost *Orologhiul, Octoihul* şi *Psaltirea,* li se tălcuise de dascăli *Evanghelia, Apostolul, Pentateuhul,* uneori şi ceva din *Vechiul Testament,* din *Palie. „Acestea le învăţau,* scrie Dimitrie Cantemir [129], şi fetele boierilor".

Era o cetire plăcută şi folositoare, cari întărea sufletul şi-l însenina. Vechiul Testament era o culegere de întunecate şi sîngeroase tragedii ale greşelii faţă de un înfricoşat Dumnezeu ; în Noul Testament se desfăşura o blîndă idilă divină cu sfîrşitul dureros, în Apocrife ce cuprindeau poeme, unele triste, altele senine ; profeţii făceau să se audă, într-o limbă cu imaginile minunate, tînguirile celor mai adînci dureri, acordurile speranţelor celor mai curate, imnurile triumfurilor celor mai sfinte. O înţelepciune veşnică se desfăcea din Proverbe, o înflăcărată poezie de iubire însufleţea *Cîntarea cîntărilor ;* durerea vieţii se oglindea întreagă în *Înţelept* şi sufletul se apropia de Dumnezeu în cetirea *Psalmilor.* Popularitatea literaturii sacre trebuie fără îndoială să crească moralitatea timpului ; popularitatea letopiseţelor să întreţie conştiinţa naţională ; cetirea exclusivă în limba ţării să contribuie la dezvoltarea acestei limbi în spiritul care o deosebeşte, şi nu pe drumuri rătăcitoare de imitaţie nesăbuită, slugarnică şi criminală. Să plîngi pentru patimile Mîntuitorului lumii e altceva decît să te dai în vînt pentru soarta lui Rocambole ; să suferi şi să te bucuri la citirea istoriei

[128] *Vita Constantini Cantemyrii,* p. 62 ; v. şi în urmă.
[129] *Descr. Moldaviae,* p. 153, locul a mai fost citat în această operă.

neamului tău e alta decît să te pasionezi pentru problemele politice curente la Paris sau în Monomotapa ; să-ți însușești forma admirabilă a vechilor tîlcuiri de cărți bisericești și a cronicilor e alta decît să-ți pierzi simțul limbii românești intoxicîndu-te zilnic cu franco-românească gazetelor a un gologan sau doi numărul.

Sufletul omenesc are însă nevoie de fabulos. Aripile pe cari le ascunde sufletul cel mai umil simt nevoia să se desfășure în lumile neasemănate ale irealului. Ființii omenești îi trebuie din cînd în cînd să intre în legătură cu oameni mai buni decît cei ce sînt, trăind într-o puritate și o consecvență pe cari traiul nu poate să le aibă, existențe pe cari realitatea nu le cuprinde, De aici, poezia.

Dar contemporanii lui Ioan Neculce și ai lui Nicolae Costin nu scriau opere de imaginație. Cînd îi trebuia deci românului de atunci să se înstrăineze cu mintea de logică, de măsură, de necesitate, de *proză*, el alerga la o carte, pe cari au cetit-o veacuri întregi toate popoarele lumii ; cartea în cari se înfățișau *irealizate* isprăvile fără pereche ale lui Alexandru cel Mare.

Ce nu era acolo ? Fabulă, dramă, comedie. Animale mai istețe decît oamenii, oameni mai puternici decît zeii ; slăbiciunea învingea puterea și neadevărul înlocuia cele adevărate. Un triumf orgiastic al celor ce nu sînt asupra celor cari trebuie să fie ; un triumf de o clipă cari răzbuna cu pasiune o înfrîngere de toate zilele. Por împărat, Garamanții, Bucefal, oamenii zburători, o chintesență a fantasmagoriei orientale celei mai necrezute și mai îmbătătoare.

Și se cetea *Alexandria* de harnicele giupînese, de sfioasele „cocoane", de „coconii" dați în grija dascălilor, chiar și de bărboși părinți de familie, cari-și uitau astfel de necazuri. Ce țineau ei în samă protestările indignate ale „învățaților", cari descopereau că mitul nu concordă cu izvoarele și credeau că sînt datori să previe publicul ! „Această Alexandrie mincinoasă, care este pe limba noastră, plină de basme [130]." „O Alexandrie din grecie, ori dintr-alte limbi scoasă pe limba românească, plină de basme și scorniturі [131]". „Acea *Alexandrie* mincinoasă, ce-i pe limba românească, plină de basme [132]". „O aflare de o mare grămadă de minciuni, precum vedem în cea *Alexandrie* ce-i zic, cine o va fi făcut, nu știu, și într-alte cărțulii ce să văd pe la unii și pe la alții aici în țară, și mai multe în Moldova, în cari nu să coprind altele făr de minciuni și basme, dupre care umblă norodul acesta rătăcindu-să, și cred celea ce nici odată de crezut nu sînt, că nici au fost acelea vre-odată, nici pot fi, căte măcar acea Alexandrie bălmăjaște, și asemenea ca aceia alte cărțulii [133]".

---

[130] Miron Costin, *Cartea pentru descălecare*, p. 16.
[131] Miron Costin, *Viețile Domnilor*, p. 286.
[132] Nicolae Costin, *Cartea pentru descălecare*, p. 55.
[133] C. Cantacuzino, *Ist. Țării-Rom.*, în *An. Ac. Rom.*; XXI, p. 155, sau în *Operele lui C. Cantacuzino*, p. 67.

Acestea ce ceteau deci, aceste lucruri sfinte sau minunate şi, alături de acestea, altele, cari semănau cu dînsele, ramurile sălbatice, nebune ale istoriei şi scripturile religioase, acelea care făceau, îmbogăţind sufletul cu un alt fel de ideal, să se piardă adevărul dogmatic sau tradiţia religioasă în basm, iar adevărul istoric să se înece în fantazie. Sau altele, în cari ştiinţa dădea mîna superstiţiei şi explica omului simplu cele ce-l înconjură cam în chipul misterios şi naiv, în cari şi le explica el singur. Sau, în sfîrşit, opere literare sălbăticite, flori de grădină rătăcite în pădurea nemărginită [134].

Se ceteau, de toată lumea fără deosebire — şi se căuta plăcere sau învăţătură în ele — *Visul Maicii Domnului, Minunile Sfinţilor populari,* Maxime culese prin cine ştie ce Culegeri greceşti sau slavone, ori adunate din cărţile tipărite de cărturari, gromovnice, care lămureau groaza cutremurilor, „întrebări şi răspunsuri" ; catechisme pe cari nici un Sobor nu le încuviinţase şi nici un mitropolit nu le binecuvîntase, *trepetnice,* cari făceau înţelese tainicile prevestiri ale semnelor, *cărţi de visuri,* care dădeau un sens icoanelor plăcute sau straşnice ce populează somnul, „Slove de ciumă", prevederi de vreme, reţete, cari lecuiau ca oricare altele, calendare veşnice şi profeţii. Se copiau în nesfîrşite manuscrise, se răspîndeau pretutindeni şi se ceteau de orişicine, mai mult decît cronicile, mai mult decît cărţile bisericeşti, pentru că aici, în aceste producte naive, vorbea un prieten, un tovarăş pentru suflet şi inimă, al căruia scris nu se deosebea întru nimic de ideile confuze şi sentimentele simple ale cetitorilor [135].

Multă vreme, întregi secole deci, boierii români nu simţiseră nevoia de a scrie sau de a ceti versuri. Poezia lor era în luptă, în suferinţă, în succesele de mîndrie, în fapte bune. Poezia lor scrisă era, cum am văzut, scripturile, sau literatura populară. Altă literatură de sentiment şi de imaginaţie nu căutau aiurea şi nu credeau că trebuie să dea ei poporului lor. Cînd aveau ceva pe suflet, cînd îşi simţeau în gînd sau în inimă ceva personal, viu, vrednic de a fi comunicat altora, cînd era un prisos în fiinţa lor psihică, scriau cronici.

Aşa a fost pînă cînd, prin răspîndirea cunoştinţii limbilor europene, români şi greci, cari trăiau împreună, într-o aristocraţie amestecată, văzură că la alte popoare ce e mai intim în fiinţa omenească se împărtăşeşte, spre mîngîierea altuia, în forma de armonie a versului. Pînă la imitaţia poeziei franceze din secolul al XVIII-lea, cari făcuse după chipul şi asemănarea sa întreaga literatură poetică europeană a acestui secol — pînă atunci poezie boierească n-a fost.

---

[134] v., pentru aceasta, Gaster, *op. cit.,* p. 383—4. Cf. *Istoria Literaturii populare române* de acelaşi ; Bucureşti, 1883.

[135] Dăm în *Apendice* cuprinsul ms. 270 şi 573 ale Academiei Române, cari cuprind astfel de literatură numai. La Sibiu se tipăreşte *Mina lui Damaschin* în 1793 ; în 1794 apare altă carte populară, *Alexandria,* de Dimitrie Iercovici, a doua ediţie apare la 1810. O ediţie moldovenească, aproape contemporană cu întîia ediţie ardeleană, e cea din 1796. O altă carte populară, *Gromovnicul,* se tipăreşte în Bucureşti, de „Gherghie postelnicul", în a doua ediţie, la 1817.

Iar în Ardeal, în Ardealul, unde tot ce era românesc era cufundat în masa acoperită de întuneric a iobagilor, putea să se ivească pînă tîrziu, cînd, supt guvernul împărătesc, lucrurile se mai schimbară, o poezie de cărturari, atunci cînd nu existau cărturarii, o poezie a celor aleși prin noroc, atunci cînd norocul nu alegea pe nimeni dintre românii obișnuiți ?

În schimb, de o parte și de alta a Carpaților, supt toiagul suferinței naționale a tuturora și suferinței omenești a fiecăruia, izvora curentul limpede, scînteietor la soarele veșnic al naturalului, — al poeziei populare. Sufletul neamului nu rămînea astfel cu totul neexprimat, și generațiile ce se succedau nu mureau astfel în întregime.

Deci izvorul poeziei populare nu secase. Valurile sale de apă limpede se revărsau fără încetare de-a lungul timpurilor. La sunetul său simplu și armonios, generații întregi își găseau mîngîierea necazurilor pe cari din belșug le dădea norocul.

Uneori, această poezie părăsea subiectele veșnic omenești, părăsea iubirea, dorul, ura, răzbunarea, durerea orișicui și atingea evenimentele politice. Trecutul se oglindea idealizat în aceste producții spontanee, simple. Lauda răsplătea pe Domnii buni, amintirea Domnilor răi era perpetuată în mustrare. Atunci, lăutarul cari știa aceste cîntece, căruia-i era încredințată păstrarea acestei istorii poetice a patriei, urca uneori treptele Curții lui vodă și, ca în vechea Grecie, ca în Europa medievală, el zicea înaintea maselor, în fața Curtenilor, în auzul stăpînului, al cărui rînd la judecata populară trebuia să vie, *zicea* fără frică de puterile dispărute povestea Domnilor. „Moldovenii și muntenii", spune un călător polon din secolul al XVI-lea, „cîntă la mesele lor de Ștefan vodă în sunetul lăutelor [136]. Ion Nicolae Costin scrie la începutul secolului al XVIII-lea : „Care obicei și în Italia, și la turci, și în țara sîrbească, și în alte țări, și aice la noi în țară vedem și pînă astăzi, la mesele Domnilor, cîntînd lăutarii cîntecele Domnilor trecuți, cu nume bun și cu laudă celor buni, iară cu ocară celor răi și cumpliți [137]". Sînt aproape cuvintele contemporanului său Constantin Cantacuzino : „Cîntecele carele vestesc de vitejii au de alte fapte ale Domnilor și ale altor vrednici oameni ce au lucrat, care după la lăutari și după la alți cîntători auzim [138]...".

Călătorul Strassburg a auzit astfel pe vremea lui Leon-vodă lăutari cîntînd *pleno gutture*, cu glas tare, „cîntece românești" [139] înaintea Domnului [140].

---

[136] *Arch. ist.*, II, p. 8.
[137] p. 36.
[138] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 456 ; *Operele lui C. Cantacuzino*, p. 65.
[139] *Carmina valachica.*
[140] C i p a r i u, *Archivu*, p. 14. Dar versurile la Ștefan cel Mare, după un ms. din 1800, în *Buciumul român*, II, p. 195—6, sînt de o proveniență mult mai recentă.

Cine făcea versurile acestor laude nerăsplătite şi acestor meritate mustrări ? Cine a făcut poezia populară ; neamul : săteanul, tîrgoveţul, mazilul, boierul. Dacă versuitorul anonim îşi atingea ţinta, poporul tot adopta, recunoştea, răspîndea cîntarea. Era a lui, fiindcă era pe limba tuturora simţirea tuturora. Cîte din aceste *cîntece* nu vor fi pornit din preajma Domnului cari domnea, din mijlocul prietenilor acelora care căzuse ! Le vor fi făcut şi Domnii înşii, cari puteau să le facă. Una a făcut-o doar un rege, un crai străin cari ştia româneşte. „Sobieski, cetim în Dimitrie Cantemir, fiind în Iaşi, porunci hora şi, chemînd lăutarii, o duse el singur. Apoi porunci lăutarilor să cînte cîntecul pe cari-l făcuse. Şi, spunîndu-le să tacă şi să-l asculte, el cîntă astfel :

Constantine,
Fugi bine,
Nici ai casă,
Nici ai masă,
Nice dragă jupânească !“ [141]

Dar e mai uşor a se vorbi de *toată* poezia populară decît să se arate cari şi cum a fost poezia populară română într-un anume timp. E ceva etern asemenea cu sine în gîndul celor simpli şi în simţirea acelor ce, vorbind sau cîntînd, nu se prefac. Cărturarii au, în exprimarea cugetării şi sentimentului lor, o parte artificială, un element al modei, cari poate să servească la fixarea cronologică a literaturii lor. Pentru productele spiritului popular, o asemenea datare e cu neputinţă şi tot aşa de cu neputinţă e o datare după limbă. Aceste cîntece nu se scriu, nu se fixează, nu înţepenesc pentru vecie într-o anume formă. Sînt ca norii strălucitori cari, plutind, se desfac, se adună, îşi schimbă culoarea, îşi schimbă forma, apar la fiecare căutătură altfel. Aşa, plutind deasupra vieţii de toate zilele a ţăranului, supt soarele idealului, poeziile populare se prefac veşnic pentru a putea dura totdeauna, în rătăcirea lor fără de capăt, care farmecă generaţiile ce se urmează.

O dacă se poate atribui — şi se poate vorbi prin urmare de dînsele într-o cercetare cari-şi are limite de timp — numai acelor bucăţi, cari se raportă limpede la un eveniment precis sau la o situaţie politică şi socială trecătoare. Oricare ar fi originea lor, ele sînt poezii populare dacă ele sînt făcute în formele acestei poezii, şi pot fi deci studiate supt această rubrică.

Aceasta ne va fi deci îndreptarea aici. Dar, cum am spus de la început, vom alege astfel ceea ce e mai slab din comoara poeziei populare, pentru că mulţimea, marea mulţime izolată, risipită, fără lumină, de la ţară nu se interesează pentru faptele diverse, pentru amănunţimile politicii. Abia găseşte cuvinte în cîntecele sale pentru întîmplările hotărîtoare, cari schimbă viaţa întregului popor, şi astfel de întîmplări sînt foarte rare. Şi, pe lîngă aceasta, cu cît faptul istoric cîntat, cari poate să fi zguduit puternic pe autorul anonim al cîntului şi pe cei ce-l înconjurau, e mai particular, cu

[141] *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 43.

atît găsește mai puțin ecou la acei cari au trăit aiurea sau trăiesc în alt tim, cu atîta sorții de pierdere, de stingere sînt mai mari.

Pentru asemenea lucruri însă se pasionează mai curînd tîrgovățul, cari formează legătura dintre țărani și clasele privilegiate, ciocoiul cari stă în tindă, la mijloc între boierul din ietac și săteanul de la scară. El prinde cu urechea cele ce se spun de mai marii săi, le schimonosește în spiritul său meschin și le cîntă în limba lui burlescă, al cărei ritm, al cărei caracter formal însă sînt ritmul și caracterul popular.

Aceasta o putem vedea din cele dintîi exemple.

Între aceste poezii populare de cuprins politic trebuie a se pune *Istoria ce au scos Domnilor și boierilor,* pe cari ne-a păstrat-o, la sfîrșitul sarbedei și naivei sale cronici, Ienachi Kogălniceanu.

Ienachi afirmă că acest lung șirag de versuri indicibil de plate sînt de proveniență munteană, opera unor „slugi din Țara Românească", și el le și numește la sfîrșit „halturile (?) muntenilor".

Că sînt versuri de „slugă", de slugă cu mintea slabă și gura rea, se vede din mărturisirea anonimului autor [142] și din valoarea „cîntecului". De răspunderea la cari sînt trași boierii, nenorociți și aduși la sărăcie, pentru extorsiunile săvîrșite în Țara Românească, se vorbește într-un loc [143]. Dar ce regretă acești stăpîni decăzuți e Moldova, „buna țară", plimbările la Prut :

Moldova că mi-a lipsit
Mai bine am fi murit.

În Moldova pare să fi fost deci alcătuită această satiră de *Ciocoiul.* Constantin Mavrocordat fusese rănit într-o ciocnire cu rușii și murise în 1769 [144], și țara rămăsese aici fără stăpîn, pe cînd peste Milcov, după prinderea lui Grigore Ghica, turcii ridicaseră la domnie pe boierul Manoli Giani Ruset. Se credea și de astă dată, ca și cu prilejul altor invazii creștine, că sultanul va pierde principatele, și în diformele-i stihuri, fără un pic de haz și de simțire, slugoiul își bătea joc de boierimea cari-și va pierde hrana și cinstea și va trebui să recurgă, pentru a-și ține zilele, la precupeție, la băcănie sau la sarcina de hamal.

Sînt ș-alte mansupuri multe
De nu pot să-mi vie-aminte,
Nici pot să le povestesc, —
Că mă tem să nu... răcesc !

Pînă la aceste înălțimi se ridica în secolul trecut poezia politică de bucătărie în țările române.

Am mai văzut ivindu-se asemenea cîntece la moartea lui Grigore Alexandru Ghica. [145].

---

[142] „Măcar că eu sînt o slugă" Kogălniceanu, p. 271
[143] p. 272.
[144] Canta, p. 193
[145] Gaster, *Colecție de cîntece populare,* în „Rev. p. ist. arch. și filologie, II, p. 335--6.

O poezie epică, ce cîntă pe Mihai-Viteazul, a cărui figură a ajuns aici cu totul vagă, a trebuit să fi fost cîntată întîia oară în secolul al XVIII-lea, pentru că menționează și ea pe ruși și luptele între turci și *frînci*, cari sînt venețienii :

Frîncii pe uscat și turcii pe mare [146].

Așa mai sînt cîntecul despre Iordachi Costachi, acel haiducesc, ce pomenește pe „Domnul Mavrocordat“ [147], acela pentru asediul Brăilei în 1828 [148], acela cari se referă la arderea casei unui Moruzi, cari e împușcat [149], acel ce cîntă uciderea boierului Izvoranu, cari pîngărea femeile țăranilor :

Îl răstoarnă trei pistoale
Și cade-n sînge pe scară,

pe cînd, înaintea actului de dreptate, femeia mortului strigă :

Ierte-i Dumnezeu păcatul,
Cui mi-a omorît bărbatul. [150]

Apoi visul lui Tudor, cîntecul în cari se plînge moartea lui Bimbașa Sava :

Bimbașa-Sava
Ce-ai făcut oastea [151],

acele cari ating cariera, de Mîntuitor al celor apăsați, a lui Tudor :

Domnul Tudor e cu noi,
Dumnezeu fie cu voi [152],

sau

De frica lui Tudorică
Nu vezi boierii prin sticlă,

pe cari o va fi iscodit vreun oltean glumeț [153] ; povestea arderii Iașilor [154], și, răspîndite prin colecțiile mai sărace, un număr mai mic de alte poezii cu subiect precis.

---

[146] „Rev. p. ist. arch. și filologie“, VII, p. 426—7.
[147] Gaster, *l. c.*, p. 391—2 ; Alecsandri, p. 179 și urm.
[148] Colecția G. Dem. Teodorescu p. 482—3. Din această colecție ne vom lua aproape toate exemplele. Lucruri într-un spirit nou nu aflăm în celelalte.
[149] *Ibid*, p. 483.
[150] *Ibid*, p. 298.
[151] p. 484—6 ; Alecsandri, p. 216—7.
[152] Teodorescu, p. 484.
[153] p. 484.
[154] p. 488—9.

În sfîrșit, numai acestei epoci îi pot aparține multele, întinsele și frumoasele poezii, doine, fragmente epice, cari cîntă răzbunătoarea carieră de foc și de sînge a haiducului, ce poartă pe umerii săi flinta căzută din mîna soldatului și face să treacă prin trupul iobagului apăsat un fior de mulțumire și de mîndrie la sunetul bine cunoscut a puștii lui fără greș.

Haiducul e plugarul, care nu mai are plug, vite și sămînță, precum pămînt de mult nu mai are.

Dăbilarul, cari răspunde cu pielea lui de ciocoi pentru strîngerea dărilor, vine însă să-l împlinească. Și atunci transformarea se petrece ; din birnicul umilit răsare falnicul viteaz al timpurilor libere, „copilul" de codru, pe cari-l ajută întreaga țară și cari dă numai rareori cu ochii de temnița sau de furcile lui vodă. Sameși, ispravnici, zapcii, slujitori, aceștia domnesc cu biciul pînă la marginea codrului, și acolo, în pădurea înaltă, stăpînește cu arma vitejilor haiducul ; aici e împărăția lui, în cari arborii bătrîni îi șoptesc în freamăt, pentru a-l îndemna la luptă, despre marile războaie ce s-au bătut aici odinioară, despre haiducii voievodului român, despre luptătorii cari, ca și dînsul, urmăreau pe poteci înguste, în umbra prietenoasă a stejarilor, oștile străinului, supt steagul corbului cu crucea în plisc și sub steagul bourului cu steaua în frunte.

Ce mă porți prin sat legat,
Zici că birul nu ți-am dat ?

E prologul : martirologiul săteanului. El îl curmă fugind. Deocamdată, fiindcă iarna a despoiat copacii și a întroienit cărările, în

Bordeiul dărîmat
Picătură m-a picat,
Crivățul m-a înghețat,
Fumul că m-a afumat,
Roibul că mi-a leșinat...

Dar gîndul fugarului e la primăvară, cînd răsună tainicile glasuri ce cheamă pe voinici în codru :

O veni luna lui mai,
Să mă sui în deal pe plai,
Să-mi fac plug cu zece cai.

Și atunci dreapta operă de răzbunare va începe, brazda roșie se va săpa cu fierul, cari n-are pămînt să-l lucreze :

Să pui plugul să brăzdez
Unde-o fi cîmpul mai des :
Să trag brazda dracului
Din marginea satului
La ușa bogatului [155]...

[155] *Ibid*, p. 289—90.

Îl vedem în toate înfățișările pe acest păstrător de vitejie în timpuri umilite. Cînd străbate „poteca haiducului", cîntîndu-și cîntecul dureros și mîndru :

Dat-a frunza fagului,
Pus-am cruce satului
Și coadă baltagului [156],

cînd își rîde de oamenii domniei, cari-i oferă boierii, dacă se va face cuminte :

— Lasă-ți nebuniile,
Lasă-ți haiduciile,
Să-ți dau boieriile.
— Tu cu boieria ta,
Eu cu haiducia mea [157] ;

cînd cheamă, în graba urmăririi, pe podarul, ce stă pe gînduri, înainte de a trece peste apă pe acest oaspete :

Trage podul mai d-a drept,
Că-ți trimit un plumb în piept.
Trage podul mai la vale,
Că-ți trimit un plumb în șale [158],

cînd se întîlnește cu straja și cînd cu ciocoiul cari-l *întreabă de carte* [159], sau îi iese ca o ispită, în cale :

Ba zău, ciocoi gulerat,
De trei zile n-am mîncat,
Nici boii n-am adăpat,
Nici în casă n-am intrat [160],

cînd se jură, amestecînd în ura sa pe turcul păgîn și pe „grecotei" :

Pe sabie, pe masrac,
Să lase Giurgiul sărac,
Nici un turc de însurat,
Nici fete de măritat,
Nici cealmale de purtat [161],

---

[156] *Ibid.*
[157] p. 292.
[158] *Ibid.*
[159] p. 293—4.
[160] p. 396.
[161] p. 432.

BCU Cluj / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

cînd amintește celui ce-și cere viața de la dînsul tot amarul de prigonire din viața sa rătăcitoare :

Cînd mă plecam să beau apă,
Mă loveați cu pușca-n ceafă,
Și beam apă sîngerată,
Cu măsele-amestecată [162],

cînd, crai al codrilor, petrece cu tovarășii în marea sală de ospețe între trunchiuri scorțoase, pe scumpele covoare de iarbă smălțate cu flori și cu limpedele cer de vară deasupra, pe cînd în mijloc arde focul :

Mititel și potolit
Tot de voinici ocolit...

Și, în desfășurarea acestei nouă legende eroice, cari continuă legenda de împrumut a eroilor fabuloși, ce sînt ai tuturor popoarelor și ai nimăruia din ele, plutesc numele corifeilor haiduciei, cavalerismului hoțesc : Jianu, Cara-Gheorghe, Gheorghiță Ghergheleș [163], Botea, Busuioc, Bîcul, Andrei Popa, Codreanu și alții, ale căror biografii adunate la un loc formau poeticul letopiseț al satelor în epoca despoierii și a revoltei.

Afară de cîntece, cum sînt acelea pentru amintirea veșnică a craiului Horea [164] sau cîntecele de cătănie, cu greu databile, și cele mai multe de o dată posterioară, nu se găsesc în poezia ardeleană într-adevăr populară bucăți cari să poată fi stabilite în epoca noastră.

Bucăți în stil popular, ai căror autori însă trebuie să fi fost popi de sate, învățători fără deosebită știință de carte, găsim mai multe. Astfel, afurisenia contra întîiului episcop unit, afurisenie ce s-a cuprins în cronica bisericii din Brașov ; astfel, colecția tipărită de Gaster [165], în cari se află piese asupra învățăturii cărții preoțești la Blaj, „Verșul fetelor ce rămîn nemăritate", „Verșul rumânului", unde e vorba de Romulus, cari

...sălta,
Cu picioru-n pămînt da,

și, în același timp, de grecii cari „golesc pungile" ; în cari se întîlnesc plîngeri pentru plecarea din țară, plîngeri ale unui sihastru, neologisme și citații latinești, cîntări de ocazie pentru venirea vlădicăi, numit cu numele său — e Moga — în inspecție [166], snoave rimate etc. [167].

---

[162] Gaster, *l.c.*, p. 391—2.
[163] v. „Rev. p. ist. arch. și filologie", v. p. 183 și urm.
[164] v. Densusianu, *Revoluția lui Horia* și *An. Ac. Rom.*, secț. adm. VI, p. 5—6 : „carmina valachica Horae et Kloskae ; Alecsandri p. 218—9.
[165] „Rev. p. ist. arch și filologie", II, p. 335—6.
[166] „În Varmeghia Huiedoari".
[167] Ms. e scris la 1821.

Intrînd în cercetarea literaturii poetice a cărturarilor, începem din Ardeal, pentru că oricît ar fi de puţin cunoscută şi mai ales de puţin preţuită, aici a fost mai bogată decît dincolo. Mai multe genuri au fost reprezentate aici decît în principate, unde se cultivă numai acela al poeziei uşoare, de salon şi de buduar. În Ţara Românească şi în Moldova, cîtă poezie s-a scris a fost numai pentru un cerc cu totul restrîns. Era făcută numai pentru boieri, pentru boierimea ştiutoare de franţuzeşte, ba poate numai pentru cocoanele acestor boieri şi chiar exclusiv pentru cocoanele cu pricina, acelea ale căror graţii — „nuri" se zicea pe atunci în limbajul curtenilor — erau cîntate de respectivul poet. Pe cînd în Ardeal, naraţiunile lui Barac şi Aron se adresează întregului popor românesc din provincie, şi desigur că ele au fost cetite cu plăcere şi interes de orice român ştiutor de carte din partea locului, aşa încît, lăsînd la o parte valoarea lor estetică, ele au folosit neasemănat mai mult culturii poporului nostru decît gemetele lui Conachi sau complimentele rafinate şi jocurile de spirit rimate ale Văcăreştilor. În sfîrşit, pe cînd e sigur că nici Văcăreştii şi nici Conachi, fruntaşii lirici din principate în secolul al XVIII-lea, n-au rămas decît în istoria literară, afară de foarte rare excepţii fericite ; pe cînd praful uitării s-a depus peste caietele lor de versuri lungi şi scurte, pe cînd literatura lor poetică nu ne mai poate face plăcere astăzi, decît dacă chemăm în ajutor o sumă de reminiscenţe istorice şi luăm o doză preliminară de coloare locală, e un ardelean de aceştia, cari s-a priceput, prin superiorul său talent poetic şi cu toate teoriile sale greşite asupra limbii, să ne dea o operă clasică, de cari timpul nu s-a atins, cari stă înaintea noastră cum stătea încintea contemporanilor autorului, o operă durabilă, ce ar merita să fie cetită şi astăzi, dacă noi am mai ceti ceva în limba aceasta puţin interesantă pentru oamenii bine crescuţi, cari e limba românească. E vorba de epopeea eroi-comică a lui Budai-Deleanu, de cari pe departe nu se apropie psalmodiile pe nas ale şcoalei lirice din principate.

Avem întîi, după obiceiul european, nemţesc şi italian, în special, versuri la ocazii solemne [168]. Printre primele bucăţi de acest fel e *Pustia dragoste,* compusă pentru nunta tipografului Hochmeister în 1786 [169] ; altele sînt citate de Sulzer [170]. Aşa cum o reproduce el, a cărui nevastă numai ştia întrucîtva româneşte, s-ar chema : *Odă pentru pomenirea muteri* (!) *cei de-a pururia Augustei Mariei-Teresiei,* şi ar fi fost scrisă, deci, de un român neunit, din Ardeal, cu numele necunoscut, la moartea împărătesei.

---

[168] Dar asemenea versuri se făceau, fără a se publica, şi de grecii din principate. Cele mai vechi versuri scrise în Ardeal par a fi cele ce se află la sfîrşitul exemplarului din Bibl. Mihályi a *Molitvenicului* ardelean din 1659. Sînt tînguiri la morţi : „Dragii mei unchi şi mătuşi" etc.

[169] *Martin, Edler von Hochmeister, dargestallt von dessen Sohne, Adolf von Hochmeister.* Hermannstadt, 1873 ; p. 40, nota 1. Tipărită.

[170] III, p. 31 şi urm.

Acest ardelean era un om învățat, cari știa ritmuri antice, pe cari le introduce, destul de nedibaci, în oda sa :

Ca un fulger ai tocmit săgeata
Și acum dorm oasele maicei,

sau

Ține pe Iosif,
Al doilea Traian.

Un alt ardelean, Milescu (?), ar fi scris apoi, după același Sulzer, o pastorală, în cari se amestecă trivialități ca „mămăligă cu hrean", „cartaboși afumați", aceasta pentru a da iluzia nespălatelor persoane cari convorbesc în asemenea versuri [171].

Am văzut pe gravul Șincai vorbind și el în versuri la alegerea episcopului Vulcan și pe „Excelența Sa" Bob întrecîndu-se, ca patron măcar, după puțină vreme, cu dînsul pe acest teren, puțin frecventat de cronicarii și vlădicii cari se respectă.

În 1797, un român bun austriac chemă, în numele Romei, pe frații săi la lupta cu francezii, acel „neam rău și mare tiran", cari vine să strice „porturile, sărbătorile și sfînta cruce" [172]. În același spirit, un student român, Teodorovici Nica, cîntă, la 1813, laudele neasemănatului „Franțișcu întîiul" [173].

La Șincai, de altfel, obiceiul era mai vechi, căci avem versurile pe cari le-a făcut cu prilejul aniversării arhiducelui Iosif la 1805 [174].

În 1807, protopopul Brașovului, Gheorghe Haines, fost capelan militar, publică la Viena niște „verschury de laude", cu prilejul descoperirii statuii lui Iosif al II-lea „en tsetate Viennei Josephplatz" [175]. Autorul, „funcționar la biserica Sf. Treimi" din cetate și era în rele relații cu companiștii greci, cari-l pîrîră și la vlădica din Sibiu [176]. El fu gonit chiar din casa parohiei pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea [177]. Atunci poate luă el sarcina de capelan.

În 1808, iarăși, se întîlnește în limburile poeziei un om de la cari nu ne-am fi așteptat la aceasta : e Gheorghe Lazăr, viitorul educator național și pe atunci student în teologie, cari, făcînd versuri, ia, desigur, numele lui Dumnezeu în deșert [178].

Versurile lui Naum Petrovici, făcute în onoarea directorului Uroș la 1815, au fost și ele apreciate, ca și cele, anterioare cu doi ani, ale lui

---

[171] *Ibid.*, p. 205 și urm.
[172] Bibl. din Oradea.
[173] Copie în ms. lui Papiu la Academie, III.
[174] Iată titlul : *Onomasticon Iosephi.* Le-a descoperit Densusianu. v. ms. 371 din Bibl. Ac. Rom., p. 24 și urm.
[175] Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 358.
[176] *Baiulescu, op. cit.*, p. 15—16.
[177] *Ibid.*, v. p. 17.
[178] v. capitolul următor, pentru această bucată poetică.

Țichindeal. La 1813 cade jertfă aceluiași condamnabil obicei și *Învățătoriul normalicesc* Gheorghe Montan, cari se crede îndreptățit a-și ridica glasul, la nașterea Domnului și Mîntuitorului nostru Isus Hristos", o aniversare cari n-avea nimic nou, și aceasta în complicitatea „onoratului domn Atanasie Pulievici, negoțitoriu și cetățean în Pești". Montan se exprimă așa :

Tatăl firei bin-au vrut,
Cuvîntul trup s-au făcut.
Și fecioara au născut
Pre Dumnezeu nefăcut...

Mai tîrziu decît toți „vierșuește", în fine, în slove latine și cirilice. un personaj, al cărui nume se înfățișează, în cele dintîi, astfel : „Moysi Bota, fost învătzetoriu românesc din Lippova". El scrie, la 1829 — sacrificăm ortografia — *Versuri îndemnătoare către deprinderea tinerimei românești întru învățături, ca un dar de gratulație pe aurit anu nou MDCCCXXIX.* Versurile lui pe cari le precede de considerații contra „cartitoriului din Haale" sînt, firește, foarte rele.

Traducători în versuri am menționat dintre ardeleni. Autori de versuri mediocre și ciudate mai sînt doi. Unul îl mai găsim și ca istoric al românilor în ungurește. E preotul Moise Sora Noacul, născut în 1806, din versurile căruia s-au dat niște specimine [179]. Celălalt , Petru Furdui de la Abrud, a dat, cu ortografie ungurească, un „Vérsu Kotranczi in sztihuri álketuit", pe cari-l termină la 18 decembrie 1818 și cari e cu totul ilegibil [180].

S-au născut însă în Ardeal doi poeți cari au lucrat mult, în genul narativ, cari au prefăcut pe românește, traducînd, prelucrînd și imitînd, o sumă de povestiri poetice răspîndite în apus, cari, întrebuințînd o formă cu totul lipsită de pretenție, au trezit gustul de cetire în masele mai adînci ale neamului românesc.

Începem cu cel mai vechi din doi, cu cel mai învățat, cu acela cari a avut norocul de a tipări mai toate lucrările lui, dar cu cel mai puțin talentat, fără îndoială supt raportul formei, cu Vasile Aaron, un nume și pînă astăzi popular în Ardeal.

S-a născut la 1770, la Glogovet, lîngă Blaj. Tatăl său era preotul de acolo. A învățat la Blaj, pentru a fi și el preot, dar studiind apoi dreptul și filozofia la Cluj, deveni „fișc" consistorial la Sibiu, și în această funcție de finanțe muri la 1822.

Cum spune însuși, iubirea pentru neamul său, coborîtor al eroicilor romani, l-a îndemnat a scrie. Cînd avea ceva mai mult de treizeci de ani însă, el compunea prima sa lucrare : „Versul jalnic la îngroparea domnului Tudor Meheși [181]. Se afirmă că există, din același an, o ediție sibiană a

---

[179] De Pumnul, în *Lepturariu*, IV², p. 37—8. Cf. Densusianu, *Raport* p. 195.

[180] v. *Columna lui Traian*, VIII, p. 185—7 sau Gaster, *Crestomația*, II, p. 222 și urm.

[181] Publicat în *Programa Institutului pedagogico-teologic din Sibiu*, 1898—9 de dr. D. P. Barcianu ; p. 28 și urm. La 20 mai 1802, Corneli spune că Meheși, asesor la Zlatna, e bolnav.

Patimei și morții Domnului și Mîntuitorului nostru Isus Hristos [182]. E o poemă infinită, alcătuită exclusiv din versuri scurte, ceea ce o face nespus de obositoare. Cu atît mai mult, cu cît Aaron e foarte prolix.

Așa, avînd să reproducă în versuri rugămintea lui Isus de a i se da apă, el face două versuri din ea :

Dați-m să beau, că mi-e sete,
Zise... foarte îndeleate.

Tot așa de pe larg vorbește Mîntuitorul pe-ndeleate ca și autorul, ca și cum ar fi fost un fișc cu protocol ca acesta, cînd lasă să cadă de pe crucea agoniei sale acele patru singure cuvinte de durere : *Eli, eli, lama, sabahtani,* Părinte, în mîinile tale îmi dau sufletul meu.

Dar atîta nu-i ajunge lui Aaron, cari psalmodiază :

În mîna ta dau, Părinte,
Dau trudit sufletul meu
Și, mîncat de năcaz greu etc.

Dar forma era curgătoare, limba bună și poporul român era nedeprins cu poezii în limba sa ! Lamentabila poemă a avut foarte multe ediții și și-a găsit locul în fiece bibliotecă de parohie.

Urmă *Piram și Tisbe,* sau : *Perirea a doi iubiți, adică jalnica întîmplare a lui Piram și Tisbe,* cu un adaos cuprinzînd *„Echo cu Narțis“* [183]. Dacă această traducere a ieșit în adevăr la 1808, ea a fost precedată, în activitatea literară a poetului, de traducerea lui Vergil : a *Eneidei* acestuia și a zece dintre *Ecloge,* traducere care n-a apărut decît fragmentar, mult timp după moartea lui Aaron [184].

La 1815 se tipări o altă operă originală a lui Vasile Aaron — cari nu traducea, ci dădea într-o formă personală, cu un model literar sau fără, *fabule* cari-l interesau. E „vorbirea în versuri de glume între Leonat bețivul, om din Longobardia, și între Dorofata, muierea sa“, iarăși o carte foarte populară între românii din Ardeal. Cum se vede din prefață, Aaron o terminase la Sibiu, încă din martie 1803 [185].

E iarăși o lungă defilare de versuri, fără spirit și fără efect pentru un alt public decît cel țărănesc sau cel apropiat de al țăranilor. Versurile scurte se urmează monoton, într-un dialog fără rezultat, ce se poartă între bețivul care-și laudă ocupația de predilecție și soția sa, care-i face mustrări,

---

[182] În prefața la *Psaltirea* rimată a lui Pralea ; V. Popp citează o ediție din Brașov, 1805. Philippide menționează pe cea din Sibiu 1808. Cunoaștem una din Sibiu, 1829.

[183] Ediția pe cari o cunoaștem e din Sibiu : ea nu poartă dată. Barcianu și Philippide-i atribuie cea de 1808 ; p. 157, pe cînd Popp o citează, în prefața adeseori menționată, tot fără an.

[184] *Eneida,* parte în Raportul despre gimnaziul superior greco-catolic de la Beiuș, Oradea-Mare, 1877, și în *Transilvania* pe același an, X, de la nr. 24. Din *Ecloge* s-a tipărit în „Foaia p. minte, inimă și literatură“ pe anii 1853, nr^le 31, 48 și 1854, o traducere de V. Popp. Aaron a tradus și din *Ovidiu ;* v. Barcian, *l.c.*

[185] Asupra celor două versiuni, v. Gaster, *Gesch. der rum. Litt,* p. 351.

vrînd să-l dezveţe de patima lui. La urechea, îndată obosită, a cetitorului, răsună din cînd în cînd, ca un adormitor bîzîit de muscă într-o zi de căldură, fragmente poetice ca acestea :

Amar şi dureare mie,
A mea iubită soţie.
. . . . . .
O amar, o vai de mine...
Părăseşte băutura,
Care întrece măsura.
. . . . . .
Oh vai ! ticăloasă minte,
O netrebnice cuvinte...
Oh vinuţ, leac dulce foarte,
Nu te las eu pîn la moarte,
Oh vinuţ, lumina mea,
Pîn'la moarte te voi bea...

La sfîrşit, poetul serveşte lectorului şi puţină proză de despărţire : *Triumful beţiei sau diata ce o lasă un beţiv pocăit fiului său.* Cu toată silinţa pioasă ce ne-o facem, nu putem rîde nici aici. Şi probabil aşa trebuia să fie şi cu Calendarul beţivilor, pe cari ni se spune că l-ar fi tipărit tot Aaron [186].

„Anul mănos", un fel de poezie didactică... agricolă, se publică în 1820 : l-am avut în mînă şi, iarăşi, din punct de vedere curat literar, nu putem spune nimic bun despre dînsul. Ajunge, pentru a face ca şi cetitorul să aibă această părere, a reproduce versuri ca acestea :

Cei ce cu manufacturi
Hrănesc ale sale guri.
. . . . . .
Porunceşte să se ude
Legumele ceale crude.
. . . . . .
Ziua sărbătoarei treace,
Către sară fiind reace.
Tot omul trage acasă
Şi de preumblat se lasă...

Sofronim şi Charitia, din anul următor, e inspirată poate de anexa la *Achilefsul* lui Slătineanu [187], dar ar putea fi o imitaţie după originalul traducerii boierului muntean. În manuscris lăsase Aaron şi o *Visiune*, o *Reportă din vis*, pe care Sion a rezumat-o în „Informaţiuni bucureştene" şi în broşură (1870) [188].

---

[186] Gaster, *Gesch. der rum. Litt.*, p. 350.
[187] v. mai sus, şi Gaster, *l.c.*
[188] După un manuscris, cari cuprindea şi primele opt cărţi din Eneida, v., şi Cipariu, *Archivu*, p. 234, 748 ; Densusianu, *Ist. Lit.*, p. 306.

Mult mai bine se poate vorbi de lucrările poetice ale celuilalt cîntăreț popular al Ardealului, Ioan Barac sau Bărac, cum se scrie în prefața poemei *Arghir și Elena*. Acesta era și el un fiu de preot și se născuse în Casa parohială din Alamor, în comitatul Bălgradului-de-Jos, la 1776. A învățat, întîi la școala reformată din Aiud și apoi la Cluj, dreptul. De la 1802 înainte, cînd Aaron începuse acum a lucra cîntecele-i pentru popor, el se așează în celălalt mare centru românesc al Ardealului, în celălalt focar de lumină al neuniților, la Brașov. Ca „dascăl normalicesc neunit" și ca procurator, petrecu trei ani, și pe urmă dobîndi locul de „translator al maghistratului, pe cari-l ocupă pînă la moartea sa, întîmplată în iulie 1848. Fu îngropat la 12 ale lunii, la biserica din Schei. Ni se menționează ca prieteni ai lui fruntașii inteligenței românești printre neuniți : Gheorghe Lazăr, Aaron poetul și doctorul Vasile Popp, cari-i pomenește cele două lucrări de căpetenie în prefața la *Psaltirea lui* Pralea [189]. Soția lui era fata lui Radu Tempea [190].

Încă de la 1802, ca o operă de tinerețe, terminase Barac, atunci student, *Istoria despre Arghir cel frumos și Elena cea frumoasă*, cea mai bine cunoscută din toate producțiile sale. Povestirea era poate de origine apuseană, dar Barac nu o cunoștea decît după prelucrarea ungurească al lui Albert Gergei [191].

Lucrarea, scrisă cu mai mult avînt decît poemele lui Vasile Aaron, e o povestire fără pretenție, deși nu e lipsită de intențiile patriotice, de simbolismul național, prin cari vede în fabula poemei cucerirea Ardealului de români. De altmintrelea, nota „daco-romană", cari se întîlnește în prefața *Eneidei* lui Aaron, nu se mai găsește niciodată în scrisele translatorului brașovean. În cea mai însemnată din prefețele sale, acea de la *Constantina*, redactată la 20 septembrie 1842, el nu mai vorbește decît despre adevăr, despre poezie, despre versurile ce a scris și norocul ce au avut ele [192].

Pînă la 1842, aflăm de la dînsul că numai două opere i se tipărise [193]. Adecă, afară de *Arghir și Elena*, cari, cu toată popularitatea ei, n-avu alte ediții, ca lucrările lui Aaron ; *Risipirea cea de pre urmă a Ierusalimului*, pe cari, cu ajutorul lui Lazăr poate, o tipări la București, în 1821. E și această poemă în nouă cînturi versificarea în bune și curgătoare versuri scurte, asemenea, afară de varietatea și farmecul ritmului, cu ale poeziei populare, a unei povestiri în proză, probabil nemțești, de și se citează Iosephus. Căci din nemțește, și uneori ungurește, pare a fi luat totdeauna Barac stofa povestirilor sale rimate.

---

[189] Cf. *Lepturariul* lui Pumnul, în cari e numit un „bun și neobosit bătrîn".

[190] Densusianu, *Raport*, p. 223.

[191] Ar. Densusianu, *Arghir ca mit și tendență*, în „Rev. critică-literară", III. p. 33 și urm. Cf. același, *ibid.*, IV, p. 161 și urm. și *Siebenbürgische Quartalschrift*, V. (1797) : „Das ungarische Volkslied Historia egy Argirus nevü királyfiról, és egy Tündér Szüz leányról nótája : Olly buval bánattal az Aeneus király's a't".

[192] Bibl. Ac. Rom., ms. 165.

[193] Deci s-ar părea că greșit i-ar atribui Philippide, p. 192 și Gaster, *l.c.*, p. 351, traducerea celor *O mie și una de nopți*, din cari întîiul volum ieși la Brașov în 1836, iar al optulea la 1840. Dar numele lui este în titlu.

IOAN BARAC

La 1827, Vasile Popp menţionează printre lucrările inedite ale lui Barac pe *Odiseus şi Lucreţia, doao poeme prea frumoase. Odiseia* va fi fost prefăcută pe româneşte după versiunea lui Voss [194]. Despre originalul şi cuprinsul *Lucreţiei,* cari se menţionează şi aiurea, n-avem nici o idee.

Cu prilejul unei călătorii la Arad, în 1830, Barac lăsă la profesorul local Alexandru Gavra, un iubitor de literatură, afară de *Istoria lui Odiseus* şi *Lucreţia,* altre prelucrări încă, pe cari le enumeră însuşi, în prefaţa *Constantinei: Loreti, Pipelea, Corăbierul cel nou,* precum şi „nişte fragmente din Metamorfosie ale lui Ovidie", fragmente, dintre cari cunoaştem unul [195]: *Deucalion şi Pira*[196]. În acelaşi an, el deplîngea, fiind încă în Arad, moartea episcopului de acolo, în „Jealea Famelii rămase la moartea preaosfinţitului domn Nestor Ioanovici, episcopul eparhii deţezană neunită a Aradului" [197].

---

[194] Cum observă, pe dreptate, G a s t e r, *l.c.* Ediţia parţială, în „Albina Carpaţilor" pe 1877, p. 102 şi urm.

[195] Bibl. Ac. Rom., ms. 208.

[196] Cf. şi D e n s u s i a n u, *Raport,* p. 223.

[197] Ms. 208 al Bibl. Ac. Rom. Instalaţia-i o cîntase Bota, în 1829.

Holera din 1831 îi inspiră *Jalnicele moralimeturi pentru boala cea înfricoșată Holera* [198].

Mai poartă dată următoarele romane rimate, toate inedite : *Bunătatea și înalta milostivire a craiului Chiru al Perșilor*, din 1838. „Mirele cel umblat și pricopsit" și *Constantina* din 1842 — în care au apărut *Piticol de un cot și cu barba cu tot* [199], *Patimile madamoizellei Cartigan*, din 1845, *Adelaida* din 1847, după franțuzește, dar, desigur, prin nemțește, cum se vede din aceste versuri :

O cetate-mpodobită
Hateau Tirri (Château Thierry) numită [200].

Fără dată sînt o sumă de alte manuscripte poetice, ca : *Samson* [201], *Vicleșugul femeesc*, tragedia *Atala*, *Regele de la Portugalia*, *Vînătoriul de la Matra* [202], *Abradat și Pantea*, *Cazimir și Leonora*, *La Miezul nopții* [203].

În sfîrșit trebuie să se adauge că el a mai tipărit, la 1844, *Cei trei frați gheboși*, la 1846 *Samson* și a editat *Foaia Duminecii*, în cari apărură la 1837 versiuni, anecdote, călătorii etc. pentru popor.

Ca să se vadă că și astăzi se pot gusta versurile savante, armonioase și puternice ale lui Barac, reproducem descrierea furtunii din *Constantina*, lucrată după o narație germană în proză publicată în 1704 :

În corabie o frică,
Spaimă mare se ridică
La atîtea suflete,
Văzînd că va să-i răstoarne
Vîntul ca cu niște coarne,
În fulger cu sunete.

Săraci oameni, că de frică
N-au cuvinte ce să zică
Într-atîtea repegiuni
Ci, mînile întinzîndu-și,
Către ceriu striga, vărsîndu-și
Fierbințile rugăciuni.
Cu mințile zăpăcite,
De la nădeajde răpite,
În tot ceasul aștepta.
Acuș, acuș ca să cază
În adînc și să se vază
De tot a se afunda...

Barac spera că Gavra-i va edita la Buda operele lăsate de el. Speranța i-a fost zădărnicită. Evident că astăzi n-ar fi potrivit a se da la lumină

---

[198] *Ibid.*
[199] Gaster, *l.c.*
[200] Toate în ms. 208 al Bibl. Ac. Rom., afară de *Constantina*, cari se află în ms. 165.
[201] Gaster, *l.c.*
[202] Ms. 208 al Bibl. Ac. Rom.
[203] Densusianu, *Raport* p. 223.

miile de versuri ieşite din roditorul condei al translatorului. Dar o alegere s-ar putea face : ar fi şi un act de dreptate şi recunoştinţă faţă de acest vechi scriitor cu merite reale, cari lucra fără speranţa tipăririi şi fără mîngîierea reputaţiei.

Budai Deleanu, cel mai viguros dintre poeţii ardeleni, a scris trei poeme : *Ţiganiada,* compusă în 1800, revăzută în 1812 [204], *Trei Viteji* şi *Muntenii sau fraţii de gemene.*

Cea dintîi e, cum am mai spus, o lucrare excepţional de însemnată, a treia parte a fi mai slabă, în cea de-a doua, o prefacere parţială a *Ţiganiadei,* se găsesc, firește, încă însuşirile ce deosebesc de aceasta.

Trei viteji are patru cînturi, dar avem a face cu o lucrare neterminată. Eroii sînt, cum am spus, aceeaşi ca şi în opera de căpetenie, alcătuirea versurilor e aceeaşi, iar tonul rămîne acela de epopee eroi-comică. În ea se amestecă elementul satirii contemporane, şi boierimea moldo-munteană, care-şi urăşte neamul, e înfăţişată în persoana ridicului Kir Kalos. Despre acest jalnic subiect al înstrăinării claselor superioare din principate declară poetul că ar mai scrie :

Dar ştiu cum că românește
Acolo nimene bucuros nu cetește ;
Mai bine vor ei pe limba grecească
Sau pe elinică, care n-o înţeleg,
Ca zile întregi să se inglindisească,
Decît a grăi românește întreg ;
Ba li e ruşine a se zice Români
Şi în patria sa ei se află străini.

Budai îşi propusese a deschide prin *Ţiganiada* sa o cale nouă poeziei româneşti şi se simţea în stare a îndeplini acest rol de promotor prin cunoştinţele sale literare şi prin puterea poetică ce-şi simţia. El despreţuieşte poezia uşoară, poezia de ocazie, gluma sau complimentul rimat, povestea pentru popor, traducerea. Nu va da deci „cîntări de uliţă, de crîşmă şi tărăneşti", lungi psalmodii ca ale lui Vasile Aaron, nimicuri strălucitoare, fără consistenţă pe cari o dă o formă clasică, precum erau ale liricilor din principate. Ambiţia sa se ridică mult mai sus. A cetit pe Homer, de sigur, şi pe alţi poeţi clasici, a gustat frumuseţea ironică a *Batrachomiomachiei,* a lui Tassoni, în *Secchia rapita,* şi a lui Voltaire, *în La Pucelle,* a lui Blumauer, travestitorul austriac al Eneidei [205]. Ceea ce au *făcut* aceştia în limbile lor cultivate, pregătite pentru a da lucrări durabile, va încerca el în neajutata, nedesăvîrşita sa limbă românească. În *noua sa izvoditură,* în *productul său nou,* imitat după modele maiestre, el se va sili a „obicinui

[204] Ms. la Muzeul din Bucureşti ; v. Aron Densusianu, în „Rev. critică-literară", I, p. 21 şi urm.

[205] V., pentru aceasta, G. Bogdan-Duică, în „Conv. lit.", pe 1901, p. 438 şi urm.

și întru limba românească aceeași poezie mai ridicată și subțire, cum se află la alte neamuri."

Va întrebuința deci forme poetice necunoscute înainte de dînsul, va stabili împărțiri clasice, va introduce tipurile, acțiunea tradițională, podoabele, veșmîntul antic al epopeii eroi-comice.

Fabula e simplă: Vlad-vodă, Țepeșul din istorie, are marele său război cu turcii. Discutînd asupra atacului păgînesc, boierii munteni, ce se gîndesc la primejdie „scărpinîndu-se în barbă", cugetă să întrebuințeze pentru apărarea țării și pe cei mai negri, mai veseli și mai fără griji dintre locuitorii ei, țiganii.

S-adune pe toți puii de cioară
Și să facă o țigănie armată.

Zis și făcut. Cetele arămii se adună, defilează și pleacă înaintea dușmanului, după ce sînt asigurate de mîncare îmbielșugată și de o escortă suficientă contra hoților. Făcîndu-și lagăr, ei așteaptă, consumînt proviziile și certîndu-se țigănește, ziua de glorie. Pînă atunci, Domnul vrea să-i cerce, și false bulucuri turcești pornesc împotriva pîrliților eroi, cari aleargă în urmă din toate puterile, cu tot căldurosul entuziasm cari însuflețește rasa. Dar înșelarea se descoperă și, cînd, a doua oară, oști cu turbane năvălesc asupra lagărului, țiganii, încredințați că au a face cu răutăcioșii de români și că pielea smolită nu le e în primejdie, dau un asalt desperat presupușilor vrășmași. Turcii fug. Și, după această victorie serioasă, pe cari n-o așteptau acei ce o cîștigară, urmează iarăși neînțelegeri între viteji și o mare bătaie pentru domnie. Cum se vede, către sfîrșit, acțiunea nu se înfățișează limpede și nu duce la un scop unic, de cari toate să se lege.

Întreg aparatul epic e întrebuințat pentru a orna această fabulă săracă, ce se întinde, după tradiția genului, pe douăsprezece cînturi. Leonachi Dianeu, „pseudonimul" cîntărețului Mitru Perea, fost soldat al nemților și francezilor și acum domiciliat la Piramide, acel ce e ținut să povestească țigănești isprăvi ale conaționalilor săi, după izvoare autentice, cronici și povestiri orale, începe printr-o invocație în gen antic a Muzei:

Muză lui Omir, care odinioară
Cîntași o broaștelor bătălie,
Cîntă și mie, fii bunișoară,
Ce se tîmplă în mîndra Muntenie,
Cînd înarmă Vlad vodă cu silă
Viteaza lui Faraon prăsilă...
O tu, hîrtie mult răbdătoare,
Care pe spate-ți cu voie bună,
Toată înțelepția de supt soare
Cu nebunia porți de preună...

El ne înfățișează cetele eroilor după normele epice:

Ceata lui Guliman vestită,

a lui Parpanghel cel tînăr.

Ceialaltă gloată
În pielcuța goală golișoară
Și sclipind de neagră ca o cioară,

a lui „Drăghici cu minte", a lui „Corcodel" și a altora, cari trec cu seriozitatea luptătorilor lui Agamemnon veniți pentru a cuceri Troia.

Discordia, „Urgia", intervine și aici pentru a semăna vrajbă între războinici și, ca în epopeea antică, ea îmbracă un chip de viețuitoare, prezentîndu-se, dată fiind culoarea luptătorilor, în chip de cioară, care se revelează „cufurindu-se în barba" unuia dintre cei mai respectabili dintre negrii ἄναχτες ἀνδρῶν. Filozofic, bătrînul general se curăță de insulta zburătoarei divine :

Iar, ștergîndu-și barba, Guliman
Sudui de mamă pe croncan.

Dar injuria lui Guliman nu are efectul unei conjurații a spiritului rău. Neînțelegerea, cari va duce la vărsarea de sînge întunecat, izbucnește prin farmecele drăcești. O ceartă pentru neasemănata Romică se produce tocmai în ziua albă a nunții acestei eroine :

Tocma-ntra acea zi cununie
Și fără de popă era să fie.

Ca și în epopee, zeii, aici sfinții, țin întruniri cerești, respectiv soboare, pentru a lua măsuri contra planurilor țesute de duhuri. Sf. Spiridon, călărind pe asina lui Balaam, vine și el la masa verde a diplomației supraumane, pentru a-și da părerea sa și, la urmă, Sf. Ilie capătă mandatul de a trăzni pe Satana, cari, uitînd că se găsește în aceeași situație cromatică cu țiganii, se hotărîse a-i persecuta. Dumnezeu însuși intervine în alt rînd, ca Zeus anticul, pentru a împăciui o luptă.

Ca în epopeea cavalerească italiană, cavalerul rătăcitor se întîmpină, cavalerul rătăcitor cari a fost admiratul Orlando înainte de a ajunge la bătrînețe megalomanul oropsit don Quijote. Aici căutătorul de ideal poartă nemeșescul nume de Becicherec, pe cînd practicul său Sancho Pança e iobagul Bucur-Florea. Ei pleacă, precum știa Becicherecul nostru că au plecat odinioară.

Fii de împărat cercînd frumoase
Fete împărătești de zei răpite,
Zîne ajutătoare și miloase.

Și calea-i plină de acel noroc, cari e, pentru idealistul vagabond, spălătoreasa prefăcută în balaur și flăcăul de țigan, *Parpanghelul,* metamorfozat în rival cavaleresc, în apăsător al celor drepți. Și pățaniile nobilului sprijinitor al celor ce nu se pot apăra singuri, marile lui lovituri de suliță se amestecă dibaci cu sfaturile de război, discordiile interne și luptele ce pun în mișcare lagărul țigănesc.

După modelele clasice, Budai descrie, introduce comparații, cari sînt, în adevăr, frumoase. Iată o zi în timpul verii :

Era tocmai pe la Sînziene,
Cînd a prigori soarele începe,
Cînd zefirul florile cîmpene
Stîmpără, iar strechile surepe
De la păşune vitele alungă :
Păstorul şede la umbră, pe dungă...

Sau o zugrăvire a lupului flămînd, cari-şi pîndeşte prada :

... supt deasă
Tufă ciulit, pre pîntece zace,
Cînd vede trecînd o turmă grasă,
De oi sau alte slabe dobitoace :
Pe cea mai de aproape singurată
Răpeşte, şi fuge cu ea îndată.

Sau aceste două versuri despre căderea serii :

Spre Apus, cînd scapătă soare,
Iar copacii umbre lungi aruncă...

Cu aceeaşi sobrietate expresivă, cu aceeaşi măsură artistică, scrie Budai şi pasajele glumeţe, întipărite de „filosofia", de spiritul de frondă al veacului său [206], pasaje cari nu dezgustă niciodată, spuind prea mult sau coborîndu-se prea jos. Iată :

monacii :

Privind la dînsa, acum îşi uitase
Mătăniile, ceasuri şi condacii.
Căta la părul slobozit pe spate
Şi la pieptul gol pe jumătate ;

iată reflecţia de bun simţ a unui viteaz smolit, care găseşte că

... A scobire o covată
Este o materie mult mai rară
Şi mai grea decît în polată,
Pe divan şezînd, a porunci : „Eu,
Cutare, din mila lui Dumnezeu ;

sau această consideraţia asupra traiului în familie al unui episcop :

...Vlădica

Măcar că nici dînsul se însoarţ,
Totuşi nu-i zice nime nimică, —
Cînd îşi ţine o soră sau nepoată, —
Ba cînd se înfruptă cîte-odată.

[206] v. Bogdan Duică, *l.c.*

Multe din glumele poetului nu ţintesc numai la defecte generale ale omenirii, ci la anumite neajunsuri sau nedreptăţi cari se întîlnesc în timpul său şi de cari neamul său suferă. Ne-a spus-o, de altmintrelea, el însuşi în prefaţă, anunţînd că în „povestirea de şagă" se află pe alocurea şi „gînduri serioase, de grea şi matoră socoteală". „Însă bagă de samă bine că aceasta-i numai o aligorie şi prin ţigani se înţeleg şi alţii, carii tocma aşa au făcut şi fac ca şi ţiganii de atuncea".

Sînt locuri cari privesc pe greci, duşmanii românilor din principate, şi pe unguri, apăsătorii celor din Ardeal.

Chiar de la început, se denunţă cetitorilor grecii de pe vremea lui Ţepeş, cari

... uitase a se bate
Şi le era mai drag a zăcea în pene
Şi a face săboare pe întrecute
Decît săbii a purta, şi scute,

Şi, mai departe, în cîntul al IX-lea, se iau în batjocură

Veneticii flămînzi de prin ostroave,
greculeţi din Anadol, din Pera.

Iar, despre unguri, ridiculul Becicherec reprezintă trufia neîndreptăţită a nemeşului, care de multe ori şi-a lăsat neamul pentru a se bucura de cinste.

Şi astăzi nemeşii mai cu samă
Tot pe ungurie trag şi se cheamă.
Tot nemeşul vra să se rudcască
Din oareş-care viţă domnească.

Şi, pentru a combate îndreptăţirea iobăgiei prin cucerirea primordială, noul Sancho Pança găseşte argumente de bun simţ, cari pun în mare încurcătură pe stăpînul său.

În sfîrşit, unitul Budai, cari menţionează propaganda lui Sofronie, e contra unirii [207], nu cruţă nici pe Papa, cari

... Vinde darurile sfinte
Pentru gălbinaşi

nici pe prelaţii

Păpastaci cu monaci pîntecoşi
Ca nişte mascuri bine înbuibaţi.

E de mirare la acest ardelean, născut în părţi unde nu se vorbeşte o limbă curată, caracterul general, lipsit de particularităţi dialectale, al scrierii sale. Şi tot aşa de vrednică de mirare e păstrarea la dînsul, un filolog revoluţionar, un constructor de ortografii imposibile, a limbii româneşti, aşa cum se vorbeşte, fără a o împestriţa cu neologisme, cari, într-o operă poetică

[207] P. 21, 62.

ce trebuie să lucreze asupra sufletului prin cuvinte cu un răsunet adînc, strică tot farmecul și risipesc toată magia [208].

*
* *

În principate, afară de versurile lui Dosoftei, uneori cu un sunet frumos, și de cele cîteva bucăți de puțină însemnătate și de puțină întindere, ale lui Miron Costin, găsim pînă foarte tîrziu numai versurile la stema țării, platitudinile nesincere cari împodobesc tipăriturile religioase și cari se repetă adesea, din ce în ce mai nearmonios, unele pe altele [209].

Găsim apoi, de la un timp, cronicile rimate, între cari s-ar putea număra și acelea contra francezilor scrise la 1816 [210] și *Versul lui Potoțchi* [211] ori *Cîntecul Românilor viteji* [212], pe cari nu le cunoaștem prin noi înșine. Afară de acestea, manuscriptele religioase, manuscriptele de gramatică, unele copii de letopisețe cuprind versuri către sfinți, versuri morale, versuri de dedicație, versuri de pomenire, cari nu merită a fi analizate sau citate aici [213].

*
* *

Pe lîngă versurile Văcărețtilor — cari reprezintă aice mai toată literatura poetică a secolului al XVIII-lea și sînt însemnate mai ales pentru aceasta —, avem pe acelea, de dată deosebită și de multe ori foarte tîrzie, ale lui Naum Rîmniceanu [214] și Zilot Românul. Acesta din urmă cîntă românește și grecește, el cari se plînge într-un *piimation* că grecii nu primesc bucuroși pe români la școala lor. Despre sufletul lui aflăm din ele mai mult decît din cronică. Se cîntă pravile, evenimente contemporane, fapte din trecut, vreun „prieten dohtor", vreun stăpîn al momentului, cum e Cutuzov, boieri influenți și persoane folositoare, ca Grigore Brîncoveanu, Barbu Văcărescu, Mihalachi Manu, Ianachi Bălțărețul [215]. Cele mai multe sînt o copilărie prolixă, și aproape nu găsim între ele ceva cari să se poată ceti cu interes.

---

[208] *Țiganiada* s-a tipărit în „Buciumul român", I, și a fost pe larg analizată de Ar. Densusianu, în „Cercetări literare", Iași, 1887, p. 245 și urm., precum și în Bogdan Duică, *l.c.*, Ms.-ul ei, ca și cele inedite ale lui Budai se află la Muzeul din București.

Virgil Onițiu a dat de curînd o nouă ediție cu titlul schimbat — *Alexandria țigănească* — și cu textul puțin *expurgat*.

[209] O inscripție de mormînt în versuri, a unui Cantacuzino moldovean, († 1692) în *Bis. ort.* XIV, p. 467—8; Melhisedec, *Notițe*, p. 120.

[210] Gaster, *Gesch. der. rum. Litt*, p. 357.

[211] *Ibid.*

[212] *Ibid.*

[213] Afară de acelea de cari a fost vorba în deosebite locuri mai sus, v. și cele menționate de Gaster, *l. c.* p. 349.

[214] Tot la Horez în 1785, a tradus „ierodiaconul Naum", din grecește, un *Grigore Sinaitul*.

[215] Versurile lui s-au tipărit în „Rev. p. ist., arch. și filologie", V, p. 331 și urm.

IENĂCHIȚĂ VĂCĂRESCU

O mare faimă de poet se leagă de numele luĭ Ienăchiță Văcărescu. Această faimă, o spunem de la început, nu se justifică nici prin numărul, nici prin inspirația, nici prin forma poeziilor sale.

I se pot atribui cu siguranță numai bucățile pe cari însuși le-a tipărit în gramatica sa și cari sînt foarte puține, detestabilele epigrafe poetice de la începutul paragrafelor din *Istoria împăraților otomani*, epigrafe din cari nu se desface nici o ideie și cari sînt cu totul lipsite de acel element esențial al oricărei poezii, cari e muzica intimă și neanalizabilă. I se pot atribui cu oarecare probabilitate versurile cuprinse supt numele său în manuscriptele copiate de Iancu Văcărescu sau pentru el și în cari se adună întreaga activitate poetică a familiei. Toate la un loc sînt cîteva pagini.

Poate fi cineva însă nemuritor pentru o singură poezie, ca Mureșanu la noi sau la francezi Arvers, autorul duiosului sonet de renunțare în iubire. Dar acea poezie trebuie să fie ruptă din ființa sufletească a poetului, trebuie să fie scrisă într-un moment de acelea în cari ce e mai înalt în suflet, ce e mai cald în simțire se întrupează în chip minunat în cuvinte eterne. A scris Ienăchiță Văcărescu un astfel de veșnic *hic iacet ?*

Nu. Și în ce direcție ar fi putut el scrie durabil ? Poezii de iubire ? Probabil n-a iubit niciodată acest boier cari a încheiat multe căsătorii de interes și cari-și înseamnă moartea nevestelor și înlocuirea lor, ca un negustor

căruia, epuizîndu-i-se stocul de coloniale, comandă altul. Poezii de cugetare, în cari să planeze asupra vieții, să o privească de sus cu ochiul de vultur al vizionarului ? Nu se învăța filozofie de aceea la Academia Domnească, și Ienăchiță Văcărescu nu era omul cari să se înalțe pînă acolo cu propriile sale puteri. Poezii patriotice, dintre acelea minunate cari s-ar fi putut scrie, rezumînd într-un strigăt de revoltă toate suferințele și toate rîvnirile ? Desigur Văcărescu își iubea țara, dar trebuie un grad superior de iubire, o potențare neobișnuită a unui sentiment pentru ca acesta să adune în jurul său adevăratele mărgăritare ale poeziei.

Ce a făcut atunci ? A făcut poezii de iubire, dar pentru a face plăcere unei cocoane curtenite, cari lua, ca și curtenitorul, lucrul foarte ușor, ca o distracție de cîteva zile :

Tu ești puișor canar,
Nu te hrănești cu zăhar,
Nici măcar cu cînepioară,
Ci hrăpești o inimioară.

A făcut poezii filozofice, în cari a plîns și el — fiindcă plîngeau alții și fiindcă aceasta face așa de interesant ! — durerile vieții, pe cari le-a întîlnit adesea, fără a fi zguduit de ele și fără a le aduce la cauze generale, la explicații superioare. A făcut poezii patriotice, și ar fi fost în stare să prezică și el că

Acest corb sărman
Iar acvilă s-a face,
Și orice român va fi roman,
Mare-n război și pace.

Căci a cîntat :

Urmașilor mei Văcărești
Las vouă moștenire
Creșterea limbii românești
Și-a patriei cinstire.

Ba — ceea ce e mai de laudă pentru el — idei delicate au trecut uneori prin mintea sa și el a avut meșteșugul de a le reda într-o formă delicată, fără a vesteji petalele florii sau a rupe aripile fluturului. Așa în floarea „ca o lumină", pe cari nu se îndură nici s-o lase pentru alții, nici s-o rupă pentru sine :

S-o tai, se strică,
S-o las, mi-e frică,
Că vine altul
Și mi-o ridică.

Sau a simțit ce puternic curent poetic e în legenda populară și a repetat după dînsa, fără să producă un efect discordant, durerile păsării singuratice, „amărîtei turturele".

Scînteia poetică era în el, dar i-ar fi trebuit o altă viaţă, o altă cultură, un alt mediu pentru ca ea să se fi fixat sus, în foc veşnic. Aşa a sclipit un moment şi s-a stins, lăsînd mai mult o amintire, decît o lumină.

Nu un poet, ci un poetic precursor al poeziei [216].

E curios că în Ardeal, unde poeţii au scris cu mai multă tragere de inimă şi pentru un cerc mai larg, nici Aaron nici Barac n-au găsit continuatori, şi numai rasa poetaştrilor de ocazie a vegetat încă o bucată de vreme. În principate, dimpotrivă, poezia de salon a prosperat, şi cei dintîi alcătuitori de stihuri au făcut şcoală.

Ienăchiţă Văcărescu a avut doi următori din familia sa, cari şi-au adus aminte de sfatul cultivării limbii româneşti, pe cari el îl dăduse. Doi alţii îi erau străini.

Cei dintîi sînt Alexandru şi Nicolae Văcărescu. Ceilalţi fură Iordachi Slătineanu şi Mumuleanu.

Cel mai mare dintre cei doi Văcăreşti e Alecu, despre a cărui însurătoare în timpul războiului de la 1787 la 1792 a fost vorba în biografia lui Ienăchiţă [217]. Soţia lui a fost Elenco Dudescu, cu cari avu un fiu, Ianachi, cari fu poetul *Iancu* Văcărescu, şi două fete, Mărioara şi Săftica [218]. În 1796, însă, Elenco părăsi casa bărbatului ei, supt cuvînt că nu i-ar fi sigură viaţa şi că ar suferi zilnic insulte. O încercare de împăciuire din partea vlădicilor nu izbuti. În martie 1797, Alecu, cari se înduplecase a-şi primi înapoi nevasta, cu toate „învinuirile şi pîrile nerușinate", răspîndite de dînsa declară că ea se împotriveşte, şi ceru din nou despărţenia. Din partea ei, Elenco îşi reclamă zestrea sau „dreptăţile" ei. Despărţenia fu hotărîtă de mitropolit la 17 martie din acest an şi Alecu Văcărescu restitui cluceresei, fosta lui soţie, cari prefera să rămîie nemăritată, „viile, moşiile, ţiganii, argintăriile, hainele", scoţîndu-şi numai cheltuielile [219].

În septembrie următor, Alecu Văcărescu era numit executor testamentar al mătuşii lui, Maria, de la cari primea, pentru 10 000 de lei, moşia de familie a Cojeştilor [220]. În 1800 se vorbeşte de moştenirea „clucerului Văcărescu", şi Alecu iscălea încă de la 1797 fost Mare-clucer. El muri deci încă destul de tînăr [221].

Alexandru Văcărescu a scris, se pare, multe versuri, din cari nu cunoaştem mai nimic. Poezii greceşti ale lui s-au publicat mai deunăzi [222]; el le semnează Văcărescoglu, părîndu-i-se că această desinenţă turcească îi îm-

---

[216] Pentru manuscriptele în cari se află versurile lui, v. Ov. Densusianu, în *Rev. de cursuri şi conferinţi*, I. Cel mai important şi sigur ni se pare ms. 287 al Ac. Rom., copiat în ms. 421, cari dă „O mică adunare de cîte s-au putut găsi din poeziile banului Ienachi al II-lea Văcărescu, mare dicheofilacs a bisericei cei mari a Răsăritului". Odobescu dase o ediţie în *Biblioteca poporului român*, dar volumaşul se găseşte abia astăzi.

[217] V. mai sus, *Istoriografia în principate*.

[218] V. testamentul Mariei, sora lui Ianachi, în *Apendice*.

[219] V. *Apendice*.

[220] *Ibid*.

[221] V. *Apendicele*.

[222] În *Bis. ortodoxă*, XXI, p. 322 şi urm.

ALECU VĂCĂRESCU

podobește strămoșescul nume. Înainte de aprilie 1795, el își strînsese într-un caiet versurile, dar îl pierdu pe urmă și, cu toate că-și aducea aminte de unele dintre ele, neglija să le copieze din nou, căci își produsese, fără îndoială, efectul, singurul efect urmărit. Versurile ce compuse din aprilie 1795 înainte pînă la fuga de-acasă a nevesti-sa, pentru care eveniment n-a făcut nici un fel de poezie, le-a strîns, în decembrie 1796, într-o nouă „condicuță", carnet sau album, am zice noi. Cetitorului îi dădea în prefață aceste explicații :

„Întru această condicuță se trecură vreo cîteva stihuri grecești și rumânești făcute de însumi, dar nu toate cîte le-am făcut în toată viața mea, căci acelea toate, avîndu-le într-altă carte trecute, le-am și pierdut cu totul și, măcar că unile le și țiu minte, dar nu vrusei să mai muncesc să le mai scriu odată, nădăjduind că cel ce-mi va fi furat condicuța va avea atîta omenie să le arate în lume, și nu supt numirea altui poetic. De aceea aici se însemnează numai aste, alcătuite de la luna lui aprilie a veleatului 1795 și pînă astăzi, și cîte și de acum înainte ceasurile și întîmplările, atît a tinereții, cît și a norocirei mă vor povățui a mai face".

Făcuse toate poeziile, spune însuşi, nu „pentru gustul lumei", ci „pentru trebuinţele sale". Pentru asemenea necesităţi amoroase s-a căznit deci „versuitorul" să cînte, şi această declaraţie lămureşte numărul, calitatea şi tonul bucăţilor.

Ele se adresează la două persoane : nevasta şi... cealaltă, pe care o chema Luxandra sau Ruxanda. La amîndouă le spune aceleaşi lucruri, deşi în împrejurări deosebite, pentru că celei de-a doua trebuia uneori să-i facă versuri „ascuns de frica vrăjmaşilor într-o căsuţă, în timp de o jumătate de ceas, şi plin de frică, de bătae de inimă şi de desnădăjduită hotărîre".

Le spune :

Că ochii lor
Într-o căutătură
Viaţa dau şi viaţa fură,

că ele se deosebesc prin „nuri" de celelalte făpturi ale lui Dumnezeu, că — aici mînţea —

Nu mai mă poate deslipi în viaţa mea de tine
Nici moarte, nici necaz, nici chin, nici frică, nici ruşine.

Mînţea, pentru că, pe vremea cînd scria

Elenco şi Aleco au amor amîndoi,

lansa aiurea o proclamaţie analogă :

Credincios voi să-ţi fiu
Cît voi trăi ş-oi fi viu.

Pentru dînsul şi pentru prieteni — căci făcea poezie şi pentru „trebuinţa" lor — el se dedă la cele mai negre manifestaţii de pesimism. Cînd declară că :

Sufletul îi ese
De oftături dese,

cînd suspină :

Sînt bolnav în picere,
Şi mor făcînd tăcere,

cînd arată teribila alternativă în cari se găseşte faţă de iubita sa :

Cînd nu te văz, am chinuri,
Şi, cînd te văz, leşinuri.

adică cum îi e omului mai rău.

E inutil să se mai spuie cît de burlescă e această poezie uşoară, cît de lipsită de eleganţa, de spiritul, de avîntul cari singure pot salva genul.

O singură bucată sună plăcut între atîtea banalități și tînjiri triviale. E *Oglinda*:

Oglinda cînd ți-ar arăta
Întreagă frumusețea ta,
Atunci și tu ca mine
Te-ai închina la tine.

N-ar fi mijloc să te privești
Asemenea după cum ești, —
și idololatrie
Să nu-ți aduci tu ție [223].

Nicolachi Văcărescu, fratele mai mic al lui Alecu, e menționat, împreună cu fratele său Iordachi și sora-sa Elena, în testamentul din septembrie 1797, al Mariei, sora tatălui său [224]. După moartea lui Alecu, el cumpără, printr-un om al casei, logofătul Done, moșiile Cojeștii și Ulmenii, la vînzarea, din poruncă împărătească, a averilor executatului voevod Hangerli. Pe cea dintîi, cari i se păru prea scumpă, o lăsă lui Done, printr-un act din 19 august 1799, în cari iscălește și mama-sa — dar nu și mama lui Alecu, fiu din întîia căsătorie, — Domnița Ecaterina Carageà [225]. La această dată era însurat și avea copii.

La 1815 îl vedem scriind nepotului său marele-logofăt Iancu Văcărescu, copilul din 1797, trimițîndu-i dedicația către Filaret a *Gramaticii* lui Ienăchiță: „Un epitre dedicatoar ce a făcut moșu-tău către Filaret, cînd i-a închinat Gramatica românească". Aceasta pentru a-i arăta „ce au fost părinții noștri, tată-tău și moșu-tău" și a-l îndemna să restabilească unirea în familie, pe cari nu știm ce o va fi turburat [226].

În eterie, „domnul Nicolachi Văcărescu ghebosul" a jucat un rol cari nu se poate numi glorios [227].

În 1823, ni se afirmă că el plecă la Pisa, pentru interese politice, și Odobescu afirmă că acest al treilea poet din neamul Văcăreștilor trăia încă la 1828 [228].

Căci a fost și el poet. Avînd aceleași „trebuințî" ca și tatăl și unchiul său, el a adoptat întîi o cale mai comodă. Adunînd „cîteva bucăți de poezie, alcătuite" de Alecu, el le hărăzi iubitei sale, persoană pe cari „frumusețea, duhul și sentimentul, împreună și cu celelalte daruri, ce fără lipsă le avea, întocmai o desăvîrșită zidire și vrednică celuia ce o au zidit, o arăta".

---

[223] Mss. citate din Bibl. Ac. Rom. Altul, asemenea, în Bibl. Muscului, nr. 67. Volumașul editat de Odobescu cuprindea, se zice, pe p. 70 și urm., versurile lui Alecu Văcărescu; Gaster a tipărit două bucăți în *Crestomatie*, II, p. 360 și urm. Una e tocmai *Oglinda*.
[224] V. *Apendicele*.
[225] V. *Apendicele*.
[226] Ms. citat din Bibl. Ac. Rom.
[227] V. Hurmuzaki, tabla.
[228] *L.c.*

IANCU VĂCĂRESCU

Schimbase numai acrostihurile sau se întîmplase că se potriveau şi ele[229]. În colo, considerînd că iubita lui era mai vrednică decît „obrazul" de odinioară de „aceste osteneli ale sale", el înfăţişă fără sfială „vredniculuı obraz" nou „fragmenturile" rămase de la răposatul. Versurile acestuia făceau deci *double emploi* şi, dacă obiceiul s-ar fi păstrat, ar fi fost transmise din generaţie în generaţie, pentru a face să se înroşească nepoata de complimentele grosolane la cari zîmbise cu mulţămire bunica[230]. Cele cîteva bucăţi rămase de la Nicolae Văcărescu, după ce, terminînd cu moştenirea, rămase cu singurele sale puteri, aceste puţine poezii au un subiect mai va-

[229] „Şi acrostichurile din lăuntru sînt făcute iarăşi pe numele tău". Ms. citat.

[230] „Judecînd vrednice aceste osteneli ale sale mai mult de darurile ce firea ţi-au dăruit ţie decît de obrazul, ale căruia scîntei îi aprindea cu văpăi iuţi inima, însufleţindu-o ıa această pornire... Duhul şi născocirea acelui iubit frate nu mi-au rămas de moştenire, dar norocirea, cugetîndu-mi fericirea, mi-au dăruit buni prieteni, făcînd printr-înşii să aib ca de o moştenire aceste fragmenturi şi să mă pociu sluji cu dînsele, cînd voiu găsi astfel de vrednic obraz. Şi sînt încredinţat că, să fi fost în fiinţă acum acel iubit frate şi de o alegere şi de o îndrăzneală cu cuvînt ca acesta m-ar fi lăudat".

riat [231], dar tonul general e acelaşi, un erotism plîngător sau comun în expresia mulţămirii sale.

Avem de ales între :

Inima-mi zburdă şi creşte

şi lamentaţii funebre ca aceasta

Un pic de nădejde d-aş şti c-o să-mi vie
Şi traiul mai dulce să poată să-mi fie,
Atuncea şi viaţa mi-ar fi doar mai scumpă
Şi slaba ei aţă n-aşi vrea să se rumpă...
Ah ! rumpe-te, aţă !...

Păcat de forma largă a versului, în care după mulţi ani de zile era să cînte în puternice acorduri un maestru

Făclie de veche pe umezi morminte,
Răsunet de clopot în oarele sfinte [232]...

Cine a fost Iordachi Slătineanu, ce a scris şi ce valoare are scrisul său am văzut la traducători, cărora le aparţine.

Barbu Paris Mumuleanu, deşi a tipărit prima sa operă la 1822, e omul altei epoci. S-a născut la Slatina, în 1794, şi şi-a petrecut tinereţea în casa boierului C. Filipescu. Cetind cărţile bisericeşti, *Alexandria,* pe Barac şi Aaron, pe Văcăreşti şi pe Iordachi Slătineanu, el prinse gust la poezie. În special, avea o mare admiraţie pentru Ienachi Banul, despre cari spunea că „nimeni nu i-au moştenit rîvna", exclamînd : „Cît sîntem datori ţărînii acestui boier" [233] !

Mumuleanu e un patriot de şcoală nouă, cari recomandă împrumuturi din limba latină şi citează pe Petru Maior [234]. Dar în lucrările sale, mai ales în cea dintîi : *Rost de poezii, adecă stihuri* apărute fără nume de autor la 1822 — nu cunoaştem ediţia din 1820, nici *Colecţie de cîntece după Atanasie Christopulos mai ales, Anacreontul neo-grec* [235] — nu găsim „glasul de durere", de cari cu respect vorbeşte Eminescu. Din versurile banale, semănate acum cu neologisme franceze, ca „bagateluri", se desface numai vestirea entuziastă a erei nouă :

Fraţilor simpatrioţi,
Un veac nou ni s-au ivit !

---

[231] „C-a-npuiat greerii-n tine," Ms. citat.

[232] Versurile lui Nicolae Văcărescu s-au publicat în broşura Odobescu, p. 80 şi urm. Alte poezii s-au aflat în urmă împreună cu scrisorile ce le întovărăşeau. Nerva Hodoş pregăteşte un studiu asupra poeţilor Văcăreşti, şi d-sa îmi semnalează versuri de ale lui Nicolae şi în ms. 332 de la Ac. Rom.

[233] Prefaţa *Caracterurilor,* Bucureşti, 1825.

[234] *Ibid.*

[235] Gaster, *Gesch. der rum. Litt.,* p. 355 şi *Philipide* citează, p. 157, *„Culegere de poezii* de Paris Mămuleanu, Bucureşti, 1817".

În Moldova o literatură poetică de cărturari se întîmpină iarăşi foarte tîrziu şi numai supt influenţa modelelor apusene, influenţă directă sau indirectă. Încă în ajunul războiului din 1787, un secretar străin al voievodului moldovean putea să scrie : „În toată literatura naţională nu există decît o singură operă poetică, pe care şi pe aceea o cunosc numai puţine persoane şi n-o ceteşte nimeni, fără ca printr-aceasta să simtă oamenii timpul gol“ [236].

Nu ca autor de versuri bune, ci ca autor al celor dintîi versuri scrise de un moldovean în secolul al XVIII-lea, afară de cele religioase [237] şi de epigramele de stemă, merită să fie pomenit Mateiu Milo, a cărui literatură — deplorabilă, de altfel — a fost descoperită de foarte puţin timp [238].

Un Ianacachi Milo era la 1752 „majordomul“ Ghiculeştilor [239]. El se găsea în Moldova încă de sub Ioan Mavrocordat, la 1746, ca staroste de Cernăuţi [240]. Era biv vel staroste în 1762 [241].

În 1765, înaintase la spătărie şi semna biv vel spătar [242]. La 1779 era ispravnic de Roman [243], ca şi în 1780 [244]. Familia lui, de orice origine ar fi [245], nu era de mult stabilită în ţară. Încă în secolul al XVIII-lea un „Andrei Milo post.“ scrie pentru afaceri lui Gheorghe Buhuşi biv vel hatman [246].

Un Vasile Milo spătarul, fiul lui Ianacachi, avea o bibliotecă şi ştia să-şi însemne numele în latineşte : „Basilius Milo spatarius“ [247]. Fiul acestui Vasile e Matei, cari învăţă în Rusia, fiind dus probabil acolo de tatăl său, cînd acesta merse cu deputăţia moldovenească la împărătească [248]. Se întoarse de la Petersburg după încheierea păcii, cu Dumitraşcu, unul din fiii lui Gri-

---

[236] Hauterive, *Mémoires*, 1787, în Bibl. Ac. Rom. : „S-il n'y a dans toute la littérature nationale qu'un seul ouvrage de poésie, qui encore soit connû de peu de peu de personnes et ne soit positivement lû par aucune, on ne s'apperçoit pas que cette privation laisse un grand vuide dans l'employ du temps.“ Scriitorul francez prevedea dispariţia totală a limbii din clasele superioare : „La langue moldave est menacée d'une révolution qui la releguera dans la classe du peuple, et déjà les grand dédaignent si fort de la parler que quelque-uns affectent de ne pas la savoir. Et comment resisterait-elle à la comparaison des langues si fort à la mode de l'Occident et des langues si sonores et si harmonieuse du Midy qui se sont presque généralement emparées de l'éducation nationale et réduiront un jour les boyards à la nécessité d'avoir des interprêtes pour communiquer avec leurs vassaux“. În curînd va apărea ed. acestui ms. de Academie.

[237] Versuri, de tot plate, se află şi într-unul din ms. dăruite acum în urmă Academiei de P.S.S. mitropolitul Moldovei.

[238] I. Tanoviceanu, *Un poet moldovean din secolul XVIII, Matei Milo*, în *An. Ac. Rom.* XX, secţ. lit.

[239] Hurmuzaki, VII, p. 7, nr. 15 ; *Fragmente*, V, p. 170.

[240] Bibl. Ac. Rom., doc. LIX/146.

[241] *Ibid.*, doc. LIII/103.

[242] *Ibid.*, doc. XVII/174 ; *Uricariul*, XXV, p. 217.

[243] *Ibid.*, doc. LXIII/192.

[244] *Ibid.*, doc. I/233. Alte indicaţii asupra lui, în Tanoviceanu. *l.c.*

[245] Se ştie că Boscovich îi atribuie o origine franceză.

[246] Cf. *Bibl. Ac. Rom.* Doc. XLVII/152.

[247] *Arch. soc. şt. şi lit.* din Iaşi, III p. 297.

[248] V. mai sus, *Istoriografia cronicarilor*. Cf. şi Melhisedec, *Cron. Huşilor*, I. p. 306 şi urm.

gore Alexandru Ghica. Fu numit pe rînd vătav de aprozi, în 1780, apoi sluger, stolnic, ban, spătar, fiind însărcinat și cu administrația județelor Dorohoi și Neamț. Muri înainte de 25 ianuarie 1802 [249].

Se atribuie lui Matei Milo o aritmetică din 1795 — trebuie să fie o copie a lui Amfilohie — și o traducere din Voltaire [250]. Dar el a lăsat și versuri : Încercări de satiră, cu caracterizări plate sau injurioase ca a unui arhiereu cuvios, cu rînduială,

Dar avea și o firească iuțeală,

colachii către fanarioți, în care Alexandru Moruzi era asemănat, în 1792 cu Ștefan cel Mare etc. [251].

Curînd după aceasta începu să scrie Conachi, cari e pînă la moartea sa poetul Moldovei, poetul clasei boierești din Moldova, al ușurinței și setei de petreceri, de cari era stăpînită această clasă.

Înainte însă de a ajunge la dînsul, să citām cîteva nume ce mai rămîn, nume obscure sau nume de începători.

Mai însemnat dintre toți acești *poetae minores* prin caracterul cu desăvîrșire baroc al nălucirilor sale poetice e Ioan Prale. S-a născut în Basarabia, pe moșia unde se retrase la 1821 Beldiman, Volniceștii-Răzăși. Toată viața lui a fost psalt la Iași, „micul între musicoșii sistimii vechi", și se distingea printr-o originalitate vecină cu nebunia, cari, cum se întîmplă de obicei, îl făcea să fie pus de spiritele naive între oamenii geniali. [252] Ni se spune că a fost la Petersburg în 1819 cu vlădica de la Sf. Spiridon, Varlaam Cuza, și că a murit la 1847 [253].

Pralea pretindea că se pricepe — și Pumnul crede — în arhitectură, în croitorie și ciubotărie. A propus și un nou sistem de scriere universală, în 1824. Sistemul poate să fie bun, ciubotele și nădragii confecționați de ambițiosul *muzicos* poate să fi fost de o calitate superioară. Alții să judece dacă ar putea descoperi piese justificative sau mărturii autentice.

Dar meșteșugul versurilor nu-l avea. *Psaltirea-i versificată* pe care dr. V. Popp o tipări la Brașov în 1827, făcîndu-i onoarea unei introduceri despre literatura poetică a românilor, e visul rău al unui nebun. Rimele sînt o bătae de joc : *noapte* rimează *cu lapte, face cu întoarcere* [254] ; forma

---

[249] Tanoviceanu, *l.c.* Văduva sa, „spătăreasa Soltana Miloaie", e menționată și în 1803 ; *Uricariul*, VII, p. 391. Tanoviceanu pomenește ca frați ai lui Matei pe Ienachi, Andrei și Iordachi. Pentru Andrei, mai v. Hurmuzaki, X, tabla. Pentru Ienachi, *Uricariul*, VI, p. 204—5 și Bibl. Ac. Rom. Doc. XXV/221. Pentru banul Iordachi, *Uricariul*, VI, p. 255 ; XVII, p. 232.

[250] Tanoviceanu, *l.c.*

[251] Tanoviceanu, *l.c.*

[252] Pumnul, *Lepturariu*, IV, p. 104. Cf. și portretul schițat în *Proza* lui V. Alecsandri.

[253] Pumnul, *l.c.*

[254] Cipariu, *Archivu*, p. 634.

e neinteligibilă pînă într-atîta încît ni se vorbeşte de „pomul lîngă al său lapte", şi Prale scria aiurea versuri ca acestea :

Astă ce vi-i faţă
Moldovelineaţă...
Fiinţe murine...
Ilectră de finear [255]...

minuni ce fac parte din *Cîntările la Sîmbăta Mare*, pe cari le tipări la 1820 „genialul" cîntăreţ. În fine, în vocabularul de la *Psaltire* — că şi era nevoie de unul ! — găsim nasuri-vîrfurile munţilor", „mînalţa, mînlăţarea, mîneasca nălţare" etc. [256].

A fost vorba şi înainte de Daniil Scavinschi, mai cunoscut prin portretul bine schiţat al lui Costachi Negruzzi decît prin meritele lui poetice, cu totul discutabile. Ceea ce mai cunoaştem noi de la dînsul, mai ales *Oda* la căsătoria Elenei Sturdza [257], e o încîlceală fără umbră de frumuseţă poetică.

Alăturea de Beldiman, cari, cum se ştie, a scris şi o bucată lirică : Versurile la Tazlău, unde se dusese pentru însănătoşire — şi Scavinschi făcuse versuri balneare, alăturea de Conachi, Vasile Popp citează şi pe boierul moldovean Nicolae Dimachi ca poet, adăogînd : „toţi aceştia au feliurimi de poeme, şi mult frumoase şi deosebit întru aceste *Crugul* anului scris de dumnealui Conache" [258].

Se citează în fine [259] o *Culegere de poezii* de Negruţ, Iaşi 1820. Acest Negruţ nu poate fi cunoscutul prozator, cum s-a crezut. Admiţînd că titlul e exact, ar trebui să alegem ca autor între păharnicul Dinu Negruţ şi Ioniţă Negruţ, cari se găsesc în 1821 între *prenumeranţii* la *Biblioteca* lui Carcalechi.

Acela însă cari într-o bogată producţie poetică — superioară în ceea ce priveşte cantitatea acelei pe cari o avem de la tustrei Văcăreştii de pînă la 1821 — a exprimat atîta poezie cîtă se găsea în sufletele boiereşti din Moldova pe această vreme e Costachi Conachi, cu cari vom termina acest capitol.

Ni se dă o întreagă genealogie a familiei Conachi, cari ne duce pînă în secolul al XVI-lea şi cari ajunge, pe la sfîrşitul veacului următor, la Anghel Conachi, cari, căsătorit cu Paraschiva Venin, fata lui Iordachi vistierul, are doi fii : pe Ioan, tăiat de tătari în 1711, şi pe Costachi. Din toată această genealogie [260] nu putem reţine decît numai pe acest Anghel şi pe fiii săi.

Costache Conachi apare ca agă în 1717, cînd cu năvălirea lui „Ferenţ" : el se găseşte în suita lui Mihai Racoviţă şi-şi vede de casa de ţară arsă de

---

[255] *Buciumul român*, I, p. 324—5.
[256] V. şi *Archivu*, p. 658 şi urm. Aici p. 614 şi urm. s-a reprodus şi Prefaţa lui Popp.
[257] Urechia, *An. Ac. Rom.*, X, p. 320 şi urm.
[258] Prefaţa la Prale.
[259] Philippide, p. 157 ; Gaster, *Gesch. der rum. Litt*, p. 356.
[260] Expusă cu de-amănuntul în prefaţa la ed. a 2-a a *Poeziilor* logofătului Costachi Conachi. Cf. Papadopol-Calimah, în *Conv. literare*, pe august 1885 şi februarie 1886.

COSTACHI CONACHI

catane [261]. Ca toți credincioșii lui vodă, cu această împrejurare, el fu răsplătit cu o danie, căpătînd moșia Fundenii [262].

Din căsătoria-i cu o Costachi, acest întîi Conachi mai însemnat are un fiu, cu același nume de botez. Pe rînd paharnic, spătar, vornic, el se însură cu Ileana, fiica lui Ștefan Catargiu. Muri în 1778, poate, după Manuil Conachi, mare-logofăt în 1760, cari trebuie să-i fi fost frate. [263]

Costachi Conachi cel de-al doilea avu pe Manoli și pe Gavril [264].

Gavril Conachi ajunse mare vornic în Țara de Sus în 1804 [265]. El era adesea însărcinat cu hotărnicii, pe cari le găsim îndeplinindu-le de două

---

[261] *Amiras*, p. 126—7.

[262] Prefața citată a lui Vogoridi-Conachi. Pentru aga Conachi, v. și *Uricariul*, XXV, p. 136.

[263] Pentru aceasta, v. Xenopol, *Istoria și genealogia familiei Callimachi*, p. 243.

[264] Pentru un Ioanichie ieromonach Conachi și soția Elenco, v. Xenopol, *Ibid*, p. 276—7.

[265] Prefața citată.

ori în cursul singurului an 1798 [266]. Şi nepotul său Costachi se pricepea, deşi poet, în această materie, şi el ne-a lăsat şi un dicţionar ingineresc pentru a servi la aplicarea Regulamentului organic [267].

Manolachi, tatăl scriitorului nostru, era biv vel stolnic la 1781 şi ocupa locul de ispravnic de Tutova [268]. Ţinut în cari avea frumoasa moşie Ţigăneşti, pentru cari Costachi dăduse bani, în 1760, „vărului" Vasile Razu, biv hatman, fiul hatmanului [269]. Supt Mihai Suţu, la 28 octombrie 1793, Manolachi, cari fusese pînă atunci [270] ban şi era vel vornic de aprozi, prezintă un act prin cari Alexandru vodă Moruzi îi dădea nişte ţigani, „pentru ale dumisale multe şi credincioase slujbe ce au slujit Domniei Sale şi ţării aceştia în vremi grele", adecă probabil în timpul războiului [271]. În decembrie ale aceluiaşi an, el dă vlădicăi Veniamin de Huşi nişte ţigani pentru un loc în Iaşi. La 1805, e în Iaşi [272]. La 1802, în noua domnie a lui Moruzi, Manolachi ajunse mare vornic de Ţara-de-Jos şi muri în anul următor la 1 mai la moşia sa din Tutova. [273]

El fusese de două ori însurat : cu Ileana Cantacuzino, el a avut două fete, Caterina şi Elena, şi pe fiul Alexandru, zis şi Costachi, poetul nostru. Cu a doua soţie, Safta Sturdza, el a avut pe Mărioara, cari luă pe spătarul Nicolae Balş şi avu multe daravere cu fratele ei. Mărioara se mărită la 20 ianuarie 1801, aducînd soţului ei trei moşii : Horodişte, Brezenii şi Parichii [274]. Balş muri ca postelnic, în anul 1817, lăsîndu-şi văduva „cu doi copii nevrîsnici, fără acea mai mică clironomie a sa, şi cu o lipsă de peste 30 000 de lei din zestre [275]. Ea nu se mai mărită, consacrîndu-se creşterii fiilor ei, dintre cari unul a fost Toderiţă caimacanul din 1821 [276]. Mărioara trăia încă la 1820 [277].

Alexandru Costachi, unicul fiu al lui Manolachi, s-a născut la Ţigăneşti în ziua de 14 octombrie 1777, şi mama sa muri îndată. Despre creşterea lui ni se spune, iarăşi fără a se arăta izvorul, ceea ce ni se spune despre creşterea lui Ianachi Văcărescu. I se pomenesc arhimandritul grec, hogea turc, refugiatul francez care ar fi fost în cazul acesta regicidul Fleury [278].

---

[266] Bibl. Ac. Rom., doc III/39 şi LII/53.
[267] *Uricariul*, I, p. 391 şi urm.
[268] Bibl. Ac. Rom. doc. I, 250.
[269] În acelaşi timp, el schimbase şi partea sa din Braniştе, jud. Iaşi, „care moşie au fost miluită răposatului, părintele d-sale Constandin Conache, biv. vel. comis, de la răposatul Măriia Sa Mihai Racoviţă voievod", cu „o pivniţă cu locul ei şi cu casă de cîrciumă, ce este în tîrgul Galaţii" Documentul pomeneşte şi pe soţia şi *coconii* lui Conachi. Bibl. Ac. Rom. Doc. LXXIV/51.
[270] Prefaţa citată.
[271] Bibl. Ac. Rom., doc LXIX/84.
[272] *Ibid*, doc. XIXV/129.
[273] Prefaţa citată.
[274] Bibl. Ac. Rom., doc. XLVI/111.
[275] Ibid. Doc. L/151. Cf., acte din 1817 şi 1818 pentru averea ei personală, *ibid.*, doc. XLVI/60, 65 şi 106.
[276] Acesta primi τροφή, ἀνατροφή καί διδασκαλία de la serdarul Chiriac Triandafil ; *Ibid., Corespondenţe diverse*, 1668—1849, p. 191.
[277] *Ibid.*, p. 170, 171, 173, 181, 191, 192, 264, 277, 305, 306.
[278] Prefaţa citată.

Murind tatăl său, Costachi moșteni o situație de avere încurcată, răposatul avînd obiceiul de a face colecții de arme, șaluri și alte lucruri scumpe și iubind alaiurile de arnăuți îmbrăcați luxos și marile vînători. Trei ani tînărul boier nu se mișcă de la Țigănești, unde reorganiza gospodăria și făcea economii, căci poetul Conachi a fost totdeauna un om zgîrcit, foarte meticulos și tacticos, cum îl arată, de altminterea, și lunga, uscata, pleoștita figură, cari nu e de loc a unui ușuratic poet al amorurilor ilicite. În acest timp regulă el și afacerile de familie, împăcîndu-se, la 1805, cu sora sa Mărioara, pentru zestrea mamei lui vitrege Safta Sturdza [279]. Tot la 10 februarie se înțelegeau ei și în privința moștenirii tatălui [280].

La această dată el era comis. De la 1806 pînă la încheierea păcii din București, adică în tot cursul războiului ruso-turc, el fu ispravnic de Tecuci. După doi ani de mazilie, el căpătă la 1814 sarcina de vornic de poliție, pe cari o ținu pînă la sfîrșitul domniei lui Scarlat Calimah. Pe atunci, la 1817, îl vedem ocupîndu-se de reclamațiile prezentate de familia Razu pentru „o zgardă cu on leftu soare", χαρκάλι μὲ ἥλιον vîndută odinioară lui Manolachi de Ecaterina Răzoaia. El era și epitropul surorii sale văduve [281].

Supt Mihai Suțu, fu vornic de aprozi, de la 1819 înainte [282]. Pe timpul tulburărilor, el se dădu de partea mitropolitului, al cărui frate, vornicul Șerban, îl numește „vărul Costachi Conachi" [283]. El nu întovărăși însă deocamdată pe Veniamin în exilul său, ci rămase la Iași, de unde scria „verilor" săi în octombrie și noiembrie 1821, dîndu-le știri despre planurile politice ale ciocoilor și despre evenimentele zilnice. [284] Neconvenindu-i biruința partidei boierilor mărunți, a turcofililor din rangurile mai de jos, el nu voi să servească dintru întîi pe vodă Sturdza, Domnul pămîntean, și merse să întîlnească, la instalarea noului guvern, pe Veniamin în Basarabia. Aici se așează la moșia Sîngera și fu primit în audiență de Țar cu prilejul întrevederii de la Cernăuți [285].

Întors în sfîrșit, la 1823, el fu numit, pentru cunoștința sa de franțuzește și cultura sa, prezident al departamentului Afacerilor Străine [286]. La 1824, îl găsim purtînd titlul de logofăt [287]. La 1827, după ce părăsise departamentul, el fu iarăși în fruntea lui [288]. Dar războiul izbucni între ruși și turci în anul următor.

---

[279] Bibl. Ac. Rom. doc. XLVI/80.

[280] *Ibid.*, doc. L/145.

[281] Bibl. Ac. Rom. Doc. XLVI/77 ; *Corespondențe diverse*, 1663—1849, p. 170, 171, 181. O consultație de drept cerută unui A. N. *ibid.*, p. 277.

[282] Prefața citată.

[283] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 389, nr. 341.

[284] V. *ibid.* p. 169, nr. 182 ; p. 172, nr. 187 ; p. 174, nr. 191 ; p. 362, nr. 407 ; p. 389, nr. 431 ; Cf. *Buciumul român*, I, p. 66.

[285] Prefața citată. E însă o poezie datată de acolo, 1821 ; p. 119 și urm.

[286] Hurmuzaki, X, p. 262 nr. 342.

[287] *Uricariul*, VI, p. 317 ; Erbiceanu, *Mitr. Mold.* p. 406—7 ; Hurmuzaki, X, p. 590. În cel dintîi loc se pomenește moșia lui, Hulubeștii.

[288] Hurmuzaki, X, p. 409, nr. 495.

Rușii, al căror partizan fusese totdeauna, îl numiră, pentru cunoștințele sale de drept [289], în Comisiunea de alcătuire a Regulamentului organic. El, hotarnic emerit, fu și unul dintre membrii Comisiunii de delimitare de după 1829. O răscoală țărănească izbucnind în 1831, înainte de retragerea oștilor împărătești, el fu printre boierii trimiși pentru a o potoli [290]. În același timp, el lucra și la traducerea Codului civil [291].

Atîtea onoruri și atîtea servicii, faima sa, conștiința inteligenței lui deosebite, numele ce purta și averea ce adunase îl făcură să poftească și el domnia, pe cari erau s-o dеie, în noile forme de alegere, patronii săi, rușii. Dar Mihai Sturdza îi fu preferat și candidatul învins făcu, natural, opoziție învingătorului, fără a refuza însă locul de epitrop la Sf. Spiridon [292].

Era foarte bătrîn la anul 1848, ale cărui împrejurări i se părură negația oricărei judecăți sănătoase, un groaznic atentat contra principiilor eterne de cîrmuire. În ianuarie 1849, era cu totul slăbit și cu picioarele înghețate de moarte: „Un scheletru răzemat pe cîrjea lui", își lua rămas bun de la sexul frumos pe cari-l servise toată viața, prin versuri ca acestea:

Amoriu, la a ta putere de-acum nu mă mai închin,
Na-ți și arc, na-ți și săgeată, na-ți și ghimpul cu venin, —
Căci la invalizi ca mine ele nu se mai cuvin.

În luna următoare, la 4 februarie, un atac de astmă îl răpunea, la moșia sa Țigănești, unde cîntase și ultimele lui versuri către zeul Amor [293]. „Era, ne spune un consul străin, un om simplu în apucături, întîi foarte rezervat, apoi foarte încrezător" [294].

Aceasta e viața lui Costachi Conachi, viața unui bun gospodar, unui cultivator excelent, unui funcționar harnic. Pasiunea n-a influențat întru nimic cariera sa cu totul normală, cari a fost aceea ce se cuvenea s-o aibă un boier moldovean din familia, cu averea și cu creșterea sa. Dacă e o viață în cari poezia să se fi amestecat mai puțin pentru a o îndrepta sau rătăci, sau pentru a o îndrepta, rătăcind-o, e a lui Costachi Conachi.

Ceea ce n-ar dovedi că n-a fost un poet. *Alăturea* cu omul, de multe ori trăiește poetul, fără să aibă legături unul cu altul. Sau unul poate fi în antagonism cu celălalt: omul omorînd pe poet, sau poetul omorîndu-și tovarășul. Vecinii pot să nu se vadă între dînșii, pot să se dușmănească între sine. Oameni cu totul imorali au scris versurile cele mai curate și mai înalte, personaje vulgare în aparență s-au ridicat, în intimitatea cugetului lor, făcută nemuritoare în poezie, la culmi extraordinare de distincție sufletească, și, pe de altă parte, glasul unor cetățeni model, cu moravuri fără greșeală, a sunat nespus de vulgar, de respingător în opera lor literară.

---

[280] V. mai sus. Consulul francez îl numește: „prétendu légiste".
[290] Hurmuzaki, X, p. 453 No. 549.
[291] Prefața citată. Conachi își zicea și cavaler, fiind decorat cu vreun ordin rusesc; Xenopol, *Ist. și gen. fam. Callimachi*, p. 293 și urm.
[292] Prefața citată.
[293] Prefața citată.
[294] Hurmuzaki, X, tabla, la acest nume.

Dar, din nenorocire, n-a fost cazul pentru Conachi. Sau, mai bine, tonul poeziei sale e cu mult inferior tonului moral al vieții, înălțimea ideilor sale exprimate în versuri e mult mai pe jos decît înălțimea ideilor practice despre țară, despre cultură, despre limbă. El era, după viața sa și după fragmentele sale în proză, după ce ni s-a păstrat din corespondența lui, un om foarte cuminte și înțelept, pe cînd poezia lui e aceea a unui ștrengar de rînd.

Nu cunoaștem traducerile lui Conachi și totuși Zaharia Carcalechi-l pomenea în 1822, nu numai ca pe un iubitor de cultură, ci ca un harnic traducător. Singurele lui tălmăciri tipărite, sau al căror manuscris să fie cunoscut, sînt *Matilda* și cele în versuri din poeții apuseni : mai ales din corectul, impecabilul Pope, cari-i era cunoscut desigur numai în traducerea franceză, de Dufresnel, a *Epistolei asupra omului* și din imitația franceză de Colardeau a *Epistolei Heloisei* [295].

Hotărnicii va fi făcut multe acel cari ne-a lăsat și o însemnare a cuvintelor uzitate în arta aceasta [296], dar aceasta nu e literatură. Scrisorile acestui meșter în ale condeiului trebuie să fi fost interesante, și e regretabil că ele n-au ajuns pînă la noi, afară de interesantele sfaturi către doi miri [297].

Ne-au rămas însă de la dînsul două tratate în formă de scrisori, dintre cari unul, din 1822, foarte bine scris, felicită și îndeamnă pe noul Domn al Moldovei, Ioan Sandu Sturdza, „Împăcătoriul", și Reformatorul. Cel de-al doilea e adresat mitropolitului Veniamin, fiind un răspuns la întrebări puse de luminatul cleric vestitului cărturar. Data e foarte tîrzie : 1837, dar ideile de aici trebuie să fi fost, mai mult sau mai puțin clare, ale tînărului Conachi dinaintea anului 1821.

Scrisoarea atinge puncte din cele mai însemnate cu privire la dezvoltarea limbii și culturii românești, pentru propășirea cărora ajutase după puteri bătrînul. Întîi se ocupă de problema limbii literare, cari pe acel timp evolua tot mai mult către artificialitate, către prefacerea din rădăcină după norme străine.

Aceasta i se pare primejdios lui Conachi. Înțelegînd că de fiece cuvînt cari a fost adoptat de popor s-a legat în curgerea vremilor o fărîmă din sufletul neamului, pe cari a-i înstrăina-o lepădînd cuvîntul, precum cu vorba străină aduci neapărat și ceva din sufletul altui neam, Conachi se declară conservator în materie de limbă. Fie de orice origine, cuvintele pe cari timpul le-a făcut ale noastre să rămîie, iar acele cari vor trebui introduse — căci „cu cît gîndirea minții își întinde crugul ideilor și le lămurește, cu atît și limba merge sporind" —, acele neologisme să fie luate de la romani, de la romanii noi din Ardeal, dar nu fără schimbarea

---

[295] Nu știm de unde sînt luate *Epistola lui Hero către Leandru*, a lui *Ovidiu către Iulia*. Cît despre bucata *Cruzii Elini cu jertfe*, ea pare luată de vreun imitator francez al epicilor greci. Cf. *Serb. școl.*, p. 306 ; *„Conv. lit."*, XXII, p. 289.

[296] Ed. Ș a r a g a, p. 342 și urm.

[297] *Ibid*, p. 339 și urm.

aceasta : „Moldovenirea pe teapa graiului nostru", cari le va consacra adopţiunea [298].

Ideile acestea asupra limbii sînt, cum se vede, foarte cumpătate şi înţelepte şi acest poet judeca bine firea limbii în cari scrisese. Asupra civilizaţiei noi a românilor părerile lui, cuprinse în aceeaşi epistolă, sînt cel puţin tot aşa de interesante.

Pe dînsul năpădirea neînfrînată a curentelor europene, primirea pasionată a elementelor strălucitoare din cultura Apusului, lepădarea cu bucurie a credinţelor, obiceiurilor, modelor cu cari fusese crescut el, pe care le urmase el şi, împreună cu dînsul, atîtea alte generaţii, această prefacere à vue îl neliniştește. Neliniştea aceasta nu ia înfăţişarea comică pe cari o întîlnim de obicei în asemenea împrejurări la un spirit slab, şi e de luat aminte că în judecarea acestor lucruri, cari-l interesau puternic, poetul oftărilor e un prozaist măsurat şi cuminte.

Lui i se pare — şi, după ce ne-am îmbătat de occidentalism, începe a ne părea astăzi şi celor mai buni dintre noi — că o transfuzie de suflet nu se face într-o clipeală.

El condamnă „oarba grăbire cu care am socotit să cîştigăm luminile fără a socoti că nişte ochi ce ies de la întuneric trebuie pe încet, încet să se deschidă". El prevede că din acest proces de transformaţie nu va ieşi un popor superior în întregimea însuşirilor sale, un popor echilibrat, cu fiinţa armonică, şi ghiceşte ce trebuia să fie timpurile noastre.

În adevăr, zice el, o civilizaţie are două părţi : partea de lumini ale sufletului şi partea de înfrumuseţări ale inimii. Cunoştinţele se pot învăţa mai repede, dar opera de civilizare nu e terminată cu aceasta ; trebuie dobîndite acum virtuţile, pe cari se reazimă viaţa unei naţiuni, şi virtuţile acestea nu se comandă din străinătate, ca o rochie de mătase, un roman sau o carte de popularizare ştiinţifică. Şi spre dobîndirea acestora trebuie să se îndrepte toată atenţia poporului cari se schimbă. A proceda astfel, spunem noi şi credea el fără îndoială, a se declara mulţumit, cînd cunoştinţe superficiale s-au răspîndit în oarecare strate superioare ale poporului, înseamnă a face ca negrul cari preferă, din ce aduce europeanul, zgarda de sticlă pestriţă Bibliei şi, puind pe cea dintîi pe trupul său gol, crede că este de aceeaşi fiinţă cu misionarul.

Civilizaţia a ajuns pentru români, arată el, cu multă dreptate şi multă poezie, „ca un zburător ce au femeile smintite, cele cu ochii la dînsul tipărite, ce îndrăgesc, îmbrăţişează şi sărută o neîntrupare". Şi mai departe : „Ce trebuie să fie la noi civilizaţia ? şi la aceasta vă aud răspunzînd :

---

[298] Mai puţin serioase sînt celelalte două *canoane :* potrivirea sunetului cu ideea şi preferirea cuvintelor scurte. Conachi mai credea folositoare şi instituirea, în ambele principate numai, de comisiuni „închegate de bărbaţi buni scriitori", cari să se ocupe de limbă, să se înţeleagă între sine şi să pregătească astfel şi înfiinţarea a „uneiaşi de o potrivă pravilă a principatelor".

Moralul, moralul și iar moralul, căci ce-ar folosi să știm cîte sînt în văzduh, în cer, pe pămînt și în mări, cînd am trăit în strîmbătăți, am jefui, am prigoni, am învrăjbi, adică ne-am face mai răi decît am fost?" Se pot spune mai bine aceste mari adevăruri, pe cari atîția „civilizați" de astăzi nu le zăresc măcar, în mîndria lor zadarnică, pe cînd le vedea atît de limpede înainte de 1840 bătrînul boier Conachi?

Ideile acestea determină și educația pe cari, în aceeași minunată scrisoare, o recomandă poetul compatrioților săi. El înțelege bine că la trecut românii nu se puteau întoarce, că pentru dînșii cunoștințele erau o nevoie, că, din nenorocire, vechile însușiri ale inimii, strîns legate de o viață liniștită și patriarhală, erau pentru totdeauna pierdute și că alte însușiri morale trebuiau puse în loc. Morala nouă — ca și cultura nouă — trebuie să vie din imitația străinilor. Și el se gîndește cari dintre străini merită mai mult să ne îndreptăm după dînșii.

Traducătorul de versuri franceze, ucenicul vulgar al eleganților spuitori de nimicuri din saloanele pariziene, e contra culturii franceze. Aceasta o rezervă unor anume clase din poporul său, cari în majoritatea lui trebuie să se pătrundă de spiritul unei alte civilizații, utile și supt raportul practic: civilizația germană. Fiindcă, spune el, temeiul acestei civilizații, al cărui scop e fericirea, nu strălucirea și dominația asupra altor neamuri, „se vede în moral și în fapte, iar nu în spulberul ideilor".

Noi am ales „spulberul ideilor": le știm pe toate, ne lăudăm cu toate, nu credem în nici una, cultură proprie nu ne-am format, pe cea străină n-am știut s-o potrivim cu nevoile poporului nostru și s-o coborîm deci în adîncimile lui; în inima noastră am zdrobit un altar, dar nu pentru a ridica altul. Cu cît era superior ca suflet inteligenții române de astăzi simplul boier Conachi, cari predica la bătrînețele sale virtuțile căminului și cultura inimii, cari sfătuia iubirea de țară, iubirea de casă, iubirea de adevărată cultură! Acel Conachi binefăcător și milostiv, cari vedea în săraci pe „Dumnezeu în haine zdrențuroase".

Dar o întrebare se pune. Cum se împacă acest Conachi, Conachi din cele două scrisori pe cari le cercetarăm, cu liricul Conachi, cu acea chintesență a libertinajului vulgar, pe cari vom cunoaște-o și zugrăvi-o și mai jos?

De ce această nepotrivire? Pentru că, întîi, el a crezut de nevoie să dea forma poetică numai unei restrînse părți din viața sa sufletească și pentru că, pe urmă, a repetat ce văzuse scris de alții.

Să lămurim aceasta mai bine.

Conachi va fi fost, în sensul său de rusofil și de ambițios, un patriot bun. Dar, cînd un patriot bun e un *poet adevărat*, patriotismul său nu e un biet patriotism sarbăd de clopotniță, ci în graiul lui aspirațiile tuturor capătă o strălucire și o putere cari le face să apară nouă și, ridicîndu-se sus, cu aripile puternice de vizionar, el descoperă perspective cari uimesc, mîngîie și îndeamnă poporul nostru pentru cari cîntă poetul. Dar Conachi e poet numai prin ușurința cu cari poate da o cadență, un ritm unor

cuvinte comune, cari exprimă o idee ce poate fi a oricui. Patriotismul său stă în a slăvi domnia lui Alexandru Moruzi şi în a veşteji, o dată în viaţa lui :

Politica cea vicleană ce-au tot grecii din fire
Şi Fanarul, cari arde seul topit cu cruzime
Şi nevinovatul sînge al zimbrului cu prostime ;

aceasta, fireşte, după ce „crocodilii din mare“ nu mai ocupă şi nu mai înconjură tronul moldovenesc pentru a răspîndi binefaceri asupra boierilor de ţară cu pricepere pentru interesele lor.

În tot ce a scris Conachi nu se zăreşte măcar că el a înţeles schimbarea ce se petrecea în poporul său, că a trecut cu ochii peste hotarele vremelnice, că s-a simţit român, membru al unui popor numeros, cu originea glorioasă, cu un vrednic trecut de luptă, cu dreptul la un viitor altul decît guvernul prin consuli.

Conachi a tradus, a tradus binişor, corect, în orice caz, *Încercarea asupra omului* de Pope, cari e o bucată filozofică, în sensul veacului al XVIII-lea. Dar el, pentru dînsul, n-a făcut filozofie, nici acea filozofie incoherentă, acea jonglare cu banalităţi abstracte, cari era în gustul timpului. Despre problemele mari ale vieţii n-a avut cea mai mică idee şi n-a simţit deci nici nevoia de a le da o soluţie. Cetitor al cărţilor franţuzeşti din secolul al XVIII-lea, el nu va fi fost un creştin convins, un bun pravoslavnic, dar, în materie de metafizică, i se părea că printr-aceasta şi-a făcut toată datorie, că a gîndit destul. Omul e „slabă fiinţă“ şi „lumea stă pe o schimbare“, şi cu atîta se mîntuie ideile filozofice ale lui Conachi.

Traiul lui a fost un trai mulţămit de om bogat, de om cu trecere, de înalt dregător, cari putea să se gîndească şi la cuca Domnului. A fost, desigur, mai fericit decît Ianachi Văcărescu. Dar fiecare-şi are partea de dureri, şi de ele n-a fost cruţat nici Conachi. Totuşi, cu o singură excepţie, nici un strigăt venit din inimă nu se găseşte în multele lui versuri. Sau e durere reală în plîngerea pentru moartea tatălui său, în cari trec pe dinaintea noastră surorile

Cu mîinile răstignite
Cu zulufii Răşchiraţi,

sau în tînguirea pentru moartea rudei sale Vasilică Balş ? Sau, dacă durerea a fost adevărată, nu era poetul cari s-o facă simţită şi pentru noi !

Însă Conachi e cunoscut mai mult ca poet erotic. Să vedem cum apare iubirea din poezia lui.

Sînt persoane cari au întrebuinţat timpul lor pentru a fixa perioade în viaţa amoroasă a logofătului Conachi. Acei oameni harnici sau acei cunoscători ai timpului în cari a scris poetul au fixat pentru îndemînarea noastră numele de familie al iubitelor poetului nostru. Ştim mulţumită lor cine era Zulnia, şi am putea şti, căutînd mai bine, cine era Istili şi cine era Marghioala şi celelalte ipochimene feminine, celelalte strămoaşe, atît de crude la început, atît de miloase pe urmă — Conachi avea doar lira pentru a săvîrşi minunata schimbare —, către cari s-a ridicat fumul tămîii

poetice a logofătului moldovean. Știm cum s-au început și cum s-au terminat aceste dragoste.

Ele ar putea să fie interesante dacă simțirea eternului îndrăgostit ni s-ar fi transmis într-o formă originală, într-o personală formă de artă. Prin sine fiecare din acele persoane n-are nici un drept la atenția noastră ; prin Conachi, cu atît mai puțin. Toate dragostele bietului om și sărmanului poet seamănă cu desăvîrșire. Oftări preliminare, un trivial cîntec de triumf, cu obscenități cu podoabe, iar, la urmă, dacă intervine moartea sau despărțirea, oftări finale, retrospective, scărmănături tragice de barbă boierească.

Și nu se cîntă așa dragostea cari devine nemuritoare pentru cîntecul în cari a fost cîntată. Aceea nu e un accident de ștrengărie, o petrecere, ci unul din acele sentimente cari domină o viață, o ridică la înălțimi neprevăzute, o coboară mai jos decît orice așteptare, a reface sau o distruge. E un sentiment mai puternic decît iubirea de sine și mai curat decît iubirea de Dumnezeu, și acel sentiment e așa de puternic și de curat încît ține mii de ani în marmura artei și purifică mii de suflete cari-și află răspunsul, sfatul și mîngîierea în opera poetului.

Sau, dacă poetul nu e un purificator sublim, ci un *amuseur*, un înseninător prin glumă, gluma aceasta de iubire trebuie să fie un zîmbet discret și respectuos, și nu un hohot de rîs batjocoritor. Atunci cetitorul zîmbește și el, uitîndu-și de năcazuri, la citirea glumei, și nu se indignează trivialității sălbatice.

Căci ceea ce salvează poezia artificială a secolului al XVIII-lea e eleganța. Oamenii ce ni se înfățișează nu sînt oameni, sentimentele lor nu sînt sentimente, ideile lor sînt mai ușoare decît fulgii de zăpadă, acțiunile lor — convenționale ca un salut în trei timpi sau incoherente ca un vis. Dar aceste păpuși, aceste fantoșe în cari nu putem vedea o omenire mai puternică, mai logică sau mai curată, răscumpără toate lipsurile lor, marea lor lipsă de realitate prin eleganță. Niciodată nu s-a scris cu nuanțe mai multe și mai fine, cu o mai măiastră alegere a cuvintelor, cu o mai meșteșugită mlădiere a frazei decît atunci, în secolul al XVIII-lea. S-a atins în acel secol culmea frumuseții artificiale ; culori rare de flori de mătase și catifea, mirosuri de parfumuri complicate, proporții minuscule de statuete delicate. O literatură născută, nu în aerul viu și sănătos al cîmpiilor, parfumat de florile lui Dumnezeu și răcorit de vînturile înălțimilor, ci în atmosfera amețitoare a unui salon ales, pe cari-l parfumează esențele de toaletă și de batistă și-l răcoresc evantaliile de dantelă, împodobite de pictori măestri.

Născută supt influența poeziei apusene, cum am văzut, numai a acestei poezii, poezia românească din secolul al XVIII-lea, acea de pînă la 1821, adică : a Văcăreștilor ca și a lui Conachi, are toate defectele modelelor, fără să aibă vreuna din însușirile lor. Pe cît e de bine crescut, de îndemînatic, de ușor în mișcări modelul, pe atîta ucenicul e de stîngaci, de brutal, de bădărănos. Unul ne prezintă, incapabil fiind de poezie adevărată, o proză aeriană ; celălalt trîntește înaintea cititorilor o proză de toate zilele, în cari pregătirea literară produce numai efecte de pedantism.

Să vedem acum exemple.

Conachi are idee că sînt două feluri de iubire : „dragostea curată“ şi „cealaltă trupească“, şi le-a simţit pe amîndouă. Dar a simţit mai des pe cea din urmă, şi de dînsa mai mult îi place să ne vorbească.

Lucrul se manifestă la dînsul printr-o „îmbulzire,

Ce aduce la om pofta, care i-au dăruit firea“.

Bărbosul personaj devine atunci melancolic, nu doarme :

Zori de ziuă se revarsă
Şi eu ochii n-am închis,
Cum să-i închid dacă varsă
Şiroaie de foc aprins ;

el cerşeşte, se milogeşte, scînceşte către respectiva „fetişoară“, cari e de cele mai multe ori o boieroaică cu zulufi, mai mult sau mai puţin „răşchiraţi“ :

Catinco, fii milostivă !

El „cade cu lacrimi la poale“, „se sfîrşeşte“, declară, zburlit, din tot prisosul barbei sale, că

Toate sînt nesimţitoare
Şi pe pămînt şi în cer,

strigă furios : „Mor, iubito, vin la braţe“, şi cînd ea nu consimte, cheamă — vorba merge ! — moartea, cari nu vrea să vie :

La ce-am ajuns, vai de mine !
Moartea strig, moartea nu vine ;

ameninţă — dar cine-l crede ? — că „singur vrea să se omoare“. Străbuna — Casandra, Anica, Luxandra, Elencu, Marghioala —

Iar voi, mîni ce-aţi dat paroală,
Că m-a iubi o Marghioală,

Mărioara, Maria, cîte sînt pînă la cinci dintre ipochimenele cu aceste nume — nu se împotriveşte mult timp pasiunii vulcanice a tînguitorului işlicar şi, văzîndu-l, „ca un cerb săgetat tare“, în desperarea acrostihurilor, se *milostiveşte*.

Atunci, pieptănîndu-şi barba de boier mare, Conachi, cari se alintă pentru ocazie în „Ikanok“, mulţumeşte după cuviinţă, dacă nu după importanţa şi caracterul extraordinar al sacrificiului. Explică înţelesul tainic al *veriguţelor* cu „parolă de amoriu“, înalţă meritele „umbreluţii“, cari

Umbreşte un obrăjel
Plin de nori şi frumuşel.

Dar de cele mai multe ori, „poetul“, ca un portărel în exerciţiul funcţiunii, face cel mai neruşinat inventar al farmecelor iubitei sale şi se dedă la complimente bădărăneşti de scrînciob. El enumeră „guriţa rumenă ca un rubin“, „pieptul făcut de crin“. Nu-l urmăm din respect pentru cetitor.

Iar a patra zi pe braţe-i adormii şi o uitai,

zice Conachi, triumfător și ușuratic, zglobiu — cu douăsprezece anterie, o boccea de șaluri pe el și coșcogea castron în cap! — la sfîrșitul uneia din bucățile sale.

Așa făcea, de sigur, totdeauna. Și pe urmă începea altă intrigă, pe cari o conducea după același cod al perfectului cavaler moldovean de la începutul secolului.

Așa scrie totdeauna? Nu simte o dată mai delicat? Nu se exprimă o dată mai gentil?

Mai totdeauna. Puțină eleganță se găsește poate în *Dorul*, un *envoi* după moda franceză:

Un trandifir ți-am ales
Din florile ce-am cules
Cu mîna mea azi în zori,
Și ți-l trimet, îndrăznesc,
Ca un semn că te doresc
Într-un ceas de mii de ori.

Și încă și aici găsește mijlocul de a strica efectul cu o banalitate greoaie, care formează „răspunsul“:

Nu știu floare este asta ori amor prostit în strae
Căci cu mirosul odată sloboade foc și văpaie...

E iarăși vechiul Conachi!

Totuși, omul acesta a iubit o dată, durabil, serios și adînc. Data aceasta sentimentul a fost destul de puternic pentru a-i face educația, pentru a-i da un oarecare talent, pentru a-i înălța ființa, semnul după cari se cunoaște o pasiune nobilă. Cînd vorbește de *acea* femeie, e cuviincios, plin de respect, mișcător. Zgîrcitul, lacomul de bani a consimțit să ia pe săraca văduvă a lui Petrache Negre, Smaranda Donici — Zulnia din versuri — și a dus o lungă luptă contra rudelor sale, cari se împotriveau. Iubirea aceasta a ținut îndelungați ani de zile și, începută pe la 1810, nu s-a terminat decît cu moartea Smarandei, doi ani după căsătorie, în 1831.

Iată în ce termeni vorbește el de prietenia cari a fost prologul acestei dragoste sincere:

Nu cu focul acel înfierbîntătoriu,
Ce-l fulgeră și-l aprinde numai aprigul amoriu,

o iubea el întîi, cînd scria acel foarte frumos și mișcător vers:

Căci, pierzînd a mea viață, pierd mai mult, te pierd pe tine, nu cu iubirea de cari dă dovezi față de cocoanele din martirogiul său.

Ci cu para acea lină, acea dulce la simțiri,
Ce, viind din potrivirea ce pot avea două firi,
Trage, pleacă și supune pe om fără vicleșug
La o singură ființă, de curat prieteșug.

Cînd din această prietenie,

Dragoste și pace și rîvnă fără temut,

se ridicară, spre uimirea şi spaima fericită a celor două naturi asemenea, flăcările patimii, el le-a cîntat în alt ton şi cu alte cuvinte :

Am iubit-o pîn la suflet, şi, în nebunia mea,
Dumnezeu, noroc şi lume pentru mine era ea.

Şi cununa de poezie pe cari o pune pe fruntea moartei iubite, nu seamănă cu podoabele obişnuite de falsă melancolie :

Ah te-ai stins, dulce lumină, din zarea ochilor mei...
Faţa ta părea că rîde, liniştită de păcate. [299]

După ce am spus atîta rău despre Conachi şi despre simţirea timpului său, să încheiem cu această frumoasă expresie a unei dureri adînci şi curate [300].

[299] *Pe năsălie,* 1831, *octombrie,* 15.

[300] Versurile au fost tipărite întîia oară de fata lui Conachi. Ele au fost reproduse prin îngrijirea lui Miron Pompiliu şi cu o prefaţă biografică de Vogoridi Conachi, în ediţia Şaraga. Desfăcută în două volume, cu o singură paginaţie, ea a fost apoi încorporată în biblioteca populară a acestor librari ; v., pentru el, şi notiţa lui Costachi Negruzzi, în „România literară" pe 1855.

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Capitolul VIII

TRIUMFUL SPIRITULUI NOU: ASACHI ŞI LAZĂR

Putem să punem alături numele acestor oameni, cari, fără să se fi cunoscut, fără să se fi apreciat unul pe altul, au lucrat pentru acelaşi scop şi au fost aceia cărora li era rezervat norocul de a-l atinge.

Unul era drept român din Ardeal, celălalt era moldovean numai în a doua generaţie, fiind dintr-o familie galiţiană, probabil de origine armenească. Unul era un teolog sărac şi a murit purtînd numai titlul, glorios pentru el, de „dascăl" ; celălalt, fiul unui influent prelat, s-a ridicat în ierarhia oficială, a fost agă, o persoană respectată de cîrmuitorii de pe vreme, şeful învăţămîntului public din Moldova. Unul n-a trecut de vîrsta bărbăţiei, celuilalt îi era rezervată o lungă bătrîneţă mulţămită, luminată de o mare reputaţie. Unul n-a scris decît versuri de ocazie şi cărţi elementare de şcoală, celălalt a fost nuvelist, poet, un fruntaş al literaturii româneşti din timpul său.

Şi totuşi o asemănare decisivă există între carierele lor. Dacă e însemnat Asachi, dacă merită recunoştinţa noastră şi a cîtor generaţii româneşti se vor mai succeda, nu e pentru nuvele, nici pentru versuri, cu atît mai puţin pentru norocul ce l-a avut ca om, ori pentru timpul cel îndelungat cît s-a exercitat acţiunea lui, căci acestea nu atîrnau de la dînsul. Îi sîntem recunoscători pentru că a făcut opera îndeplinită de Lazăr dincolo de Milcov ; pentru că a dat ideile naţionale, ideile nouă de regenerare cari formau pînă atunci, în principate, apanajul cîtorva cărturari răzleţi, ca bază a culturii, pentru că le-a coborît în şcoală, pentru că astfel, făcîndu-le să încolţească în sufletele tinere, a schimbat spiritul tuturor.

Le-a adus de unde le adusese şi Lazăr, dar *direct*. Evanghelia dascălului din Avrig fusese revelată la Roma şi venise prin Ardeal. Evanghelia o primise Asachi în Roma iarăşi.

Şi calea pe cari o urmară pentru a întări în credinţă pe şovăitori şi a trezi sentimente bune în inimile nehotărîte a fost aceeaşi. Au venit ca ingineri, şi de hotarnici aveau nevoie boierii, de hotarnici cu cari să se poată înţelege, cari să ştie limba ţării, să poată cere informaţii şi redacta acte într-însa. Naţionalismul a trecut pe lîngă matematică, în învăţămîntul unuia ca şi în al celuilalt.

Dintre ei doi însă, cu toate că, luînd întreaga activitate a lui Asachi, mai mult i se datoreşte acestuia, cel mai simpatic e Lazăr. Versurile lui sînt rele, dar toată fiinţa lui era transformată, spiritualizată de idealul pe cari-l reprezinta, căruia i se consacrase. Graiul lui era mai cald ; în învă-

ţămîntul lui era mai multă iubire. Cei ce l-au ascultat cîţiva ani nu l-au uitat niciodată, şi-au simţit totdeauna viaţa sufletească în legătură cu aceea a maiestrului dispărut. Unul dintre dînşii, întîiul apostol, Eliad Rădulescu, o inteligenţă deosebită, a păstrat un cult pentru memoria „învăţătorului".

Căci atîta a fost: „învăţătorul". Soarta, nenorocită pentru el ca om, fericită pentru amintirea lui, a făcut din el înfăţişarea însăşi a propagatorului ideii. Ce-a fost înainte de venirea ca propovăduitor al cuvîntului de viaţă are aşa de puţină însemnătate încît se uită; ce-a fost pe urmă, e prologul morţii. Apare într-o aureolă de lumină, şi, limpezind toate în jurul lui, se duce.

În sfîrşit, şcoala lui a rămas, precum fusese persoana lui, reprezentanta ideii naţionale. În Iaşi se învăţa româneşte în două şcoli, în cari predau profesori însufleţiţi de spiritul nou: seminarul şi gimnaziul. Dar nici una din două nu era considerată ca o *şcoală naţională* înainte de toate şi, după dispariţia lui Lazăr chiar, la Bucureşti se duceau moldovenii pentru a primi botezul sufletului, pentru a li se transmite sfînta moştenire a începătorului. Şi cine se întorcea de acolo — am avut un exemplu, într-un bursier al mitropolitului Veniamin [1] — era transformat pentru întreaga lui viaţă, era cucerit pentru totdeauna prin farmecul credinţei, cari strămută munţii şi întemeiază puterea popoarelor.

Se ştie că, în 1775, austriecii adauseră la Bucovina propriu-zisă o parte din raiaua Hotinului. La 18 octombrie 1788, guvernul galiţian ordonă unui episcop, probabil celui ortodox din Liov, să ia supt păstoria lui pe foştii supuşi ai sultanului din raia [2]. Pentru administrarea efectivă i se recomanda a face protopop peste dînşii pe preotul Lazăr Assakiewicz, cari s-ar fi purtat bine pe timpul războiului, abia început, şi ar fi meritat astfel încrederea principelui de Coburg, comandantul imperial [3].

La 26 iulie 1795, acelaşi guvern galiţian numea capelan şi preot la spitalul din Liov pe Lazăr protopopul, în locul călugărului Paisie [4].

Supt păstoria lui Veniamin, Assakiewicz, sau cum începu a-şi zice de acuma, Asachi, veni în Moldova, chemat probabil de acesta, cari era preocupat şi de reforma clerului său. „Urmînd la toate după cuviincioasa rînduială şi dreptate şi cu toată sîrguinţa silitor fiind", „chir Lazăr" fu făcut, la 6 septembrie 1803, „protopresviter a toată Moldavia", mai mare decît toţi protopopii, şi capătă şi dreptul de a purta „cruce la piept şi cu ipogonation avîndu-şi cinstea sa mai sus, între toţi ceilalţi protopopi şi preoţi ai aceştii de Dumnezeu păzite ţări". I se dădea sarcina de a supraveghea clerul din capitală şi de a participa ca membru la lucrările *duhovniceştii judecătorii* din nou stabilite, împreună cu economul mitropoliei, sachelariul şi eutaxiastul [5].

---

[1] V. mai sus, *Literatura religioasă.*

[2] „Die unter die k.k. Bothmässigkeit gefallene Orthschaften der Chotymer Raja".

[3] „Den sich in dieser Kriegszeit wohl verwendeten und daher von gedacht Seiner Durchlaucht bestens empfohlenen Priester Lazar Assakiewicz."

[4] Bibl. Ac. Rom., *Trib. Iaşi,* IV, p. 3, 4. Cf. Hurmuzaki, X, p. 598, nr. XLIV.

[5] *Apendicele.*

La 1813, mitropolitul, întors în Scaun, îi făcea darul unor căsuţe de locuit [6]. Bucovineanul Leon Lazul, cari scrie lui Sofronie, arhimandritul din Slatina, despre tulburările izbucnite în Iaşi la 1819, menţionează rolul de acolit al lui Veniamin şi de împăciuitor al „acelui minunat protopop Lazăr", cari se deosebea de colegii săi, nu numai prin privilegiile ce cunoaştem, ci şi prin darurile ce primise de la austrieci şi de la ruşi. El vorbeşte mulţimii „ca Demostenes", „ca din anvon" — şi alţii menţionează „meşteşugul ritoriei" ce poseda [7] —, merge la consulul rus pentru a-i cere să intervie, se expune gloanţelor arnăuţilor, cari făcură să cadă doi oameni lîngă dînsul, şi e, ca răsplată din partea guvernului, pus, după restabilirea liniştii, „supt politicesc arest la mitropolie" [8]. În 1821, în fine, îl vedem în corespondenţă cu Veniamin adăpostit peste hotar [9]. La această dată, el semna : „arhimandrit a mitropoliei Iaşului".

Proteiereul Asachi a fost şi scriitor în ceasurile pe cari i le lăsau libere ocupaţiile lui administrative. Un bibliograf al literaturii greceşti mai nouă menţionează traducerile din Young, melancolicul poet al *Nopţilor*, şi din Epictet, făcute înainte de 1818 de Leon Asachi [10]. *Leon* era numele de călugăr al lui Lazăr. Cunoaştem două din traducerile lui, cari au fost tipărite la Iaşi şi Buda.

Cea dintîi e *Jucăreia norocului sau istorisirea pentru prinţipul Menşcicov*, o traducere, la cari a adaos, cum mărturiseşte, şi „cuvinte" de la dînsul, „spre podoaba limbii şi a bunii înţeleageri" [11]. În dedicaţia către mitropolitul său, protoiereul Lazăr aminteşte silinţele ce-şi dă Veniamin, „fără cruţarea sănătăţii, în tălmăcirea a fealiuri de cărţi a celor de Dumnezeu însuflaţi Sfinţi Părinţi, spre folosul norodului aceştii christianiceşti ţări". Din partea lui, convins că sînt de folos şi uncle „din politiceştile cărţi", el promite, dacă i se va încuviinţa, să tălmăcească şi alte „ithiceşti cărţi", „cu care, îndeletnicindu-se iubitorii de cetire, patrioţii limbii româneşti, să se îndeamne a fi următori strămoşilor săi romani, a cărora măritele fapte pînă astăzi de toată lumea cu dreptate sînt lăudate".

A doua carte, *Bordeiul indienesc*, după Bernardin de Saint-Pierre, e dedicată vornicului Mihai Sturdza, pe atunci inspectorul, „curatorul schoalelor publice şi a seminariului de la Socola", pe cari Asachi-l califică, şi cu dreptate, de „a bunelor învăţături şi a limbii daco-romane ales protector".

Prefaţa de la această traducere a neobişnuit de importantă şi ne arată în arhimandritul Asachi pe unul din cei mai luminaţi patrioţi moldoveni, pe unul din adepţii declaraţi ai şcolii ardelene, cari înţelege ce se spunea peste munţi şi cu ce scop se spunea. „Ştiut iaste, scrie el, că limba care o vorbim s-au urzit din acea latină întru o epochi cu acea italiană, franţeză,

---

[6] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 352—3, nr. 397.
[7] *Ibid.*, p. 245.
[8] *Uricariul*, VII, p. 73 şi urm.
[9] Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. 425. Pentru „protoiereul Lazăr Asachievici" — i se zicea deci aşa şi după strămutare — v. şi *Uricariul*, XV, p. 243.
[10] Iken, *Leukothea*, II, p. 191.
[11] Iaşi, 1816. De „prea-cucernicul protoierei a toată Moldaviia", Lazăr Asachi.

spaniolă şi portogheză, care sînt astăzi mai învăţate şi armonioase limbi a Europii". În adevăr, izolată de celelalte limbi neolatine, ea a fost coruptă, „încît de-abia se zărea o umbră de a ei strălucită începere". Însă, continuă în versuri traducătorul :

„Ins-a ghintelor romane
N-a peri faimosul nume
Şi coroave de-a lor viţă.
Înflori-va-n toată lume".

Epoca prezentă e o epocă de regenerare, ale cărei semne se văd în activitatea literară harnică şi folositoare. „După cursul celor mai mult de o mie de ani vedem astăzi treziţi şi pe români, cu multe opinteale sîrguindu-se în toate trei ţări ca să aducă limba lor la căzuta ei stare, prin carea să se lumineze compatrioţii întru relighioase şi politiceşti învăţături, ci pînă acuma se află în mîinele streinilor, ca o moştenire privileghiuită ; de cari numai cu multă iconomie ei ne împărtăşă ; de unde să trage vederata şi trista a neamului înapoiare întru cunoştinţa celor ce i să cuvineà a şti, precum şi a limbii de multe veacuri pruncie". Dintre aceşti străini, desigur că excepteză pe vodă, cari era atunci — prefaţa e din 1 ianuarie 1821 — Mihai Suţu, „părintescul şi luminatul domnitor", cari va ajuta la dezvoltarea limbii şi literaturii româneşti, „ca să crească la înălţimea înfloritelor sale surori". Şi, dacă va obiecta cineva că limba e încă prea săracă, ea poate împrumuta totdeauna elementele de cari are nevoie, de la limba latină, prefăcîndu-le după geniul său, sau le poate căuta în comoara vechilor cuvinte căzute în desuetudine. „De la maica limbii noastre şi a le alcătui după charactirul ei, iar unele cuvinte [12] a le înnoi din cărţile ceale vechi a Românilor." E întîia oară cînd în principate s-au agitat în chip serios aceste întrebări de origine, de unitate naţională, de îmbogăţire a literaturii, de completare a limbii, cari preocupau în rîndul întîi pe scriitorii din Ardeal.

Din căsătoria sa cu Maria Nicolau, Lazăr Asachi avuse doi fii : Gheorghe şi Petrachi, dintre cari cel din urmă era în 1833 prezident al Tribunalului din Botoşani [13].

Gheorghe Asachi s-a născut la Herţa, în ziua de 1 martie 1787 [14]. Tatăl său, cari se mîndrea cu mica lui minune şi-i învoia să ţie la Curte şi mai tîrziu *engomit* de zile mari [15], îl trimise în locul său de naştere, în Liov, unde de la vîrsta de nouă ani copilul învaţă începuturile ştiinţelor în polo-

[12] În text e „une în minte".
[13] Prefaţa Codului Calimah pe românește.
[14] Corectarea în atestatul mitropoliei, publicat în Hurmuzaki, X. Asachi căpătă un certificat că nu e căsătorit, probabil pentru a anula căsătoria contractată după alt rit în Viena, pe timpul studiilor. Şi biografia lui Gh. Asachi publicată în Iaşi la descoperirea statuii lui, şi cea din Pumnul, *Lepturariu*, II, p. 130 şi urm., dau anul 1788. Numai în cea dintîi, cari întrebuinţează prefaţa lui Asachi însuşi la *Nuvelele* sale istorice — şi separat, Iaşi 1863 —, se dă data de lună. Cf. I. Negre, *G. Asachi, viaţa, lucrările şi scrierile sale*. Piatra, 1882.
[15] Iorga, *Socotelile fanarioţilor* (extras din *Economia naţională*), p. 83.

GH. ASACHI

neşte, latineşte şi nemţeşte. La 1804, trecu la Universitate, şi căpătă titlul de doctor în filozofie. Aproape în acelaşi timp, el luă diploma de inginer şi arhitect, în cari calitate a ridicat o casă la Liov.

Îmbolnăvindu-se, întrerupse ocupaţiile ; apoi plecă în Apus să-şi completeze studiile. În Viena auzi la 1805 pe Burg, vestitul matematic. Şi în timpul războiului el rămase, se pare, în Viena, învăţînd şi pictura.

Amiralul Ciceagov, numit chiar, asupra încheierii păcii ruso-turce, comandant al armatelor din principate ale ţarului, consimţi, după rugămintea arhimandritului Lazăr, să ofere lui Gheorghe Asachi un loc de locotenent în geniu. El refuză însă a se întoarce şi merse la Roma, unde intră în legături cu guvernatorul francez al oraşului şi, încercîndu-se în versuri italiene, cari fură tipărite în *il Campidoglio,* fu admis, supt numele de pastorala *d'Alviro,* în unul din multele cercuri literare sau Academii ale oraşului [16].

Se întoarce în ţară după restabilirea domniei, ştiind multe şi avînd multe şi reale talente. Inginerul, arhitectul, matematicul, pictorul, doctorul în filozofie, cari vorbea, pe lîngă greceşte şi ruseşte, cele mai însemnate din limbile europene, era un poet. Dar nu un poet de felul lui Conachi, Beldi-

[16] Avem un carnet de studii al său, de la Roma (1809), cu deosebite copii după poeţi de toate limbile, pînă şi portughezi. Între ode şi epigrame se furişează şi această notiţă : „Venerdi mattina 11 agosto 1809, tornando da caccia amorosa" ! Ms. necatalogat în Bibl. Ac. Rom. Tot aici se păstrează, între stampe, un caiet al lui cu studii după antic (afară de un chip de român în haine boiereşti şi de o fată), tot din 1809. Tanoviceanu ne spune că în colecţia d-sale se află cîteva copii în ulei ale lui Asachi din 1812 şi că Abgar Buicliu din Iaşi posedă chipurile lui Lazăr Asachi şi soţiei lui, tot în ulei.

man şi Compania, ci un adevărat poet din mila lui Dumnezeu, în juru ideilor nouă şi puternice ale căruia se cristaliza limba în forme de o frumuseţe neaşteptată.

Iată, în adevăr, cum cîntă acest tînăr şi ce cîntă în acelaşi timp cînd vornicii Alecu şi Costachi scandau silabele ca nişte boabe de mătănii sau intonau pe nas necuviinţe pentru cocoane. Cînd în Italia evoca trecutul de bronz al Romei,

ce în curs de ani o mie a stătut în biruinţă,

şi în mijlocul căreia,

Ca un turn de fier, întreagă sta coloana lui Traian.

De la ruinele romane, gîndul îi trece la tinerele mlădiţe ale trunchiului bătrîn, în cari, fie solul bun sau rău, fie furtuni sau vreme priincioasă, trăieşte vechea şi nobila sevă :

Cînd stejariul vechiu în codru e răpus de bătrîneţe,
Din a lui mănoasă ţernă cresc plăcute floricele.

Şi între dărîmăturile, dintre cari nu e una cari să nu rezume o pagină din fastele biruinţelor fabuloase, se înfăţişează pe dînsul, tînărul închinător al măririi străbune, cari-şi caută aici, la izvorul gloriei, puterea pentru a munci spre binele celor ce au izvorît cîndva de aice :

În astă grădin-a lumii, unde rostul dulce sună...
Un român al Daciei vine la străbuni ca să sărute
Ţărna de pe-a lor morminte şi să-nveţe-a lor virtute.

Cu tot atîta avînt, într-o limbă tot aşa de nouă şi pentru a exprima sentimente tot atît de înalte e scrisă bucata căreia cu mîndrie-i face loc Lazăr în prefaţa traducerii sale din 1821. E mai puţin cunoscută decît cealaltă şi o reproducem aici întreagă :

Ceale neguri ce-s în rîpa Fleghetonului născute
A lor aripi întinsease preste-a Dachiei cîmpie,
Iar fantome-a rătăcirii prin un somn de trîndăvie
Ţinea mult timp îngînată a Românilor virtute.

Muzele-n nemernicie spăimîntate-umbla şi mute
Ne-ndrăznind idioma patriei din cenuşa ei să-nvie.
Numai Zèfirul şi rîul cu-ntristata armonie
Îngîna, gemînd, a patriei strălucirile pierdute.

Însă Pronia-ndurată ne-au sfărîmat fatale fiere,
Şi în zare-acum răsare dulcea zorilor scînteie,
Ce pre soarele vesteşte de la depărtate sfere.

Ş-aşteptînd Moldova ziue cînd văzu raza întеia,
Înnălţînd spre stele ochii c-un suspin de mîngîiere :
„A-nvierii mele", zis-au, „ziua-nteiu va fi aceia".

Se poate zice fără exagerare că pînă la Grigore Alexandrescu şi Eminescu trecutul nostru n-a mai fost evocat cu această putere şi cu acest farmec. Şi se poate zice iarăşi că pentru Asachi activitatea-i poetică de mai tîrziu a fost o continuă decădere. Culmea o atinsese — ceea ce nu se întîmplă rareori la poeţi — cu scrierile sale dintîi [17].

În 1812, se dădu tînărului Asachi un loc la departamentul Afacerilor Străine, şi poate tot pe atunci îşi arătă meşteşugul de arhitect, clădind casele doamnei Elena Sturdza Pastravanu. Dar, încă din 15 noiembrie 1813, Mihai Sturdza făcu să se aprecieze, de colegii săi, epitropi ai şcolilor, şi de Domn, cunoştinţele de inginerie ale tînărului Asachi şi creă pentru dînsul la şcoala domnească o catedră de aritmetică şi geometrie practică, cu limba de predare românească.

Şcoala domnească era, firește, o şcoală de elinește. Învăţatul boier Constantin Negri sfătuise pe iubitorul de învăţătură Scarlat Calimah să reformeze această Academie, cari era în decadenţă pe urma războiului. Întîmplîndu-se a se retrage bătrînul dascăl Ştefan Duca, locul său de protodidascal fu oferit unui grec ce făcuse studii în străinătate, unde luase titlul de doctor în filozofie şi fusese agregat la academii străine : Dimitrie Panaiot Gobdelas. Acesta, cari se pregătea să plece iarăşi la Viena, se îndupleca să rămîie pentru a preda, fiind şi director, algebra, geometria, trigonometria, mecanica, idraulica, optica, astronomia, fizica, logica, metafizica, cosmologia, psichologia, teologia, fizica şi etica. Gobdelas avea multe titluri, dar trebuie să recunoaştem că se şi îndatorea la multe. Contractul fu semnat la 21 martie 1816 [18].

Gobdelas găsi deci pe Asachi în şcoală, unde avea patru odăi, în cari ţinea şi pe acei feciori de boieri din provincie pe cari părinţii îi încredinţase îndeosebi. Era şi bibliotecar al instituţiei şi se bucura de protecţia lui Mihai Sturdza şi a lui Veniamin Costachi.

Un război în regulă se deschise între vechea şcoală greacă şi noua anexă românească. Autoritatea „Înţelepciunii Sale“ — titlul din contract — Gobdelas nu se întindea şi asupra celor treizeci şi trei [19] de elevi ai „inginerului“. El, directorul, nu putea să dispuie de cele patru odăi din rîndul de sus, lîngă ale dascălilor greci, în cari odăi „inginerul Gheorghe, fiul popei Lazăr“, stătea el, ţinea elevii şi făcuse loc şi ţiganilor şi vizitiului său ; el trebuia să vadă cu durere cum, din lipsa de încăperi, al doilea dascăl de gramatică, „Elinul“ Kallias, trebui să-şi caute locuinţă, tocmai departe, lîngă biserica St. Haralamb. Gobdelas ţinea examene regulat la şase luni şi poftea pe epitropi. Dintre ei însă, Mihai Sturdza nu voia să vie şi cînd, la moartea lui Stratilat, Constantin Mavrocordat intră în epitropie, el se converti la aceste sentimente antielenice, cari erau o insultă pentru adevărata ştiinţă, şi răspunde într-un rînd la invitaţie că, purgîn-

[17] Poeziile regretabile, ca aceea către ţar, vizitînd Basarabia, şi cele ridicule, ca aceea pentru „sborul aerostatic“ al „Madamei Blanchard“, strică, din nenorocire, în colecţiile de mai tîrziu, efectul acestora.

[18] V. *Apendicele*.

[19] După biografia lui Asachi.

du-se pentru moment, îi e imposibil a asista la examene. Şi aceasta cînd afurisitul de inginer, cari căuta numai să-şi găsească o pîine şi un adăpost, nu făcea de loc examene, iar, cînd consimţi să facă o cercetare publică, după cinci ani de zile, scoase numai şase elevi, întrebă pe trei asupra unor subiecte pregătite dinainte — fără bilete, strigă Gobdelas ! — şi-i lăsă pe toţi trei repetenţi !

Totuşi, epitropii aveau alte păreri decît ilustrul Dimitrie Panaioti asupra necesităţii şi scopului unui învăţămînt public în limba ţării. Ei nu ni spun, în raportul lor din 8 februarie 1819, cîţi elevi urmaseră la cursul românesc de matematici, cîţi fuseseră examinaţi la 12 iunie 1818, cîţi rămăseseră să continue cursul cari, nu trebuie să uităm, era, nu de cinci, ci de şase ani, aşa încît „repetenţi" trebuiau să rămîie toţi, precum şi dacă au fost sau nu bilete, o chestie atît de importantă ! Pe dînşii, mai puţin pretenţioşi, îi mulţumi isprava făcută de la 1813 de Asachi, „patriotul nostru, mădular Academiei din Roma" ; ei promovară ingineri pe cîţiva dintre ucenici şi găsiră, şi după această probă, că un „curs de matematică" e mai bun cînd e „cu lămurire" decît cînd se face fără dînsa, cum făcea probabil profesorul de matematică grec, pe cari şcolarii îl părăsiseră cu desăvîrşire. Ei dădură un atestat de mulţumire profesorului român şi făcură raport şi Domnului [20].

Domnul menţinu deci cursul lui Asachi, ceea ce indignă şi mai mult pe irascibilul Gobdelas. Acuzînd pe Domn că „n-are ambiţie şi nu iubeşte Muzele", arătîndu-şi părerea de rău că i-a crescut beizadeaua şi i-a dedicat o aritmetică, profesorul grec adresă la 20 august o scrisoare vreunui epitrop prieten, prin cari arăta cît rău face şcolii prezenţa inginerului, puindu-şi condiţiile, fără de cari nimic nu poate merge bine în şcoala unde toate ştiinţele trebuie predate greceşte. Cei doi efori necuviincioşi trebuiau să fie înlocuiţi, dar mai ales „să se cureţe şcoala de aşa-zisele ştiinţi moldoveneşti, iar moldoveanul să fie strămutat la şcoala lui moldovenească din Socola !" În loc să-şi puie cadrele şi să-şi bea cafeaua-n biblioteca elinească, unde nu înţelege nici titlurile cărţilor, să predeie acolo popilor, dacă poate preda cineva în săraca limbă a pămîntenilor şi dacă un inginer practic, ce n-are habar de filozofie, e în stare să creeze termenii abstracţi necesari![21]

Gobdelas rămase. Dar rămase şi „inginerul", şi-şi bău cafeaua în bibliotecă întocmai ca şi înainte [22].

Ba încă i se dădu misiunea de a reformă şcoala de la Socola, unde nu se duse însuşi, dar aduse pe alţii.

În vara anului 1820, cei doi protectori ai săi, cei doi patroni ai culturii naţionale, aflînd de buna ispravă ce făcea la Bucureşti „inginerul", Gheorghe Lazăr, trimiteau pe Asachi în Ardeal, pentru a aduce de acolo profesori pentru seminar. El aduse deci pe Ioan Costea pentru retorică şi poetică,

---

[20] *Uricariul*, XVI, p. 410 şi urm. Aici şi lista primilor şcolari.

[21] *Apendice.*

[22] Avem unul din manualele sale: *Elementurile gheometriei teoretico-practiceşti, cu întrebări ; 1818, mai 4 (Bis. ort.*, XVII, p. 878 şi urm.). O filadă din 1791 a lui Amfilohie o pomeneşte el în *Novele*, p. V, nota 1.

pe Ioan Manfi pentru gramatica latină, pe Bob — Vasile Fabian, cum îşi schimbase numele, după ce se certase cu unchiu-său episcopul, ce nu voia să-i dea bani pentru a învăţa mai departe la Viena [23] —, şi pe dr. Vasile Popp din Braşov, despre cari am avut deseori prilejul a vorbi [24] şi cari, cînd tipărea la 1807 teza sa de medicină *De funeribus plebeis Daco-Romanorum sive hodiernorum Valachorum,* se scria „Pap, doctor în filozofie" şi era interpret de Curte pentru limba română [25]. Dintre „învăţătorii" vechi rămase numai Gheorghe Vîlcu [26], probabil „învăţătorul duhovnicesc". Cu profesorii din 1820 se învăţa, ne spune Veniamin în testamentul său, gramatica română şi cea latină, caligrafia şi geografia, aritmetica, istoria universală, logica, filozofia şi retorica [27].

În sfîrşit, tot prin îndemnul lui Asachi se formă, la hatmanul Costachi Ghica, în 1806, cel dintîi teatru românesc. Jucau piese traduse, probabil de însuşi organizatorul [28], copii de boieri din familiile Ghica, Sturdza, Cerckez, Leon [29]. Şi pentru aceşti mici şi cocheţi actori „prelucrà" profesorul Asachi *Mirtil şi Hloe* după „nemuritorii idilişti Ghesner şi Florian" [30].

Dar eteria izbucni. Asachi părăsi Moldova şi rămase un timp în străinătate şi după restabilirea liniştii, căci i se dăduse de Ioan Sandu Sturdza locul de agent al Moldovei la Viena [31].

Gheorghe Lazăr s-a născut într-o umilă casă de ţară de la Avrig ; părinţii săi, Gheorghe şi Maria, erau săteni. Era cel mai mic dintre cinci copii într-o familie săracă.

Guvernatorul baron de Bruckenthal, petrecînd pe pămînturile sale din acea parte, văzu pe copilandru ; i se păru isteţ şi-l trimise să înveţe carte la Cluj. La 1808 el se afla la Viena, în al doilea an de teologie. Fu înrolat în războiul cu francezii, şi fiindcă făcuse studii de inginerie, servi între topografi. Apoi reveni iarăşi la studiile sale teologice. Luă doctoratul său *supt auspiciis,* şi fu numit la 1814 arhidiacon al mitropoliei din Sibiu, catehet la seminarul de curînd întemeiat, şi predicator.

Se zice că ar fi încercat să fie ales ca episcop în Banat, că i s-ar fi făcut obiecţii, că apoi, într-o cuvîntare, ar fi vorbit nerespectuos de persoana împărătească. Moga, vlădica, i-ar fi făcut atunci mustrări, pe cari el nu crezu că trebuie să le sufere. Îşi lăsă situaţia din Sibiu şi veni în Braşov, unde pregătea pe copiii unei Bărcăneşti. Cu dînşii ar fi trecut încă de

---

[23] v. Pumnul, *Lepturariu,* III. Fabian a scris mai pe urmă şi versuri. Avea vreo douăzeci şi cinci de ani, fiind născut la 31 decembrie 1795 ; *ibid.*

[24] *Buletinul Ministeriului Instrucţiunii Publice,* 1865—6, p. 173—4.

[25] „Necnon linquae valachicae interprete aulico".

[26] „Gheorghe Vîlcu, învăţătoriu la Socola", e pomenit între prenumeranţii la *Biblioteca românească* a lui Carcalechi.

[27] Erbiceanu, *Mitr. Mold.* p. 58 şi urm.

[28] Asachi ne spune — biografia citată — că a prelucrat şi o algebră, o geometrie, ce s-ar fi şi tipărit. Nu cunoaştem pe cea dintîi.

[29] V. şi cercetările din „Convorbiri literare" ale lui T. Burada.

[30] Apare abia în 1850.

[31] Mai vezi, pentru Asachi, *Amintirile lui* T. Codrescu, unul din elevii lui, în *Arch. soc. şt. şi literara din Iaşi,* II, p. 338 şi urm., şi *Uricariul,* XVI, p. 161 şi urm.

GHEORGHE LAZĂR

la 1816 în Ţara Românească. Cel puţin aşa ne povestesc lucrurile doi dintre elevii lui, Petru Poenaru şi Eliade [32].

Carageà domneà atunci, un Domn practic, cari se interesa de cultura grecească tot aşa de puţin ca şi de cea românească. Şcoala elinească prospera însă : o conducea profesorul de filozofie Veniamin. Cursurile ei se ţineau la Măgureanu, unde fusese strămutată cu mult timp înainte.

Efori ai şcolilor erau mitropolitul, atunci încă Nectarie, un grec, Constantin Bălăceanu, una din cele mai frumoase figuri din boierimea munteană de la începutul secolului al XIX-lea, un om fără frică de cîte ori era vorba să spuie ce credea şi simţea el [33] ; vornicul Iordachi Golescu, ale

[32] *Viaţa lui Lazăr* de Eliad s-a tipărit în *„Curierul"* pe 1839, s-a reprodus în *„Foaia* pentru minte, inimă şi literatură" pe 1840, nr. 6 şi urm., şi apoi în *Lepturariul* lui P u m n u l, IV, p. 59 şi urm. Cu notele lui B a r i ţ, în *Familia,* I. Schiţa lui P o e n a r u : *Georgiu Lazăru şi şcoala română de P. Poenaru* formează discursul de intrare în Academie al autorului şi s-a tipărit în *Anale,* IV, p. 111 şi urm. Ambele sînt destul de bine scrise, însă, ca fapte, insuficiente şi confuze.

cărui lucrări literare le-am văzut şi cari e şi adunătorul proverbelor române, şi legistul Nestor, mare logofăt. Între dînşii erau doi, Bălăceanu şi Golescu, cari cunoşteau mişcarea de dincolo de munţi şi credeau, precum credea în Moldova Mihai Sturdza, că a venit vremea să se libereze spiritul românesc de lanţurile culturii străine. În afară de efori, în boierimea înaltă munteană, mai erau oameni cari aveau asemenea idei : Grigore Băleanu, cari, iscălindu-se greceşte, plăti totuşi tiparul *Povăţuitoriului* lui Lazăr, şi banul Grigore Ghica, viitorul Domn, un om simplu, dar moral, bine intenţionat şi un iubitor al ţării sale.

Cum au văzut ei în dascălul venit din Braşov omul cu cari se putea îndeplini opera pe cari o doreau cu toţii ? Lazăr n-avea faimă de scriitor. Pînă la data emigrării sale în Ţara Românească el nu tipărise decît nişte foarte urîte versuri de ocazie cu prilejul căsătoriei împăratului Francisc, la 1808 [34].

Adevărat că făcuse strălucite studii şi că ocupase situaţii importante la Sibiu. Dar ceea ce-l va fi ajutat mai mult să-şi facă misiunea crezută de boierii munteni au fost două lucruri.

Întîi că el credea în această misiune, credea cu acea putere de sinceritate, cu acea transparenţă a sufletului, cari atrage, cîştigă şi farmecă. În graiul său plin de icoane, în vorba lui răspicată de ardelean, în rostul lui cuminte de teolog, boierii găseau garanţii de cinste şi seriozitate. Cîtă deosebire între acest profet cu cugetul aprins şi vorba cumpănită şi limbuţii dascăli greci, cari pierdeau cîteva idei abia asimilate în potopul volubilităţii lor de meridionali !

Pe urmă, ca şi Asachi în Moldova, Lazăr promitea boierilor a face din copiii lor hotarnici şi, cu frica hotărniciilor costisitoare şi false, pe cari le făceau, prin diabolice combinaţii cu maşine misterioase, picherii nemţi, cuvîntul spus de Lazăr se păru un cuvînt de aur. Îi cerură să dovedească întîi că poate măsura, apoi, cînd măsura se potrivi cu cele făcute înainte, orice obiecţii dispărură. Omul ştia să măsoare, deci se cădea să fie profesor pentru a transmite şi altora secretul profesional.

I se dădură cîteva odăi la Sf. Sava, şi şcoala începu.

Iată cum plăteşte profesorul datoria de recunoştinţă faţă de aceia care-l ajutase :

„În anii cei de pre urmă ai domniei Măriei Sale Ioan Gheorghe Caragea voevod, deşteptă providenţa cea prea-naltă mai ales trei duhuri româneşti, adevărat vrednici bărbaţi, suflete puternice şi nespăimîntate, luceferi strălucitori veacului acestuia, cărora cu cuviinţă li s-ar cuveni statuile Italiei spre vecinica pomenire şi laudă. Adecă pre Măria Sa prea-bunul acum stăpînitoriu Domn în Scaunul acestui principat, Grigore Dimitrie Ghica voevod, încă ban fiind ; al doilea, pre marele-dvornic, adevărata

---

[33] A cărui laudă o fac toţi contemporanii ; v. *Bis. ort.* XIII, p. 183.

[34] „Versury de laude în limba daco-romaneaske la logodirea prea eneltzatuluy nostru milostiv Imperat, stepen schi tayke Frantz I ku Ludovica, prea eneltzate milostiva impereteassa, stepene schi mayka noastre, kary la nul 1808 zmerit asse alketui sau indrezmit. Viena." Iată probe : „Eale ! Ke sent in nume d'jun supus neam. Stau, jate'n gjenunky Ku frik'adeverat..."

dreptate, mîngîiare compatrioților, scăpare a săracilor, stîlpul nevinovaților și podoaba patriei, Constantin Bălăceanul, ajutat fiind de prea-înțeleptul, strașnic iubitor de muze, Marele-Dvornic Gheorghe Golescu ; cari, neputînd mai încolo suferi ocara neamului lor, ci, luînd pilde de la celelalte popoare luminate, cu cuget unit și cu braț puternic părintesc au așezat și au deschis școala academicească în București la Sf. Sava, de fel de științe filozoficești și matematicești, chiar în limba patriei, ca cu atîta mai cu înlesnire să poată tinerimea pășì către tronul Minervei." În curînd el putea să adauge la lista sprijinitorilor săi, „patrioții cei adevărați", pe noul mitropolit Dionisie, la întronarea căruia, în 1819, dascălul român de filozofie și matematici ținea — făcea să se ție — un înălțător discurs de propagandă, în cari evoca înaintea ascultătorilor, cu o putere de poet, pe strămoșii mîndri ai neamului nedreptățit și umilit. În această evocație, adeseori reprodusă, culmina călduroasa cuvîntare :

„Dar oare cînd s-ar ridica duhul din țarină al acelor și ar privi preste strănepoții marelui Chesar, slăvitului Aurelian și ai înaltului Traian, oare în ziua de astăzi mai cunoaște-i-ar ? Negreșit, i-ar căta în palaturile cele mari împărătești, și i-ar afla în vizuinele și bordeiele acele mai proaste și încenușate, i-ar căuta în scaunul puterii și i-ar afla amărîți supt jugul prostimei, i-ar căuta proslăviți și luminați, și cum i-ar afla ? Rupți, goi, amărîți și asămănați dobitoacelor" [35].

Prin glasul vibrant de pasiune al fostului predicator sibian vorbea în sfîrșit și în principate — înaintea păstorului sufletesc, înaintea boierilor patrioți și a celor deznaționalisați, poporul român însuși, cari amintea, altfel decît prin plata birurilor, că trăiește, și-și cerea înapoi dreptul.

Se permisese deci lui Lazăr, „dascălul înaltelor școale naționale" — cum îl numește la începutul anului 1821 Carcalechi —, să-și învețe ucenicii, pe lîngă deosebitele ramuri ale matematicii, între cari el punea și geografia, și discipline filozofice. Era, cum se vede, un învățămînt nelămurit, din cari trebuiau să iasă ingineri, dar printr-o pregătire pe cari era cu desăvîrșire liber s-o combine profesorul, și într-un spirit lăsat iarăși la aprecierea lui. Numai tîrziu de tot, se dădu o organizare școlii, de la Sf. Sava, ale cărei roade începeau să se vadă prin formarea unor elevi ca Eliad, care fu în curînd în stare să ajute pe Lazăr la aritmetică și geografie, sau ca Ioan Pandeli, cari făcea, spre bucuria profesorului, așa de frumoase „expuneri matematice", la tabelă. Atunci, în ajunul revoluției, Eliad fu tocmit cu plată ca *ipodidascal* la școala românească, cu o sută de lei pe lună ; foști elevi distinși ai Academiei grecești primiră burse pentru ca, urmînd în străinătate, să se întoarcă profesori competenți și bine pregătiți ai *școlilor naționale ;* Erdeli fu chemat din Ardeal, precum Veniamin chemase prin Asachi pe Costa, Manfi, Fabian și Popp, pentru a preda limbile latină și franceză și filozofia, afară de metafizică, rezervată lui Lazăr, un kantian fervent, pe cînd Erdeli credea în Condillac [36]. În sfîrșit, un profesor de

[35] Poenaru, *l. c.*

[36] Erdeli, ne spune Eliad, a tradus — nu știu, înainte sau după 1821 — *l'Avare și Pompée.*

religie, „un dascal al cuvîntării lui Dumnezeu", fu numit în persoana arhimandritului Grigore Rîmniceanul, cari, pentru onoare — sufletul şcolii rămînea întemeietorul ei, Lazăr —, căpătă şi titlul de „directorul înaltelor şcoale de ştiinţă celor româneşti" [37].

Lazăr avuse şi norocul că, atunci cînd îşi deschise învăţămîntul în limba ţării, şcoala grecească era în scădere. Dascălul Veniamin, cari o conducea încă de la începutul secolului, ţinuse la îngroparea boierului Constantin Filipescu, un persecutat al lui Caragea, un discurs cari nu plăcu Domnului şi aduse destituirea oratorului. Veniamin era profesor de filozofie, şi elevii săi trecură la Gheorghe Lazăr pentru a nu-l mai părăsi, chiar cînd Academia fu reorganizată.

Am văzut că această reorganizare se făcu după fuga lui Caragea, în 1818. Sfătuit de Constantin Negri, reformatorul şcolii Domneşti din Iaşi, Alecu Suţu, refăcu după un nou plan, mai modern, „clasele greceşti [38]", cari deveniră „înaltele şcoale elineşti de retorică şi filozofie" [39]. Director era acum Dimitrie Ştefanopolitanul, mendelnicer, poate un grec din Braşov, cu cunoştinţa metodelor germane [40]. Sub el funcţionau Vardalah pentru limba şi literatura greacă, pe lîngă cari preda şi „ideologia după Tracy" [41], Iatropol, Canela, profesorul de matematici şi... „γεννικὴ ἱστορία," Ghenadie, cari avea istoria universală, şi ajutînd pe Vardalah, explica pe oratorii greci [42]. Dar între şcoala greacă refăcută şi între şcoala românească nouă, aşezate fiecare în localuri deosebite, deşi supuse aceleiaşi eforii, nu exista aici, în aparenţă măcar, antagonismul înverşunat ce l-am constatat în Iaşi între Gobdelas „filozoful" şi Asachi „inginerul".

Totuşi, Lazăr făcea incontestabil mai multă politică în şcoală decît colegul său din Moldova. Va fi spus elevilor — care de aceea vedeau într-însul idolul lor — cele ce le scria cu orice prilej în operele sale.

Semănînd „grîul cel curat şi fără neghină" între şcolarii săi, pe cari-i salva de pervertirea prin „macsimurile greceşti", el le amintea că ei, robii turcilor, prada grecilor, batjocura vecinilor „civilizaţi", sînt „strănepoţii lui Romul" şi reprezintă prin fiinţa lor o cucerire de civilizaţie în Răsărit, că acei străbuni romani fusese neamul „cel mai mărit al lumii, cel mai iscusit, cel mai înţelept, înfrumuseţat întru ştiinţe, cel mai mare în suflet patrioticeşti". Datoria unui popor cu atît de nobilă origine e să-şi ţie ochii aţintiţi numai la dînsa, înlăturînd orice amestec străin, care dezonorează. Să lase obiceiul de a vorbi greceşte, să nu audă mai bucuros... κὺριε ἐλέισον decît *Doamne miluieşte*. Să nu-şi mai urască limba, cari e o fală, să pără-

---

[37] Aşa e numit în lista prenumeranţilor *Bibl. Rom.* a lui Carcalechi.

[38] Expresia e a lui Eliad. Cf. Recordon, p. 113—5. Laurenţon era şi el profesor.

[39] Combinăm titlul dat de Eliad cu acela pe cari-l are directorul lor între prenumeranţii din 1811 ai lui Carcalechi.

[40] Carcalechi, *l. c.:* „archon medelniceri şi epistat înnaltelor şcoale elineşti, dumnealui Dimitrie Ştefanopolitanu" ; v. mai sus.

[41] Eliad, *l.c.*

[42] Eliad, *l. c.*

sească legile conrupătorilor şi moravurile orientale introduse de greci. Să se gîndească la nevoia ce are neamul de a produce şi el doctori, filozofi, spirite luminate. „Toate putem a le dobîndi, scria el, că şi noi sîntem născuţi ca şi la alte neamuri, şi nouă ne-au dat Dumnezeu acele daruri ca şi la alte neamuri, numai vrere să avem". Şi vrerea aceasta credea că o vede, precum era încredinţat de experienţă [43].

Prin cultură numai i se părea lui că românii se pot reabilita, pot să-şi dobîndească tot aceea ce le lipseşte, tot ceea ce, în puterea originii şi trecutului lor militar — el menţionează pe Radu, descălecătorul, pe Mihai şi Ştefan, care s-ar ascunde „în adîncimea pămîntului", dacă, înviind, ar putea să vadă starea de acum a descendenţilor lor [44] —, au dreptul să reclame. Dar această cultură trebuie să fie o cultură generală şi serioasă, nu o spoială străină, cari să samene cu „a multora din domnişorii tineri, cari prin alte ţări se trămit să călătorească pentru pricopseală, şi aduc acasă obiceiurile dinafară, mode de îmbrăcăminte, îmblătură strîmbă, vorbitura multă şi fără socoteală, apoi totuşi unii îi ţin de oameni luminaţi şi slăbiciunile străinilor le socotesc a fi mai preţuite decît modestia sau smerenia cea ţărănească [45].

El, profesorul de filozofie şi matematici, candidatul de episcop, doctorul laureat în teologie, începu deci, fără falsă ruşine, cu umilele baze ale învăţăturii. Luă asupră-şi sarcina dascălului de biserică şi alcătui cea dintîi din cărţile de şcoală, care reproduceau numai cel dintîi învăţămînt ce dădea el şcolarilor săi din „înalta şcoală" : *Abecedarul* românesc sistematic, în genul *Bucoavnelor* de peste munţi, pe cari le întrecea însă, supt multe raporturi. *Povăţuitorul tinerimei către adevărata şi dreapta citire* era terminat la 1820, şi el preceda cărticica de o prefaţă, în cari-şi exprima ideile conducătoare, pe cari le cunoaştem.

— N-ajunge, spune el, în contrazicere cu practica tradiţională a se cunoaşte literele pentru a da pe copii la *Ceaslov,* la lectura cărţilor bisericeşti, cu cari se termina, la 1820 ca şi la 1700, instrucţia primară. „Ci de lipsă este mai întîi a învăţa regulele, a ceti şi a pricepe aceea ce ceteşte, după cum urmează şi alte neamuri luminate". El dădea în prima sa carte de şcoală reguli ortografice, exerciţii, rugăciuni, fabule, luate în parte după Ţichindeal, învăţături culese din deosebitele ramuri de cunoştinţe [46].

Recomandînd colaborarea tuturora, pentru a întemeia în principat o cultură românească, „cu şcoale mari, cu biblioteci şi cu bărbaţi învăţaţi", Lazăr anunţa intenţia ce are de a „pune toate cărţile şcolăşticeşti în bună regulă în limba patriei", luîndu-şi pentru aceasta şi îndatorirea, probabil faţă de Eforie, precum Şincai şi-o luase cîndva faţă de guvernul ardelean şi Ţichindeal faţă de clerul românesc din Banat. *Abecedarul* era vorba să

---

[43] Mai toate citaţiile sînt luate din prefaţa *Povăţuitoriului.*
[44] *Ibid.*
[45] *Povăţuitoriul,* p. 53.
[46] Asupra *Povăţuitoriului,* v. Andrei Vizanti, în „Rev. p. ist., arch. şi filologie", I, p. 461 şi urm.

se tipărească deocamdată şi el se şi trimise, după cît se pare [47], la Buda, lui Carcalechi, dar el nu putu să apară decît după moartea autorului, la 1826, cu cheltuiala boierului Grigore Băleanu, mare-vornic.

Ce ştiam despre acest învăţămînt, despre spiritul de cari era stăpînit, se rezema cu deosebire pe mărturia credinciosului elev al lui Lazăr, Eliade. Iată însă doi contemporani, cari ne vorbesc din cărţi uitate şi manuscripte necunoscute despre umila şi marea şcoală naţională. Cuvintele lor sînt cu atît mai vrednice de a fi reproduse, cu cît unul e un om al bisericii, iar celălalt un boier cu sentimente conservatoare.

Cel dintîi e Macarie cîntăreţul. În *Irmologhiul* lui, el arată inutilitatea şcolilor greceşti, atît de costisitoare, din cari n-au ieşit nici „ingineri", nici „filozofi". Alfel a fost şcoala cea nouă, românească, ale cărei începuturi, în mijlocul neîncrederii şi prigonirii, se descriu în aceste cuvinte: „Cînd s-au început întîi a să paradosi în Bucureşti ştiinţele filozofiei în limba noastră, prea dascăli şi prin divanuri i-au purtat înrăotăţirii pentru ca să-i împiedice, şi în toate zilele cu cetele să vedea adunîndu-se şi, întrarmaţi cu limbi pline de otravă, în toate părţile alerga pentru ca să facă pricini şi turburări, umblînd în tot chipul ca şi pre dascăli cu multe supărări să-i împiedice şi pre ucenici să-i slăbească din asîrdie. Şi, văzînd că cu acestea nu pot întuneca lumina, nu să ruşina prea-înrăotăţiţii de a lipi pre pereţi noaptea stihuri cu lătrări turbate, în care-şi arăta pizma şi toată urăciunea ce hrănea asupra neamului" şi celor ce patronau opera naţională. [48]

Celălalt e un boier, poate Dinu Golescu, cari, supt titlul de „Cuvîntare asupra limbii româneşti", îşi expune părerea asupra schimbărilor culturale ce se petrec în poporul român. A auzit că în Ardeal se pregătesc o gramatică şi un dicţionar al limbii „româneşti", dar nu le-a văzut. Recunoaşte silinţele ce se cheltuiesc peste munţi pentru a se aduce neamul „la starea celor de demult strămoşi ai noştri", dar vede în literele romane litere „cu totul străine" şi neaplicabile. Doreşte a se îmbogăţi literatura poporului său, recunoaşte că e de nevoie să fie neologisme, „cuvinte şi numiri epistimonice", dar refuză hotărît să primească inovaţiile latine ale scriitorilor ardeleni, cari schimonosesc limba şi o fac a-şi pierde şi „această puţină dulceaţă ce i-au mai rămas". Se plînge de „încuibarea jigănilor din Elada" şi ridiculizează teatrul străin, din cari cei mai mulţi, oricît s-ar preface, iese fără a înţelege nimic, însă condamnă limba din publicaţiile „romano-ardelenoungureşti", chiar din cele populare [49]. Dar şcoala cea nouă găseşte întreaga-i încuviinţare: „Cu toate acestea cîţiva din copiii romani de Valahia, prin ajutoriul şi înţelepciunea dascălilor romani din Ardeal ce s-au aşezat la această şcoală, au început a se deştepta şi a să desfăşura mintea lor dă întunerecul cel strămoşesc".

---

[47] Contestarea dreptului de autorat al lui Lazăr, de Eliade *(Familia, l. c.)* nu se poate susţine.

[48] *Bis. ort.*, XVI, p. 813 şi urm.

[49] „O *Alexandrie*, un *Arghirie*, nişte *Pilde filozoficeşti*, o *Istorie a romanilor, Descoperirea Americii* şi altele..., un *Telemah...*" Ms. 600 din Bibl. Ac. Rom., p. 8 urm.

LUSTRAȚIE DIN *MIRTIL ȘI CHLOE*

În 1821 însă, Lazăr, cari se ținuse de cuvînt, terminase și celelalte manuale. Într-o colecție privată se găsește *Gramatica* sa din acest an, pe cari un cunoscător o judecă, deși-i lipsește orice element reformator — drept „cea mai bună privire schematică asupra flexiunii și sintaxei românești“ [50]. La 26 februarie 1821, el termina *Aritmetica matematicească, alcătuită acum întei pe limba românească prin Ghiorghie Lazăr, întru folosul școlarilor său din Scoala din Sf. Sava.* Exact aceeași dată o poartă și *Trigonometria cea dreaptă, alcătuită acum întîi în limba românească prin Gheorghie Lazăr întru folosul școlarilor săi din școala din Sf. Sava.* Ambele fuseseră scrise la București. Ele n-au fost tipărite niciodată.

Afară de aceste manuale, el mai avea de gînd a tipări — și credem că le și compusese — și altele, ca : filozofia, lucrată după Kant [51], *Geografia* și *istoria universală.* „Piedica cea mai mare — scrie el în *Apelul* său din 1822 [52] a neiuțitei pășire a științelor au fost și este netipărirea cărților școlastice, pentru că numai cu scrisul pășește predarea, nu numai cu zăbavă, ci și cu greșele neapărate ; și pricina netipăririi, nu condeiul, ci volbura lui Saturn au stătut la mijloc. De aceea voi face prea cinstitul public de știre că voi a da la lumină în limba patriei adecă : filozofia, matematica și gheografia, apoi după aceasta va urma și istoria universală. Aceastea sînt cari

[50] Gaster, *Geschichte der rum. Litt.*, p. 371.
[51] Eliad, *l. c. Aritmetica,* ne spune Eliad, e tradusă din Wolf.
[52] În Poenaru *l. c.*

voim, de va vrea şi Dumnezeu şi de vom fi ajutoraţi de către iubitorii de Muse compatrioţi, să le supunem timpului".

Dar veniră tulburările din 1821, „iuţile vremii jigodioase" [53] ; şcoala se închise, şcolarii se împrăştiară, iar profesorul fugi. Se întoarse în 1822, reîncepu lecţiile sale, răspîndi chemarea sa către „patrioţi" pentru tipărirea cursului său de învăţături şi salută la 30 iulie 1822 pe vodă Ghica printr-un discurs erudit şi alegoric, în stil biblic, în cari era vorba de „prea-vestitul al veacurilor viteaz, marele Napoleon Bună-Parte", de americani, de „electrism" de „coardele rărunchilor", de biata cloşcă ce a scos bobocei de raţă sălbatică, de „neruşinaţii, obraznicii şi nemulţămitorii" ce plecase din sărăcia românească pentru a face loc lui Grigore-vodă, „adevăratul succesor al vii tătine-său" [54]. Data aceasta, bucuria patriotică a lui Lazăr nu găsise accentele naturale şi călduroase în cari altădată îşi exprimase patriotica durere.

Discursul fu pronunţat [55] de unul din elevii săi. Poate încă de pe atunci dascălul era bolnav şi el zăcu un timp „într-o căscioară la Tîrgul de Afară" [56], unde fu mai tîrziu tipografia lui Eliade.

Aici veniră de-l luară fraţii pe cari-i chemase. Fu dus la Avrig, unde, lipsit de o căutare plină de iubire, considerat de rude ca o piedică şi o năpaste, nici bani nu se pricepuse să adune acest rătăcit în lume ! — el se stinse, nu ştim bine nici la ce dată [57]. „Cînd treci de la Braşov la Sibiu, în satul Avrig, scrie Eliad, în mîna dreaptă, de-alăturea drumului, este o bisericuţă : acolo e mormîntul lui Gheorghe Lazăr" [58].

Dar sufletul său trecuse în aceia cari-i sorbise caldul cuvînt de credinţă şi acest suflet, cari e al întregii şcoli ardelene, spiritul renovator, e acel ce ne-a creat ceea ce sîntem şi dă viaţă pînă astăzi cugetării conştiente româneşti.

---

[53] *Ibid.*

[54] „Rev. p. ist., Arch. şi filologie", I, p. 360 şi urm.

[55] Dar n-a pronunţat însuşi nici discursul către Dionisie Lupu ; Eliade, loc. cit.

[56] Eliade, *l. c.*

[57] Există, mi se spune, asupra boalei lui Lazăr, o notiţă în „Curier" sau în „Foaie p. minte, inimă şi literatură", dar nu am putut-o găsi.

[58] De „învăţatul acela şi mult rîvnitoriul culturii naţionalicești, Gheorghe Lazăr, transilvăneanul", vorbeşte şi V. Popp, în prefaţa la *Psaltirea* lui Pralea.

Excursul I

CRONICILE MOLDOVENE ÎNAINTE DE 1688

La noi ca şi pretutindeni aiurea, cronici domneşti s-au scris în aşa-numitele mănăstiri domneşti, cari păstrau cu rămăşiţele pămînteşti ale ctitorilor încoronaţi şi amintirea faptelor săvîrşite de aceştia. Supt influenţa analiştilor sîrbi, astfel de anale s-au redactat în curent cu vremea sau mai tîrziu, în mănăstirile de origine domnească ale Putnei, Bistriţei, Slatinei şi Neamţului [1].

Unele mai pe scurt, altele mai pe larg, ele transmiteau, în forme deosebite sau împrumutate, istoria trecutului Moldovei.

E foarte probabil că însemnări analistice, ca şi pomelnice redactate cu îngrijire, au fost scrise întîi supt influenţa acelui mitropolit, care puse bazele noii biserici moldovene, Iosif, şi el un moldovean.

Acest prelat, asupra căruia cunoaştem din nenorocire aşa de puţin [2], a reunit, cum ştim, în 1407, supt administraţia egumenului Domenţian de Neamţ, cari avea voie să-şi aleagă şi succesorul, amîndouă mănăstirile „Vlădicei sale" : Neamţul şi Bistriţa, întîie focare de lumină în străvechea Moldovă [2 bis]. Neamţul, ridicat de Petru Muşat, cari-i dăduse satele de moşie, era, în 1407, cea mai însemnată din cele două mănăstiri domneşti ; aici, sau în mănăstirea din Rădăuţi, căreia-i făcea donaţii Anastasia, fata lui Laţco voievod [3], şi Alexandru cel Bun încă-i dăduse 50 de biserici, trebuie să se

---

[1] v. Bogdan, *Vechile cronice moldoveneşti pînă la Urechia*, Bucureşti 1891 ; acelaşi, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor ; ibid ;* 1895. Cf. Tocilescu în „An. Ac. Rom.", XVIII, partea administrativă, p. 331 şi urm. (fără importanţă) ; Şt. Orăşanu, în „Convorbiri literare", XXXI, nr. 6 şi 7.

[2] I s-a consacrat o lucrare de Ioan A. Grigoriu, unul din absolvenţii Facultăţii noastre de teologie, o lucrare slabă. V. mai ales importantul document tipărit de I. Bogdan în „Conv. lit.", nr. de pe aprilie 1901.

[2 bis] „Arch. ist.", I[1], p. 140—1.

[3] Melhisedec, *O vizită în Bucovina*, în „An. Ac. Rom.", ser. II, VI, secţ. ist., p. 272. Petru Muşat trebuia să fi fost îngropat în fundaţia sa de la Neamţ, căci lui nu i-a pus piatră ca celorlalţi predecesori Ştefan în Rădăuţi.

Anastasia nu cred să fi luat pe Costea Muşat (Onciul, *Orig. princ. române*, p. 251—2), ci mai curînd pe Iuga Coriatovici (Xenopol, *Ist. Rom.*, II, p. 136). Altfel de ce Ştefan cel Mare, punînd o piatră „Strămoaşei sale Maria, fata Anastasiei, n-ar pomeni de loc pe soţul acesteia, tatăl Mariei ? Pe urmă, Costea poate fi pomenit în pomelnicul Bistriţei, ca tată de Domn, nu ca Domn (Melhisedec, *l. c.*, p. 269). S-ar putea şi aceea să fie un fiu al lui Laţco, mort înaintea tatălui său. Anastasia, mama lui Alexandru cel Bun, din pomelnicul Bistriţei ; v. şi Melhisedec, *Cron. Rom.*, I, p. 103, trebuie să fi fost alta. Cf. Xenopol, *l. c.*, p. 144, nota 33.

fi păstrat în pomelnice amintirea celor dintîi voievozi moldoveni. Dar Alexandru îşi alese ca loc de îngropare mănăstirea, fondată de dînsul, a Bistriţei şi strălucirea acesteia întunecă pe a fundaţiei muşăteşti. Supt urmaşii lui Alexandru, în lunga epocă a certelor sîngeroase şi criminale pentru tron, Bistriţa, între zidurile căreia se odihnea maiestosul, regalul [4] părinte şi bun, Bistriţa rămase cea dintîi mănăstire a ţării.

În regiunile acestea de munte ale Neamţului şi Bistriţei se ridica vechea cetate medievală cari precedase descălecătoarea cu mai multe zecimi de ani ; burgul negru al saşilor veniţi de peste munte. Pe timpul luptelor lui Alexandru, reprezentantul legitimismului moldovean, în contra lui Bogdan vodă şi Petru Aron, polonii ocupară Cetatea Neamţului, în mănăstirea căreia se odihnea criminalul Ştefan Alexandrovici [4 bis], şi o păstrară pentru „dreptul moştenitor pe cari-l găsim, în aprilie 1453, în cuprinsul castelului [5]. Ocrotită de ostaşii domnului legiuit şi ai aliaţilor săi, Bistriţa nu fu uitată în actele de danie ale acestuia [6].

Recunoscători, călugării îşi însemnară în pomelnic datele unora din bătăliile războiului civil. Nu era încă intenţia de a scrie analele ţării ; erau cîteva însemnări asupra vieţii şi soartei lui Alexandrel. Unele erau exacte, dar erau şi multe false [7]. În ele se păstra amintirea tînărului ctitor mort în depărtare. După vechiul pomelnic, luat de la izvodul de la Neamţ, după menţiunea suirii pe tron a lui Alexandru cel Bun şi a morţii sale [8], se dădea lista fiilor ctitorului, fixîndu-se luna şi ziua numai la Iliaş, tatăl lui Alexandru cel tînăr [9]. Se insistă asupra faptului că singur Ilie era un fiu legitim, fiind născut din Doamna Neacşa [10], cari ştim că a fost îngropată

---

[4] „Bătrînul Alexandru — scrie un istoric poet din secolul al XVII-lea — maiestos ca un adevărat rege" ; Miron Costin, *Poema polonă, în Letopiseţe*, II, p. 519.

[4 bis] Iaţimirski, *Mss. din Neamţ* (rusește) p. 48—9.

[5] Cf. Dlugosz, ed. 1, a 2-a, p. 60—3, 73, 79—81 ; ed. a 2-a, XIV, p. 73—8, 91, 100 ; *Arch, ist.* ; I[1], p. 142.

[6] *Arch. ist.* I[1], p. 141.

[7] Aşa, după ziua săptămînii, data luptei de la Podraga trebuie să fie greşită ; şi desigur că nu se pot admite două lupte între Ilie şi Ştefan — cele de la Podraga şi Piereşti — în 1436, adică după împăcarea solemnă din vara anului 1435. La uciderea lui Bogdan e iarăşi o nepotrivire între data de lună şi ziua săptămînii : 16 octombrie 6959—1451 n-a căzut într-o vineri, ci într-o sîmbătă. S-ar putea înlătura greutatea numai admiţînduse că „Vineri în zori de zi" înseamnă în noaptea de vineri către sîmbătă, înspre faptul zilei de sîmbătă. Nu mai vorbesc de cele două însemnări greşite ale suirii pe tron şi morţii lui Alexandru cel Bun : bătrînul Domn murise de mult, cînd, după moartea lui *Olelno*-Alexandrel, călugărul de la Bistriţa puse în scris aceste întîmplări.

[8] Cum am spus, datele de ani sînt greşite. Pot fi bune cele de lună. În acest caz, nu s-ar putea admite (v. *Chilia şi Cetatea-Albă*, p. 20) că Alexandru a murit în vara anului 1432 ; ar trebui de luat data de 1 ianuarie al aceluiaşi an.

[9] Şi totuşi această dată era mai veche, deci se putea şti mai greu decît data naşterii lui Ştefan.

[10] Pe cari trebuie s-o identificăm, cum propunea editorul *Cronicii de la Bistriţa*, I. Bogdan, cu Ana, moartă în 1417. V. *Cronice inedite*, p. 66 ; dar cf. Melhisedec, *Notiţe ist. şi archeologice*, p. 62. din Wickenhauser, Moldawitza, p. 59, s-ar crede că Ana a murit înainte de 1415. V. şi *Uricariul*, VIII, p. 21.

la Bistriţa, pe cînd Ştefan era fiul „Stancăi“ [11], iar Petru, cel dintîi Petru Alexandrovici, e dat ca „născut din Marina fata lui Marin“ [12].

De aici însemnările treceau la nunta lui Ilie — dîndu-se cu precizie ziua cînd sosi logodnica, solul polon care o aduse — Ghedigold, voievod de Podolia, şi apoi de Vilna [13], data nunţii [14]. La copiii lui Ilie cu soţia sa polonă, se menţionează anul naşterii lui Roman, fratele *cel mai mare*, iar la fratele *cel mai mic*, la Alexandrel, se dă şi luna şi ziua, şi se adaugă şi locul unde a murit acest voievod. De la orbirea lui Ilie, însemnările nu cuprind nimic pînă la luptele pentru tron ale lui Alexandrel. Nu ni se vorbeşte nimic despre moartea lui Ştefan, fratele uzurpator, despre suirea pe tron a lui Roman, despre domnia lui Petru I Alexandrovici şi despre succesia lui Bogdan-vodă [15].

La 4 iunie 1466, ca mulţămită pentru luarea Chiliei de la Munteni, Ştefan-cel-Mare puse cea dintîi piatră a mănăstirii Putna. Iar, după lupta sa la Nistru, cu tătarii, în 1470, „venit-au şi au sfinţit hramul prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu de la Putna, cu mîna prea-sfinţitului mitropolit chir Teoctist şi episcopului Tarasie, fiind de faţă egumenii tuturor mănăstirilor şi întreg clerul preoţesc, în număr de 64 de inşi, septembrie în trei, fiind stareţul cel dintîi arhimandritul Ioasaf“ [16].

Asupra lui Teoctist ştim cam tot atît de puţin cît şi asupra predecesorului său de supt Alexandru-cel-Bun, Iosif. El succedă mitropolitului Damian, cari iscăli decretul de Uniune de la Florenţa între biserica Răsăritului şi a

---

[11] Înecarea de Ilie a ţiitoarei domneşti e menţionată de Dlugozs, ed. 1, I, col. 640—1 ; ed. a 2-a, XIII, p. 513—5. De la 1411, data naşterii lui Ştefan, pînă la 1432 mai fusese însurat Alexandru. Nu trebuie iarăşi să ne gîndim la un dublu divorţ ; nu avem nici un motiv pentru aceasta. Apoi înecarea unei Doamne, chiar repudiate, pare mai greu de admis, decît omorul unei femei cari avusese relaţii ilegitime cu Domnul.

[12] Nepotrivirea între datele pomelnicului şi ale cronicii, observate de criticii „Cronicilor inedite“ e întemeiată, însă, cum vedem, două din numele pe care le dă cronica nu se pot căuta în pomelnic, nefiind ale unor Doamne — letopiseţul scrie totdeauna înaintea numelor de Doamne : „cheaghina“ sau „despina“. Pe urmă, în pomelnic numele acelea multe sînt nu numai ale Doamnelor, ci ale rudelor femeieşti ale voievodului. Margareta de Losoncz n-a murit în 1410, ceea ce nu s-ar potrivi cu anul naşterii lui Ilie, ci în 1410 s-a făcut sfinţirea bisericii catolice din Baia, în cari era îngropată. V. Bandini, ed. Urechia în „An. Ac. Rom.“ ; ser. II, sect. ist., XVI, p. 7. Într-un act din 1447 (oct. 5) el „numeşte mama-sa“ pe Maria, Doamna lui Alexandru, cari trebuie să fie alta decît adevărata sa mamă Marina („Arch. ist.“ ; I[1], 113). Cf. Cipariu, *Analecte*, p. XXX ; Iorga, *Studii şi doc.* ; I—II, prefaţa.

[13] Iorga, *Chilia şi Cetatea Albă*, p. 83, 302 ; e pomenit în anii 1421 în întîia calitate, iar în a doua la 1432.

[14] Dar ziua de săptămînă nu se potriveşte.

[15] Însemnările acestea au fost cuprinse, cum vom vedea, într-o singură versiune a cronicilor *sîrbeşti* ale Moldovei, în aşa-numitul *Letopiseţ de la Bistriţa* sau, dacă vrea cineva, „de la Tulcea“.

[16] *Cronica putneană*, în Bogdan, *Vechile cronici*, p. 194—5 ; *Cronica moldo-polonă*, *ibid* ; p. 225 ; 20 iulie pentru punerea pietrei ; Urechia, p. 159 ; *iulie 10*. Pe Ioasaf îl găsim chiar în acest an (28 mai) într-un document, alături de Teodor de Bistriţa şi Silvan de Neamţ (Wickenhauser, *Putna*, p. 156—7).

Apusului [17]. În 1439, cînd sinodul îşi termină lucrarea de împăciuire, domneau în Moldova Iliaş şi Ştefan, reprezentanţii politicii polone, şi unul şi altul deci oameni ce nu puteau lua măsuri de asprime faţă de mitropolitul unit. Damian şi colegul său protopopul Constantin putură să se întoarcă cu bărbile tunse „de la frîncii din Italia" ; nu se făcu nimic contra lor. Pe urmă numai, după moartea lui Ştefan, supt succesorul său Alexandru, schimbarea se îndeplini, probabil prin moartea lui Damian, în 1451. Teoctist, a cărui origine n-o cunoaştem, fu mitropolit ortodox fără legături cu apusenii, sfinţit de patriarhul sîrbesc (ohridan) Nicodim, „supt domnia în Serbia a despotului Gheorghe" [18].

La 1454 el ocupă acum această demnitate şi participă în 1455—6 la sfaturile lui Petru Aron [19].

Teoctist fu mitropolitul cari unse pe Ştefan-cel-Mare ca Domn. „După biruinţă, s-a adunat toată ţara, dimpreună cu prea-luminatul mitropolit chir Teoctist, şi l-au uns Domn pre Siretiu, la locul ce se chiamă pînă astăzi Direptate" [20]. El trăi pînă la 18 noiembrie 1477 [21], şi fu îngropat la Putna, unde pe piatra lui se citeşte această inscripţie : „Cucernicul Domn al ţării Moldovei, Io Ştefan-vodă, feciorul lui Bogdan-vodă, a împodobit groapa aceasta părintelui nostru mitropolitul Sucevei, prea Sfinţitului nostru Domn Teoctist, carele s-a mutat către cel de sus, anul 6986, novembre 18 [22].

„A ţinut Scaunul douăzeci şi cinci de ani", se spune într-o versiune inedită a lui Ureche, „şi au stătut mitropolit în locul lui altul, anume Gheorghe [23]".

Ucenic al lui Iosif sau străin de neamul nostru [24], Teoctist, cari pare a fi jucat şi un rol politic, a avut, fără îndoială, o influenţă culturală în Moldova. Prin îndemnul lui va fi acoperit Ştefan-vodă învingătorul cu biserici şi mănăstiri pămîntul Moldovei şi prin îndemnul lui călugării din acele mănăstiri îşi vor fi consacrat studiilor liniştea lor singuratică.

---

[17] Iorga, *Notes et extraits*, seria a 2-a, p. 10 şi nota 1.

[18] *Cronica putneană*, p. 124 ; *Cronica moldo-polonă*, p. 224 ; *Azarie Călugărul*, în Ureche, p. 146, nota 1. Toate sînt versiuni ale aceluiaşi izvor, vechea cronică putneană de cari vom vorbi mai departe. Schimbarea e pusă supt Alexandru, dar în legătură cu Sinodul florentin, cari nu s-a ţinut supt acesta. Deci s-ar crede că nu se poate preciza mai bine. Data ne-o dă însă o versiune inedită a lui Ureche, pe cari o citîm puţin mai la vale. Cf. *Cronica sîrbo-moldovenească*, în Bogdan, *Cron. inedite*, p. 102.

[19] *Cronica putneană*, p. 194 ; Ureche, p. 152.

[20] *Cronica putneană*, p. 196 ; Ureche, p. 165.

[21] Melhisedec. *O vizită la cîteva mănăstiri şi biserici antice din Bucovina*, în „An. Ac. Rom.", ser. II, VII, sect, ist., p. 217.

[22] Hurmuzaki, II², p. 670 ; Melhisedec, în „Rev. pt. ist. arch. şi fil.", I, p. 254 ; *Cron. Rom.*, p. 114, 250 ; Uljanicki, p. 84 ; Hurmuzachi II², p. 686 nr. LXIX ; p. 698, 707, nr. DXXVII ; p. 708 ; Bogdan, *Vechile Cronici*, p. 248—52 ; Wickenhauser, *Putna*, p. 153 şi urm., 166.

[23] *Bibl. Ac. Rom.*, ms. 174. Va fi studiat în cele ce urmează. Chir Gheorghe, mitropolitul Sucevei, se întîlneşte în adevăr la 1501 într-un hrisov de la Ştefan (Melhisedec, *l. c.*, p. 250—1). Pentru Gheorghe, v. şi *Uricariul*, XVIII, p. 64 (1490) ; Iaţimirschi, p. 21 ; Bogdan, *Cron. inedite*, p. 96 ; Hurmuzaki, II², p. 718, Wickenhauser, *Putna*, p. 162.

[24] Pomelnicul, mult prefăcut cu timpul, al mitropoliei de la Iaşi, îl face bulgar şi ucenic al lui Marcu de Efes, adversarul Unirii, (Erbiceanu, *Mitr. Mold.*, p. LV).

În fundaţia lui Ştefan-cel-Mare, după învăţătura lui Teoctist, un călugăr putnean începu să alcătuiască deci povestirea isprăvilor războinice ale marelui voievod şi cucernicului ctitor. Pentru partea anterioară suirii pe Tron a acestui Domn, analistul luă izvod după pomelnice şi însemnări. Din cele dintîi culese numele vechilor Domni şi anul întemeierii Principatului, din celelalte amintirea celei dintîi biruinţe româneşti : împotriva regelui ungar Sigismund, la „Hindău", precum şi ştirile despre războaiele urmaşilor lui Alexandru-cel-Bun. Din propria sa amintire, el scrise ştirile noi despre sfîrşitul războiului civil şi întîiele timpuri ale domniei noi, pînă la întemeierea mănăstirii sale.

Apoi, an cu an, letopiseţul fu dus mai departe, de mîinile cărturarilor necunoscuţi. Se însemna într-însul viaţa interioară a mănăstirii, instalarea stareţilor, moartea acestora şi a călugărilor „lăudaţi de viaţă bună şi curată", ca acel Atanasie Bolsun, încetat din viaţă la 4 august 1502 şi cari n-a fost poate străin de scrierea analelor din mănăstirea sa [25]. Se notau fericirile şi necazurile Domnului întemeietor, adică istoria ţării cu ridicările şi scăderile sale, cu momentele de glorie şi cele de încercare. Şi uneori umilul călugăr îşi simţea un suflet de luptător, depărtat de lume, la *izvodirea* celor pe cari le săvîrşeau pe cîmpii de luptă vitejii.

În 1504 muri gloriosul ctitor. Putna rămase încă mănăstire domnească înaintea tuturor celorlalte, şi analiştii oficiali ai principatului puseră pe hîrtie neastîmpărul ambiţios al fiului, după ce veşnicise cariera de biruinţe a tatălui.

Supt Ştefăniţă, drepturile şi datoriile călugărilor din Putna rămaseră cele vechi. Obituariul Domnilor, mitropoliţilor, boierilor mari ni s-a transmis astfel [26].

Cu suirea pe tron a lui Petru Rareş lucrurile se schimbară.

Iarăşi lua sceptrul Moldovei un om cu sufletul mare, un Domn cu gînduri înalte de stăpînire şi cu rîvnă pentru împodobirea ţării cu clădiri şi îmbogăţirea culturii ei prin cărţi.

Faţă de Putna, el fu, la început, ceea ce fusese premergătorii săi. Aici se îngropă la 1529 întîia Doamnă a lui Rareş, Maria [27], a doua soţie a voievodului, Elena-Ecaterina, „fata ţarului Despot" [28], făcu dar un procovăţ mănăstirii domneşti în 1535—6 [29], dar încă din 1529 el începea să rezidească noua sepultură a Domnilor, Pobrata. „Pre acea vreme — scrie

---

[25] Ureche, p. 177. Dar pentru copiat se întrebuinţa la Putna, în 1488—9, călugărul Paladie. Melhisedec, *l. c.* p. 232—3.

[26] Cum vom vedea, pentru această parte analele putnene ne-au ajuns supt două forme : Cronica moldo-polonă, o prescurtare, şi Ureche, cari ne dă datele şi pentru moartea mitropolitului David, al lui Tăutu, a Mariei lui Radu-vodă, văduva lui Ştefan-cel-Mare ; unii îngropaţi tot la Putna ; v. Melhisedec, *l.c.* p. 221.

[27] Inscripţia tipărită corect în Melhisedec, *O vizită*, p. 218—9, Cf. „An. Ac. Rom.", XIX, p. 212.

[28] *Ibid.* În inscripţia bisericii Ospenia din Botoşani, ridicată de dînsa, i s-ar zice : Fata lui Ioan Despot. *Uricariul*, VIII, p. 20.

[29] Marian, în *Anale, l. c.*, p. 297.

Ureche, din vechiul său *leatopiseț moldovenesc,* — a urzit Petru-vodă mănăstirea Pobrata, numai pînă în jumătate“ [30]. Mitropolitul Moldovei de mai tîrziu, Grigore, egumen al mănăstirii, loc pe cari-l ocupă douăzeci și trei de ani, convinse pe Domn și pe soția lui. „Mă nevoi cu mult năcaz și meșteșug de îndemnai pe Petru-vodă și pe Doamnă-Sa Elena, cu copiii lor, ca să-și aleagă locuri de îngropare în acea mănăstire, măcar că din vechimi se înmormînta Domnii în Putna, încît călugării putneni pînă mai deunăzi mai toți ocărau cu mari blestemuri și supărări [31]“.

Deci, pe vremea egumenului Silvan, succesorul lui Paisie Scurtul, iar acesta al celui dintîi oblăduitor al mănăstirii, Ioasaf [32], Putna pierdu privilegiile pe cari le căpătase în dauna Bistriței, iar aceasta le luase de la mănăstirile vechi domnești ale Neamțului și Rădăuților. Pobrata, „Sfîntul Nicolae din Poiană“ ridicată de frații dușmani Ilie și Ștefan, fiii lui Alexandru-cel-Bun, și la cari se gîndise toți Domnii din epoca anterioară lui Ștefan-cel-Mare, — Pobrata, așezată în ceva mai mare apropiere de Scaunul domniei, moștenii aceste privilegii.

În Putna nu se mai îngropară Domni sau membrii ai familiei domnești, Putnei nu i se mai făcură donații, sarcina de a scrie analele domniei fu luată de la călugării putneni și fu încredințată, după obicei, noilor păzitori ai mormintelor dinastiei. Așa se explică mențiunea în aceste anale la 1529, după o însemnată expediție în Ardeal, a clădirii unei părți din zidul cel nou al Pobratei [33], așa menționarea și mai departe, cu o deosebită atenție și în termeni caracteristici, a mănăstirii reînnoite [34].

Continuînd analele, *Pobratenii luară izvod* pentru partea veche din letopisețul putnean. Suprimară însă din acesta lucrurile cari priveau în special mănăstirea rivală, cu cari am văzut mai sus că se ducea o luptă înverșunată. În noua formă a povestirii, nu se vorbește nimic despre sfințirea lui Teoctist de Nicodin, despre ceremonia de la Direptate și rolul mitropolitului fundator al Putnei la întronarea marelui Domn, despre începutul clădirii acelei mănăstiri și inaugurarea ei solemnă, despre moartea lui Teoctist. Se mutilează chiar obituariul, lăsîndu-se la o parte lucruri însemnate, ca moartea Doamnei Evdochia, îngropată la Putna, probabil, și moartea lui Petru, fiul lui Ștefan cel Mare [35]. Sfințirea Putnei fiind legată de biruința asupra tătarilor la 1470, noul analist al Principatului suprimă, împreună cu serbarea bisericească și amintirea victoriei cari o provocase.

În această formă, cronica Moldovei s-a păstrat de un manuscris incomplet, pe care I. Bogdan l-a publicat în *Cronice inedite.* În acest manuscript unic povestirea nu ajunge, din nenorocire, mai departe decît primele timpuri ale domniei lui Bogdan Orbul.

---

[30] P. 190.

[31] *Arch. ist.*, I², p. 21—3.

[32] V., pe lîngă *Cronica putneană,* în forma letopisețului de la Slatina sau a lui Ureche, Melhisedec, *l. c.* p. 232—3; Marian, *Cîteva inscripțiuni și documente din Bucovina,* în *„An. Ac. Rom.“*, ser. II, VII, secț. ist., p. 302.

[33] Analele păstrate în Ureche, p. 190.

[34] Același, *ibid.* p. 205.

[35] Melhisedec, *l. c.*, p. 322.

Precum a fost în 1453 un exod de învăţaţi greci din Constantinopol, astfel cărturarii slavoni se refugiară în ţările vecine la căderea statului sîrb de pe malul drept al Dunării. La Curţile Domnilor din Ţara Românească şi Moldova, unde, în cea dintîi jumătate a secolului al XVI-lea, domnirâ două principese din casa Brancovici, Miliţa lui Neagoe şi Elena Ecaterina lui Petru Rareş, la aceste Curţi îşi găsiră adăpostul diaci iscusiţi, harnici, copişti de manuscripte, retori bisericeşti cu ştiinţă de carte grecească şi slavonă.

Macarie, eruditul călugăr, în sensul călugăresc şi oriental din secolul al XVI-lea, nu pare a fi fost însă dintre aceşti pribegi, nici să fi primit direct această influenţă sîrbească. El se găsea în Moldova simţitor înainte de anii 1529—30, cînd Petru Rareş se căsători cu „fata lui Despot“ [36].

Macarie a fost un ucenic al şcoalei călugăreşti din Neamţ, în cari trezise o nouă viaţă al doilea Teoctist. Pe la 1483, acest om „învăţat ca nimene altul“ şi binefăcător lua conducerea lavrei lui Petru Muşat, cari în cursul vremii îşi pierduse strălucirea şi însemnătatea. Teoctist fu egumen la Neamţ pînă la sfîrşitul secolului, cînd i se dădu mitropolia de jos : episcopia Romanului. Stătu episcop, timp de opt ani numai, căci în 1509, la moartea mitropolitului Sucevei, David, el fu înaintat în locul acestuia [37].

Păstori biserica Moldovei în curs de douăzeci de ani, fără cîteva luni, murind în 1528, „la adînci bătrîneţe“ amintirea curată a unui sfînt [38].

Cînd rămăşiţele pămînteşti ale mitropolitului Teoctist fură astrucate în mănăstirea Neamţului, unde el administrase şi dăduse învăţături, egumen era încă Macarie. Acesta fusese crescut de „dascălul Moldovei“, îi fusese „ucenic“ şi „fiu sufletesc“ [39]. La rîndul său el administră şi dădu învăţături, deveni „dascăl al Moldovei“, în această şcoală monastică, şi făcu „ucenici“ ai săi : pe Eftimie, alt cronicar, şi pe mitropolitul Teofan. Încă din 1522—3, cînd Silvan oblăduia Putna, Macarie se găsea în fruntea mănăstirii Neamţului.

În 1528 începe a se pomeni ca mare-logofăt al Moldovei Teodor (Baloş), cari a fost probabil cel dintîi mare-logofăt al lui Rareş, suit pe tron în anul precedent [40].

Cercetînd mănăstirile ţării împreună cu Teodor, cari se întîmpină în această calitate numai pînă la 1538 [41], Petru, un om cu iubire de învăţă-

---

[36] Petru trebuie să se fi căsătorit cu Elena îndată după moartea întîii sale soţii, pentru că altfel Iliaş, fiul Elenei, ar fi arătat de cronicile contemporane ca un copil la suirea pe tron, în 1546. Socotelile ardelene nu cuprind daruri la nuntă.

[37] V., pentru moartea lui David, analele putnene, păstrate de Ureche, p. 182.

[38] Cronica lui Macarie, în *Uechile cronici*, p. 203—4. Cf. Iaţimirschi, p. 11—2, 25. După Ulianickij, p. 118, ar urma că mai fusese un Teoctist în octombrie 1490 ca mitropolit. Dar tot în 1490, vara, avem pe Gheorghe (Melhisedec, *O vizită*, p. 250). Ar rezulta că schimbarea s-a făcut în cursul anului ; v. şi Bogdan, *Uechile cronici*, p. 252.

[39] *Ibid*, p. citate.

[40] Pentru Teodor, v. „Rev. p. arch. ist. şi fil.“, VII, p. 237 ; *Uricariul*, XVIII, p. 448.

[41] *Uricariul, l.c.,* ; Wickenhauser, *Putna*, p. 207.

tură [42], aprecia cunoştinţele egumenului de la Neamţ. Şi-i dădu prilejul să le arăte într-o operă de literatură istorică.

Pînă acum se scrisese numai anale. Lui Petru-vodă acestea i se păreau nesuficiente. El voia o lucrare retorică, o biografie encomiastică, un tratat de felul Vieţilor de sfinţi sau biografiilor de ţari sau despoţi sîrbi. Macarie primi porunca să îmbrace în luxurianta frazeologie bizantină, pe cari o poseda aşa de bine, povestirea lucrurilor petrecute în Moldova de la moartea lui Ştefan-cel-Mare. În felul acesta, lauda faptelor sale se lega de lauda faptelor părintelui.

Egumenul începu lucrarea, căznindu-se să aplice epitete şi întorsături de frază din istoria împăraţilor Constantinopolei pe fondul, cu mult mai sărac, cari i se impusese. Deşi ajunse, în 1530, episcop de Roman, el continuă şi alături de grijile episcopatului cronica. Insistînd asupra părţilor luminoase din activitatea patronului, lăsînd în umbră nenorocirile sau înduioşîndu-se pentru dînsele, Macarie povesti pînă la întoarcerea în domnie a lui Petru Rareş, în 1541. Aici se opri şi, cu toate că mai trăi pînă la 1557 [43], el nu mai continuă niciodată naraţiunea, şi totuşi nu murise acel care făcuse comanda, căci Macarie ne spune desluşit că scrie ultimele sale rînduri în 1542. Din aceleaşi rînduri se vede iarăşi — cu oarecare mirare, că-şi socotea misiunea terminată : „astfel se sfîrşiră toate aceste întîmplări, iar noi le-am povestit în 1542, martie". Mai de mirare încă e acest sfîrşit cînd se gîndeşte cineva că biograful sare peste cele două campanii din 1542, pentru a vorbi numai de odihna voievodului [44].

Macarie trebuie să fi întrebuinţat pentru povestirea sa analele putnene, în continuaţia lor de după Ştefan-cel-Mare. Dar aceste anale, cari existau şi pe cari învăţatul egumen nu le putea ignora, nu i se păreau, lui sau Domnului, îndestulătoare. El le suplini pentru bucata de la 1504 la 1527, iar de aici dădu naraţiunea sa deosebită. De aceea a necunoscuţilor predecesori nu se atinse, ci o lăsă în forma sa veche, în forma analelor putnene, cu toate amănuntele locale conţinute într-însa.

Acest corp de cronici moldoveneşti nu ne-a fost transmis de nici un manuscript, dar Ureche l-a avut la îndemînă şi, cum vom vedea, l-a întrebuinţat.

Povestirea biografică, literară, encomiastică nu excludea însă continuarea celeilalte, scurtei povestiri oficiale şi mănăstireşti. Dar supt influenţa curentului nou de cultură, supt influenţa poate a lecturii biografiilor domneşti, analiştii dădură şi redacţiunii lor o întindere neobişnuită pînă acum, o îmbogăţiră cu amănunte de cari înainte nu se ţinea samă. Analele se prefăceau într-o cronică vrednică de acest nume.

---

[42] De ele pare a fi vorba şi în *Istoria rusească* a lui Caramzin.

[43] Ureche, p. 211. La 21 august 1556 îl aflăm încă. Orest Popescul, p. 46.

[44] Nu se poate aduce explicaţia că lucrarea a fost comandată de Rareş în 1542 şi că deci Macarie are de ce să se oprească aici. Chiar dacă s-ar admite că un episcop putea să-şi dea numele de „smerit ieromonach", pe cari şi-l dă Macarie la început, rămîne greutatea cu Teodor, cari nu mai era mare-logofăt şi poate nici nu mai trăia în a doua domnie a lui Rareş.

Unde s-a scris această cronică? Desigur că în mănăstiri, dar de acum înainte, de la moartea lui Rareș, e greu să urmărim schimbările, iar de la moartea lui Lăpușneanu lucrul devine și mai greu. N-ar fi riscat să se admită că pentru vremea Lăpușnenilor și analele oficiale au fost alcătuite în vreuna din mănăstirile lui Macarie: Neamțul, pe cari o reformase, sau Rîșca, fundațiunea sa proprie. De persoana lui Macarie se ocupă mult, în adevăr, analele pe cari le cunoaștem pentru toată această vreme numai în prelucrarea lui Ureche, adesea o intercalare, o traducere a „letopisețului moldovenesc". Se vorbește pe larg despre moartea, meritele și înlocuitorul lui [45], atunci cînd despre mitropolitul Grigore nu aflăm altceva decît că a participat la sfințirea Slatinei. Cînd se menționează întîi mitropolitul Teofan, cronicarul nu uită să adauge că acesta era „ucenicul lui Macarie" [46]. Năvălirea pe la Neamț a lui Ștefan Mîzgă e foarte precis povestită. [47]

Dar de la 1559 înainte, mănăstirea domnească era fondațiunea lui Alexandru Lăpușneanu, Slatina. Aici ar fi trebuit să se scrie analele țării. Cronicarul descrie în adevăr cu amănunte întemeierea mănăstirii [48].

Dacă — ceea ce nu se poate hotărî — se admite că numai în mănăstirile la cari Domnii erau ctitori se redactau și în acest timp analele domniei lor, atunci redacția letopisețului ar trebui strămutată supt Petru Șchiopul, Domn cu stăpînire lungă și luminată, la Galata, a cărei întemeiare e menționată cu toată cinstea, de letopiseț [49]. Apoi, în tulburările ce urmară, grija transmisiunii istorice a evenimentelor se pierdu, și Movileștii, cari clădise Sucevița, nu par a fi făcut dintr-însa și o păstrătoare a trecutului supt forma cronicii. Obiceiul vechi se pierduse cu totul. *Letopisețul nostru cel moldovenesc*, scrie Ureche, cari l-a cunoscut și utilizat, merge „de la început pînă la domnia lui Petru-vodă Șchiopul, și s-au stins; că de aice încoace n-au mai scris nimene" [50].

Înainte de a termina cu istoriografia moldovenească în slavonește, rămîne să ne ocupăm de o continuație a operei lui Macarie și de corpurile de cronici prescurtate, cari fură alcătuite, de localnici sau de străini, în secolul al XVI-lea.

Macarie făcuse școală, și unul dintre ucenicii săi fu Eftimie, cari-i succedă ca egumen la Neamț [51]. În 1553, la 15 decembrie, cînd Macarie purta titlul episcopal de Roman, Eftimie ocîrmuia mănăstirea [52]. Cel dintîi însă

---

[45] Despre acesta se spune că peste paisprezece ani a ajuns mitropolit, ceea ce ar presupune o redacție retrospectivă. Dar socoteala o face probabil Ureche.

[46] Ureche, p. 221.

[47] Cf. Ureche, p. 221—2, cu Hurmuzaki, XI, sau „An. Ac. Rom.", XIX.

[48] Ureche, p. 210.

[49] P. 233, 236 din Ureche.

[50] Prefața, p. 129.

[51] E deosebit de un alt Eftimie, cu metania de la Homor, egumen al acestei mănăstiri, cari ajunse episcop de Rădăuți; v., asupra lui Bogdan, *Vechile cronici*, p. 91—2.

[52] v. Bogdan, *l. c.* p. 90. De atunci notița s-a tipărit în Iațimirschi, *l. c.* p. 14—5.

avuse să sufere de prigonirile lui Iliaş Rareş şi fusese silit a-şi părăsi eparhia [53].

La 1553, Eftimie nu căpătase încă de la Alexandru Lăpuşneanul — cari, cu toate defectele sale, a fost, după principi efemeri, iarăşi un Domn stăpînind cu oarecare strălucire, — nu căpătase, zic, de la dînsul misiunea de a duce mai departe lucrarea, atît de neexplicabil întreruptă, a lui Macarie. Ordinul lui Lăpuşneanu în această privinţă n-a putut să fie dat înainte de 1554—5. În adevăr, în cele dintîi pagini chiar ale operei lui Eftimie, se vorbeşte despre domnia şi moartea lui Iliaş Rareş. După datele lui Ureche însă, „Iliaş Mahmet", prigonitorul lui Macarie, părăsind tronul în 1551, a fost paşă doi ani de zile la Silistra, deci pînă în 1553, apoi, fiind dizgraţiat şi exilat la Brusa, el moare aici în „curîndă vreme" [54].

Primele pagini măcar, acele cari pomenesc pe Macarie, trebuie să fi fost scrise de Eftimie înainte de moartea acestuia, în fine, deci înainte de septembrie 1557. Dar desigur că întreaga lucrare a fost redactată în cei dintîi ani ai stăpînirii lui „Alexandru-vodă cel Viteaz şi nou". Ea se opreşte iarăşi fără nici un motiv bine cuvîntat în mijlocul expunerii, la 1553.

Ştim totuşi că Eftimie a rămas şi mai departe în fruntea mănăstirii Neamţului, pe cari o ilustra prin învăţătura sa. Abia în 1566, în urma năvălirii lui Mîzgă, pretendentul pe cari-l susţinu, în urma acestei năvăliri făcute tocmai prin regiunea Neamţului — lupta se dete „mai sus de Cetatea Neamţului" [55] —, numai după această încercare neizbutită de a da un Domn Moldovei, Eftimie trecu munţii, în Ardeal, unde, văzîndu-i-se priceperea şi cunoştinţele, ajunse episcop românesc al provinciei [56].

Înainte de 1 ianuarie 1561, cînd un patriarh bizantin vizită Moldova [57], călugărul Isaia din Slatina, pe cari aş fi dispus să-l identific cu Isaia episcop de Rădăuţi supt Ioan-Vodă cel Cumplit, intimul şi misionariul Domnului, cari preţuia, se pare, ştiinţa lui, acest Isaia adaose pe foile albe ale unui sbornic de cuprins teologic, calendaristic şi gramatical, copia unei istorii universale de la Adam pînă la 1425, a unei cronici bulgare şi alteia sîrbeşti [58]. La aceste adause o *Povestire în scurt despre Domnii moldoveneşti* [59].

Titlul arată chiar că avem a face cu o prescurtare. Isaia, un ucenic al lui Eftimie probabil — cel mai recent „dascăl al Moldovei" —, dorea să poseadă şi să răspîndească lucrarea retorică a învăţătorului său, cari se lega de lucrarea încă mai retorică, încă mai frumoasă, va fi judecat Isaia,

---

[53] Eftimie, p. 217; V. Bogdan, p. 70—1.

[54] Ureche, p. 207.

[55] Ureche, p. 221; cf. scrisoarea lui Lăpuşneanu din 25 iunie 1566, în Hurmuzaki, XI, p. 586, nr. IV: „usque ad oppidum nostrum Nemez".

[56] Ţinu acest loc pînă în 1574; v. Iorga, *Scrisori româneşti din Arch. Bistriţei*, II, p. XXXIX, XLII—III.

[57] Bogdan, *Veahile cronici*, p. 11.

[58] Tipărite amîndouă, acestea din urmă, de I. Bogdan, în *Archiv. für slavische Philologie*, XIII.

[59] Publicată de acelaşi, *Vechile cronici*.

a lui Macarie. În partea mai veche a cronicii oficiale, ca formă şi ca fond, nu era ce să-l atragă, să-l intereseze îndeosebi. A rezumat-o deci [60].

Dar Isaia nu putea să aibă înaintea ochilor săi corpul format de Macarie, ci-l avea pe acesta, cu continuaţia lui Eftimie, într-un manuscript deosebit. Altfel n-ar fi cules din celălalt manuscript, acel cari cuprindea vechea istorie a Moldovei, şi înăditurile de după moartea lui Ştefan cel Mare. La Isaia, în adevăr, cu toate că Macarie începe a scrie de la 1504 — în analele prescurtate cari-l precedă se dau lămuriri, foarte concise şi inegale, asupra suirii pe tron a lui Ştefăniţă, luptei cu tătarii la Ciuhru, luării Belgradului şi distrugerii regatului unguresc de turci, morţii în fine a unui fiu al lui Bogdan vodă în 1525.

Prescurtarea făcută sau găsită — ar fi greu de hotărît acest lucru — de Isaia nu e făcută după o altă normă decît a scurtimii, deci fără cea mai mică inteligenţă. Originalul prescurtat era de provenienţă putneană, cuprinzînd notiţele relative la istoria mănăstirii, dar avînd, în locul ştirilor relative la Alexandrel, simple însemnări din pomelnice asupra succesiei şi duratei domniilor. Din acest original, pe cari-l reduse pretutindeni la o expunere seacă şi grăbită, compendiatorul elimină, fără nici un motiv, fapte ca prada lui Ştefan-cel-Mare la secui, după expediţia lui Matiaş Corvin în Moldova, moartea Domniţii Cneajna, a Mariei lui Radu-Vodă [61], a unui stareţ putnean [62] etc.

Puţin după prescurtarea lui Isaia, un polon trecu prin Moldova : Nicolae Brzeski, cari se ducea într-o misiune la Poartă. Mergea să felicite pe noul sultan, Selim, şi să pîrească pe Alexandru Lăpuşneanu pentru acte de neprietenie. Alexandru-Vodă află lucrul şi, pînă la primirea diplomei de confirmare de la noul „împărat", el opri pe ambasadorul cari prin plîngerile lui putea să împiedice acea confirmare [63].

Brzeski, ţinut astfel într-o captivitate onorabilă, îşi întrebuinţă vremea copiind. Între copiile făcute la Iaşi, copii pe cari le păstrează în totalitatea lor un manuscript din Petersburg [64], se află şi acea a cronicilor moldovene. Brzeski o începu la 28 octombrie din anul 1566, şi o termină pînă la plecarea sa spre Constantinopol, în cîteva săptămîni.

Secretarul polon a avut ca izvor pentru prelucrarea sa — căci vom vedea că e o prelucrare — un corp de cronici moldovene, cari mergea pînă la moartea lui Rareş, corpul de cronici din Pobrata, fără descrierea domniilor

---

[60] S-o fi găsit rezumată în originalul, în izvodul său îmi pare mai puţin probabil, deşi imposibil nu este.

[61] Toate se găsesc în *Cronica de la Bistriţa.*

[62] V. mai sus.

[63] V. Bogdan, *Cron. inedite,* p. 112 şi urm. ; Hurmuzaki, X, p. XX nota. Solul moldovean pentru confirmare era însuşi fiul Domnului, Bogdan ; el sărută haina sultanului în decembrie. Hurmuzaki II[1], p. 568, No. DXLIV. Turcii chemase pe Domnul însuşi. În corespondenţa veneţiană (Hurmuzaki, VIII) găsim un ambasador polon în Constantinopol la începutul lui octombrie, apoi altul — cu explicaţii şi în privinţa lui Laski — în decembrie următor.

[64] Bogdan, *l. c.,* p. 103 şi urm.

celor doi fii ai noului ctitor. Dar trebuie să admitem una din două : sau că acest corp cuprindea notiţele putnene eliminate din corpul pobratan, aşa cum ni l-a transmis aşa-zisa *Cronică de la Bistriţa,* sau că, pe lîngă corpul pobratan în această formă, Brzeski a avut la îndemînă şi un manuscript putnean, în vechea sa formă completă. În cronica pe cari a compilat-o Brzeski, găsim, în adevăr, pomenite atîtea lucruri pe cari numai Cronica putneană le cuprinde : aşa, sfinţirea Putnei, încheierea păcii cu Corvin, moartea lui Petru, fiul lui Ştefan-cel-mare, moartea lui Matei şi a ţareviciului Ioan. Întîlnim chiar în compilaţie elemente pe cari prescurtarea lui Isaia de la Slatina le-a eliminat şi cari au fost în acelaşi timp suprimate şi de copiatorul din Pobrata : astfel, data — de altfel greşită — a suirii pe tron a lui Bogdan, tatăl lui Ştefan-cel-Mare, menţiunea tributului plătit de moldoveni pentru întîia oară supt Petru Aron. Din parte-i, Brzeski sare sau suprimă ştiri pe cari pobratanii le păstrase : moartea Doamnei lui Radu-cel-Frumos, luarea cetăţii Crăciuna şi zidirea Romanului. În schimb, adaugă din memorie, pentru a completa, explica sau falsifica în sens polon, oarecare lucruri nouă. Aşa, la 1475 vorbeşte de polonii cari ajutară pe Ştefan în lupta cu turcii ; la 1476, explică unde e Valea Albă ; la luarea Chiliei şi Cetăţii-Albe de Baiazid introduce de la dînsul o mare încurcătură ; la lupta de la Cătlăbuga spune că au participat şi soldaţi poloni ; la 1497 afirmă că domnul Moldovei ar fi fost ajutat de Radu-vodă din ţara Românească, deşi acesta murise de peste treizeci de ani. În povestirea înfrîngerii lui Ioan-Albert, el caută să scape onoarea regelui, spunînd că el a apucat, conform tratatului, spre Hotin şi că acei cari au pornit pe altă cale erau numai nişte „ţărani neascultători", a căror soartă n-a fost plînsă de nimeni. Restul războiului moldo-polon e tratat cu tot atîta discreţie.

De la Petru Rareş înainte — pentru domnia acestuia bogatele şi interesantele amănunte din letopiseţul ţării, al cărui cuprins ni s-a păstrat prin Ureche, sînt foarte pe scurt rezumate, — de la Petru Rareş, scriitorul polon nu se mai poate răzima decît pe amintirile sale proprii sau ale boierilor moldoveni, de la cari va fi cerut informaţii. Fiind însă amintiri de ale contemporanilor, ele dau ici şi colo elemente folositoare cercetătorului. Ultimul eveniment ce se menţionează, dărîmarea cetăţii Hotinului — Brzeski scrie din greşeală „Neamţului" — sînt din iarna anului 1564.

Cronica aceasta a fost publicată la noi de trei ori : o dată de Hasdeu, în *Arch. ist.,* III, cu un foarte luminos comentariu, apoi de Bogdan, în *Vechile cronici,* după un ms. din Cracovia — Hasdeu avuse două copii după acest singur manuscript [65] — *Cronice inedite,* după un ms. din Petersburg ; în amîndouă dăţile şi cu îmbelşugate observaţii critice.

Cronica Moldovei pînă la Bogdan Orbul, precedată de legenda populară a întemeierii principatului, se cuprinde, cu un titlu asemănător cu al corpu-

[65] Pentru autorii acestor două copii, pentru ms. din Cracovia, cel din Petersburg şi deosebirea dintre dînsele, pentru caracterul autograf al celui din urmă, v. *Arch. ist.* III, p. 17—8 ; Bogdan, *Vechile cronici,* p. 42 ; acelaşi *Cronice inedite,* p. 117—8.

lui de la Slatina, într-o culegere rusească de cronici de la sfîrşitul secolului al XVI-lea : *Voskresenskaja lêtopisi* [66].

E o cronică foarte scurtă, pînă la Ştefan-cel-Mare aproape : un pomelnic de Domni cu anii domniei fiecăruia. La Ştefan se dau cîteva date răzleţe despre luarea şi pierderea Chiliei şi despre expediţia lui Ioan-Albert ; se înşiră după moartea voievodului numele fiilor săi şi se arată începutul domniei lui Bogdan. În ordinea Domnilor de la început, se întîlneşte o greşeală : intervertirea numelor lui Bogdan şi Laţco, cari se află în corpul pobratan complet şi numai în acela [67]. La Petru Aron se menţionează tributul dat turcilor, ca şi în *Cronica Moldopolonă*. Mergînd numai pînă la 1504, deşi a fost intercalată într-o compilaţie mult posterioară, cronica se vede a fi — amintim şi titlul — un rezumat, anterior lui Isaia din Slatina, al vechilor anale putnene, al acelei versiuni cari cuprindea greşeala în succesia vechilor Domni. Autorul compilaţiei din Slatina a avut alt original, tot putnean, şi l-a prescurtat neasemănat mai pe larg [68].

Cît despre introducerea fabuloasă, nu se poate spune cînd s-a redactat şi dacă ea a fost pusă în scris de prescurtătorul vechilor anale sau culeasă de aiurea şi alipită la prescurtare de către compilatorul rus [69].

*
* *

În secolul al XVII-lea, înainte de mijlocul lui, între 1646 şi 1647 [70], între data adecă a ieşirii din vornicie şi a morţii sale, Grigore Ureche, învăţat boier moldovean, cari făcuse studii în Polonia [71], se gîndi să dea Moldovei o istorie a trecutului său în limba românească. Acest gînd se explică prin curentul spre tălmăciri cari cuprinsese pe cărturarii timpului, curent datorit unei întregi grupe de influenţe, pe cari nu e locul să le fixăm aici [72]. Ureche lucra din propriul său îndemn, fără să fi existat o rugăminte domnească, pe cari cronicarul n-ar fi uitat să o pomenească. Nu ca un îndeplinitor de porunci ale lui Vasile Lupu, ci mai curînd ca un nemulţămit cu „lipsa de aşezare“ cu posibilitatea unei tiranii fără stavilă în patria sa, ni se înfăţişează Grigore Ureche [73].

---

[66] Bogdan, *Vechile cronici*, p. 62.

[67] Încă o dovadă că Brzeski a avut şi un letopiseţ putnean la îndemînă e că la dînsul nu se află greşeala, cari în Ureche, ce se încrede în *letopiseţul moldovenesc* oficial, se află.

[68] Prescurtări de acest fel s-au făcut şi mai tîrziu. Amintesc numai pe a lui Amiras, după Mustea.

[69] O altă prescurtare a listei Domnilor de la început a fost publicată de I. Bogdan, în „Conv. lit.“ pe iunie 1901.

[70] v. Urechia, *Schiţe de ist. liter. române*, p. 180-200.

[71] v. Miron Costin, poema polonă, ed. *Letopiseţelor*, p. 491 : „care a învăţat literatura în şcoalele polone“.

[72] Cf. Xenopol, *Ist. românilor*, IV, p. 66 şi urm.

[73] După argumentele aduse în urmă şi cari au restabilit bunul simţ în drepturile sale, nu e umbră de îndoială că Grigore, şi nu tatăl său Nestor, a scris cronica Moldovei ; v. Orăşanu, *Cron. moldoveni*, p. 57 şi urm. Avem o scrisoare de la Nestor — în Hurmuzaki, XI, p. 233, Np CCCLVIII — şi nu un necărtura- ca acesta ar fi putut întreprinde o operă literară aşa de grea şi de însemnată. Pe urmă, Nestor nu se

„Ca să nu se înece anii cei trecuți", Ureche s-a hotărît să-și redacteze compilația. Printr-însa patriotul boier, cari urmărea cu durere scăderea treptată a țării sale, scădere ce se oprise numai în deceniile din urmă, voia să-și plătească datoria către țară, pe cari o servise și altfel.

Dorea să se știe printr-însul originea neamului și desfășurarea timp de trei secole a istoriei lui. În trecutul de lupte el descoperea motive de mîndrie pentru dînsul și contemporanii săi, și în caracterizările Domnilor mari, partea cea mai originală a cronicii, el găsește, vorbind de întregitorii și apărătorii Moldovei : Alexandru-cel-Bun, „cu darul de înțelepciune", Ștefan-cel-Mare, „Sfîntul Ștefan-Vodă, nu pentru suflet..., ci pentru lucrurile cele vitejești", Bogdan, ce „ca un străjer în toate părțile priveghea", Petru Rareș, „păstorul cel bun", cuvinte calde și mîndre. Dar patriotismul lui nu vibrează la îndepărtata amintire a Romei. El constată destul de rece că moldovenii și muntenii „s-au tras de la un izvor", atinge originea antică, dovedită prin șanțul milenar al împăratului străvechi și prin limbă, ca și prin cetăți, cari sînt „lucru frîncesc", și trece iute la fabula descălecării din Maramureș, pe cari o povestește după tradiția populară, eliminînd numai acele idei naive cari jigneau erudiția sa de umanist.

---

constată de nicăieri a fi făcut studii în Polonia și nici nu era pe vremea copilăriei lui obiceiul acestor studii, și despre Ureche cronicarul ni se spune de Miron Costin, poate un frecventator al aceleraşi școli, că a învățat în Polonia. Faptul că el zice totdeauna cronicarului : Ureche, fără a da numele de botez al lui „Ureche", nu arată nici nedumerire, nici o indicație către Nestor ; dimpotrivă, acest fapt dovedește că pentru contemporanii lui Miron Costin nu exista nevoia de a specifica : „Ureche" era pentru ei Grigore Ureche, mort de foarte puțină vreme. Dacă Nestor Ureche ar fi scris cronica, același Miron Costin n-ar fi insistat asupra faptului că a lăsat-o neterminată ; v. Bogdan, *Cron. inedite*, p. 178. Pentru a culege un argument de amănunțimi, cum putea scrie cineva la începutul secolului al XVIII-lea că polonii lui Ioan-Albert umblau „părоși ca și nemții" (adecă nu mai umbră), cînd obiceiul de a purta... peruci cu părul lung se introduce în toată Europa sub influența modei franceze pe la jumătatea secolului abia ? Un argument puternic e și acesta. Cum putea să se plîngă Nestor Ureche de lipsa izvoarelor și să vadă în acest lucru una din piedicile lucrării sale, cînd aceste izvoare mergeau pînă în zilele sale, notau evenimente la cari el însuși participase sau pe cari le văzuse petrecîndu-se ? Cînd analele monastice încetează în 1587, de ce ar mai avea nevoie de dînsele un scriitor cari în 1592 ajunse mare-logofăt ? Și cum e posibil să vorbească după scurte însemnări cronologice sau după cronici polone despre marile întîmplări ale timpului sau acela cari în 1572 scria poate urice și ducea desigur tributul Moldovei la Poartă în 1587 (Orășanu, *l. c.*, p. 40) ? Un contemporan scrie ca Miron Costin, și ce admirabilă cronică a ultimului sfert al secolului al XVI-lea am fi avut dacă Ureche cronicarul ar fi fost Nestor și nu Grigore ! În prefață, Ureche vorbește despre dînsul astfel : „care den mila lui Dumnezeu și a Domnului mieu am fost vornic mare" și boierii de pe la jumătatea secolului al XVII-lea se exprimau de obicei că „sînt sănătoși din mila lui Dumnezeu și cu norocul Domnului din Scaun". Și s-ar mai putea aduce argumentele cele mai felurite pentru a întări acest fapt cîștigat pentru știință. Cît despre faptul că prefața e sau nu a lui. Ureche, — Ar. Densușianu a susținut că nu ; „Rev. critică literară, I, p. 203, 210 —, nu e îndoială că e *a lui*. Argumentul că în ms. ea nu e iscălită nu se susține ; sînt doar toate compilații. Tot așa și cu acela că de Ureche se vorbește în două ms. ... de compilații, în persoana a treia. O trimitere confuză, din partea lui Simion Dascălul, la altă prefață, ca fiind a lui Ureche, nu dovedește nimic. In fine, cele ce se spun în prefață se potrivesc numai cu Ureche. Iar acum în urmă găsesc în ms. 1445 al Academiei Române adevărata prefață a lui Simion, cari e cu totul alta decît cea ce i s-a atribuit.

Era în această prefață tot crezul lui Miron Costin, dar ideile trebuiau descîlcite, dezvoltate, așezate într-un sistem larg și logic. Și, mai ales, trebuia ca acest sistem să fie prezentat cu convingere, cu un entuziasm pentru cauza originii romane de cari bunul moralist Ureche nu era, desigur, capabil. Miron Costin e deci original în considerațiile sale fecunde în acel sens că meritul unei idei revine, nu aceluia cari abia a întrevăzut-o, ci acelui cari a făcut-o vizibilă tuturora.

Ce izvoare a întrebuințat Ureche, pentru a ne da povestirea sa limpede și înțeleaptă? Din această cercetare, cari nu se poate face aici decît foarte pe scurt, se va desface importanța sa ca istoriograf și utilitatea sa ca izvor. Una nu trebuie confundată cu cealaltă.

Exista în Moldova înainte de dînsul, cum am văzut, în multe versiuni, de o lungime și o bogăție foarte deosebită, un letopiseț slavon al Curții. Pe lîngă acesta [74] se mai păstra un alt letopiseț, cari se deosebea de cel dintîi numai prin sfîrșitul său, compus, nu din însemnări analistice, și din expunerea retorică a Domniilor ce urmară pe a lui Ștefan-cel-Mare.

Ureche a cunoscut din *letopisețul moldovenesc* — așa-l numește — din letopisețul oficial, o versiune cu mult mai completă decît toate acele ce s-au transmis, în originalele lor slavone sau în alte traduceri, pînă la noi [75]. Letopisețul acesta cuprindea o sumă de lucruri pe cari nu le găsim aiurea, unele adevărate, altele greșite: dacă pentru partea mai veche el ne dă cît putem avea din deosebitele cronici ce posedăm, dacă despre Alexandru-cel Bun nu știe mai mult decît timpul domniei, la luptele fiilor acestui Domn el adaugă, făcînd o confuzie de date [76], o a cincea, pe lîngă cele patru transmise de izvorul slavon, el menționează data, de altminteri greșită, a morții lui Ștefan Alexandrovici. La Ștefan-cel-Mare, nu numai că reproduce în forma lor cea mai largă notițele cuprinse în cronicile slavone cunoscute pînă astăzi, dar le completează uneori cu elemente de tot felul, cari nu se află în această variantă a letopisețului și cari totuși sînt de proveniență românească, scoase din acest „letopiseț moldovenesc": morți, clădiri de biserici și Curți etc.

Pînă la moartea lui Ștefan, Ureche pomenește numai în două locuri existența altor cronici ale țării, cunoscute lui: o dată la luptele lui Bogdan-Vodă cu Alexandrel, pe cari „unele letopisețe" nu le-ar povesti, dar cari se găsesc în „isvoadele noastre" [77].

Apoi mai departe, la luptele lui Ștefan cu muntenii, Ureche citează, cu prilejul bătăliei de la Rîmnic cu Țepeluș, dintr-o versiune a letopisețului: „Unii zic că au prins Ștefan-Vodă pre *Radul-Vodă*, carele au fost aținător

---

[74] Cari era cunoscut și peste hotare, de vreme ce călugărul muntean Moxa ia de acolo data întemeierii statului moldovean; v. Hasdeu, *Cuv. den bătrîni*, II, p. 405.

[75] S-a observat încă de Hasdeu, în studiul său citat, că, în ordinea primilor Domni, Ureche reproduce versiunea cu greșeală.

[76] Lăsînd lupta de la Podraga fără dată și coborînd fiecare dată asupra luptei următoare.

[77] „Unele izvoade ale noastre" e o greșeală de copist, făcută supt influența lui „unde leatopisețe precedente".

de păgîni asupra creştinilor. Şi i-au agiutat şi braşovenii, tăind pe turci. Şi, luînd Ţeara-Muntenească, au lăsat pe Ţăpăluş în locul său. Ce, ori cum au fost, *tot se tocmesc* [78] că au fost izbînda la Ştefan-Vodă" [79]. Vom vedea că partea deosebită din varianta, la cari face aluzie Ureche, a fost introdusă apoi în cronica lui de unul din compilatorii ei.

Letopiseţul moldovenesc al lui Ureche seamănă cu aşa-zisa *Cronică de la Bistriţa*. Aceasta fiind mult mai puţin prescurtată decît toate celelalte versiuni ale letopiseţului, desigur că asemănarea între dînsa şi Ureche e mai mare decît aceea cari se observă între Ureche şi acele versiuni. La dreptul vorbind, *Cronica de la Bistriţa* nici nu prescurtează : ea suprimă din vechile anale, pe cari le copiase, pentru a le continua, Pobratenii. Se suprimase, cum am văzut, notiţele ce priveau Putna. Însă existau manuscripte cari cuprindeau şi ce scăpase din vedere copistului din mănăstirea lui Petru Rareş şi păstrau şi ştirile lăsate la o parte cu intenţie. Un astfel de manuscript avuse la îndemînă Brzeski, un astfel de manuscript fu întrebuinţat şi de compilatorul român din secolul al XVII-lea.

Cronica de la Bistriţa nefiind conservată într-un manuscript complet, nu putem compara mai departe decît anul 1506 această versiune a cronicii oficiale cu versiunea pe cari a întrebuinţat-o Ureche. Din compararea posibilă rezultă iarăşi că manuscriptul lui Ureche era mai bun, deci că transcriitorul de la Pobrata a continuat şi după Ştefan-cel-Mare sistemul său pentru epoca anterioară. Aşa numai la Ureche, după „leatopiseţul său moldovenesc", se găseşte cauza războiului dintre Bogdan şi Radu al Ţării Româneşti : susţinerea de către acesta din urmă a pretendentului moldovean Roman pribeagul.

Din *izvodul* ţării reproduce Ureche o serie de lucruri cari nu se găsesc în versiunea foarte prescurtată a acestui *izvod*, pe cari o dă lucrarea lui Brzeski : aşa, moartea lui Radu-Vodă, a mitropolitului David, răspunsul polon la năvălirea lui Bogdan peste Nistru în 1509, prada lui Bet-Ghirai în Moldova, moartea Mariei, văduva lui Ştefan, moartea lui Tăutu logofătul.

Expediţia de răzbunare polonă, de cari am vorbit mai sus, e menţionată pe scurt şi în opera encomiastică a retorului Macarie. Pe aceasta a cunoscut-o Ureche, dacă nu în legătură cu letopiseţul prescurtat, cari o preceda, măcar într-un manuscript separat. Dacă pentru invazia tătărească din 7021—1513 el n-a împrumutat nimic de la Macarie, cari trece mult mai iute asupra evenimentului, într-o formă cu totul deosebită, asemănări de formă şi de cuprins se întîlnesc pentru multe povestiri următoare [80] : aşa, lupta cu „Albu" sultan, e Alb Ghirai, tăierea lui Arbore, lupta de la Tărăşăuţi, luptele lui Rareş peste munţi în întîia domnie. De multe ori, Ureche traduce, şi nu traduce totdeauna bine.

---

[78] Cele două letopiseţe : oficialul şi celălalt.
[79] P. 166.
[80] V. şi paralelele date de B o g d a n, *Vechile cronici*, p. 122—6.

Dar în proporţie mai mare decît din Macarie, cronicarul compilator culege din analele oficiale, despre cari ne putem face numai o slabă idee din expunerea pripită a rezumatului polon, singura cari, afară de Ureche, ni le păstrează, pînă la moartea lui Petru Rareş măcar. Din „letopiseţul moldovenesc" al domniei, ia Ureche o sumă de lămuriri din cele mai preţioase, o sumă de completări pentru Macarie : moartea lui Vladislav, regele Ungariei, semnul pe cer şi cutremurul din 1516, amănuntele nouă despre moartea lui Bogdan Orbul, porecla de Călugărul a lui Radu voievodul muntenesc, pribegia boierului Şerpe, execuţia fiilor lui Arbore hatmanul, răscoala fruntaşilor ţării contra lui Ştefăniţă — neasemănat mai pe larg decît în Macarie —, data nouei lupte cu muntenii din 1526, moartea lui Petru, fratele lui Ştefăniţă, amănuntele precise despre sfîrşitul acestui Domn.

Fuga lui Rareş în Ardeal şi toate evenimentele ce urmează pînă la stabilirea lui Alexandru Lăpuşneanu sînt tratate cu o extraordinară bogăţie de amănunte vii, observate şi notate de un contemporan cărturar şi de talent, Comparată cu izvoarele documentare, cari sînt, din fericire, şi ele foarte numeroase şi precise pentru acest timp, povestirea lui Ureche pare pretutindeni cu desăvîrşire adevărată [81]. Supt influenţa biografiilor domneşti — din cari Ureche nu cunoaşte pe a lui Eftimie —, analiştii din mănăstiri luau apucături de istorici şi clădeau naraţiunile lor cu o lărgime, o coloare necunoscute înainte.

Am spus că Ureche nu cunoaşte pe Eftimie, de la cari ar fi putut lua unele notiţe complementare, chiar pentru epoca anterioară anului 1552, cînd Alexandru Lăpuşneanu ocupă tronul. Dacă ar fi cunoscut pe Eftimie, desigur că ne-ar fi dat pentru cei dintîi doi ani din domnia lui Alexandru-vodă ştiri despre mersul de învingător al acestuia, despre întronarea şi confirmarea lui de Poartă, despre participarea-i la expediţia contra lui Radu Iliaş din Ţara Românească şi despre noua expediţie munteană, cari scoase din Scaunul său pe Mircea Vodă. Din *izvodul* său, mult mai scurt, coborît iarăşi pînă la scurte şi seci anale, Ureche adună numai, pentru a povesti întîia domnie a Lăpuşneanului, menţiunea căsătoriei noului Domn cu Ruxanda Rareş, a iernii grele şi a ciumei, şi a naşterii fiului lui, Bogdan [82].

Din anale împrumută apoi Ureche — ele erau acum singurul izvor — notiţe despre sfinţirea Slatinei [83], despre una singură din expediţiile din

---

[81] Cf.,d. ex., potrivirea absolută a notiţelor despre fuga cu izvoarele ardelene din Iorga, *Bistriţa*, I, şi concordanţa ştirilor despre întoarcerea lui Rareş de la Constantinopol şi măsurile luate contra boierilor compromişi cu cele ce ne dau în această privinţă izvoarele documentare polone, publicate în *Apendice* la *Chilia şi Cetatea-Albă*, p. 348 şi urm.

[82] E curios însă, fără să fie altă explicaţie decît întîmplarea sau folosirea lui Eftimie de redactorii cronicii oficiale, e curios că găsim într-un loc o oarecare asemănare de formă între Ureche şi Eftimie. Eftimie, p. 220 : „Alexandru... după ce au luat stăpînirea Moldovei şi-au făcut pace... din toate părţile..." ; Ureche, p. 210 : „Dacă s-au aşezat Alexandru-vodă la domnie, nu grijea de alta, ce numai de pace din toate părţile".

[83] Întemeierea Slatinei, adică împrejurările în cari Lăpuşneanu a fost adus să o întemeieze, se povesteşte şi la sfîrşitul cronicii lui Eftimie. Dar nu Eftimie însuşi a scris acele rînduri, al căror stil e mai umflat decît stilul călugărului şi a căror întindere e

Ardeal, cea din 1556, cari şi aceea e expusă fără amănunte, în liniile sale generale numai, despre o nouă iarnă aspră şi despre moartea lui Macarie. Puţin pentru o epocă în privinţa căreia se puteau spune multe ! Comparîndu-se cu felul cum aceleaşi anale descriau evenimentele de la 1538 la 1552, se vede marea decădere ce se pronunţă de la această dată înainte în scrierea analelor ţării [84].

Aceste anale nu cuprindeau mai nimic despre Despot. Atingeau numai sosirea lui, lupta de la Verbia, încoronarea, moartea. „Pentru domnia acestui Despot-Vodă, letopiseţul cel moldovenesc — spune un interpolator — foarte pre scurt scrie ; că numai ce arată cum au venit Despot den ţeara leşească cu oaste streină şi s-au lovit cu Alexandru-vodă la Verbia, ş-au biruit pre Alexandru-vodă şi l-au gonit pînă la Huşi ; şi deacii s-au întors la Iaşi, unde i-au cetit vlădicii molitva de domnie, şi i-au pus numele Ioan vodă ; şi arată cîţi ani au domnit“ [85]. În adevăr, din povestirea lui Ureche acestea sînt singurele fapte cari se cunosc a fi luate din analele domneşti.

Pentru Tomşa, analele acestea dădeau numai conflictul lui cu Domnul muntean şi retragerea în Polonia, unde găsi moartea. Pentru a doua Domnie a lui Alexandru Lăpuşneanu, din anale se informă Ureche asupra alegerii lui Teofan ca mitropolit, asupra tentativei pretendentului Ştefan Mîzgă, asupra morţii sultanului Soliman — asemenea morţi de suverani vecini se mai găsesc pomenite în „letopiseţul moldovenesc“, în partea sa mai veche —, asupra îngropării lui Lăpuşneanu în Slatina, „care este de dînsul zidită“. Îngroparea Ruxandei la Slatina, „lîngă Domnu-său Alexandru-vodă“, trebuia să fie şi ea menţionată în însemnările călugărului cronicar din această mănăstire. Tot de la analistul din Slatina va fi căpătat vornicul lui Vasile Lupu interesanta caracterizare a lui Bogdan-vodă, făcută în stilul larg şi bogat, cari fusese părăsit acuma.

În ceea ce priveşte domnia lui Ioan Vodă, Ureche găsi asupra ei în letopiseţul oficial numai pomenirea indignată a persecuţiilor de clerici — între alţii, a lui Teofan, cum ştim : „ucenicul lui Macarie“ —, a locului de luptă cu turcii, Roşcanii, a trădătorilor ce vîndură pe eroicul Domn şi oastea lui.

Ce urmează despre domnia lui Petru Şchiopul nu e alta decît o reproducere a analelor. Aceasta însă numai pînă la tragedia lui Ioan Potcoavă, pe cari analele o pomeneau aşa de pe scurt, încît lui Ureche i-a fost per-

---

disproporţională. Le va fi scris Isaia, copiatorul corpului de cronici. Pentru a întări această părere, observ că menţiunea despre Slatina nu se potriveşte nici cronologic cu cele ce o precedă. A doua expediţie în Muntenia s-a făcut la 1554. Şi data naşterii lui Bogdan voevod trebuie pusă în 1544: „al doilea an, august“, e, într-adevăr august 1555, căci Alexandru a fost stabilit în septembrie 1552, deci n-a apucat în domnie luna lui august 1552.

[84] Acum analele se găseau iarăşi într-o singură versiune în mîinile lui Ureche, pe cînd la Ştefăniţă compilatorul avea şi o alta decît cea oficială. În aceasta se spunea de otrăvirea lui de către Doamnă, pe cari otrăvire o şi notează Ureche — cari nu lasă nimic la o parte — după „un letopiseţ moldovenesc“.

[85] P. 428.

mis a-l confunda cu alt Ioan-vodă, Creţul [86]. Totuşi, din acele anale a aflat Ureche data precisă cînd Potcoavă *a apucat Scaunul* moldovenesc, locul unde se dădu lupta : la Docolina, şi ziua cînd Petru Şchiopul putu să se întoarcă în Iaşii părăsiţi.

Tot ce vine pe urmă aparţine analelor, cari, cum am spus mai înainte, au trebuit să fie redactate de la o vreme încoace la Galata. Afară de tăierea lui Iancu-vodă, de cari vorbea însă şi „letopiseţul moldovenesc", citat aici pentru ultima oară, deşi e folosit şi mai departe [87], afară de această singură excepţie tot ce se mai găseşte pînă la sfîrşit e luat din izvoare moldoveneşti, iar pînă la Aron-Vodă din analele aşa de des menţionate. Poate că aceste anale, cari, cum ştim, nu fură continuate după 1591, se opreau încă la 1587, şi se poate să ne dăm şi samă de raţiunea acestei întreruperi.

Pentru ciocnirile cu cazacii în noiembrie 1587, Ureche putuse da date precise, de lună şi zi, fiindcă avea încă la dispoziţie analele. El nu cunoaşte nimic despre trei ani din istoria Moldovei, despre prada cazacilor în 1588, despre luarea Cozlovului de dînşii, despre expediţia turcă din 1589. Pentru un eveniment de o însemnătate mult mai mare decît războiul din 1587, pentru retragerea lui Petru-vodă în Germania, compilatorul nu ştie decît anul. Nici o singură dată de lună şi zi nu se mai găseşte pînă la sfîrşit.

De ce însă întreruperea analelor, continuate timp de aproape două secole, în acest an 1587 ? Ştim din documente [88] că la sfîrşitul acestui an se constată că mitropolit al Moldovei nu mai era Teofan, „ucenicul lui Macarie", acel Teofan despre faptele căruia se preocupă continuu analele [89], pe cari ele-l urmăresc pînă la sfîrşit. Istoriografia slavonă a Moldovei începuse deci supt Iosif, se continuase supt cei doi Teoctişti, supt Macarie, supt elevul acestuia Teofan şi, cînd această ultimă lumină a şcolii sîrbeşti, cînd acest ultim „învăţător al Moldovei", se stinse, ea încetă o dată cu dînsul.

Cu informaţia pe cari o putuse căpăta din cetirea *letopiseţului* şi „izvoadelor" variate ale sale, Ureche nu era mulţumit. Constatăm spre lauda lui că simţea nevoia de lumină, că dorea, între altele, explicaţii asupra felului de cîrmuire din alte timpuri. Cronica oficială, spune el, „nici de viaţa Domnilor carii au fost toată cîrma nu alege, *necum lucrurile din năuntru* să aleagă..." [90]. „Iară ce se va fi lucrat în lontru sau în ţeară la noi, despre partea giudeţelor şi a dreptăţii, nu aflăm", observă el la domnia lui Bogdan Orbul [91].

Îl vedem necontenit căutînd să-şi întregească ştiinţa despre trecut, pe cari o dădeau letopiseţele. Pentru aceasta recurge la tradiţie. Din tradiţia

---

[86] „Iară unii i-au zis Creţu." „Unii", adică letopiseţul oficial, nu cronica străină.

[87] Citaţia lipseşte în ed. Kogălniceanu ; în ms. o aflăm. Aşa în ms. 103 al bibl. Ac. Rom. : „Scrie leatopiseţul cel moldovenesc că moartea lui Iancu-vodă" etc. ; cf. Ureche, p. 235. Observăm că Ureche nu-şi specifică izvoarele decît atunci cînd ele se contrazic.

[88] Hurmuzaki, XI, p. 901. Încă la 10 ianuarie 1586 e mitropolit Teofan, Wickenhauser, *Moldawitza*, p. 91—2.

[89] Trecerea cu vederea a numelui său în pribegia de supt Iancu Sasul e desigur datorită copiştilor.

[90] Prefaţa.

[91] P. 186.

aceea, pe cari mai tîrziu era s-o adune Neculce în *O samă de cuvinte*, va fi luat Ureche unele lămuriri, cari nu poartă un caracter de transmisiune literară. Aşa, despre originea lui Petru Rareş şi împrejurările în cari a luat domnia — o legendă, poate îmbrăcată de popor în forma poeziei, pe cari o întîlnim şi în colecţia de „poveşti" istorice a lui Neculce [92], aşa despre obiceiurile sîngeroase ale lui Alexandru Lăpuşneanu, despre călugărirea lui *în extremis*, pe cari izvoare autentice ne împiedică de a o admite [93], dar cari a făcut ca numele falsului călugăr Pahomie să intre în pomelnicul Putnei, redactat mai tîrziu, supt mitropolitul Iacov al II-lea [94]. Din tradiţie va fi avut Ureche şi cuvintele de căinţă pe cari le-ar fi spus Ion-vodă cel Cumplit în clipa morţii, şi sania de os a lui Iancu Sasul şi despre obiceiurile lui Petru Şchiopul. Dintr-o tradiţie de familie sau şi din însemnări ale tatălui său, îşi va fi dobîndit în fine Grigore Ureche lămuririle asupra domniei lui Aron-vodă, cari termină cronica, aceste lămuriri, pe cari nu le putea da în scris sau prin viu grai decît un contemporan, un boier mare, un actor principal al evenimentelor [95].

Alteori, îl vedem dînd lămuriri asupra lucrurilor povestite, trimiţînd la evenimente ulterioare, menţionînd urme istorice. Astfel, la naraţiunea luptei de la Lenţeşti : „se cunosc scopurile leşilor făcute de atunci", la luptele cu polonii, explicaţia cu felul cum aceştia îşi purtau părul ; la Iancu-vodă şi Petru Şchiopul, în fine, adaosul că fugarii Ieremia şi Simion Movilă au fost pe urmă Domni şi că obiceiul ce voiau turcii a-l introduce în 1591 a dat naştere la şi mai mari abuzuri. Se pare chiar că acest harnic iscoditor de adevăr, acest curios de trecut n-a luat din letopiseţul mai dezvoltat, ci din vederea monumentelor şi din cetirea inscripţiilor de pe dînsele, unele lămuriri despre luptele şi clădirile lui Ştefan-cel-Mare [96].

E hotărît acuma că „letopiseţul leşesc" al lui Ureche, îndeplinitorul cel mare al lipsurilor pentru perioada obscură de înaintea lui Ştefan-cel-Mare şi — trebuie să adăugăm — creatorul de căpetenie al confuziilor, e Ioa-

---

[92] V. şi mai sus, vol. I, *Neculce* şi *Cantemir*.

[93] v. Iorga, *Bistriţa*, I., p. LXX.

[94] v. Melhisedec, *O vizită*, p. 241. Un ctitor călugăresc, cu acest nume, va fi existat, şi Iacov va fi văzut într-însul, amintindu-şi de naraţiunea lui Ureche, ultima înfăţişare a straşnicului voievod.

[95] Aceste pagini seamănă bine, prin bogăţia lor neprecisă, prin îmbielşugarea lor neegală, prin coloarea lor fără contururi definite, cu paginile cari, în cronica lui Miron Costin, cuprind amintirile dobîndite de la tatăl său Costin postelnicul. V. mai departe. Mai totdeauna cînd Ureche recurge la tradiţia populară, rareori şi în alte cazuri, el îşi înştiinţează cititorul asupra naturii izvorului prin cuvintele : „zic", „zic unii", „spun" ; v. p. 222, 229, 235, 238.

[96] Profit de această nouă ocazie pentru a atrage atenţia asupra altor dovezi împotriva ipotezii că Nestor e acel Ureche cari a scris Cronica. Ce raţiune ar fi avut la aceasta spusa că Galata, făcută sub Petru Şchiopul, durează încă : „care trăieşte şi pînă astăzi" ? Cum se putea ca Nestor, un boier al lui Petru Şchiopul, să judece pe acesta după auzite : „Spun de acest Petru vodă" ? În fine, cum se face că pînă la Aron-vodă presupusul Nestor nu vorbeşte nici un cuvînt despre rolul politic sau viaţa lui Ureche logofătul şi numai aici începe deodată a da o samă de date asupra activităţii acestuia ?

chim Bielski, prelucrătorul unei compilații polone, mai ales după Wapowski [97], cari compilație deci la rîndul ei servește unui compilator român. Ioachim a întregit pe tatăl său Martin, și Martin însuși, un scriitor din secolul al XVI-lea, se folosește, amestecîndu-i și prescurtîndu-i, de marele cronicar contemporan al secolului precedent, Dlugosz și de alte izvoare mai mărunte, desigur [98].

Pe Bielski-l utilizează Ureche, cum am spus, mai ales pentru acea parte din istoria Moldovei în secolul al XV-lea, cari apărea săracă și confuză din letopisețul slavon al țării. Conciliarea spuselor, așa de adeseori divergente, ale *letopisețului nostru* și ale „letopisețului străinilor", nu era însă o sarcină ușoară, și ea întrecea cu mult puterile, dacă nu bunăvoința, unui boier moldovean din secolul al XVII-lea, chiar cînd acesta avea o școală polonă. De multe ori, Ureche se mulțămește a pune una lîngă alta afirmațiile ce nu se puteau împăca : alteori ia asupră-și să suprime contrazicerile, și atunci neapărat se încurcă și greșește, ca la înșirarea luptelor dintre fiii lui Alexandru-cel-Bun, de exemplu. Multe din încurcăturile de cronologie ale harnicului scriitor n-au altă origine [99]. Se face următoarea declarație, pe cari nu înțelegem de ce Kogălniceanu n-a reprodus-o și de ce, la descoperirea ei, ea a fost atribuită, nu lui Ureche chiar, ci compilatorilor săi : „Însemnarea anilor a scriitorilor noștri nu să tocmește cu a streinilor, că leatopisețul nostru scrie că au fost anul 6067 *(sic)*, cînd au stătut Domnu Dragoș-Vodă, iară leatopisățul streinilor scris că au fost anul 6067 în zilele acestui Ștefan-Vodă iar ce să va fi trecut înapoi nu să află scris de streini. Cunoaște-să că, cum nu se află de scriitorii noștri însemnată viața Domnilor și lucrurilor lor, așa și văleatul, cînd ai, să nu-l fie smintit. De au și însămnat, n-au știut ce au scris iară leatopisățul cel lătinescu — cetește : leșescu — putem cunoaște că poate fi mai adevărat, că, fiind oameni așădzați de de mult și cronicarii lor neavînd altă treabă, ce numai văleatul păziia și nește lucruri mari ca aceastea socotiia să nu rămîe ceva neînsămnat, pentru ca să nu dzică vecinii și megiiașii lor den pregiur că au fost adormiți sau neînvățați și nestrăbătuți cu istoriia — pentru aceaia și pre acesta lucru putem cunoaște că ei, cum au înțăles de descălecarea țării noastre și de lucrurile Domnilor, îndată s-au apucat de au însămnat toate pre rînd, și a noastre ca și a lor ; pentru aceea, ei scriu că au fost văleatul la Domniia lui Ștefan-Vodă 6867" [100].

---

[97] v. Bestuschew-Kjumin, *Quellen und Litteratur der russischen Geschichte*, Mittau, 1876, p. 131.

[98] Cercetarea legăturilor dintre acest izvor și Ureche a fost făcută complet de I. Sbiera, în „An. Ac. Rom.", ser. a 2-a, t. V.

[99] Cu o mare nedumerire cronologică, se chinuiește Ureche în chiar primele pagini ale compilației sale la luptele „fiilor lui Ștefan-vodă", puse de Bielski, după izvoare pe cari le cunoaștem (v. I. Bogdan, în „Convorbiri literare" de la 1 octombrie 1890), la 1359, tocmai în anul cînd letopisețul țării așeza întemeierea principatului.

[100] După ms. 103 al Bibl. Ac. Rom. Se mai află în două alte manuscripte ale aceleiași biblioteci : 169 și 174.

Se mai foloseşte Bielski ca izvor însemnat şi la războaiele cu polonii supt domnia lui Ştefan-cel-Mare şi după această domnie, adecă pînă la 1538. De aici, el nu mai putea servi la nimic compilatorului moldovean. Dar Bielski dă din nou material pentru adaosuri la cariera lui Despot şi la istoria tulburărilor produse de agitaţia politică a acestuia. El apare iarăşi ca întregitor al letopiseţului moldovenesc la Ioan-vodă cel Cumplit, pe urmă la Ioan Potcoavă. La urmă de tot, Ureche se plînge că nu află amănunte în „cronicarul cel leşesc" asupra unui alt năvălitor în Moldova, Petru Cazacul, — în 1592.

Aici nu mai poate fi vorba de cunoscuta cronică a lui Ioachim Bielski, tipărită în 1597 ; aceasta nu merge cu povestirea mai departe decît anul 1586. Nu trebuie să ne gîndim la alt cronicar polon din secolul al XVI-lea, Paskowski, despre ale cărui legături cu istoriografia moldovenească din secolul următor se va trata mai departe. Ureche putea să caute — şi să nu găsească — lămuriri despre evenimente petrecute în Moldova la 1592 în continuarea chiar a operei lui Ioachim Bielski, continuare din cari Hasdeu a dat un fragment în *Arch. ist.*, I[1], p. 175.

O carte de istorie scrisă în latineşte trebuia să fie pentru Grigore Ureche un „letopiseţ latinesc". Deci, cînd el vorbeşte, în prefaţa operei sale, de „letopiseţele latineşti" cari menţionează evenimente din istoria veche, acest termen înseamnă manuale latineşti sau şi tratate mai întinse de istorie antică. Dar, mai departe, cînd se coboară de la aceste generalităţi confuze asupra originilor, pentru a urmări şirul şi faptele Domnilor Moldovei, cronicarul se referă de multe ori la un „letopiseţ latinesc", pe cari-l pune în opoziţie sau în confruntare cu letopiseţele *moldovenesc şi leşesc*, a căror natură ne este acuma cunoscută.

După citaţiile lui Ureche, „letopiseţul lătinesc vorbea despre fuga lui Iliaş Alexandrovici în Polonia, trecea supt tăcere năvălirile tătăreşti din 1439 şi 1440, adăuga, după Petru-vodă Alexandrovici I, un Ştefan-vodă, cari n-a existat, şi un Ciubăr-vodă, cari figurează în mai toate versiunile letopiseţului ţării, afară de *Cronica dela Bistriţa ;* făcea pe Bogdan-Vodă, tatăl lui Ştefan-cel-Mare, să fugă în Polonia, deşi se lupta cu polonii, şi să domnească patru ani, ceea ce e, desigur, prea mult. La Ştefan-cel-Mare, „letopiseţul moldovenesc" era mai pe scurt decît cel „lătinesc", dar cuprindea lucruri, ca prada Domnului în secuime, cari lipseau în acesta [101]. Se găsea în „letopiseţul latinesc" menţiunea retragerii lui Radu-vodă în cetatea Dîmboviţei [102]. Pentru alt ceva nu se mai citează enigmaticul izvor.

Din cele de mai sus se vede că acest izvor nu era un izvor însemnat şi că întinderea sa nu corespunde cu numărul şi importanţa lămuririlor cuprinse în el asupra istoriei moldoveneşti. O critică polonă din secolul al XV-lea nu

[101] „Ce de această poveste cronicarul cel lătinesc nimic nu scrie ; încă şi alte semne multe sînt, care nu le însemnează ; iară letopiseţul nostru, măcar că scrie mai pre scurt, însă le însemnează pre toate...", p. 152.

[102] P. 158.

poate să fie, pentru că din acest secol n-avem decît una cari să îmbrăţişeze epoca îmbrăţişată de „letopiseţul lătinesc", aceea a lui Dlugosz, şi aici n-avem a face cu Dlugosz, cari cuprinde altfel de lucruri decît aceste greşeli sau neînsemnate adaosuri. O cronică polonă în latineşte, scrisă în secolul al XVI-lea, n-ar putea fi decît Cromer sau Sarnicki, ţiind în samă epoca celor povestite ; cronica lui Ureche nu se potriveşte însă nici cu unul, nici cu altul. Rămîne o singură explicaţie — căci un obscur manual latin de istorie polonă nu putea cuprinde domnia lui Ciubăr şi anii cît a stat Domn Ştefan Alexandrovici. Pentru şcoala lui Despot, pentru rudele şi cunoştinţele polone ale lui Ieremia Movilă sau pentru informaţia clericilor catolici de la biserica din Iaşi, s-ar fi redactat, după letopiseţul slavon, amestecîndu-l poate cu elemente polone, o cronică latină, pe alocuri dezvoltată ca stil, dar cuprinzînd un foarte mare număr de greşeli, confuzii şi supresiuni. Trebuie să ne-o închipuim cam supt forma traducerii polone a lui Brzeski sau compilaţiei de istorie munteană făcută de un cleric catolic la Tîrgovişte în secolul al XVIII-lea, după izvoare indigene [103].

Însemnătatea cronicii lui Ureche stă mai ales în două lucruri : întîi, că a prefăcut pe româneşte vechile letopiseţe slavone, completîndu-le unul prin altul, dînd contemporanilor tot ce se cuprindea în ele ; al doilea, că a descoperit folosul ce se poate trage pentru istoria Moldovei din întrebuinţarea scriitorilor poloni. În al treilea rînd, ar veni semnalarea pentru întîia oară, dar fără precizie şi căldură, a originii romane.

Compilaţia însă avea multe greşeli, mai ales în partea veche, plină de confuzii, cari erau pentru autorul lor explicaţii ale nepotrivirilor întîmpinate de dînsul. Aşa, pentru „fiii lui Ştefan-vodă", aşa pentru Iuga, căruia i se atribuia numirea lui Teoctist ca mitropolit, *binecuvîntat* de la Ohrida, pe cînd numirea lui Teoctist era pusă bine de cronicile slavone supt Alexandrel şi relaţiile cu Ohrida au fost provocate, desigur, de unirea patriarhiei din Constantinopol, la sinodul din Florenţa, cu biserica romană, pentru sinodul însuşi strămutat supt *acest* Alexandru, printr-o îndoită confuzie [104] pentru Grigore Ţamblac, admis ca mitropolit în 1439 ; aşa pentru data luptelor dintre fiii lui Alexandru etc.

Dar nu contemporanii lui Ureche puteau fi jigniţi de aceste defecte. Critica lor nu era superioară criticii vornicului Grigore şi nici cunoştinţele lor nu erau mai multe decît ale lui. Dacă se putea face ceva pentru a îmbunătăţi lucrarea, judecau cărturarii timpului, să se adauge încă, să se amplifice.

Un „dascăl" îşi luă această misiune, un „dascăl" al şcolii de la Trei-Ierarchi probabil, *dascălul românesc* de acolo, şi nu vreun dascăl de curte boierească sau vreun popă-„dascăl" de mănăstire.

---

[103] *Arch. ist.* I², p. 46 şi urm. Am spus că în observaţiile lui Ureche despre cronologia cronicii moldovene şi celei străine, aceasta e numită din greşeală cronica *latină*, în loc de *polonă*. Căci, continuînd povestirea, scriitorul termină capitolul cu cuvintele : „nu părtineşte cronicarul Bielschie alor săi, ci scrie poticala..." etc.

[104] Izvoarele nu vorbeau de domnia chiar a lui Alexandrel, ci de epoca lui.

Dascălul se chema Simion ; era de loc, credem, de peste munți — ca unul ce știa ungurește și cunoștea bine împrejurările din Ardeal și Maramureș [105], și era un om învățat pentru vremea sa, cu știință de carte polonă, dacă nu și latinească.

Lui Simion, cari se apucase, desigur, dintru întîi să copie cronica lui Ureche, această cronică i s-a părut pe alocurea insuficientă. Pentru a o completa el n-avea însă multe izvoare nouă la îndemînă. Cunoștea numai originalul slavon al lui Ureche, continuat, după acesta, pînă la Vasile Lupu [106], și o cronică polonă, din cari acesta nu trăsese nici un folos ; a lui Paszkowski, cari nu era decît o prelucrare a unei opere latine a lui Guagnini, *Rerum polonicarum tomi tres* [107].

Cu acest capitol științific se puse la lucru dascălul Simion, pe cari zăpăceala contemporanilor săi, și a lui Nicolae Buhuș informatorul lui Costin, în special, l-a prefăcut pentru posteritatea încrezătoare în Azarie călugărul, Misail călugărul, Istrati logofătul, nume toate de copiști sau de oameni învățați, cari făcuse alte lucrări istorice sau literare [108].

Începutul lui Ureche i se părea prea scurt, și amestecul de erudiție și de fabulă, supresiunile motivate nu-i erau inteligibile. El știa că povestea e mai largă în letopiseț, în letopisețul despre Craiul Laslău, cari a trecut munții pentru a bate pe tatari cu tîlharii ceruți de la împăratul Rîmului, în „leatopisițul cel unguresc", maramureșan poate, de vreme ce vorbea de aceste lucruri. Avînd la îndemînă acest letopiseț, cari fusese cunoscut și compilatorului rus al cronicii „Voskresesnkaja" și fusese prelucrat pentru această culegere de povestiri istorice, avîndu-l la îndemînă, deci, îl copie, amestecînd ici-colo o etimologie ungurească a numelor de localități moldovene : Siret, Suceava... În două locuri, interpolatorul atrage atenția publicului asupra numelui și meritelor sale : „Această poveste, — spune el despre coborîrea lui Dragoș [109] — ce scrie de aicea în gios pentru înnoirea Moldovei, iaste izvodită de Uriache vornicul den letopisețul cel leșăscu, care poveaste se tocmește întru tot cu predosloviia *letopisețului cestui moldovenescu* [110], însă mai pre scurt, iară predosloviia Moldovei tinde povestia mai deschis și de ajunsu, cum arată mai gios". [111].

---

[105] V. adausele sale la Ureche, publicate de Kogălniceanu, ca *Apendice* I, VII, la t. I al *Letopisețelor*. Așa, etimologia Sucevei și interpretația lui *szeretem* prin „îmi place". Stie cum se „cetluesc pregiur cap" maramureșenii, cînd serbează ungurii lăsatul Secului, „e unde *se trece muntele în această țară : pre la Rodna*. Scrie ca un maramureșean : „pretutinderile". Pomenește obicciul unor unguri de a veni mai bucuros la „biserica românească decît la căpiștea celorlalți unguri".

[106] V. prefața lui Simion. O reproducem în *Studii și documente*, III.

[107] Originalul a ieșit la Frankfurt pe Mein în 1581, v. și Starczewski, *Script.*, t. I. Traducerea se tipări la 1611.

[108] Existența tuturor acestor cronicari nu se reazemă decît pe o afirmație din auzite a lui Miron Costin, în prefața *Cărții despre descălecat*.

[109] Apucase a reproduce spusele lui Ureche despre originea romană și intercalase, după lămurirea ei, primele două capitole din interpolația lui. Cf. Ed. Kogălniceanu, pa. 131—2, 377—9.

[110] V. și pagina 379 : același termen.

[111] După ce reprodusese — vorbind după ed. lui Kogălniceanu — cap. III din *Adause*, în locul punctat din cari să se imagineze restul ; p. 132 din textul lui Ureche.

Cu toată cunoştinţa lui Paszkowski, Simion Dascălul n-are nimic de zis asupra încurcăturilor din primele capitole ale compilaţiei lui Ureche, dar, fără a înţelege şi a înlătura confuziile predecesorului său, el urmăreşte, după analele ce urmau prefaţa „ungurească", după „leatopiseţul sîrbesc", pe cari-l atribuie unui copist oarecare cu numele de Azarie, el urmăreşte, zic, povestirea lui Ureche pentru a o completa la nevoie. Ce vede că lipseşte, pune la loc, fără să se gîndească la aceea că, în socotelile lui „critice", cronicarul a putut strămuta aiurea povestirea sau i-a putut da o formă supt cari ea nu se recunoaşte la întîia vedere. Astfel, Ureche strămutase notiţa alegerii lui Teoctist ca mitropolit supt Iuga — ceea ce era un mare anacronism şi lăsase la o parte *blagoslovenia* patriarhului sîrb, Nicodim, pentru a admite, cine-ştie după ce tradiţie, relaţiile noi ale mitropoliei moldovene cu Ohrida ; iar la domnia lui Alexandrel, el vorbea pe larg, după Bielski [112] şi amintiri de şcoală, de sinodul din „Florentina", pe cari-l făcea să fie prezidat, nu de papa Eugeniu, de un papă Christofor, cari era în realitate numai un episcop de Coron. Fără să-şi dea seama de toate aceste confuzii, Simion punea în margine, la domnia lui Alexandrel, menţiunea numirii mitropolitului Teoctist, cu binecuvîntarea lui Nicodim sîrbul. La domnia lui Bogdan Alexandrovici, se atrăgea atenţia asupra faptului că letopiseţul punea tributul supt acesta, nu supt Petru Aron, înţelegînd greşit [113] menţiunea originalului slavon.

La domnia lui Ştefan-cel-Mare dorinţa de a completa pe Ureche face însă pe Simion să încurce cu desăvîrşire, prin interpolaţii nechibzuite, lucrarea acestuia. Ureche, în forma sa originală, povesteşte lupta de la Podul Înalt aşa cum i-o dădeau letopiseţele sale de ţară, adăugînd numai cîteva notiţe de provenienţă polonă. Cu bun simţ, vornicul Grigore înlăturase povestirea unei versiuni a cronicilor moldoveneşti, cari punea supt domnia lui Radu-vodă o luptă cu muntenii, pe cari forma oficială şi completă a leatopiseţului o aşeza supt Ţepeluş, sau Basarab cel tînăr în 1481. Oprindu-se la înşirarea prăzii, Ureche trece la războiul cu turcii din 1476, apoi de la aceasta la lupta de la Rîmnic, aceea din 1481, contra tînărului Basarab, menţionînd aici în treacăt că există o altă versiune, în cari numele lui Ţepeluş e înlocuit cu al lui Radu. Aici în 1481 punea Ureche moartea lui Şendrea [114], luarea cetăţii Crăciuna. Aşa cum se prezentau lucrurile în Ureche, povestirea corespundea cu adevărul.

Lui Simion Dascălul i s-a părut că e de nevoie a adăogi şi cuprinsul variantei menţionate, fără să vadă bine că astfel se dă o naraţiune dublă, identică în liniile sale generale ; înşelat de multele — şi foarte interesantele —

---

[112] Cf. Ed. Kogălniceanu.

[113] V. *Cronica moldopolonă*.

[114] „Şendrea hatmanul ; şi l-au dus de l-au îngropat în Dolheşti, lîngă tată-său". Ms. 59 al bibl. Ac. Rom. : începe cu Nicolae Costin, apoi, de la pag. 154, din ed. Kogălniceanu, dă în Ureche, cari nu cuprinde măcar interpolaţiile lui Simion. În schimb, pe alocuri, textul e mai complet decît în ediţie. Aceste caractere le au de altfel şi manuscrisele 103 şi 174, cari dau pe Simion Dascălul, cu toate adaosurile şi adnotările lui.

amănunțimi noi pe cari le da versiunea respinsă de Ureche [115], el o adopta și o interpola în narațiunea lui Ureche. Fiindcă era vorba de Radu-vodă, intercalarea se făcu, mai mult sau mai puțin la întîmplare, în 1475. Și fiindcă astfel Șendrea ieșea omorît de două ori și Crăciuna cucerită în două rînduri, Simion a suprimat mențiunea acestor două fapte din descrierea făcută de Ureche asupra războiului din 1481 [116].

Nu numai atîta. Pînă la lupta de la Războieni, Simion introduse alte elemente de împrumut. Găsind, undeva, pe vreo foaie de carte bisericească, mențiunea unui atac al cazacilor, respins de moldoveni la Grumăzești, atac cari se petrecuse supt „Ștefan-vodă", supt Ștefan-vodă Răzvan adică, singurul Domn moldovean cu numele de Ștefan pe vremea căruia să fi fost cazacii condus de Lobodă și Nalewayko [117], el văzu în acest domn învingător pe învingătorul prin excelență, pe Ștefan-cel-Mare, și, fiindcă pornise să facă intercalări după bătălia de la Podul-Înalt, o puse și pe aceasta îndată după presupusa luptă munteană din 1475. Simion nu observa nepotrivirea adaosului cu pomenirea mai departe a luptei cu Lobodă din 1594 în Ureche [118], nici cea, și mai gravă, între o luptă cu cazacii în secolul al XV-lea și ivirea acestor păsări de pradă ale Poloniei abia la începutul secolului următor [119].

Victoria lui Ștefan, adaugă dascălul interpolator, ar fi fost sărbătorită de toți principii vecini. Pentru a i se pomeni izbînda, voievodul ar fi înălțat atunci biserica Sf. Dimitrie, „ce este înaintea Curții Domnești", la Suceava [120]. Simion observă însă că puțin mai departe, la marele război cu polonii în 1497, Ureche vorbea pe larg de sfințirea acestei biserici : pentru a împăca afirmația sa, adică a versiunii din letopiseț, cari-i servea, cu afir-

---

[115] Ea cuprindea însă un amănunt mai mult decît cele reproduse de Simion : concursul brașovenilor ; v. Ureche, p. 166.

[116] Încurcătura a fost observată de I. Bogdan, în adnotațiile la *Vechile cronici*, p. 261 și următoarele, atribuind însă greșeala lui Ureche.

[117] Nu poate fi vorba de o luptă supt Petru Șchiopul : luptele acestea sînt bine cunoscute. Supt Aron-vodă, Lobodă prădă Orheiul în iarna anului 1598 ; iar Nalewayko peste un an făcu o expediție de pradă în Moldova. Dar ambele reușiră : în rîndul întîi, Domnul se mulțumi să se plîngă polonilor, iar în al doilea fugi peste graniță. Aron iertă apoi pe cazaci pentru a lupta contra turcilor cu ajutorul lor în 1596. Fiind înlocuit în mai al acestui an cu Ștefan Răzvan, omu ungurilor, al lui Sigismund Báthory Zamoyski, va fi atîțat împotriva acestuia pe prădătorii cari știau drumul Moldovei. Expediția — cari pe lîngă toate acestea a trebuit să se petreacă supt un Ștefan-vodă — poate fi pusă numai între datele de mai și august 1595, pe vremea adică a lui Răzvan. Lobodă și Nalewayko fură uciși puțin timp după aceasta. Cf. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 134—5 ; Hurmuzaki, p. 298, 429 ; Orășanu, *Cronicarii moldoveni*, p. 60—1.

[118] Kogălniceanu n-are nici un motiv pentru a face din notița despre această luptă o interpolare a lui Simion Dascălul ; în ms. 59 avem un capitol anume : „Cînd au venitu Lobodă cu oaste căzăcească", și acest ms. nu cuprinde, cum am spus, interpolările lui Simion.

[119] Observația a fost făcută întîia oară de Hasdeu, în *Ioan-vodă*, ed. 1, p. 156. Cf. „An. Ac. Rom"., sect. ist., XIX, p. 203—5.

[120] Pentru amintirea celei din 1481, pusă fals de Simion și la 1475, Ștefan înălțase biserica Bădăuților. Se știe că inscripția de acolo, de cari pare să fi avut cunoștință Ureche, s-a tipărit în *Arch. Soc. Șt. și Lit. din Iași*, VI, p. 475-urm.

maţia lui Ureche, el face ca această biserică să fi început numai a se zidi după închipuita biruinţă asupra cazacilor [121].

Urmează, pînă să ajungem iarăşi la textul curat al lui Ureche, încă două interpolaţiuni, cari sînt două greşeli. Se spune, fără dată de an sau lună şi zi, deci după tradiţie sau vreo notă marginală, nelămurită, că Ştefan a luat pe „Doamna Voichiţa, fata Radului-vodă" şi că pe mama miresii a trimis-o înapoi „la Domnul său, Radu-vodă, în Ţara Muntenească". Totul e fals. Soţia din urmă a lui Ştefan, fata Radului-vodă, în adevăr, nu se numea Voichiţa, ci Maria, cum se vede din atîtea însemnări contemporane, din chiar piatra de la mormîntul ei [122], din inscripţia iarăşi a unei icoane dăruită de dînsa Putnei [123]. Nunta ei n-a putut să se facă la 1475, pentru că la această dată Doamna lui Ştefan era altă Marie, imperiala Marie din Mangop, cari mai trăieşte pînă la 19 decembrie 1477 [124]. În fine, soacra lui Ştefan nu putea fi trimeasă nici în 1475, nici mai tîrziu la „soţul ei", fiindcă, precum se ştie, din cronicile sîrbeşti, Radu-vodă fusese ucis sau murise în 1472 încă. De altminteri, ceea ce întăreşte părerea că avem a face cu o intercalare, Ureche însuşi arată, puţin mai departe, data morţii Mariei din Mangop şi tot la dînsul se găseşte şi menţiunea morţii Doamnei lui Radu, menţiune cari din eroare e pusă în ediţia lui Kogălniceanu pe sama lui Simion Dascălul [125].

E probabil că ştirea despre recomandaţia ultimă a lui Ştefan cel Mare în privinţa închinării către turci şi istoria acestei închinări sînt iarăşi adaosuri ale lui Simion Dascălul, pentru că proveniența acestor ştiri nu se arată nici într-un chip, pe cînd Ureche e un cronicar foarte precis ; pentru că, în fine, de acest important lucru nu se spune nimic într-o versiune neinterpolată a lui Ureche, în cari lipsurile sînt scăpări din vedere, iar nu supresiuni cu sens, făcute în mijlocul unui capitol, precum ar fi acesta. [126]

Crezînd că face iarăşi bine, Dascălul Simion opri iarăşi cursul povestirii lui Ureche aici, la moartea lui Ştefan, pentru a lămuri pe cetitor asupra ţărilor vecine cu Moldova lui, asupra ţării, oamenilor, obiceiurilor din Polonia, Turcia, Tataria şi ţările ungureşti, amestecînd în expunerea sa, ici şi colo, noţiuni de istorie.

---

[121] Biserica există şi poartă pe clopotniţa sa o inscripţie, pe cari din nenorocire Melhisedec n-a putut-o copia, „fiind foarte sus", şi a lăsat-o la o parte, deci, din colecţia sa bucovineană : v. *O vizită*, p. 276—7.

[122] Melhisedec, *l. c.*, p. 221.

[123] *Ibid.*, p. 226.

[124] Data e 7 decembrie în *Cronica putneană ;* şi în cronici şi în inscripţia mormîntală care dă numai ziua săptămînii : „Vineri", anul e 6985. Pentru cronici, anul ar face 1477, anul nefiind început în ele la 1 septembrie, iar pentru inscripţie 1476. Data *Cronicii de la Bistriţa,* pe cari o adoptăm în text, e singura cari se potriveşte cu ziua de vineri a săptămînii.

[125] Poate pentru că lipsea în unele manuscrise. Aşa cunoaştem şi noi unul — ms. 59, la bibl. Ac. Rom. — în cari ea lipseşte ; de altfel, cu tot paragraful la cari ea este anexată, paragraf datorit evident lui Ureche, cari-l scoate din *Letopiseţul moldovenesc* complet, observînd că el nu se cuprinde în Cronicile polone.

[126] În corpul Simion Dascălul — Miron Costin (ms. 103), ştirile se află.

În redactarea acestor noi adaosuri, Simion n-a fost însă mai original decît pentru celelalte, precum n-a fost nici mai cuminte.

Necontestat că multe din notele despre viaţa la unguri şi leşi sînt luate din propria-i experienţă, dar e sigur că cea mai mare parte din proza sa, mai mult naivă, e împrumutată de la opere literare : ce spune despre turci, e luat din vreun cronograf, şi în înşirarea sultanilor se şi opreşte interpolatorul, ca multe dintre aceste istorii universale populare ale Orientului, la al doilea deceniu din secolul al XVII-lea, la domnia lui Mohamed al III-lea, mort la 1603. Evident că pentru o operă literară lucrată astfel, orice încercări de datare sînt zadarnice, ca şi încercările de a găsi izvorul pentru orice informaţie. Aşa, pentru hanii tătăreşti, lista lui Simion merge abia pînă în secolul al XVI-lea şi capitolul nu pomeneşte de loc de tătarii din Bugeac, ceea ce n-ar fi un motiv pentru a fixa redacţiunea adaosurilor înainte de anul 1600. Şi tot aşa din faptul menţionării „cărţilor tătarilor" nu urmează că dascălul nostru era un învăţat cunoscător de limbi orientale [126].

De aici dorinţa de interpolare lasă o bucată de vreme în pace pre dascălul Simion. Dar la Despot ea se manifestă din nou. Viaţa acestuia îi era cunoscută lui şi după Paszkowski. Deci, el reproduce întîi spusele lui Bielski, reproduse de Ureche, asupra originii aventurierului grec, transcrie noţiunile din letopiseţ, cari urmează pînă la instalarea noului Ioan-vodă [127], şi apoi debutează, dîndu-şi numele, prin observaţii critice asupra scurtimii „letopiseţului moldovenesc", insuficienţii lui Ureche, cari-l întregeşte numai din Bielski, şi dă apoi toată povestea din al doilea cronicar polon, iar pînă la întronarea eroului [128]. Aici face observaţii noi asupra concordanţii ulterioare în Bielski şi Paszkowski [129]. După cari el povesteşte foarte pe larg, urmînd amîndouă izvoarele — de acum izvoare conciliabile şi pentru un „dascăl" [130]. Toate tulburările moldovene sînt expuse pe urmă pe aceeaşi bază de informaţii, povestirea lui Ureche fiind eliminată sau contopită [131]. Abia de la războiul lui Tomşa cu Domnul Ţării Româneşti avem a face iarăşi cu naraţiunea lui Ureche, şi Simion se mulţumeşte să adauge explicaţii după „letopiseţul sîrbesc".

---

[126] V. şi bunele observaţii făcute în contra argumentaţiei lui Aron Densuşianu, care încerca să stabilească şi pe această cale că Nestor Ureche a scris cronica, în Orăşeanu, *Cron. mold.*, p. 96 şi urm. Pentru „letopiseţul grecesc" citat în *Adausuri*, la p. 409, trebuie să spun că manuscriptul chiar pe cari l-a folosit Kogălniceanu — un ms. din „1715—1725", scrie Kogălniceanu — are această citaţie pe margine, deci e făcută de un adnotător tîrziu al letopiseţului, cari scrie după ce Buda a fost recuperată de creştini, în 1686 ; v. ms. 174 al bibl. Ac. Rom.

[127] Adecă pînă în josul p. 212 din ed. Kogălniceanu.

[128] Adică *Apendicele*, IX, p. 428—31.

[129] Formează întîiul paragraf de pe p. 213 a ed. Kogălniceanu. Acest paragraf trebuie întregit cu rîndurile ce urmează : „Pentru aceia şi eu, văzînd că de aicea înainte să tocmesc scrisorile amînduror cronicarilor, am silit de am împreunat scrisorile lor la un loc şi am întocmitu de am făcutu tot una ; însă nu numai cronicarii aleg ce au scris". Adaug aceste rînduri, lăsate la o parte de Kogălniceanu, după ms. 59 al bibl. Ac. Rom., cari, ţiindu-se de regulă de izvodul neamplificat, urmează aici pe celălalt.

[130] Ms. 59 suprimă numele celor doi cronicari poloni, citaţi în ed. Kogălniceanu pe pp. 214 şi 215.

[131] Nici un ms. nu ne-a păstrat-o.

STEMA MOLDOVEI

Astfel de explicații se mai întîmpină numai o dată, la a doua domnie a lui Petru Șchiopul. Pînă acolo însă mai avem un însemnat adaos : acel de la domnia lui Ioan-vodă al treilea. E vădit că Simion s-a amestecat aici, pentru că se amintește iarăși ce spune Paszkowski în această privință.

Pînă la Simion Dascălul nu există deci un corp de cronici moldovene, și acesta, cari trebuie să fi scris puțin timp după răspîndirea operei lui Ureche, nu a format unul, continuînd opera pe cari o interpolase. Pentru așa ceva se credea bun Simion, și anunțase că va merge pînă la Vasile-vodă, dar moartea-i va fi lăsat cronica neisprăvită. Și ea a rămas neisprăvită, pentru că nicăieri nu se vorbește de o continuare, cari să fi fost pierdută, a „dascălului", și nici nu cunoaște o asemenea completare cronicarul muntean cari, pe la 1688, culege lămuriri despre Moldova în compilația lui Simion Dascălul : Constantin Căpitanul [132].

Meritul de a fi trecut cu povestirea dincolo de sfîrșitul secolului al XVI-lea, de a fi coborît pînă la timpurile sale aparține lui Miron Costin. Acesta avuse cel dintîi planul mare de a porni de la daci, pentru a se opri numai la cele din urmă evenimente ale istoriei moldovene.

Grijile politicii moldovene de supt Duca-l împiedicară de a realiza acest proiect vrednic de un cărturar inteligent și de un patriot luminat. De aceea,

[132] V., despre acesta, excursul II. Din Simion cunoaștem, afară de cel de la Muzeu (nr. 24), 4 mss. : *a) ms.* 59 de la Bibl. Ac. Rom. Cuprinde : 1. Ureche prefăcut de Nicolae Costin ; 2. Ureche, fără măcar adausele lui Simion ; 3. Domnia lui Despot, cu aceste adaose ; 4. Ureche iarăși, în forma sa neinterpolată ; *b)* ms. 103 de la aceeași bibliotecă. Cuprinde pe Simion Dascălul, dar fără adaosele, după „letopisețul sîrbesc", date de Kogălniceanu în note și însemnate probabil pe margine în unele manuscripte, așa încît copiștii puteau să le treacă cu vederea ; *c)* ms. 268 de la aceeași bibliotecă. Compilația lui Simion e precedată de cartea despre descălecare a lui Nicolae Costin ;

în 1677, sau 1675, părăsind, sau, mai bine, amînîndu-şi realizarea gîndului, el se hotărî a continua măcar lucrarea predecesorilor săi pe cari el n-o cunoştea altfel decît în amplificaţia lui Simion Dascălul, ce i se părea adevăratul Ureche. Pentru lămurirea epocii mai vechi, el se lăsa asupra lui Ureche şi celor cîţiva scriitori străini, pe cari-i cunoştea şi ale căror nume le înşiră în capul Cronicii sale contemporane [133].

Cronica aceasta n-a fost terminată, căci Miron voia, şi trebuie să o ducă pînă la timpurile sale. N-avem nici o dovadă că ea ar fi mers mai departe decît domnia întîia a lui Dumitraşcu Cantacuzino, 1673—5 [134]. S-ar părea, pe de altă parte, că pînă la exilul său din Polonia, în 1684—7, Miron nu făcuse să circule, nu publicase — în sensul special al ţării şi al timpului — lucrarea sa, partea din *izvoade*, pe cari apucase a o scrie şi a o pune pe curat : în adevăr, în prefaţa operei sale polone în proză, el stă la gînduri dacă moldovenii, în împrejurările politice nenorocite în cari se află, vor mai avea viaţă să apuce răspîndirea cronicii sale. Înţeleg însă : întregului său corp de cronici, căci, dus numai pînă la 1661, cînd nu era vorba de nici unul dintre stăpînitorii şi puternicii vremilor nouă, letopiseţul lui Miron pare că începuse să fie copiat de boieri, să fie cetit de aceştia. El fusese *publicat*, în sensul timpului, şi avem un ms. — ms. 103 al Bibl. Ac. Rom. — cari ne dă acest întîi corp de cronici moldovene, corpul lui Miron Costin. „Publicarea" trebuie să se fi făcut după 1674, căci Constantin Căpitanul, cronicar muntean, cari era la această vreme în Moldova [135], nu cunoştea continuaţia lui Ureche de Miron Costin şi dă numai din auzite ştiri despre istoria nouă a Moldovei [136].

---

d) ms. 508 de la aceeaşi bibliotecă. Cuprinde pe Miron Costin şi, ca adaos, începutul compilaţiei lui Simion *(Apendicele,* I, A-B, din Kogălniceanu) ; *e)* ms. 174 de la aceeaşi bibliotecă. Cuprinde pe Simion Dascălul cu adnotaţii marginale, luate din prefaţa lui Miron Costin ; de la cari ia, prefăcînd-o, şi lista istoricilor folosiţi de Ureche-Simion Dascălul. V. ed. Kogălniceanu, p. 7 ; *f)* ms. al Bibl. Univ. din Iaşi, analizat de Aron Densuşianu, în revista sa, p. 448 şi urm. Dintre aceste manuscripte, cari, cuprind toate şi prelucrarea lui Simion, e unul singur, cari-l dă aşa cum era cunoscut românilor din secolul al XVII-lea. E ms. copiat pentru Nicolae Mavrocordat, la 1712, ms. 174. Iată şi titlul : *Letopiseţul ţării Moldovei, de cînd s-a descălecat ţara, şi de cursul anilor, şi de viaţa Domnilor, carea scrie de la Dragoş-vodă pînă la Aron-vodă. Izvodit de Simion Dascălul, care şi el l-au scris de pre un leatopiseţ ce era izvodit mai nainte, de răposatul Grigorie Ureche, vornicul de Ţara-de-Gios. Iar acum, cu porunca Măriei Sale milostivului nostru Domnu Io Nicolae Alexandru voevod, s-au scris în oraş în Iaşi, veto 7220, msta 8 zile, vtoreg gpsdtva.* E o copie a lui Const. Vladulovici, logofăt de Divan, din Filipeşti, terminată, ne spune o notă finală — la 15 decembrie 7234. Un alt ms. fără titlu e cel cu prefaţa. Pentru Eustatie, v. şi Ghibănescu, în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, IX, p. 477 şi urm.

[133] V. mai sus.

[134] V. mai departe pentru argumente.

[135] *Mag. ist.*, II, p. 30.

[136] Ms. citat dă întîi : „Predoslovia pentru descălecatul Moldovei, carea iaste însămnată dă răpousatul Ureche vornicul din leatopiseţul cel latinescu, spunînd într-acest chip". La sfîrşitul cronicii lui Simion : „Pînă aici iaste scris de pre izvodul răposatului Ureache vornicul". Vine apoi : „Viaţa Domnilor ţărăi Moldovei de la a doa Domnica lui Aron-vodă, ce s-au scris de pre izvodul răposatului Miron Costin, ce-au fost logofăt-mare începînd într-acest chip. La urmă, e o notă despre moaştele de la Secul. V. Apendicele

Mîna lui Ureche fusese oprită de moarte la domnia a doua a lui Aron-vodă şi cel din urmă eveniment povestit era în cronică năvălirea lui Lobodă în 1594. De aici trebuia să înceapă bogata povestire a lui Grigore vornicul despre lucrurile de cari-şi aducea aminte tatăl său Nestor sau la cari el însuşi fusese de faţă. Dar nu ne era dat să cunoaştem în amănuntele sale istoria accidentată a începutului secolului al XVII-lea, pe cari ar fi putut să ne-o spuie, cari ar fi format partea originală, atît de preţioasă, a compilaţiei sale.

Am spus că Miron Costin părăsise în 1675 gîndul de a da o cronică completă a Moldovei, de la marele Traian pînă la minusculii Dumitraşco Cantacuzino, şi el o mlădiţă împărătească, şi Antonie Ruset. Lăsînd pentru alte timpuri introducerea despre întîiul descălecat şi soarta coloniştilor aduşi de dînsul, amînînd pe mai tîrziu prelucrarea insuficientei naraţiuni a lui Ureche, vornicul Miron redactă pentru moment cîteva rînduri de prefaţă explicativă, în cari erau atinse şi cîteva idei fundamentale despre începutul neamului. La ele înnădi şase stihuri, asemănătoare ca formă superioare în idei[137] celor tipărite în *Psaltirea* lui Dosoftei. Pe urmă, el dădea continuarea expunerii istorice a lui Ureche, de la războaiele pentru creştinătate de la sfîrşitul secolului al XVI-lea pînă la începerea domniilor efemere şi ruinătoare din a doua jumătate a veacului următor, de la 1595 la 1661.

Partea întîi trebuia să fie cea mai puţin bogată şi sigură. Însemnări anterioare n-avea Miron, ca să se ajute de dînsele : în dezvoltarea culturală a Moldovei fusese pe acel timp un moment de nedumerire, de oprire în loc ; şcoala veche slavonă a „dascălilor Moldovei" murise cu cel din urmă reprezentant al ei, mitropolitul Teofan ; şcoala nouă a cărturarilor de limbă românească nu era încă în stare să se manifeste prin lucrări. Cronica veche oficială, letopiseţul sîrbesc din mănăstiri, fusese încheiată şi memoriile româneşti, îmbelşugate în amănunte văzute, nu apucase a se scrie, afară de însemnările citate de Simion. Dar, ele pierzîndu-se, în istoriografia naţională era un mare gol, de la 1594 pînă la jumătatea secolului al XVII-lea, cînd tînărul Miron Costin prinse a-şi însemna faptele ce i se desfăşurau înainte.

Acest gol nu-l putea opri continuatorul lui Ureche decît prin cronici străine şi informaţiuni orale.

Lămuriri bogate ar fi putut să capete Miron de la poloni şi unguri. Din Heidenstein, secretarul şi istoricul lui Sigismund al III-lea, duşmanul lui Mihai Viteazul şi patronul Movileştilor, din povestitorii vieţii şi domniei victoriosului rege Vladislav al IV-lea : Kobierzycki, Wassenberg, din nara-

---

de documente. Manuscriptului îi lipseşte o foaie, şi nu vedem în el „corpul" lui Miron Costin pentru oprirea sa aici, ci pentru că e singurul corp, cari n-are decît predoslovia lui Ureche la început. Un alt argument e că faptul continuării cronicii lui Miron de către Dubău începînd cu anul 1661, atunci cînd ea mergea mult mai departe, arată că acest continuator avea în mîinile sale un manuscript oprit la această dată. Oprirea era intenţionată şi cine ar fi putut-o face altul decît însuşi autorul.

[137] V. şi Orăşanu, *Cron. Mold.*, p. 128, nota 3.

torul campaniei de la Hotin, Iacob Soviecki, putea scoate cronicarul Moldovei, între 1595 şi 1650, o sumă de amănunte importante şi sigure. Iar, la unguri, compilaţia vastă a lui Wolfgang de Bethlen cuprindea, chiar şi pentru vremile de după moartea lui Mihai Viteazul, întregiri, cari nu sînt fără valoare.

Însă cartea lui Bethlen nu circulă pînă foarte tîrziu, decît în manuscript, iar, pentru izvoarele polone, ele fură tipărite cele mai multe în ultimul timp al petrecerii lui Miron în Polonia, între 1640 şi 1650.

Totuşi, dintr-o carte publicată la 1648 îşi ia cronicarul toate ştirile străine privitoare la istoria ţării sale. Această carte, cu proporţii mari, acest voluminos „cronograf", alcătuit din alte izvoare şi din amintirile personale ale autorului, era Cronica episcopului de Przemysl, Paul Piasecki, în latinitate — lucrarea ca, *Chronica gestorum in Europa singularium*, e scrisă în latineşte —, Piasecius. Piasecki era scurt, precis, cuprindea într-o singură operă toate ştiinţele de cari avea nevoie scriitorul moldovean.

Pe dînsul şi-l alese deci drept călăuz Miron Costin : traducînd mai mult decît prefăcînd această „cronică leşească" [138], a izbutit el să umple o bună parte din primele pagini ale lucrării sale [139].

Dar acest unic izvor străin, şi chiar de-ar fi fost mai multe, nu putea să deie decît notiţe risipite, şi nu o povestire continuă şi egală. Miron trebui să suplinească lipsurile, desele şi marile lipsuri, întrebînd pe puţinii cari mai rămăseseră dintre actorii sau martorii istoriei mai vechi a Moldovei [140].

Informatorul său de căpetenie fu propriul său tată, Costin postelnicul. Acesta venise în Moldova poate supt Radu Mihnea sau, dacă era moldovean [141], supt acesta îşi începu cariera boierească. Postednic al doilea supt acest luxos şi impunător principe, în ultima lui domnie moldovenească, bătrînul Costin întovărăşi, împreună cu alţi doi boieri, corpul Domnului său de la locul de moarte din Hîrlău pînă la sepultura de la Radu-vodă, în Bucureşti [142]. Soţ al unei nepoate a lui Barnowski, succesorul lui Radu Mihnea, Costin postelnicul rămase în favoare şi supt acest principe [143]. În 1627, el îndeplineşte o misiune în Polonia, pe lîngă castelanul de Sieradz.

Situaţia şi trecerea lui Costin rămaseră aceleaşi şi supt Alexandru, fiul protectorului său Radu-vodă, şi supt Moise Movilă, urmaşul lui Miron Barnowski. Dar numirea în locul acestui din urmă, la 1631, a lui Alexandru Iliaş, un om urît pentru nepriceperea sa şi pentru favorizarea clientelei sale de greci, nemulţumi, între alţi mulţi boieri de ţară, şi pe postelnicul Costin. El merse şi la Poartă pentru a strica domnia acestui descendent al lui Alexandru Lăpuşneanu. Dar protestatorii trebuiră la urmă să cedeze, mulţu-

[138] P. 250.
[139] V. numeroase şi folositoare paralele între izvorul latin şi tălmăcirea românească, în Ureche, *Miron Costin*, I.
[140] Cf. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 115 : *Costineştii, Serbi.*
[141] Miron Costin, p. 289, Cf. „An. Ac. Rom.", XXI, p. 170.
[142] Pentru înrudire, v. testamentul lui Miron-vodă, în *Arch. ist.*, I², p. 189.
[143] Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 508.

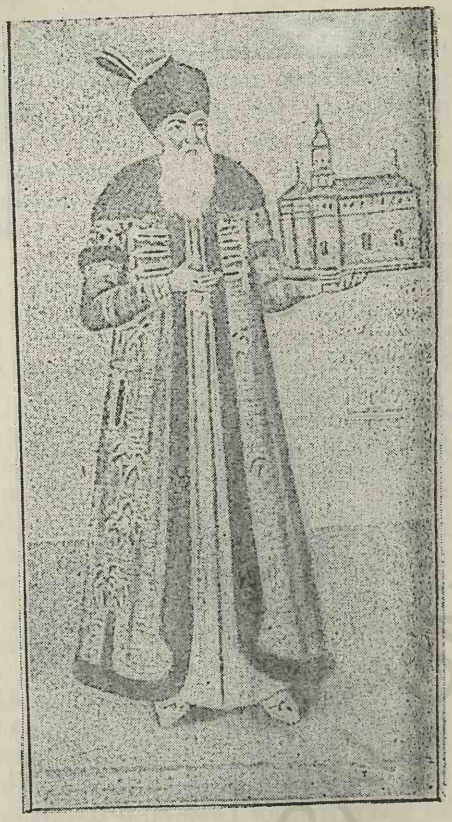

MIRON COSTIN

mîndu-se cu slaba satisfacţie a jurămîntului pe cari-l făcu, înainte de a porni spre Scaunul său, noul principe [144].

Însă asigurările jurate la Constantinopol nu făcură pe duşmanii politici să se „amistuiască". Domnul puse gînd să omoare pe unii dintre dregătorii săi. „Costin", scrie fiul său, „era mazil la ţeară ; ce, ori să-l tragă în partea sa Alexandru-vodă, ori alt gînd avea, — îl chemaseră la Curte, şi-i dară hătmănia" [145]. Simţind pregătirile ce se făceau contra opoziţiei, din cari făcuse şi făcea parte, noul hatman se retrase însă îndată la moşiile sale din Putna.

Aici află de răscoala ţării contra protectorului grecilor şi pornirea fără voie a lui Alexandru-vodă spre Constantinopol. „La Tecuci au ieşit Costin postelnicul de la Putna înainte-i şi l-au petrecut cu cinste şi cu conace pînă la Galaţi, plecîndu-se ca să vie la împăcăciune cu boierii şi iar să şi hie Domnu în Scaun, — luînd Costin postelnicul asupra sa această grijă" [146].

[144] Miron Costin, p. 292.
[145] P. 293.
[146] *Ibid*, p. 294.

Boierii cari făcuseră mişcarea chemară de peste Nistru pe bunul lor stăpînitor de odinioară, pe Barnowski, şi între aceia care-i formară Curtea pe drum şi la Constantinopol se găsea, firește, nepotul Costin, hatman atît de puțină vreme, încît îşi zicea şi i se zicea tot Costin postelnicul. Era pe lîngă Miron cel mai cu trecere dintre partizanii lui, şi turcii îl considerau ca locotenentul „chehaiaua" acestuia. De aceea fu printre cei arestați, cînd se decise pieirea candidatului la tronul pe cari-l părăsise odată pentru a fugi la poloni. Fu liberat după decapitularea lui Barnowski şi participă la alegerea unui Domn în persoana lui Moise Movilă [147]. Întorcîndu-se în țară, el aducea testamentul mortului, testament în cari era instituit unul din executori [148], ca unul ce era „omul" lui.

Moise-vodă, un alt patron, întări hătmănia lui Costin. Tatăl lui Miron o ocupă un an de zile cît domni acest Movilă fără de noroc ; în 1633 încă, îl scăpă viața colegilor săi de Divan, comunicîndu-le ce-i spusese „un turc orb de un ochi", prieten al său, despre intenția lui Abaza-paşa de a-i pierde pe toți, pentru trădare.

În 1634, Vasile Lupu, vrăjmaşul lui Moise, antagonistul politicii polone, se sui pe tronul Moldovei. Domnul mazil se întoarse în adăpostul său polon, unde, cu toate sforțările sale, rămase. Dintre boierii săi îi urmă, pentru a-i împărtăşi pînă la sfîrşit soarta, singur hatmanul Costin [149].

Moise muri între leşi tocmai supt Dabija-vodă, adică după 1661 [150]. Locuia la Wielkie-Oczy, dar mai avea o moşie, în Podlachia, anume muchoyedy. În 1659 îl vedem făcînd o călătorie la Liov, pentru a lăsa un depozit la Stavropighie, pe cari-l retrage în anul următor [151].

Desigur că emigratul hatman stătea alături cu Domnul mazil, în acest depărtat refugiu polon, şi că aici îl va fi ajuns moartea.

Informațiile cele mai multe le avea Miron de la tatăl său. Primise totuşi unele de la alți „oameni bătrîni de pre acele vremi [152]" sau „boieri bătrîni den zilele noastre" [153]. Numele lor nu le pomeneşte de obicei, dar, cum vom vedea, trebuie să fi fost mai ales cei doi Cantacuzinești, Toma şi Iordachi. Cel dintîi e şi adus martor o dată, pentru unul din cele mai mişcătoare amănunte pe cari le cuprinde cronica în partea ei răzimată pe tradiție. „Mărturisea Toma vornicul, fiind postelnic al doilea la dînsul (la Barnowski), că în multe nopți l-au zărit prin miezul nopții îngenuncheat înaintea icoanei la rugă, cu mare osârdie" [154].

De la acești martori oculari ai istoriei Moldovei în prima jumătate a secolului său ştie Miron Costin mulțimea de amănunte precise, de cea mai mare însemnătate, suma de fapte mărunte de o naivitate atît de colorată sau de un adevăr atît de zguduitor, pe cari le amestecă într-una, nu fără

---

147 *Ibid.*, p. 297—9.
148 *Arch. ist.*, I², p. 188—9.
149 Miron Costin, p. 300, 301. Cf. *Studiile mele asupra ist sec. al XVII-lea*, I.
150 *Ibid.*
151 Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 72—3. 75—6.
152 M. Costin, p. 259.
153 P. 291, 302, 312.
154 P. 297.

dibăcie şi totdeauna cu măsură, printre ştirile date de conducătorul polon [155]. În această categorie intră spusele lui despre lupta lui Ieremia cu Răzvan în decembrie 1595 — luptă povestită aşa de scurt şi de bine —, despre *slujitorii* lui Mihai Viteazul, despre locul unde se dă lupta [156] între munteni şi Domnul impus lor, Simion : „la o vale ce se cheamă Milcovul cel mare, în ţara Muntenească : are un alt nume, grozav, acel pîrîu ; şi spus de atunce" [157], despre lupta de la Verbia sau Jijia între Mihai, venit din Ardeal, şi Ieremia fugind [158] ; despre „domnia" lui Marcu-vodă în Moldova, despre cei 40 000 de galbeni şi *diresul de domnie veşnică* date lui Movilă de sultan pentru a urma războiul contra rebelului muntean al împărăţiei [159], despre cumpărarea lui Basta cu aceşti bani pentru a ucide pe erou [160].

Bătrînii nu ştiau să spuie nimic scriitorului celor trecute despre domnia lui Simion, decît ce fel de om era şi ce fel de moarte i-a pregătit cumnata lui [161]. Dar ei mărturisiră despre lupta de la Mălăeşti între partizanii lui Mihăilaş-vodă şi ai lui Constantin, vărul lui, despre biruinţa acestui din urmă la Ştefăneşti, despre originea lui Ştefan Tomşevici sau Tomşa al II-lea, despre bătălia de la Cornu-lui-Sas şi boierii ucişi de Ştefan Tomşa. Din amintirea lor culege Miron *cuvintele* de o ironie crudă, de o ageră şi batjocoritoare răutate, ale Tomşei, un fel de mic Ţepeş al secolului al XVII-lea ; tot din acest izvor bogat, dar tulbure, veştile despre răscoala boierilor şi ciocnirea lor cu tiranul, despre lupta de la Tăuteşti, pe cari o veşnicesc şi movilele de pe mormintele celor căzuţi [162]. Cei foarte bătrîni cari fusese copii de pe acele timpuri de energie cruntă îi vorbise despre frumoşii dărăbani ai ucigaşului boierimii, cu nasturii de argint, penele de argint la comănace şi tablele de argint la lăduncl. Ei uitase luptele din 1616, dar îşi aduceau aminte de locul unde a fost prinsă acea urzitoare de zavistie, acea „femeie răpitoare" cari fusese „Doamna lui Ieremia" şi de vorbele ei cînd trecu printre boierii cari-i înconjuraseră tronul, pentru a se închide în haremul unui agă : „Boieri, boieri ! Ruşinatu-m-au păgînul !" [163]. Boala de ochi a lui Radu-vodă în 1619, neştiinţa limbii ţării din partea lui Gaşpar, noul Domn, lupta oamenilor domneşti cu revoltaţii Orheiului, planul de a otrăvi pe Vasile Lupu şi Bucioc, mazilia lui Alexandru Iliaş.

---

[155] Într-un loc totuşi crede Miron că trebuie să se îndreptăţească pentru proporţia în cari amestecă în letopiseţul său istoria străină : „De aş avea la cineva pentru acest lucru vreo hulă, că acest letopiseţ mai mult de lucruri străine pomeneşte decît de loc şi de ţară, răspunz că am făcut acest curs pentru să se dezlege mai bine lucrările ţării noastre, cari la acea vreme s-au prilejit. Şi aceea să se ştie că, ţara aceasta fiind mai mică, nici un lucru singură de sine, fără adunare şi amestecare cu alte ţeri, n-au făcut" ; p. 318.

[156] Pusă rău cronologic.

[157] P. 254—5. Numele *grozav* îl dă cronicarul muntean, în *Mag. Ist*, IV, p. 302 : „O vale mare, ce este dincoace de Focşani... De atuncea acei văi i-au pus numele Căcata".

[158] „Unde stă o movilă mare preste trupuri", adaugă Miron, p. 255. „De Ieremia-vodă apoi făcută". Cf. *Anonimul*, p. 296.

[159] Aşa s-au tras cuvîntul pînă astăzi" ; p. 256.

[160] P. 259.

[161] „Precum au rămas din om în om în ţeară poveste ;" p. 260.

[162] „Li stau movilele şi pînă astăzi deasupra satului Tăuteştilor ;" p. 264.

[163] P. 266.

acestea le ştia tot de la bătrîni şi de la „bătrînul lui, mai ales, de la Costin hatmanul".

Ce urmează, în afară de împrumuturile de la Piasecki, e tratat mai pe scurt sau mai pe larg, în lumina laudei sau în umbra defăimării, după rolul pe cari-l jucase şi sentimentele ce trebuise să aibă Costin tatăl. Se vorbeşte foarte pe larg de apucăturile regale, de vorbele cumpănite, de purtarea cuminte a lui Radu Mihnea, ce înseamnă anume boierii cari i-au dus oasele ; şi titlurile ce li se dau corespund, în adevăr, cu boieriile ce aveau în acea vreme [164]. La Barnowski se menţionează caracterul lui, relaţiile lui cu vecinii, moşia lui, fundaţiile lui. Cei trei Domni ce urmează sînt trataţi foarte pe scurt, negăsindu-se asupra lor — pentru a completa spusele bătrînilor — nici o ştiinţă în „leatopiseţul străin". Lui Moise-vodă i se aduc însă mari laude : „om blînd la hire ca un miel, nice lacom, nice rău nimărui" [165], pe cînd Alexandru Iliaş, prigonitorul lui Costin, apare cît se poate de rău, ce nu împiedică pe boierul ameninţat cu moartea să-i facă cinste la plecare şi să i se ofere ca împăciuitor.

În 1633, moartea lui Barnowski, cari nu fusese Domn decît în dorinţele partidei sale, nu era un eveniment cari să motiveze proporţiile povestirii lui Miron Costin. Aceste proporţii sînt într-adevăr neobişnuite în această parte, destul de săracă, a cronicii. Dar Barnowski era stăpînul, unchiul, binefăcătorul : Costineştii moştenise din averea lui, şi Miron, născut în chiar acest an 1633, puţine luni după omorul voievodului, îi purta numele, din recunoştinţa părinţilor. Pe urmă, între actorii dramei se găsea şi postelnicul. Cît de larg, de interesant, de mişcat povesteşte cronicarul acest trist episod ! Cum ştie de bine sentimentele ce agitau pe Costin la liberarea lui, cînd mergea pe îngustele strade ale Constantinopolului, supt pază, „înspăimat că-l duc noaptea să-l înece ori să-l muncească pentru averea lui Barnowski-vodă !" [166]

La Moise, venit Domn a doua oară, Miron mai poate adăugi ceva la notiţele lui Piasecki, fără a pierde din vedere, mai ales, pe Costin hatmanul. Pe acesta-l descopere în suita exilatului. Căci din această suită făcea parte şi copilul, micul copil, cari mai tîrziu trebuia să reînnoiască istoria ţării sale.

De aici înainte Costin nu mai putea spune nimic, după ce porţile exiliului i se închiseseră în urmă. Între timp, cînd se mîntuiau amintirile tatălui şi acela cînd puteau începe ale fiului, se întind aproape douăzeci de ani de înstrăinare a familiei. Crescut din cea mai fragedă copilărie pe pămîntul polon, Miron, fiul postelnicului, primeşte creşterea copiilor de nobili din Polonia pe acea vreme. Cînd se făcu mai mare, părinţii îl trimiseră la şcoala din Bar, şi aci văzu el în 1647 lăcustele [167] prevestitoare de nenorocire întunecînd ceasuri întregi, în nesfîrşite stoluri, văzduhul de vară. Tot

---

[164] V., pentru unul din ei, Hrizea, *Literatură şi artă română*, IV, p. 401—2.
[165] P. 291.
[166] P. 298.
[167] „Cu un an înainte de ce s-au rădicat Hmil hatmanul căzăcesc asupra leşilor, aproape de vremea săcerei" — p. 345 ; cf. Kostomarov, *Bogdan Hmilnişchi*.

aici, în același an, asistă la trecerea marelui-cancelariu Ossolinski, întors din negocierile premergătoare ale marilor tulburări ce zguduiră în curînd tot Orientul [168].

În 1651, Miron își sfîrșise studiile. El făcu ca toți colegii săi nobili, și veni la oastea regelui Ioan Cazimir, cari, atacat de cazaci și tătari, chemase în jurul său întreaga nobilime. Ne spune singur că se găsea în lagărul de la Beresteciko, „cale de trei zile den sus de Cameniță" [169], unde găsim pe rege, cu oastea sa numeroasă, la 26 iunie [170]. La Curte mai fusese încă și văzuse acolo, pe timpul regelui Vladislav, mort în 1648, ca dvorean, pe unul dintre Cantemireștii Bugeacului [171].

La Bar nu se mai întoarse tînărul soldat. Orașul fusese cucerit de țăranii revoltați [172], ocupat de trupele regale la începutul anului 1651 [173], ruinat și pustiit, desigur, de aceste accidente de război. Șederea chiar în aceste regiuni ale Podoliei de lîngă Moldova devenise neplăcută : la începutul anului 1652, Camenița fu asediată de tatari și cazaci [174].

Costin postelnicul murise, probabil, înainte de această dată. Miron era prea tînăr pentru a se hotărî să-și înceapă viața politică în situația de tovarăș al unui mazil fără speranță, situație în cari tatăl său și-o mîntuise pe a lui. Prin 1651-2, Vasile Lupu, Domnul Moldovei, era în bune relații cu polonii : la cererile de ajutor făcute de hatmanul căzăcesc Bogdan, în cursul expediției regale din 1651, el răspunsese printr-un refuz cuviincios [175], și pînă tîrziu îl vedem cerînd lui Ioan-Cazimir o alianță, cari l-ar fi scutit pe dînsul de onoarea unei încuscriri cu Timuș, fiul hatmanului [176]. Învățatul și agerul tînăr cari venia de peste Nistru, cu recomandațiile dregătorilor poloni de la graniță, fu primit deci cu plăcere la Curtea luminată și luxoasă din Iași. Astfel se întorcea prin 1652 în Moldova acela cari plecase la 1634 în bagajele lui Moise-vodă fugar.

Ce se petrecuse la mijloc, știe foarte neegal și foarte slab Miron Costin. Mai ales după spusele Cantacuzineștilor el adaugă, ici și colo, ceva la povestirea lui Piasecki. Pînă la 1639 aproape, tot e luat de la acesta. La acest an, pomenind căderea intrigantului vizir Tabani-Buiuc, cronicarul povestește, după amintirile „unui boier bătrîn de Sfat, ce era pre acele vremi" [177].

„Boierii bătrîni" îi mai spuseră și despre gîndul ce avu cîndva Domnul Moldovei de a-și despărți fata măritată după Radziwill. Tot de la acești informatori anonimi a luat Miron și expunerea războaielor dintre Matei și

---

[168] „De față am fost — umblam la școală — cînd au trecut pre la Bar Cancelariul cel Mare, anume Osolinschi, om foarte de la inimă a lui Craiu și mare cap, întorcîndu-se de la Chiev" ; p. 315.
[169] P. 321.
[170] Iorga, *Acte și fragm.* I, p. 206—7, Cf. Maiolino Bisaccioni, p. 335 și urm.
[171] „Pe care și eu l-am apucat dvorean la Craiul leșesc Vladisav", p. 304.
[172] Bisaccioni, p. 209, 302.
[173] *Ibid*, p. 335.
[174] *Ibid*, p. 380—1
[175] *Ibid*. p. 356.
[176] *Ibid*.
[177] P. 309

Vasile, cari e totdeauna plină de mişcare şi viaţă, dar cari s-ar putea să fie pe alocurea puţin potrivită cu adevărul. E regretabil că asupra acestei însemnate perioade din istoria noastră în secolul al XVII-lea n-avem un singur izvor indigen întins, amănunţit şi sigur.

Dar de la 1652 lucrul se schimbă. Miron vede petrecîndu-se ceea ce va face vizibil şi pentru urmaşi prin naraţiunea sa vioaie şi plastică. Deodată, e un simplu om de casă al celui mai mare dintre Cantacuzini, cari stăteau atunci în fruntea boierimii moldovene, precum fratele lor Constantin deveni în curînd cel mai respectat dintre sfetnicii domneşti ai Munteniei. „Cari capete ca acelea — scrie Miron, vorbind de Toma şi Iordachi — „abia de au avut ţeara cîndva sau de va mai avea [178]". „Ce oameni erau acei doi fraţi aicea în ţara aceasta, ales Iorgachi vistiernicul, fără scrisoarea mea crez că va trăi numele lor în veci în ţeara aceasta de pomenirea oamenilor, den om în om" [170].

Viitorul istoric se găsea pe lîngă Iordachi, boier influent şi „om întreg la toată firea" [180], „Eram", scrie însuşi, „pururea în casă la Iorgachi vistiernicul". El văzu zbuciumul patronului său, cari nu putu scăpa de la moarte în 1653, pe boierii arestaţi pentru înţelegerea cu conspiratorul Gheorghe Ştefan, şi ni raportează scena de noapte, cînd deşteptat din somnul adînc ce-l cuprinsese, „de mare scîrbă ce avea", bătrînul întrebă despre soarta „boierilor". „Şi, dacă i-au spus, au suspinat den greu, zicînd : „Au pierit boierii" ? Şi, dacă au ştiut de perirea boierilor, au zis : „Oh, ce s-au făcut !" [181].

În tulburările ce se iviră, cei doi Cantacuzini rămaseră pînă la urmă credincioşi lui Vasile-vodă. Fugiră cu dînsul întîia oară, îi urmară cauza cu credinţă şi a doua oară. Toma fu prins în Suceava, iar Iordachi, întorcîndu-se cînd nu se mai putea aştepta nimic pentru Domnul său, fu aruncat şi el în închisoare, la Buciuleşti, unde amîndoi boierii fură aproape de moarte şi-i salvă numai intervenţia fratelui lor muntean.

Cît despre Miron Costin, el nu duce aşa de departe credinţa, pe cari, de altminteri, nici nu o prea datora prigonitorului familiei sale. „Am fi datori cu pomenire lăudată mai mult lui Ştefan-vodă, de la carele multă milă am avut, decît lui Vasile-vodă, de la carele multă urgie părinţii noştri au petrecut", observă el în cursul povestirii sale [182].

Tînărul boier duse întîi în siguranţă la Cameniţa partea cea mai însemnată a averii lui Iordachi, „inima agonisitei lui", pe cari o depuse la un prietin părintesc, stegarul cetăţii [183]. Pe urmă el plecă din Hotin cu o mi-

---

[178] P. 311.
[179] P. 348.
[180] P. 324.
[181] P. 325.
[182] P. 338.
[183] „Atunci ce slujbă am făcut lui Iorgachi vornicul, prin multe cuvinte nu lungesc, iară inima agonisitei lui am trecut-o la Cameniţă şi o am dat la un prieten a tătîne-mieu, anume Mihai Stegariul ; şi deplin acea avere mai apoi la mîna lui Iordachi au venit." P. 326. Deci, la această dată, Costin postelnicul murise ; altfel fiu-săi ni-ar fi spus ceva despre dînsul.

siune la Petru Potocki, starostele de Cameniţa şi voievod de Braclaw, pe cari-l află la moşia sa [184]. Cînd se întoarse spre Hotin şi trecu prin Cameniţa, vodă intra în acest din urmă oraş, părăsind cetatea sa de graniţă, în cari, pierzîndu-şi orice socoteală, nu aruncase măcar o garnizoană de cîţiva oameni [185].

Miron constată greşeala făcută, şi vede în ea principala cauză a pieirii lui Vasile vodă. Zicîndu-şi, cum a zis, pentru Gheorghe Ghica, un credincios mai cu stăruinţă însă, că un om „n-are ce face împotriva unei ţări [186]“, el trecu la Gheorghe Ştefan, în împrejurări pe cari a uitat sau nu i-a dat mîna să ni le spuie. Făcu pe tălmaciul în consiliul de război ţinut în august între noul Domn şi căpeteniile trupelor sale auxiliare, Petki şi Konracki. Acesta din urmă, cum îl arată şi numele, era un polon, o veche cunoştinţă fără îndoială. Crescut în Polonia de mic copil, Miron a fost, desigur, un patriot călduros şi sincer, dar a găsit totdeauna mijlocul de a împăca acest patriotism moldovenesc cu interesele şi politica leşilor.

Suirea lui a fost răpede. În 1655, îl vedem mergînd cu oastea lui vodă şi cu principele însuşi în Ţara Românească, unde Gheorghe Ştefan veni prea tîrziu pentru lupta contra seimenilor răsculaţi, dar tocmai la timp pentru ospeţe [187], pentru concertul „cimpoieşilor“ şi „surlarilor“. În 1657, cînd Gheorghe Ştefan, chemat la Poartă, nu voia să se ducă, el trimise, din Răcăciuni, la vecinul său Constantin-vodă pe Miron Costin, atunci biv sulger, spre a-l întreba ce răspuns ar fi bine să se dea turcilor [188]. Supt Ghica, el făcu parte din expediţia în Ungaria, la 1659 [189], şi asistă la luptele cu Constantin-vodă pribeagul [190].

„Cu mult mai lesne scrie Miron la evenimentele din 1653 —, cu mult mai lesne a scriere de aceste vremi, în care mai la toate ne-am prilejit singur [191]“. De aici înainte, în adevăr, avem a face cu memorii, cari se deosebesc prin îmbelşugarea amănunţimilor, sinceritatea şi nepărtinirea judecăţii şi căldura discretă a formei. Acest boier de odinioară avea o înaltă ideie de meşteşugul său de istoric : persoana sa se pierde aproape în importanţa evenimentelor descrise, sentimentele sale proprii sînt jertfite pentru a ni se da o apreciere fără „faţărie“ [192], prietenii şi duşmanii săi sînt prietenii şi duşmanii ţării sale şi al binelui. Om pasionat, mîndru de învăţătura sa, îndărătnic în ideile sale politice, el are conştiinţa, cînd ia în mînă pana cronicarului, că povestirea sa trebuie să urmărească numai adevărul, iar preţuirea sa trebuie să atîrne numai de dreptate. „Letopiseţele nu sînt să le cetească omul, să ştie numai ce-au fost vremurile trecute, ce mai mult să

---

184 P. 327.
185 P. 328—9.
186 P. 357.
187 „Disdemineză ne-au întîmpinat veste de risipa Siimenilor“ ; p. 351.
188 P. 355. Cf. Urechilă, *Miron Costin*, I, p. 303, 690—1.
189 P. 359.
190 P. 363 : „Am purces drept în tîrg ; gonaşii au dat după noi“. În 1661 era staroste (Urechia, l. c., I, p. 218). Cf. *Uricariul*, XXV, p. 54.
191 P. 327.
192 „Nimică nu strică credinţa aşa celor ce scriu leatopiseţele ca făţăria“ ; p. 338.

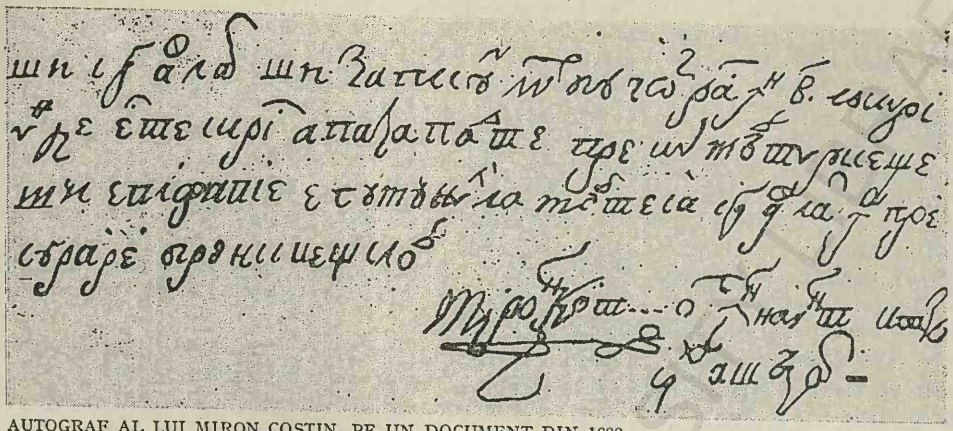

AUTOGRAF AL LUI MIRON COSTIN, PE UN DOCUMENT DIN 1688

hie de învăţătură ce este bine şi ce este rău şi de ce să se ferească şi ce va urma fie cine [193]. Ştim astfel mai puţin despre faptele sale mărunte şi despre sentimentele ce se agitau în regiunile inferioare ale sufletului său, dar căpătăm o înaltă ideie despre moralitatea ştiinţifică a acestui străbun al istoriografiei noastre [194].

Întors în ţară supt Constantin Cantemir, Miron reluă vechiul său plan, şi scrise *Predoslovia.*

S-o analizăm aici.

Cu mult mai sus decît consideraţiile naive şi confuze ale compilatorilor lui Ureche trebuie puse ideile pe cari asupra originii noastre şi părţii obscure din trecutul românilor le-a exprimat acea lumină a literaturii şi ştiinţei

---

[193] P. 360.

[194] S-a discutat adesea data cînd cronica a fost scrisă ; v. V. A. Urechia, *Miron Costin,* I, p. 348 şi urm. şi Schiţele. S-a observat — v. şi Orăşanu, *Cron. mold.*, p. 126—7, — că data de 1676—7 (7085) din titlul lucrării nu se potriveşte cu calitatea de vornic ce se dă autorului, deoarece acesta fu făcut logofăt la suirea pe tron a lui Antonie Ruset. Cred că cea mai mare parte din cronică, aproape toată partea ce a fost „publicată" de Miron şi pe cari o cunoaştem deci direct, s-a scris înainte de această schimbare de domnie. Se menţionează, în adevăr, în primele pagini luarea Cameniţei, în 1672 (p. 281) ; vorbindu-se de mazilia lui Duca din 1666, se spune că e acea mazilie dintîi a Ducăi-vodă" (p. 312), ceea ce presupune o a doua mazilie, cea din 1672 prin urmare. Se condamnă fuga lui Petriceico în Polonia la 1673 *(ibid).* Dar Sobieski e acuma rege, de puţină vreme totuşi : „acest Sobieţchi ce au fost (ce au stătut, ce au ajuns) Craiu" (p. 281) Cantemir e serdar (p. 372), şi această boierie i se dete la 1673 *(Vita Const. Cantemyrii,* p. 12). Lamentaţiile contra Domnilor lacomi (p. 268), contra „cumplitelor vremi" (p. 312—3, 345) se potrivesc cu domnia lacomă, prigonitoare, cinică a lui Dumitraşco Cantacuzino, 1673—5. La sfîrşit numai, în ultimele rînduri se menţionează domnia lui Antonie-vodă, dar, lăsînd la o parte ipoteza că s-ar fi putut adăuga la alcătuirea corpului sau mai tîrziu, aceasta ar dovedi numai că, începută în 1673—4, cronica a fost scrisă pînă după septembrie 1675, cînd Dimitraşco făcu loc lui Antonie. În fine, o copie munteană din sec. al XVIII-lea, aflătoare la Muzeu, dă altă dată decît ms. urmat de Kogălniceanu, şi aceasta cu o precizie cari exclude ideea de interpolaţie : „în oraş în Iaşi, în anul de la Zidirea Lumei 7181, iar de la Naşterea lui Isus Hristos 1673, mţa Dechemvrie" (V. A. Urechia, *Operele lui M. Costin,* I, p. 36).

moldovenești pe timpul său, cari a fost Miron Costin. Prin el, prin acest elev inteligent al școlilor polone, prin acest cetitor neobosit și cu dragoste, prin acest cugetător serios și scriitor cu forma limpede, neamul nostru s-a lămurit pentru întîia oară, nu asupra exodului medieval înfășurat în legende fără glorie, ci asupra strălucitei descendențe romane. Ceea ce au întrevăzut alții, s-a răsfrînt deplin în ochii săi de entuziast, ceea ce îngăimase alții, a rostit-o el cu convingere, putere și mîndrie, ceea ce sprijineau predecesorii pe cîteva argumente schițate, a întemeiat-o el pe un sistem de dovezi sigure, legate științific între ele. Ar fi putut, în 1691, să nu-i îngăduiască timpul de rugăciuni slujitorii lui Cantemir, căci asupra bătrîneților sale el își mîntuise sufletul, ridicînd către Dumnezeu rugăciunea acestei fapte bune față de neamul său.

În 1684, primăvara, Petriceico-vodă, restabilit în domnie de oștirile polone și de o conspirație a boierimii iubitoare de creștinătate contra lacomului Duca, „Ștefan-vodă Petru", era silit să se retragă încă odată înaintea tătarilor lui Dumitrașco-vodă Cantacuzino. Abia începuse să domnească și porțile exilului se deschiseră iarăși înaintea pretendentului fără noroc. Îl întovărășiră în retragerea sa părtașii la prada Bugeacului și la prinderea lui Duca, boierii efemerului său Divan. Neculce ni-i înseamnă pe acești Curteni ai nenorocirii : „Miron Costin vel logofăt și Apostol Catargiul vel comis, și Ilie Drăguțescul sardariul, și Savil Zmucilă medelnicer și cu frate-său Gheorghiță și cu alții" [195].

Pînă una-alta, se dădu un adăpost pribegilor la Dașov (Oceacov), unde regele avea o casă de vînătoare. Aici se formau planuri pentru scoaterea „tiranului" Dumitrașco-Vodă, pentru restabilirea lui Petriceico, pentru aducerea regelui la o expediție moldovenească. O deputație a pribegilor se prezintă în iulie la Sobieski liberatorul atît de mult dorit, pentru a-i arăta cererile Moldovei, în cazul unei cuceriri. Le va fi pus în scris, așa cum le posedăm, Miron Costin însuși. Sînt idei pe cari a trebuit să le împărtășească intransigentul boier și partizan al creștinilor : întărirea vechilor privilegii ale clerului, scutirea de bir a întregului corp, întinderea acestei scutiri asupra boierilor, curtenilor, hînsarilor, darabanilor, moșnenilor, cari, ca în statul polono-litvan, nu vor plăti decît în vreme de război ; acordarea unui adăpost boierilor acelora cari ar fi în pericol, dacă, cu toate sforțările regelui, Moldova ar rămînea, la pace, în mîinile vechilor ei stăpîni ; în fine, observarea ordinii din partea armatei polone la năvălirea în țară și restituția vecinilor boierești fugiți, în ultimile timpuri de neorînduieli, peste Nistru [196].

Îndemnurile acestea, cînd nu erau încă puse în scris, definitiv, vor fi făcut pe unul dintre marii demnitari ai Coroanei, „un bărbat atît de mare", îi zice Miron Costin, să dorească a căpăta informații precise asupra Moldovei, și chiar a Țării Românești, în cari polonii se gîndeau să pătrundă, răzimați pe excelentele lor relații cu Șerban-Vodă [197].

---

[195] P. 244.

[196] Hurmuzaki, *Supl.* II³, p. 151—3, nr. LXXVII.

[197] Intervenire pentru dînsul pe lîngă împărat, tocmai pe această vreme. Hurmuzaki, *Sup.* II³, p. 150—1, nr. LXXVII.

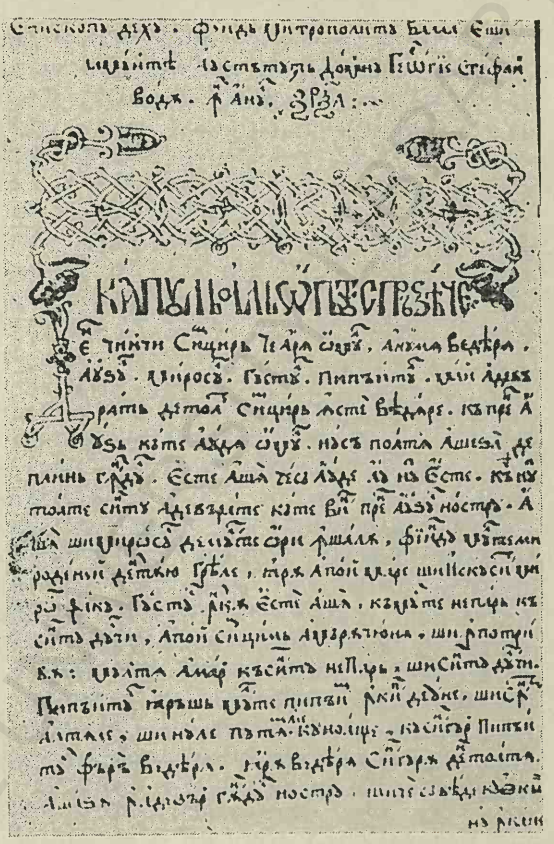

MIRON COSTIN. *HRONICUL*

Numele acestui magnat polon nu ni se spune : trebuie să fie unul dintre ofiţerii cărora li se dă în anul următor, 1685, grija Moldovei. Deci sau Alexandru Ioan Potocki, fiul Castelanului de Cameniţă [198], sau marele-general Iablonowski, acesta mai degrabă decît celălalt [199]. La regele însuşi nu trebuie să ne gîndim. Se vorbeşte de el în lucrare — voim să vorbim de descrierea polonă a Moldovei şi locuitorilor ei — în termeni cari exclud această ipoteză [200].

Iablonowski — dacă ne oprim asupra numelui său — nu se adresa direct boierului moldovean, ci făcu să intervie pe lîngă acesta un vechi cunoscut, „o persoană cu care fusese (Miron) în cele mai strînse legături totdeauna", marele comis al Coroanei, acelaşi pe cari-l găsim la 1681 în corespondenţă cu Alexandru Balaban [201].

---

[198] Hurmuzaki, V[1], p. 133, an. 1687. Sau Ioan, tatăl acestuia ?

[199] Cf. *ibid.* p. 111 şi urm. ; Cantemir, *Ist. Imp. otoman*, p. 517.

[200] V. p. 179, 191, 200 din ed. d-lui Bogdan, *Cronice inedite.*

[201] Hurmuzaki, *Supl.* II[3], p. 137—8, nr. LXXI. Desigur că Miron întreţinuse şi el corespondenţă cu acest ofiţer regal.

De mult timp, învățatul logofăt însemna în „izvoade" evenimentele ce se desfășurau înaintea sa și la cari participa din ce în ce mai mult. Dacă ar fi fost un „izvoditor" oarecare, desigur că n-ar fi stat la îndoială să dea la lumină numai această lucrare a sa, făcînd dintr-însa continuarea lui Ureche [202]. Dar planuri mai mari încolțise de mult [203], în mintea sa cultivată și ageră. Dacă „răposatul Ureche vornicul" lăsase, murind înainte de vreme, „o lucrare neisprăvită", el nu se pricepuse a-i face nici începutul. Acest început, cari lega umila Moldovă de mîndra Romă, trebuia scris din nou și apoi, din izvoare nouă și într-un spirit nou, într-o formă literară superioară, trebuie prefăcută întreaga lucrare a predecesorului, cari ar fi devenit astfel vrednică de acea măiastră introducere. Și, pe urmă numai, ar fi venit izvodul, istoria timpului său, memoriile.

O concepție mare și cu totul nouă. Ea nu făcu numai o revoluție în istoriografia românească întreagă, dar putem zice că dădu naștere unei istoriografii în deplinul înțeles al cuvîntului, determinînd în același timp un curent, mărind sufletul poporului cari ceti fragmentele operei concepute.

Cînd părăsi Moldova în 1684 [204], Miron Logofătul nu scrisese tocmai mult din introducere. Nu numai atît, dar nici izvoarele nu și le adunase pe deplin. Nu știa încă de Enea-Silviu, de tratatele lui Ioan Zamoyski, de Eutropiu, de Dlugosz, de Bonfiniu. În cronica lui Ureche, el nu deosebea încă fondul primitiv de interpolații. „Țara — scria el pe acest timp de inițiare în tainele subiectului său — n-are nici un istoric afară de răposatul Ureche, vornicul acestei țări, care a adunat viețile Domnilor moldovenești de prin mănăstiri, iar războaiele mai ales din Bielski, cronicarul polon, și ne-a lăsat o operă, care începe cu Dragoș" [205].

Ba avea nedumeriri chiar asupra soartei pe cari ar putea s-o aibă cartea pe cari, după o lungă cetire a izvoarelor, se hotărîse a o scrie. Erau vremi grele ; din acest mare conflict între creștini și păgîni, din această puternică furtună cari-l aruncase și pe dînsul așa de departe, va mai rămînea pentru Moldoveni o patrie ? Dacă nu, scrie el cu gîndul chinuit, rămîie

---

[202] V. mai sus ; Bogdan, *Cron. inedite*, p. 178.

[203] Se poate ști de cînd, și, ideea fiind, cum observă Xenopol, cea mai fecundă pentru dezvoltarea noastră, lucrul merită atenție. În *Psaltirea* lui Dosoftei din 1673 (ed. Bianu, p. 515—6), se dau niște versuri ale lui Miron asupra „neamului Moldovei". În ele Miron adoptă pe Flac, ca întîiul părinte al națiunii — idee pe care o va părăsi pe urmă —, dar exprimă păreri, de cari nu se va despărți niciodată, despre unitatea neamului, despre coborîrea sașilor din daci. El vorbește pe larg despre podul de la Severin și atinge chiar *trecerea oștilor în țara ungurească pe acolo :* în 1663 și 1664. Pe de altă parte, versurile nu se află în manuscriptul *Psaltirei*, redactat cînd Dosoftei era numai episcop de Roman, deci înainte de 1671 (Bianu, *l. c.*, p. VI). Știm deci cînd ideea unității neamului și alte idei conducătoare s-au format în mintea lui Miron. S-ar putea preciza și astfel : Miron e acum Vornic de Țara-de-Jos, și el ocupă locul de la 1673 (Ureche, *Operele lui Miron Costin*, I, tabelele ; *Schițe*, p. 208). Dar versurile puteau fi făcute înainte și numai titlul adaos în 1673.

[204] Bogdan, *l.c.*, p. 178.

[205] Cf. „Voroava" din 1675—7, înaintea *Vieții domnilor :* „Urzisem și începătura leatopisețului... Cu această făgăduință că și leatopisețul întreg să aștepți de la noi, de vom avea zile și nu va hi pus prea-puternicul sfat a puternicului Dumnezeu țării aceștia țeanchiu și soroc de săvîrșire" (Kogălniceanu, *O*, p. 247).

cel puțin în Polonia, pe limba străină, această „bucată a cronicii mele despre țara Moldovei", pe care, „înainte ca opera sa să iasă la lumină" între ai săi, o înjgheabă în pripă, pentru a scuti lui Iablonowski lecturi obositoare și, la urma urmelor, inutile [206].

Cartea e scrisă la Dașov, în 1684, înainte de luna lui septembre, cînd regele polon începu acea campanie de cucerire, pe care Miron o dorește în prefață [207], și chiar înainte de iulie, cînd redactă opera sa în versuri.

Izvoarele sînt puține : cronica țării, Dion, Toppeltin, „culegeri din istoria grecească", în cari poate se cuprindeau extrase din Dion, traduse în latinește [208], Sleidan, „Despre cele patru monarchii". Ce a cules din ele asupra ambelor principate, poartă titlul de *Cronica țerii moldovenești și muntenești.*

Se începe cu dacii, care ar fi tătari — traducere în istoria contemporană a sciților —, rude ale „ardelenilor". Se vorbește apoi de cuceririle romanilor, de cetățile vechi ce se află pe pămîntul celor două țări, de pustiirea lor de tătarii „întorși" după cucerirea congenerilor lor, de „al doilea descălecat", în fine, al lui Dragoș.

Aici, cu acest al cincilea capitol, se termină partea istorică a opusculului. Cea descriptivă urmează. Întîi, Miron vorbește despre numele moldovenilor și muntenilor și al țărilor ce ocupă : Moldova, Muntenia, Basarabia ; apoi trece la titlurile Domnilor ; în al treilea rînd, la limbă, după cari el tratează despre religie, ținuturi, despre orașe.

Notițele acestea descriptive au o importanță incontestabilă ; și în ele se cuprind adevărate revelații ca, de exemplu, mențiunea legării bisericii moldovene de patriarhatul constantinopolitan supt Radu Mihnea [209]. Dar marea lor însemnătate pentru noi, dacă nu pentru generalul polon cari căuta informații pe scurt, pentru o viitoare campanie, marea lor însemnătate, zic, stă în ideile conducătoare.

Ele sînt două : întîi, că sîntem o colonie romană, cum ne arată trecutul conservat pe paginile istoricilor și în monumente și limba, dovada incontestabilă a marii origini, actul de nobleță rămas de la strămoși. A doua că, despărțiți de granițe însemnate de vremi vitrege, sîntem cu toții : moldoveni, munteni, ardeleni, maramureșeni, cuțovlachi chiar — și ei „o colonie romană, de aceeași limbă cu noi și cu mult mai apropiată de limba italiană decît vorba noastră" — un singur neam și am împărtășit unii dintre noi și „aceeași soartă și aceleași suferințe".

---

[206] Urmez pentru înțelegerea acestui loc pe I. Bogdan. Desigur că Miron a voit să vorbească de pierirea posibilă a patriei sale. Doar vorbește cîteva cuvinte mai jos de „casus noster", cari s-ar putea întîmpla (*Cron. inedite*, p. 154). Și de „vremi cumplite" se plînge el în ambele prefețe ale cărților sale românești (Kogălniceanu, I, p. 5, 247). Cf. „An. Ac. Rom.", XVIII, partea admin., p. 338, unde se crede că Miron vorbește de eventuala pierire a cronicii sale, pe cari nu știe dacă o va scrie.

[207] v. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 299 și urm.

[208] Căci Miron știa puțin grecește, deși dă etimologii ; Bogdan, *l.c.* p. 188. Cf. însă *Cartea despre descălecat*, p. 9, 25, 26.

[209] P. 198.

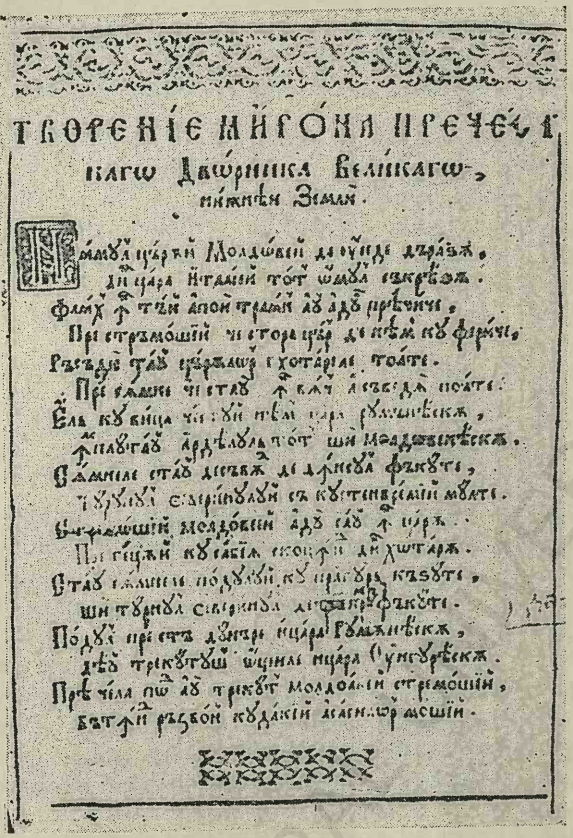

MIRON COSTIN
DE NEAMUL MOLDOVENILOR

Cartea, scrisă în polona elegantă, pe cari n-o uitase, cu toată lipsa de practică, bunul şcolar al şcolilor polone, a trebuit să circule la Curte într-o vreme cînd problema românească era o problemă palpitantă, cînd vechile visuri de întindere a Poloniei pînă la Dunăre înviase după succesele creştine din 1683. După dorinţa regelui, scriitorul moldovean, cari era şi poet, un poet prin simţire totdeauna, un poet prin forma literară pe cari o adopta uneori, Miron Costin îşi prefăcu lucrarea şi o dedică lui Sobieski [210].

---

[210] Se ştie că există o singură ediţie polonă a poemului, dată de Dunin-Borkowski în *Scrieri*, Liov I, p. 239—74, în *Archiva istorică*, I[1], p. 159 şi urm., s-a dat o traducere de Hasdeu. Această traducere a fost reprodusă în faţă cu originalul de M. Kogălniceanu, în a doua ediţie a *Letopiseţilor*; t. III, p. 487 şi urm. În fine, ultima ediţie — text şi traducere — e a lui V. A. Urechia, în *Operele lui Miron Costin*. Cf. Kedzierski, în Sulzer, III, p. 551: „Extat enim libellus carmine polonico editus, statum politicum enucleans, Ioanni III. Poloniarum regi, a Myrone Kostyn, cancellario Moldaviae, dedicatus".

Data aceasta pentru a mulțămi înalta persoană, cari se adresase la dînsul, Miron făcu sforțări de erudiție. Adăugă, pe lîngă izvoarele sale anterioare, pe Quin-Curțiu, pe Eutropiu, pe Bonfiniu ; descoperi în amintirea sa numele lui Eustratie al treilea logofăt, cari ar fi precedat, ca istoric moldovean, pe Ureche, și găsi cu cale să pomenească și de lucrări pe cari evident le bănuia numai că există ; de „cronicile muntene" și „viețile și analele Domnilor ctitori ce se păstrează în mănăstiri".

Nu numai în privința bogăției informației se deosebește poema de tratatul în proză. Regele ceruse lui Miron o expunere istorică, iar, ca descripție, numai lista boierilor din Moldova și Țara Românească, cu arătarea atribuțiilor lor. Această listă s-a anexat la sfîrșitul părții versificate [211]. Partea versificată însăși se împarte în trei cîntări : Întîia colonizare, gonirea coloniștilor de tatari, întoarcerea lor prin a doua descălecare. Și aici ca și în opera precedentă, după dorința acelui ce comandase lucrarea, istoria munteană e tratată alături de cea moldovenească.

Gîndindu-se mai mult la întrebările cari-l ocupau de cîtva timp, scriitorul înlătură în noua sa operă parte din greșelile ce făcuse și completează unele lipsuri. Aici, coborîtori ai dacilor nu sînt toți ardelenii, ci — o idee veche a autorului —...numai sașii, întemeietorii în Carpați ai unei Italii orientale. El explică și aici fenomenul colonizării romane prin prisosul de populație, cari nu gonea partea cea mai rea din locuitorii italieni. Dar în poemă întîi își manifestă părerea că numai Țara Românească și Moldova au fost populate de coloni, pe cînd în Ardeal ei s-au așezat numai ca „străji sau praesidia". El explică părăsirea de Imperiul de Răsărit a provinciei dunărene prin lungile lupte ale bizantinilor cu perșii și saracinii. În expediția craiului Vladislav, cari puse capăt dominației tatare, el introduce ca luptători și pe pribegi, cari și-ar fi adus aminte, coborînd munții, ca noi colonizatori, de strămbunul Traian. El adaugă că și după descălecarea celor două principate au rămas atîția români dincolo de munți, încît în Ardeal covîrșesc pe unguri, și în Banat pe alți locuitori, iar în Maramureș se găsesc atîția, și în Făgăraș „ca și cînd nici odată n-ar fi fost vreo emigrație".

În acest loc al poemei se vorbește mai mult despre Maramureș. Miron Costin avuse prilej să cunoască această țară, ca și Ardealul. Țara Românească, Banatul prin războaiele turco-germane din secolul al XVII-lea. Întîia oară, fusese cu Gheorghe Ghica la 1658 [212], a doua și a treia cu Istrati Dabija, la 1663 și 1664, a patra oară cu Gheorghe Duca, în 1683, cînd Domnul îl însărcină cu o misiune, prin Maramureș, la Sobieski, ce venea să despresure Viena sau se întorcea după ce o despresurase [213]. Aceste călătorii, puindu-l în raport cu conaționalii săi ce se aflau dincolo de hotarele Moldovei, trebuie să fi contribuit mult la formarea ideilor istorice, cari i-au dominat de acum înainte cugetarea.

Amintindu-și deci de o călătorie pe care abia o făcuse, el declară că limba cea mai frumoasă și mai aproape de italiană e aceea din Maramureș

---

[211] Ea n-a fost cuprinsă de Kogălniceanu în ediția sa.
[212] Cronica lui Miron Costin, p. 359—60.
[213] V. mai departe.

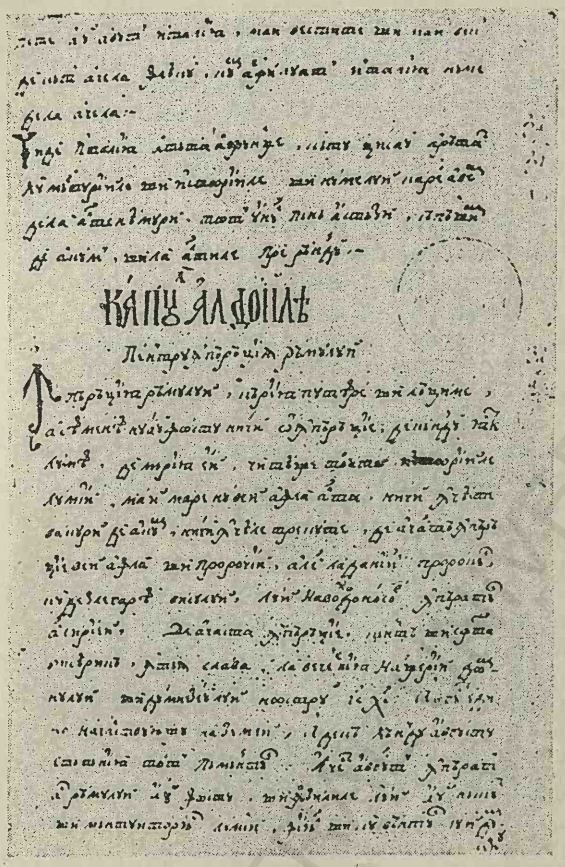

MIRON COSTIN
LETOPISEȚUL ȚĂRII MOLDOVEI

și Făgăraș, menționează condiția de țărani liberi a locuitorilor din cea dintîi provincie și rolul lor în timp de război ; pare a fi fost chiar pe la Cuha, unde locuia, înainte de a stăpîni ca Domn Moldova, Dragoș fiul lui Bogdan, „din neamul vechilor voievozi“ [214].

În poemă, Costin cuprinde episodul cu Iațco din adaosele lui Simion Dascălul, și se arată care e locul ce s-a dat oștenilor de descălecător. El schițează compunerea populației primitive a noului stat moldovenesc, dă datele celor două descălecări pe pămîntul luat de la tatari, schimbă, după rațiuni necunoscute nouă, unele date de la Ureche și, coborîndu-se pînă la Alexandru cel Bun, „măreț ca un rege“, al cărui rol în istoria religioasă și militară a principatului îl atinge, încheie. Pentru rest, îl trimite la cronicarii poloni, amintind regelui de situația sa precarie de pribeag.

[214] Despre marca Sigetului, un bour, vorbise în opera în proză, p. 190.

Regele veni la Nistru, şi nu făcu nici o ispravă. În 1685, şi mai puţin succes. În 1686, expediţia personală a regelui se termină printr-un dezastru. Erau probe suficiente că pentru moment Moldova va rămîne a turcilor. Trebuie să-i fi fost greu logofătului Miron a deveni supusul fostului serdar Cantemir, dar n-avu ce face. Se întoarse în Moldova prin 1687 [215].

Întorcîndu-se, se puse pe lucru şi redactă către sfîrşitul vieţii sale *Cartea pentru descălecatul dintîi al ţerii Moldovei şi neamului moldovenesc.*

E o lucrare evident posterioară celor două schiţe polone pe cari le completează, le întrece [216]. Informaţia e mai bogată decît acolo : între izvoare apar Dlugosz, Cario, Zamoyski etc. [217]. Dar deosebirea principală, în formă şi în cuprins, e o deosebire cari aşază cartea moldovenească mai presus de poema şi tratatul polon. Acum cronicarul e preocupat de istoria Moldovei numai. Acum el scrie pentru conaţionalii săi, şi faţă de dînşii sînt necesare explicaţii şi folositoare amintiri, cari n-aveau rost într-un raport, în proză sau în versuri, către hatmanul Iablonowski sau regele Sobieski. În prefaţă chiar, scrisă în cuvinte mişcătoare, el îşi arată scopul. Nu vrea să arăte numai ce ştie, ci pretinde să dezrădăcineze greşeli, să înlăture ofense pentru poporul său, cari se răspîndise prin forma interpolată a cronicii lui Ureche. Acum, în ţară, dîndu-şi în sfîrşit seama de interpolări, de existenţa lor, ca şi de presupusele lor tendinţe, el caută informaţii pe la boierii mai bătrîni, dintre cari unii apucase şi pe Grigore Ureche [218], află ceea ce putea să afle

---

[215] V. şi vol. I, p. 312.

[216] Mai adăugăm şi alte argumente : e scrisă în „cumplite vremi" (p. 5), deci după 1683 ; autorul semnează, „care am fost logofăt-mare în Moldova" (p. 6), atunci cînd semna ca „Logofăt-Mare" prefaţa la poema polonă ; el vorbeşte de conversaţiile sale la Iaşi (nu „aici la Iaşi", Costin fiind în exilul său administrativ de la Putna) „cu un episcop italian", „în casa noastră", cari episcop italian nu e decît Vito Piluzio, plecat din Moldova pe la 1682 (cf. Iorga, *Călători, ambasadori şi misionari*, p. 58, nota 5 ; dar aiurea zice : „aici în oraşul Iaşi", p. 253), menţionează călătoria în Maramureş : „cu urechile mele am auzit, trecînd pe la Maramureş în solie la craiul leşesc Sobieţchi" (p. 20), pe cari n-a putut-o face înainte de 1683, calea spre regele polon nefiind Maramureşul decît atunci cînd sau regele sau Domnul nu s-ar fi aflat în ţara lor (regele ajunse la Cracovia în ziua de 23 decembrie 1683 ; Hurmuzaki, *Supl.* II[3], p. 145, nr. LXXVI, şi Duca fu prins la Domneşti de Crăciun) ; vorbind despre tributul ce polonii şi ruşii plăteau tatarilor : „lua tătarii de Crîm de la Mosc şi de la leşi" (p. 16), cînd războiul muscalilor cu turcii începu în 1684 (cf. şi *„lua* daruri tatarii de la Mosc şi leşi, pentru a nu-i prăda" ; p. 17 ; se pomeneşc succesele militare ale creştinilor, cari nu sînt anterioare anului 1683 : „Neînfrînaţi din firea lor, neci din tocmeala oştilor sale, care le vedem acum la nemţi... leşii şi muscalii, de ar slobozii toată oastea odată, nici un **război n-ar lua, ci toate le-ar pierde**" (p. 17) ; îmi aminteşte o călătorie a sa în Podolia pe la „Vciorăşnoia", peste Nipru, călătorie făcută desigur pe vremea exilului din 1684—7 (p. 21) ; Dragomanul Panaiotachi, „răposatul", a murit la 1672 (p. 22) ; se spune că o piatră a fost adusă „la domnia lui Duca-Vodă", cari trebuie să fie ultima, dacă nu vrea cineva să puie redacţia cărţii între 1672 şi 1679 (p. 25) ; în fine, că era autorul în Moldova, dovedesc fraze ca acestea : „Aici pe la noi ce erni sînt... Vara năduşeli nu sînt ca aici la noi, ci călduri cuvioase, puţin primăvara, cum este la noi la mai, la iunie" (p. 26).

[217] Pentru îndoielile în privinţa întrebuinţării directe a izvoarelor, v. Urechia. *Operele lui Miron Costin*, I.

[218] I se dădură lămuririle mai ales de către Nicolae Buhuş (Kogălniceanu, I, p. 4). Asupra relaţiilor acestuia cu Miron Costin, observăm că el semnează ca martor într-o vînzare făcută acestuia la 21 ianuarie 1667 *(Uricariul*, VIII, p. 13). Grigore Ureche

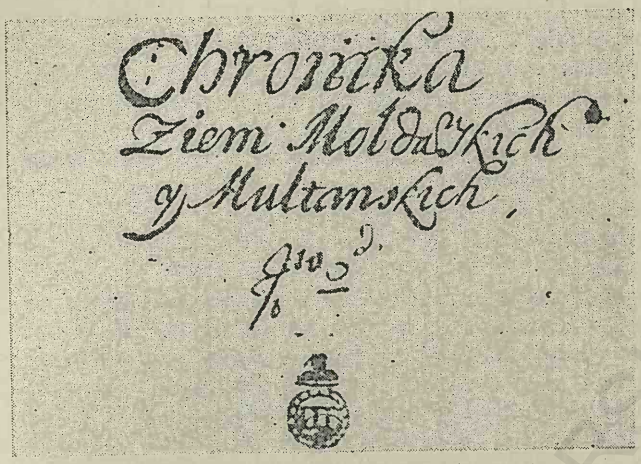

MIRON COSTIN,
CRONICA ÎN VERSURI

şi din cetirea cronicii, că „amăgeul" ce a desfigurat povestirea prin cari Ureche a voit să transmită trecutul, „din dragostea ţării", că acest înşelător ştiinţific e Simion Dascălul, dar că are complici. Unul din aceştia ar fi Misail Călugărul, iar celălalt, iscoditorul minciunii nepatriotice, Eustratie Logofătul însuşi, pe cari odinioară Miron nu se sfiise a-l recomanda polonilor ca izvor pentru istoria ţării sale [219]. Pe cînd pe Ureche caută numai să-l completeze [220], Miron declară război literar treimii de insultători ai neamului moldovenesc.

De altminteri, el nu le vede toată vinovăţia. Că fac să fie descălecată Moldova supt „Laslău craiul", după timp de atîtea sute de ani, aceasta nu jigneşte pe cronicarul nostru, cari reproduce astfel o părere ce va indigna mai tîrziu pe Dimitrie Cantemir. Un singur lucru îl supără : originea tîlhărească a colonilor. Contra acesteia adună argumentele şi triumfă la găsirea lor, precum face, de exemplu, cînd prezintă pe acesta : „Apoi şi femei atîtea tîlhăriţe unde era ?" [221]

Trecînd la alcătuirea cărţii, avem întîi un capitol, de o naivitate plăcută, despre ţara de origine, Italia, unde locuiesc oameni „iscusiţi peste toate neamurile", unde astăzi Padova adună „toate dăscăliile şi învăţăturile", ca odinioară Atena [222]. După Scaunul împărăţiei, împărăţia însăşi, şi Miron Costin repetă cu încredere, cu o încredere cari nu e particulară persoanei şi ţării sale, fabulele poetice, popularizate de umanişti, despre Troia eroică şi Laţiul patriarhal ; un element oriental se amestecă în această fantezie

dă acte din 20 ianuarie 1636 şi 4 mai 1637, împreună cu Dumitru Buhuş, atunci pîrcălab de Hotin, Alexandru Buhuş luă pe fata lui Nicolae Ureche (cf. „Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi", IX, p. 234—6 şi II, p. 121 ; „Conv. lit." pe iunie 1900).

[219] Locurile în cari se citează sînt : p. 3, 4, 20, 27.

[220] V. p. 5.

[221] P. 20.

[222] P. 10.

antică, atunci cînd proconsulii romani apar ca „Paşii" Romei [223]. După cunoaşterea Romei, scriitorul vine natural la Dacia, şi de aici la conflictul din cari rezultă ceea ce era să devie mai tîrziu naţiunea noastră ; cu această ocazie, Miron nu uită să spuie românilor săi de trecerea pe la podul întîiului descălecător ; „căruia cu ochii noştri am privit pragurile, prin apa limpede a Dunării, cînd au mers cu Dabija-Vodă, cu oşti la Uivar" [224]. Apoi Miron repetă, amplificîndu-le, cele spuse, altă dată şi în altă limbă, despre cetăţile moldovene ; şi fiindcă studiază acum monumentele cari dovedesc descendenţa noastră latină, consacră capitolul următor numelui, portului, limbii.

Cel din urmă tratează despre părăsirea provinciei de imperiu şi de colonı şi formează trecerea la istoria descălecatului al doilea — pe cari Miron Costin nu l-a povestit niciodată.

Pentru descălecatul al doilea şi istoria ulterioară a Moldovei, el dăduse întîia oară, la 1675, o listă de izvoare, fireşte numai polone, cuprinzînd pe Cromer, Stryjkowski şi Piasecki, afară de cei doi cronicari pe cari-i utilizase şi predecesorii. Acum el adaugă la această însemnare bibliografică şi pe Dlugosz, de la cari putea spera Miron o refacere totală a vechii istorii moldoveneşti.

Nu numai că materialul îl adunase, dar meditase asupra lui, şi-şi formase, încă de pe cînd era în Polonia, o părere asupra celor dintîi timpuri pe cari trebuia să le descrie. În poema polonă, el menţionase fabula despre descălecarea Moldovei, fabulă pe cari o vom găsi şi aiurea, şi legenda lui Negru-Vodă [225], dădea şirul Domnilor moldoveni de la început, plîngîndu-se că „toate lucrările lor au rămas necunoscute", lăuda pe Alexandru-cel-Bun, care trăieşte în memoria poporului, şi-i atribuia organizarea ierarhiei ecleziastice moldovene, legarea relaţiilor cu Ohrida în urma Unirii de la Florenţa, împrumutarea pentru biserică şi stat a limbii „sîrbeşti", întărirea armatei, reformarea vechilor cetăţi.

Dar, cum am spus şi aiurea, moartea opri realizarea acestor întinse şi frumoase planuri. Nu-i fusese dat lui Miron să puie în circulaţie întîiul corp de cronici moldovene, deşi el dăduse o parte din elemente.

Se întîmplă că un personaj obscur, de o cultură obişnuită, veni să continue opera ilustrului cărturar. Succesorul lui Miron Costin în logofeţia cea mare fusese supt Cantemir un boier de ţară, cu numele de Tudose Dubău. Acesta fu continuatorul.

Pe Dubău îl găsim biv spătar supt Dabija, iar ca pîrcălab, în josul unui act din 1670, alături de Ştefan Petriceico, Vel pitar, cari a fost pe urmă Domn [226], „om bun de pămîntu, de boiariu de ţară", scrie Dubău mai tîrziu

---

[223] P. 15.
[224] P. 18.
[225] Ea se întemeiază pe marca ţării — corbul, precum fabula despre originea Moldovei e urzită pe temeiul herbului moldovenesc : bourul.
[226] Colecţia Gh. Văsescu.

despre dînsul [227]. În 1671 era al doilea logofăt, în 1674 vistiernic [228]. Supt Antonie Ruset el făcu opoziție Domnului, împreună cu Buhuș și cu Miron Costin. El aduse astfel căderea acestui principe și numirea în Moldova, pentru a treia oară, a lui Duca-Vodă, în 1678 [229]. Dar pedeapsa pentru aceste amestecături îl ajunse îndată: între boierii prigoniți de noul Domn găsim și pe Tudose, cari fu aruncat la închisoare și pus în lanțuri, după ce i se luase demnitatea de mare-spătar, cu cari fusese răsplătit întîi [230]. Ieșind din temniță, el emigră în Polonia, de unde se întoarse poate către sfîrșitul anului 1683 cu Petriceicu, pentru a lua iarăși, în suita Domnului și prietenului său, drumul surghiunului.

Nu cred să se fi întors Dubău supt domnia lui Dumitrașco Cantacuzino, dar el ascultă de chemarea lui Constantin Cantemir, Domnul din 1685, și deveni marele-logofăt al acestuia. Un mare-logofăt așa de pașnic, așa de insignifiant, așa de indiferent pentru toate partidele, încît în istoria amănunțită a intrigilor de pe acea vreme, transmisă de Nicolae Costin, de Neculce și Dimitrie Cantemir, nu se pomenește o singură dată numele lui. În schimb, avem știri despre creșterea averii blîndului logofăt. Astfel, la 16 decembrie 1687, el cumpără, de la „Andrei Săpotiianul ce-au fost Vornic", de la fratele lui, Nacul, și sora lor Maria, părțile lor de ocină din Săpotești în Ținutul Orheiului [231]. Unul din martorii cumpărătoarei e Balș, vornicul de Țara-de-Sus. Acestuia și lui „Tudosii Dubău bic vel logofăt" li se dau de Cantemir moșiile Horodiștea și Marcăuții din Ținutul Orhei, confiscate de la niște pribegi, cari nu voise să „tragă greul țării" alăturea cu ceilalți locuitori ai Moldovei [232].

La moartea lui Constantin-Vodă, el își păstră dregătoria pînă la plecarea lui Dimitrie, efemerul succesor al tatălui său, și venirea în locul tînărului Cantemir a fiului lui Duca. Acest nou Constantin-Vodă luă lui Dubău logofeția, dar, bătrînul fiind un om așa de puțin compromis în luptele politice, el fu făcut ban. Pe urmă, murind noul mare-logofăt, Dumitrașco-

---

[227] v. *Studii și documente*, III, p. 16, și Urechia, *Miron Costin, Opere complete*, I, p. 130, 158. Un Tudose Dubău, biv. logofăt, cumnatul lui Gheorghe Albotă, în 1673; sora lui Tudose se numea Tofana; în *Uricariul*, XXIII, p. 251—3. Semnătura logofătului nostru, ca pîrcălab, în *Uricariul*, IX, nr. 17.

[228] *Uricariul*, XIV, p. 252; Arch. Sf. Spiridon, Todireni 21 (notă a lui Tanoviceanu).

[229] N. Costin, p. 16.

[230] *Ibid*, p. 22.

[231] Nu se vinde însă partea altei surori, Ana. Moșia fusese dată de Ștefan-cel-Mare, străbunului familiei, Gligore pitarul. Martorii sînt „Balșe", vornic, popa Ursul, Cîrstiian vornic de Poartă, Zuza vornic, Savin vornic, Pahomie, „ce-au fostu vornic" și „Chigheci, Căpitanul de Țutora". Documentul e făcut în Iași — Bibl. Ac. Rom., XXII/84.

[232] „A oameni ce-a fost de ocină de acolo și n-au vrut să știe la greul și nevoia ț(ă)răi, ce au fugit la Ocraina în țara căzăcească... Văzîndu Domniia Mia, cum n-au vrut ei să-ș stia la ocinele părinților lor și s(ă) trag(ă) greul țărăi, ce și-alalți oameni de ța(ă) și de pămînt." Bibl. Ac. Rom., doc. XXII/140. Documentul e fără dată, sfîrșitul fiind rupt.

Ceaurul, Tudose îşi recăpătă vechea situaţie şi, „fiind om de treabă", afacerile se orînduiau după dvoreala lui, ne spune Neculce [233]. Dubău servi pe Domnul său, spuindu-i vestea de mazilie ce aflase de la turc venit în Iaşi „pentru banii birului şi pentru alte pricini", dar nu ştiu să împiedice pe Vodă de la hotărîrea imprudentă de a ucide pe mandatariul împăratului printr-o falsă invazie de „Joimiri" [234]. Cînd veni un al doilea Capigibaşă, cu firmanul de destituţie, nu mai era nimic de făcut : Tudosie fu unul dintre caimacamii numiţi de acesta [235]. În documente-l mai întîlnim pomenit cu puţină vreme înainte de căderea lui Duca, la 25 august 1695, cînd Domnul îi dă o delegaţie [236]. De la 1695 înainte pînă la data morţii lui, pe cari n-o cunoaştem — cine se putea interesa de retragerea unui om fără personalitate ca dînsul ? — Dubău nu mai îmbrăcă niciodată caftanul de boierie. Antioh-Vodă văzu într-însul poate un trădător al intereselor Cantemireştilor, cărora le datora recunoştinţă. Noua domnie a lui Constantin Duca, în 1700, probabil că n-o mai apucă : între boierii acestuia nu-l mai găsim [237].

Logofătul Tudose va fi fost ispitit de activitatea literară a predecesorului său logofătul Miron. Deşi n-avea chemare pentru asftel de ocupaţii, el se crezu dator a deveni cronicar. În 1694 — ne-o spune singur [238] —, el continuă, prin scurte menţiuni ale Domniilor moldovene de la 1661 încoace, corpul de cronici al lui Miron Costin [239].

Dar ambiţia lui nu se oprea aici, Miron Costin făcuse, nu numai o cronică contemporană, ci o adunare de cronici, de cari se lega numele lui. Aşa ceva dorea să facă şi Dubău, dar nu-şi simţia putere. Poate el să fie acela cari se ia la ceartă cu Simion Dascălul în manuscriptul cu prefaţă al acestuia, invocînd contra adversarului persoana unui coleg de Vistierie, Toderaşcu Cantacuzino. Dar dădu importanta sarcină de a-i veşnici numele unui om de casă, unui Logofăt de rînd din marea-logofeţie, lui Vasile Dămian.

Un singur ms., din cîte cunosc, a păstrat adunătura lui Vasile Dămian, şi în acel ms., căruia-i lipseşte începutul şi sfîrşitul, nu se dă numele alcătuitorului. Îl cunoaştem numai după însemnarea făcută la urmă, după una din notiţele cuprinse pe foile pierdute, de un proprietar sau lector al ma-

---

[233] Cf. Neculce, p. 248, 255.
[234] Neculce, p. 251.
[235] P. 253.
[236] Bibl. Ac. Rom., doc. XLV/98.
[237] v. Neculce, p. 269. Pentru Dubău, mai vezi *Uricariul*, II, p. 36—38 ; XXII, p. 129—33 ; Urechia, *Miron Costin, Opere complete*, II, p. 531.
[238] „Căce păn' astăzi nu le iase grij(a) den oase, nice i-au mai lăsat niemţii să nu-i mai d..., pîn' într-aceşti ai, leato 7202..." Am reprodus toată această cronică inedită în *Studii şi doc.*, III, V, p. 18.
[239] V. şi mai departe.

nuscriptului, şi după titlul pus de Axintie Uricariul înaintea compilaţiei lui Nicolae Costin, lucrată şi după Dămian [240].

Dămian nu e cu totul necunoscut, cum se credea pînă acum. Întîlnim la 1680 pe Vasile Dămian vătaf [241], la 1685, martie şi august, pe acelaşi Vasile Dămian, treti logofăt [242]; la 1689, pe „Vasili Dămiian, ce-au fostu logofăt al triilia", îl întîlnim căutîndu-şi vecinii fugari din satul său Măşcanii [243], pe cari voia să-i colonizeze aiurea, pe proprietăţile sale. El se adresă Domnului, pe cari-l servise, supt logofeţia lui Dubău, şi Constantin Cantemir îi dădu o carte de împuternicire pentru a face cercetările ce dorea. Cartea e datată din Iaşi, 28 august 1689 [244]. Era probabil fiul lui Dămian vistiernicul şi al Nastasiei Corlătescu [245].

Dar acest biv treti, cu toate moşiile şi vecini săi, nu ştia nimic mai mult decît izvoadele şi nu era în stare să dreagă întru nimic pe acestea. Iată cum a înţeles el să îndeplinească însărcinarea ce i se dăduse.

A făcut întîi, pentru a fi original, o invocaţie în versuri. Şi Miron Costin făcuse una. Aceasta din urmă are numai şase versuri destul de aspre şi prozaice, destul de silite şi ele. Lui Dămian i s-a părut o afacere de demnitate să fie mai lung. De la versul cu cari se începe manuscriptul mutilat pînă la „conetul" final, avem nu mai puţin de douăzeci şi două de lamentabile stihuri, al căror scop e să laude patria primitoare de străini şi să-i plîngă scăderea venită din pricina acestora :

Şi cine nu ne iubeşte,
De sărgu, Doamne, le plăteşte,

termină logofătul Vasile.

---

[240] În titlu, ar trebui cetit, nu : „de pre izvoadele lui Vasile Dămian ce au fost logofăt, a lui Tudosie Dubău etc., ci fără ultima virgulă. În adevăr, Dămian a fost treti logofătul marelui-logofăt Dubău. Manuscrisele cari dau, ce e drept, altă versiune a titlului : „de pre izvoadele lui Dubău, comit o greşeală, făcînd repetiţia. Prefaţa lui Damian era, de altmintrelea, destul de confuză pentru a permite orice fel de încurcături în privinţa părţii celor două persoane în redactarea compilaţiei. V. şi ms. 9 al Bibl. Centrale din Iaşi. Cf. Kogălniceanu, ed. I, II, Bibliografia.

[241] Bibl. Ac. Rom., doc. 88/LXXII ; *Studii şi doc.*, III, p. 20.

[242] V. A. Urechе, *Bis. din Cet. Neamţului*, p. 122, 159—60.

[243] Nu ştiu unde poate fi acest sat. Unul cu acest nume se află dincolo de Milcov, în judeţul Buzău. Documentul pare că are însă : Măşianii. Cf. şi Urechia, *Miron Costin*, I, p. 220.

[244] Iat-o : „Io Constandin Voevoda... Dat-am cartia Domnii Mial(e) boiariului nostru dumisal(e) lui Vas(i)li Dămian ce-au fost Log(o)făt al triilia şi pre cine va triimiate dumnialul, ca să fie volnic cu cartia Domnii Miiale a căuta şi a cerca în ţara Domnii Miale, or unde va afla drepţi vecini a dumnisale, cari au fost de sat de la Măşiani, să aibă a-i lua de grumadzi, cu tot ce or avia ei, şi să-i ducă să-i aşiadză la un sat, unde i-a hi voia dumisale, şi nime să nu cutiadză a sta împotriva cărţii Domii Mial(e)... U las, leat 7197, Av. 28. — Bibl. Ac. Rom., doc. LXX/4.

[245] *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, I, p. 629—30.

Vine pe urmă o prefață în proză, foarte lungă și cu totul zădarnică, o îngrămădire de truisme morale și de locuri comune cărturărești. Anunțînd planul său de a scrie „letopisățul țărăi moldovenești", „cu vreria lui Dumnezeu și cu îndemnaria dumisale cinstit și al nostru de mult bine făcătoriu dumnealui Theodorie Dubău, ce-au fost logofăt-mare", copistul își dă aiere de om învățat, indignat de părăsirea studiilor istorice în patria sa, conștient de însemnătatea misiunii sale și de greutatea răspunderii ce va apăsa asupra lui. El vorbește de greutatea cu cari se stabilește adevărul, de izolarea în cari se manifestă silințele sale.

Toată această „predoslovie" polilogică nu trebuie să înșele pe nimeni. Vasile Dămian va face în istoria națională ceea ce făcuse printre diacii lui Vodă : va *scoate izvod,* va transcrie. Originalul său e corpul de cronici format de Miron Costin. Poate însă să fi avut și un manuscript al lui Simion Dascălul, de vreme ce-și dă samă — și o spune în prefață — că *letopisețul* întîi e „a lui Simion Dascălul, carele și Simion l-au izvodit de pre un izvod a lui Ureche Vornicul". Așa ceva nu i-ar fi spus Miron Costin, decît dacă „publicarea" cronicii sale s-ar fi făcut înaintea fixării ideilor sale asupra valorii și moralității istorice a Dascălului.

Prefața e, firește, a lui Ureche, cu toate că în 1694 trebuia să fie cunoscută și Predoslovia lui Miron, mult mai bogată în idei și în amănunte, mult mai înaltă în punctul său de vedere decît încercarea confuză a Vornicului lui Vasile Lupu. Această predoslovie a fost răspîndită, după moartea lui Miron Costin, de fiul său Nicolae, înainte ca el însuși să-și fi scris letopisețul complet. Altfel, predoslovia mai scurtă ar fi fost probabil distrusă de predoslovia mai lungă și desigur că ea n-ar mai fi fost utilizată pentru adnotarea copiei din Simion Dascălul ce fu executată la 1711—2 încă, din ordinul lui Nicolae Mavrocordat [246].

Pentru a da totuși măsura originalității sale, Vasile Dămian precede textul lui Ureche de următoarele cuvinte, cari sînt ale sale : „Predoslovie, adecă cuvîntu înaintia descălecatului țărăi Moldovei. Această predoslovie iaste însămnată de Uriache Vornicul den leatopisețul cel lătănescu izvodită" etc. Reproduce apoi text original și adaosuri, iar la sfîrșit face pe Ureche să vorbească despre sine în a treia persoană. Și atît. Miron Costin vine după Ureche, Dubău după Miron Costin : marea operă de compilație a lui biv treti logofăt e terminată [247]. Nicolae Costin avea deci dreptate cînd scria : „Și la istorii, a le scrie deplin și pre larg, trebuie și învățătură și știința altor țări, cari aceia [o samă de boieri de țeară] nu o au avut".

---

[246] La numele lui „Flacus" se scrie în margine : „Alții zic că întîi tot odat(ă) s-au descălecat [principatele] de Troian împăratul și amîndouă să cheima Dația." Mai încolo, la „cchluire pregiur cap" — p. 377 din Kogălniceanu — adaugă : „Alții zic că acest semnu iaste vechiu rămlenescu al sluj(i)torilor". Cf. Miron Costin, *ibid,* p. 27 : „Și este de la Rîmleni acest semn slujitorilor".

[247] Un copist, muncit la rîndul său de dorința originalității, scrie la 1661 : „De aicea înainte iar începum a scrie de pă izvodul a răpăosați a lui Teodosie Dubău logofătul și a lui Urechie Vornicul, — Dumn(e)dzău să-i iarte". Ms. pe cari-l cunosc poartă în Bibl. Ac. Rom. nr. 169. E din sec. al XVII-lea. Cum am spus, reproduc în *Studii și doc.,* III. p. 12 și urm., părțile originale

Excursul I-a

O ISTORIA ROMÂNEASCĂ A CRĂIEI UNGUREȘTI

Izvorul ştirilor pe cari le dă Nicolae Costin asupra Ardealului îl cunoaştem astăzi. E o curioasă cărticică intitulată *Istoria de Crăia ungurească.* O păstrează un manuscript din secolul al XVIII-lea, în cari e precedată de două prefeţe, dintre cari se pare că nici una nu e a autorului. Ambele sînt, de altmintrelea, prea scurte şi neînsemnate pentru a se trage concluzii din ele asupra autorului lucrării.

Această lucrare cuprinde notiţele despre Ardeal, din N. Costin, cari nu e deci original nici aici, *în nimic ;* şi ele ocupă în opuscul capitolele 16 pînă la 50. Capitolele 1 pînă la 16 cuprind informaţii asupra lui „Liudovic, craiul unguresc, al noroadelor din Ardeal, Moldovei şi Ţerei-Rumâneşti, Misiilor amînduror", asupra voievodului ardelean Ştefan, asupra regelui Albert, asupra luptei de la Varna şi isprăvilor lui „Corvin Crai" sau „Corvin hatmanul". Ştiri puţine, scurte, naive şi rău legate, cari exclud ideea unei traduceri după un original latin.

La sfîrşitul lămuririlor sale complementare despre Ungaria şi Transilvania, Nicolae Costin trimitea la „domnia lui Vasile-vodă", unde ele vor fi continuate.

Prin aceasta el înţelegea că tatăl său Miron vorbeşte despre asemenea lucruri în descrierea domniei lui Vasile. *Istoria Crăiii ungureşti* continuă însă, cu aprecieri defavorabile asupra lui Rákóczy al II-lea, cari „cu răutăţile lui, nu numai Ardealul şi aceste ţări ale noastre, Moldovei şi Ţărei Munteneşti, ce au împlut toată Evropa", cari a ruinat principatul său şi ţările celor doi Domni prin necugetata expediţie din Polonia, pentru cari ele „o mie de ani or plînge".

Pentru campania turcilor la 1658 contra lui Rákóczy, campanie la cari participă şi Domnii noştri, autorul „Crăiei" a întrebuinţat desigur pe Miron Costin, precum întrebuinţase pentru partea anterioară „istorii ungureşti[1]". În adevăr, el scrie înainte de 1683, dar după suirea pe tron a lui Apaffy, a cărui domnie o arată ca liniştită pînă în acel moment[2]. Se vede însă că el a redactat scurta sa compilaţie puţin timp înainte de această expediţie, pe cari probabil tot el a şi descris-o, într-o continuare[3], căci atinge tulburările ce au prins a se ivi. Dar pe la 1683 Miron Costin redactase de mult partea din cronica sa ce priveşte domnia lui Vasile Lupu şi cronica lui

---

[1] P. 67.

[2] „Care nimeni nu poate să zică că nu au fost cu fericire stăpînirea lui şi pînă acum, şi cu mare linişte despre toate părţile. Nu ştim de acum, supt aceste vremuri, care aşa amestecate sînt, supt a unuia Dumnezei ştiinţă stau. Ci acela cu puternica mîna sa tuturor domnilor carii nevoesc cu osîrdie să chivernisească ţările sale de supt aceste vremi întru ajutor să le fie" ; p. 70.

[3] v. Urechia, *Miron Costin, Opere complete,* II, p. 16. Istoria campaniei vienese ocupă în ms. unic, fol. 117—74. Poartă titlul de *Războiul de la Cetatea Beciului, ce au avut turcii cu nemţii.* V. şi în această carte, mai sus.

pînă la sfîrşitul stăpînirii lui Ştefăniţă se şi pusese în circulaţie în acel timp [4].

Dar compilatorul trebuie să fi fost un contemporan, şi poate chiar un martor ocular al evenimentelor, căci îndreaptă une ori pe Miron — ca la închiderea lui Barcsai în Sibiu, pe care Costin o strămutase la Cluj[5], şi dă şi ştiri nouă. Astfel, despre paşa ce luptă cu contigentele româneşti la 1660 : „Neauzit au fost în vrăjmăşia sa acela paşa, cît tremura tot omul din oştenii lui de frică, şi e pentru ce, căci de călca cu piciorul calului vreun spic de pîine pe unde trecea, în loc îi tăia capul [6]".

Ne-am gîndit întîi, nu la Miron Costin, care a fost propus ca autor pentru *Istoria Crăiei* — acesta nu scria aşa şi n-avea dispoziţie spre compilaţii, ci la Nicolae Milescu, despre care Costin ne spune [7], că în 1659 fusese trimis în Ardeal cu o mie de moldoveni [8]. Adevărat că acesta era un om învăţat, care nu s-ar fi mulţămit a cita numai Scriptura ; dar acesta n-ar fi un argument hotărîtor. Există însă altul, mai puternic : încă din 1673, Milescu era în serviciul ţarului, şi acolo avea alt ceva de făcut decît să compileze pentru români [9].

E deci un Anonim condamnat, cel puţin în starea actuală a cunoştinţelor, să rămîie astfel [10].

Excursul II

CRONICILE MUNTENE ÎNAINTE DE 1688

Am examinat, pentru cronica definitivă munteană şi pentru cea moldovenească, elementele din cari a fost alcătuită. Să aruncăm aici, ca şi dincolo, o privire asupra trecutului istoriografiei principatului. Dar această privire va fi mai răpede şi expunerea mai scurtă pentru că, desigur, nici

---

[4] Împrumutul, cari nu s-a putut face de Miron Costin, e evident. Cf. *Crăia*, p. 68 ; „Ştiind firea neamului nostru, că focul nu-l sufere, şi ghicise bine acest lucru şi cine au stătuit... Să fie pus 3—400 de călări lîngă tunuri, cînd or întoarce ei la fugă dosul, să simţă şi ceva gonaşi după sine, ai noştri ar fi făcut izbînda aceea a lui Racoţi", şi Miron Costin, p. 372 : „Acolo mare greşală au făcut Racoţi, de n-au pus lîngă pedestrime şi ceva călărime ; să hie încălecat pre munteni şi pre moldoveni, atunci, cînd i-au înfrînt focul, nu s-ar hi îndreptat ai noştri în veci" ; „foc nesuferind ai noştri". *Crăia*, p. 68 ; „bulucul cel din frunte" ; Miron Costin, p. 371 : „călărimea turcească, cîtă era în frunte". *Crăia*, p. 69 : „băgînd pre turci prin bulucul paşei" ; Miron Costin, *ibid.* : „cît începuse a dare peste Paşa". *Crăia*, p. 69 : „cu sabiile ca în nişte bozii" ; Miron Costin, *ibid.* : „cu sabia smultă".

[5] Cf. Galeazzo, în *Şincai*, III, p. 128.

[6] P. 68.

[7] P. 361.

[8] „Neculai Cîrnul".

[9] Cf. *Arch. ist.*, I[1], p. 176 şi p. 137.

[10] *Istoria Crăiei ungureşti* s-a tipărit de V. A. Urechia, în *Miron Costin, Opere complete*, II, p. 17 şi urm.

noua, nici vechea istoriografie munteană nu pot sta alături cu istoriografia moldovenească din acele timpuri, şi apoi studiul acesta l-am mai făcut şi aiurea [1].

Analele ţării au provenit într-un principat şi în celălalt din pomelnicele mănăstirilor domneşti, s-au desfăşurat, cu datele, cu naraţiunile, cu podoabele lor, din seaca înşirare de nume a acestora. Dar nu se pot fixa în Ţara Românească cu aceeaşi uşurinţă ca în Moldova mănăstirile domneşti, formarea, dezvoltarea şi succesiunea lor. Una singură din aceste mănăstiri fruntaşe a avut o strălucire mai mare şi e ceva mai bine cunoscută, Sf. Nicolae din Vii de la Tîrgovişte sau Mănăstirea Dealului, a cărei ridicare a fost sprijinită de Radu-cel-Mare. Înăuntru s-a îngropat acesta şi mai mulţi alţi Domni din secolul său. Dar nici aici documente, odoare, inscripţii — vorbim de cele publicate pînă astăzi — nu ne ajută a da lămuriri mai multe şi mai precise.

La începutul secolului al XVIII-lea era egumen la Dealu un învăţat călugăr grec, Matei al Mirelor, pus de Radu Şerban, cari primise bucuros la Curtea sa ortodoxă pe acest mitropolit pribeag. Matei mulţămi pentru adăpost, scrise cronici şi acolutii, dădu consilii morale, cîntă în versuri lucruri sfinte, dar nu făcu din mănăstirea ce i se încredinţase un centru de cultură, nu deveni un „dascăl al Ţării-Româneşti", precum fusese „dascăli" ai ţării lor atîţea mari călugări moldoveni în secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Cînd, dincolo de Milcov, mişcarea culturală slavonă se stingea, după ce-şi dăduse pe terenul istoric roadele sale, ca şi pe terenul religios, în Ţara Românească nu existau nu numai un corp de anale bine legate între dînsele, ducînd istoria principatului de la început pînă în timpurile din urmă, dar nici măcar anale răzleţe de o oarecare întindere şi îmbrăcate într-o formă oarecare. Scurte notiţe cronologice se păstrau şi se făceau în unele mănăstiri mai mari şi mai vechi, ca Dealul, fără îndoială, dar cîtă deosebire între sărăcia lor şi îmbelşugarea, forma literară îngrijită a analelor moldovene !

E adevărat că în Ţara Românească s-a scris întîi o lucrare istorică mai întinsă în limba noastră, dar această lucrare, a lui Moxa, nu se ocupă de istoria ţărilor române, ci de istoria universală ; e un cronograf lucrat după alte cronografe, scrise în slavoneşte.

Cronograful lui Moxa nu mai are decît scurte notiţe, în foarte mic număr, de la 1400 înainte, şi nici una dintre ele nu e originală. Totuşi, în urma cronicilor sîrbeşti, cari se păstrau sau se copiau în ţările noastre, se însemnau, desigur, uneori, ca urmare evenimentele petrecute în aceste locuri. Avem, într-o traducere latină făcută de Xaveriu Pejacevich, o asemenea continuare, făcută desigur în Muntenia, în cari se descriu pe larg, după o menţiune ce priveşte pe Alexandru Lăpuşneanu, isprăvile lui Mihai Viteazul, alături cu întîmplări de la sîrbii din Bosnia. Vin pe urmă ştiri asupra lui Radu Şerban, Radu Mihnea, luptelor pentru domnie din Moldova, întîmplărilor din principate în anii 1617 şi 1618. Cronica se opreşte

[1] În *„An. Ac. Rom."*, XXI.

la stabilirea pe tron a lui Gavril Movilă, dîndu-se şi data sosirii lui în Tîrgovişte. Cînd o scria autorul ei, cari, dat fiind timpul şi locul, ar putea fi însuşi Moxa, Nicolae Petraşcu, fiul lui Mihai Viteazul, trăia încă. în Viena : „Iar fiul său e ostatic în Viena şi pănă astăzi [2]".

Dacă pînă la Matei Basarab lipseau cronicile scrise în slavoneşte sau româneşte, existau povestiri istorice mărginite la un singur personaj sau la o singură epocă, biografii hagiografice sau politice. Lăsînd la o parte ceea ce s-a putut scrie la Tismana, cea dintîi Viaţă de sfînt cari interesează istoria Ţării Româneşti e a lui Nifon. Acesta, fost patriarh de Constantinopol şi om cu o mare reputaţie de cuviosie, a stat un timp la Curtea lui Radu-cel-Mare, pe cari credea s-o poată reforma. Relaţiile bune nu durează însă între Domn şi patriarh ; acesta blestemă şi se duse din Ţara Românească, unde cuvîntul său nu era ascultat. Tîrziu numai i se aduseră moaştele de bunul creştin ce era Neagoe sau Basarab al III-lea, cari le aşeză în domneasca mănăstire a Dealului.

Dar nu chiar în această mănăstire, pe care o ilustra astfel, s-a scris Viaţa sfîntului patriah, precum s-ar fi scris în Moldova. Trebui să vie un străin pentru a scrie viaţa străinului. Nifon era grec şi foarte probabil tot grec era şi Gavril, protul Atosului sau cel mai mare între stareţii lui. Acesta veni în ţară, cu soborul atonic, la sfinţirea minunatei mănăstiri a Argeşului şi, după ce mai văzu şi alte lucruri vrednice de văzut, se întoarse pe stînca sa, unde alcătui, pentru slava numelui celui ce iubea pe clerici şi înălţa biserici de marmură în amintirea sa, biografia lui Nifon. O scrise probabil în limba sa, amestecînd necontenit evenimentele politice cu viaţa religioasă a patriarhului. Neagoe o primi între cei dintîi, o traduse în slavoneşte, poate singur — urme ale textului grec şi traducerii slavone se pot încă descoperi în versiunea românească făcută după cea din urmă — şi o răspîndi între ai săi. În această formă slavonă, ea era cunoscută în Ţara Românească pe la începutul secolului al XVII-lea [3].

Mihai Viteazul nu era un om învăţat : toată ştiinţa lui se mărginea la ceva turceşte şi ceva greceşte, iar slavoneşte nu ştia. Dar îi plăcea acestui suflet doritor de lucruri mari să-şi vadă faptele păstrate pentru urmaşi într-o povestire istorică. Un simplu şi credincios boier al său, un bătrîn curtean, cu scrisoarea frumoasă [4], căpătă sarcina de a scrie letopiseţul oficial al marei tragedii militare. O îndeplini cu sfinţenie, însemnînd toate conştiincios, ca într-un catastif de logofeţie, fără un cuvînt de apreciere, fără o scînteie de entuziasm — ca şi cum aceste lucruri minunate ar fi

[2] Am retipărit-o în *Studii şi doc.*, III, p. 1 şi urm.

[3] În româneşte, după două ms. deosebite, dintre cari unul din Bistriţa în Muntenia, s-a tipărit de două ori : de B. P. Hasdeu, în *Arch. istorică*, I[2], p. 133 şi urm., şi de C. Erbiceanu, *Viaţa şi traiul lui Nifon*, de Gavriil Protul, ed. supravegheată de..., Bucureşti, 1888, în 8°. Reproduc unele vederi din „An. Ac. Rom.", secţ. ist., XXI, p. 305—7.

[4] Iscălitura lui s-a reproduse de Hasdeu, în *Cuvente den bătrăni*, I, p. 121.

trebuit să se întîmple așa. A scris probabil pînă la sfîrșitul carierei fulgerătoare a Domnului său, pe urma căruia a mai trăit bătrînul dregător. Dar noi nu avem mai mult decît partea pînă la 1597. Căci în acest an, găsindu-se la Curtea lui Mihai Viteazul doi străini, dintre care unul îl iubea, iar celălalt simți admirație pentru dînsul : Andrei Taranowski și Baltazar Walter, ei cerură să vadă izvodul lui Teodosie, îl traduseră în polonește cel dintîi, iar al doilea în latinește din polona lui Taranowski și ni-l transmiseră astfel, cu schimbări și adaosuri cari nu sînt totdeauna fericite [5]. Cît despre textul românesc al lui Teodosie — care mi se pare prea simplu, ca să-l credem în stare să scrie niște anale în slavonește —, cine știe dacă-l vom descoperi vreodată ! Cînd s-au alcătuit corpuri de cronici, acele cari n-au fost primite în ele, fiindcă nu erau răspîndite, sau din alt motiv, nu s-au mai copiat și s-au pierdut.

Dacă Domnul își avu cronica, boierii cari împărțeau cu dînsul ostenelile războaielor înțelegeau să împartă și gloria. Cronica domniei îi pomenea abia, pe cei mai mari dintre dînșii, și erau unii dintre dînșii cari țineau să fie pomeniți.

Între aceștia Buzeștii, o familie fără samăn de bogată, foarte puternică și influentă peste Olt ; o seminție de feudali îndrăzneți, neastîmpărați, viteji, poate cei mai viteji dintre luptătorii de supt steagurile marelui Domn, Preda postelnicul, apoi spătarul, Stroe stolnicul, Radu clucerul, apoi comisul, fură dintre cei dîntîi și mai înfocați apostoli ai noii Evanghelii de glorie, pe cari o propovăduia cu sabia voievodul [6].

Epitaful lui Stroie, rănit de moarte într-o mare luptă cu tătarii, e o pagină de istorie, scrisă pe limba țării întru mărirea neamului mîndru al Buzeștilor [7]. Dar pentru același scop de glorificare a familiei, o cronică anume fu scrisă, cronică pe cari am putea-o numi cu dreptate cronica Buzeștilor.

Că e făcută pentru dînșii se vede din fiece pagină. Domnul, căruia desigur i se datora toată prefacerea neașteptată a umilinții în strălucire, e coborît adesea pe planul al doilea, și actul cel mai însemnat al vieții lui, începerea răscoalei contra turcilor, iese aici nu din mintea lui sumeață, ci din sfaturile „boierilor mari și mici, din toată țara". Printre acești boieri, în rîndul întîi, mai des pomeniți și mai cu căldură lăudați decît oricare, se văd Buzeștii. Cronicarul nu uită să ne spună că solii lui Mihai către vecinii săi, în ajunul revoltei, au fost Radu clucerul și Stroe stolnicul. Cînd turcii fură măcelăriți în București, din atîta sînge vărsat, el deosebește cu scumpătate, ca și în epitaf, prețiosul sînge cari cursese din „mîna stîngă" — ce

[5] Ultima ediție a lui Teodosie e dată de Papiu, în *Tezaur*, I, p. I și urm.

[6] Cf. Odobescu, în „An. Ac. Rom.", ser. I, X²; Tocilescu, în *Col. I. Traian*, 1872, p. 291 ; *Tinerimea română*, seria nouă, I, p. 89 și urm.

[7] S-a tipărit întîi în Cipariu, *Archivu*, p. 398 ; apoi în *Col. I. Traian*, 1874, p. 207 ; cf., pentru Buzești, îmbrăcate din nenorocire într-o formă beletristică burlescă, ale lui Ștefulescu — un bun cunoscător al antichităților și istoriei oltene —, în revistele „Jiul" și „Șezătoarea săteanului".

precizie ! — a lui Stroe. În luptele de iarnă contra tătarilor, el ne arată în fruntea străjilor pe Radu, pe Preda şi Stroe, ca trei arhangheli ai biruinţii. La Hîrşova, acei cari dau foc întăriturilor turceşti sînt Preda şi Radu. Între boierii pe cari Mihai îi trimite la Sigismund, în mai 1595, pentru a încheia tratatul de alianţă, de vasalitate, se întîlneşte şi Radu Buzescu, şi de aceea ştie cronicarul aşa de bine ce condiţii au fost primite şi ce situaţie înjositoare se ascundea supt ele. Ca sol la nunta lui Báthory cu împărăteasa „soră" a lui „Rodolful" este şi Stroe Buzescu. În suita lui Mihai, cînd merge să viziteze pe trufaşul său vecin şi „Domn", se află pomenit, alături de Mihalcea, Radu Buzescu. La povestirea luptei de la Vidin, se deschide anume un paragraf de explicaţii : „să spunem de Mihai-vodă, ce se întîmplă într-acest război", pentru a se găsi prilejul de a se vorbi pe larg despre eroismul lui Preda şi Stroe şi credinţa cu care serviră pe Domn. Cînd Mihai, atins de suliţa de fier a unui turc, căuta în jurul său ajutor, „alţii mai aproape nu se aflară făr' doi boieri, anume Preda Buzescul şi cu frate-său Stroe stolnicul", cari tăiară capul turcului şi scăpară zilele Domnului. „Şi izbăviră pre Mihai-vodă din mîinile turcilor, şi multă bărbăţie arătară Buzeştii înaintea lui Mihai-vodă, — că se luptară cu vrăjmaşii şi izbăviră pe Domnul lor de peire".

După ce arată foarte exact gîndurile ce avea noul principe ardelean, Andrei Báthory, asupra lui Mihai Viteazul, cronicarul trece la expediţia acestuia în Ardeal. În fruntea unui corp din oastea cuceritorului, el menţionează, nu pe banul Craiovei, Udrea — căci erau oşti oltene, „ale Craiovei, şi ale Jiului, şi ale Mehedinţilor" — şi pe Radu Buzescu, ci pe „Radul Buzescul şi Udrea banul". Cînd Moldova fu cucerită şi grija de a o stăpîni fu dată lui Marco-vodă Cercel, ni se spune că Mihai trimise cu dînsul pe Preda Buzescu.

Partea aceasta pînă la 1600 e pe atît de bogată în amănunte, în date, pe cît de sigură. Nu e aproape nimic în ea cari să nu se potrivească cu cele ce se ştiu prin alte izvoare contemporane. De la 1600 înainte, expunerea e mai săracă, mai grăbită, şi numele Buzeştilor nu se întîlneşte, cu toate că în ultimele timpuri de restrişte ale lui Mihai, Radu Buzescu joacă încă un rol. Trebuie să trecem tocmai la domnia lui Radu Şerban, deci dincolo de marginile biografiei, la continuarea ei, poate de un alt scriitor, pentru a ni se vorbi de hiclenirea familiei, revolta ei contra Domnului moldovean, Simion-vodă, şi de partea pe cari o avu la stabilirea pe tron a lui Radu Şerban. Acestea ne-ar îndreptăţi a crede că lucrarea a fost terminată de altcineva decît de micul boier, de logofătul în serviciul Buzeştilor, cari o începu şi-i scrise cea mai mare parte.

În total luată, această povestire, cari e unul din cele mai vechi monumente de limbă românească, nu e lipsită de interes. Ambii scriitori — dacă au fost doi — scriu curgător şi limpede, iar cel din urmă chiar patetic. Aşa în cuvintele cu cari povesteşte şi plînge moartea lui Mihai-vodă, lovit „drept în inimă" — ceea ce nu e adevărat — de emisarii veniţi împotrivă-i „ca nişte dihănii sălbatice". „Şi căzu trupul lui cel frumos ca un copaciu, pentru că nu ştiuse, nici ce împrilegise sabia lui cea iute în mîna lui cea vitează... Şi rămaseră creştinii, şi mai vîrtos Ţara Românească, săraci de

dînsul. Pentru aceasta dar, cade-se să blestemăm toţi creştinii pe neamul unguresc, mai vîrtos căci sînt oameni răi şi hicleni încă din fealiul lor ; aşişderea şi pre Baştea Giurgiu, căci au ascultat pre domnii ungureşti de au ucis pre Mihai-vodă făr' de nici o vină. Unii ca acei să fie anaftema".

Viaţa lui Mihai au scris-o şi străinii, dintre acei cari-l înconjurară ca soldaţi sau îi cunoscură Curtea ca negustori prin ţările noastre. Era cunoscută de mult epopeea naivă, în lungi versuri prozaice, a vistierului Stavrino, cari avu un fiu hatman, Gheorghe, şi peri împreună cu dînsul, din porunca sîngerosului Ştefan Tomşa [8].

Stavrinos, din cari o ediţie ar fi apărut după Helladius [9] încă înainte de domnia lui Şerban Cantacuzino, fără a i se fi dat de urmă pînă acum, de cei mai bine informaţi şi mai sîrguincioşi bibliografi [10], era cetit în Ţara Românească prin secolul al XVII-lea şi vom vedea că a fi fost întrebuinţat într-o compilaţie istorică din acest secol. Cît despre celălalt grec, cari a cîntat marile fapte ale Domnului asupra căruia stăteau aţintite privirile întregului Orient subjugat de turci, Gheorghe Palamed, era dintr-o familie de negustori, de loc din Creta, cari aveau de mult timp strînse relaţii cu ţările române. Ai săi stăteau în Liov, iar el, poetul, intră în serviciul lui Constantin de Ostrog, un corespondent şi un tainic aliat al lui Mihai Viteazul. Dar lucrarea curteanului din Ostrog, mult mai serioasă şi, dacă se poate zice, mai frumoasă decît a lui Stavrinos, n-a fost de loc răspîndită, şi numai în timpurile din urmă s-au găsit într-însa două manuscripte, după unul din cari s-a făcut ediţia, destul de recentă, a lui Legrand [11].

Am spus că egumenul de la Dealu, Matei din Pogoniana, proin al Mirelor, a scris cronici. Firește că aceste cronici sînt scrise în limba lui natală, în grecește. A început printr-o acoluţie a lui Grigore Decapolitul, ale cărui moaşte se păstrează la mănăstirea olteană a Bistriţei, acoluţie pe cari o precedă cu o prefaţă istorică, în cari se arătau împrejurările în cari autorul a fost mîntuit de la moarte de rugăciunile cuviosului. Acoluţia o redactă, după cererea egumenului bistriţean, cu cari rătăcise împreună în timpurile de prigonire ale năvălirii lui Gabriel Báthory. Acest egumen, „bărbat virtuos şi evlavios", se chema Teofil, şi nu greşesc poate văzînd că acest iubitor de cronici pe acel Teofil, cari, ajungînd mai tîrziu episcop

---

[8] Opera sa s-a publicat în mai multe ediţii, pe cari le enumeră G. Dem. Teodorescu, în *Literatură şi artă română*, I, p. 280 şi urm. Cea mai întrebuinţată la noi e aceea din Papiu, *Tesaur*, I. Date nouă asupra lui se găsesc în Iorga, *Doc. rom. din arch. Bistriţei*, I, p. XCI—II.

[9] *Status praesens ecclesiae graecae*, p .11 : citat de Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, II, p. LXXXII.

[10] Legrand nu o citează în a sa *Bibl. hellénique du XUII-e siècle.*

[11] În *Recueil de poèmes historiques şi Bibl. grecque vulgaire.* Legrand a reeditat şi cronicile rimate ale lui Stavrinos şi Matei al Mirelor. Al doilea ms. e al lui C. Erbiceanu, cari l-a analizat în *Literatură şi artă română*, I. p. 475 şi urm., 564 şi urm Cf. *ibid.*, p. 429 şi urm. ; *Relaţiile cu Lembergul*, I. p. 70, 73, 83—4, 106.

de Rîmnic, îndeamnă pe călugărul Moxa a-şi alcătui pe româneşte cronograful [12].

Tot supt Radu Mihnea, dar de data aceasta pentru a face un poclon literar Domnului, Matei reluă lucrarea sa anterioară, îmbogăţind-o şi împodobind-o. Acum nu mai era o anexă la slujba unui sfînt, ci o lucrare de sine stătătoare, o cronică în adevăratul înţeles al cuvîntului. Ea ducea naraţiunea pînă la expediţia din Ardeal, în 1613, făcută de turci, împreună cu Domnii români, împotriva lui Báthory, cari-şi găsi în aceste împrejurări pieirea [12 bis].

În sfîrşit, poate tot supt Mihnea, Matei redactă pentru a treia oară istorisirea împrejurărilor din Ţara Românească de la 1601 încoace. Această nouă izvodire, pe cari o dedică lui Ioan Banul, cari e — cum vom vedea — Ianachi Catargiu, poartă, în ultima ei redacţie, titlul mai pretenţios de *Istorie a celor săvîrşite în Ungrovlachia, începînd de la Şerban-Vodă pînă la Gavriil-Vodă*. Cuprinde deci mult mai mult decît cele două lucrări anterioare, şi chiar în redacţia ei dintîi, de supt Radu Mihnea — Domn pînă la 1616 —, ea mergea, fără îndoială, mai departe decît anul 1613. Povestirea de înainte primise, de altminteri, o prefacere totală. Unele părţi de la început fuseseră prescurtate, altele — ca expediţia din Ardeal, la 1611, a lui Radu Şerban — primise adaosuri. Consideraţii morale privitoare la datoriile românilor faţă cu „neamul sfînt, neamul binecuvîntat, neamul preaortodox, cinstit de toată lumea", al grecilor şi la datoriile grecilor faţă de neamul prietenos şi ospitalier al românilor fură de asemenea introduse. În sfîrşit, totul îmbrăcă haina poesiei sau, vorbind cu mai multă prudenţă, a versurilor.

Dar nu se opresc aici vicisitudinile acestui „leatopiseţ grecesc", asemenea cu cari nu poate înfăţişa nimic istoriografia, cu cît mai însemnată totuşi, a Moldovei. După Radu Mihnea, plecat să fericească Moldova, veni în Scaunul muntean un scoborîtor grecizat al lui Alexandru Lăpuşneanu, un omonim al acestuia : Alexandru Iliaş. El domni pînă în 1618, supt controlul şi conducerea socrului său Ianachi Catargiu [13].

Smerit închinător al tuturor Domnilor, veniţi deopotrivă de la Dumnezeu, pentru folosul slujitorilor lui, vlădica Matei ieşi cu cronica sa înaintea noului ocîrmuitor. Şi, fiindcă acesta era un om tînăr, destul de slab de fire, cari provoca sfaturi prin înfăţişarea şi purtările sale, el, adăugind la

---

[12] Acoluţia se află într-un ms. al Bibliotecii imperiale din Viena. S-a tipărit, cu traducere, în „An. Ac. Rom.", XX, p. 241 şi urm.

[12 bis] S-a păstrat, această Διήγησις σύντομος, într-un manuscript din Bibl. mitocului Sf. Mormît la Constantinopol. S-a tipărit, cu traducere, în „An. Ac. Rom.", XXI, p. 1 şi urm.

[13] M-am gîndit de la început că s-ar putea ca acesta să fie banul Ioan din prefaţa *Istoriei Ţării Româneşti*, deşi în acte oficiale, în listele de boieri de la sfîrşitul documentelor lui Alexandru Iliaş, nu i se zice niciodată *Ioan*, ci totdeauna *Ianachi*. Îi găsesc însă acest nume de familie în două din ediţiile poemei. Chiar dacă „Ioan banul" e Catargiu — observ şi aceea că pe celălalt Ioan nu l-am întîlnit documentar ca ban —, o primă redacţie în versuri a cronicii lui Matei, încă supt Radu Mihnea, a putut să fie scrisă.

vechea povestire împrejurările petrecute mai în urmă, înnădi în acelaşi timp la dînsa şi *Sfaturi către Alexandru-vodă,* sfaturi foarte folositoare, desigur, dar şi foarte banale, de a se feri de beţie, de corupţie, sfaturi de a merge la biserică, a face şcoli şi drumuri, a-şi cruţa sănătatea etc. Opera fu înfăţişată lui Alexandru Iliaş în Tîrgovişte la 27 februarie 1618. De mult încă, Matei se pare că rezida mai ales la Curte, şi-l găsim ca martor în josul unui document [13 bis].

Dar Domnii se schimbau răpede. Abia va fi primit cuviosul părinte mulţămirile lui Alexandru Iliaş, şi el trebui să plece din Scaun, în urma unei teribile mişcări a pribegilor şi a populaţiei contra grecilor. În iunie era Domn iarăşi Gavrilaş Movilă, pe cari ţara-l chemase în 1616, cînd părăsi de bună voia lui tronul, dat de turci altuia. Atunci neobositul Matei duse povestirea mai departe, în sens favorabil nouei domnii, adăugind poate cu acest prilej şi versurile în cari se înalţă mărinimia lui Movilă cu prilejul retragerii lui din 1616. Primit ca „Hristos de cei din Iad" [14], Gavrilaş-vodă fu dăruit de unul dintre cei mai ameninţaţi pe timpul tulburărilor, de mitropolitul Matei, cu „noua ediţie" a cronicii în versuri, cari povestea acum istoria ţării pînă la sfîrşitul anului 1618. Cronicarul păstrase şi sfaturile către Alexandru, adăugînd numai, după numele acestuia, „cînt era în Scaun" : Movilă era însuşi destul de tînăr care să-i poată folosi şi lui.

Nu credem că Matei a mai apucat o schimbare de Domn ; cea dintîi se făcu în 1620, dar povestirea se opreşte, în manuscriptul pierdut, de la cari purced toate ediţiile, la sfîrşitul lui 1618, cu spînzurarea şefilor mişcării contra grecilor.

Cum se întîmpla totdeauna cînd, pe acele timpuri, un autor dădea mai multe forme lucrării sale, cea din urmă singură a fost răspîndită, citită şi întrebuinţată. O întîmplare fericită numai ne-a păstrat *Acoluţia* şi *Istoria pe scurt,* pe cînd *Istoria în versuri* a servit de bază tuturor compilatorilor pentru istoria anilor 1601—18 [15].

În Moldova, supt Vasile Lupu, Ureche redactă în româneşte, după izvoarele indigene slavone, adunate în corpuri de cronici de predecesorii săi şi după un cronicar polon, un compilator şi el, istoria principatului. Curtea lui Matei vodă din Ţara Românească nu era mai puţin strălucitoare decît a vecinului său ; se tipărea, se traducea şi se compila la Tîrgovişte ca şi la Iaşi. Totuşi, precum nu se găsise în Ţara Românească cine să adune însemnările de cronică din mănăstiri pentru a face din ele un corp, tot aşa nu se găsi nici omul cari să traducă în limba ţării acel corp şi să-l completeze cu ştiri luate de aiurea. Aici se aştepta încă — pe cînd dincolo istoriografia naţională mersese aşa de departe —, se aştepta încă omul cari să reunească şi să dea o formă materialului împrăştiat şi inform. Că nu s-a scris nimic decît ici şi colo vreo însemnare, de la 1618 pînă la 1633, se vede din felul sărăcăcios cum expun istoria munteană din acest timp cro-

---

[13 bis] Papiu, *Tesaur,* I, p. 384, 389.

[14] Comparaţia e a lui Matei.

[15] *Istoria în versuri,* reunită în toate ediţiile cu cronica lui Stavrinos, se află împreună cu dînsa şi în cea din Papiu.

nicile de Curte mai tîrzii. Despre a doua domnie a lui Radu Mihnea, despre a doua a lui Alexandru Iliaş, ele nu ştiu nimic ; despre stăpînirea lui Alexandrul Coconul, fiul celui dintîi, cunosc numai prea puţin. Totul e cules din notiţe risipite prin pomelnice sau din tradiţia orală.

Totuşi, iarăşi din felul cum istoria lui Matei Basarab şi a lui Constantin Cîrnul, următorul său, sînt tratate în compilaţiile din a doua jumătate a secolului, se vede că aici compilatorii se răzimau pe ceva scris. Stoica Ludescul, cel dintîi dintre dînşii, un om al Cantacuzinilor, reproduce, desigur, verbal aproape, această cronică a lui Matei-vodă şi a succesorului său, cronică ce cuprinde date precise, discursuri, nume. Din rîndurile compilatorului vorbesc sentimente stinse, pasiuni mai vechi decît dînsul, cînd cetim despre minunea de la Finta, în paguba „ticăloşilor", moldoveni, despre „turbaţii", „porcii făr' de nici o ruşine" ce sînt seimenii revoltaţi contra bătrînului, prea bătrînului lor Domn.

Cine a putut scrie această cronică, în cari nu trebuie să vedem însă o naraţiune asemănătoare cu acea, mult mai largă, din cronicarii moldoveni ? La sfîrşitul manuscriptului, pe cari l-a avut Ludescu la îndemînă, se afla o carte patriarhală din 1634, relativă la afacerile Sf. Mormînt, carte cari fusese tradusă din greceşte de un Simion, al doilea logofăt, despre cari nu ştim nimic. Ştim însă multe despre activitatea literară a unui boier muntean de pe acest timp, fratele doamnei lui Matei : Uriil sau Udrişte Năsturel, cari a tradus pe *Varlaam şi Ioasaf*, a adunat cărţi şi a scris prefeţe slavone [16]. A-i atribui acest scurt letopiseţ, ca acelui cari era mai mult în stare să-l scrie, puind astfel adevăratele baze ale istoriografiei muntene, nu ar fi, credem, prea riscat.

Urmă o perioadă de lupte înverşunate pentru putere între deosebitele partide muntene ce se organizară pe acest timp. Înainte de domnia lui Mihnea al III-lea nu existau în ţară decît partidul creştinilor şi partidul credincios „împăratului" păgîn din Constantinopol, apoi şi această distincţie politică dispăru, şi lupta se dădea de obicei, la fiecare domnie, între clientela Domnului şi între nemulţumiţi, cari adunau haiduci în Ardeal sau aşterneau plîngeri, mai mult sau mai puţin îndreptăţite, către Poartă.

Altfel a fost în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. O familie, cari pretindea, nu fără temei, că se coboară din împăraţii de Răsărit, o familie bogată, energică, reunind în sine toate mijloacele de dominaţie, o familie foarte bine înzestrată ca pricepere şi ca virtuţi casnice, se stabili în Ţara Românească în epoca lui Mihai Viteazul. Andronic Cantacuzino fu vistierul marelui Domn. Fiul acestuia, Constantin, un grec încă în toată puterea cuvîntului şi cari-şi iscălea greceşte numele, se statornici definitiv în ţară, luînd în căsătorie pe Domniţa Elena, fiica, una din cele două fiice ale lui Radu-vodă Şerban. Astfel, Constantin postelnicul se înrudea cu cele mai mari şi mai vechi familii pămîntene, cu a lui Mihai Viteazul, chiar, căci fiul acestuia, Nicolae Petraşcu, ţinea pe Anca, sora Elinei. Astfel, el

[16] V., mai ales, Bianu şi Hodoş, *Bibliografia românească veche.*

căpătă jumătate din întinsele şi numeroasele moşii rămase pe urma lui Radu Şerban.

Din căsătoria lui Constantin cu Elina Basarab, o lungă şi fericită căsătorie, cari aminteşte timpurile patriarhilor, se născură copii, mulţi copii, cari sămănau în isteţime, în moralitate şi poate în ambiţie amîndurora părinţilor. Afară de fete, cari fură măritate după fruntaşii boierimii muntene: Marina după Pană Filipescu spătarul, Stanca după Papa postelnicul Brîncoveanu, Ilinca după banul Ştirbei, o altă soră după banul Vintilă Corbeanu [17], iar trei altele după boieri ale căror nume nu se pot fixa cu siguranţă [18], Constantin Cantacuzino avu şase fii : Drăghici spătarul, mort înainte de a da măsura talentelor sale, Şerban, cari domni, Constantin stolnicul, cari domni şi el prin alţii şi fu cel mai învăţat dintre boierii munteni ai epocii sale, Mihai, cari se deosebi prin alesele sale gusturi artistice, prin frumoasele sale clădiri : Colţea, mănăstirea Sinaia ; Matei aga, deseori însărcinat cu misiuni în străinătate de Domnii timpului ; Iordachi spătarul, în sfîrşit, în a cărui viaţă jucară un rol şi ocupaţiile literare. Prin aceşti fii, prin ginerii fetelor sale, prin alianţele de familie ale neamului său, în Moldova, între grecii din Constantinopol, Constantin postelnicul deveni în curînd cel mai puternic om din Ţara Românească şi, fiindcă puterea sa n-o întrebuinţa decît pentru bine, cel mai respectat dintre bătrînii ei boieri. El putea scoate şi pune Domni după plac, fără să fi rîvnit vreodată pentru dînsul periculoasa cinste a domniei [19].

În jurul lui, în jurul numelui, bogăţiei şi influenţii sale, deopotrivă de mari, se formă în curînd o „ceată“, un partid foarte puternic, pe cari-l conducea, alături de dînsul, banul Mareş Băjescu, logofătul Radu Creţulescu. Partidul n-avu prilej să se manifeste în luptă cîtă vreme trăi, împăciuitor şi blajin, bătrînul postelnic. Dar moartea lui, din porunca acelui Grigore-vodă cari-i făgăduise în scris, la suirea în domnie, că pe lîngă altele îl va cruţa şi în privinţa pîrilor, această moarte, în 1663, deschise era de prigoniri, uciderî şi surghiunuri.

În tabăra Domnului ucigaş se găseau, afară de cei ce sfătuise omorul nobilului bătrîn, Stroe Leurdeanul, soţul Vişei Golescu [20], înfiată de Matei

---

[17] *Magazinul istoric*, II, p. 128 : „o sor a mumei Domnului“.

[18] Bălcescu, în *Magazin*, I, p. 381—2.

[19] Pentru autoritatea pe cari o avea el la 1660, cînd domnea în Bucureşti Gheorghe Ghica, şi fiul acestuia se afla în calitate de capuchehaie la Adrianopol, v. scrisoarea acestuia din urmă, datată din 22 februarie ; publicată, după originalul din *Bibl. Ac. Rom.*, de I. Bianu, în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, II, p. 439 şi urm. Fiul Domnului numeşte pe influentul boier, de la cari capătă în curînd tronul muntean pentru sine : „dragul şi bunişorul meu postelnice“ şi se exprimă astfel în privinţa sentimentelor ce are pentru el : „Eu al dumitali sintu şi eu pri sufletul miu te ţin în loc de părinte, precum m-ai şi văzut şi încă, cu a lui Dumnezeu voe, mă vei şi mai vedè. Tot pri acesta cuvîntu voi sta şi la săvîrşitul miu ; (nu) voi părăsi acesta cuvîntu“. În septembrie 1660, tot Grigore Ghica îi scria : „Noi amîndoi unu sîntem“ ; *Magazin, l.c.*, p. 398. În schimb, pentru că îl pusese Domn, Grigore-vodă se îndatora, în acelaşi an, a nu amesteca pe bătrînul său protector la luatul banilor, nici la boierii ; *ibid.*, p. 394 : „Să aibă a se răposa la casa lui, ca o slugă bătrînă a noastră şi a ţării“.

[20] *Magazin, l.c.*, p. 389, nota 1.

Basarab ; Dumitraşco Cantacuzino, zis Grecul, un nepot al lui Constantin [21], Constantin păharnicul Vărzarul, fiul unui rău ministru al lui Matei, Preda Bucşanul şi Ivaşco Cepariul ; afară de dînşii, şi banul Gheorghe Băleanu şi aderenţii lui, cari sprijiniră şi lăudară totdeauna domnia lui Grigore. Aceşti aderenţi erau în rîndul întîi Hrizea vistierul, ginerele lui Gheorghe, cari e prin urmare bunicul lui Radu Popescu ; Ivaşco, fiul Băleanului ; Staico Bucşanul, o rudă a lui Preda [22]. Fără a mai pomeni partizanii mai mărunţi, ca Neagoe banul Secuianu, Ilie armaşul, Pîrvu Fărcăşanu, Hrisoscul vătaful, Vîlcu vistierul, Drosu armaşul, Radu vistierul Ocnarul, nume cari trezesc amintiri de pribegii, temniţe şi omoruri.

Mai există, în sfîrşit, o a treia partidă munteană, dar aceasta n-are caracterul celorlalte două. Ea se putea strămuta, după împrejurări, şi în Moldova şi oriunde aiurea ar fi fost cîmp deschis pentru exploatarea supuşilor creştini ai sultanului. Era o partidă fără tradiţii, fără amintiri şi fără ideale. Era partida lui Duca, a familiei soţiei lui Anastasia [23], a Cupăreştilor sau Ruseteştilor, grecii lui vodă sau grecii cari aveau pe vodă în mîna lor, cum vrea cineva să considere lucrul [24]. În aparenţă, această partidă caută să împace pe celelalte două, deopotrivă, pentru a se servi de dînsele în desăvîrşirea marii opere de extorsiuni.

Din aceste trei partide, una n-avea nevoie de apărare, de glorificare ; nu simţea trebuinţa unei cronici, de îndreptăţire pentru sine, de acuzaţie pentru duşmani. Ce-i păsa lui Duca-vodă de felul cum vor fi judecate în ţară acţiunile şi intenţiile sale ? Era mai presus de scrupule, de mustrările de cuget şi de îndoială. Nici într-un principat, nici în celălalt el nu îndemna pe nimeni să ia condeiul pentru dînsul, avînd convingerea că nu-i poate folosi la nimic. Poate nici Bălenii n-ar fi scris o cronică. Partida aceasta nu cuprindea oameni de carte, idealişti şi visători politici. Bătrînul Gheorghe stătea mai mult la Băleni, cînd făcea opoziţie, şi creştea „rîmători" pentru a-i exporta în Ardeal [25].

Nu tot aşa şi Cantacuzinii. Creşterea lor aleasă, perpetuarea prin ei a neamului ales al ţării, Basarabii, amintirea originii lor împărăteşti îi făceau să simtă nevoi morale cari erau mai sus de simţirea altora. Erau apoi şi oameni cu dreptate, şi dreptatea aceasta ţineau ei totdeauna să şi-o arăte.

Într-un sens, cronica lui Şerban-vodă se leagă de lungul proces pentru reabilitarea memoriei tatălui asasinat, sugrumat pe năpaste. E aceeaşi lungă, eroică, admirabilă sforţare de pietate, aceeaşi necesitate de a întemeia puterea familiei pe un trecut curat şi mîndru [26].

---

[21] v. şi *Buciumul*, I, p. 243, pentru această poreclă.

[22] El trebuie deosebit de Staico Merişanul, în privinţa căruia v. mai sus, vol. I.

[23] În cari familie şi Lupaşco vel jitnicer, fratele Doamnei, pe care-l întîlnim în 1667 ; Urechia, *Miron Costin, Opere complete*, I. p. 128.

[24] De Cupăreşti ne-am ocupat la analiza operelor lui Dimitrie Cantemir.

[25] *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 241. Dar datele trebuie să fie greşite, căci Gheorghe murise, cred, înainte de 1690.

[26] v. actele procesului de reabilitare în *Buciumul*, I. p. 243, 247 sau *Magazinul istoric*, l.c., p. 394 şi urm.

În familia Cantacuzinilor se aflau doi oameni cari puteau redacta după cuviinţă o asemenea lucrare, cari aveau cunoştinţele trebuitoare şi se pricepeau a scrie : Iordachi şi Constantin. Mai ales acesta din urmă, cari pare să fi avut din capul locului un gust deosebit pentru studiile istorice.

Totuşi, misiunea de a coordona materialul istoric risipit privitor la istoria munteană şi de a-l preface în româneşte fu încredinţată unui simplu om de casă, unui logofăt al familiei. Se vede că în Ţara Românească boierii se credeau încă superiori misiunii de a scrie cronici.

Îl chema Stoica Ludescu. Despre soţia lui ştim foarte puţin. În iulie 1672, îl vedem trimis la ocnă, cu alţi aderenţi ai familiei pe cari o servea, de către Grigore-vodă Ghica. Avea un fiu, Constantin slugerul sau căpitanul, cari aduse în ţară la 1673 vestea numirii lui Duca, şi îndură închisoare, pînă ce această ştire se confirmă [27].

Ca secretar al familiei, el scrise poate actul de îndatorire al lui Grigore faţă de Constantin Cantacuzino, în cari acesta e numit „bătrînă slugă" a domniei, precum „bătrînă slugă" a Cantacuzinilor se numeşte pe sine Ludescu în cronică şi în actele ce iscăleşte. Aceasta-i este iscălitura sub actul de împărţeală din 1667 şi sub acel din 1 septembrie 1681, în cari Elina postelniceasa, înainte de a pleca la Locurile Sfinte, dă o „învăţătură" în privinţa averii sale şi adresează recomandaţii fiilor ei [28]. Îl mai întîlnim şi ca martor într-un document bucureştean din 12 decembrie 1666 [29]. Iată acum ce fel de cronică s-a priceput a scrie simplul logofăt al Cantacuzinilor.

Cînd redactă el, după 1679 şi înainte de sfîrşitul domniei lui Şerban, întîmplat la 29 octombrie st.v. 1688, *Cartea pentru descălecat* a lui Miron Costin nu era cunoscută şi probabil nici despre Ureche n-avea cunoştinţă multă lume în Ţara Românească. Pe de altă parte, nicăieri în vechile însemnări de mănăstire el nu găsea ceva cari să-l călăuzească pentru începuturile principatului. El luă deci, fără a discuta, lămuri şi împodobi legenda curentă asupra venirii românilor de peste Dunăre şi descălecării a doua, a lui Radu Negru, cu elemente atît de felurite cum sînt „români, papistaşi, saşi, de tot feliul de oameni". De aici înainte înnădi cum putu, încurcînd, în aceeaşi vreme, vechile notiţe de pomelnice pe cari le avea la îndemînă sau cari i se încredinţase de patroni. Viaţa lui Nifon n-o ştia, şi de aceea el continuă cu prelucrarea însemnărilor de mănăstire. Cu aceasta merse el, mai pe larg, pe măsură ce ele erau mai bogate, pînă la Mihai Viteazul, unde intercală viaţa scrisă de omul Buzeştilor. De aici se răzimă pentru puţin timp pe o continuare, iar de la 1601 pînă la 1618 se îndreptă

---

[27] *Magazin*, I. p. 368—9, 379 ; IV, p. 8—9 ; V. p. 13.

[28] v., pentru actul din 1667, *Buciumul*, I, p. 127, iar, pentru cel din 1681, *ibid.*, p. 379. — Cf. p. 363 : „Şi am scris eu bătrînul sluga dumnealor Stoica Ludescu logofăt, însă cu învăţătura bunei stăpînei mele jupăneasa Elena starea postelniceasa, la satul dumnealor". Ca marturi figurează Vintilă Corbeanu biv vel postelnic, mitropolitul Nectarie şi Constantin Brîncoveanu, biv vel postelnic. S-a tipărit acest foarte important act şi în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, I. p. 249 şi urm. Pentru călătorie, Ἱερ Βίβλος II, p. 721.

[29] Ionnescu-Gion, *Ist. Bucureştilor*, p. 739.

după cronica în versuri a lui Matei al Mirelor, pe cari o traduse mai mult decît o întrebuinţă şi întregi [30].

După o legătură cu totul slabă, Ludescu ajunge la Matei-vodă şi de aici avu iarăşi ce reproduce pînă la sfîrşitul domniei lui Constantin Basarab. Domnia lui Mihnea al III-lea, prigonitorul lui Constantin postelnicul, domnia lui Gheorghe Ghica, scurtă şi fără însemnătate. Domnia lui Grigore-vodă, ucigaşul lui Constantin, se aflau probabil zugrăvite într-un manuscript cantacuzinesc, scris după fuga întîia a lui Grigore-vodă, în 1664, şi înaintea întoarcerii lui în domnie la 1672 [31].

Ţinîndu-se de acest manuscript al casei, de acest mai vechi letopiseţ de familie, Stoica Ludescu-i schimbă însă forma, îmbrăcînd însemnările, răzleţe şi informe probabil, într-o frazeologie religioasă foarte patetică. În acelaşi stil de scriitor deprins numai cu cărţile bisericeşti, bogat deci în invective, în proorocii, în blestemuri şi osînde, a scris logofătul Cantacuzinilor partea personală a cronicii.

E, la dînsul, ca o luptă a adevărului contra minciunii, a binelui contra răului, a luminii contra întunericului. Se înfăţişează întîi viaţa unui sfînt, bătrînul Constantin, alcătuită numai din renunţare, binefacere şi împăciuire.

Acela căruia-i face mai mult bine e însă acela cari-l pierde, în puterea unor pîri nevrednice, pe cari hagiograful nu se coboară măcar să le discute, căci cine ar sta să judece liniştit învinuirile pe cari păgînii le aduc împotriva mucenicului? Viaţa nevinovatului se stinse de moartea osîndiţilor.

Dar Dumnezeu luă asupră-şi răzbunarea. Sabia-i nevăzută atinse pe nelegiuiţi în mijlocul oştilor din Ungaria, unde periră, „ca nişte cîni", ea lovi pe tînărul copil al omorîtorului, cari muri în cumplite chinuri; ucigaşul însuşi îşi pierdu *mintea* şi *sfatul,* îşi lăsă ţara, îşi lăsă legea şi porni în lume, cu mustrarea de cuget în urma lui.

Un altul veni Domn şi nu ştiu să facă dreptate, să o deie acelui ce o merită supt pămînt şi acelor ce o reclamau deasupra. El căzu. Un al treilea cîrmuitor veni atunci, şi înaintea ochilor tuturora adevărul apăru în toată limpeziciunea lui, şi mortul fu în sfîrşit răzbunat.

Dar nu se mîntuise încercările. Biruitorii în sfînta luptă pentru dreptate fură urmăriţi iarăşi de duşmanul neamului lor, cari apucase cu mîinile sale pătate de sînge topuzul stăpînitorului. După dînsul, un nehotărît, un om al nedumeririi, încercă să împace pe vărsătorii de sînge cu aceea al căror sînge fusese vărsat. Numele lui e acoperit de hulă, şi în sfîrşit mărturisitorii celor adevărate văzură sosind ziua răsplătirii desăvîrşite. Şerban ajunse Domn al Ţării Româneşti [32].

Acum el putea să întindă ramura de măslin pe cari, întinsă de mîini necurate, n-o putuse primi. Domniţa Alexandra fu cununată cu un fiu de pribeag, al cărui nume trebuia să trezească sentimente de ură în sufletele

---

[30] v. „An. Ac. Rom.", XXI, p. 5, 6.

[31] Căci spune vorbind de Ghica-vodă, că a trecut „în ţara nemţească, de şade acolo şi s-au făcut papistaşiu"; p. 365.

[32] v. şi Hurmuzaki, *Fragmente,* III, p. 322.

CONSTANTIN CĂPITAN FILIPESCU

Cantacuzinilor, cu Grigoraşco Băleanu, fiul lui Ivaşco şi nepotul lui Gherghe. Ludescu se opreşte aici, crezînd era de prigoniri şi crime încheiată în istoria ţării sale, pe cînd ea trebuia să se deschidă din nou, între membrii aceleiaşi familii [33].

O asemenea cronică nu putea să rămîie fără răspuns. Partida Bălenilor nu înţelegea împăcarea ca o iertare, şi nunta din 1688 ca un act de binefacere, de mărinimie. Chiar dacă ar fi văzut în hotărîrea lui Şerban o faptă frumoasă, ei puteau crede că o plăteau prea scump, primind insultele cu-

[33] O analiză mai pe larg a cronicii e dată în „An. Ac. Rom.", XXI, p. 305 şi urm. Tot acolo se dă şi o listă completă a manuscriptelor, în anexele studiilor. Mi-a scăpat din vedere însă atunci că pentru domnia lui Matei Basarab o versiune mai completă a cronicii a fost tipărită de Ciparıu, în *Archivu*, p. 17—9. Partea de la început, despre origini, a fost tradusă de Sulzer, în *Gesch. des transalpinischen Daciens*, II, p. 28—9. Cronica, tradusă în nemţeşte, a fost cunoscută de Engel, cari o numeşte, după traducător, cronica lui Filstich. Şincai ia de la Engel cunoaşterea faptelor cuprinse în acest izvor.

prinse în noua cronică domnească. Nu puteau admite nici într-un chip ca trecutul să fie cunoscut în această lumină, ce li se părea falsă ; nu puteau pleca fruntea înaintea unei veşnice osînde.

Sarcina de a răspunde atacului prin altul se dădu unui boier din neamul Filipeştilor Mărgineni, lui Constantin Căpitanul, a cărui mamă era Marina, fiica lui Constantin postelnicul, dar cari era în acelaşi timp văr cu mama lui Grigore Băleanu. Simpatiile sale însă merseră de partea rudei celei mai depărtate şi ele se pronunţară cu energie, cu violenţă, în răspunsul său istoric la letopiseţul cantacuzinesc.

Născut pe la 1650, el petrecu copilăria şi tinereţea sa în vecinătatea Curţii, ceea ce i-a permis să vadă multe lucruri pe cari ni le-a transmis în cronica sa. În 1675, el se afla în suita caimacamilor munteni, fugind înaintea ciumii. În anul următor, luă parte, cu Domnul său, la campania contra leşilor. În cele ce urmară, în 1677 şi 1678, îl găsim iarăşi la oaste. Continuîndu-şi cariera sub noul Domn Şerban-vodă, de cari era să spuie atîta rău în cronica sa, el merse la salahoria militară de la Dohan Calè, în primul an de domnie al Cantacuzinului, la 1679. El se găsea printre soldaţii creştini din tabăra turcilor înaintea Vienei. În 1684 sau în întîia jumătate a anului 1685 fu expediat cu o solie în Moldova, unde văzu foametea, iar în 1688 el merse de aduse din Ardeal, de la Curtea principelui, pe ginerele Domnului Grigore Băleanu. Asemenea misiuni peste munţi le îndeplinise, uneori cu strălucire, în 1680, în 1686 şi poate şi în 1687 [34].

Constantin Filipescu muri înainte de 1 octombrie 1696, cînd scrie o scrisoare la Braşov, menţionînd această moarte, văduva lui, pe cari o aflăm trăind şi în 1709 [35].

Înainte de toate, cum am spus, cronica lui Constantin Căpitanul, cari îmbrăţişează tot atîta timp cît şi a lui Stoica Ludescul şi a fost scrisă, desigur, îndată după aceasta [36], e un răspuns. Dar acel căruia i s-a dat să-l facă nu

---

[34] Rezum aici observaţiile ce am făcut în *An. Ac. Rom.*, XXI, p. 342 şi urm. El nu trebuie confundat — v. *ibid.*, p. 346, nota 1 — nici cu „Costandin Căpitanul feciorul răposatului Iordache Caramanlăul biv vel postelnic", care dă, la 31 martie 1733, din Gherghiţa, un zapis, hatmanului moldovean Sandu Sturza ; *Bibl. Ac. Rom.* ms. 13, p. 52. Totuşi acest omonim al Filipescului era înrudit cu dînsul, cări vorbeşte de Safta lui Chiriac Sturza, mare-spătar moldovean, „pe care au ţinut-o moşu-meu Matei Filipescu stolnic". Matei, care era frate cu Constantin — v. *An. Ac. Rom., l.c.* — e menţionat, pentru această căsătorie cu Safta, şi într-un document moldovenesc din 1693, pe care-l menţionăm în *Apendice.*

[35] *Cf. An. Ac. Rom., l.c.* p. 344, 453—4 şi doc. XXI/249 din *Bibl. Ac. Rom.* La 17 decembrie 1709, „Iordache Bezdadea, snă Antonie voevod Rusătu", cu care fusese prieten Constantin, dă egumenului Nicodim de la Căldăruşani un zapis pentru o ţigancă, schimbată cu „jupîneasa Rada Hilipeasca", înaintea unui Gheorghe Ruset, cari semnează grecește. Pentru o scrisoare din 1697 a lui Matei Filipescu, v. Sturdza, în *An. Ac. Rom. sect. ist.*, VIII. Originalul e păstrat la bibl. Ac. Rom. sub nr. XXI/214 al documentelor. Mai cunoaştem o vînzare din partea Radei la 26 mai 1700 şi un act de la vtori spătar Şerban, fiul Căpitanului (fără an). Pentru Rada, v. Iorgulescu, în *Lit. şi artă rom.*, 1900, p. 512 şi urm.

[36] Altfel n-ar fi uitat cronicarul, cari, cum s-a văzut, a mai trăit încă multă vreme după 1688, să menţioneze moartea duşmanului celui mare al partidei sale, Şerban-vodă. Deci locul unde se vorbeşte de moartea lui Constantin Cantemir, cari se întîmplă în 1693 : „şi au fost Domn şepte ani şi au murit în domnie", e interpolat.

se putea mulţămi cu atîta. Călătoriile lui în Moldova îl făcuse să cunoască pe istoriografii superiori de acolo, şi el poseda însuşi un manuscript din Ureche, în forma dată de Simion Dascălul. Fusese deseori în Ardeal, şi avea idee de istoria acestei provincii, precum nu era cu totul profan, oricît de naiv ar vorbi de „Cristof Columbul, călugăr francesc" şi de întemeietorul legii „Luterilor", „Luter Marton", de istoria universală chiar. El ştia greceşte, limbă în cari întrebuinţează pe Phrantzes, după un manuscript, şi din cari traduce pe alocurea, la istoria lui Mihai Viteazul, pe Stavrinos, iar mai departe pe de-a întregul, istorie muntenească şi moldovenească împreună, pe Matei al Mirelor. Citează într-un loc titlul de „dux Moscoviae" [37], şi se referă la „un istoric leşăsc", la „istorii" despre Ungaria şi la o cronică a Făgăraşului, cari au trebuit să fie scrise toate în latineşte, limbă pe cari deci o ştia. Ştia în fine slavoneşte, căci se foloseşte pentru partea mai veche şi de anale sîrbeşti.

Cronica sa e nouă întîi în ceea ce priveşte planul. Începînd prin idei drepte asupra începutului naţiei, ce se coboară de la „moşii şi strămoşii romanilor, cari venise de la Roma în zilele lui Traian, împăratul Romii", ea tratează deopotrivă istoria ţării, istoria principatului vecin al Moldovei, istoria Ţării Ungureşti şi chiar istoria universală, mai ales aceea a Orientului. Pentru cea dintîi, se informează mai ales din Ludescu, dar întregeşte necontenit povestirea acestuia prin puţinele izvoare străine ce cunoaşte, prin alte manuscripte, ca acel cari cuprindea analele suprimate de logofătul Cantacuzinesc pentru a pune în loc viaţa lui Nifon. Totdeauna e bine a se cerceta, pe lîngă cronica lui Stoica Ludescu, şi aceea a adversarului său, cari dă nu numai variante întîmplătoare, ci, pe alocurea, adaosuri preţioase. Pentru istoria Moldovei, ia din Simion Dascălul, apoi din Matei al Mirelor şi, la urmă, din povestirile boierilor moldoveni, ceea ce-i dă de la 1618 înainte valoarea unui izvor independent şi original. Pentru istoria Ardealului, urmărirea izvorului e mai grea, iar, pentru faptele de istorie universală, imposibilă şi, de altfel, aproape inutilă.

Acest plan singur ar ajunge pentru a ridica sus în opinia noastră pe cronicarul partidei Bălenilor. Se mai adaugă şi vioiciunea, frumuseţea expresivă a formei, cari face din această însemnată cronică din punct de vedere istoric o frumoasă lucrare din punct de vedere literar. Constantin Filipescu e un om glumeţ, un spirit ager, un temperament impresionabil şi un foarte bun povestitor. Chiar cînd nu-i dai dreptate — şi aceasta se întîmplă de cele mai multe ori, pentru că apără o cauză nedreaptă — trebuie să-i recunoşti farmecul de originalitate. Ca şi Neculce, îi place a istorisi, şi de aceea istorisirea lui place.

Meritele acestea se observă, firește, mai puţin în partea dintîi, în cari — cu excepţia domniei lui Mihai Viteazul, a lui Matei Basarab, în cari amestecă lauda cu insinuări rău-voitoare şi dibace micşurări, şi a lui Constantin Basarab, unde insistă mai mult asupra aventurii domneşti a lui Hrizea —, el reproduce mai adeseori textul lui Stoica logofătul. Dar, cînd, de

[37] Copiatorii au scris greşit: „Moscovici".

la domnia lui Grigore Ghica înainte, el spune de la dînsul, povestirea sa, falsă cît se poate, e totuşi plină de interes şi, uneori, de farmec.

Astfel, schiţarea lui Şerban, „mai hiclean fiind decît alţi fraţi", a lui Ştefăniţă-vodă din Moldova, cari nu căuta trebile domniei, „ci curviile : şi parte bărbătească şi femeiască", scotea frîiele din capul cailor cari-i duceau boierii la plimbare şi-i arunca, pe aceştia, din glumă, în heleşteu pentru ca apoi să-i îmbrace în haine domneşti ; a lui Grigore Ghica, „judecător drept şi milostiv, şi gingaş întru toate lucrurile lui, şi nemăreţ", iubitor de oaste şi organizator al unor trupe alese, cari ar fi făcut şi admiraţia turcilor, ce le văzură luptînd ; a lui Mareş Băjescu, numit ban al Craiovei în năcazul lui Gheorghe Băleanu, şi cari-şi ia Scaunul în primire, nu „ca alţi bani de mai înaintea lui, smeriţi, ci cu mare pompă", cu slujitori, grapă, „adecă steag Bănesc", trîmbiţe, tobe, surle, gloată, copii de casă cu suliţe, povodnici împodobiţi, „şi altele ca acestea". Pe dinaintea ochilor noştri trec icoane smulse din trecutul ce s-a pierdut, cu strălucirea lui orientală. Antonie-vodă din Popeşti, omul Cantacuzinilor, cari-i dezgustă apoi şi pe dînşii, atît era de slăbit de bătrîneţe şi de lipsit de însuşirile unui cîrmuitor : „nici de mîncare nu era sătul şi de băutură, că-i da cît vrea ei, în zi de dulce carne cu apă şi cu sare, în zi de sec linte şi fasole cu apă şi cu sare ; vin îi da împuţit, ci trimetea cu urcioarele în tîrg Antonie-vodă şi fie-său Neagul-vodă, cu bani refenea, de cumpăra vin, de bea ; ci da fie-său mai mult la refenea, căci îi zicea tată-său că are Doamnă şi coconi, ci să dea mai mult. Şi aşa vieţuia Antonie-vodă". Vedem scena arestării la Adrianopol a Cantacuzinilor, cari sperau, după ce scosese pe Antonie-vodă, să capete iarăşi un Domn cari să-i mulţămească. Plini de bucurie, ei intrară în odaia vizirului, cari avea gata domnia duşmanului lor de moarte : Grigore Ghica. „Care este Mareş ? Ia-l". Şi aşa pe rînd cu toţi ceilalţi. Asistăm şi noi la scena, de o ironie tragică, ce se petrece la Bucureşti, după ce Gheorghe capătă căimăcămia. Radu Năsturel şi iuzbaşii aduc noaptea la Curte, unde-i aştepta „Banul Gherghe şi slujitori mulţi, lumînări aprinse", pe adversarii politici surprinşi şi buimăciţi. „Boiari fraţilor. Sănătate de la Măria Sa Grigorie-vodă, că l-au miluit Dumnezeu şi împăratul cu domnia". Şi către tînărul Matei Cantacuzino, cari, văzînd de ce e vorba, se furişa să fugă : „Matei, căci faci copilăreşte de nu şăzi !" Iată pe urmă cruzimile lui Şerban, foametea din Moldova, prinderea lui Duca, plecînd spre închisoarea străină şi moarte, într-o sanie cu paie acoperite cu un covor şi o pernă „şi doi cai răi, unul negru, altul alb ; hamurile de teiu" ; iată sfîrşitul lui Duca la Liov : „Şi au început a ceti păn la a treia carte ; numai au căzut pre laviţă şi au început a se văeta, dar limba îi perise, şi mînile nu putea să le mişte."

Dar, altfel, cronica, în această parte din urmă a ei, este, după cît se poate judeca, o ţesătură de jumătăţi de adevăruri, de reticenţe perfide, de exagerăţii, din cari însă fără greutate se desface partea utilizabilă. Se culeg amănuntele nouă, vii şi colorate, dar nime nu va crede, cum ar dori cronicarul, că bătrînul Cantacuzino voia să scoată pe Grigore-vodă, că fiii săi

ISTORIILE
DOMNILOR ȚĂRII-ROMÂNESTI
ISTORIA MUNTEANĂ DE LA INCEPUT PÂNĂ LA 1688
CONSTANTIN CAPITANUL FILIPESCU
N. Iorga.
V. SOCECU, București
1902

ISTORIILE DOMNILOR ȚĂRII ROMÂNEȘTI, COPERTĂ

unelteau contra lui la oaste [38], că moartea i-a fost a unui vinovat și că mărturiile plătite ce s-au adus contra lui ar fi fost sincere. Cine ar admite iarăși că procesul început de fiii postelnicului ar fi fost o înscenare și că Stroe Leurdeanul n-ar fi avut nici o vină în sugrumarea lui Constantin postelnicul ? Ori că Radu Leon a fost mai bun decît Antonie din Popești și că Duca însuși s-a îmbunătățit îndată ce a scăpat de epitropia „Postelnicești" pentru a asculta sfaturile mîntuitoare ale partidei Bălenilor, chemată în jurul său pentru a-l ajuta la finanțe ? Ori, în sfîrșit, că Duca vodă a murit de otrava lui Șerban Cantacuzino [39] ?

[38] Dimpotrivă, aflăm dintr-un raport german cu data de 11 octombrie 1663 că Drăghici Cantacuzino negocia în numele lui vodă cu imperialii, arătîndu-le că atît Grigore, cît și el Drăghici, spătarul Stoica, Șerban Cantacuzino și Radu Crețulescu au venit numai siliți împotriva oștilor împăratului ; Hurmuzaki, V[1], p. 71—2, No. 84.

[39] Rezum iarăși expunerea, mult mai pe larg, pe cari am dat-o în „An. Ac. Rom., XXI. Acolo se semnalează ms. în anexe, dar trebuie să se adauge ms. din 1761, pe cari-l citează Melhisedec, în „Rev. p. ist., arch. și fil.", V, p. 146.

Cînd Brîncoveanu se sui pe tron existau aceste două cronici : una apăra interesele Cantacuzinilor, cari nu erau cu totul ale sale, precum nu erau de mult interese comune ale Cantacuzinilor, decînd cu nepotrivirea în idei dintre Şerban şi fraţii săi. Alta, începînd încă de la Constantîn postelnicul, vestejea întreaga activitate politică a familiei şi ajungea la cea mai mare violenţă tocmai în domnia lui Şerban-vodă.

Ştim că lui Brîncoveanu îi plăcea mult să-şi audă laudele, şi nu sub el era cronica oficială în primejdie de a se stinge. Ar fi prefăcut cu totul letopiseţul pentru a-l face mai vrednic de strălucirea culturală a Curţii sale, dar lipsea omul pentru aceasta. În întregirea şi limpezirea trecutului se cereau cunoştinţi felurite şi serioase. Pe cînd un narator oficial, un jurnalist al Curţii, cari să însemne plimbările, expediţiile, serbările şi evenimentele politice ale domniei se putea găsi mai uşor.

Alegerea lui Costantin-vodă căzu asupra unui om cu forma îngrijită, unui scriitor cari se făcuse cunoscut prin multe şi vestite traduceri de cărţi religioase [40], unui bun cunoscător al limbii greceşti, cari era în stare să citeze la nevoie într-o prefaţă de cîteva pagini pe Democrit şi Aristotele, pe Demostene şi Platon, pe Psalmist, pe Grigore Teologul şi pe Ioan Gură de Aur. Acesta era Radu Greceanu.

Era fiul mai mic al lui Tudor Şătrarul. Logofăt supt Şerban-vodă, pe timpul traducerilor pomenite, el se ocupa încă de pe atunci cu istoria, culegînd din Chalkokondylas notiţe despre Basarabi pentru a le întrebuinţa în prefaţa Bibliei din 1688 [41]. La 1695, el era stolnic şi împărţea cu Radu Popescu misiunea de a prinde hoţii de la „boazuri", de a strînge zaherea şi de a drege Orşova, şi, ca şi colegul său, el pierdu această importantă însărcinare prin stăruinţele Banului Cornea [42].

Peste trei ani, în 1698, toamna, el putea să prezinte, cu o prefaţă dintre acelea care plăceau lui vodă [43], istoria, orînduită în capitole bine împărţite, a celor dintîi zece ani din domnia acestuia.

Greceanu şi-a continuat lucrarea, pe cari adesea o prefăcea, după cererea Domnului, cînd întîia redacţie nu răspundea sentimentelor Curţii, o îndulcea sau o exagera în aprecieri, după împrejurări [44]. În manuscriptele cele mai complete [45], ea merge pînă la Paştile anului 1713, dar ea nu pare a fi fost continuată mai departe decît atîta, pînă la căderea lui Brîncoveanu adică. E cea mai *oficială* cronică din cîte se pot închipui, şi ea întrece cu mult supt acest raport cronicile oficiale moldoveneşti ale timpului : a lui Nicolae Costin şi a lui Axintie Uricariul. În adevăr, aceştia din urmă înregistrează numai întîmplările politice şi amestecă cu acestea ştiri asupra politicii străine. Pe cînd Radu Greceanu notează pas cu pas itinerariul Domnului,

---

[40] Vezi mai sus, *cultura în epoca întîia*.

[41] La care face şi versurile de rigoare.

[42] v. mai sus, vol. I, p. 152.

[43] E analizată in „An. Ac. Rom.", XXI, p. 328 şi urm.

[44] Aşa, pentru conspiraţia lui Dumitraşco Corbeanu, versiunea definitivă e mai iertătoare decît redacţia întîia, pe cînd pentru călătoria de la Adrianopol Brîncoveanu recomandă lui Radu să forţeze nota injurioasă, să intre în amănunte şi să deie nume.

[45] *Ms.* 548 al Bibl. Ac. Rom. şi ms. în proprietatea lui Şt. Greceanu.

trece la răbojul său de cronicar toate faptele mărunte de la Curte şi toate solemnităţile. Nici o cronică a unei singure domnii — adevărat însă că e o domnie lungă de un sfert de secol — n-are proporţiile întinse ale acesteia, cari nu e terminată. Mai amănunţit decît atîta e numai ziarul lui Brîncoveanu, acel ziar pe cari-l urma cu îngrijire pe foile libere ale *Calendarelor* sale şi cari e un nepreţuit izvor pentru istoria timpului [46].

O altă deosebire între lucrarea lui Greceanu şi lucrările analoage din Moldova e tonul ce se întrebuinţează într-una şi în celelalte. Nicolae Costin nu-şi păzeşte demnitatea de mare-logofăt totdeauna în ultimele sale capitole, dar, în schimb, Axintie nu-şi înfăţişează judecăţile decît în forma cea mai cuviincioasă şi mai aleasă.

Evident că e şi deosebire de temperament. Greceanu va fi vorbit mai liber decît colegii săi literari moldoveni. Dar mai e şi un alt motiv. Nicolae Mavrocordat nu era un om iertător şi, în momente de năcaz, nu-şi măsura vorba. Dar, cu creşterea sa elinească, el avea o înaltă idee de aşa-zisa „demnitate a istoriei" şi înţelegea ca ea să fie respectată de scriitorii ce stăteau în serviciul său.

Dimpotrivă, în Ţara Românească, unde existau vechi uri, formate în lungi lupte, Brîncoveanu, cari fusese om de partid, cari suferise şi triumfase, nu se prea gîndea la modele clasice şi la obiectivitate antică. Îşi plătea istoriograful pentru ca acesta să-i fulgere duşmanii şi să-i apere numele.

Ce fel de sentimente-l însufleţeau, ce fel se exprima şi ce fel îi plăcea ca alţii să se exprime se poate vedea din acele locuri ale ziarului său, în cari înseamnă altceva decît conacele şi sosirea curierilor. În 1695 el înseamnă astfel căderea unui mare demnitar otoman, cari-i făcuse năcazuri şi pe cari nu-l putea suferi : „Tot la Brîncoveani fiind, ne-au venit veaste de la Odrii cu Stoian vătavul de călăraşi că au mazilit pe Ali-paşa vezirul cu toat(ă) lacomă şi spurcată Poarta lui, şi au pus vezir pe Mehmet-paşa, cari au fost Caimacan-paşa, iar pe Ali-paşa mai pe urmă l-au sugrumat ca pe un cîine". Tot astfel pentru o altă destituţie binevenită, în 1699 : „pentru Osman Chehaia cel scărnav, trufaş, lacom, cum că l-au scos den Chihaialăc, puind pe Cuciuc-Ah-aga Ghiumbrucgiul".

Aşa trebuie să scrie şi cronicariul, să nu ascundă, să nu cruţe, să nu tacă. Şi într-adevăr, de aceste principii se inspiră Greceanu de la cele dintîi linii ale cronicii sale.

Brîncoveanu, ce primi cu bucurie domnia, pe cari istoricul său trebui s-o prezinte, ca primită în silă [47], avu la început o politică exterioară foarte nehotărîtă, fiindcă aşa şi trebuia s-o aibă un Domn cuminte. Nemţii îi cereau o declaraţie categorică în favoarea lor, fără a-i pune la dispoziţie însă mijloacele de apărare. Pe de altă parte, turcii trebuie să fi observat cu neîncredere cei dintîi paşi ai voievodului ce nu fusese numit de dînşii, ci ales de

[46] *Calendare* şi, *folete novele* de-ale lui s-au găsit pentru anii 1693, 1694—5, 1699, 1701, 1703. Jurnale ale Domnului se află scrise, de mîna lui, în slove şi în cifre, pentru anii 1693—5, 1699 şi 1703. Au fost reproduse într-un preţios articol, de Odobescu, în „Revista română", I, p. 657 şi urm.

[47] Tot astfel arată lucrul unul din continuatorii cantacuzineşti, cari scrie înainte de 1689 ; v. „An. Ac. Rom.", XXI, p. 320 şi urm.

ţară. El mulţămi pe aceşti din urmă, plătind, rechemă pe ambasadorii trimişi de Şerban-vodă pentru închinare înaintea morţii sale, dar continuă să scrie generalilor de peste hotare şi trimise chiar la Viena alţi boieri, cari să îndreptăţească măsurile luate contra celor dintîi soli [48].

Se ştie că dintre aceştia unul nu se mai întoarse în ţară ; aga Constantin Bălăceanu, neastîmpăratul ginere al Domnului mort. El se făcu de aici înainte apărătorul politicii germane fără tergiversări şi compromisuri, al moştenirii legitime la tron în persoana lui Iordachi beizadeà, propriul său cumnat. În soacra sa, Doamna Maria, el găsi o credincioasă aliată politică, şi el izbuti a pune mîna în 1689 pe văduva şi fiul lui Şerban [49]. În sfîrşit, plîngerile amînduror fură ascultate cu un interes deosebit de generalul Heissler. După îndemnul Bălăceanului şi al Doamnei făcu, desigur, comandantul imperial acea expediţie munteană din 1689, care-i aduse puţin profit şi glorie încă mai puţină. Neîmpăcata ură a lui Bălăceanu contra Domnului dură pînă la moartea agăi Constantin, în lupta de la Zerneşti, din 1690 [50].

Greceanu nu tratează cu cît de puţină discreţie această neplăcută dezbinare de familie. Dacă tace asupra nemulţumirilor pe cari le manifestă la auzul domniei lui Brîncoveanu şi alţi doi soli la Viena, Iordache spătarul şi Şerban căpitanul, ambii Cantacuzini — că nu s-au căzut să lipsească domnia de la mîna Cantacuzinilor [51] — dacă vrea să se creadă că toţi ceilalţi trimişi ai lui Şerban-vodă aflară fără părere de rău schimbarea, cronicarul de Curte e foarte violent faţă de acela cari singur ar fi tulburat armonia : „Constandin Bălăceanul, căruia vestirea domniei lui Costandin-vodă peste voie fiind, altele mai de mult în inima lui hrănind şi socotind, la multă mîhnire au venit şi în zavistie vrăjmaşul adevărului, Diavolul, l-au adus şi cu tot feliul de vrăjmăşie asupra ţării şi a domniei s-au întors, necunoscîndu-şi ticălosul binele şi folosul casii şi al capului lui şi cinstea cari de la Măria sa Costandin-vodă era să aibă, avînd încă din boierie dragoste cu dînsul şi frăţie, ci nu minte cuvîntul carele zice că zavistia nu ştie a alege cele ce este de folos ; ci multe mestecături au făcut, cuvinte împrotivnice pre la cei mari de acolo semănînd, pentru boiarii cari să afla cu dînsul acolo". El îi pîrăşte tovarăşii la sfatul cel rău : ungurul Csáky [52],

---

[48] Hurmuzaki, V[1], p. 285.

[49] v., pentru soarta văduvei, scrisorile reproduse sau analizate în *Studii şi doc.*, III.

[50] Pentru Constantin şi tată-său Badea, v. „An. Ac. Rom"., XXI, p. 388 şi urm. Dar Candachia citată acolo —, mai întîlnim numele în *Arch. soc. şt. şi lit. din Iaşi*, II, p. 120 — nu e o munteancă, satul Bălăceni, din cari era ea, fiind în ţinutul Sucevei ; v. şi *Uricariul*, XXII, p. 64—5. Pe urmă, Badea Bălăceanu se poate urmări şi după 1679 ; în 1680, îl întîlnim tot ca mare-vornic ; *Buciumul*, I. p. 351 şi tot aşa în 1681 ; Cipariu, *Archivu*, p. 79 ; *Uricariul*, VI, p. 114. Am găsit, în fine, o listă din 1738, intitulată : „Foiţă pentru căte case sînt pă locul ce au fost al Badii vornicul Bălăceanul i pă locul ce au fost al Ctm(ă)raşului Hasan, cum arată dăn jos anume : Mai 4,1.7246" ; Bibl. Ac. Rom., XI/120, XI/207.

[51] Radu Popescu, în *Magazin*, V, p. 100.

[52] În privinţa căruia, v. „An. Ac. Rom"., XXI, p. 296 şi urm. E curios că într-o versiune latină a scrisorii, pomenită înainte, a lui Mareă Băjescu, Hurmuzaki, V[1], p. 364 — ca informator pentru planurile Domnului faţă de Ardeal se dă, în locul lui Radu Popescu, Csaky : „a vice-cancellario Ladislao", căci nu va fi fiind o traducere a lui Radu prin Ladislaus !

„om viclean și înșelător și mare mincinos", văduva lui Șerban-vodă, fiica lui Gheța clucerul, cari e calificată de „Sîrbcă, de fel de la Nicopole, fata Gheții, neguțătoriul de abale, căreia-i urmă" — „acei mueri" — „fumuri mari" prin cap, asemănătoare cu primejdioasele „vînturi bălăcinești" numai ; Heissler apoi, „om trufaș și lacom". Cînd, după petrecerea nemților în Țara Românească, pe cari Brîncoveanu încercase prin toate mijloacele s-o împiedice, Domnul își poate răzbuna prin expediția și biruința din Ardeal la 1690, Greceanu nu iartă pe morți și pe învinși. El ne înfățișează pe Heissler bolnav de „megalopsichie" și, în aceste timpuri de nenorocire, pe Bălăceanu ucis, „rău tăiat și fărămat", nu printre luptători, ca un soldat, „ci mai de o margine fiind". Capul trădătorului, „vînzătorului de țară", e expus la București „în vederea tuturor" și, ca epilog al acestei dușmănii, Greceanu judecă astfel pe viteazul și nenorocitul boier : „Credea și în avere, și în cai, și în arme, și în vitejii, și în fantasii nebunești, și nu știa că nu este Dumnezeu înaintea celor ce nu se tem de dînsul".

De aici înainte pînă tîrziu, către sfîrșitul lungii domnii a lui Brîncoveanu, nemulțămiții cu dînsul nu mai avură un steag și o căpetenie. Doamna Maria rămase în Ardeal, cu fiul ei pretendentul, veșnicul pretendent fără noroc. În octombrie 1690 o vedem făcînd o danie bisericii Doamnei înălțată de dînsa [53], iar la 23 martie 1691, din Sibiu, Doamna și fiica sa vitregă, văduva lui Bălăceanu, care semnează Maria din Deduleşti, cer pensii, amintind serviciile aduse de aga Casei imperiale [54]. La 1696, fiul ei se afla în corespondență cu *Propaganda* din Roma, desigur tot în vederea tronului pe cari-l rîvnea [55]. În 1703, după optsprezece ani de exil, Gheorghe Cantacuzino se însură la Brașov, unde stătea familia, cu Ruxanda sau Casandra, fiica lui Iordache Ruset și a unei fete a lui Grigore Ghica, și Brîncoveanu, cari de mult părăsise orice frică despre această parte, trimise reprezentanții săi la nuntă [56]. În 1710, Maria, văduva lui Constantin Bălăceanu, împrumută niște bani de la „Măria Sa mama ei [57]". Iar aceasta din urmă trăi, în împrejurări mai mult grele, pînă la sfîrșitul zilelor sale în Brașov, și abia la suirea pe tron a lui Șerban Cantacuzino își recăpătă ea posesiunile familiei, pe cari Brîncoveanu le confiscase, ca unele ce aparțineau unor pribegi și trădători [58].

---

[55] *Buciumul*, I, p. 110—1.

[54] Hurmuzaki, V[1], p. 374—5, nr. 256.

[55] *Arch. soc. șt. și lit.* din Iași, V. p. 548 ; *Jiul*, nr. 11—2. p. 26—7.

[56] Cf. Greceanu, ms. *Ac. Rom.*, care numește pe Gheorghe : „feciorul lui Șerban-vodă, carele să afla pribeag la Brașov" și copii de documente ardelene la Bibl. Ac. Rom., Brașov : „Anno 1709, die 5 Martii, hält die fürstliche Braut Ruxandra ihren Einzug in hiesige Stadt, worinnen ihr Herr Bräutigam schèn in die 18 Iahr sich ausser seinem Vaterlande aufgehalten ; dessen Name Geordattye Kantakuzenus, ein Sohn des Sorban Wojvode, so der turkische Expedition unter Wien anno 1683 beigewohnet". Cu prilejul acestei căsătorii s-au scris versuri nemțești de un Sas de acolo ; v. Engel II, p. 66.

[57] Bibl. Ac. Rom., doc. XII/235 ; *Studii și doc.*, III.

[58] *Ibid.*

Dar pentru beizadeà Iordachi nu era nici o partidă de boieri din țară și numai cînd, după căderea lui Brîncoveanu, succesele armelor împărătești făcură să se nască speranța că Țara-Românească va putea fi smulsă de la turci, numai atuncea se alcătui, dintre nemulțămiți și ambițioși, o partidă nemțească, doritoare să aibă ca Domn pe Iordachi Cantacuzino.

Cît despre vechii dușmani ai Cantacuzinilor, de cari Brîncoveanu era legat prin mama sa, cît despre Băleni, aceștia nu mai puteau inspira grijă nimărui. Luptători politici ca Gheorghe, ca Ivașco [59] nu se mai găsiră în acest neam. Grigore, Grigorașco, fostul ginere al lui Șerban-vodă, se întîlnește o singură dată în calitate de conspirator, în 1700, dar fu iertat și se astîmpără pentru totdeauna [60]. În 1711—2, fiul lui Grigore, Constantin postelnicul, botezat de Domnița Ilinca Greceanu, soția logofătului Șerban, luă în căsătorie pe o soră a nașei sale, pe o altă fată a Brîncoveanului: Smaragda.

Dacă nu există însă o opoziție consecventă, condusă de oameni cari să știe bine ce voiau, nemulțumiri se produceau, pîri se trimeteau la Constantinopol și planuri de domnie nouă tot se formau. Greceanu le denunță de cîte ori le întîlnește în calea sa. Astfel face cu tentativa lui Staico pribeagul, pe cari-l susținea vecinul cel rău din Moldova, Constantin Cantemir. Îl urmărește în toate amănuntele vieții lui tulburate de alergător după „fantasii" și de rîvnitor al domniei, cari nu se dă „nici celui ce va, nici celui ce aleargă, ci cui va Dumnezeu". Îi arată stăruințele zadarnice, rătăcirile prin străinătate, „rușinea" prinderii și a morții în spînzurătoare. Nu uită să pomenească nici soarta complicilor, spînzurați și ei sau aruncați în ocnă. Aliatul domnesc al pretendentului, Cantemir, e tratat foarte aspru pentru această intrigă. Se arată rațiunile de recunoștință cari trebuiau să oprească pe „hergheligiul" de odinioară de a tulbura domnia munteană, și „în scurtarea de viața lui cea necuvioasă" se descopere o pedeapsă dumnezeiască.

Cînd, în 1700, Dumitrașco Corbeanu, fratele banului Vintilă, organiză, împreună cu „Domnița fata lui Grigorie-vodă, ce o ținea Iordachi Beizadè" Ruset, și cu o seamă de boieri de țară și greci din Constantinopol, o conspirație, al cărei scop era să aducă în tronul muntean pe fratele pomenitei Domnițe, Greceanu crezu de datoria sa să înfiereze cu calificative drastice pe toți vinovații. Aici însă, contrar obiceiului, Domnul, cari iertase pe dușmanii săi, ceru îndulcirea tonului. Tudosca Corbeanu nu mai fu o „spurcăciune de jupănească", ca la început, și nu se mai dădură în vileag numele vinovaților, ci toată răspunderea căzu asupra unor anonimi „greci vrăjmași pămîntului acestuia", între cari Nicolae Mavrocordat ar fi descoperit pe propriul său tată, Exaporitul.

În 1703, Constantin Duca și Mavrocordățeștii, coalizați și răzimîndu-se pe sprijinul acelor turci ce aveau atunci puterea, aduseră chemarea la îm-

[59] Deși muri în Moldova, Ivașco e îngropat în București, la Mihai-Vodă, cum rezultă din piatra lui sepulcrală, pe cari mi-o comunică Iuliu Tuducescu.

[60] În 1698, cu doi ani înainte de aceasta, la 17 noiembrie, îl vedem dînd un zapis lui Ianachi Văcărescu; Bibl. Ac. Rom., XLV/115.

părăție a Brîncoveanului. Acesta încercă în zadar să scape prin obișnuitele dări de bani ; el se îmbolnăvi de năcaz și de spaimă, dar trebui să se supuie, și merse, tremurînd în mijlocul strălucitului alai ce-l înconjură, să-și descopere soarta ce-i era păstrată.

Se întoarse Domn pe viață, biruitor asupra vecinului și fostului ginere pe cari îl scoase din Scaunul Moldovei, chivernisitor din porunca sultanului asupra celuilalt principat [61]. Era mulțumit acum în vanitatea sa domnească, dar această mulțumire-l costase scump : tributul fusese crescut și, pentru moment, două sute de pungi merseseră să sature personajele influente din împărăție. Brîncoveanu înțelegea să fie răzbunat și prin scris contra voitorilor săi de rău, cari-i făcuse această primejdie mare și strașnică cheltuială.

Respingînd o întîie redacție a lui Greceanu, cari, vorbindu-se numai de *dușmani,* i se păru prea slabă, Brîncoveanu dădu logofătului său ordinul de a nu ascunde nimic. Precum mai înainte el numise pe Alexandru Mavrocordat [62] printre „ticăloșii" ce ruinează prin pîrile lor la turci Țara Românească, Radu vorbi deci în voie despre „spurcatul și vrășimașul acela Alexandru Mavrocordat [62] marele dragoman al împărăției turcești, carele poate fi că și veache pizmă și răutate asupra Domnului în inima lui hrănea, avînd bun prieteșug cu spurcatul acela Vezir Azem". Ni se spune și de planul ce formase ambițiosul grec de „a pune pre fii-său Domn aicea în țară".

Mai departe, cînd Toma slugerul Cantacuzino, vărul Domnului și reprezentantul acestuia la Poartă, începu să se pară suspect lui Brîncoveanu, cronica oficială ne destăinuiește îndată „fumurile și fantasiile dă domnie", cari îndeamnă pe acesta să-și sape stăpînul. Cînd același Toma compromise pe Domn prin declarația sa pripită pentru ruși, pregătindu-i astfel pieirea, Greceanu amintește îngrijirea de cari spătarul trădător se bucurase încă din copilărie din partea Domnului, cari-l inițiase mai pe urmă în toate secretele sale, pe cari nerecunoscătorul le vîndu ca Iuda. El îl asemăna cu „Eosforiul", cu luceafărul, „carele au socotit să-și puie scaunul peste norurile Ceriului" și nu uită să însemne și numele *marghiolilor* cari-l sfătuiră spre fugă și-l întovărășiră într-însa. Ca un complice al lui Toma ne arată cronicarul pe Dimitrie Cantemir, „vestitul telpiz" cu cari de multă vreme se înțelesese „de vreme ce mintea amînduror la acest fel de lucruri blestămățești și necuvioase bine se potriia".

Dacă nu se dau numele boierilor cari cereau cu stăruință lui Brîncoveanu să se dea, ca vecinul său, *răul* și *nebunul,* de partea rușilor, Radu nu pregetează să pîrască pe unul dintre aceștia mitropolitul Antim, ce primi de la Vasile stegarul „universalul" prin cari țarul cerea provizii „și alte lucruri necăzute și necuviincioase" și se amestecă, împotriva chemării sale sufletești în afaceri ce nu privesc decît pe mireni : „cele politicești".

---

[61] „È commandato al Vaivoda di Valachia la sopraintendenza e direttione anco nell'antedetta provincia" ; raport venețian în Hurmuzaki, IX[1], p. 401, Pentru călătorie, v. ziarului Brîncoveanu și raportul venețian din 23 iunie 1703, în Hurmuzacki, *l. c.,* p. 399, nr. 541. Asupra acestor lucruri am mai vorbit și în capitolul despre *Operele* lui Dimitrie Cantemir.

[62] Cap. 21, anul 13.

Aşa e această cronică oficială, plină de ură, înfierbîntată de pasiuni, împlinitoare de răzbunări. Aceasta o face mai vioaie şi mai interesantă şi de aceasta nu ne putem plînge, dar ea ne dă o ciudată idee despre bunacuviinţă şi discreţia oficială în Ţara Romenască pe vremea lui Brîncoveanu.

Să vedem acum în ce fel se exprimă Greceanu despre lucrurile petrecute aiurea decît în patria sa, cum judecă pe vecinii şi stăpînii Domnului pe cari-l servea.

Şi din acest punct de vedere, cronica nu ascunde nimic, spune lucrurile uimitor de răspicat şi de tare. Domnii moldoveni sînt judecaţi cu o sinceritate lăudătoare sau insultătoare, după interesele Brîncoveanului, cari nu poate decît să înveselească pe cetitor. Constantin Cantemir moare pedepsit de Dumnezeu pentru că uneltise împotriva Domnului muntean ; „Coconul Io Costandin Duca voievod" devine, după ce-i moare nevasta şi el apucă pe alte drumuri politice decît ale fostului său socru, un „telpiz", un „blăstămat grecesc", un autor de *lucruri şi chivernisiri fără socoteală*, precum Antioh-vodă „suge sîngele săracilor", Nicolae Mavrocordat vine înconjurat de greci prădători, cu cari tiranizează ţara ca un „nemilostiv", precum, în fine, Dimitrie Cantemir merită a fi numit, nu Domnul, ci „mai bine pierzătorul Ţării Moldovei" [63].

O mare pacoste a fost pe Brîncoveanu activitatea „regelui ungur" Tököly. Un timp se înţelese de minune cu dînsul, la început, prin 1689—90, cînd opozanii munteni vedeau în intimul lui vodă pe „un hoţ" cari lucra pentru răul ţării [64]. Apoi, cînd se arată limpede că acesta nu poate domni în Ardeal, că n-are putere şi noroc să izbîndească, sentimentele lui Brîncoveanu se schimbară faţă de acela cari-i prăpădea ţara prin iernarea soldaţilor săi. În tonul în cari ar fi scris însuşi Domnul, Greceanu mustră deci pentru neorînduieli şi jafuri, îndată după întoarcerea din Ardeal, pe „păgînii Cruţi" şi nu se sfieşte a spune că Domnul, necăpătînd nici o garanţie şi nici o satisfacţie, porunci „pe Cruţi ai măcelării". Cînd zilele bune ale lui Tököly se mîntuie, şi turcii, obosiţi de dînsul, îl părăsesc, el vesteşte cu mulţumire căderea lui din cinste, „tocmai ca a Luceafărului", şi se bucură spuind că el nu se va mai întoarce din Constantinopol pentru a supăra pe vodă.

Faţă de germani, politica lui Constantin Brîncoveanu a fost o politică pe atît de nesigură şi de şovăitoare, pe cît era de tăinuit cetitorul. Stătu în corespondenţă cu toţi comandanţii imperiali de peste munţi şi pănă la urmă le transmise ştiri trădătoare despre luptele şi gîndurile turcilor ; primi scrisori şi diplome împărăteşti, dar se feri a lua îndatoriri precise faţă de nemţi sau a-i pofti în ţară. De aceea, în toată cronica lui Greceanu nu se găseşte o

[63] Asupra felului cum istoria Moldovei e reprezentată în cronica lui Greceanu, am mai vorbit la analiza operei istorice a lui Dimitrie Cantemir.

[64] Scrisoarea menţionată adesea a lui Băjescu. S-a tipărit apoi şi în *Arh. soc. şt şi lit. din Iaşi*, de I. Tanoviceanu.

singură apreciere limpede a politicii germane şi folosului ei pentru principate. Purtarea lui Şerban faţă de Curtea din Viena nu e dezaprobată, dar nici nu se vorbeşte pe larg şi cu căldură de dînsa. Se atacă germanii numai atunci cînd forţele imperiale, supt Heissler, servesc interesele legitimiste ale copilului Iordachi-vodă şi ale Bălăceanului.

În muscali a văzut şi Brîncoveanu un moment poporul providenţial căruia Dumnezeu îi dase misiunea de a libera Orientul creştin de jugul turcesc. Se interesă totdeauna de acţiunile lor politice şi militare, şi l-am văzut puind să i se traducă un *Prognostic* cari vorbea despre apropiata intrare a ţarului Petru în capitala împăraţilor romani de Răsărit. În 1698, cînd Petru făcu o călătorie în Apus, medicul lui Brîncoveanu veni prin Belgrad la Buda pentru a întîlni aici pe împăratul ortodox şi a discuta asupra legăturilor ce s-ar putea stabili între el şi Domnul său [65]. De aici înainte Constantin-vodă întreţinu la Moscova un agent politic, pe David Corbea, fratele lui Teodor, poetul [66], şi deplina lui înţelegere cu ruşii înaintea campaniei din 1711 nu poate fi pusă la îndoială.

Totuşi, în zadar ar căuta cineva în cronica oficială ceva despre aceste lucruri. Înainte de războiul cu turcii, „ţar Petru" e pomenit numai în treacăt. Cu prilejul campaniei de la Prut, ni se mărturiseşte într-adevăr „dragostea şi rîvna creştinească" a lui vodă pentru „împăratul creştin", dar se înlătură necontenit cu stăruinţă ideea că Domnul ar fi fost înţeles cu acest arhanghel liberator, că l-ar fi chemat cu rugăciunile lui. El ni se înfăţişează numai ca un bun patriot, îngrijit numai de „buna chiverniseală" a ţării, doritor de pace şi lucrător pentru pace. Voia, ne spune Greceanu, să păstreze ţara întreagă, prin răbdarea şi dibăcia sa înţeleaptă, să o ţie „fără primejdie dă către amîndoao părţile, adecă şi dă către turci şi dă către moscali".

Pe turci nu-i ura Brîncoveanu din principiu, fiindcă politica sa era îndreptată după interesul personal, şi nu după idei generale şi vederi largi. Îl durea însă nestatornicia şi lipsa lor de credinţă, cari-l făceau să-şi ducă viaţa în aşteptarea necontenită a primejdiei, îl durea lăcomia lor nesăturată. În corespondenţa sa cu braşovenii întîlnim dese plîngeri pentru cererile ruinătoare ale Porţii : „Ajungînd, scrie el la 1705, ţara aceasta la mare greu, de vreme ce i s-au dus numele la Poarta împărăţiei turceşti, cum că într-această ţară s-au strînsu atîta om şi atîta dobitoc, şi den ţara turcească şi den ţara ungurească şi den Moldova, de iaste plină de oameni şi dobitoace şi cu acest nume mare ce s-au făcut ticăloasei de ţări, ne-am încărcat cu dările cît iaste peste putinţă săracilor şi nu mai contenesc cu cerutul". Sau în alta din 1707 : „Şi veţi şti dumneavoastră şi aceasta, că cei ce ne

---

[65] Hurmuzaki, VII, p. 298, nr. 459.

[66] Aceasta se vede din vol. XXIII al *Memoriilor Soc. din Odesa*. Cf. vol. I din cartea noastră, şi „Conv. lit.", XXXV, p. 575.

stăpînescu ne și mustrează, și ne zice că aici în țara noastră s-au strînsu atîta sumă și den țara ungurească și den alte părți, și pentru acest nume mare ce s-au făcut, că e țara aceasta plină de oameni, cu atît mai mult și stăpînii cer, cît nu iaste pen putință, și obiceaiurile ce aveam mai denainte, de să știia ce dă țara pe an, le-au stricat și le-au înălțat, cît numai Dumnezeu cel milostiv să dea putere săracilor pămîntului acestuia" [67].

Pentru aceasta vor fi plîngerile și în cronica lui Greceanu, această oglindă credincioasă a sentimentelor și ideilor Domnului. Pentru lăcomie mai ales, vor fi învinuiți, în cuvinte foarte îndrăznețe, și osîndiți mari demnitari turcești și chiar sultanul ; de aceea va saluta cronicarul cu bucurie sau va arăta pe Domnul său salutînd victoriile creștinilor, pedeapsa dumnezeiască împotriva hrăpitorilor. Să ascultăm numai tînguirile și blestemele. Cu prilejul marilor dări provocate de cereri împărătești în 1697 : „cît putea zice cineva că nu va să mai rămîie în țară nici bou, nici oaie, nici cal, nici nimic". Dar, în același an, „iată a lui Dumnezeu plată aeve", marea înfrîngere a turcilor la Zenta. Aflînd de această veste răzbunătoare, „de izbînda creștinilor și de stingerea păgînilor", Domnul „au dat slavă lui Dumnezeu și Maicăi Sfinției Sale" [68]. Vizirul mort în luptă e caracterizat ca un „om rău, păgîn și vrăjmaș creștinilor, trufaș, blestemat, iproci". În 1700—1, cronicarul se roagă pentru stîngerea vizirului și Chehaielei, care cer prea mulți bani : „dar asupra tiraniei și lăcomiei păgînești cine poate zice cuvînt" ! Căci, spune el aiurea, „lăcomia păgînească mod și sațiu n-are, nici uitîndu-se vreodată, la neputința ticăloșilor supușilor". De aici înainte plîngerile și recriminările sînt tot mai dese : „împăratul avea lăcomie nespusă", „cumplită și nesățioasă lăcomia turcilor", „cereri nesățioase" — 1711, „o neam varvar, nemilostivă și spurcată lege și lăcomie păgînească !", „o varvară și păgînească neomenie !" [69]

Această cronică îngrijită, împărțită în capitole măiestrite, fu pusă de autorul ei în legătură cu cronica veche oficială a Cantacuzinilor, de la sfîrșitul căreia suprimă ceea ce privea ambasada din urmă la Viena, moartea și îngroparea lui Șerban vodă, pe cari el însuși le povesti mai pe scurt la începutul lucrării sale. În deosebite forme, ea circula în Țara Românească pe timpul lui Nicolae Mavrocordat, în mai multe exemplare decît cealaltă cronică de opoziție, cronica învinșilor, pentru cari Constantin Căpitanul găsise, cum am văzut, un continuator [70].

---

[67] „An. Ac. Rom.", XXI, p. 253—254—5.

[68] P. 340.

[69] Din aceleași motive, cari sînt și motivele urii contra lui Tököly, cronicarul atacă pe oaspetele nepoftit, pîrîtor și ruinător, cari era Carol al XII-lea, bolnavul de „megalopsichie", ce nu voi să plece — „ca un mîndru și nesocotit" — pînă ce nu fu luat cu de-a sila la „furtuna cea ticăloasă a craiului sfețescu".

[70] Pentru corpul Brîncovenesc oficial și celelalte, v. observațiile din „An. Ac. Rom.", XXI, p. 319 și urm. ; pe p. 442 și urm. se află și lista manuscriselor. Cf. pentru această epocă și vol. VII din *Bibl. grecque* a lui L e g r a n d. Acolo, pe p. 1, aflăm și dovada călugăririi lui Lăpușneanul.

Excursul III

ALCĂTUITORII DE CONDICI

Cei sîrguitori către cunoaşterea trecutului, mirenii şi clericii, ieromonahii şi dascălii de *slovenie* nu copiau numai cronici în umbra chiliilor de mănăstire, sau în preajma bisericilor, cari dădeau şi carte românească credincioşilor. De la o bucată de vreme, cunoştinţele şi hărnicia lor erau cerute şi pentru o altă sarcină, mijlocie între a *izvoditorului* şi a transcriitorului. Ei alcătuiau condici de mănăstiri.

Asemenea condici au început a se scrie, traducîndu-se, orînduindu-se şi copiindu-se documentele pe foile mari albăstrii ale registrelor, abia în secolul al XVIII-lea. Alcătuirea lor coincide cu introducerea sau reintroducerea condicelor în administraţie de acel reformator pasionat cari a fost Constantin Mavrocordat. Astfel de condici se făcură pentru vistierie şi avem cîteva dintre dînsele, cari produc o bună impresie prin îngrijirea cu cari sînt scrise [1].

Condicile judecătoreşti veniră pe urmă. Neculce ne spune că, în a doua domnie moldovenească, Constantin-vodă puse să se „scrie la condici" toate „judecăţile" şi „răvaşele" [2]. Urmară condicile administrative, cuprinzînd orice hotărîre pornită de la domnie, acele condici cari, tipărite astăzi de V. A. Urechia, formează unul din cele mai bogate izvoare pentru istoria interioară a principatelor în secolul al XVIII-lea.

Tot Constantin Mavrocordat impuse proprietarilor de moşii, pentru a uşura procesele, transcrierea actelor de stăpînire în condici cadastrale. „Ispisoacele de moşii, cîte mergeau la Divan, le scria în condică [3]". Mănăstirile erau însă şi ele nişte mari proprietari, care nu mureau niciodată. Hîrtiile lor, *dresele* vechi se copiară în registrele stăpînirii, dar şi în registre particulare. Cît despre mitropolii, ele aveau mai de mult condicile lor. Cele mai vechi, condicile sfinte, dintre cari cea de la Bucureşti a fost tipărită de răposatul episcop de Rîmnic [4] — cuprindeau actele de alegere, întărire, aprobare patriarhală, eventual de demisie sau *paretesis* al episcopilor ţării. Ele fuseseră începute în Ţara Românească din vechi timpuri, iar în Moldova, supt Constantin Racoviţă [5]. În curînd, după imitaţia condicilor domneşti de judecată şi administraţie, se adunară în anumite registre hotărîrile tribunalelor ecleziastice sau poruncile episcopale [6].

---

[1] v., asupra lor, Iorga, *Socotelile supt Fanarioţi*, extras din revista *Economia naţională*.

[2] Neculce, p. 417. Cf. Condica brîncovenească de judecăţi, pe care răp. Petruţ începuse a o tipări în „Revista nouă", III.

[3] Neculce, p. 417. Condicarul deveni un personaj important. V. descrierea suplicului boierilor Cuza şi Bogdan, de Ienachi Kogălniceanu, p. 291: „Zise: chemaţi condicarul. Precum din vechi uricarul".

[4] Ghenadie Enăceanu, *Condica sfîntă;* 1886, în 8° tras a parte din *Biserica ortodoxă* pe acel an.

[5] Cari condică *(Condica Mitropoliei)* mai înainte vreme nu era, ci de la Constantin vodă Racoviţă s-au făcut şi s-au aşezat acea rînduială — Gheorghachi în *Letopiseţe*, III, p. 326.

[6] Asemenea condici de la mitropolia din Bucureşti se află astăzi la *Bibl. Ac. Rom.* Din ele a scos C. Erbiceanu cea mai mare parte din materialul tipărit în *Bis. ort.*

INDICE GENERAL

A

Abăza, Ilie, I 195, n. 29, 195, 317
Abdi — paşa, serascherul, I 115
Abramios, Ioan, preot predicator muntean, I 43, 157, 339, 340
Academia din Bucureşti, I 42
Acxtelmeier, I 44, 412
Adalbert, sfîntul din Tîrnova, II: 57
Adamachi, Ioan, II 349
Adamovici, Gherasim, episcop, II: 60, 171, 263, 264, 270
Adelung, corespondent al lui Hrisant Notara, I 45
Aeneas, Silvius, I 231, 232
Aetiu, II 154
Afenduli, clucerul, I 381.
Agala, călugărul, profesor domnesc, I: 30
Agamemnon, I 226
Agapet, I 42
Agapie, ieromonahul din Creta, I 342
Ahmed — aga capigi-basa, I 279
Ahmed al II-lea, I 270, 306
Ahmed al III-lea, I 283, 305, 309
Ainegi — Soliman-paşa, I 269
Albert, Ioan, I, I 82, 83
Albinus, Petrzs, II 186
Albotă, Gheorghe, boer moldovean, II 482, n. 227
Alecsandri, Vasile, I: 4, 374, n. 147
Alexandra, fiica lui Ivan pitarul Văcărescu, I 167
Alexandrel, domnul Moldovei, I: 76, 83
Alexandrescu, Grigore, I: 4; II 421
Alexandrides, Dimitrie, II 31
Alexandrovici, Stefan, II 433, 446
Alexandru, împăratul Rusiei, II 126
Alexandru-cel-Bun, I 81, 116, 160, 443; II 359, 432—437, 445
Alexandru-cel-Mare, I 111, 139; II 48, 369
Alexandru-cel-Tînăr, II 433
Alexandru, Coconul Voevod, I 26, 205; II 495
Alexandru, Dascălul, I: 60, 61, 349
Alexandru, Exaporitul, I 48, 58, 281, 302
Alexandru, Iliaş, I 181
Alexandru, fiul lui Mircea Ciobanul, I 24
Alexandru, fratele lui Petru Şchiopul, I: 24
Alexandru, patriarhul, I 172
Alexandru din Tîrnova, I 361
Alexandruţ, fiul Doamnei Elisabeta, I 20
Alexi, Ion, grămătic, II 258
Alexie Ordiog, I: 427
Alexievici, Petru, I 231
Alexievici, Theodor, I 101 n. 154, 102 n. 155
Alfieri, II 46
Ali — paşa, I 156, 173, 247, 306
Ali — vizir, I 275
Alipie Stilitul, sfîntul, I 344
Ambrozie, mitropolitul, II 311, 319
Amfilohie, hotineanul, II 157, 314, 315
Amira Magolesi Minas, I 381, 381 n. 60
Amiras, Alexandru, I 120, 178, 179, 181, 358, 359, 381—384, 387, 390, 394, 398, 405, 410, 413; II 91
Amiras, Giovanni, I 381, n. 60
Amuge, vizirul, I 278
Anacreon, II 271
Anania de Cezareia, I 420
Anania, egumenul Coziei, I 58
Anastase, călugărul din Gordios Agraphai, I 49
Anastasia, fiica lui Laţco Voevod, II 432
Anastasia, fiica pah. Matei Hurmuzachi, I 402
Ancuţa, domniţa, I: 163
Ancuţa, soţia fiului lui Mihai Viteazul, I 315
Andronic, cămăraşul, II 77
Angyal, Gheorghe, II 148
Anonimul regelui Béla, II 155
Antim Ivireanu, I 10, 39, 42, 44, 51, 57, 60, 155, 157, 167, 177, 337—351, 422; Ioan şi Maria, părinţii lui Antim, I 337
Anton, dascălul Fanarului, I 42, 50
Antonia, II 38
Antonie, de Rîmnic, II 309 n. 70, 320
Antonie, mitropolitul, I 60, 199 n. 58, 399, 402
Antonie, vodă din Popeşti, I 125, 172; II 504
Apaffy, Mihail, principe al Ardealului, II: 52
Apellus, I: 164
Apostol, Gh. vistier, I 109 n. 195
Arap — paşa de Trapezunt, I 316
Arbore, boer moldovean, II 447
Archimband, călugăr, II 41 n. 182

Ardeleanu, Ioan, II 149 n. 92; 177 n. 243; 179 n. 245; 338 n. 211
Arghiri, C. II 275
Arghiri, Naum, II 275
Arghiri Sofia, născută baroneasă de Horváth, II 275 n. 66
Argyros, scriitor din Atena, I 44 n. 145
Arhipoaia ţiitoarea lui Dimitrie Vodă Cantacuzino, I, 208
Aricescu, C. D. I 335 n. 7
Aristarh, banul, I 199
Aristofan, I: 123
Aristotel, I: 42, 46, 70
Armaxaris, II 36
Arnăut — Chioiu, I 281, 283
Aron-cel-Cumplit, I 20, 108, 165, 203, 205, 219, 229, 312, 325; II: 339
Aron, Iacob, II 335, 336
Aron, Petru Pavel, II 61—63, 135—140, 157, 331, 333, 337, 378, 394, 399, 433, 435, 443, 444
Aron, Teodor, II 218
Aron, Vasile, II: 224 n. 8, 265, 380—386
Arsachi, dr. II 45
Arsici, Sava, II 344
d'Artois, abatele, geograf I 410
Arvanitochoritul, Sava, II 107
Arvers, II 392
Asachi, Gheorghe, II, 4, 244, 247, 355, 415—425
Asachi, Lazăr, II, 247, 355
Asachi, Leon, II 417
Asachi, Petrache, II 418
Asăneştii, II 156
Asanis, Spiridon, II 31
Aslan, boer moldovean, I 389
Atanasie II 160
Atanasie, dascăl moldovenesc, I 62
Atanasie Anghel, I 42, 351; II 52, n. 256, 54, 58, 61, 134, 135, 158
Atanasie de Antiohia, I 40, 41, 338
Atanasie din Ciugud, I 38
Atanasie de Paros, II 30 6
Atanasie, episcop de Roman, I 218
Atanasie de Silistra, I 42
Attila, I 79, 141
August, I 226, 450, 451
August de Saxonia, I 123
Augustin, sfîntul, II 308, 321
Aureliu Marc, I 226; II 154, 357
Aurelius Antoninus Praedes, II 235
Auxentie de Sofia, I 42
Avacumovici, Ştefan, episcop de Timişoara, II 342
Avram, Coste, II 26
d'Avril călător, I 243
Axintie Uricariul, I 50, 88, 110—123, 180, 382; II 11, 484, 485, 505, 506
Ayala, abatele, II 29
Azarie, călugărul, I 75; II 435 n. 18, 455, 456
Azem, vizir, I 281

B

Babadaguli, seraschevul Iusuf, I 282
Babin, Pano, II 35
Bagussem, dr. II 21
Baiazid, Fulgerul, I 311; II 70
Băjescu, Ilinca, II 101
Băjescu, Iordachi, I 380
Băjescu, Mareş, II 101, 109 n. 241, 503, 511 n. 64
Băjescu, Mihai postelnicul, I 127, 147
Bainski şerdar, I 385
Baiulescu, Bart. II 264 n. 6
Balaban, Alexandru, negustor, I 94, 95; II 473
Balaban, vezi: Şerban Cantacuzino
Bălăceanu, Badea, I 147
Bălăceanu, Barbu, I 166, 168
Bălăceanu, C. aga, I 126, 127, 147, 148, 157, 167—169, 172, 251; II 141, 424, 426, 507, 508
Bălăceanu, Candachia, II 507 n. 50
Bălăceanu, Elena, I 168, 169
Bălăceanu, Ion, I 167—170
Bălăceanu, Maria, I 167—169, 304 n. 434
Bălăceanu, Matei, I 166
Bălăceanu, Petraşco, I 166
Bălăceanu, Smaranda, I 168, 169
Balada, I 139
Bălănescu, logofăt, II 74
Bălaşa, fiica lui Şerban Cantacuzino, I 304 n. 43
Bălaşa, fiica lui Manolache Roset, I 135
Bălcescu, N. I 4, 179, 180
Băleanu, Emanoil, II 293
Băleanu, Gheorghe banul, II 496, 501, 503—4, 610.
Băleanu, Grigore, I 157, 276; II 47, 425, 429, 497, 500, 501
Băleni, I 129, 130
Balgi-başa, I 373
Balica, cavalerul de, II 84
Bălineşti, I 218
Ballogh, II 57
Balş, Gheorghe, II 27
Balş, Ioan, I 193, 285; II 92
Balş, Iordache, II 74, 274, 355
Balş, Luxandra, II 73 n. 36
Balş, Nicolae, II 404
Balş, Teodor, II 70, 71, 74, 75, 83, 84, 102 n. 204, 326, 438
Balş, Vasile, II 23, 410

Baltagi, Mehmed, I 285, 301, 317, 318
Bălțărețul, Ianachi, II 391
Baltimore, lord, II 28
Bánffy, Gheorghe, II 53, 236, 269
Bánffi, Volfgang, II 165
Barac, Ioan, II 265, 378, 383—386, 394, 399
Baranyai, Pavel iezuitul, I 55; II 53, 62
Barcănești, II 423
Barcianu, dr. D. P., II 380 n. 181
Barcsai din Sibiu, II 487
Bardaci-Mehmed — Celebi, I 270
Bariț, Gh. II 213, 424 n. 32
Barnovski Mirono Voevodul, I 20, 67, 201 n. 68; 205, 219, 242, 326, 392; II 465, 467
Baronius, cardinal, I 79; II 224
Barteș, Sauler, I 34 n. 83
Barth, Petru, tipograful, II 237, 263, 270
Barthélemy, abatele, II 49 n. 243
Basarab, Constantin Cîrnul, I 316, 495; II 109, 499
Basarab, Elena Șerban, I 131
Basarab, Elina, II 496
Basarab, Matei Voevod, I 115, 117, 129; II 13, 359, 489, 495, 502
Basarabov, sfîntul Dimitrie, I 428
Bașotă, Zosim, I 272 n. 249
Basta, I 87; II 189 n. 312
Bathory, Andrei, II 326 n. 150, 491
Bathory, Gabriel, II 51, 492
Bathory, Sigismund, II 51, 457 n. 117
Batthyany, II 31, 32 n. 110, 34 n. 116
Bauer, general, II 29, 110
Baumeister, II 334
Bayer, profesor, I 237, 239, 319 n. 546, 329 n. 600
Beauhours, I 223 n. 7
Beaupil de St. Aulaire, marchiz, II 37
Becich, Anton, I 164
Becicherechi, M., II 62
Bekerski, I 183
Beldiman, Alecu, II, 10, 66, 71, 75, 76, 77—86, 97, 274—282, 349, 352, 355, 356, 401, 402
Beldiman, Andrei, I 393
Beldiman, Dimitrie II 77, 79 n. 88
Beldiman, Gheorghe, II 77, 78
Beldiman, Nichifor, II 75
Beldiman, Teodor, II 77
Belhurius, Petre, I 223
Belizarie, Păuna, II 101
Belleval, Gaspary, II 35
Beltera, raguzanul, I 49
Belu, Constantin II, 35, 36, 280, 296
Belu, Ștefan, II 120
Belzebut, II 319
Benedict, egumenul Moldaviței, I 440, n. 151, 443
Bengescu, Maria, I 245 n. 131
Bengeștii, I 157
Benkö, II 168
Bercsényi, I 163, 382
Berechet, St. I 253 n. 167, 337 n. 20, 427 n. 75, 430 n. 97
Bergler, Ștefan, I 47, 49, 121, 122, 165.
Bernard, Manuil, tipograf, II 47
Berosin, I 77
Bestuskew — Ryumin, I 87 n. 91
Bet-Ghirai, II 447
Bethlen, Ioan, I 87
Bethlen, Nicolae, II 52
Bethlen, Wolfgang, I, 77 80, 83, 87; II 463
Bettera, profesor, I 53
Bianu, Ion, I 335, 336 n. 11, 343, 351 n. 109; II 112 n. 252, 195 n. 324, 200 n. 356
Bibicescu, I. C. I 315 n. 522
Biblia lui Șerban, I 34, 52; II 333
Biblioteca Costineștilor, I 66
Biblioteca din Ierusalim, I 40 n. 125
Biblioteca Kovachich, II 171
Biblioteca Mavrocordaților, I, 48, 121, 359—361
Biblioteca din Miclăușeni, I 427 n. 77
Biblioteca Mihály, II 170 n. 204
Biblioteca lui Vasile Milo, II 400
Biblioteca Mitropoliei, II 302
Biblioteca Muntelui Sinai, II 89
Biblioteca episcopiei din Oradia-Mare, I 100
Biblioteca seminarului Socola, II 331 n. 168
Biblioteca Stolnicului C. Cantacuzino, I 412—413
Biblioteca Széchenyi, II 174
Biblioteca lui S. Vulcan, II 185 n. 278
Bîcul, II 377
Bielski, Ioachim, I 21, 83; II 452, 453
Bielski, Martin, II 157, 452, 459, 460, 474
Bienenfeld, II 15
Bimbașa-Pașa, II 374
Biografia literară, I 1
Biondo, Flavio, I 137
Biró, David, II 63
Bîrseanu, Andrei, II 134 n. 14, 223 n. 3
Bisaccioni, Maolino, II 468 n. 170
Biserica din Schei, II 130
Bitini, II 217
Blachos, Gherasim, I 25
Blanchard, Madam, II 421 n. 17
Block, II 53
Bob, Andrei, II 335
Bob, Candida, mama lui Bob, II 335
Bob, Ioan, II 142—149, 153, 160—162, 171, 172, 188, 194, 197, 199, 200, 207, 208 n. 398, 209, 212—215, 244, 245, 246, 264, 272, 299, 322, 335—340, 379, 423
Bobulescu, C. p. 2. I 101 n. 154
Bod, Petru, II 149

Bogdan, caimacan, I 285
Bogdan, cumnatul lui Antioh Cantemir, I 283
Bogdan, Gheorghe, II 41
Bogdan, hatmanul, I 184, 210, 266, 300
Bogdan, Ion, I 185, 212, 280, 416 n. 286; II 74, 433, 435, 442—446
Bogdan, Lupu, I 32, 67 n. 31, 222, 256, 267, 278, 287
Bogdan, Manoli, II 26, 73, 75 n. 41
Bogdan, nepotul lui Ioniță, I 326
Bogdan, orbul I 227, 312; II 70, 437, 443, 448, 450
Bogdan Voevod, I 85
Bogdan-Duică, Gh., I 211 n. 117, 318 n. 543; II 59 n. 287, 149 n. 93, 201 n. 366
Boghean, Iordachi, II 352
Boghici, editor II, 235, 264, 266
Boiagi, Mihail, II 253—257
Boicliu-Mustafa, I 316
Bojinca, Teodor, II 210 n. 406, 218
Bojti, II 186
Bolla, Martin, II 205 n. 379
Bolliac, Cezar, I 165 n. 472; II 101 n. 196, 109 n. 242, 135 n. 17,
Bolsun, Atanasie, II 436
Boltașul, C. I 421
Bonaparte, II 126, 127
Bonfiniu, I 14, 78, 79, 137, 139, 227, 231, 324; II 154, 477
Bontăș, Mihalachi I 299 n. 8
Borș, Dumitrachi, II 356
Borșai, Pal, II 186
Bostangi-basi, I 294, 303
Bota, Moise, II 380, 384, n. 197
Botea, II 377
Böttiger, Elisa, II 20
Boțulescu, Vlad, I 344, 414—417
Bouffier, II 315
Brăiloiu, Barbu, I 157—159
Brăiloiu, Cornea, I 280, 301; II 361 n. 73
Brăiloiu, Dosoftei, I 189
Brancovici Elena, II 438
Brancovici, Gheorghe, I 101; II 52
Brancovici, Milita II 438
Brancovici, Sava mitropolitul, II 52, 153
Branicka, contesă, II 32
Bréteuil, II 116
Brezoianu, Petrașcu, I 157
Briant, agent suedez, I 67, 107
Briccianino din Padova, I 40
Brigenti, II 16
Brîncoveanu, Ancuța, I 284
Brîncoveanu, Constantin Voevod, I, 4, 19, 33—43, 49, 54—58, 99, 106, 115, 117, 126, 127, 129, 130—136, 142—147, 148—156, 161—163, 169—173, 180, 185, 186, 189, 192, 196, 209—215, 230, 238, 239, 245, 246, 250—268, 270—279, 281—283, 288—299, 300—304, 311, 315—319, 334, 335, 338, 344, 351, 355, 371, 378, 381, 386—389, 409, 412, 422, 432; II 52, 55, 92, 100, 112, 117, 130, 134, 151, 152, 160, 268, 391, 505—512.
Brîncoveanu, Dinu, I 193
Brîncoveanu, Grigore, II 38, 287, 391
Brîncoveanu, Ilinca, I 130
Brîncoveanu, Maria, I 40, 268, 275
Brîncoveanu, Nicolae, II 35, 105, 113, 118
Brîncoveanu, Radu I, 43, 344
Brîncoveanu, Smaragda, II 509
Brîncoveanu, Stanca, I 130
Brîncoveanu, Ștefan, I 42, 43, 135, 344
Brînzeu, Nic., II 62 n. 301
Bruckenthal, II 116, 236, 423
Brzeski, Nicolae, II 442—447
Bubulios, Nicolae, I 45
Bucioc, Catinca, I 192
Bucșănescu, Sanda, II 45, 103
Bucșanul, Preda, II 497
Budai, Aron, II 196, 245, 263, 271, 299
Budai-Deleanu, Ion, I 2; II 216, 217, 245—252, 378, 386—391, 391 n. 208
Budișteanu, II 39
Buhuși, Alexandru, hatmanul, I 93, 94, 181—184 n. 207, 208, 248, 253
Buhuși, Anastasia, I 288
Buhuși, Dumitrașcu, I 99, 279; II 480 n. 218
Buhuși, Gheorghe, II 400
Buhuși, Ileana, I 179
Buhuși, Ioan, I 103 n. 160, 179, 253
Buhuși, Lupașco, spătar, I 67, 205, 207
Buhuși, Nicolae, II 453, 479, n. 218, 482
Buhuși, Safta Lupașcu, I 67
Bujoreanu, Pavel, I 257
Bujoreanu, Șerban, I 155
Bujoreni, I 157
Bulgaris, Evghenie, II 22, 316, 327
Buliandra, Ion, I 437 n. 134
Bulitul, Gheorghe din Banat, I 55
Bunea, Augustin, II 57 n. 281, 58 n. 284, 200 n. 354
Bunea Grădișteanul, I 277
Buonaccorsi, Callimachus, I 22
Burada, I 107 n. 177
Burchi, Ioan, II 349
Burg, matematician, II 419
Buri, C. stolnicul II 47
Burnaz, postelnicul, I 288, 300
Busbecq, I 308
Büsching, geograf, II 109, 121, 255 n. 160
Busuioc, II 377
Buțucachi, I 406
Buzescu, Petre, II 490, 491
Buzescu, Radu, II 491
Buzescu, Stroe, II 491
Buzoianu, Petrașco, I 172

C

Cacavela, Ieremia, I 31—33, 39 n. 120, 53, 221, 223, 246, 286, 289, 316, 343, 348 n. 88, 352
Caian, Dimitrie, II 195, 196, 208
Calaili, Ahmed-paşa, I 299, 301
Calendarele brîncovenești, II 506
Calfoglu, Alexandru, I 449 n. 189, 451 n. 191; II 88
Caliani, Silvestru, II 61
Caliarchi, postelnicul, II 44
Calinic, patriarhul, I 270
Calistrat, stareț, I 440
Callimachi, Alexandru, II 18, 40
Callimachi, Gavril, II 27, 309, 318
Callimachi, Grigore, I 407; II 18
Callimachi, Ienachi, I 380
Callimachi, Ioan, I 367, 377, 392, 397, 399, 409
Callimachi, Ioan Teodor, I 366, 401, 438
Callimachi, Radu, I 401, 217, 407
Callimachi, Scarlat, II 43, 47, 49 n. 231, 68 275, 327, 361—365, 405, 421
Callimachus, Experiens, I 22, 137
Caludis, Arsenie, I 31
Calvinism, II 186
Camenschi, II 122
Campe, II 354
Campicius, Toma, I 223
Cananău, Scarlat, II 41
Canela, Iatropol, II 427
Canta, Const. I 402
Canta, Elena, I 198
Canta, Ienachi, I 401, 402, 440
Canta, Ioan, I 218 n. 167, 219 n. 172, 392, 399, 402, 405, II 69, 101
Cantá, Iordachi, I 200 n. 63, 366 n. 75, 380 n. 55, 381, 391, n. 126, 400, 402, 404, 409, 437, 446, II 65, 74, 79
Canta, Iordachi fiul, I 198, 402
Canta, Maria, I 402; II 324
Canta, Matei, I 401 n. 219
Canta, Nicolachi, I 402
Cantacuzino, Andronic, vistierul, II 108
Cantacuzino, Catinca, II 45
Cantacuzino, Catrina, I 192
Cantacuzino, Constantin paharnicul, I 102 n. 156
Cantacuzino, Constantin postelnicul, I 13, 131, 173, 181, 258, 284, 294, 315; II 101, 501
Cantacuzino, Constantin Stolnicul, I 23, 31—33, 40, 43, 44, 52, 56, 64, 65, 79, 122, 131—150, 154, 155, 172, 175, 183, 184, 192, 204, 207, 209, 210, 220, 224, 229, 237, 238, 248, 250, 251, 252, 254, 258, 263, 265, 271, 280, 282, 287, 294, 300—303, 312—315, 321, 325, 335, 342, 343, 380—386, 292, 395, 399, 408, 409, 411; II 11, 60, 105—109, 134 n. 11, 151, 280, 281, 334 498.
Cantacuzino, Drăghici, I 31, 205 n. 89, 287; II 101
Cantacuzino, Dumitrașcu I 91—93, 96, 182; 206, 243, 252, 261, 274, 312, 313, 325, 385; II 461, 471, n. 194, 472, 482, 497.
Cantacuzino, Gheorghe I 128, 157, 158, 168, 170, 178; II 81, 84 n. 116
Cantacuzino, Ileana, II 404
Cantacuzino, Ilie, I 103, 193, 212, 213, 278, 279, 280, 282, 287, 317, 388
Cantacuzino, Ioan împăratul, I 44, 46
Cantacuzino, Ioan, I 141; II 26, 101
Cantacuzino, Ioniță, I 252
Cantacuzino, Iordachi, I 147, 192, 198, 205, 209, 220, 315, 363 400; II 465, 469, 498, 509
Cantacuzino, Leon, I 401 n. 213
Cantacuzino, Maria, soția stolnicului, I 112, 172
Cantacuzino, Marieta, II 45
Cantacuzino, Matei, I 112 n. 252, 399, II 26, 45, 101, 105, 106, 108, 109.
Cantacuzino, Mihai, I 23, 24, 130, 133, 136, 141, 156, 159, 277, 280, 288, 315, 349, 381, 410, 412; II 93, 94, 101, 105, 106, 109 n. 242, 110, 111, 114, 185.
Cantacuzino, Olimpiada, I 152, 156
Cantacuzino, Păunica, II 105
Cantacuzino, Pîrvu, I 209, 399; II 94, 101, 102, 114
Cantacuzino, Radu, I 149, 161; II 59, 60, 106
Cantacuzino, Răducanu, frate cu postelnicul, II 101
Cantacuzino, Răducanu, fiul stolnicului, I 287, 355, 399
Cantacuzino, Safta, I 400; II 113
Cantacuzino, Scarlat, I 161
Cantacuzino, Șerban Voevod, I 19, 30, 31, 52, 124, 126, 129, 133, 147, 166, 169, 208, 209, 212, 268, 287, 311, 314, 333, 335, 357, 374, 432; II 14, 52, 108, 156, 339, 492, 504, 508
Cantacuzino, Smărăndița, I 161, I 304 n. 434
Cantacuzino, Stanca, I 33, 166, 268
Cantacuzino, Ștefan, I 36, 38, 40, 49, 55, 117, 127, 135, 149, 152, 156, 171, 189, 240, 264, 285, 287, 301, 303, 306, 334, 338, 409, 414
Cantacuzino, Toderașcu I 94, 400
Cantacuzino, Toma, I 152, 154, 159, 205, 261, 284, 287, 294, 296—299, 301, 302; II 465, 469.
Cantacuzino-Măgureanu, Iancu, II 100
Cantemir, Antioh, I 32, 33, 40, 89, 98, 100, 146, 154, 185, 186 189, 193, 207, 211

213, 222, 223, 239, 243, 247, 265, 271, 272, 274, 278, 283, 320, 345.
Cantemir, Antioh, fiul lui Dimitrie, I 305, 310
Cantemir, Casandra, I 274
Cantemir, Constantin, I 89; II, 85, 333, 368, 471, 472, 482, 484, 501 n. 36, 509, 511
Cantemir, David, I 315
Cantemir, Dimitrie, I 13, 31, 32, 33, 46, 53, 66, 67, 72, 98, 99, 105, 107, 108, 116, 140, 146, 149, 154, 159, 175, 179, 190, 195, 196, 197, 210, 221—232, 258, 263, 343, 348, 381, 384, 411, 412; II 11, 51, 70, 71, 108, 120, 152, 185, 190, 191, 204, 267 n. 29, 349, 354, 368, 372, 480, 510
Cantemir, Nicolae, I 252
Cantemir, Răducanu, fiul lui Antioh, I 142, 151, 154
Cantemir, Safta, I 283
Cantemir, sărdarul I 248
Canterbury, arhiepiscopul, I 50
Capasuli, Samuil, I 38 n. 1
Capitolin, Iuliu, I 77
Capudan-pașa, II 87, 225
Capugi-boșa, I 116, 210, 373, 374, II 73
Cara-Mustafa, I 101
Cara-Gheorghe, II 124 n. 343, 377
Carabichi, II 34
Caracaș, C. dr. II 35, 306, n. 82
Caracaș, Dimitrie, II 42
Caragea, Capuchehaia, I 289
Caragea, Ecaterina Domnița, II 119 n. 306, 397
Caragea, Elena, II 116
Caragea, Ioan Gheorghe, II 425
Caragea, Nicolae, I 303; II 19, 23, 28, 30, 33, 36, 42, 43, 47, 67, 116, 117, 127, 287, 294—296, 306, 362, 363, 424
aragea, Ralu, II 46
Caragea, Teodor, II 275
Caragea, Zamfira, II 67
Caramalăul, Iordache, II 501 n. 34
Carantinarul, D. II 208
Carazin, Nazarie, II 102, 104, 114
Carcalechi, Gheorghe II 268
Carcalechi, Zaharia, II 259, 260, 268, 272—275, 329 n. 164, 355, 356, 363, 407, 426, 429.
Cario, I 137; II 479
Cariofil, Ioan, I 33 n. 77, 43 n. 140, 43, 44, 56, 57, 136, 333, 373
Carol al VI-lea II 56, 58
Carol al XII-lea, I 40, 107, 113, 117—119, 124, 152, 156, 174, 194, 202, 232, 259, 318, 382, 413.
Carol cel Mare, II 108, 156, 166, n. 152, 335
Carra, Toma, II 21, 22 n. 39, 23 n. 44, 353, 361, 362, 365
Casap-başa, I 301.
Cassarati, agent la Viena, II 30
Castriotul, Gheorghe postelnic, I 42, 261, 262
Castriotu, Maria, II 107
Catargiu, Apostol, II 472
Catargiu, Costin I 393
Catargiu, Ianachi, II 493
Catargiu, Ilie, I 106, 112, 193, 214, 317; II 26
Catargiu, spătarul, I 106
Catechismul lui Covisius, I 55
Catiforo, I 382
Catrina, Domnița, I 208
Cavalioti, II 253
Cavsocalivitul, I 429 n. 90
Cazacul, Petru, I 20, II 453
Cealic-Ahmed, I 283
Ceaurul, Dumitraș, I 146
Cedren, II 152
Cehan, Constantin Hagiu Gheorghiu, II 24
Celebi, Gheorghe, I 407
Ceparul, Ivașco, II 497
Cerchez, Mehemed, I 98, 268, 269; II 328
Cerchez Mihalache, II 364
Cerchez, Ștefan, I 254, 269
Cernat-căpitanul, II 272
Cesarea, Andrei de, I 335 n. 9
Cezar, I 226
Chalkokondylas, Leonic, I 308; II 505
Chanteclair, Carol, II 196
Chateauneuf, I 245
Chartophylax, fiul lui Draco, I 408
Cheajna, Doamna, I 24; II 442
Chehaia, Osman, I 319; II 67, 278 n. 81, 506
Chezarie de Rîmnic, I 429, 431, 432, II 66, 122, 271, 277, 279, 304, 312.
Chiaro del, I 36, 37, 43, 49, 133 n. 335, 134 n. 341, 157, 158 n. 431, 240, 251, 258 n. 178, 259, 264, 339, 344; II 156
Chicherai, II 314
Chigheceni, I 312
Ghigheci, căpitan, II 591 n. 1
Chimenitul, Sevasta, I 57
Chinmaer, generalul, II 180
Chiparisa, Nicolae, I 176, 177, 178, 382
Chiprovaci, I 374 n. 17
Chiriac al lui Ioan Eloiaon, II 44
Chiriac Moldoveanul din Cetățuia, I 54
Chirica, Ienachi, biv-vel pitar, II 95
Chiril, I 121, II 236
Chirilovici, Sofronie, II 60 n. 292
Chirito, II 39
Chisoscoleu, Ioan, I 47
Chiupruli, I 310, 317
Chiurci-boșa, Manolache, I 174, 177, 379
Chrisagon, Gheorghe, I 50

Chrisoverghi Curopalatul din Anchial, II 49 n. 243
Christofor Ioan din Trapezunt, II 354
Ciceagov, amiralul, II 419
Cicero, I 47, 77, 84, 234
Cicil, de Ierusalim sfîntul II 335
Cîmpineanu, Constantin, II 39
Cîmpineanu, Pantazi, II 20, 105
Cîndescu, Ilinca, I 167
Cîndescu, Şerban, I 167
Ciobanul, Constantin, I 208, 249, 400
Ciobanu, Mircea, I 24
Ciobanu, Petre fiul lui Mircea, I 24
Ciobanu, Şt. I 195 n. 31, 221 n. 2, 388 n. 101
Ciocîrlan, vornicul, I 280
Ciocotoci, Gheorghe de, II 218, 219, 221, 274
Cioranul, Ştefan, I 170
Ciorluh Ah-Paşa, I 270
Cipariu, Timotei, I 156 n. 421, 159 n. 433, 339 n. 39, 351 n. 109, 429 n. 91, 430 n. 96; II 111, 158, 200 n. 358, 201 n. 364, 214, 229 n. 24, 232 n. 36, 243, 500 n. 33
Ciucno, I 85
Ciuhru, II 544
Clain, Efrem, II 143
Clain, Inochentie, I 2,7, 236, 348, 433; II 58, 60, 61, 136, 139, 168, 171, 172, 230, 223—239, 244, 245, 250, 256, 339.
Clain, Maniu, II 140
Clain, Samoil, I 171 n. 513; II 62, 138—162, 167, 169, 173—178, 182, 193, 195, 229, 236, 266
Clain, Stefan, II 147
Claudie, I 84
Clémaron, profesor, I 37
Clemen, papa, II 166
Clement, sfîntul, II 335
Cleobul, Gh., II 45
Climent, episcopul de Rîmnic, I 425, II 131, 332
Climent, ieromonahul tipograf, II 302 n. 30
Climescu, C. din Iaşi, I 404 n. 230
Cloşca, II 155
Clucerul, Constantin, I 127, 277 n. 281, 384
Clucerul, Radu, II 490
Cocorescu, Constantin, II 95
Codreanul, II 377
Codrescu, I., M. II 84 n. 114
Codrescu, Teodor, I 176 n. 315; II 71
Colardeau, II 407
Colceag, Dumitru II 110—111
Columb, Cristof, II 502
Columb, Zaharia, II 268
Colyer, I 245
Comenius, II 257
Comnenul, Alexie, I 42 n. 128
Comnen, Dionisie, I 39 n. 120
Comnen, Ioan, doctorul, I 39, 57, 136, 291, 323
Comnen, Ioan Papa, I 30
Comnen — Papadopulo, Nicolae, I 37, 138
Conachi, Anghel, II 402
Conachi, Caterina, II 404
Conachi, Costachi, fiul lui Anghel, II 402
Conachi, Costachi, I 2; II 10, 274, 355, 363, 378, 401—414, 419
Conachi, Elena, II 404
Conachi, Gavril, II 403
Conachi, Ioan, fiul lui Anghel, II 402
Conachi, Manoil, mare logofăt, II 403
Conachi, Manoli, fiul lui Costachi, II 403, 404
Conachi, Mărioara, II 404
Conachi, Paraschiva, II 402
Condé, II 37
Condillac, II 426
Conduratu Ştefan, II 285, 359, 360 n. 70
Constandie, episcop, II 47
Constantin, dr. II 42
Constantin-cel-Mare, I 231, 412, 433; II 304
Constantin, marele duce, II 126
Constantin, papa tipograful, II 302 n.30
Constantin, protodidascălul, II 39
Constantinescu-Rîmniceanu G. I 111 n. 211, 265 n. 204
Constantinoiu, Gheorghe din Ianina, I 364
Conţescu, căpitan, I 178, 389
Contu, Polizoi, II 32, 349
Corbea, David ceaşul, I 37, 259
Corbea, Ioan, I 259
Corbea, Teodor, I 351, 413; II 233
Corbeanu, banul, I 276
Corbeanu, Dumitraşcu, II 505 n. 44, 509
Corbeanul, Tudosca, II 509
Corbeanul, Vintilă, I 256; II 498 n. 28
Coridaleu, I 43
Corlăţescu, Nastasie, II 484
Cornaro, Anton, I 40
Cornea, banul, I 146, 153, 281; II 505
Corneli, Ioan, II 138 n. 32, 145—149, 164 n. 131, 173, 179, 199, 216 n. 418, 232 n. 35, 234, 257, 258, 273, 380 n. 181.
Cornescu, logofăt, II 118
Cornideş, II, 168, 186, 204
Corvin, Matei, I 141; 329; II 155, 442, 443, 486
Costachi, Alexandru, II 404
Costachi, Constantin, II 324
Costachi, dascălul, II 309
Costachi, Gavriliţă, I 248; II 323
Costachi, Iordachi, I 197, II 374,
Costachi, Lupu, I 106, 185, 190, 191, 195, 196, 215, 237, 257, 263, 282, 317; II 323
Costachi, Solomon, I 279
Costachi, Vasile, I 254, 257, 279, 280, 287, 289
Costachi, Veniamin, I 11; II 297, 307, 323, 330, 421
Costandachi, Elena, II 355

Costea, Ion, II 520
Costin, Elena, I 198
Costin, Ileana, logofeteasa, I 164, 112
Costin, Ion, hatmanul, I 21, 280
Costin, Ioniță, I 64, 65, 96
Costin, Miron, I 21, 22, 64, 75, 77, 78, 79, 87—97, 110, 137, 138, 142, 182, 192, 203, 206, 207, 208, 210, 218, 220, 224, 228, 229, 230, 234, 243, 252—257, 385, 405, 409, 412; II 12, 50, 69, 70, 142, 150, 156, 168, 185, 204, 205, 229, 313, 391, 446, 451, 460, 462, 482— 490, 498.
Costin, Nicolae, I 2, 21 22, 23, 47, 64—76; II 50, 69, 70, 79, 71 91, 156, 190, 279, 367, 369, 371, 486—490
Costin, Petrașcu, I 65, 66, 246, 254, 255
Costin, Safta, I 254
Costin, Ștefan, II 169
Costin, Toma, II 217
Costin Velicicu, I 65, 67, 92, 225, 245, 246, 252, 257
Cotnarschi, Gheorghe, I 175 n. 1
Cotore, Gherasim, I 61, 63, 139, 150, 335, 336; II 331
Cottin Doamna, II 439
Covaci, Meletie II 338
Coxe, II 79
Cozma, ierom., I 421, 438
Cozma, mitropolitul, I 427; II 119, 300, 302
Crețu, II 230, n. 70
Creţulescu, Iordachi, I 161
Creţulescu, Matei, I 43 n. 148
Creţulescu, Maria, II 103, 113 n. 265
Creţulescu, N., II 129 n. 377
Creţulescu, Radu, II 496, 504 n.38
Crișan Șt., scriitor ardelean, II 155
Cristari, Mihail, dr. II 44, 47
Cristian, I 450
Cristodulo, Kirlion, II 36, n. 130
Cristofor, Luca, II 343
Cristopulo, Atanasie, II 37
Cromer, I 66, 80, 83, 137, 139; II 481
Cronica de la Bistrița, II 443
Cronica bulgară a lui Sava, I 228
Cronica de la mînăstire, I 75
Cropatov, I 260
Crupenschi, I 386, n. 92, 387
Crușices, Martin, I 23
Csáky, Ștefan, I 55 n. 12
Cserei, Iános, II 186
Cuciuc Ah-Aga ghiunbrucgiul, II 506
Cunitchi, Petru, II 326
Cupariu, familia I 93, 130, 162, 181, 185, 205, 209, 213, 249, 252, 267, 284, 296.
Cupariu, Iordachi, I 164, 308
Cupariu-Roset, Lascarachi, I 106
Cupariu, Manolachi, I 291, 302; II 299
Cupariu, Scarlatachi, I 294, 302
Cupeț, Mihai, I 166
Curapalat, I 137
Curente literare, I 9—10
Curt, Mehmed-pașa, I 109
Curtchi-Bachi, I 177 n. 8
Curţpecu, Iosef Lavrentie, II 170 n. 204
Cutuzov, II 290, 391
Cuza, ginerele lui Ioan Costin, I 178
Cuza, Ioan, II 73, 74
Cuza, spătarul, I 187, 280
Cuza, Varlaam, II 401
Cuzanu, Anania, II 363

D

Dabija, Istrate-Vodă, I 28, 29, 90, 203, 204, 242, 319; II 465
Dabija, paharnicul, I 106
Dacia, I 79, 226, 233, 326; II 23, 148, 150, 188, 201, 206, 219, 293
Dadich, I 159, n. 433
Daltaban Mustafa pașa, I 184, 269, 278, 280, 281, 283, 299, 300, 301, 312, 316, 374
Damad-Hassan, Pașa, I 298, 301
Damaschin, episcop de Rîmnic, II 63, 134, 240, 266 n. 20, 321, 332
Damaschin Ioan, I 47 n. 164, 50, 336, 349, 350, 422—425, 432
Damaschin, Ioan sfîntul, II 318, 335
Damian, mitropolitul, I 75; II 434
Dămian, Vasile cronicar, I 88 n.94, 91 n.111; II 483—486
Dan, Ienache, II 274
Daniil-Arapul, egumen, I 35
Daniil din Cîmpulung, I 349
Daniil, mitropolitul, I 350; II 315
Daniil din Patmos, II 29 n. 81
Daniil, popa, II 253
Danovici, Petrașcu, I 79
Dapasta, Ecaterina logofeteasa, I 375
Daponte, Chezarie, I 30 n. 44, 48, 50, 130 n. 323, 136, 268, n. 219 337 n. 14, 344, 348, 361, 362, 372, 379, 422, 426, 429, 430
Daponte, călugărul, I 362
Darabanț, Ignatie, I 176, 177, 195, 234, 335—339; II 143—148, 161, 172, 174,
Darie, Iordachi, II 353
Dariessen, II 360
Darvari, Dimitrie, II 274, 279
Darvari, Gheorghe Constantin, II 218
Darul-Imail, Efendi, I 270
Dascălul, Constantin, II 24 n. 57
Dascălul, Simion, II 313, 455—460, 502
David, mitropolitul, II 436 n. 26
David, Alexandru, I 273
David, ceaușul, I 351
Davidel, pretendent domnesc, I 213

Decebal, I 78, 142, 432, 433; II 154, 206, 280
Dediul, medelnicer, I 352, 361, 377, 379.
Dediul, spătar, I 317, 385
Dehaut, Carol, II 37 n. 138, 38 n. 154
Delacroix, I 311
Deleanu, Canta, II 69
Deleanu, Ilarion, II 307 n. 61
Deleanu, Ioniță, I 401, II 74
Deleanu, Iordache, I 401
Delille, II 45
Dellaway, Jacques, II 31 n. 99
Del Monte, I 136
Demeter, Grégoire, II 36
Democrit, I 269
Demostene, I 345; II 294, 345, 417
Densusianu, Aron, I 119 n. 267, 141 n. 382; II 101 n. 153, 459 n. 126
Densusianu, N., I 120, n. 272, 417 n. 288, 424 n. 39
Densusianu, Ovid, I 221 n. 2, 224 n. 15, 320 n. 550, 404 n. 229, 445 n. 183; II 159 n. 123
Depasta, Petru, medic, I 9, 361, 363, 374, 375, 377
Derra, Maria, II 275 n. 66
Désalleurs, ambasador francez, II 103
Desfontaines, abatele, I 360
Deșliu, I 100
Despot, Ioan-Vodă, I 20, 82, 85, 204, 205, 228, 391; II 190
Devai-ghirai, I 318
Devai, Iosofat, II 63
Devlet, Ghirai-han, II 31
Dezaviras, I 240 n. 86
Diaconovici-Loga, C., II 207, 257 n. 168, 347,
Dialogul, Grigore, I 431
Dicționarul Sf. Chiril, I 49
Diez, II 21 n.33
Diichiti, Constantin vătaful, I 174
Diicul, marele logofăt I 281
Dimachi capuchehaie, I 288, 294, 295, 299, 300
Dimachi, Nicolae, II 402
Dimitrie, dascăl la Craiova, II 301
Dimitrie, mitropolit de Rostov, I 52
Dimitrievici, Lavrentie, I 426 n. 56
Dindaș, hatmanul, II 55
Dinulescu, Șt. I 337 n. 19
Dion, I 70; II 154, 475
Dionisie din Andros, I 361
Dionisie, Ecleziarhul, II 32 n. 103, 93, 96, 110, 122—129, 273, 277, 285
Dionisie, episcop de Rîmnic, II 137, 307
Dionisie, Lupu, I 7; II 307, 323
Dionisie, Mitropolitul, II 275, 287, 292, 321
Dionisie, patriarhul Ierusalimului, I 38, 42, 150, 247, 366;
Dlugosz, I 80, 83; II 452, 454, 479
Dobra, Petru, I 424
Dobrescu, N., I 342 n. 54
Dohan-Cále, II 501
Done, logofătul, I 385; II 397
Done, Catinca, II 113
Doni, vistierul, I 198 n.47
Donici, Andrei, I 393
Donici, Andronachi, II 71, 363
Donici, Darie, I 178 n. 13; II 363, 364
Donici, Iancu, II 364
Donici, Manolache, II 364
Donici, Nicolae, II 363
Donici, Smaranda, II 413
Donici, marele vornic, I 176, 280
O'Donnell, Irlandezul, II 106
Dorogean-Ahmed, mare-vizir, I 353
Dorotei, II 302, 319, 335
Dositei, dascălul, II 310
Dosoftei, episcop, II 119
Dosoftei, mitropolitul, I 52, 56, 59, 333, 336, 351, 355, 380, 398; II 63, 240, 280, 281, 304, 305, 306, 345, 391, 462, 474 n. 203
Dosoftei, de Rădăuți, II 322
Dosoftei de Suceava, I 29, 85, 111, 182
Dosoftei, patriarh, de Ierusalim, I, 29, 31, 32, 38, 39, 43, 51, 55—57, 68, 88; II 54, 56, 152, 164
Draco, Alexandru sluger, I 408
Drăgănescu, II 30
Drăgănescu, Badea vistierul, II 101
Drăghici, Iordachi, II 68
Drăghici, Manolache, II 68, 69, 84 n. 115, 355, 366
Drăghici, Vasile, II 355
Dragomirescu, I 11
Dragoș, Moise, II 153, 338
Dragoș, episcop, II 149
Dragoș Vodă, I 164, 203, 218, 227, 233, 234, 326
Drăguțescu, Ilie, II 472
Drosu, armașul, II 497
Dubău, Tudose, I 75, 77, 86, 88 n. 89, 94, 90, 91, 92; II 481—485
Duca, Ana-Zamfirița, II 107
Duca, Anastasia, Doamna, I 258
Duca, Constantin Vodă, I 30, 38, 58, 66, 67, 76, 81 n. 61, 88, 89, 91, 93, 95, 97, 99, 103, 116, 126, 132, 135, 146, 170, 181, 182, 183, 185, 187, 189, 190, 192, 206, 207, 210, 211, 212, 242, 248, 251, 252, 267, 268, 275, 277, 279, 282, 283, 288, 289, 291, 295, 300, 312, 336, 373, 374, 385, 386, 387; II 367, 497, 509, 511
Duca, Cristea vameșul, I 205
Duca, Elena, I 66; II 256
Duca, Gheorghe, I 65; II 477
Duca, Maria, I 272, 275
Duca, Neofil, II 38 n. 155, 39, 256, 278

Duca, Şerban, I 275
Duca, vistiernicul, I 29
Dudescu, Constantin, I 362, 363, 406, 407, 421; II 102—104
Dudescu, Constantin — ultimul II 44,
Dudescu cel Bătrîn, II 101
Dudescu, Elenco, II 394
Dudescu, Nicolae, II 95
Dudescu, Radu, I 35, 129 n. 319, 156, 172
Dudescu, Săftiţa, II 32
Duică, logofătul, II 295
Dulgheriul, Iordache, I 199
Duma, Radu, II 263, 432, n. 180
Duma, traducătorul, I 55
Dumitrache, Iuliana, I 117
Dumitrache, stolnicul, II 39, 125
Dumitraşco-Hatmanul, I 159
Dumitraşcu-Vodă, I 107, 109, 114, 115, 190, 194, 197, 262, 344, 388
Dumitrescu, Al. T., I 411 n.271
Dumitru, sfîntul din Salonic, I 344
Dunin-Borkowski, II 476 n.210
Durac, I 384

E

Ecaterina, împărăteasa Rusiei, I 124, 443; II 15, 125, 136, 226
Eder, Iosif — Carol, II 143, 170, 172, 175, 181, 204, 205, 215
Efrem, patriarhul Ierusalimului, I 364; II 141
Efrem, Sirul, I 61; II 320
Eftimie, cronicarul, I 75; II 438—448
Eftimie, episcop de Rădăuţi, II 448
Eiveri-Effendi, II 121
Elaion, Chiriac, II 47
Elek, Jakob, II 270 n.45
Elena, domniţa I 93
Elena-Ecaterina, soţia lui Petru Rareş, II 436
Elena, logofeteasa, I 72
Eliade, Pompiliu, II 21 n.38, 36 n. 127
Eliade-Rădulescu, I 4; II 23 n.49, 24 n. 51, 340, 416, 424—431
Elian, I 434
Elida, principesa, I 392
Elina lui Şerban, I 315
Elisabeta, ţarina, I 402
Elmpt, II 364
Emanoil, al lui Ioan Furcă, II 39
Emilian, Şt., I 187 n.69
Eminescu, M, I 188, 290; II 399, 421
Enăceanu, Ghenadie, II 514 n.4
Engel, I 122 n. 282, 126 n.306, 157, n.426, 244 n.120, 236; II 90, 110, 146, 153, 154, 156 n.119, 174, 175, 181, 182, 187, 204, 205, 211, 217, 234 n. 47, 245, 246; 500 n. 33
Enzenberg, generalul, II 127, 300
Epictet, I 223
Epifamie, Sfîntul, II 335
Erasm, I 133, 223; II 44
Erbiceanu, C., I 25 n. 17, 112, 306, 339 n. 34, 340 n. 46, 341 n. 53, 342, 343, 348 n. 89, 359 n. 14, 361 n. 20, 26, 28; 362 n. 33—39, 363 n. 50—54, 365 n. 65, 67; 421, 444, 452; II 224, 281, n. 113, 514 n.6
Erdeliotul, Ladislau, II 49
Erdely, II 173, 426
Erlan II 419
Esop, I 61; II 265, 313
Esterhazy, I 382
Estienne, Henri, II 314 n. 86
Eugen de Savoia, I 310
Eugeniu, papa, I 82
Euripide, I 113, 123; II 354
Eustatie, logofătul, II 480
Eustatievici, Dimitrie, II 223—227, 239, 269, 270
Eustratie, Logofătul, I 60, 203; 229; II 477
Eustratie, postelnicul, II 88
Eutropiu, I 70: II 154, 474, 477
Evdochia Doamna, II 437
Evoluţia genurilor, I 8—9
Exaporitul, Alexandru, I 130, 359

F

Fabian, Vasile, II 423, 426
Fabris, generalul, II 88
Fălcoianu, Costache, II 41
Fălcoianu, Dumitrachi, II 303
Fălcoianu, Ecaterina, II 91
Fălcoianu, Ioniţă, II 41
Fălcoianu, Matei, I 172
Fănuţă, Ştefan, II 284
Farcaş, Gheorghe, II 338
Fărcăşanu, Matei, I 413, 414
Fărcăşanu, Pîrvu, II 497
Fénélon, II 202, n. 369
Ferdinand, împăratul, II 339
Ferenţ, căpitanul, I 187
Ferénez, Mikó, II 186
Fériol, ambasador francez, I 297, 298;
Ferrarini, II 351
Ferrati, Bartolomei, I 35, 49, 150
Ferrati, Elisabeta, I 35
Festetics, II 175
Filador, Costachi, II 67
Filaret, episcop, de Rîmnic, II 42, 88, 116, 228
Filaret, Fotie, II, 42, 299
Filaret, mitropolitul, I 7, 364, 421, 428, 431; II 30, 100, 122, 123, 240, 277, 278, 298, 300, 301, 302, 304, 347
Filip, duce de Orleans, I 124
Filip al Macedonici, I 25
Filipan, Vasile, II 332
Filipescu, Constantin Căpitanul, I 19, 25 n. 20, 126 n. 306, 129, 130, 132 n. 333, 138,

144, 169, 248, 315, 374, 380, 383; II 92, 93, 100, 105, 156, 296, 399, 461, 500, 510
Filipescu, Gheorghe, II 48
Filipescu, Grigore, II 38
Filipescu, Hrizea, I 144
Filipescu, logofătul, II 293
Filipescu, Matei, I 163; II 501, n. 34
Filipescu, Pană, II 19
Filitis, Dosoftei, I 35, 39, 278, 278, 301, 302
Filitis, Silvestru, II 45
Filoftei, călugărul, I 60
Filotei, călugărul de la Athos; I 337, 348
Filothei, Sfetagoreţul, I 339 n.25
Filstich, cronica, I 237 n.75; II 185, 500 n.33
Finkel, I 87 n.91
Firari-Hassan, Tefterdarul, I 298
Flac, II 477 n.203
Flaccus, I 226
Flavie, Iosif II 154
Fléchier, I 445 n. 183
Flechtenmacher, Christian, II 363
Fleury, abatele, II 142, 143, 152, 199 nr. 348, 249, 332, 404
Flor, dascălul de la Sf. Gheorghe, I 133, 338, 371
Florea, protopop din Braşov, II 131
Florian, II 356, 423
Florin cel Mare, II 224
Floru, Dionisie, II 338
Floru, dascălul de slovenie, I 421, 457
Flores, II 92
Flugost, II 474
Foca, împăratul, II 166 n.152
Folos, Nicolae de Wolff, I 36
Fonseca, I 49
Forlosia, logofătul, I 48
Fortunato, din Siria, I 40
Fotino, Antonie, II 91
Fotino, Dionisie, II 32 n. 103, 45, 71 n.33, 90—92, 127, 128 n. 371, 360
Fotino, Gheorghe, II 90
Fotino, Ilie, II 91
Fotino, Mihai din Chios, II 359
Fournier, II 186
Francis, II 156
Francisc, împăratul, II 156, 191
Francisc din Lotaringia, I 177
Frantescu, Smidegu, geografie, II 315
Frăţilă, Bene, doctor, II 329
Frederic cel mare, I 363, II 30
Fridwalski, arhimandritul, II 154, 165, 186
Fritsch, Thomas, I 121
Fröhlich, II 36
Fulea, Moise, II 264
Furcă, Emanuil, II 41
Furdui, Petru, II 380

G

Galaction de Rîmnic, II 307
Galaction Vidalis, I 45
Galiţin, Dimitrie, I 99
Galti, Geminiano, II 116 n. 285
Garampi, Iosif, II 168
Garzoni, I 311
Gaşpar, Vodă, I 255; II 466
Gaster, Moses, I 9, 31 n.62, 32 n. 63, 59 n. 26, 101 n. 95—97, 333 n. 3, 336 n. 10, 338 n. 27, 343, n. 56, 349, 414 n. 281—282, 420 n. 9; II 226 n. 17, 377
Gatterer, I 156n. 421
Gaudin, consulul francez, II 32
Gaudy, agent austriac, II 43
Gavra, Alexandru, II, 184 n. 270, 217, 384, 385
Gavril de Chiev, II 326
Gavril, logofătul, I 81
Gavril, mare egumen din Atos, I 129
Gavril, Protul, II 489 n. 3
Gavril de Salonic, I 438
Gavril, mitropolitul, I 440; II 25, 304, 305, 310, 361,
Gavril, patriarh de Constantinopol, I 42
Gavril, voevodul, I 20
Gavrilaş, hatman, I 198
Gavriliţa, I 255
Gaza, Teodor, I 364, 428
Gazi, Sahib, II 89
Gealepul, Manolachi capuchehaia, II 112
Geanetu, Ioan, II, 42, 88, 353
Gellert, II 268
Gerganos, Zaharia din Teaki I 24
Gergei, Albert, II 313
Gergely, Vasile de Csokates, II 218
Gerlach, St., I 23
Gerson, I 223 n. 9
Gessner, II 349, 352, 423
Gexner, Mathias, I 121
Gezaerli, Hasan, II 87
Ghenadie al Rîmnicului, I7, 305, 439
Ghenadie mitropolit, II 240
Ghenadie, prof. de istorie universală, II 427
Ghenadie, Gheorghe, II 278
Ghedigold, voevod de Podolia, II 434
Ghelie, I 70
Gheodeon, mitropolitul, I 106, 181, 343
Gheorghe, Beizadea, ban de Craiova, I 159, 311
Gheorghe, Constantin din Ianina, I 361
Gheorghe, pitarul, II 299
Gheorghe, postelnicul, II 370, n. 135
Gheorghe, slujbaş de Rîmnic, I 301
Gheorghe, Stefan, I 178, 272; II 469, 470
Gheorghe al lui Teodor din Trapezunt, I 50
Gheorghe, zugravul, I 179—180

Gheorghiță, Gherghelaș, II 377
Gheorghiță, Mitre, I 256
Gheorghiță, paharnicul, I 195
Gheorghiță, Serdarul, I 282
Gheorghievici, Vasile, II 341
Gheorghiade, Teodosie, II 42
Gheorghiu, Ioan, II 349
Gherasim, diaconul, II 28
Gherasim, ierodiacon, II 315
Gherasim, episcop de Rîmnic, II 268, 274, 321
Gherasim de Alexandria, I 50 n. 182, 57, 136, 247, 267
Gherontie din Moldova, II 306, 320, 321
Gherosom, episcop de Roman, II 49
Gheța, clucerul, II 628
Gheuca, Leon, I 94; II 28, 325, 362, n. 80, 380
Ghibănescu, Gh., I 242, n.97, 256 n. 175, 332 n. 1, 333 n.2, 338 n. 607, 352 n. 112
Ghica, Alexandru, I 217, 395; II 104, 124, n. 345, 401
Ghica, Const. Alexandru, II 275
Ghica, Costachi, II 103, 118, 423
Ghica, Dumitrachi, I 362; II 24, 41, 91, 113, 116
Ghica, Gheorghe, II 26, 470, 477, 499
Ghica, Grigore, I 29, 40, 130, 132, 133, 168, 180, 181, 188, 198, 202, 205, 216, 227, 241, 242, 248, 258, 268, 276, 291, 313, 314, 358, 368, 370, 374, 376, 378, 383, 385, 390—393 395—397, 402, 405, 410, 413, 435; II 22, 25; 41, 48, 72, 74, 94, 114, 280, 287, 295, 319, 355, 360, 363, 425, 498.
Ghica, Grigore-Alexandru, I 220, 367, 375, 380, 397, 401, 403; II 18, 24, 25, 31, 102, 110, 113, 128, 288, 296, 360, 373
Ghica, Gr. D, I 4; II 425
Ghica, Grigore Matei, I 365, 366, 371, 381, 399, 444; II 301, 324
Ghica, Ion, II 275
Ghica, Iordachi, II 363
Ghica, Matei, I 46, 130, 268, 276, 403, 405; II 101—103, 112
Ghica, Pantazi, II 105
Ghica, Scarlat, I 45 n. 151, 364, 371, 377, 403; II 91, 101—104, 118, 359 n.70
Ghiing, Ștefan, II 267
Ghindă, Ștefan, I 192 n. 4
Ghiorghie, întîiul crai al englezilor, I 124
Ghirai, Alb, II 447
Gianetul, Ioan, II 29
Giannone, II 21
Gillespie, col. II 31
Gin-Ah-Pașa, I 197
Giurescu, Constantin, I 88, 91 n. 111, 108 n. 186, 118 n. 258, 123 n. 288, 125, 128 n. 318, 169 n. 511, 151 n. 410, 152 n. 412, 153 n. 414, 159 n. 439, 217 n. 314, 253 n. 167, 391 n. 127, 393, n. 154
Giurescu, C. C. I 333 n. 2, 380 n. 58, 410 n. 269
Giustiniani din Pera, I 40
Giuvaergi — Manolachi, I 393
Gobdelas, Dimitrie — Panaiot, II 49, 421, 422, 427
Gogomos, II 28
Gola, Ladislas, II 135
Golescu, Constantin, II 295
Golescu, Dinicu, I 157, 158; II 39, 425, 429
Golescu, Gheorghe, I 38; II 426
Golescu, Iordache, II 295, 424
Golescu, Radu, I 287, II 38, 39
Golescu, Vișa, II 496
Golovchin, cancelarul, I 195, 330
Gordios, Atanasie, I 57
Gorecki, I 22
Gorovei, Ioan, II 354
Grabowski, Atanasie, II 260, 275
Grabowski, C., II 275
Grabowski, Elena, II 274
Grădișteanu, Bunea, I 344
Grădișteanu, Scarlat, II 279
Grama, Alex., II 195 n. 324, 197 n. 338
Grațiani, Gașpar, I 325
Greceanu, Barbu, I 161
Greceanu, Elena, II 155 nr. 48
Greceanu, Ilinca, II 509
Greceanu, Nicodim, II 265 n. 14, 349
Greceanu Radu, I 31, 60, 127, 130, 131, 133, 143, 146, 149, 153, 169, 185, 261, 262, 271, 279, 298, 317, 386; II 85, 185, 204, 505, 510, 513.
Greceanu, Șerban, I 31, 60, 128, 136, 287
Greceanu, Șt., I 261 n. 189, 505 n. 45; II 5
Grecu, Gavril, II 312
Gregoras, Nicephorus, I 308
Grid, Eustațiu, II 223
Grigoraș, Em., I 287 n. 345
Grigoraș, logofătul, II 314, 328
Grigoraș, Mitropolitul, I 48
Grigore, consulul Smiatynului, I 21
Grigore, Costache, II 349
Grigore, dascălul, II 309
Grigore, elevul lui Paisie, II 321
Grigore, ierodiaconul Rîmnicului, II 302
Grigore, episcop de Rîmnic, I 426, 429; II 103, 277
Grigore, logofăt, II 298
Grigore, mitropolitul, I 364, 427, 431; II 105, 116, 196, 303, 308, 318, 320, 437
Grigore de Nazianz, II 335
Grigore, protosinghelul, II 302, 303
Grigore, Radul clucerul, II 42
Grigore, sfîntul, II 144 n. 72
Grigore, Teologul, II 142, 505
Grigore, Vodă, I 199, 407
Gröber, I 9.n.1.
Grozin, D., I 319 n. 546

Guagnini, Alessandro, I 22, 66, 82; II 455
Guevara, I 68, 70, 71, 73; II 367
Guliano, Ioniță, II 102 n. 204
Glykys, tipograf venețian, I 29, 31, 45
Gyllius, II 217

H

Hadic, Antonie, II 169 n. 188
Hagi, Gherai, sultan, I 92
Hagiade, Sergiu, II 254 n. 159
Haines, Gheorghe, II 379
Halepiu Stat clucer, I 429; II 114
Halet, Effendi, II 43
Halil, I 384 n. 81
Halitzki, II 147, 234
Halmaghie, Ioan, II 332
Ham, I 78
Hamid, împărat, II 87
Hamid, fost Hechim-bașa, II 121
Hammer, I 247 n. 141; II 309, 326
Hangerli, Voevod, II 128, 284, 285, 288, 289, 443, 397
Hanibal, II 81
Haralambie, II 310
Harmenopulo, II 359, 365
Hasdeu, B. P., I 22 n.11, 141 n. 382, 328 n. 590, 351 n. 108; II 233, 285 n. 118, 453
Hasechi, pristavul bostangiilor, I 297
Hasnadar Ibrahim-pașa, I 269
Hassan, Gazi, II 84
Hassan, Seid, II 115
Heidenstein, I 22; II 186, 462
Heinecciuc, II 38
Heissler, generalul, I 122, 126, 134, 145, 148, 257; II 507, 508, 512.
Heliades, Manases, II 23
Heliodor, I 286
Helmont, Ioannis Baptiste Van, I 221, 270, 305
Henriada, II 89
Heraclid, Iacob, I 325
Herbort, II 157
Hercole, II 24
Herescu, Serban, I 276
Herodot, I 335; traducerea găsită de Iorga la Coșula, I 74
Hesse, II 36
Hestiotes, C., II 50
Hevenesi, II 53, 186
Hezarfen, I 228
Hierax, I 24
Hîncul, I 206, 243, 383—385
Hiotul, Mihai, II 359
Hmil, hatmanul, II 467 n. 167
Hmilnițchi, Bogdan, I 65
Hmilnițchi, Gheorghe, I 65
Hmilnițchi, Timuș I 65, 313
Hochmeister, tipograf, II 232 n. 37, 269, 272, 378
Hodoș, Iosif, I 319 n. 546
Hodoș, Nerva, II 6; 158 n. 122, 319 n. 546
Hoffmann, II 186
Hommer, I 133, 176; II 89, 97, 386
Hope, Thomas, II 41 n. 182, 86, 306 n. 449
Horațiu, II 268
Horga, Nicolae, II 268
Horia, II 155, 171, 172
Horváth, Anton, I 35
Horváth, Ioan, II 361, 362
Horvat, Nichita, II 332, 338
Hrisant de Cesarea, I 303
Hrisant, patriarhul, I 40, 50, 57, 118, 119, 121, 122, 125, 146, 147, 262, 300, 303, 349, n. 94, 359, 364, 366, 380, 392; II 293
Hrisoscoleu, I 400 n. 202
Hristache, pitarul, II 93, 97, 109, 285
Hristodor, Ioan din Trapezunt, II 439
Hrizea, tatăl lui Radu Popescu, I 19
Hunglinger, pictor, II 44 n.2
Hurmuz, gelepul, I 301
Hurmuzachi, Matei, I 402
Hurmuzachi, paharnicul, II 116
Hyltéen, suedezul, I 107, 136, 381
Hypomenas, Gheorghe, I 37

I, J

Iablonowski, I 120 n. 244, 314; II 473, 475, 479
Iacob, dascălul de la Sf. Nicolae din București, II 40, n. 168
Iacomi filozoful, I 270
Iacov, călugărul, II 451 n. 94
Iacov, episcop de Huși, II 324
Iacov, mitropolitul, I 367, 397, 420, 435, 442, 444, 453; II 40, 315
Iacov, putneanul, I 437
Iacov, tipograful, I 10, 437
Iacovici, Stoica, I 363, 420, 421
Iacut, I 228
Iafet, I 78
Iancu, Jianul, II 377
Iancu, Nicolae, II 330
Iancu, preotul din Simiul, II 332
Iancu, sasul, I 20, 325
Janitsek, Mat, II 300 n. 14
Iankulowna, I 20
Iaslowiec, I 393
Iatropol, profesor, II 525
Jaworow, I 300
Jembures, doamna de, II 43
Ienachi, aga, II 19
Ienachi, grămăticul, I 103
Ienicer, aga, I 283, 374
Jenovai, Anton, II 37
Iercovici, Dimitrie, II 224, 370 n. 135

Jerlicz, I 22
Ierotei, arhiepiscop de Silistra, I 44
Ierotei de Monembasia, I 24
Ignatie, mitropolitul, II 376, 377
Jianu, II 115
Jianu, Gheorghe, II 95 n. 176
Jipa, II 134
Iken, I 367 n. 76; II 23 n. 49
Illarion, episcop de Rîmnic, I 60; II 56
Iliaş Alexandru, I 26, 89, 91, 165, 206, 243; II 185, 466, 493—496
Iliaş, Radu, I 130; II 448
Iliaş, fiul lui Alexandru cel tînăr, II 433
Ilinca, fiica stolnicului C. Cantacuzino, I 173, 275
Ilinski, preceptor în casa lui D. Cantemir, I 295
Imbrohor, Rechiab, I 156
Influenţa greacă, I 19—51
Influenţa polonă, I 19—51
Inochenţie de Huşi, I 440; II 311
Inochentie de Rîmnic, I 424; II 134
Inochentie, mitropolitul, II 57
Inochentie al XIII-lea, I 124
Introducerea istoriei universală în istoria românilor, I 80
Ioachim, părintele tipograf, II 301
Ioan, arhimandritul de Hurez, I 422
Ioan, dr, II 45
Ioan din Efes, I 50
Ioan, elevul din Paisie, II 319
Ioan, Magnus, I 77
Ioan, principele, I 33
Ioan, popa de la Răchiţa, II 136
Ioan, popa de la Simpietru, I 60
Ioan, popa din Vinţ, I 54
Ioan din Udricani, II 38
Ioan Vodă cel cumplit, I 85, 325, 362; II 441
Ioan Vodă Potcoavă, I 81
Ioan Teodor Vodă, I 404
Ioanid, librarul, I 141 n. 382
Ioannu, C., II 279
Ioanovici, Nestor, II 384
Ion, fiul lui Mihai Maior, II 201
Ion, episcopul din Prislop, II 51
Ion gură de aur, I 246; II 142, 335
Jora, Antioh-hatmanul, I 106, 108, 116, 194, 211, 257, 279
Jora, Mihalachi, I 393
Iordache, beizadea, I 168
Iordache, stolnicul, I 192
Iordan, Capodocianul, I 299, 434
Iorest, Ilie mitropolit, II 55
Iorgachi, logofătul, I 348
Iorgovici, Iosif, II 207
Iorgovici, Marcu, II 241
Iorgovici, Pavel, II 241—244, 251, 253, 259, 270, 341—344
Iosif, împăratul, II 115, 116, 170, 336
Iosif, arhiducele, II 379
Iosif, călugărul, II 21
Iosif, episcop de Argeş, II 238, 306, 307
Iosif, episcop de Rîmnic, II 266, 297
Iosif, ieromonahul, II 320
Iosif, mitropolitul, II 432
Ioviţă, ciauş-başa, II 20
Ipsilante, Alexandru, II 18, 19, 21, 23—25, 31, 34, 39, 67, 73, 81, 95, 328, 353, 360, 371, 422, 427, 428
Ipsilante, Atanasie-Comnen, I 409 n. 264; II 89, 121
Ipsilante, Constantin, I 177, 179, 227, 394; II 18, 20, 31, 32, 39, 68, 88, 129, 280, 286, 291, 292, 295, 300, 352, 392, 393.
Ipsilante, Ienachi-aga, I 390, II 391—393
Isaac, dascălul, II 320
Isaac Rali din Halep, I 39 n. 120
Isaia, călugărul din Simcel, II 139
Isaia, călugărul din Slatina, II 441
Isaia, cronicarul, II 440—442
Isaia, monahul, II 306 n. 56
Ismail, şahul, I 304
Isocrat, I 42
Istoria literară, I 1—3
Istoriografia în mînăstirile moldoveneşti, I 74—75
Istrati, logofătul, II 455
Istrati Vodă, I 90, 205
Istrai Urdăreanu, II 112
Istvánffi, I 77, 80, 83, 87
Istvanovici, Mihail, I 43, 54, 60, 338; II 62
Iuliana, Dumitrachi, I 139
Iusuf, aga, I 152
Iusuf-Efendi, I 269
Iusuf-paşa, I 102, 186
Iuvenal, I 40
Ivan, căpitanul, I 109
Ivaşco, Dimitrie, II 331
Izvoranu, boier muntean, II 464
Izvoranu, cronicar, II 364 n. 2

K

Kallias, profesor, II 421
Kalnoky, Ieronim, II 142 n. 57
Kalos Kir, II 386
Kaludis, Arsenie, I 28
Kant, II 430
Kapi, II 186
Kapoczy, armean din Ardeal, II 188
Karadja, I 348 n. 88
Karaioanius, Const., II 32
Katona, istoric, II 174, 186
Kaunitz, II 60, 116, 118
Kedzierski, Varnova, I 476 n. 210, II 66
Kemény, II 186
Kempis, Toma de, I 223 n. 9; II 146
Kerameus, Nicolae, I 29

Kiemani — Ahmed, I 270
Kimenitul, Sevastos, I 31, 42, 43
Kiutayeh, I 182, 196, 210, 295
Kobierzycki, I 22; II 462
Kochanowski, I 21, 22 n. 11, 86, 351
Kochowski, Vespasian, istoric, I 24, 96
Kodrescu, I. M., I 351 n. 109
Kodrika, Panaite, II 36
Kogălniceanu, Const., I 392
Kogălniceanu, diac, I 391
Kogălniceanu, Ienachi, I 369 n. 87, 377 n. 32, 379 n. 40—49, 381, 383, 394, 395, 409, 419; II 65, 73, 79, 97, 354, 373, 514 n. 3
Kogălniceanu, Mihail 119, 174 n. 174 n. 443, 179, 180, 220, 384, 396—399, 444, 446; II 69, 70, 71, 74, 84, 91, 191 n. 316, 354, 391, 452, 458
Kogălniceanu, Vasile, I 391
Koialowicz, cronicar, I 22, 86
Köleser, II 154, 186
Kolonics, Leopold, I 39, 40; II 53, 54, 58, 61
Kolossi, Vasile; II 243, 249, 251, 253, 257
Kondoides, Anastasiu, I 33
König, profesor, II 27, 43
Konracki, II 470
Kontz, Iosif, II 357
Kopitar, II 209, 211, 212, 217, n. 423, 256 n. 161
Koritza, N., II 50
Körösi, Ştefan, II 243
Korybut, Iugo, I 66
Kostomarov, II 467 n. 167
Kotranczi, Versu, II 380
Kovachich, II 175
Kreuchely-Schwerdtburg profesor, II 43, 366
Kritikos, Neofit de Mira, I 444
Kurzbeck, II 265

L

Lacaille, II 31
Lăcustă, Ştefan, I 312
Ladachi, Dimitrachi, II 49
Ladvocat, II 121
Lafontaine, August, II 44
Laico, muntcanul, II 157
Laiotă, I 315; II 283
Lambert, doamna, II 44
Lambrino, Manolachi, I 163; II 37, 134
Lambros, I 27 n. 26
Lampanitziotes, Polizoi, II 28
Langeron-feld, baronul, II 32 n. 111, 94 n. 187
Lăpedatu, Al., I 336 n. 12, 425 n. 54
Lăpuşneanu, Alexandru, I 20, 75, 96, 121, 160, 325; II 440, 441, 448, 449, 451, 493
Lăpuşneanu, Bogdan, I 20
Lăpuşneanu, Nicolae, II 96
La Roche, II 16, 29
Lascarachi, I 271
Lasicki, I 22
Laţco, II 157, 444
Latif-Celebi, I 270
Latyczew, II 105
Laurian, August-Treboniu, I 304, n. 434, II 153
Laventi, I 425
Lazăr, Gheorghe, I 12, 35 n. 85; II 12, 218, 293, 297, 307, 309, 329, 379, 383, 422—431.
Lazăr, Gheorghe, tatăl lui Gh. Lazăr, II 423
Lazăr, Nicolae, II 30, 87
Lazăr, Maria, mama lui Gh. Lazăr, II 423
Lazaro, grecul dascălul, I 49
Lazaru, Alexie, II 270 n. 57
Lazul, Leon, II 417
Lebau, I 432
Ledoulx de Sainte-Croix, II 21, 22, 27
Legrand, E., I 25 n. 16, 40 n. 122, 106 n. 175, 122 n. 282, 136 n. 363, 150 n. 39, 151 n. 49, 154 n. 416, 155 n. 417, 248 n. 147, 258 n. 176, 268, n. 217, 372 n. 1; II 29 n. 80, 36 n. 128, 492, 513 n. 70
Lentor, II 79
Leon, episcop de Roman, II 25
Leon, mitropolit, II 353
Leon, Radu, II 504
Leon, Vodă, II 311, 371
Leopold, împăratul, I 96; II 155, 58, 216
Le Quien, I 40, 50, 324 n. 563
Lesviodax, I 38, n. 116
Leszczynski, Stanislav, I 113, 119, 120, 133, 139—142, 145, 193, 389, 478
Letherin, I 45
Letopiseţul sîrbesc, II 459
Leonclavius, I 308, 309, 324
Leuni Celebi, I 270
Leurdeanu, Stroe, I 173; II 496, 504
Lewadowski, Ludovic, II 247
Liberachi, grecul, I 278
Lichenie, doftorul, I 306
Liciniu, Dacul, I 139
Liciniu, Monembasia, I 306
Ligaridis, Pantelimon, I 27
Limba franceză, I 11
Limba românească veche, I 62
Liotard, pictor, I 361
Lipski, II 168, 175, 235, 250
Literatura populară, I 5—6
Litzica, Constantin, I 103 n. 159, 104 n. 165, 127 n. 313, 133, 136 n. 365, 381 n. 62
Lobodă, II 457
Loga, diaconul, I 424
Lombardi, II 167 n. 164
Lonicerus, I 308
Lorendano, Francisc, II 349
Louboulion, fiul lui Danou, I 268
Lubomir, G. I., I 426 n. 62
Luca, episcop de Buzău, I 25
Luca, mare vistier, I 106, 195, 317

Luca, Rista, II 341
Luca, Ștefan, cumnatul lui Neculcea, I 105, 109, 198 n. 47
Lucachi sau Lucca dela Rocca, II 22
Lucian, poetul, I 48; II 313, 335
Ludescu, Stoica, I 129, 130, 131, 137, 143, 171, 311, 409, 432; II 69, 108, 111, 185, 315 n. 523, 498, 499, 502
Ludolf I 40
Ludovic XV, I 119
Lukaris, Ciril, I 26, 39
Lungul, Ioan I 81
Lupescu, Radu, I 101 n. 153
Lupu, aga I 435
Lupu, Dionisie, II 328, 329
Lupu Mehedințeanu, I 26
Lupu-Vasile, II 70, 77, 354, 365, 444, 449, 465, 466, 485, 486, 494
Lupu, Vornicul I 187

M

Macarie, cîntărețul, II 429
Macarie, cronicarul, I 75; 438—449
Macarie grămătic, II 274—279, 391, 394
Macarie, egipteanul, I 406; II 226
Macarie, ieromonahul, II 227—230, 308, 318, 320
Macarie de Pathmos, I 361
Macri, I 210
Macri, Spiridon, II 19, 20, 249, 251
Macovei de la Neamț, II 438
Macmichael, II 46, n. 215
Macrovie, I 70
Maer, Petru, II 235
Maghino, scriitor, II 265
Mahmet, Ilias, II 441
Mahomed, Izet, II 119
Mahomed I 113, II 166 n. 152
Maior, Anișca, II 193
Maior, Dumitru, II 193
Maior, Gheorghe, II 193
Maior, Grigore II 61, 62, 138, 139, 141, 152, 153 n. 113, 158, 169, 193, 194, 197, 198, 233, 331, 335, 336
Maior, Ioan Pașa, II 235
Maior, Ioan, II 193
Maior, Mihai, II 193, 200
Maior, Petru, I 7, 236, 348; II 50, 138, 142, 162, 165, 176, 177, 179, 183, 191, 192—222, 243, 246, 249, 250, 251, 252, 254, 259, 260, 262, 266—268, 274, 279, 322 n. 122, 332, 333, 336, 337, 338, 339, 399
Maior, Teodor, II 193
Maiota, Gheorghe, I 43, 57, 335, 344, 345, 347
Mălăescu, Ioan Căpitanul I 417 n. 288
Manase, Eliade, I 422
Manaf, Ibrahim, II 128
Mandakassi din Castoria, I 367 n. 76
Manea, Voicu, II 296
Manfi, Ioan, II 423, 426
Mangli, Ioan, II 34
Mano, Apostolo, I 37, 340
Manoil, Anton, II 116 n. 285
Manoil din Efes, II 47 n. 219
Manolachi, spătarul, I 379
Manole, Vodă, II 127
Manu, Dimitrie, II 19, 32, 34
Manu, Mihalache, II 391
Manzovici, C., II 264
Marăș, Lupu, I 437, n. 134
Marc, Aureliu, I 71, 74
Marchand, iezuitul, II 37
Marchidis, Pulio, II 35
Marco, Varo, I 70
Marcovici, Ieremia, I 50, 352
Marcovici, Simion, II 308
Margelo, II 177, 184
Mărgineanu, Ioan, II 332
Maria din Deduleşti, II 508
Maria, Tereza, II 62 n. 301
Marian, S. Fl. I 442 n. 160
Mariano de Romanis, II 168 n. 182
Marienescu, Atanasie, I 424 n. 40
Marinescu, Iulian, I 192—199
Marmontel, II 273, 335, 347
Marsigli, I 134, 137, 323, 334
Marszinay, Alexandru, II 107 n. 235
Martialis, I 165
Mártonffi, II 169, 170 n. 198, 180
Massim și Laurian, I 304 n. 434
Matei de Alexandria, I 362
Matei-Basarab, I 27, 315, 408, 416, 432 II 14
Matei-Craiul, II 123, 189
Matei de Mihovia, I 165
Matei al Mirelor, I 26, 129, 357, 379, 380; II 87, 88, 89, 488, 492, 499, 502
Mauroeides din Chefalonia, I 348, 364
Mavrocordat, Alexandru, I 40, 137, 213, 268, 275, 276, 278, 281, 291, 303; II 23, 28, 67, 102, 312, 510
Mavrocordat, Al. Const., II 28
Mavrocordat, Alex. Ioan, II 28, 29, 31
Mavrocordat — Delibei, Alex; II 353
Mavrocordat — Exaporitul, Alex., I 46, 101, 380, 434
Mavrocordat, Constantin, 69, 136, 163, 168, 199, 201, 216, 217, 223, 224, 322, 324, 348, 355, 359, 363, 365, 366—369, 373—379, 393—397, 399, 402—406, 421—425, 436, 437; II 98, 101, 102, 109, 112, 223, 224, 324, 354, 373, 421, 514
Mavrocordat, Elena, I 362
Mavrocordat, Firaris, II 103
Mavrocordat, Gheorghe, II 115
Mavrocordat, Ienachi, I 128, 187, 190, 240, 318
Mavrocordat, Ioan, I 46, 50, 110, 158, 162, 362, 366, 373; II 93, 400

Mavrocordat, Nicolae, I 36, 40 n. 126, 45—46 52, 54, 57, 63—67, 76, 87, 89, 103, 104, 105, 112—124, 128, 129, 130, 131, 142, 143, 144, 151, 152, 153, 156, 157, 158, 162, 165, 167, 171, 172, 173, 175, 181, 194, 195, 196, 197, 202, 214, 219, 248, 263, 305, 317, 323, 325, 334, 342, 344, 349, 350, 352, 355, 358, 370, 381, 382, 388, 390, 408—410, 426 n. 56; II 18, 29, 69, 128, 349, 506, 509, 511, 512
Mavrocordat, Matei, I 291
Mavrocordat, Ruxandra, I 374
Mavrocordat, Scarlat, I 121, 123, 170
Mavrocordat, Smaranda, I 165
Mavrodi, I 209, 211; II 125
Mavrogheni, Nicolae, I 427, 429; II 29, 86, 87, 97, 98, 99, 100, 110, 117, 118, 119, 122, 290, 300, 303
Măzăreanu, Adrian, tatăl scriitorului, II 437
Măzăreanu, Vartolomei, I 111 n. 211, 318, 319, 348, 404, 405 n. 231, 437—453; II 280, 292, 311
Mazepa, I, 102, 124, 318, 319
Maxim, Peloponesianul, I 56, 60, 337
Maxut, postelnicul, I 109, 116, 279, 287
Meciu, D., II 357
Mehemed celebi, I 298
Meheşi, Iosif, I 171, 215
Meiner, Iosif, II 35
Meitani, Gheorghe, II 45
Melchisedec, I 337 n. 14, 343, 427 n. 77; II 458 n. 121, 504 n. 39
Meletie, de Arta I 270, 432; II 320
Meletie, geograful, I 433; II 121, 139, 279
Meletie, mitropolitul, I 364; II 28, 72
Meletie, Neagoe, II 139
Meletie, Sirigul, I 39, 46
Menek-Seli, I 300
Meninski, I 319, n. 546
Mercure de France, I 360
Merişanu, Staico, I 127, 145; II 52, 55, 392, 497 n. 22
Merkelius, II 42 n. 183.
Metastasio, II 244, 350
Metaxopulo, monahul, I 364
Meteş, Şt., II 130 n. 1
Meucci, Angelo, chirurg italian, II 30, 313
Meynard, Louis-Etienne, II 19
Michalitzi, din Chios, I 364, 429
Michalitzes, din Zante, I 421
Micu, Ioan, II 57
Micul, Inochentie, I 415
Miechovski, I 77, 83
Mihai-Viteazul, I 19, 25, 87, 88, 92, 129 n. 12, 135, 172, 178 n. 12, 281, 283, 310; II 14, 38, 50, 51, 108, 121, 135, 155, 169, 184, 189, 280, 374, 428, 466, 489, 490, 491, 495, 498, 502.
Mihai stegariul, II 469 n. 183
Mihailaşco, Constantin, II 77
Mihăileanu, Michail, II 312, n. 82
Mihalache, spătarul, I 271, 289
Mihalcea, logofătul, I 435.
Mihalopol, hatmanul, I 379
Mihaly de Apsa, Victor, II 62 n. 307
Miheaşiu, Avram, II 208
Mihesi, Avram, II 195
Mihnea cel rău, I 81, 315
Mihnea Radu, I 25, 26; II 467, 475, 443, 495
Mihuţ, Ioan, II 207, 344, 346
Milescu, N., I 28, 31, 40, 205, 333 n. 2, 355; II 487
Milescu, ardelean, II 379
Milo, Andrei, II 400
Milo, Gheorghe, I 370
Milo, Ianachi, I 440 n. 151; II 400
Milo, Matei, II 353 n. 24; 400, 401
Milo, Vasile, II 400
Millot, II 237, 238
Minea, Ilie, I 21 n. 9, 31 n. 61; II 221 n. 1, 256 n. 175
Miniat, Ilie, I 43, 120 n. 39, 420, 445
Mircea-cel-Bun, II 262, 283
Mircea-Vodă, fiul lui Petru Şchiopul, I 81
Mirescu, Căp., I 195
Micescu, Ion, I 195 n. 29
Mirhond, I 228
Miron, boier moldovean, I 178
Miron, Mutul, I 65
Miron, pîrcălab, II 364
Miron, popa, II 269
Miron, serdarul, I 384
Misail, călugărul, I 52, 203, 230, 280; II 151, 455, 480
Mişoglu, Alexie, II 67
Mişoglu, Ruxandra-domniţa, II 67
Mişoglu, Ştefan-spătarul, II 67
Mitre, căpitanul, I 183, 254
Mitrofan de Cizic, I 44
Mitrofan , episcopul, 30, 45, 58, 59, 62, 336, 337, 342, 349
Mitrofan, Gregoraş din Dodona, I 44
Mitrofan, ieromonahul, I 29
Mitrofan de Nisa, I 340
Mitrofan, tipograful, I 32
Mitrowski, general, II 119, 270
Mizgă, Ştefan, II 440, 441, 449
Moesiodax, Iosif, II 23
Moga, Vasile, II 69, 188, 202 n. 368, 214, 264, 337, 423
Moghila, Alexandru, II 107
Moghilă, Dimitrie, II 107
Moghila, Mărgărita, II 107
Moghilă, Petru, II 224
Moghildé, căp., I 195, 219
Mohamed-Cuceritorul, I 83, 174, 309, 321; II 459

Moise, Dragoș, II 152
Moise, serdarul, I 98, 185
Moise, Sora Noacul, II 380
Moise Voevod, I 20, 21; II 134
Molibdos, Ioan, I 30 n. 44
Moldovan, Șt., II 135 n. 16
Moldoveanul, Vasile dascălul, I 59, n. 26
Molnar, II 148, 171 n. 215, 176, 216, 234, 235, 236, 237, 238, 239 , 240, 241, 250, 266, 267, 269, 270, 272, 279
Monea, familia, II 156
Montan, Gheorghe, II 218, 380
Montesquieu, I 14, 310; II 311, 340
Moraitul, Nectarie, II 306
Moraru, Piuariu, II 437
Morășeanu, Alexie, II 165, 223, 332
Moréllet, A. II 31 n. 90
Moroiu, C. II 308,
Morona, Panaitachi, I 76, 78, 207 n. 98; 212, 280, 282, 284, 388
Moru, Ștefan, II 284
Moruzi, Alexandru, II 31, 36, 37, 40, 42, 119, 127, 280, 281, 289, 290, 312, 325, 404, 410
Moruzi, Costachi, II 28, 30, 32, 74, 95, 319, 362
Moruzi, Const. Dimitrie, II 73
Moruzi, Ianachi, II 118
Moruzi, Panaioti, II 32
Movilă, Constantin, fiul lui Ieremia Movilă, I 20
Movilă, Elisabeta soția lui Constantin Vodă Movilă, I 20
Movilă, Gavril Vodă, I 26, 129; II 489, 494
Movilă, Ieremia, I 20; II 75
Movilă, Ioan, I 64
Movilă, Moise, I 252; II 465
Movilă, Petru, I 31, 38, 53, 57, 330; II 316
Movilă, Simion, I 20, 64, 391
Moxa, II 488, 489, 493
Muhzun-Oglu, II 95, 115
Mulaimis, medicul, I 136
Müllersheim von, II 237
Mumuleanu, Paris, II 394, 399
Münster, II 154
Munteanul, Mihai, II 339
Munteanu, Petru, II 339
Murad III, I 310, 312
Murad IV, I 310
Muratori, II 168
Murgulovici, Petru, II 341
Muruz, Al., I 407
Mușat, logofătul, I 421
Mușat, Petru, II 432, 438
Muscatirovici, I. II, 342
Mustafa Sultan, I 281, 308, 310; II 270, 272
Mustafa, Vasile, I 245, 247
Muste, Andrei, I 179
Muste, Dumitrașco, I 179, 180
Muste, Ion, I 179
Muste, Nicolae, I 120, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 191, 219, 220, 249, 267, 373, 374, 378, 383, 384, 386, 387, 388, 390, 409; II 11
Muste, Vasile, I 180
Mutu, Ion, II 328

N

Nacul, Gheorghe, II 75
Nagy, poetul, II 174
Nagyág, II 249, 250
Naima, II 121
Nalewayko, II 457
Nănescu, A, II 354
Nanu, II 218, 238, 260, 281
Napoleon, II 286
Nasirtusi, geograf turc, I 123
Nastasia, Doamna, I 210, 242
Năsturel, generalul, I 416 n. 286
Năsturel, Radu, II 503
Năsturel, Udriște, 27, 60, 333, 416; II 495
Natanail, Kalonari, I 364 n. 64; II 21
Naum, ieromonahul de Horezi, II 391 n. 214
Neacșa, Doamna, II 433
Neagoe, Ioan, II 141 n. 41
Neagoe, postelnicul din Negoiești, I 125
Neagoe, Maniu protopop, II 138
Neagoe Vodă din Popești, I 315; II 112, 489
Neale, dr., II 31
Nectarie din Creta, I 29
Nectarie de Rîmnic, II 278, 307
Nectarie, mitropolit, II 498, n. 28; II 287, 294, 424, 498
Nectarie, patriarh de Ierusalim, I 29
Necula, zețarul, I 134, 437
Neculce, Ienache, I 192
Neculce Ion cronicarul, I 2, 22, 85, 108, 109, 115, 144, 175, 178, 179, 180, 181, 185, 190—220, 236, 246—249, 256, 268, 273, 276, 284, 286, 290, 308, 311, 313, 319, 364, 373, 381, 383, 386, 387, 388, 394, 395, 398, 402, 404, 405, 411, 470; II 11, 69, 70, 122, 285, 319, 323, 324, 470, 472, 514
Nefi-Oglu, astrologul, I 269
Negel, II 78, 324
Negoescu, Pană, I 172
Negre, I., II 418 n. 14
Negre, Costin, I 393
Negre, Petrache, II 413
Negri, C., II 43, 83, 294, 402, 421, 427
Negruț, Dinu, II 402
Negruț, Ioniță, II 402
Negruzzi, II 355, 365 n. 116, 414 n. 300
Nenciulescu, Alecu, II 44, 366
Nenciulescu, Andrei, II 41, 296
Neofit Cavsocalinistul Moreotul, II 38 n. 154

Neofit, călugărul, II 349
Neofit, cretanul, I 361, 426
Neofit, diaconul, II 38, 42, 314
Neofit, mitropolitul I 371, 406, 421
Neofit din Morea, I 364
Neofit Rodionul, I 27
Neroulos, Rizo, II 37 n. 139
Nestor, cronica, I 101
Nestor, legistul, II 425
Nestor, logofătul, II 48
Nestor, marele clucer, II 47
Nestorovici, Uroș, II 218, 254, 257, 258, 342, 344, 346
Nichifor, ieromonahul Marthales, I 45
Nichifor, mitropolitul, I 435
Nichita, egumen de Prislop, II 135
Nichitici, Ghedeon, II 60
Nicodim, marele portar, II 67
Nicodim, patriarh sîrb, II 134, 435
Nicodin, Sfîntul, II 134
Nicola, Ioan, II 329
Nicola, popa ot Prund, I 349
Nicolae din Balomir, II 60
Nicolae, Alexandru Voevod, I 165
Nicolae, preotul din Cîmpeni, II 332
Nicolae, logofătul, I 164
Nicolae, popa din Sinope, I 130, 276
Nicolau, Gheorghe, II 264
Nicolau, Ioanichie, II 326
Nicolau, Maria, II 418
Nicolau, Nicola, I 267, 271, 272, 274
Nicolopulo, Constantin, II 41
Nicussios, Panaiotachi, mare dragoman, I 279
Nifon, patriarhul, I 128
Nifon, viața lui ... II 484, 498
Nigel, Șerban, II 274
Nikusios, Panaioti, I 291
Nisangi — Ahmed, I 301
Nistor, I., I 33 i n. 607
Nițoglu, Panaiotu, II 44
Noccioli, Lorenzo, II 30
Nogai-tătarul, I 383
Nointel, I 29 n. 38
Notara, Dimitrie, Gheorgulis, I 39, 47
Notara, Hrisant, I 31, 34, 39, 67, 136, 137, 150, 161, 165, 171, 305
Notara, Luca, I 83
Notara, Neofit, I 45
Notariul Anonim, II 211
Novacovici, Dionisie, II 60 n. 292
Novacovici, St., II 265

O

Obedeanu, I 157
Obradovici, Dositeiu, II 27, 341, 343, 345
Obradovici, Grigore, II 28, 175 n. 239, 259, 341, 343
Ocellus, II 29, 42, 353
Ochmukiovich, Iveglia, II 20
Odin, II 45, 217, 384
Odobescu, Al., I 161 n. 447, 350 n. 103, 418 n. 1; II 112—113
Olahus, Nicolaus, I 137, 150
Olstein, II 70
Omer, I 231
Onișor, II 176
Oprea, căpitan, I 170
Oprea, păcurariu, II 157
Oprian, Gheorghe, II 274
Orășanu, Șt., I 21 n. 8, 52 n.1
Orbini, Maur, I 226, 308
Orlik, hatmanul polonez, I 40
Orlov graf, II 95
Orzechowski, I 324
Osman-Effendi, I 310; II 315
Osolinski, II 468 n. 168
Ostrog, Constantin, II 492
Otrokocsy, II 204
Ottingen, ambasador german, I 277
Ovidiu, II 268 n. 34; 381 n. 184
Oxenstierna, II 311

P

Padova, I 13
Page, ambasador, I 28
Pahomie, episcop de Roman, I 52, 53, 63, 67, 118, 444
Pahomie, sfîntul, II 335
Paisie, Rusul, I 52; II 304, 317—326, 330
Paisie, patriarhul, I 7, 11, 428
Palada, M., II 103
Paladi, călugărul, II 436, n. 26
Paladi, Catinca, II 45
Paladie, Damian, I 37
Paladi, Ioan, I 282, 285, 286
Paladi, Ioniță, II 37
Paladi, Teodor vistierul, I 217 n. 157, 256; II 67 n. 8
Palamed, dascălul din Ostrov, I 129
Palamed, Gheorghe, II 492
Pamfil, Costea, II 26
Pamperis, Ambrozie, I 431; II 24
Pamperis, Pricopie, I 104 n. 165
Panaiotachi, Dimitrachi, II 24, 422
Panaiotachi, dragomanul, I 479 n. 216
Panaioti, Alex. Gheorghe, II 92
Panaite, grecul cămărașul, II 112
Panaitescu P. P., I 60 n. 28, 221 n. 2, 320 n. 555, 330 n. 606, 331 n. 607
Panța Sancho, II 388, 390
Pancini, abatele, II 21
Pandeli, Ioan, II 426
Pandovici, Dimitrie, I 425
Pantazi, dascălul, II 37, 38
Panteliu, II 308
Panviniu, II 186

Panzini, abatele, II 21 n. 37
Papadopol-Comnen, I 40; II 328
Papadopol, Gheorghe, I 405
Papadopulos-Kerameus, I 26 n. 22, 27 n. 26, 335 n. 9, 337 n. 15, 339 n. 42, 361 n. 22, 23, 405; II 232 n. 41
Papadopulos-Vretos, I 361 n. 21—22; II 244 n. 50
Papaj, Francis-Paris, II 233
Papiu-Ilarion, I 243 n. 115, 327 n. 589, 418, n. 1; II 246
Papp, Ana, II 201.
Parascheva, clucerul de Arie, II 273 n. 59
Partenie de Rîmnic, I 426, 429, 430
Partenie de Constantinopol, I 362
Paşa de Oceacov, I 102
Paşa, Iusuf, II 119
Pascal, Christodulo, II 20, 35
Paşcanu, II 338
Pascu, G., I 221 n. 2
Paszkowski, I 21, 80, 82; II 453, 455, 456, 459
Passek, I 22
Pastorius, I 22, 87
Patacki, Ioan, I 314; II 55, 57, 61, 130, 134, 163, 217
Păuna, Doamna, I 151, 152, 240, 265
Păuna, fiica lui Matei Filipescu, I 163
Pavel, Petru, II 60
Pavli, bancherul, II 85
Pavlovici, Nicolae, II 279
Pavlovna, Alexandra, II 268
Payne, englezul, I 40
Pazvantoglu, II 289
Pegè, Zodochos, II 89
Pejacsevich, II 154
Penkler, ambasador german, I 163
Persiano, Manolachi, II 29, 87—89
Perticari, II 100
Péterffi, Carol, I 363
Petki, II 470
Petraşcu, Nicolae, II 495
Petrescu, I. D., I 337 nr. 14
Petriceicu, Ştefan Voevod, I 89, 91, 187, 206, 207, 208, 243, 252, 313, 384; II 481
Petrossi, von, II 31 n. 98, 118
Petrovici, Dimitrie, tipograf, I 429 n. 88
Petrovici, Gheorghe, II 218, 260, 341
Petrovici, Naum, II 257 n. 168, 274, 346, 379
Petrovici, Pavel, II 315
Petru-cel-Mare, I 25, 149, 234, 240, 260, 261, 264, 329, 360, 412, 414, 434; II 13
Petru, fiul lui Ioan Maior, II 201
Petru Rareş, I 20, 204
Petru, românul din Iaşi, I 21
Petru, Schiopul, I 19, 26, 75, 81
Philippide, Dimitrie, I 45, 71, 92
Phytianos, Ignatie, I 46—47
Photiadis, Lambru, II 38, 270
Phrantzes, I 19, 308; II 70, 502
Piasecki, I 86; 467, 468, 481
Picot, Emile, I 141 n. 382; 337 n. 19
Pigas, Meletie, I 428
Piluzio, Victor, II 479 n. 216
Pini, cancelarul, II 293
Pîrscoveanu, Preda, I 281
Pîrvan, V., I 61 n. 35
Pîrvu, vătaful, I 267
Piu II, I 22, 26, 232
Placov, Ioan, II 70
Plativa, I 32 n. 64
Platon, II 311 n. 78, 314
Pliniu, I 70, 122
Pluck, II 36
Plutarh, I 57, 70, 84, 223, 375; II 273, 347
Poenaru, Petre, I 35 n. 85; II 424
Poezia românească din sec. XVIII-lea, I 69
Polibiu, I 122
Polieu, II 313
Polizoi Lampanitziotis, II 29, 265 n. 14
Pompiliu, Miron, II 414 n. 300
Pompiliu, Numa, II 357
Popp C., II 264
Popp, profesor de teologie, II 332
Pop, Ştefan, II 62, 141 n. 41, 331
Pop, Vasile, dr., II 201 n. 362, 244, 257, 269, 383, 384, 389, 401, 402
Pop, Zenovie, II 38
Popa, Andrei, II 377
Popa, II 407, 410, 426
Popea, I 30 n. 50, 31 n. 57, 38 n. 114, 417 n. 288
Popescu, Orest, I 205 n. 86
Popescu, Paraschiv, I 335 n. 8
Popescu, Radu, I 19, 50, 111, 123—128, 131, 134, n. 340, 138, 143, 144, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 167, 169, 170, 171, 172, 251, 267 n. 210, 268 n. 220, 380; II 497
Poponea, Nil-Nicolae, II 308
Popovici, Dimitrie tipograful, II 302 n. 29
Popovici, Ion, II 263
Popovici, Mihai preot, I 443; II 60 n. 290, 105 n. 221, 137, 138
Popovici, Nicolae, I 346
Popovici, P., II 54 n. 262
Popovici, Ştefan, II 233
Porter, Ker, II 46
Poteca, Eufrosin, I 274, 308
Potemkin, II 32, 74 n. 39, 75, 105, 311, 324
Potocki, Alexandru, II 473
Potcoavă, Ioan Vodă, I 81, 449, 453
Potocki, Iosif, I 103
Potocki, Petre, II 470
Pralea, II 381, n. 182, 383, 401
Pray, II 204, 368
Preda, logof., I 169

Preda, proorocul, I 166
Preda, Stambol, I 231
Preiss, gen. II 116
Prévost, II 356
Pricopie, căpitanul, I 108, 318
Pricopie, mitropolitul Cezareii, I 407
Procopie din Moscopole, II 36
Procopovici, Teofan, I 330
Protopopescu, Dragoș, I 224 n. 14
Protopopescu, Lucia, II 247 n. 122
Protul, Gavril, II 489
Pscov, I 85
Psioliu, Enache aga, I 177, 216
Psiolu, Constantin hatman, I 216
Pulcheria Doamna, I 161
Pulievici, Atanasie, II 380
Pullio, Marchide, II 45
Pumnul, II 40
Purice, Movilă, I 204
Purice, Vasile, I 274
Pylarinus, Iacob, I 35, 39, 40, 281
Pytianos, Ignatie, I 41

R

Racoce, Teodor, II 246, 276 n. 68
Racoviță, C. 120, 193, 212, 213, 215, 218, 280, 289, 301, 363, 364, 376, 277, 380, 393, 400, 402, 403; II 20, 103, 112, 514
Racoviță, Dumitrașcu, I 135, 149, 216, 240, 264, 317; II 94, 101
Racoviță, Ion, I 201, 406
Racoviță, Meletie, II 68, 69
Racoviță, Mihai, I 40, 52, 67, 76, 99, 103 n. 160, 106, 108, 112, 116, 119, 154, 159, 135, 144, 162, 163, 171—179, 197, 198, 201, 240 256, 264, 279, 284, 285, 289, 290, 296, 298, 317, 323, 374, 376, 377, 379, 382, 383, 391, 398, 399, 410; II 102, 108, 402.
Racoviță, Nicolae, I 94
Racoviță, Smaranda, II 377
Racoviță, spătar, I 300
Racoviță, Ștefan, I 111, 380; 89, 102, 104, 359.
Racoți, Frenț, I 124
Radovici, Gheorghe tipograf, I 39, 338
Radzivill, II 468
Radu-cel-Mare, I 325
Radu, Leon-Vodă, I 133
Radu, logofătul, I 145, 420
Radu, Negru, I 227, 230, 233
Radu, Șerban Vodă, I 81, 205, 316; II 109, 446, 493, 496, 497
Radu, vistierul ocnarul, II 497
Rafail, protoringhel II 307, 320 117 n. 295, 236 n. 59, 300 n. p.
Rákóczy, I 67, 103, 318, 333; II 55, 486
Rákóczy, Iosif, I 135
Rali, Ion, II 22 n. 40
Ralu, Domniță, II 44
Ramadan, I 301 n. 424
Ramandi, Alexandru, I 207 n. 100
Ramandi, Maria, I 207 n. 100
Ramandi, vornicul, I 386 n. 90
Rami-Mehmed pașa, I 281, 283; II 301
Ramsay, II 29
Rareș, Ilie, II 441
Rareș Maria, soția Domnitorului, II 436
Rareș, Petru, I 70, 75, 81, 82, 84, 85, 165, 231, 312, 436, 438, 439, 440—448, 451; II 155, 182
Rășcanu, Iordachi, II 81
Raicevich, II 21, 28, 34, 107, 110—112, 116, 263, 360
Rainer, arhiducele, II 345
Rașid, II 121
Rasti, Ecaterina, II 44
Rathkeal, Herbert, II 31 n. 98
Rathner, Ioan, II 19
Rathoon, II 218
Razu, Costachi, I 73, 74, 257, 405, 437
Razu, Ecaterina, II 405
Razu, Vasile bivhatman, II 404
Rednic, Atanasie, II 61, 62, 138, 140, 157, 158, 241, 331, 335
Regeb-pașa, I 382
Regnard, II 78, 355
Reis-Efendi, I 318; II 125
Rennen, von der, II 271
Repnin, ambasador rus, I 104, 110, 408
Reset, Scarlat, I 250
Resmi-Achmed-Effendi, II 21 n. 33
Rigas, II 36
Rîmniceanu, Bucur, II 277
Rîmniceanu, Dimitrie, II 352
Rîmniceanu, Grigore, II 303, 304, 427
Rîmniceanu, Naum, I 141, 433; II 66, 88, 237, 238, 277—284, 292, 293, 302, 391
Ristea, Luca, II 343
Rizo-Rangabé, Eugeniu, I 409 n. 264
Rizu, Iacovachi, I 363; II 43, 45, 48, 80, 81, 92, 113, 114, 354
Rochem de la, II 18, 29
Roja, Gheorghe Constantin, II 254—256
Roja, Maria, II 274
Roja, Nicolae, II 218, 220, 275, 346
Rollin, II 30
Roman, Episcopul, II 353
Roman-Vodă, I 66, 85
Romana, Signora Virginia, I 133
Romanites, Emanuil, I 361
Romano, căpitanul, II 74
Romanos, împărat bizantin, I 438
Romanov, Mihai, I 443 n. 157
Românul, Ioan, I 37, 44
Romul, II 274
Roset, Ancuța, I 162

Roset, Antonie Vodă, I 62, 92, 182, 207, 304, 312, 384; 471, 482
Roset, Bogdan, I 295
Roset, Constantin, I 109,
Roset-Cupariul, I 268
Roset, Ecaterina, I 355, 377 n. 31; II 79 n. 88
Roussetti, Georges, I 268
Roset, Giani, I 394
Roset, Iordache, I 105, 111, 162, 163, 178, 184, 185, 193, 209, 210, 213, 214, 249, 251, 252, 255, 256, 266, 276, 278, 282, 285, 287, 295, 398; II 50, 509.
Roset, Lascaradie, I 250, 252
Roset, Luxandra, II 113
Roset, Lupu, I 279
Roset, Manolachi, I 29, 135, 250, 278, 289, 302, 317
Roset, Manole, giani, II 114, 371
Roset, Mărița, I 162
Roset, Nicolae, I 134, 162, 164, 165, 282
Roset, Răducanu II 325
Roset, Safta, I 162
Rosetti — Bălănescu, P., II 400 n. 197
Rousseau, J. J., I 13—14; II 29
Rückert, Cristian-Albert, II 352
Rucută, Mihai, I 283
Rudawski, I 22, 86
Rufin, I 70
Rugină, Pavel, I 195; II 317
Rumianzov, mareșal, II 25, 95, 105, 108, 360, 361
Rus, L., I 338 n. 26
Russo, Dem., I 405
Rusti, II 101
Rusu, I. II 27 n. 87, 89, n. 91; 345 n. 256

S

Sachelarie, Christofor, II 35
Sadi-Efendi, I 228, 269, 305, 308
Safta, Domnița logodnica lui Petrașcu Costin, I 255
Sagredo, I 378
Saint-Pierre Bernardin, II 417
Saitaniciogul, I 157
Salib Pașa, II 85
Salvoreso din Chios, I 24
Samoil cel Mare din Sad; II 143
Samoil Sfîntul, II 140
Samurcaș, Dimitrie, I 296, 352
Samurcaș, Ruxandra, II 44, 349
Sandu I., I 221 n. 2, 331 n. 607
Sarachiu, Constantin Paharnicul, I 338
Sarnicki, I 324
Sartori, dr., II 202 n. 370, 217 n. 423
Sasul, Iancu, II 451
Sathas, I 24 n. 13, 29 n. 35, 35 n. 88, 37, 39 n. 121, 344 n. 73, 361 n. 22, 374 n. 16, 429 n. 90, 431.
Sătrarul, Petrașco, I 166 n. 476
Șătrarul, Tudor, II 505
Saul, grecul, II 19, 107
Săulescu, Gheorghe, II 328
Sava, banul, I 105
Sava, bimbașa, II 120, 287
Sava, ieromonahul, I 218, 219
Sava, mitropolitul, I 31, 52
Sava, păstor, I 51
Savin, banul (Zmucilă), I 54, 195
Savoia, principele, I 310
Sbiera, I. G., I 103 n. 160, 108 n. 186; II 6
Scanderberg, I 416
Scărașul, Ioan, I 442
Scarlat, sihastru de la Slatina, I 204, 205
Scarlatachi, I 271, 276
Scavinschi, Daniil, II 355, 402
Școala din Agești, II 23
Școala din Ianina, I 39
Școala munteană, I 50
Școala din Rîmnic, I 11
Școala din Putna, I 11
Școala de la Sf. Sava, I 34
Schebhen, I 49
Scheliti, C. II 364
Schendo, Michaele, I 49 n. 175
Schendus, Vanderbech, Mihail, I 49
Schiopul-Petru, I 19 24; II 70, 440, 450, 451
Schlözer, II 217
Schmeitzel, Martin, II 111
Schneller, II 217
Scholarios, Ghenadie, I 421 n. 21
Scholeriu, Teodor, II 225, 227
Schuyler, Eug., I 35 n. 86
Schwartner, Martin, II 111, 217
Scogard, I 27 n. 31
Scordac, Cristea grecul, I 170
Scriba, Lazăr din Trapezunt, I 377
Scurtul, Paisie, II 437
Seadeddin, I 378
Sebastian, fiul lui Ceaușul David, I 351
Sebastian, general, II 126, n. 360
Secbaș-Ghirai, I 316
Secul, I 11
Seitănescu, Toma, I 149
Selin — Chihai, hanul Crimeii, I 307 n. 464
Sendrea, II 456, 457
Seneca, I 70, 84, 223
Septelici, Gheorghe, I 105 n. 174
Serafim, patriarhul, I 318
Serascher, I 260, 314
Șerban, Constantin, I 265
Șerban, Radu Vodă, I 26, 250, 251; II 472
Seremetev, I 109, 196
Seroglanul, Dionisie, I 30, 39
Serpe, boerul, II 448
Sestini, II 20, 21
Sevastos Chimenitul, I 434

Sevin, abatele, I 360
Sherman, I 40
Sides, episcop, I 435, 437
Sides, Grigore, II 302
Sidis, Ierateiu, I 34 n. 79
Sidon, I 70
Sidor, comandantul, I 83
Sigismund, craiul, I 20, 333; II 436
Sigoniu, II 186
Silaşi, Gh., II 197 n. 335
Silihdar — Hassan, I 281 n. 306, 285
Silion, Vasile, I 199
Silişteanu, Constantin, I 247
Silvan III, II 107
Silvan, egumen, II 437
Silvestru de Antiohia, I 47, 317, 319, 348, 361
Silvestru, egumen, II 322 n. 124
Sima, Gh., II 275
Simion Dascălul, I 21, 66, 75, 77, 80, 81, 83, 86, 137, 140, 203 , 228, 229, 230; II 217, 478—486
Simion de Salonic, I 30
Simion, Ştefan, II 240
Simion din Tesalonic, I 428; II 211
Simionovici, Ioan, I 438
Simionovici, Ştefan, II 52 n. 252
Sinaitul, Anastase, II 144 n. 72
Sinaitul, Grigore, II 391 n. 214
Sinaitul, Ioan, II 327
Şincai, Ana, mama istoricului, I 164
Şincai, Andrei, II 163, 164
Şincai Gheorghe, 2, 7, 145 n. 77, 236, 264, n. 203, 236, 433; II 50, 110, 142, 145, 149, 152, 153, 158, 159, 162—196, 203, 206, 224, 229, 230, 232, 242, 248—259, 262, 335, 338, 339, 340, 379, 428.
Şincai, Ion, I 164
Şincai, Mihai Grecu, fratele mamei istoricului, II 165
Şincai, Pantelimon, I 164
Sindea, Ioniţă, II 295
Sinesiu, I 42
Siniawski, hatmanul, I 188
Sinic-Mehmed, I 270
Sinodul florentin, I 81; 454, 456
Sion, Antohie, I 444; II 71 n. 32
Sion, G., I 240, 258 n. 178; II 69, 382
Sirah, Isus, I 114
Siriul, Efrem, II 320 n. 109
Siropulo din Corfu, II 20
Sisti, Ştefan, I 36
Skarlatos, I 26
Skuphos, II 45
Slătineanu, Iordachi, II 35, 88, 262, 350, 382, 394, 399
Slătineanu, Radu, II 88 n. 133
Sleidan, II 475
Soanul, Petru, II 269
Sobieski, I 58, 86, 94, 97, 134, 187, 184, 220, 237, 244, 310, 313, 386; II 372, 463, 472, 479
Socrate, I 223
Sofronie, arhimandrit de Slatina, II 47, 319, 325
Sofronie de Vraţa, I 320
Şoimescu, Ioniţă, II 93
Soliman cel Mare, I 309, 310, 312; II 449
Solomon, I 149
Sommer, I 85
Soranzo, Lazaro, II 186 n. 288
Sotirovici, Duca, I 363, 436—437
Spandonidikeofilaxul, I 30, 39, 190
Sparniatul, Dimitrie, II 31
Sparniatul, Iovaş, II 31
Spallanzani, II 31 n. 98
Spiridon, sfîntul, II 5
Staico, păharnicul, I 126
Staico şi Preda Prooroceanul, I 257
Stainville, I 159, 163
Stamati, C., II 353
Stamati, Iacob, I 11; II 297, 312, 314, 323, 325
Stamati, Petre, II 353
Stan, Grigore, I 437 n. 134
Stan, Jianu, biv vel medelnicer, II 95
Stanbol, Preda, I 231
Stanca Doamna, I 374
Stănislav, Lisierschi, I, 118, 119, 122, 124
Stanislavovici, episcop catolic, I 423
Stati sin Stroe, I 173, 174
Statie, popa, II 269
Statonic, II 320
Stavarachi, I 379
Stavrinos, I 19, 380; II 87, 492, 502
Ştefan-cel-Mare, I 75, 83, 202, 204, 205, 242, 311, 364, 446; II 69, 70, 157, 189; 205, 206, 262, 401, 428, 434, 435, 436, 437, 439; 442, 443, 444, 445, 446, 451, 453.
Ştefan, egumen de Bistriţa, I 423
Ştefan, ieromonah de Cozia, I 61
Ştefan de Govora, I 350
Ştefan ierodiacon, I 318, 320, 322
Ştefan, Luca, I 108, 318
Ştefan, mitropolitul, I 420
Ştefan, protopopul din Petrova, II 55
Ştefan Petru, I 313
Ştefan de Rîmnic, II 34
Ştefan, Sahe, I 205
Ştefanelli, II 76 n. 42
Ştefăniţă Lupu, I 219, 391
Ştefăniţă Vodă, I 229, 234, 267
Ştefano poliţanul, Dimitrie, II 427
Stefanovici, Ioana, II 264
Sterio, Ienachi, II 35
Stinghe, Sterie, I 259 n. 181; II 130 n. 2
Ştirbei, Cernica, I 276
Ştirbei, Const., I 146
Ştirbei, Banul, I 155
Ştirbei-Vodă, II 20

Stoica, Iosif, II 55
Stoica, tipograful, I 350, 364
Stoicovici, Ghinea diaconul, I 427
Stoicovici, Iordachi, I 428 n. 80
Strabon, I 70, 227, 231
Strahoschi, Gheorghe Frînco, I 175
Strassburg, călătorul, II 371
Stratigos, Anton, I 37
Strilbițchi, tipograful, II 310, 311, 351
Strîmbeanu, Constantin I 34
Strîmbeanu, Drăghici, I 127
Stroe, stolnicul, II 490
Stroici, Ion banul, I 20, 21
Stryjkowski, I 66, 78, 80, 82; II 157, 481
Studitul, Teodor, II 63, 302
Sturdza, C., II 355
Sturdza, D.A. I 314, n. 508; II 281 n. 113
Sturdza, Elena, II 402, 421
Sturdza, Grigore, II 23, 352
Sturdza, Ilie, I 91, 94
Sturdza, Ioan Sandu, I 4, 105, 282; II 79, 83, 84, 407
Sturdza, Iordachi, postelnicul, I 408
Sturdza, Mihai I 216; II 274, 328, 330, 335, 363, 406, 417, 421, 425
Sturdza, Safta, II 404, 405
Sturdza, Sandu, I 198, 216, 383, 397
Sturdza, Sandulache, II 328
Sturdza, Scarlat, II 23, 28, 30, 314
Sturdza, Soltana, Scarlat, II 30
Sturdza, Stolnicul, I 196
Sulhi, II 121
Sulliman-pașa Serascher, I 248, 249, 385
Sulzer, I 48, 49, 168 n. 506, 237, 349, n.94, 351 n. 109, 358 n.4, 376 n. 27, 368, 377 n.31, 422, 427, 430; II 18, 19, 20, 22 n.40, 23 n.42, 29, 33 n.112, 34 n.116, 66, 100, 107, 128, 150, 168, 172, 196, 197, 204, 205, 223, 228, 233, 249, 263, 349, 351, 360, 378, 379
Șuțu, Alecu Vodă, II 35, 43, 44, 48, 91, 124, 278, 286, 287, 290, 291, 294, 306, 307, 427
Șuțu, A. G., II 176 n. 3
Șuțu Draco, I 408
Șuțu, Iorgachi, I 408
Șuțu, Mihai Vodă, II, 28, 32, 34, 40, 42, 43, 49, 81, 117, 217, 280, 281, 285, 287, 290, 356, 404, 405, 418
Șuțu, Nicolachi, I 380
Svedul, fratele lui „Moamet", I 102
Szabó, I 32 n. 64
Szálardi, II 186
Szegedy, Ioan Baptist, I 363
Szilagy, II 146
Szora, Noak Moses, II 205 n. 379
Szunyag, iezuitul, II 55
Szydolwiecki, general, I 196
Synopsis, II 186

T

Tacit, I 165; II 154
Tagliavini, Carlo, II 323 n. 557
Taifan, Copilul, I 21
Talmatzy, Jean de, II 230 n.29
Țamblac, Grigore, II 454
Tanoviceanu, I., I 197 n. 45, 243 n. 106, 256 n. 174; II 5, 419 n. 16, 501 n. 64
Taranovski, Andrei, II 490
Tarasie, episcop, II 434
Țărigrădeal, Constantin, postelnicul, I 176, 177
Tassoni, II 386
Tăutu, Gheorghe, II 173
Tăutu, logofătul, I 204, 311; II 354
Tăutu, Nicolae, II 138 n. 20
Teleky, Samuil, II 187
Temistocle, II 81
Tempea, Radu, II 130, 131, 132, 133, 239, 240, 249, 251, 253, 271, 383
Tempea, Radu, fiul lui R. Tempea, II 134
Teoctist, mitropolitul, II 434—438, 454
Teodor din Silișteni, I 247
Teodorescu, G. Dem., I 162 n. 451; 165 n.473; II 492 n. 8
Teodoret, II 318
Teodorovici, Alexandru, II 201, 259, 346
Teodorovici Ioan, II 217, 219, 220, 243, 259, 266, 346
Teodorovici Nica, II 218, 243, 261, 267, 379
Teodosie, logofătul lui Mihai Viteazul, I 129
Teodosie mitropolitul, I 38, 43, 59, 60, 333, 335, 337, 339; II 52, 54, 157, 159
Teofan, mitropolitul, II 440, 449, 500
Teofil, al Belgradului, II 188
Teofil, egumen de Strehaia, II 301 n.18
Teofil, mitropolitul, II 52—54
Teofil, sîntul, II 188
Teofilact, I 42, 422; II 321
Teodor, I; I 242
Teodor, dascălul, II 24, 87, 88
Teodor, fiul lui Ioan, I 351
Țepeș Vlad, I 307; II 283
Tereza Maria, împărăteasa, I 363; II 56, 58, 138, 149, 155
Terșané-Serai, I 274
Tertino, II 173—175
Thales, I 270
Theatokis, Nichifor, II 22, 47, 320
Thugut, II 42 n. 183, 115
Thuman, II 204, 254 n. 159
Țichindel, II 207, 294, 340, 342, 344, 345, 346, 380, 428
Țichindeal, Zaharia, preotul, II 341
Țifescu, Ilie, I 256, 279, 291
Țigara, Apostol, I 26
Țimirean, Ioniță, I 242 n. 95
Timkowski, I 236 n. 74

Timos, erudit englez, I 35, 313
Timur-Lenk, I 314
Timur, marele Han, I 294
Ţircă, Ioan, II 55
Tircă, Teodor, II 275
Titupoleos, arhiepiscop, II 351
Tocilescu, Gr. Gr., I 149 n. 382, 159 n. 439, 224 n. 17, 236 n. 74, 239 n. 83—85, 319 n. 546, 320 n. 550, 327 n. 589, 330 n. 604, 344 n.69, 416 n. 287; II 284
Toderasco de la Goleşti, I 211, 295
Todeusz, Sinko, I 18, n. 53
Tofana, fiica lui Alexandru Lăpuşneanu, I 20
Tofana, sora lui Tudose Dubău, II 482 n. 227
Togorma, I 218
Tököly, Emeric, I 126, 170, 210, 253, 268, 270, 273, n. 257; II 155, 511
Toma de la Cîmp, II 334
Tomaian, Margareta, II 63
Tomovici, Stanciul, I 429 n. 88
Tomşa, Ştefan, I 76, 219, 324, 449, 492,
Tomşevici, Ştefan, II 466
Ţopa, Chiril, II 332
Topliceanu, Neagoe, Stolnicul, I 127
Toppeltin, I 86 n. 90, 137, 139, 227, II 204, 475
Tracy, II 427
Traian, împăratul, I 12, 79, 226, 234, 320, 433, 450; II 151, 154, 182, 188, 280, 313, 420
Trapezineanul, Ioan, I 83
Trapezuntinul, Sevastos, I 39
Trapezuntios, Gheorghe, I 47, 104 n. 165
Trecourt, François, II 37
Trecourt, Jean Baptist, II 37
Triantaphyllides din Zagora, I 364 n.61
Trubestzkoi, Nastasia, I 234
Truşeşchi, Franţ, II 34
Tuchidide, I 77; II 39
Tuderaşco negustor din Galaţi, I 275
Tudor, fiul protopopului Florea din Braşov, II 131, 133
Tudorachi, II 20
Tudosca, soţia lui Vasile Lupu, I 192
Tuducescu, Iuliu, I 160 n. 500, 316 n. 524; II 509 n. 59
Tunsuli fraţii, II 45, 111, 236, 279
Turculeţ, Costaşco, I 185 n. 57, 211, 271, 386
Turnavitu, Dumitrachi, I 429; II 100
Turneli, II 207, 208
Turnul lui Neoptolem, I 78
Turnul lui Sever, I 432
Tyndal, N, I 305, 307, 319 n. 546

U

Ulescul, Nicolae, II 39
Ulucbei, geograful, I 123
Ungureanu, Gheorghe, II 24 n. 53
Ureche Grigore, cronicarul, I 20, 21, 52, 64, 77, 80—88, 110, 111, 129, 137, 164, 175, 219, 228, 229, 329, 363, 365, 394, 479; II 24, 25, 151, 156, 437—462; 471, 474, 477, 485, 494, 498, 502
Ureche, Nestor, I 21, 405
Urechia, V. A., I 83 n. 70; 514
Uroş, II 379
Ursachi, Gheorghe, I 94
Ursachi, logofătul, II 68
Ursachi, Varlaam, I 182, 199, 206, 208
Ursu, preot din Ibăneşti, II 195
Uzum-Hassan, I 83

V

Văcărescu, aga, I 289
Văcărescu, Alecu, II 10, 394, 397
Văcărescu, Barbu, I 167; II 8, 103, 113, 287, 295, 391
Văcărescu, Constantin, II 103, 113, 165, 167
Văcărescu, Elena Dudescu soţia lui Alecu, II 399
Văcărescu, G. II 117
Văcărescu, Ianachi I 13, 166, 274, 381; II 93, 97, 102, 105, 113, 114, 120, 222, 228, 262, 271, 404; 509 n. 60
Văcărescu, Iancu, II 41, 112, 330, 392, 394, 410
Văcărescu, Ienăchiţă, I 381, 411; II 10, 20, 31, 100, 112, 228, 229, 242, 247, 275
Văcărescu, Ioan, mare vistier, II 120 n. 314
Văcărescu, Ivan pitarul, I 166, 167
Văcărescu, Mărioara, fiica lui Alecu Văcărescu, II 394
Văcărescu, Matei, I 167
Văcărescu, Negoiţă, fiul lui Ivan Văcărescu, I 166, 167
Văcărescu, Nicolachi, II 394, 397, 398
Văcărescu, Nicolae, II 10
Văcărescu, Radu, II 113
Văcărescu, Săftica, fiica lui Alecu Văcărescu, II 394
Văcărescu, Ştefan, I 167, II 113
Văcărescu, Tudorachi, II 113, n. 265
Văcărescu, Vişa, jupîneasa lui Matei Văcărescu, I 167
Vaida, Dimitrie, II 195, 208, 209
Valerie cel Mare, I 84
Vallisnieri, Anton, I 37
Vanderbech, I 157 n. 428
Van Helmont, I 222 n.3
Vascali Zadé, Selim vizirul II 121
Vardalah, Constantin, II 38 n. 154
Vardalah, egipteanul, II 49, n.238
Vardalah, Manoli, II 34, 36, 278, 427
Varderbech, I 344 n. 72
Varlaam Constantin, II 94 n. 187
Varlaam, Dumitrachi, II 93, 94, 96, 102
Varlaam, egumenul, II 135
Varlaam, I 52, 53
Varlaam şi Ioasaf I 416
Văsescu, Gh., II 481, n. 226

Vasile, căpitan de Iași, I 391
Vasile Cearul, I 178
Vasile-cel-Mare, II 146
Vasile Macedoneanul, I 40, 57
Vasile Lupu, I 20, 28, 46, 75, 87, 94, 192, 220, 328
Vasile, sfîntul, II 141, 142, 335
Vasile, starețul, Poenii Mărului, II 316
Vasiliu, Mihail, II 327
Vass, Daniil de Țeaga, II 174
Vatate, Manoli, II 105, 106
Vatate, Maria, II 105
Valoa, Nicolae, II 108
Veisa, C., II 353
Velicico, I 178
Velicico, slugerul, I 210, 255, 386, 389
Velicicoschi, Paisie, II 316
Vellara, Nicolae, II 23, 225
Vendoti, Gh., II 29, 31
Venghelaț, Pavel, II 260
Veniamin, I 236, 369; II 321, 322, 325, 326, 327, 404, 407, 416, 417, 424, 426
Veress, Andrei, II 107 n. 236
Vergodiin Citalgea, I 295
Vico, I 375
Vilara, Petru, II 45
Vîlcu, vistierul, II 497
Villa.me, II 346
Vîlsan, Gh., I 324
Vincenzo, profesor, II 27, 35
Vinețchi, Gavril, II 352
Virago, II 147, 234
Virgiliu, I 360; II 381, 382
Virgiliu, Atanasie, II 357
Vîrnav, C., II 349
Vîrnav, Vasile, II 354
Vîrtosu, Emil, II 84 n. 119
Visarion, Sarai, II 59, 136
Vitalie, tipicarul, II 323
Vitéz, II 176
Vizini, II 35
Vlad, grămăticul, I 349
Vladimirescu, Tudor, II 83, 282, 287, 292, 374
Vladislav, regele Poloniei, II 448
Vlădoianu, Fote, II 24
Vlahuți, Cristodulo, II 67, 280
Vlaicu, armașul, I 170, 276
Vlasto, Ioan postelnicul, I 280
Vogoridi, II 78, 82, 414, n.300
Voicu, Ioan, II 39
Voicu, zapciul, II 295
Voltaire, I 13, 261, 262, 381 n. 59; II 22, 30, 44, 47, 89, 121, 306, 323, 352, 354, 356, 386, 401
Vopiscus, II 206
Vorsi, Constantin, fiul lui Sima, I 21
Voss, II 179, 186, 384
Vulcan, episcopul, II 179, 182, 185
Vulcan, Gheorghe, II 339
Vulcan, Ioan, II 339
Vulcan, Iosif, II 341, n. 236
Vulcan, Mihai, II 339
Vulcan, Samuil, II 153 n.117, 337, 339, 340, 344, 379

W

Wallia, II 154
Walter, Baltazar, II 490
Waponski, I 77; II 157, 452, 455
Wassenberg, I 22, II 462
Werner, II 173
Westrin, Th., I 382 n. 65
Wikinson, II 224
Willeshofen, II 16
Willian, arhiepiscop de Canterbury
Wolff, I 401, 444; II 22, 23, 28, 30, 32, 36, 38, 40, 69, 78, 91, 110, 313, 314, 316
Wortley, I 40

X

Xantopulo, Nichifor,-Calist., II 306
Xenofont, II 294
Xenopol, A. D., I 26, 200, 240, 306, 366, 370, 394, 409; II 474

Y

Young, II 97, 417

Z

Zacharowski, I 44
Zacut, I 308
Zăgujeanu, Ioan, II 274
Zaharia, dascălul, II 41
Zalloni, Marcadi, II 43
Zaluski, I 22
Zamfira Domnița, fiica lui Moise Movilă, II 134, 135
Zamoyski, Ioan, I 20, 22, 140; II 186, 457, 474, 479
Zanelti Clustschor, Jean, II 29 n. 81
Zavira, I 431 n. 101
Zerlenti, Pericle, I 30 n. 44
Zerlentis, Cr. I., I 373 n.3
Zerul, căpitanul, I 195
Zilot românul, II 66, 75, 97, 113, 277, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 294, 359
Zinkeisen, I 278, n. 287
Zisu, Dimitrie, II 88
Zlataust, Sf. Ioan, I 60, 96
Zmucila, Pavel, I 317
Zmucila, Savil, II 472
Zolikofer, II 311
Zolkiewski, I 205
Zonaras, I 432, II 154
Zosim, I 220, 248
Zosima, Atanasie, II 47
Zotu-Țigara, I 26
Zubov, II 319 n. 546

CUPRINS

CARTEA A III-a:
Epoca lui Petru Maior

Prefață, p. 5

Capitolul I: *Perioada a treia. Curentele și influențele*

Raporturile dintre perioada 1774—1821 și cele precedente, p. 9; Curentele care au determinat schimbările survenite în această perioadă, p. 12; Căile penetrației culturii apusene în Orient, p. 14; Persistența culturii grecești în Principate, p. 17; Școlile grecești, p. 24; Învățarea limbilor străine, p. 27; Primele spectacole de teatru, p. 32; Apariția primelor ziare, p. 34; Școala de la Sf. Sava, p. 38; Școli sătești de românie, p. 40; Primii bursieri în străinătate, p. 41; Ce se citea în Principate, p. 45; Tipografiile, p. 47; Școli românești, p. 47; Apariția curentului ardelean, p. 50; Cum s-a format școala de cărturari ardeleni, p. 51; Epoca de luptă a cărturarilor ardeleni, p. 55; Marele centru de activitate literară al Blajului și tipografia sa, p. 61.

Capitolul II: *Istoriografia în perioada a treia: istoriografia cronicarilor în Principate*

Cele trei direcții în istoriografie între 1774—1821, p. 65; Istoriografia în Moldova: „fratele Varnava Kedzieski", p. 66; Satira grecească contra lui Alexandru Ioan Mavrocordat, p. 67; Arzul din 1774 al boierilor, p. 68; Notițe de cronici ale logofătului Ursachi, p. 68; Meletie Racoviță, p. 68; Circulația prin copii și prelucrări a vechilor cronici, p. 69; Ms. 499 și 333 din Biblioteca Academiei Române, p. 70; Stihurile asupra voievodului Grigore Ghica, p. 72; Povestiri în versuri, p. 75; Alexandru Beldiman, p. 76; și „Tragodia" sa, p. 84; „Jurnalul" călătoriei boierilor moldoveni la Constantinopol, p. 86; Istoriografia în Țara Românească, mici cronici de Curte, Hope, p. 86; Observațiile geografice și statistice traduse de Nicolae Lazăr, p. 87; Manolachi Persiano, p. 87; Atanasie Comnen Ipsilanti, p. 89; Familia istoricului Dionisie Fotino, p. 90; Dimitrie Philippide, p. 92; Curentul de copierea cronicilor, p. 93;

Dumitrache Stolnicul, p. 93 ; Cronica în versuri a pitarului Hristachi, p. 97 ; Mihail Cantacuzino, p. 101 ; Familia Văcăreștilor, p. 112 ; Istoria otomănească scrisă de Ienăchiță Văcărescu, p. 120 ; Cronica lui Dionisie Eclesiarhul, p. 122 ; Două descrieri ale Principatelor, p. 128.

Capitolul III : *Istoriografia în perioada a treia : Școala de renovație a istoricilor din Ardeal*

„Istoria besearecei Scheailor Brașovului", scrisă de Radu Tempea, p. 130 ; Cronica în versuri a mănăstirii Prislopului, p. 134 : Narațiunea lui Mihai Popovici, p. 137 ; Samuil Clain, p. 138 ; Viața, p. 138 ; Cearta cu Bob, p. 143 ; Corespondența cu Corneli, p. 147 ; Sfîrșitul : 13 mai 1806, p. 149 ; Opera de istoric a lui Clain, p. 149 ; „Istoria și lucrurile și întîmplările românilor...", p. 149 ; „Istoria eclesiastică tipărită de Cipariu, p 149 ; Istoria... pre scurt așezată"..., p. 158 ; Istoria Românilor cu întrebări și răspunsuri", p. 161 ; Gheorghe Șincai, viața, p. 162 ; Studiile la Roma, p. 165 ; Apoi la Viena, p. 168 : Începutul activității științifice, p. 169 ; Prelucrări de cărți școlare, p. 170 ; Bucoavna, p. 170 ; Catehismul, p. 171 ; Cearta cu Bob, p. 171 ; „Elementele", p. 172 ; Corespondența cu Corneli, p. 175. Dialog, p. 181 ; calendarul de Buda, p. 182. „Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum...", p. 184 ; Petru Maior, viața, p. 192 ; La Buda, p. 195 ; Studii la Roma, p. 195 ; Cenzor la Buda, p. 199 ; Sfîrșitul la 14 februarie 1821, p. 201 ; Propovedaniile, p. 202 ; Predicile, p. 202 : Povățuirile, p. 202 ; Opera istorică, p. 203 ; „Istoria pentru începutul Românilor", p. 203 ; Polemica cu Kopitar, p. 209 ; Istoria Besericei Românilor, p. 212 ; Alte opere datorate unor scriitori minori : Meheși, p. 215 ; Lucrări mărunte de istorie ale lui Budai-Deleanu, p. 216 ; Toma Costin, p. 217 ; Ioan Teodorovici Nica, p. 217 ; Gheorghe Montan, p. 218 ; Teodor Aron, p. 218 ; Ghergheli de Ciocotici, p. 218 ; Caracterele istoriografiei ardelene, p. 221.

Capitolul IV : *Studiile asupra limbii. Filologii din Principate și cei din Ardeal*

Dimitrie Eustatievici, p. 223 ; Gramatica ieșană din 1787—92, p. 225 ; Macarie ieromonahul, p. 226 ; Gramatica anonimului de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, p. 226 ; Gramatica biglotă din 1819, p. 227 ; Gramatica lui Ienăchiță Văcărescu, p. 228 ; Gramatica românească de la Iași, 1770, p. 229 ; „Elementele limbii daco-române", p. 230 ; Dicționare, p. 233 ; Dicționarul de la Buda, p. 235 ; Ioan Molnar, p. 236 ; Radu Tempea, p. 239 ; Pavel Iorgovici, p. 241 ; Ștefan Crișan, p. 243 ; Lucră-

rile filologice ale lui Ioan Budai-Deleanu, p. 245 ; Vasile Kolossi, p. 249 ; Scrierile lui Gheorghe Constantin Roja, p. 253 ; Gramatica lui Mihail Gh. Boiagi, p. 256 ; Uros Nestorovici, p. 258 ; Ioan Corneli, p. 257 ; Alexandru Teodorovici, p. 259 ; Ioan Teodorovici, p. 259 ; Valoarea ştiinţifică a acestor gramatici şi dicţionare, p. 260.

Capitolul V : *Legăturile nouă culturale între Ardeal şi Principate. Istoricii de tranziţie în acestea*

Cărţi tipărite la Buda, Sibiu, Viena, Timişoara, p. 262 ; Încercări de a se tipări un ziar românesc, Molnar, p. 270 ; Zaharia Caralechi, p. 271 ; Naum Rîmniceanu, p. 277 ; Zilot Românul, p. 284 ; Lucrarea anonimă asupra lui „1821", p. 292 ; Emanuil Băleanu, p. 293 ; Alte istorii asupra celor petrecute la 1821, p. 294.

Capitolul VI : *Literatura religioasă în perioada a treia*

Caracterele literaturii religioase în această etapă, p. 298 ; Filaret de Rîmnic, p. 299 ; Dositeiu Filites, p. 302 ; Grigore Rîmniceanul, p. 303 ; Nectarie Moraitul, p. 305 ; Galaction de Rîmnic, p. 307 ; Dionisie Lupu, p. 307 ; Gavril Calimah, p. 309 ; Leon Gheuca, p. 310 ; Mitropolitul Iacov al II-lea, p. 312 ; logofătul Grigoraş, p. 314 ; Anfilohie, p. 315 ; Paisie Velicicovschi, p. 316, şi ucenicii săi, p. 319 ; Alte tipărituri de Neamţ, p. 322 ; Veniamin Costachi, p. 323 ; Tipăriturile Blajului, datorite lui Maior, Clain şi Bob, p. 331 ; Samoil Vulcan, p. 339 ; Cultura religioasă în Banat, p. 340 ; Dimitrie Ţichindeal, p. 341 ; Ioan şi Alexandru Teodorovici, p. 346 ; Constantin Diaconovici Loga, p. 347.

Capitolul VII : *Influenţa apuseană în literatura beletristică şi ştiinţă. Noua genuri literare*

Impulsul european prin traduceri, p. 348 ; Traducătorii : Vasile Vîrnav, p. 349 ; Iordachi Slătineanu, p. 350 ; Traduceri din Voltaire, p. 352 ; Vasile Drăghici, p. 354 ; Lazăr Asachi şi Alecu Beldiman, p. 355 ; Răspîndirea ideilor filozofice, p. 358 ; Condicile lui Caragea şi Scarlat Calimah, p. 362 ; Andronachi Donici, p. 363 ; Începuturile poeziei româneşti, p. 366 ; Poezii populare de cuprins politic, p. 371 ; Literatura poetică a cărturarilor ardeleni, p. 377 : Milescu, Şincai, Gheorghe Haines : Teodorovici Nica, Gheorghe Lazăr, Naum Petrovici, Gheorghe Montan, Moise Nacul, Petru Furdui, Vasile Aaron, p. 380 ; Ion Barac, p. 383 ; Budai-Deleanu, p. 386 ; Poezia în Principate, p. 391 ; Ienăchiţă Văcărescu, p. 392 ; Alexandru Văcă-

rescu, p. 394 ; Nicolae Văcărescu, p. 397 ; Barbu Paris Mumuleanu, p. 399 ; Matei Millo, p. 400 ; Ioan Pralea, p. 401 ; Vasile Pop, p. 402 ; Daniil Scavinschi, p. 402 ; Costache Conachi, p. 402.

Capitolul VIII : *Triumful spiritului nou : Asachi şi Lazăr*

Lazăr Asachievici, p. 415 ; Gheorghe Asachi, p. 418 ; Gheorghe Lazăr, p. 423.

Excursul I. *Cronicile moldovene înainte de 1688*

Cronicele domneşti scrise în mănăstirile domneşti, p. 432 ; Pomelnicile, p. 433 ; Mitropolitul Teoctist, p. 434 ; Mănăstirea Putna, p. 436 ; Neamţu, p. 438 ; Cronicarul Macarie, p. 439 ; Cronicarul Eftimie, p. 440 ; Isaia, p. 441 ; Nicolae Brezki, p. 442 ; Culegerea rusească de cronici, p. 443 ; Grigore Ureche, p. 444 ; Compilatorii lui Ureche, p. 454 ; Simion Dascălul, p. 455 ; Miron Costin, p. 460 ; Tudose Dubău, p. 481 ; Vasile Dămian, p. 483.

Excursul I-a. *O istorie românească a crăiei ungureşti*, p. 486.

Excursul II. *Cronicile muntene înainte de 1688*

Matei al Mirelor, p. 488 ; Cronograful lui Moxa, p. 488 : Viaţa Sf. Nifon, p. 489 ; Scrierile privind pe Mihai Viteazul, p. 489 : Andrei Taranowski şi Baltazar Walter, p. 489 ; Cronica Buzeştilor, p. 490 ; Cronica lui Stavrinos, p. 492 ; Gheorghe Palamed, p. 492 ; Din nou Matei al Mirelor, p. 492 ; Stoica Ludescu, p. 498 ; Constantin Căpitanul, p. 501 ; Radu Greceanu, p. 499.

Excursul III. *Alcătuitorii de condici*, p. 514.

Indicele general, p. 515—540.

Coli de tipar : vol. I 28,50, vol. II 34.
Comanda nr. 2239/13637, 13637 A.

BCU IASI/CENTRAL LIBRARY

SCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Vol. I-II Lei 65